Д 904
Д 99
П 1161

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ

10

Книгоиздателство ЗОГРАФ

ПЛИСКА–ПР̀ЄСЛАВ

ТОМ 10

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ,
ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПЛИСКА–ПРѢСЛАВ

ТОМ 10

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
"Еп. К. Преславски"

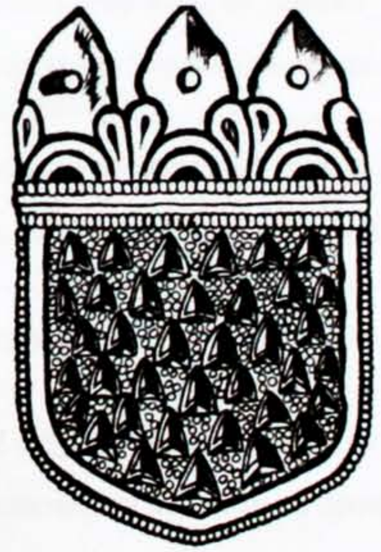

120000016015

Книгоиздателство ЗОГРАФ, 2004 година

II 1161
904(497.2)

Л59

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст.н.с. I ст. д.и.н. Рашо Рашев (отговорен редактор)
Ст.н.с. I ст. д.и.н. Иван Йорданов
Ст.н.с. д-р Павел Георгиев
Н.с. д-р Янко Димитров (секретар)

На корицата и титулната страница: златен колянен накрайник от саркофаг № 4
при Голямата базилика в Плиска.

СЪДЪРЖАНИЕ

опис

Павел Георгиев. 30 години Филиал на Археологическия институт с музей в Шумен 7

Рашо Рашев. 30 години сборник „Плиска–Преслав“ 14

Поздравително писмо от акад. Иван Юхновски,
председател на Българската академия на науките 20

Поздравително писмо от ст.н.с. I ст., д.и.н. Васил Николов,
директор на Археологическия институт с музей при БАН 21

Поздравително писмо от г-жа Нора Чалъкова, управител на Шуменска област 22

Поздравително писмо от г-н Веселин Златев, кмет на община Шумен 23

Павел Георгиев. Разкопки южно от Големия басейн в Плиска 24

Рашо Рашев. Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска 61

Тодор Балабанов. Селище в югозападната част на Външния град на Плиска 101

Янко Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция
(1977–1980, 1983 г.) в Плиска 169

Живко Аладжов, Стела Дончева. Разкопките на обект № 40 (комплекс „А“) и тяхното
значение за археологическото проучване на Плиска 198

Станислав Иванов. Наблюдения върху строителните особености
на каменната крепост в Плиска 212

Тотю Тотев. Сондажни проучвания в местността Стамбол Йолу край Велики Преслав 229

Стойчо Бонев. Предварително съобщение за нов архитектурен паметник
в Преславския дворец 244

Тонка Михайлова. За благоустройството на района около „административната“
сграда в Преслав 252

Стоян Витлянов. Медальони с форма на мъжки лица от околностите на Плиска 283

Иван Йорданов. Печати на византийски логотети на дрома (829–971),
намерени в България 287

Биобиблиография на сътрудниците на Филиала на АИМ при БАН (1974–2004) 301

ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ФИЛИАЛ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ ПРИ БАН В ГРАД ШУМЕН

В края на 2004 година се навършват тридесет години от изграждането на специализирано звено в системата на Българската академия на науките за изследване на културата на ранното българско средновековие в центровете на Първото българско царство. Близостта на Плиска, Мадара и Велики Преслав до град Шумен предопределиха избора за негово седалище на града, който още от Възраждането е важно средище на новобългарската кауза в областта на култура, образование и наука. Археологическият профил на новото научно звено обуслови неговото съществуване като структурна единица в Археологическия институт с музей, който е една от най-старите научни и музейни институции в страната.

Актът на учредяването на Филиала на АИМ при БАН е Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет под № 262 от декември 1973 година (вж. неговия текст по-долу). По същество обаче подготовката започна година по-рано. От страна на АИМ тя беше извършена под ръководството на тогавашния директор акад. Димитър Ангелов, проф. Ст.Ваклинов, д.и.н. Живка Въжарова, научния секретар на института ст.н.с. Георги Джингов и други водещи специалисти в областта на средновековната археология. От страна на държавното ръководство в Шумен активна роля изиграха тогавашният председател на Окръжния народен съвет Йордан Йорданов, както и неговият предшественик Рахо Аврамов, завеждащият отдел култура при Окръжния народен съвет Димитрина Кожухарова, Георги Лазаров и други радетели на шуменската култура и образование. Непосредствената организационна дейност беше възложена на завеждащия базата музей на АИМ н.с. Тотю Тотев, който закономерно беше предпочетен пред останалите кандидатури за пръв ръководител на новосъздадения филиал на АИМ. Изобщо трябва да се изтъкне, че потенциалът на Археологическата база с музей във Велики Преслав залегна в основите на шуменското научно звено. Неслучайно в ядрото на първоначалния научен състав влязоха бивши и настоящи специалист-проучватели като Рашо Рашев и Павел Георгиев, както и други сътрудници на преславския археологически екип като Казимир Попконстантинов, Тодор Балабанов, Стоян Витлянов, Тонка Михайлова. Някои от тях бяха започнали работа в музеите на Силистра, Търговище и Шумен. Иван Йорданов беше целево привлечен от музея в Нова Загора за окомплектоване на състава на Филиала като перспективен специалист в областта на средновековната нумизматика.

Реално функционирането на колектива на Филиала започна през късната есен на 1974 година, когато в предоставената от Община Шумен сграда на ул. „Партизан“ (дн. „Хан Кормисош“) № 8 се събра първата група специалисти. През пролетта на 1975 година беше проведен и конкурс за научни сътрудници на Филиала, успешно издържан от Р. Рашев, К. Попконстантинов и П. Георгиев. От есента на същата година като специалист-проучвател беше привлечен Стойчо Бонев, а две години по-късно към формираната научна група се присъедини за няколко години и Живко Аладжов.

Първото десетилетие от дейността на Филиала на АИМ беше посветено главно на задачите, произтичащи от ангажименти, свързани с изследователската програма за разкриване на знакови паметници от столиците Плиска и Преслав и отчасти в езическия култов център Мадара по случай предстоящото през 1981 година честване на тринадесетвековния юбилей на българската държава. Усилията на научния състав бяха разпределени в няколко проблемни групи. Р. Рашев започна участието си в проучването на „Крумовия дворец“ в Плиска, а П. Георгиев изследва ранобългарските бани, водопроводна и канализационна инфраструктура в Плиска и Преслав, както и в аула на хан Омуртаг. Т. Тотев, П. Георгиев, Ст. Витлянов и Ст. Бонев ръководиха или взеха участие в разкриването на големите манастирски ансамбли при Голямата базилика в Плиска, както и на редица преславски манастири като тези при Кръглата църква, Под Зъбуите и други. Най-многобройна беше групата, взела участие в разкриването на различни сектори от крепостните стени на Плиска и Преслав или землената фортификация в Плиска: Р. Рашев, Ст. Витлянов, Т. Михайлова, Т. Балабанов, Ж. Аладжов. Успоредно с разкриването и изучаването на дворцови сгради и съоръжения, фортификационни съоръжения, църкви и манастири или обикновени селища от полуземлянки, сътрудниците и специалистите от Филиала обогатиха знанията ни за средновековната българска култура с ценни паметници. Достатъчно е тук да се споменат такива уникални находки, като Преславското съкровище от злато и клетъчен емайл, серията от нови образци на преславска рисувана керамика – икони, трапезни съдове и декоративни елементи, сбирката от трапезни съдове от ханската резиденция в Плиска, надписи и други. Важна историческа информация донесе и откритата в Административната сграда на Велики Преслав сбирка от стотици оловни печати на византийски магистрати, превърнала се в повратна точка в научната кариера на нумизмата Иван Йорданов. Научната документация и обработка на движими и недвижими паметници на българското минало беше възложено на фотографа Нъшан Карагьозян, техниците Антон Жечев, Валентин Кръстев, Симеон Василев, керамиците Лалка Манасиева и Станка Георгиева, които се справиха с вещина и оставиха богат архив от документация и стотици археологически материали за фондовете и експозициите на музеите в Плиска, Преслав, Шумен и София.

Успоредно с теренната работа в Плиска, Преслав и Мадара, научната група на Филиала започна разкопки и на редица новооткрити или известни отпреди паметници в тяхната околност или в североизточна България. Дейността на Р. Рашев по изследване на землената фортификация и прабългарски некрополи и селища в Североизточна България, на П. Георгиев, К. Попконстантинов и Т. Балабанов по разкриване и проучване на изключително ценните с архитектурата и богатата си епиграфика манастири при Равна – Провадийско, и Черноглавци – Шуменско, обогатиха българската археология и история с изключително важни данни за старобългарската материална и духовна култура от езическия и християнския период. Чрез тези проучвания паметниците от старите ни столици, както и в култовия център под мадарските скали получиха нов прочит. Представата за етапите на развитие на културния процес в българското общество през периода VIII–XI век стана още поясна и обоснована. Получената информация залегна в подготовката на неосъществения за съжаление и до днес проект „Археология на България“ (том III – средновековие).

В началото на 80-те години на XX век Филиалът на АИМ в Шумен се превърна в утвърдено научно звено за изследване на ранносредновековната българска култура в нейната най-активна зона – Североизточна България. На тази основа по-късно беше реализиран проектът: „Материали за археологическа карта на Североизточна България през средновековието“, разработен със съвместните усилия на специалистите от регионалните музеи под методическото ръководство на Филиала в Шумен и преди всичко на Р. Рашев, обнародван в том 7 на сборник „Плиска–Преслав“.

Първото десетилетие на Филиала на АИМ в Шумен беше време не само на напрегната теренноизследователска работа (в годините преди 1980 година някои от специалистите работеха по пет–шест месеца). Това беше и десетилетие на творческо съзряване и утвърждаване. Избистряха се първите теми за целенасочени изследвания, подготвяха се научни съобщения, статии и студии. В този период повечето от сътрудниците защитиха и своите кандидатски (докторски) дисертации, а някои успяха да стигнат до хабилитация още тогава. Появиха се и първите монографични изследвания. Пряк израз на нарасналия научен авторитет и самочувствие на сътрудниците беше тяхната публикационна дейност. В тези години тя беше разпределена в две почти равностойни насоки: чисто научна и популяризаторска, насочена към активно пропагандиране на културно-историческото наследство сред широка читателска, слушателска или зрителска аудитория. Не случайно в издадената през 1984 година, по случай първия юбилей на Филиала, брошура с библиография на сътрудниците от Филиала бяха посочени 303 единици от научни и научнопопулярни публикации[1]. Това даде право на Т. Тотев със самочувствие да отчете: „...Колективът на Филиала на Археологическия институт при БАН в Шумен посреща своята десетгодишнина с готовност и отговорност пред задачите, които стоят за изпълнение от българската средновековна археология“.

Следващото десетилетие на Филиала на АИМ в Шумен (1984–1994) беше ознаменувано, по думите на тогавашния ръководител Ст. Бонев, с „впечатляваща издателска и публикационна дейност“[2]. И действително към издадените в периода 1979–1985 година четири тома от новата поредица научни сборници „Плиска–Преслав“, в които авторите от Шумен имат определящо място, се добавиха три нови тома (1992, 1995, 1997), с които поредицата се превърна в издание на самия Филиал в Шумен. Към това трябва да се добави и издаването на томове четвърти и пети (1993 г.) от поредицата „Преслав“, които след излезлите през предишното десетилетие томове втори и трети превърнаха сборника в ценено научно издание. Издадени бяха и първите два тома от нова научна поредица „Проблеми на прабългарската история и култура“ (1989 и 1991 г.), съдържащи материалите от проведените в Шумен през 1986 и 1990 година международни научни конференции с едноименна проблематика. С тези важни изяви, оставили трайна диря в областта на източноевропейската медиевистика, беше продължена начената още през 1976 година практика Филиалът на АИМ в град Шумен да е домакин на научни срещи, които да интернационализират „конвертируемата“, но подчертано дискусионна прабългарска проблематика. Наред с това Филиалът стана съорганизатор на редица научни конференции и симпозиуми, като „Йоан Екзарх Български“ (Шумен, 1979), „Преславска книжовна школа“, I и II (Шумен, 1981 и 1983), Великопреславския научен събор „Преслав – 1100 години“ (1993) и други. Като активно и ползотворно може да се оцени и участието на учените от Филиала в редица национални и международни конференции и конгреси, чрез които шуменската археологическа колегия доби международна известност и престиж. Това разшири и задълбочи интереса на изследователите от чужбина към традиционно активната публикационна дейност на сътрудниците от Филиала и към ранносредновековната българска археология изобщо. За периода 1984–1994 година те отпечатаха в различни научни издания у нас и в чужбина няколко стотици публикации.

Към впечатляващата научна продукция трябва да се добавят и стотиците научнопопулярни статии във вестници, списания и бюлетини, лекции и беседи пред любителски и специализирани общества, консултации и сценарии за телевизионни и игрални филми и т.н. Чрез тях археолозите от Филиала намираха ефективен начин за общуване с културната общественост в България и извън нея. Трябва да се признае обаче, че към края на 80-те години със спирането на вестниците „Плиска–Мадара–Преслав“, „За буквите“, списание „Славяни“ и други възможностите за намиране на трибуна за масово популяризиране на древното българско минало и култура бяха сериозно ограничени и изявите се свеждаха все по-често до участия в различни интервюта.

Разкопките на сътрудниците от Филиала през неговото второ десетилетие отбелязаха известен спад. В годините между 1984-а и 1989-а темповете на проучванията в столиците намаляха, а в Мадара те напълно замряха. Теренната работа в Плиска и Преслав беше насочена към изясняване на планировката и стратиграфията на дворцовите ансамбли и тяхната непосредствена околност. За сметка на това се интензифицираха с още по-голяма сила изследванията в по-далечните центрове: княжеския манастир при с. Равна, Провадийско (проучен напълно през 1989 г.), манастира при с. Черноглавци (започнати през 1986 и спрени през 1989 г.), манастира „Кирика“ при с. Калугерица, Шуменско, селището при с. Хума, Разградско, некропола при с. Караманите, Добричко, с. Дибич, Шуменско и др. Годините след 1990-а продължиха тенденцията на непрекъснато намаляване на проучванията до тяхното почти пълно стихване. Липсата на консервация на разкритите старини в самите столици застави изследователите от Филиала да насочат своите изследвания главно към паметници, които не изискват специализирани грижи.

Годините на обществено-икономически промени след 1989-а компенсираха изоставането в теренните проучвания и недостига на широка трибуна за популяризиране на българската старина с предоставянето на нова възможност – активното участие на редица от изявените научни сътрудници на Филиала на АИМ в Шумен в преподавателска дейност в различни университети. Още през 1986 година за доцент по археология във Великотърновския университет беше избран К. Попконстантинов. На негово място във Филиала беше назначен като специалист-проучвател Янко Димитров. През 1991 година за професор по богословие в Шуменския университет беше привлечен пенсионираният в края на 1990 година Тотю Тотев. По същото време, по иницатива на ръководството на Филологическия факултет начело с доц. Ал. Александров и В. Константинова, група сътрудници от Филиала (П. Георгиев, Р. Рашев, Ив. Йорданов, Ст. Витлянов и Я.Димитров) положиха основите на катедра „История“ към Шуменския университет. В продължение на десет години те, наред с учени от АИМ–София, бяха водещи преподаватели на катедрата. Някои от специалистите на Филиала, като Р. Рашев, Ив. Йорданов, П. Георгиев, бяха привлечени като хоноруванн преподаватели и във Великотърновския университет или Варненския свободен университет.

Третото си десетилетие колективът на Филиала посрещна в условия на задълбочаваща се криза и при непрекъснато редуциране на помощно-техническия и научния персонал. Независимо от това, и въпреки силно ограничените финансови средства за издръжка на своята дейност, Филиалът не само оцеля, но и реализира важни постижения както в областта на теренната, така и в кабинетно-изследователската и обществената дейност като доказан национален център по ранносредновековна археология с международна известност.

Разкопките в периода 1994–2004 година бележат обратна на предходния период тенденция. Продължилият през първите години спад на обхвата и темповете на теренна работа постепенно се овладява и от няколко години започва нейното постепенно нарастване. Началото беше поставено със сключения за периода 1997–2001 година договор на АИМ, Шуменския университет и Софийския университет с Университета във Франкфурт на Майн (Германия) за съвместни проучвания в отдавна неизследвания „Външен град“ на Плиска. Въпреки организационните неудачи, довели до прекратяване на договора след 2001 година, и проблематичното издаване на резултатите от съвместната работа, трябва да се отчете, че експедицията достигна до важни наблюдения за живота и строителството в слабо изучени райони в близост до ханската резиденция и същинския ранносредновековен град. Овладени бяха нови методологически похвати в теренната работа. През последните пет години активна инвестиционна политика в разкопките на Плиска поддържа Националният исторически музей. С негови средства продължава проучването на големия християнски некропол от X–XI век при източната порта на Плиска, както и програмата „Плиска–запад“. От две години насам проучванията в Плиска и Преслав се финансират целево от фондове на БАН, а от тази година – и на Археологическия институт. Благодарение на това започнаха забравени по своя размах проучвания в дворците и периферията на двете столици. В Плиска разкопките с тези средства се ръководят от сътрудници на Филиала. В Дворцовия център екипът на Р. Рашев продължава интензивното изследване на площи, скрити под дворните настилки. В резултат на това се получава качествено нова информация за етапите на живот и строителство в периода VIII–XI век. Подновени бяха проучванията и на т.нар. тайни ходници – като важни инфраструктури в резиденцията и нейната комуникация с най-близките укрепителни съоръжения, изследвани под ръководството на П. Георгиев. В резултат на това още при недостига на финансови средства беше установен качествено нов факт във фортификацията на ранна Плиска – фиксирани бяха трасетата на два непознати досега рова: ранен, от вътрешно землено укрепление, предшествало изграждането на каменната крепост, както и такъв, който е съществувал паралелно на нея. През настоящата година навлезе в решаващ етап и проучването на трасето и елементите на укреплението на ханската резиденция – опожарената през 811 година дървена ограда. Това създава качествено нова ситуация около разискванията за характера и хронологията на ранна Плиска.

По-ограничени са мащабите в изследването на столица Преслав. Засега сериозен признак за съживяване на теренноизследователската дейност там дават проучванията на М. Ваклинова и колектив от АИМ на впечатляващата по големината, градежа и украсата си новооткрита Дворцова базилика. Това не може да компенсира изоставянето на проекта за постепенно цялостно разкриване на дворцовите строежи в южната част на Царския дворец и проучените изцяло или частично строежи там стоят изолирано сред непроучени площи. Единствените опити за продължаване на работата по тази задача принадлежат на Ст. Бонев. Като добър резултат трябва да се отбележи проученият под ръководството на Т. Балабанов малък манастир в планинската гънка южно от столичния град. Със спонсорски средства бяха подновени от Т. Балабанов след десетилетно прекъсване разкопките в Аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум.

На повечето от останалите действащи обекти сътрудниците от Филиала, както и колегите от София разчитат на минималните възможности на програмата „От социални помощи към трудова заетост“ към общините в Нови пазар (с кметове Андрей Соколов и Румен Панайотов), Велики Преслав (с кметове Желез Железов и Рачко Кожухаров) и Каспичан (с кмет Валери Вълков). Впрочем, трябва да се изтъкне, че благодарение именно на подкрепата на ръководствата в споменатите общини проучванията в Плиска и Преслав не спряха напълно и в годините на стагнация.

Като извод от очерталата се ситуация може да се каже, че бъдещето на изследванията в националните историко-археологически резервати Плиска и Преслав с тяхната околност остава до голяма степен в ръцете на държавната и общинската власт, но и в зависимост от спомоществователството на частни физически и юридически лица и фирми като например „Автомагистрали „Черно море“ с изпълнителен директор Димчо Димов. Благодарност в това отношение дължим на всички, които са ни оказвали съдействие, като специално бих искал да откроя подкрепата на народния представител Светослав Спасов и областните управители в Шумен Веселин Златев и Нора Чалъкова, които през последните години полагат непосредствена грижа за осигуряване дейността на Филиала. За финансовото обезпечаване на нашата дейност обаче е необходима още по-добре премерена, активна и гъвкава политика от страна на АИМ и неговия филиал в Шумен.

Публикационната дейност на Филиала между 1994 и 2004 година отбеляза сериозен ръст в количествено и в качествено отношение. Без всякакво съмнение това е най-продуктивният период за неговите сътрудници (вж. приложената в настоящия том библиография). Статистиката ясно показва размаха на изследователската страст на повечето от членовете на научната група. Трябва да подчертая обаче, че над две трети от научната продукция се дължи на перото на една третина от осемте специалисти на Филиала.

Сериозни успехи регистрира и издателската дейност на Филиала. През последното си десетилетие той издаде три тома от своя орган – сборника „Плиска–Преслав“ (т. 7, 1995, т. 8, 2000, т. 9, 2003). Под печат е и настоящият десети том. Всички тези реализирани инициативи дължим на финансовата подкрепа на Община–Шумен в лицето на кмета господин Веселин Златев и заместник-кмета госпожа Донка Иванова, както и на Община–Нови пазар в лицето на тогавашния кмет господин Андрей Соколов. През настоящата година със съдействието на Община–Велики Преслав и лично на кмета господин Рачко Кожухаров и неговия заместник господин Александър Горчев бяха издадени в том шести от поредицата „Преслав“ докладите от националната конференция „Културата на Велики Преслав IX–XIV век“, проведена в града през 2003 година. Подготвя се и поредният том четвърти от „Проблеми на прабългарската история и култура“. Изданието включва материали от Петата международна конференция „Прабългарите и техните съседи (V–X век)“ проведена във Варна през тази пролет като съвместна инициатива и с финансовата подкрепа на Археологическия музей във Варна. Благодарение на осигурена от директора на АИМ проф. д.и.н. Васил Николов парична сума, очакваме да излезе скоро обемисто и авторитетно издание. Тридесетгодишната история на Филиала ознаменуваме с още едно издание – сборник с материали, посветени на 60-годишината на нашия колега Рашо Рашев. Тук е мястото да отбележа, че по решение на Научния съвет на АИМ и неговото ръководство като официално издание на АИМ и неговия филиал в Шумен ще бъдат финансирани всички следващи томове от поредиците„Плиска–Преслав“,„Преслав“и„Проблеми на прабългарската история и култура“.

Трета насока в дейността на Филиала през третото десетилетие от неговото съществуване беше лекционно-преподавателската дейност на повечето от неговите сътрудници. От една страна тя компенсира намаляването на обема от научнопопуляризаторска работа, обусловено от променените ценностни критерии в нашето общество. От друга, тя може да се разглежда и като признание към научния авторитет на Филиала и неговите водещи специалисти. За едно цяло десетилетие университетските ангажименти на петима от сътрудниците на Филиала (П. Георгиев, Р. Рашев, Ив. Йорданов, Я. Димитров, Ст. Витлянов) се превърнаха в своеобразен нов акцент от работата на Филиала като академична структура. Особено активен беше периодът на университетска дейност докъм 2000 година. Основната преподавателска работа беше съсредоточена в основаната от Филиала катедра „История“ на Шуменския университет. След 2000 година тя отбеляза сериозен спад поради новата политика на Шуменския университет. През последните години сътрудниците на Филиала (с малки изключения) се занимават с преподаване във Великотърновския университет и Варненския свободен университет.

В годината на своя юбилей Филиалът на АИМ при БАН в град Шумен разполага със солиден научен потенциал. В него днес работят двама професори, доктори на историческите науки (Ив. Йорданов и Р. Рашев), двама старши научни сътрудници (П. Георгиев и Ст. Бонев), двама научни сътрудници (Т. Балабанов и Я. Димитров) и двама специалист-проучватели (Т. Михайлова и новоназначеният през 2000 година докторант на задочна подготовка Станислав Иванов). През последното десетилетие свое ново звание и степен получиха Р. Рашев, Ст. Бонев и Я. Димитров. С това беше продължена установилата се от самото начало на Филиала практика за постепенно, но постоянно кадрово израстване на неговите членове. Надяваме се, че тя ще бъде спазена и занапред. Все пак не бива да си затваряме очите пред сериозния проблем със „застаряването“ на кадрите. Поради това е наложително през следващите няколко години в състава на Филиала да бъдат привлечени като докторанти, а след това и като специалист-проучватели млади и перспективни колеги. Друг, не по-малко сериозен кадрови проблем на Филиала е рязкото съкращаване през последните години на помощно-техническия персонал във Филиала и базите в Плиска и Преслав. Това затруднява в сериозна степен нормалната изследователска и публикационна дейност на специалистите. Мерките в тази посока са засега с временен характер и по същество палеативни. Ще разчитаме в близко бъдеще на още по-активна намеса на ръководството на АИМ, както и на местната власт в общините, на територията на които Филиалът развива своята дейност.

Привършвайки този юбилеен обзор, аз се чувствам длъжен да изтъкна двата основни фактора, които обуславят успехите на сътрудниците и на Филиала в Шумен като цяло. На първо място това е грижата на ръководството на Археологическия институт и на самата Българска академия на науките към своето специализирано звено. Най-категорично това личи от ангажиментите им за научното израстване и финансовото обезпечаване на всеки от сътрудниците. Жизнено важна за цялостното съществуване на Филиала като научна институция в град Шумен е общинската власт в лицето на кметовете и заместник-кметовете на града, на Общинския съвет и неговите председатели (Асен Георгиев, Даниела Русева). С тяхната осъзната и справедливо мотивирана организационна и финансова подкрепа сътрудниците от Филиала на АИМ имат възможност да се занимават със своята творческа работа и да заемат своето място в духовния и културния живот на Шумен и областта. С нарастваща роля в тази посока е и отношението на областната власт към работата на археолозите от БАН в района. На всички бивши и настоящи ръководители на града и областта Шумен дължим признателност. Всеки от тях може да живее със съзнанието за изпълнен дълг към археологическите изследвания в Плиска, Мадара и Преслав.

От върха на своята творческа тридесетгодишна зрялост Филиалът на АИМ при БАН в град Шумен е с готовност и занапред да изпълнява своята мисия и да решава компетентно специализираните си археологически и общокултурни задачи за национално и европейско бъдеще на България.

Павел Георгиев
ръководител на Филиала
на АИМ при БАН–Шумен

---

[1] **Т. Тотев.** Център за археологическо изучаване на Плиска, Преслав и Мадара. – В: Десет години Филиал на Археологическия институт и музей при Българска академия на науките. Шумен, 1984 (съст. Р. Рашев).

[2] **Ст. Бонев**. Двадесет години Филиал на Археологическия институт при БАН в гр. Шумен. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 5–8.

Разпореждане № 262/27 декември 1973 година на Бюрото на Министерски съвет за създаване на филиали на Археологическия институт с музей при БАН в гр. Шумен и Велико Търново

Бюрото на Министерски съвет разпореди:

1. Да се образува от 1 януари 1974 г. към Археологическия институт с музей при БАН:

а. Филиал в гр. Шумен, на основата на филиала на Археологическия институт и музей при БАН в Преслав и на базата на Окръжния исторически музей–Шумен, Плиска и Мадара, с предмет на дейност: откриване и проучване на историческите паметници в Плиска, Преслав, Мадара и околностите им.

б. Филиал в гр. Велико Търново…

Звената, които преминават към филиалите, да се предадат с материално-техническата база съгласно приложението, с персонала и издръжката, одобрени за тях по плана за 1974 г. и шестата петилетка.

Материално-техническата база на филиалите да се осигурява от бюджета на съответния ОНС, а издръжката – от бюджета на БАН.

2. Филиалите да бъдат на двойно подчинение: на БАН и председателите на ИК на ОНС в гр. Шумен и Велико Търново, съгласувано с Комитета за наука, технически прогрес и висше образование, с КИК и в Министерството на труда и социалните грижи, да утвърдят структурата на филиалите, длъжностните наименования и заплатите, които да се ползуват от тях, и Правилник за тяхната работа.

3. Необходимите допълнителни щатни бройки и издръжка за филиалите да се определят от Комитета за наука, технически прогрес и висше образование в рамките на лимитите и нормативите по плана за наука и научно обслужване за 1974 година.

4. Държавният комитет по планиране чрез съответните Окръжни народни съвети да осигури на двата филиала с плана за 1974 г. по един микробус и по един лек товарен автомобил.

Председател на МС: Станко Тодоров
Гл. секретар на МС: Ст. Петров

Вярно, за Началник-отдел „Обща канцелария“:
(п) П. Масларов

Вярно, при ОД „КИК“–Шумен:
(п) (Ас. Йорданов)

Приложение:
Списък на имуществото, което да премине към филиалите на АИМ в Шумен и Велико Търново

30 ГОДИНИ СБОРНИК „ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ“

Решението за създаване на Филиал на Археологическия институт с музей при БАН в Шумен предвиждаше създаване на нов периодичен орган на института под наименование „Плиска–Преслав“. Според замисъла сборникът трябваше да бъде преди всичко издание за публикация на резултатите от мащабните археологически разкопки, които бяха вече започнали в двете стари столици през 1973 година. В тяхното изпълнение бяха включени специалисти от Секция по средновековна археология в Археологическия институт и археолози медиевисти от редица музеи в страната. Големият колектив и очакваните резултати се нуждаеха от специална трибуна за своевременно обнародване на резултатите от разкопките, както и за публикация на разработки, основани на резултати и наблюдения от тези разкопки.

До голяма степен сборникът изпълни своето основно предназначение. На страниците му се появиха серия от публикации на резултати от нови разкопки. Още в първия том бяха обнародвани данните за намирането и отварянето на каменните саркофази при Голямата базилика – най-популярното и без преувеличение сензационно откритие в българската средновековна археология от втората половина на XX век. Публикационни по своя характер работи се съдържат във всички томове. Изцяло на тази цел е подчинено съдържанието на том 4, събрал всички резултати от разкопките на укрепителните съоръжения в Плиска и Преслав.

Двете стари столици са съществували в обкръжението на сравнително гъста мрежа от синхронни на тях укрепени и неукрепени селища, некрополи, култови сгради и съоръжения. Това естествено доведе до привличане на автори от музеите в днешна Североизточна България, които обнародваха в сборника паметници от своите региони или изложиха свои гледни точки по конкретни въпроси от културата на столиците. Персоналното сътрудничество прерасна в колективно, когато бе взето решение да се състави археологическа карта на Североизточна България от периода на средновековието. Том 7 на сборника предостави своите страници, за да бъде обнародван списъкът на паметниците със съответните библиографски справки. Тази карта извежда региона на челно място у нас по отношение на регистрацията и каталожното обнародване на паметниците от времето на средновековна България.

До том 4 включително финансирането и издаването на сборника бе грижа на ръководството на Археологическия институт. Забавянето на том 5 поради финансови и организационни неуредици, както и улесненията за издаване, настъпили с промените през 1989 година, бе повод да се постави през 1991 година искането сборникът да се финансира от бюджета на Филиала – съставна част от бюджета на Община–Шумен. Съгласието на институтското ръководство и преди всичко волята на тогавашния директор проф. Велизар Велков естествено доведе до формиране на редколегията от състава на сътрудниците на Филиала. На практика това превърна сборника в негов печатен орган от том 5 (1992 г.) до настоящия том 10. В съответствие с новата издателска политика на Археологическия институт, утвърдена през 2004 година, следващият том 11 отново ще бъде издание, организирано и финансирано от Археологическия институт, но с преобладаващо участие на хабилитирани сътрудниците на Филиала в редколегията.

Настоящият юбилеен том 10 със своето съдържание отговаря напълно на основната задача на изданието – да обнародва нови резултати от разкопките в Плиска и Преслав. Авторският колектив е ограничен в рамките на сегашните и бившите сътрудници на Филиала, за да се подчертае в годината на юбилея по-ясно мястото и значението на звеното в реализирането на институтската научна политика по отношение на археологическото изследване на средновековните български столици.

СЪДЪРЖАНИЕ НА СБОРНИК „ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ“ Т. 1–9 (1979–2003)

ТОМ 1 (1979)
ПРОУЧВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

Редакционна колегия: Живка Въжарова (отговорен редактор), Станчо Ваклинов, Димитър Овчаров, Рашо Рашев, Тотю Тотев

Предговор от проф. Димитър Ангелов

Станчо Ваклинов. Плиска. Преслав, Мадара. Разкопки и проучвания 5

Тотю Тотев, Павел Георгиев. Две църкви в Преслав 18

Нели Манева-Дечевска. По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите в Преслав 32

Стамен Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска 44

Д. Каданов, М. Балан, Г. Икономов, Й. Йорданов. Човешкият костен материал от саркофазите в Плиска 60

А. Михайлов, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска 64

Живка Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска 69

Людмила Дончева-Петкова. Западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.) 81

Радослав Василев. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972–1974 г.) 98

Иван Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971–1974 г.) 108

Атанас Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска 139

Стефан Лисицов. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973–1974 г. 177

Димитър Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав 185

Ара Маргос. Старобългарски надписи при с. Калугерица 193

Тотю Тотев. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ 198

М. В. Щепкина (Москва). К вопросу о просвещении Руси 200

Рашо Рашев. За глинените бъклици в средновековна България 206

ТОМ 2 (1981)
ПРАБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА. МАТЕРИАЛИ ОТ БЪЛГАРО–СЪВЕТСКАТА СРЕЩА, ШУМЕН, 1976

Редакционна колегия: Димитър Ангелов (отговорен редактор), Светлана Плетньова, Димитър Овчаров, Станчо Ваклинов, Тотю Тотев, Рашо Рашев

Встъпително слово на Д. Ангелов 5

С. А. Плетнева. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье 9

В. Бешевлиев. За разнородната същина на първобългарите 20

Д. Ил. Димитров. Състояние и задачи на археологическите проучвания на прабългарите по Долния Дунав 26

А. Х. Халиков. Изучение археологической культуры ранних болгар на Волге 36

В. Б. Ковалевская. Археологические следы пребивания древних болгар на Северном Кавказе 43

Ст. Станилов. Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунав 53

И. А. Баранов. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма 57

Е. А. Халикова. К вопросу о контактах древных венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе 72

П. Н. Старостин. Памятники предболгарского времени Нижнего Прикамья 82

Д. Овчаров. Средновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход 92

Р. Рашев. Землената укрепителна система на Първото българско царство 99

В. Антонова. Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на хан Омуртаг при гара Хан Крум (Чаталар) 104

М. Г. Магомедов. Население Приморского Дагестана в VII–VIII вв. 109

Е. П. Казаков. О болгаро-салтовском компоненте в погребальных инвентарях ранней Волжской Болгарии 127

Ст. Ваклинов. Дворцовите центрове в Плиска и Преслав 133

Ст. Бояджиев. Портите на прабългарските крепостни стени 138

Т. А. Хлебникова. Керамика болгар Поволжья VII–начала X вв. (этно-культурные группы и их истоки) 146

Л. Дончева-Петкова. Прабългарската керамика на територията на днешните български земи 160

В. С. Флеров. Распространение лощеной керамики на территории салтово-мяцкой культуры 170

Т. Тотев. Прабългарски метални амулети от Преслав 182

М. Станчева. Сердика и прабългарите 187

П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска 190

Л. Бобчева. Прабългарско селище при с. Топола, Толбухински окръг 198

Х. Тодорова, К. Ботов. Ранносредновековно селище от Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг 202

Й. Ал. Йорданов. Портретна реконструкция на лицето и главата по четири прабългарски черепа от IX и X в., или за физическия облик на прабългарите 206

Й. Андреев. Още веднъж за надписа на Турдачис 212

Б. Димитров. Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие 215

Дневник на срещата 218

ТОМ 3 (1981)
СЛАВЯНИ И НОМАДИ VI–XII В. МЕЖДУНАРОДЕН СИМПОЗИУМ ПО СЛАВЯНСКА АРХЕОЛОГИЯ, РИЛСКИ МАНАСТИР, НРБ, 1977 Г.

Редакционна колегия:
Димитър Ангелов, Живка Въжарова

Предговор 5

D.Angelov. Die bulgarischen Slawen und die Nomaden (VI.–XII. Jahrhundert) 7

Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XI в. (резюмета на руски и немски език) 16

J.Henning. Ostasiatische Einflüsse auf die landwirtsschaftliche Prodiktion Ost- und Südosteuropas im frühen Mittelalter 66

M.Daviason. Sources of Art in Post-Conversion Bulgaria: The Evidence of the Preslav Tiles 71

И. С. Винокур. Древние славяне лесостепного днестро-днепровского междуречья и номады (первая половина и середина I тыс. н. э.) 76

Борживой Достал. Кочевнические елементы в материальной культуре моравских славян 79

Яна Вигнатиова. Снаряжение всадника и верхового коня из раскопок Бржецлав–Поганско 84

M.Wendel. Zu einige Funden von Kesseln mit Innenösen in der frühmittelalterlich Slawisch-bulgarischen Siedlung bei Krivina, Bez. Ruse, VR Bulgarien 90

G.László. Der Gürtel als Würdezeichen in der Awarenzeit 93

M.Rusu. Les population du groupe turc, les Slaves et les autochtones du Bassin Carpato-Danubien aux VIe–IXe s. 96

ТОМ 4 (1985)
УКРЕПИТЕЛНИТЕ СЪОРЪЖЕНИЯ НА ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ

Редакционна колегия:
Димитър Ангелов (главен редактор), Димитър Овчаров, Рашо Рашев, Тотю Тотев

Димитър Овчаров. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав (проучвания и резултати) 5

Рашо Рашев. Земленото укрепление на Плиска 7

Атанас Милчев. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска (1963–1970) 17

Вера Антонова, Стоян Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор (археологически разкопки 1973–1975 г.) 44

Тонка Михайлова. Рисунки по западната крепостна стена, сектор Север, Плиска, 1974 г. 79

Людмила Дончева-Петкова. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973–1977) 91

Тодор Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977–1978 г.) 117

Димитър Овчаров. Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976) 132

Живко Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав 161

Стоян Витлянов. Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав 177

Пейо Гатев. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973–1977) 189

Стефан Лисицов. Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав 201

Иван Йорданов. Монети от разопки на вътрешните крепостни стени на Велики Преслав 207

Рашо Рашев. Проучвания на външната крепостна стена на Преслав 215

ТОМ 5 (1992)

Редакционна колегия: Рашо Рашев (главен редоктор), Димитър Овчаров, Людмила Дончева-Петкова, Иван Йорданов. Павел Георгиев

Рашо Рашев. Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура 5

Светлана Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977–1980 гг.) 34

Павлина Петрова. Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода 64

Павел Георгиев. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска 77

Георги Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска 105

Людмила Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска 124

Тодор Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостна стена на Плиска 146

Тонка Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска 169

Атанас Милчев. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска 185

Стойчо Бонев. Наблюдения и разкопки на външната крепостна стена на Преслав 212

Живко Аладжов. Бележки върху винопроизводството в ранното българско средновековие 216

Тотю Тотев. Стойчо Бонев. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав 222

Стоян Витлянов. Особености на някои земеделски оръдия на труда в средновековна България 231

Станислав Станилов. Старобългарски амулети-кончета 239

Константин Тотев. Нагръдна метална икона с Богородица-Умиление от Плиска 246

Тотю Тотев. Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (Златната) църква в Преслав 249

Димитър Овчаров. Епиграфски паметници от Дворцовата църква в Преслав 259

Казимир Попконстантинов. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич 268

Христо Трендафилов. Приписката на Черноризец Тудор Доксов и прабългарската летописна традиция 275

Иван Йорданов. Византийски оловни печати от Плиска 281

Петър Боев. Славчо Чолаков. Антропологично и палеопатологично проучване на скелетите от некропол в северния сектор на западната крепостна стена на Плиска 302

ТОМ 6 (1993)

Редакционна колегия: Рашо Рашев (главен редоктор), Димитър Овчаров, Людмила Дончева-Петкова, Иван Йорданов, Павел Георгиев

Станчо Ваклинов, Маргарита Ваклинова. Голямото водохранилище в Плиска 5

Стамен Михайлов. Нови данни за Голямата базилика в Плиска 22

Станчо Ваклинов, Ирина Щерева. Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971–1973 г. 33

Павел Георгиев. Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г. 49

Янко Димитров. Знаци по зидовете на монументалните постройки в Плиска 69

Людмила Дончева-Петкова. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска 79

Живко Аладжов. Некропол край църквата на обект 40 (комплекс „А“) във Външния град на Плиска 85

Димитър Овчаров. Надпис и знак-тамга върху каменна плоча от Преслав 94

Стойчо Бонев. Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство 101

Тотьо Тотев. Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязана кост през IX–X век 109

Тотьо Тотев, Станислав Станилов. Мраморен капител от базиликата в Стамбол Йолу край Преслав 116

Стоян Витлянов. Накрайници на стрели от Плиска и Преслав 120

Иван Йорданов. Нов анонимен печат на български владетел от IX век 127

Георги Атанасов. За инсигниите на владетелите от Първото българско царство 132

Казимир Попконстантинов. Георги Атанасов. Оловна пластинка с надпис от X век 149

Станислав Станилов. Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България 153

Павел Георгиев. Тонка Михайлова. Некрополът при Кръглата царква в Преслав (разкопки 1969–1973) 164

Емилия Евтимова. Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав 180

Константин Тотев. Наблюдения за някои паметници на преславската дребна каменна пластика 197

ТОМ 7 (1995)

Редакционна колегия: Рашо Рашев (отговорен редактор), Димитър Овчаров, Людмила Дончева-Петкова, Иван Йорданов, Павел Георгиев, Стоян Витлянов (секретар)

Стойчо Бонев. Двадесет години Филиал на Археологическия инситут при БАН в Шумен 5

Димитър Ангелов. Приветствие към колектива на Филиала на АИМ в Шумен 9

Рашо Рашев. Плисковският аул 10

Павел Георгиев. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска 23

Радослав Василев. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска 27

Людмила Дончева-Петкова. Пещи за добиване на желязо край западната крепостна стена на Плиска 34

Янко Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X–XI в.) 42

Иван Йорданов. Името на Преслав в писмените източници 71

Маргарита Ваклинова, Ирина Щерева. Югозападният двор на преславския дворец 81

Стоян Витлянов. Стопанският облик на столичните манастири през IX–X век 92

Станислав Станилов. Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав 111

Димитър Овчаров. Още за игрите в средновековен Преслав 136

Константин Тотев. Нов печат на цар Симеон (893–927) от колекцията на Националния исторически музей 144

Марин Димитров. Ранносредновековни укрепления по северното българско Черноморие 150

Авторски колектив. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България) 155

ТОМ 8 (2000)

Редакционна колегия: Рашо Рашев (отговорен редактор), Иван Йорданов, Павел Георгиев, Янко Димитров (секретар)

Предговор 5

Приветствие от председателя на Българска академия на науките 7

Приветствие от управителя на Шуменска област 8

Людмила Дончева-Петкова. 100 години археологически разкопки в Плиска 9

Павел Георгиев. Землените укрепления на Абоба–Плиска 19

Павлина Петрова. Ретроспекция на проучванията от север на кавенната крепост в Плиска 31

Рашо Рашев. Тронната палата в Плиска 35

Георги Атанасов. За владетелските инсигнии на княз Борис I-Михаил 44

Мариела Инкова. Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска 52

Joachim Henning. Vom Herschaftszentrum zur städtischen Grossiedlung mit agrarischer Komponente. Archäoogische Nachweise der Landwirtschaft aus dem frühmittelalterlichen Pliska 74

Стоян Витлянов. Археологически данни за икономическия облик на Плиска 87

Тодор Балабанов. Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска 93

Радослав Василев. Функции и развитие на масовото жилище-полуземлянка в средновековна Плиска 103

Христина Стоянова. Към проучването на източната крепостна стена в Плиска 108

Стела Дончева. Метрични зависимости и оразмерителни принципи в църковното строителство на първата българска столица 114

Теофил Теофилов. Древни научни познания, закодирани в седмолистната розета от Плиска 125

Светлана Венелинова. Палеографски особености на съчетанията от знаци, открити в Плиска 128

Иван Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899–1999) 135

Женя Жекова. Монетите на Никифор I Геник (802–811) и Плиска 168

Станислав Станилов. Накрайници за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България 172

Росица Панова. Морфологичният анализ като средство за изучаването на средновековния град 179

Стойчо Бонев. Царският манеж във Велики Преслав 181

Константин Тотев. Неизвестен анонимен печат на владетел от Първото българско царство 186

Rossind Kostova. Bulgarian monasteries nint to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence 190

Тодор Тодоров. Към въпроса за престолонаследието в Първото българско царство 202

Казимир Попконстантинов. Авгарово послание върху оловен амулет от X век 208

Георги Майсторски. За съдържанието и датата на един надис от Преслав 211

Николай Проданов. Бележки за възникването и утвърждаването на термините прабългари и първобългари 214

Кина Вачкова. Карел Шкорпил и езикът на българската археологическа наука (върху материали от изследванията на учения за могилите по българските земи) 217

Христо Харитонов. Нумизматичните интереси на Карел Шкорпил 221

Георги Дзанев. Ранносредновековни християнски паметници от Абритус (за значението на старобългарския знак IYI) 224

Валентин Плетньов. Ранносредновековни конични и пирамидални печатчета от Варненския археологически музей 229

Ангел Конаклиев. Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко 235

Димчо Момчилов. Южните части на Ришкия и Върбишкия проход и „Еркесията“ през Първото българско царство 239

Валери Йотов. Листовидни ажурни амулети от XI век 242

Борис Борисов, Гергана Шейлева. Археологически данни за късните номади на юг от Балкана 247

Мария Балболова-Иванова. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област 252

ТОМ 9 (2003)

Редакционна колегия: Рашо Рашев (отговорен редактор), Иван Йорданов, Павел Георгиев, Янко Димитров (секретар)

Предговор 5

Приветствие на кмета на община Нови пазар към участниците в конференцията 9

Георги Бакалов. Спомен за проф. Петър Тивчев 11

Васко Арнаудов. Библиография на проф. Петър Тивчев 13

Васил Гюзелев. Българи на остров Кипър през XIV– XV век 17

Илия Илиев. Четири писма на Йоан Цец от средата на XII век 21

Иван Йорданов. Печати на императорската фамилия Комнини-Ангели (1081–1203) от територията на днешна България 26

В. П. Степаненко. Культ Св. Димитрия Солунского в Болгарии и на Руси в конце XII–первой половины XIII вв. (по данным нумизматики и сфрагистики) 60

Георги Ат. Атанасов. Археологически данни за поселищен живот в Новопазарско от I хилядолетие преди Хр. до края на VI в. 65

Тодор Балабанов. Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община (праистория и средновековие) 81

Радослав Василев. Заселването в Плисковското поле през ранното средновековие по данни от археологическите проучвания 104

Христина Стоянова. Ранносредновековни селища в землището на с. Жилино, Новопазарска община 109

Дочка Владимирова-Аладжова. Историческата съдба на крепостите при Стан и Войвода V–VII век (по нумизматични данни) 116

Женя Жекова. Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско 121

Живко Аладжов. Амулетите-кончета от Нови пазар и лявото крило на прабългарската войска 129

Валери Йотов. Накрайници от групата „германски четириног звяр“ в „животинския стил на Балтийско море“ 132

Неделчо Неделчев. Леономах и леономахия в хинтерланда на Одесос 136

Мильо Петров. Едно предание за основаването на Нови пазар 141

Рашо Рашев. За началото на българската средновековна култура 145

Павел Георгиев. Изтокът на Абоба–Плиска 168

Янко Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска 181

Станислав Иванов. Съпоставка на знаците от крепостните стени на Плиска 222

Стела Дончева. Поглед към Голямата базилика в Плиска 230

Тодор Тодоров. Два новооткрити български владетелски моливдовула 237

Людмила Дончева-Петкова. Плиска и печенезите 244

Тонка Михайлова. Къснономадски гробове в Дворцовия център на Плиска 259

Стойчо Бонев. За мястото и датата на т. нар. Баня във Вътрешния град на Преслав 267

Константин Тотев. Технология и украса на една група византийски литийни кръстове 275

Димчо Момчилов. Средновековно въоръжение от разкопките на Преславската патриаршия 293

Веселин Станков. Новооткрит печат на Петър I (927–969) 315

Валентин Плетньов. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей 317

Рашо Рашев,
отговорен редактор

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1040 София, ул. „Петнадесети ноември“ № 1, тел. (+359 2) 981 66 22, факс (+359 2) 981 66 29

ДО
КОЛЕГИЯТА НА ФИЛИАЛА
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ НА БАН
В ШУМЕН

Уважаеми колеги,

Изследването и популяризирането на сакралните за всеки българин старини на Плиска, Мадара и Велики Преслав е повече от век сред приоритетите на Българската академия на науките. Ето защо с чувство на удовлетворение мога да се обърна към вас, техните изследователи днес, като ви поздравя с тридесетата годишнина от създаването на филиала на Археологическия институт с музей в град Шумен.

За ръководството на БАН Филиалът в Шумен е първото специализирано научно звено за планомерна работа в центровете на Първото българско царство. Резултатите от вашите изследвания на терена и в кабинета оправдаха напълно неговото създаване и доказаха, че вашият ерудиран състав е в състояние да изпълнява своите задачи в утвърждаването на славата на българската земя като пазител на древно културно наследство. Във вашите ръце и умове е може би най-ценното от това наследство – свидетелствата за творческото съзиждане на народностната ни култура в средновековна Европа. За днешните българи е извънредно важно да почерпят сили и увереност от опита на своите преки предшественици за равнопоставено завръщане в модерна Европа. Това превръща вашата научна работа в своеобразна мисия за ново европейско бъдеще на България!

На изследователите на старите български столици от Шумен желая много нови успехи, здраве и дръзновение в тяхната работа!

Честит юбилей!

София
декември 2004 г.

Акад. Иван Юхновски
председател на
Българската академия на науките

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

ДО
ФИЛИАЛА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ НА БАН
В ШУМЕН

Драги колеги и приятели,

От името на Археологическия институт с музей на БАН и от свое име сърдечно ви поздравявам с тридесетата годишнина от създаването на филиала на АИМ в град Шумен!

За Археологическия институт с музей създаването на Филиала в Шумен и Велико Търново е важен момент от собственото му утвърждаване като национална институция за изследвания в областта на средновековното културно-историческо наследство. По тази причина ние продължаваме да гледаме на вас като на надеждно свое звено за проучване на центровете на Първото българско царство и ранносредновековната култура на България.

С дейността си през тези три десетилетия вие доказахте, че сте подготвен и амбициозен колектив, който е способен не само да изпълнява поставените с акта на учредяването на Филиала задачи по разкриване и изучаване паметниците на историята и културата на Плиска, Мадара, Преслав и близките им по местоположение и хронология средища, но и да посрещате предизвикателствата на бързо променящата се съвременна действителност. Теренната, научнопубликационната, преподавателската и популяризаторската работа на всеки от вас е достатъчен атестат за потенциала на филиала на АИМ в град Шумен. Всяка от тези сфери предоставя многобройни и убедителни примери за вашия индивидуален и колективен принос за обогатяване и задълбочаване на научното познание върху историята и културата на нашата страна.

Археологическият институт с музей и занапред ще разчита на вашия научен капацитет, дръзновение и способности за решаване на новите задачи по издигане на още по-високо ниво на средновековната българска археология и утвърждаване на авторитета на съвременното българско общество в нова Европа.

Като приветствам лично всеки от вас, пожелавам ви много здраве, бодрост и сили във вашата високоотговорна и народополезна дейност!

София
декември 2004 г.

Проф. Васил Николов
директор на Археологическия
институт с музей на БАН

РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

ОБЛАСТЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТ ШУМЕН

ДО колектива
на Филиала на
Археологическия институт с музей
при БАН–Шумен

Шуменският край заема особено място на картата на България. Тук преди повече от 1300 години са положени основите на българската държава. Тук са били вземани решения, определили бъдещето на страната за столетия напред. Приемането на християнството и замяната на гръцкия богослужебен и литературен език със славянски и днес определят най-съществените черти на българската духовна култура.

Свидетели на онова съдбоносно време са останките на старите български столици Плиска и Преслав и на култовия център Мадара. Тяхното археологическо изследване вече 30 години се извършва с преобладаващото участие на сътрудниците на Филиала на Археологическия институт при БАН в Шумен. На тях се дължи откриването на много нови паметници на старобългарската материална и духовна култура. Безценна информация за мащабните проучвания се съдържа в десетте тома на поредицата „Плиска–Преслав“ и в редица статии, студии и монографии.

От името на областно ръководство поднасям най-сърдечни поздравления по случай юбилея и пожелавам нови успехи в археологическите изследвания на Плиска, Преслав и Мадара.

Шумен
декември 2004 година

Областен управител
Нора Чалъкова-Симеонова

ОБЩИНА ШУМЕН

9700 гр. Шумен, бул. „Славянски“ № 17,
тел./факс 054/800 400, e-mail: mayor@shoumen.bg, http://www.shoumen.bg
ISO 9001:2000, ISO 14001

ДО
КОЛЕКТИВА НА ФИЛИАЛА
НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ ПРИ БАН

ШУМЕН

Уважаеми дами и господа,

От името на ръководството на Община–Шумен и лично от свое име най-сърдечно ви поздравявам по случай 30-годишнината на Филиала на Археологическия институт с музей при БАН–Шумен.

Разположен между първите две български столици, Шумен и неговите жители винаги са били смятани за преки наследници на материалните и духовни достижения на Плиска, Преслав и Мадара. Още от началните години след Освобождението видни представители на шуменската интелигенция правят първите стъпки в опознаването, проучването и популяризирането на техните останки.

Неразривната връзка между града и неговите средновековни предшественици е запазена до днес. Преди 30 години Шумен предостави необходимата материална и финансова база за новосъздадения филиал на Археологическия институт в града. Неговата активна дейност в проучването и популяризирането на старобългарското културно наследство винаги са имали подкрепата на общинското ръководство. Тя е налице и днес, когато предстои да се отбележи годишнината и се подготвя отпечатването на юбилейния том на сборника „Плиска–Преслав“. Всичко това се прави със съзнанието, че дейността на сътрудниците на Филиала допринася за изследването на най-ранните етапи от развитието на българската история и култура и заслужава висока оценка.

Пожелавам на всички членове на вашия колектив здраве, сили и много успехи в изследването на старите български столици!

Шумен
декември 2004 година

Кмет на община Шумен
Веселин Златев

РАЗКОПКИ ЮЖНО ОТ ГОЛЕМИЯ БАСЕЙН В ПЛИСКА

Павел Георгиев

През 1977 година във връзка с разработване на планова задача за изследване на баните и хипокаустните отоплителни инсталации в архитектурните ансамбли от ранното българско средновековие, предприехме сондажи в Дворцовия комплекс в Плиска. Първата задача, която си поставихме, беше изясняване на разкритото от Ст. Михайлов през 1949 година „помещение с хипокауст" от юг на водохранилището, известно като Голям басейн (обр. 1)[1]. След първите разкопки сградата е била полузасипана и останките й са пострадали допълнително от отсъствието на специални грижи (обр. 2). В хода на нашите проучвания се установи, че сградата с хипокауст е малка баня, която не е самостоятелна, а пристроена от запад на сграда с вкопано приземие (обр 3). Нейните останки остават под помещения „Б", „В", „Г" и „Д" от постройките с верижен план, проучени също от Ст. Михайлов и консервирани през 50-те години над нивото на настилката от дялани плочи (обр. 1). Това наложи проучванията ни да прераснат в сондажни разкопки в очертанията и отчасти в съседство със споменатите помещения (обр. 4). Те бяха проведени основно през 1978 година. През следващата година изследвахме водопроводната и канализационната система при южния край на водохранилището и разположената до неговия западен ъгъл шахта колектор (обр. 5). В течение на три сезона беше проучена значителна площ, в която беше установен важен комплекс от постройки и съоръжения, свързани с живота на ханската резиденция през VIII–IX век (обр. 6). Изясняването на установените факти наложи залагането на сондажи встрани от основния изкоп, по трасетата на новооткрити линейни съоръжения: водопроводи, канали и подземни галерии.

Непосредствените резултати бяха докладвани ежегодно[2]. Проучената двуделна баня и отчасти сградата, към която е пристроена, бяха обнародвани с план и скромна документация в рамките на предварителни съобщения[3]. Основните археологически данни бяха включени в нашия непубликуван и досега дисертационен труд[4]. Независимо от това до пълна публикация на резултатите и наблюденията от разкопките не се достигна. Настоящата статия има задача да запълни този съществен недостатък и да даде необходимата информация за цялостното представяне на Дворцовия комплекс в Плиска през различните периоди от неговото съществуване. До това ще може да се стигне след публикация и дискутиране на данните от останалите сектори на комплекса, където се наблюдава също неправомерно забавяне на публикациите.

Нашето изложение тук следва реда в разкриването и изследването на основните строежи. Краткото обобщение и изводите са представени в края на публикацията.

1. ДВУДЕЛНАТА БАНЯ

Първите разкопки заварват нейните останки в незаета от настилка площ. Сектори от каменна настилка са установени от три страни: север, запад, както и от изток на сградата, към която е била пристроена банята (обр. 1). В публикацията на Ст. Михайлов липсват данни за съществуване на настилка над нея. Това води към заключението, че банята е продължавала да съществува при полагане на дворната настилка. Не така стои въпросът със сградата с приземието от източната й страна, но за това ще говорим по-долу.

Останките от основите и приземната част с пещта и хипокаустната инсталация на банята са били открити под насип от строителен трошляк: буци хоросан, керемиди, тухли и други рушевини. За съжаление не разполагаме с подробното им описание, за да ги сравним с тези,

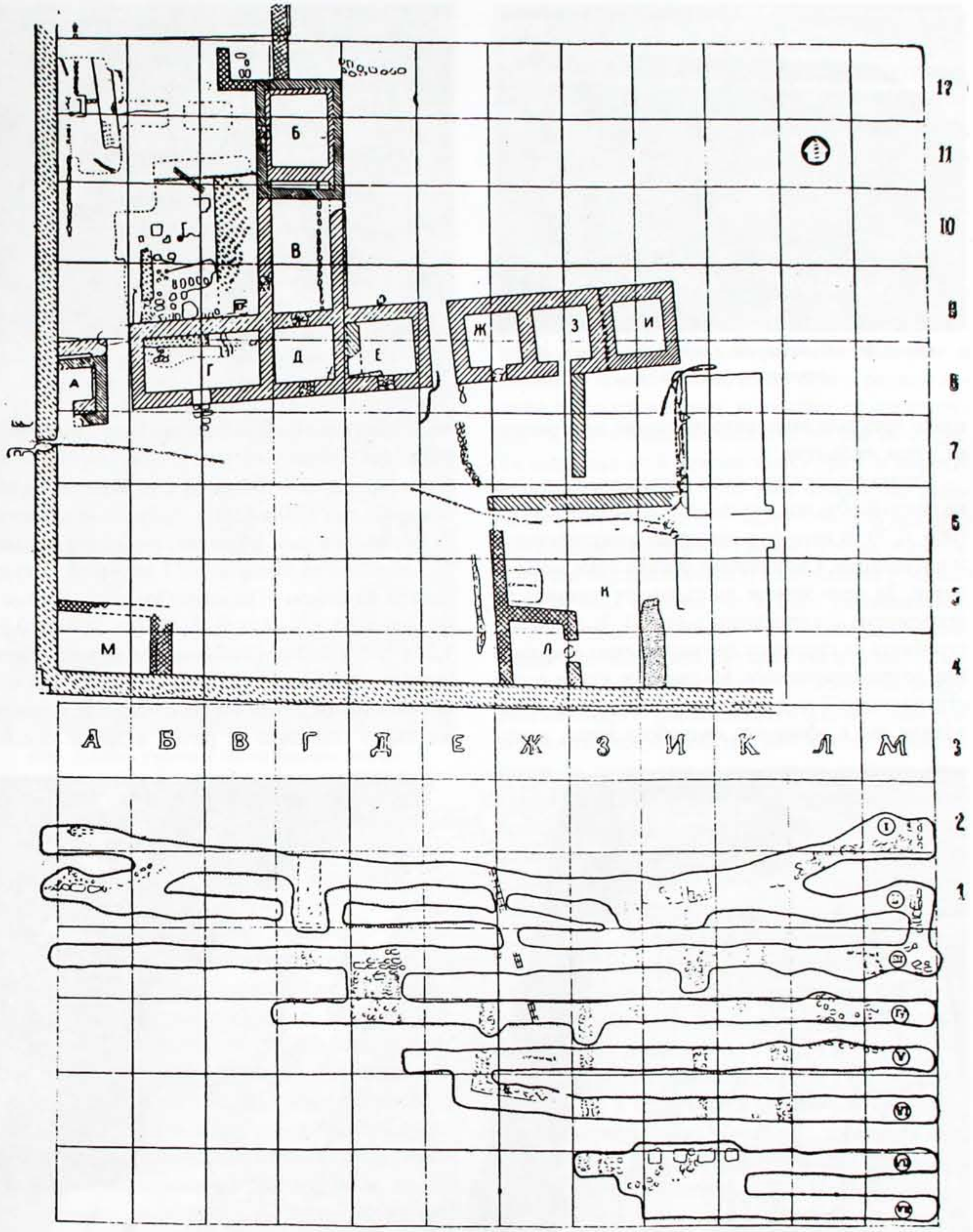

Обр. 1. План на западния сектор от Дворцовия център на Плиска (по Ст. Станчев (Ваклинов) и Ст. Михайлов

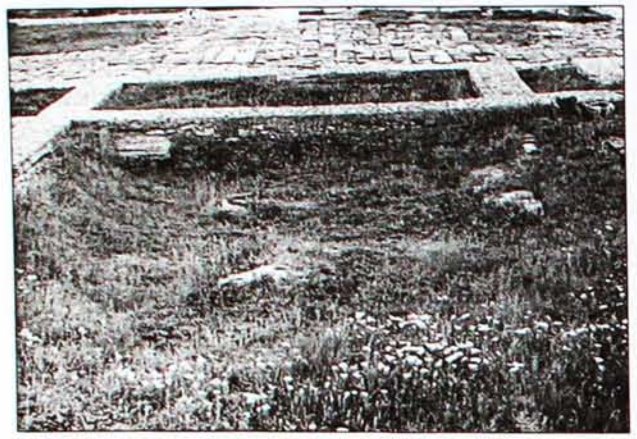

Обр. 2. Изглед от терена с двуделната баня преди разкопките през 1977 г.

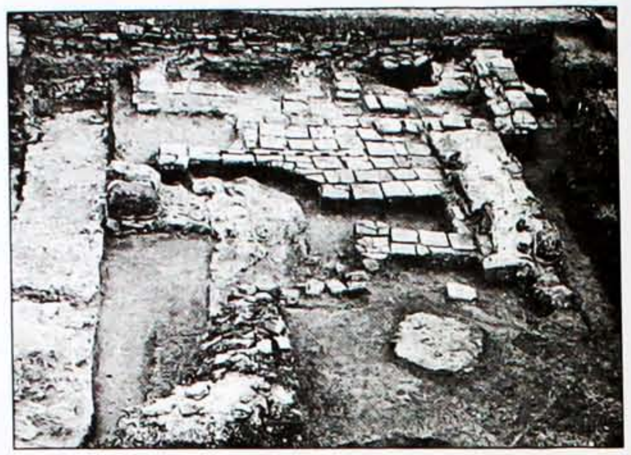

Обр. 3. Изглед от банята след повторното ѝ разриване през 1977 г.

които запълват вкопаното приземие на сградата от изток на банята.

Банята е имала приземна част, която е вкопана на около 0,60 м под равнището на околния терен (обр. 6, 7). В него се е намирала отоплителната ѝ инсталация. Същинският бански етаж не е запазен. За него можем да съдим от данните за приземието с хипокауста (обр. 8). В план постройката се състои от две неразделно свързани квадратни помещения. Малкото от север е със страна около 2 м, а голямото – около 4 м. В западния зид е оформена недълбока ниша, която впоследствие е била разширена в цялата му дебелина, като отвън е изграден от тухли нов зид и колекторна шахта. Външните размери на цялата постройка са 7,80 х 4,90 м. Двете помещения не са в една ос и това ѝ придава г-образна форма.

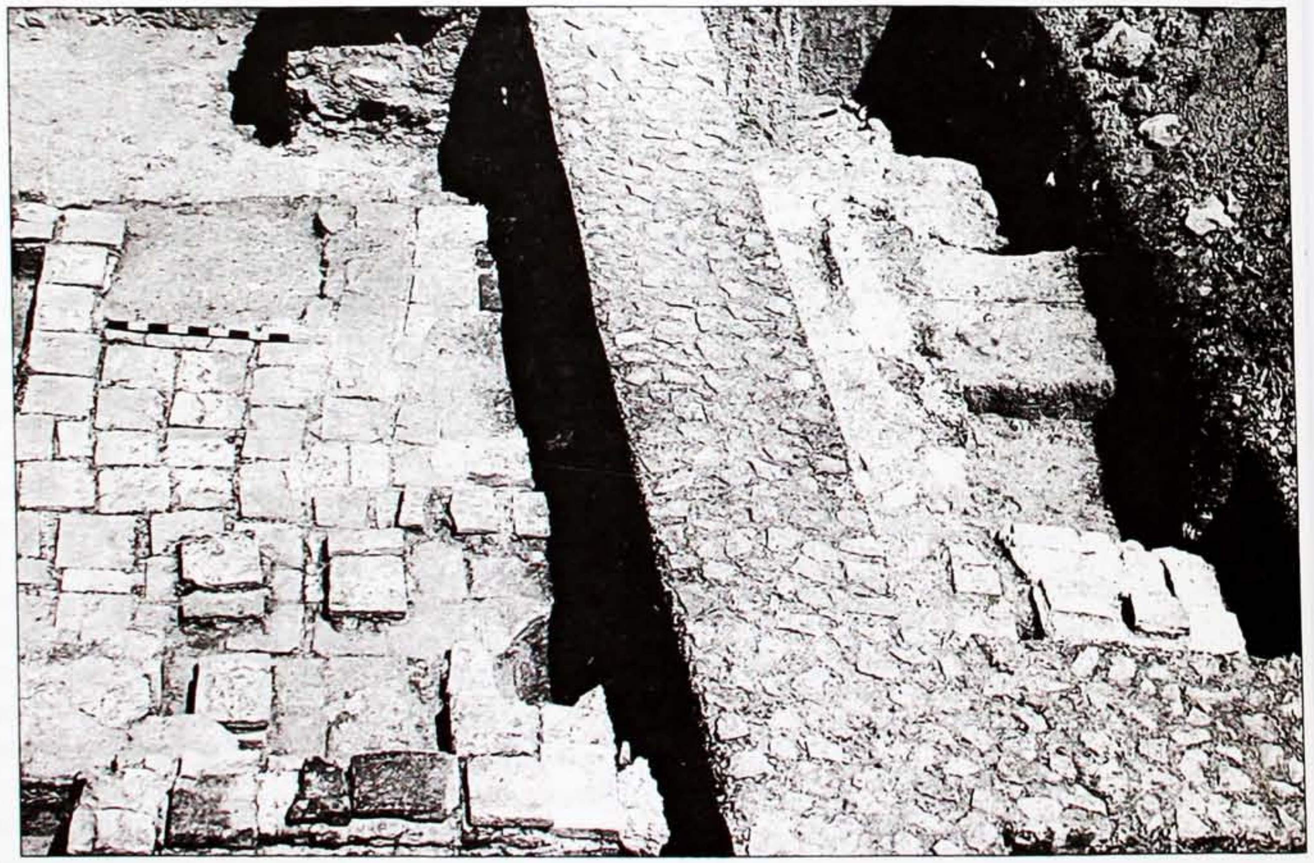

Обр. 4. Банята под зида на помещение „Г" – изглед от запад

Обр. 5. Изкоп с южния зид на Големия басейн – изглед от запад

Основите са вкопани до 1 метър от повърхността на терена. Градежът им е от блокове с формат 0,55 х 0,32 х 0,28; 0,80 х 0,50 х 0,30; 1,25х 0,55 х 0,45 м. Спойката е от хоросан с примеси от счукани тухли. Върху два от тях има врязани знаци. Двуредовата блокова зидария лежи върху подложка от речни и други камъни, обилно залети с хоросан. Същият градеж се наблюдава и между блоковете, които оформят, общо взето, лицева зидария на основите. Под подложката е имало набити пилоти с четириъгълно сечение. За градежа на стените над основи няма преки данни. Възможностите са две: с блокова зидария и с тухлен градеж. Първоначалното ни заключение беше за каменен градеж от типа на сграда „Б" от Малкия дворец. Пристроените към банята части, като разширението на нишата от запад и пещта от север, са с изцяло тухлен градеж. Това, както и констатираното от нас изграждане с тухли на съвременните на банята строежи в резиденцията, ни дава основание да допускаме, че тя заедно със сградата, към която е била пристроена, са били изпълнени във височина с тухлена зидария[5]. Здравият, представителен градеж и оформление на сградата, както и правилните форми на нейните помещения предполагат солидни покривни конструкции. Със сигурност това са били сводове. Квадратната форма на двете помещения, а и характерът на самата постройка изискват засводяване поотделно, най-вероятно с полусферични ниски куполни конструкции, в които ще да са били оставени отдушници или друго устройство за регулиране на топлината и изпаренията (обр. 9). Покривът е бил от керемиди, фрагменти от които са открити сред нейните рушевини.

За банския характер на сградата съдим преди всичко от съоръженията, вместени в нейното приземие, или от такива, с които е свързана. Подът на двете помещения е постлан с квадратни, преупотребени римски тухли, положени върху подложка от хоросан. Над тях в голямото помещение са издигнати в редици зидани с тухли колонки за носене на суспензура, от която липсват запазени на място следи. Тя изглежда не е лежала върху арки, а директно върху колонките. При това положение височината на приземието е около 0,60 м. В малкото помещение хипокаустни колонки не са открити. Пръстта под настилката тук е отухлена от силен огън и това показва, че в него първоначално се е намирала пещта на отоплителната инсталация. Ст. Михайлов е открил тук изправена водопроводна тръба, очевидно от вторично оформен хипокауст. Той изглежда е бил положен при основното преустройство на банята. Тогава от север на първоначалната сграда са били пристроени два успоредни г-образни зида, от които при нашите разкопки беше запазен изцяло само източният (обр. 10). Пространството между тях намерихме без настилка, но пръстта беше силно обгоряла, а в средата – и остъклена. В канала с ширина 2,15 м между изградените с тухли от основи зидове е била преместена пещта. Така отоплителната инсталация на банята е била устроена в приземието на триделна постройка с максимални размери 10,15 х 5,30 м.

При първите разкопки са били открити фрагментирани и цели малки керамични тръбички, някои с неподвижно закрепен с хоросан в сърцевината им железен клин (обр. 28). Такива детайли бяха установени при нашите проучвания, главно във и извън нишата в западния зид. Те са от типа на т.нар. *tubuli*, които служат за закрепяне на облицовката в банските помещения на разстояние от стените и изграждане на кухина за стенно отопление. Фрагменти от полирани мраморни плочи, открити от нас също при нишата, подсказват, че са от тази облицовка.

При разкопките са установени и следи от канализация на банята. Те са съсредоточени в ней-

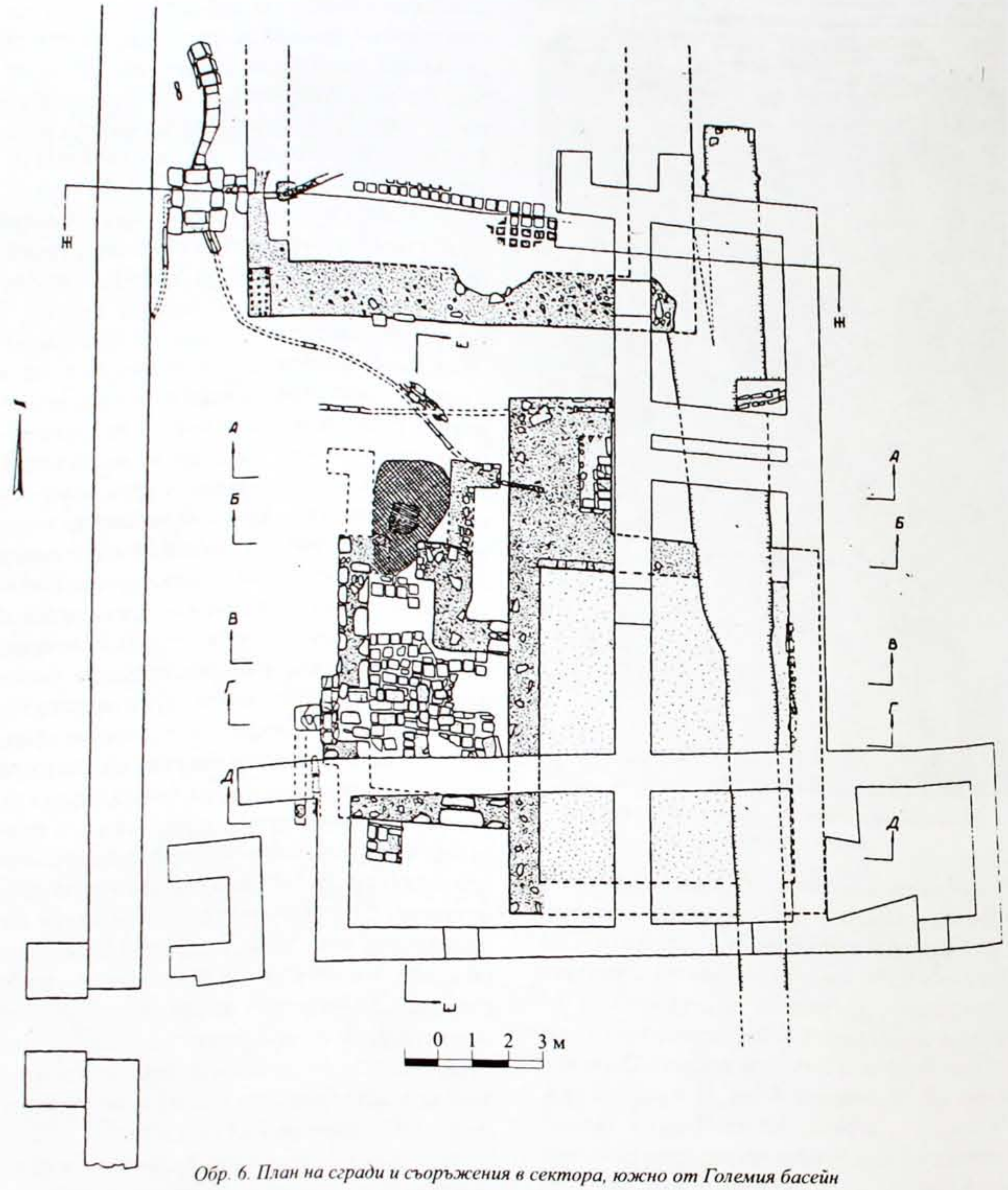
Ж
Ж
Ш
А
А
Б
Б
В
В
Г
Г
Д
Д
Ш
0 1 2 3 м

Обр. 6. План на сгради и съоръжения в сектора, южно от Големия басейн

ната югоизточна част. Първоначално шахтата за събиране на отведената от пода на къпалнята вода е била изградена от тухли и хоросан непосредствено до южния ѝ зид, с който тя попада в очертанията на помещение „Г“ от сградите с верижен план. След преустройството е била изградена нова шахта, долепена до зида от тухли към нишата. При нашите разкопки я заварихме частично запазена. При двете шахти се откриха фрагменти от водопроводни тръби от канализацията. От шахтите водата е била отвеждана към колектора до Големия басейн[6]. Водопроводът, с който е била захранвана банята, не беше открит. По всяка вероятност отначало той е излизал от водохранилището и се е насочвал към камерата с пещта, където със сигурност е бил разположен котелът за подгряване на водата. След преустройството водата изглежда е била докарвана посредством тръбопровод със стреховидно тухлено покритие, установен от нас под югоизточния ъгъл на помещение „В“ (обр. 6). При разкопките се откриха фрагменти от керамични тръби с по-малък диаметър, може би от водопроводната инсталация, която изглежда е била вградена в стените на банята (обр. 27).

Добитите данни и аналогии за този вид строежи позволяват банята да бъде реконструирана по следния начин (обр. 9). Същинската къпалня се е намирала в очертанията на голямото помещение. То е било отоплявано с подподово и стенно отопление. В нишата в западната му стена е била оформена вана за миене. Размерите ѝ сочат, че тя е могла да бъде използвана индивидуално. С тези си характеристики то може да се оцени като топла къпалня (*caldarium*). Едновременно с това близката до входа част от помещението е можела да се използва и като *tepidarium*. Тя най-общо може да се посочи в източната му по-

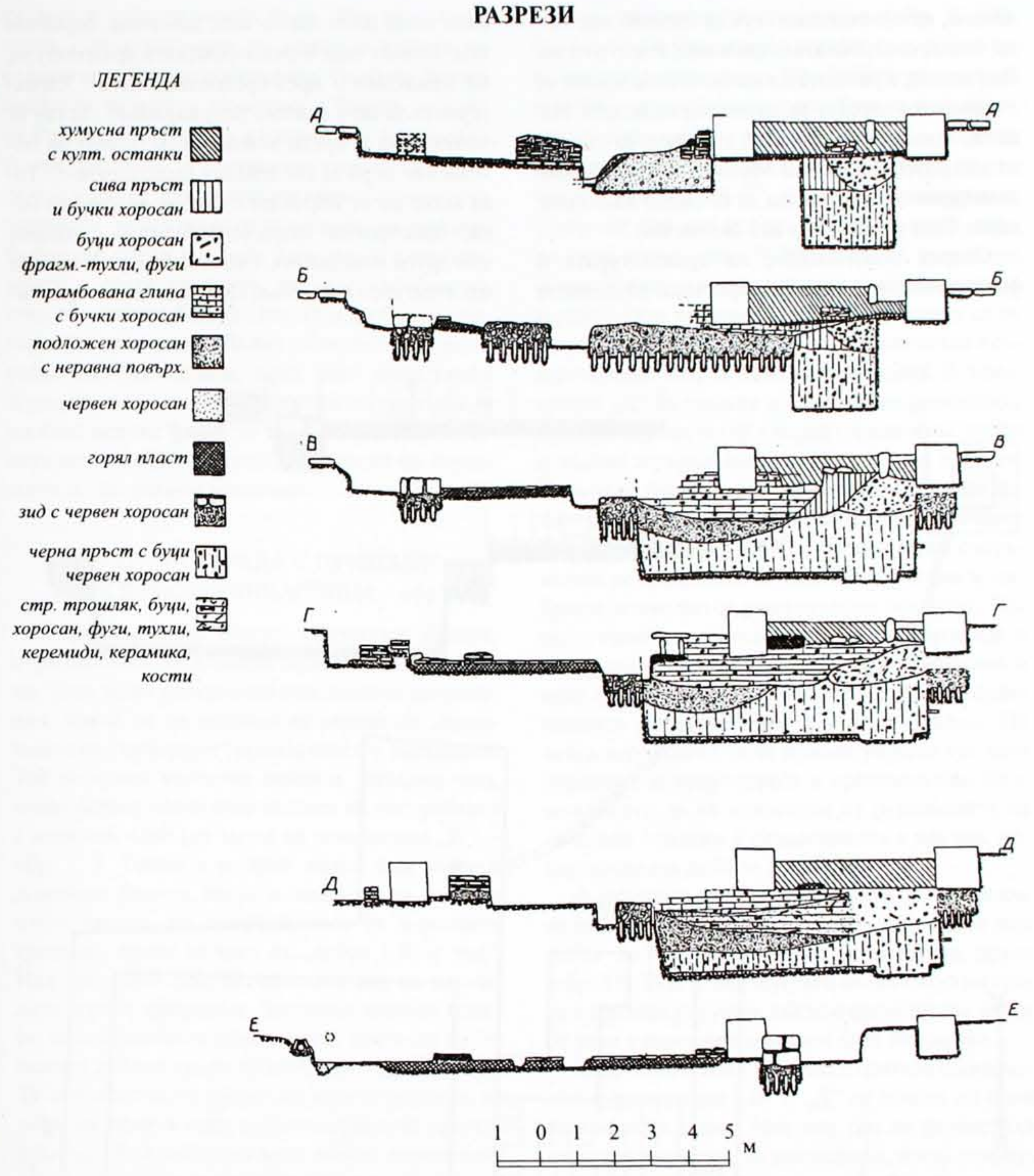
РАЗРЕЗИ
ЛЕГЕНДА
хумусна пръст с култ. останки
сива пръст и бучки хоросан
буци хоросан фрагм.-тухли, фуги
трамбована глина с бучки хоросан
подложен хоросан с неравна повърх.
червен хоросан
горял пласт
зид с червен хоросан
черна пръст с буци червен хоросан
стр. трошляк, буци, хоросан, фуги, тухли, керемиди, керамика, кости
А
А
Б
Б
В
В
Г
Г
Д
Д
Е
Е
1 0 1 2 3 4 5 м

Обр. 7. Разрези на двуделната баня и винарницата под помещения „В“–„Д“

ловина, като е възможно тук да е имало два входа: откъм постройката с приземие, както и от юг. Над пещта, в рамките на малкото помещение се е намирал и котелът за затопляне на водата. Напълно е възможно над него и по-високо от пода на къпалнята да е било оформено второ банско помещение, което следва да се оцени като суха, парна баня (*sudatorium или laconicum*).

Според особеностите на архитектурата и функционалните си характеристики двуделната баня може да се оцени като домашен, опростен тип, познат още в ранноримската архитектура, но използван и през средновековието[7]. Характерното за него е силно редуцираният състав от помещения и преди всичко отсъствието на помещение дори за съблекалня (*appoditerium*). Това може да се оправдае с факта, че това са бани, пристроени непосредствено до жилищни или други помещения, с които образуват единен архитектурен ансамбъл. Подобни характеристики има и разглежданата баня. Другата важна черта е разполагането на пещта в камера до същинското банско помещение. Особено близка аналогия за нашия паметник е банята от края на Римската република в Силчестър, Британия[8]. В архитектурно и техническо отношение двуделната баня е продукт на античната строителна традиция, реализиран в условията на ранното българско средновековие. Този извод е особено важен с оглед на факта, че тя е най-ранната сред известните бани в Плиска и изобщо в българските центрове[9]. Данните за нейната датировка ще разгледаме, след като представим сградата, с която е непосредствено свързана, и изобщо всички факти за тяхното място в относителната и абсолютната хронология на строежите от Дворцовия комплекс.

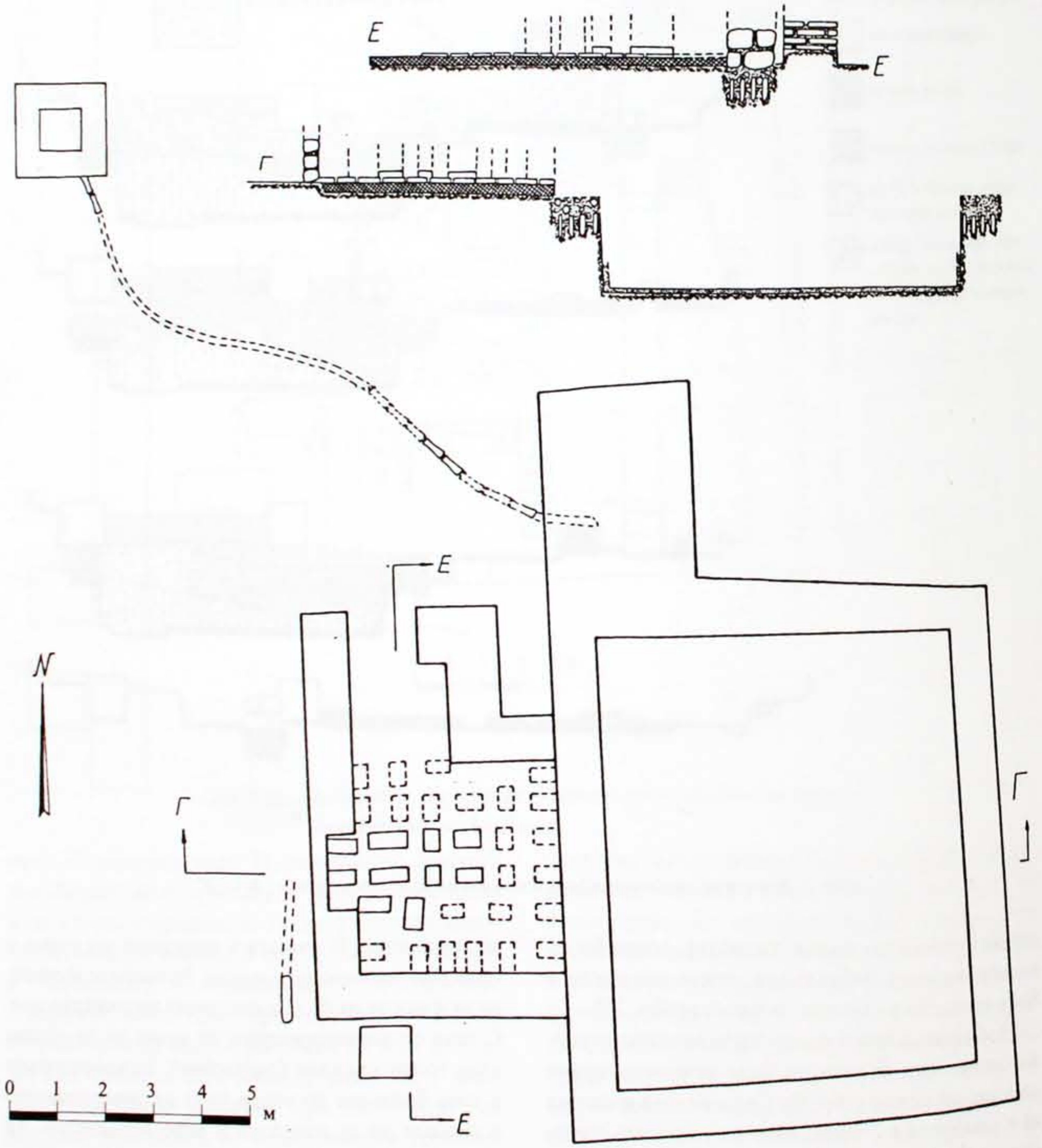

Обр. 8. План и разрези на банята със сградата на винарницата

2. ДВУДЕЛНА СГРАДА С ПРИЗЕМИЕ И РЕЗЕРВОАР (ВИНАРНИЦА – обр. 6, 7)

Стратиграфия. Както посочихме банята, първоначално не е съществувала самостоятелно. Това беше установено при нашите проучвания, макар че на останки от сграда до „помещението с хипокауст“ попада още Ст. Михайлов. Той разкрива частично нейната западна част, която остава извън очертанията на постройката с верижен план (от запад на помещение „В“) – обр. 1, 3. Тогава е разкрит зидът, към който е долепена банята, както и залепена за него от изток твърда, но аморфна маса от хоросанов трошляк, приет за част от „дебел 1,80 м зид“. Над трошляка покрай западния зид на верижната сграда заварихме частично запазен пласт от жълта глинеста пръст, върху която на места лежаха дебели тухли от настилка (обр. 11а, 12). Тя съответства на предполагаемото равнище на пода на банята след нейното основно преустройство. Във външния ъгъл между помещения „В“ и „Г“ е била разкрита и вкопана в глинестия пласт печка.

По-голямата част от сградата остава под помещения „В“–„Д“. За разкриването ѝ проведохме проучвания в очертанията им, като имаха отначало сондажен характер (обр. 13а). В хода на работата беше установена следната стратиграфия. На дълбочина 0,40 м в помещение „В“ се разчистиха няколко огнища, изглежда от занаятчийски съоръжения. В югозападния му ъгъл, малко по-високо, беше установено струпване от натрошено прозоречно и съдово стъкло, стъклена стопилка и шлак (обр. 32–34). Откриха се и фрагменти от гърнета с украса от прави успоредни линии. Приблизително на това ниво бяха разчистени останки от два зида, градени от мергелни камъни и жълта глина. По-ранният е напречен на помещението и го разделя на две части: „В–1“ и „В–2“. С него ориентираният север–юг строеж и бил триделен, както тези по оста изток–запад[10]. Над него са положени останките от зид с посока север–юг. Двата зида и разкритите производствени съоръжения са от по-ранни и недокументирани отпреди етапи в съществуването на верижната постройка. В помещение „Д“ на същата дълбочина се разчистиха няколко горели петна с черна горяла маса, пепел и късове железен шлак и люспи, сгур и други. Проучено беше ковашко огнище с конкавно извито дъно и стени, които са остъклени от висока температура[11]. Над тези производствени съоръжения лежеше слой от керемиди: тегули и имбрици, очевидно от рано рухнало покритие. Наред с производствените материали се откриха и предмети с битов характер (вж. приложения в края опис). Особено впечатление правят фрагментите от прозоречно и съдово стъкло. По всяка вероятност те са концентрирани тук като суровина за преупотреба в производство. Възможността да са извлечени от рушевините на по-стари строежи в резиденцията е реална, макар че следва да бъде доказана.

В източния край на помещение „Г“ останките от сградата с дълбоко приземие остават под дебел до 0,90–1 м пласт от глинеста пръст (обр. 11). Под този изкуствен насип се откри тухла с врязани рисунки, както и фуниевидно устие от кана с керемиденочервен цвят на чирепа.

След демонтажа на новооткритите съоръжения в помещения „В“ и „Д“ се стигна до слой от глинеста пръст. Над нея там се разчистиха още няколко тухли от настилката, която открихме от запад на верижната постройка. Изглежда, че нейното единство е било нарушено при изграждане на последната. Полагането на настилката от тухли източно от банята е извършено след заравняване на терена над разрушената до нея сграда и е целяло неговото благоустрояване. Нейното наличие тук предполага оформяне на площта от изток на банята под покрив, за чиято конструкция обаче не може да се каже нищо определено поради отсъствието на стъпки за подпори или други данни.

Глинестата пръст в помещенията е в по-

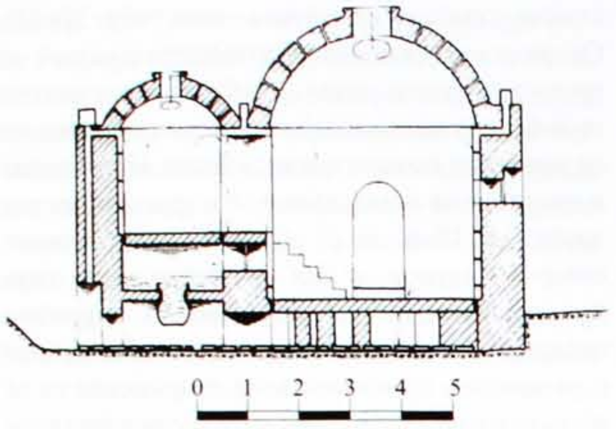

Обр. 9. Разрез с реконструкция на банята

тънък пласт (0,20–0,50 м). След изчерпването му се очерта ивица от сиво-черна пръст с ширина около 1,20–1,40 м и посока север–юг, която първоначално приехме за легло на зид. Впоследствие се оказа, че тя се е получила от слягането на запълването в дълбоко легло на подземна галерия („таен ходник“), за която ще говорим отделно. Въпросното легло преминава надлъжно под помещения „Д“, „В“ и „Б“ и се насочва към югоизточния ъгъл на Големия басейн, установен под северната част на последното помещение. Запълването в дълбочина е от едри буци червен хоросан, гладко обмазани червени фуги от хоросан, късове тухли, парчета керемиди – тегули, имбрици (един със знак „ипсилон с хасти“), както и други останки от рушевини на солидно градена сграда (обр. 26). В него се откриха и битови материали: отделни животински кости, фрагменти от амфоровидни съдове от пречистена глина, източени на бързо колело със или без червена ангоба (обр. 25). По някои от тях личат знаци, врязани преди или след изпичането графити. В трошляка се намериха и два фрагмента от сиви съдове със следи от подправяне с инструмент при източването (обр.25 д–е). При изчерпването му най-напред само в леглото за подземна галерия се оказа, че подобен трошляк, но по-хомогенен и по-твърд, продължава и встрани от нея. Тогава стана ясно, че ходникът е бил прокопан през насипа на голямо и дълбоко вкопано съоръжение, което се оказа приземие на сградата от изток на банята.

В очертанията на помещение „Б“ леглото на ходника е широко 1–1,10 м. В северната си част той навлиза в останките от първоначалния югоизточен ъгъл на Големия басейн. Трошлякът в него е със следи от обгаряне и опушване. Тук, наред с преупотребени антични тухли (една е с печат ANNIA – в негативен отпечатък), се откриха и такива от по-грубо тесто. Сред тях е и една малка тухла (18,5 x 0,16 x 0,04–0,05 см) с врязан преди изпичането знак Y (обр. 29, а). В същия насип се откриха и няколко фрагмента от съдове с врязана линейна и вълнообразна украса, сиви и с ангобирана повърхност.

Под хоросановия трошляк се достигна до дебел пласт от черна пръст, на места с прослойки от жълта глина, отделни бучки розов хоросан, късове от тухли или водопроводни тръби (обр. 7, 14, 20). Той запълва цялото приземие на сградата, източно от двуделната баня, включително и в леглото на по-късно прокараната там подземна галерия ходник. След изчерпването на този насип в помещение „В“ се установи, че под него се намира гладка хоросанова плоча с дебелина 0,08–0,10 м, която се намира в очертанията на зидовете на сградата с приземието и представлява негов под. Тя се явява на дълбочина 2,90–3 м от повърхността на зидовете от верижната сграда. При прокарването на галерията-ходник хоросановата подложка е била разрушена и нейният под остава на около 3,10–3,15 м дълбочина (обр. 14, 15).

Описание на сградата. След частичното изчерпване на описания насип в дълбокото приземие на сградата под помещения „В“–„Д“ и пространството непосредствено от запад и север на тях се изясни, че сградата в тази си част е с дълбоко вкопано в льоса приземие, от което е оцеляла хоросанената плоча от неговия под (обр. 6, 7). Основите на приземието лежат по-високо от него (обр. 15, 16). Така че стените на приземието в долната си част опират директно до льоса, изрязан почти отвесно или със слаб наклон към дъното. Това е необичайна конструктивна особеност, на която ще се спрем по-долу. Основата на сградата е изцяло запазена при зида от запад. Подложката му от речни и други камъни, обилно залети с хоросан със счукани тухли, е с 0,40 м по-дълбока от тази на долепените към нея два зида на двуделната баня (обр.17, д). Блоковият градеж в основата е изваден. Северният зид е частично запазен и в очертанията на помещение „В“ е пресечен от леглото на тайния ходник (обр. 15). Южният зид е с градежа на подложката си. Източният зид остава под основата на верижната сграда и от него не е запазено почти нищо (обр. 16, 20 в). За неговото място се ориентираме единствено

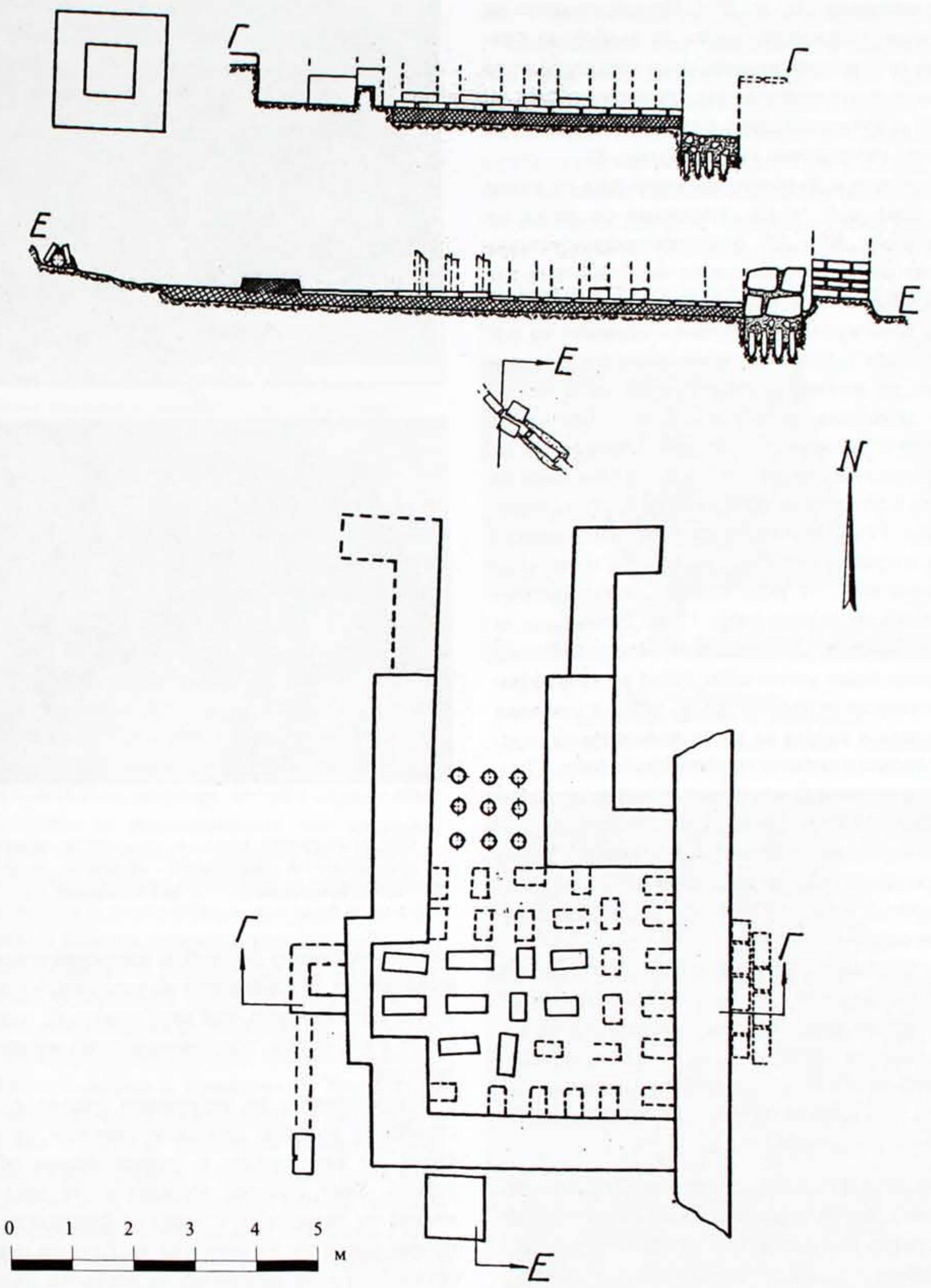

Обр. 10. План на банята след нейното основно преустройство

по източната линия на хоросанената подложка от пода на приземието и издигащата се над нея „стена“ от льоса, която тук е сравнително ниска и прорязана от по-ранни траншеи, ями и други стари изкопи. Върху льоса на места са положени в един-два реда парчета тухли, може би за подложка на основата. Останките от нея и следите от стари изкопи обаче ще могат да се изяснят след демонтаж на настилката и работа в дълбочина непосредствено от изток

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
120000016016
„Еп. К. Преславски“

на помещения „В“ и „Д“[12]. Проследяването на частично запазените основи на дълбокото приземие от сградата позволи да се установи, че то е едноделно помещение със средни размери 8,60 х 6,80 м. Помещението с хипокауст от банята се долепва симетрично към него (обр. 8).

Сградата с дълбоко приземие има от север още една част, която разкрихме от запад на помещения „Б“ и „В“. В основи тя представлява плътен масив от зидария от необработени камъни, обилно залети с червен хоросан (обр. 17). Той е конструктивно свързан с основата на помещението с приземие и се намира непосредствено до неговата северозападна част. Всъщност западната страница на този масив от зидария е непосредствено продължение на западния зид на сградата (обр. 6, 8). Основата на масива е фундирана на повече от 1, 20 м в терена (обр. 17 б). В горната си част той изглежда е бил изграден с тухли, тъй като от изток още в основи има 5–6 реда зидария, която оформя източната му страна (обр. 17 в). Размерите на масива достигат 3,75 х 2,90 м. В западната му половина беше установено легло на тръбопровод, изглежда от оловни тръби, който е започвал от средата и излиза на запад под силен наклон, като се влива в канал от глинени тръби (обр. 17 г), който се насочва към големия колектор при югозападния ъгъл на Големия басейн[13]. Това показва, че разкритият масив от зидария с данни за изграждане във височина от тухли и хидрофобен хоросан изглежда да е основа на резервоар с площ около 4–4,5 кв. м.

Следователно сградата от изток на банята има аналогични на нея външни очертания и се състои от две части. От север е с наземна част – „резервоар“ със солидна, плътна основа, а до него от юг – голямо помещение (зала) с вкопано на около 2,70 м приземие (мазе). Неговата площ се изчислява на близо 60 кв. м.

Реконструкция на сградата. Отсъствието на преки данни за характера на описаната сграда ни подтиква към реконструктивни заключения.

Резервоарът към сградата не е бил за вода, тъй като се е намирал изцяло над нивото на околния терен и захранването му директно с водопровод е невъзможно. Известните на територията на Дворците в Плиска водни резервоари: т. нар. Голям басейн, както и т.нар Кръгъл басейн, са вкопани в терена съоръжения. Освен това близкото съседство на голяма цистерна с вместимост около 500 куб. м изключва подобна възможност. Захранването на резервоара с вода оттам е невъзможно, тъй като нивото на водния стълб в нея остава под равнището на масива от зидария.

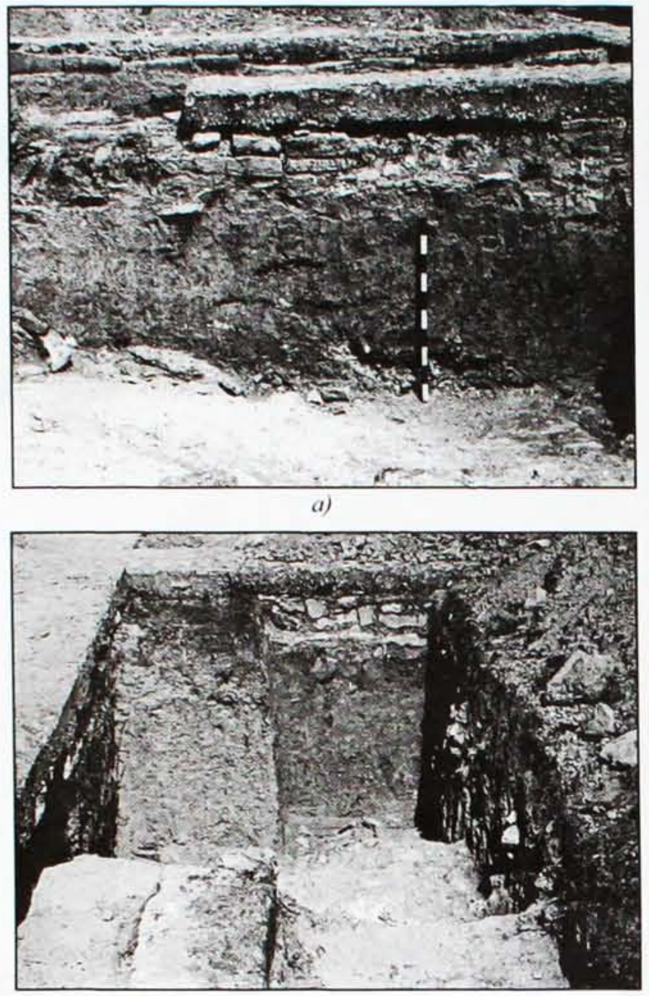
а)

б)

Обр. 11. Изкуствен насип от глинеста пръст над рушевините от винарницата – изгледи от запад: а) под помещение „В“; б) под помещение „Д“

Изграждането на резервоара заедно с постройка с дълбоко приземие навежда на мисълта, че тази връзка е функционално обусловена. Така стигаме до идеята, че част от масива от зидария е служел за фундамент на голяма преса за изстискване на гроздов сок, а останалата – за резервоар за неговото първоначално събиране[14]. С други думи съоръжението възпроизвеждало познатите като „шарап таши“ подвижни каменни преси, някои от които съчетават основата на пресата с резервоара пред нея. Подобна реконструкция може да бъде обоснована с масивния градеж, позволяващ голямо натоварване и непропускливост. Фундаментът всъщност е толкова солиден, че би могъл да понесе и по-големи натоварвания и позволява да се допуска, че е носел и стени, които във височина биха могли да носят сводово покритие, което да е било в подходящо съчетание с архитектурата на основната част от сградата.

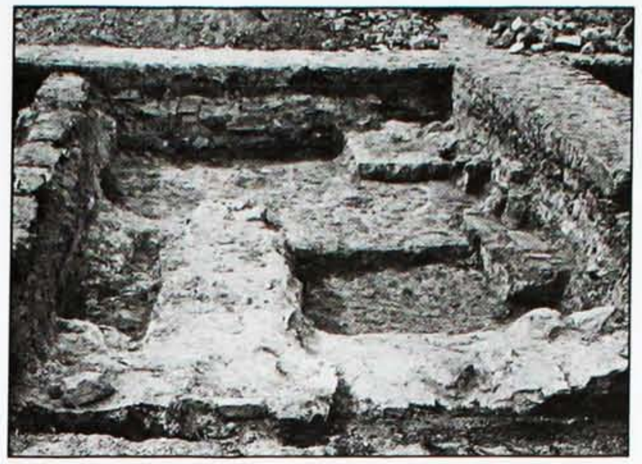
Обр. 12. Помещение „В“ – по-стари зидове, тулена настилка и производствени съоръжения – изглед от север

Изтисканият сок изглежда е постъпвал чрез тръбопровод в незапазената на достатъчна височина междинна стена в приземието. То може да се тълкува като склад за зреене и съхраняване на вино. Каналът под дъното на резервоара навежда на мисълта, че той е служел само за измиване на разположените там съоръжения. Това се подкрепя от връзката му с колектора, който по принцип е събирал употребявани в бани, чешми и други резервоари води и ги е отвеждал на запад за вторично използване[15].

Повече данни за реконструиране на предполагаемия резервоар с преса за изстискване на гроздов сок може да се почерпят от устройството на подобни съоръжения главно в северното Причерноморие и Приазовие[16]. Характерни за тези съоръжения са каменните или зидани и обмазани с хоросан площадки за изстискване (тъпчене) на гроздето (calactarium). Те са една или повече и са положени под наклон обикновено върху солиден фундамент от блокаж с червен непропусклив хоросан, с който самите те са обмазани[17]. Над тях се монтират ръчно-винтови или други преси за изстискване. Сокът се събирал в резервоари (*bella vinarum*), разположени в съседство, а понякога и в цистерна. Размерите и оформлението на отделните елементи в тях са близки до нашите. Основното различие е в оформлението на цистерната, която при нас е винарска изба, вероятно с дървени съдове (бъчви). У нас от този тип, но доста по-опростена е винарницата при манастира в местността Патлейна край Велики Преслав[18] или тази от манастира при Голямата базилика в Плиска[19]. Не е изключено върху разкрития от нас фундамент да е била монтирана монолитна или съставена от отделни плочи каменна площадка (πατητηρίον), със съответен профил, улесняващ изстискването и събирането на гроздовата мъст. Тя ще да е била

а)

Обр. 13. Помещение „Д“ – насип в приземието на винарницата: а) изглед от юг; б) легло на таен ходник – изглед на юг

б)

разположена в северната му част, докато от юг трябва да е бил резервоарът. Оттам сокът е постъпвал в избеното помещение, където е бил разпределян в съдове за ферментация и зреене, както това е изрично посочено във византийската селскостопанска енциклопедия „Геопоники“. Някои от посочените там изисквания в нашия случай не са спазени, така че прототипът на винарната от Плиска трябва да се търси по-скоро в античната и късноантична традиция на винопроизводство, която е добре документирана в градските центрове на Боспорското царство, познати на българите още през VI–VII в. Вкопаното помещение от винарницата е изолирано от прякото слънцегреене или от студени течения, както предписва „Геопоники“, а преди това и Витрувий[21]. Вкопани избени помещения са характерни за винарните в Кампания (Италия)[22]. Противно на препоръките на „Геопоники“, пресата за масло в римските вили се разполага редом с кухнята и банята[23].

През късното средновековие подобно на нашето съвместяване на площадката с резервоара за изстискания гроздов сок и склада за зреене на виното в една сграда е документирано в арменски градове[24]. При тях помещението за производство на вино се състои от площадка за пресоване на грозде и от вкопан в пода пред нея резервоар за събиране на сока. Редом с него се намира и т.нар. маран, тоест помещението за неговото складиране.

Идейната реконструкция на залата над приземието представлява отделна задача. Отсъствието на данни за масивни стъпки върху пода на приземието допуска таванът му, респективно подът на наземната зала, да е бил с дървена конструкция и градеж и да е бил носен от дървени подпори. Истинският им характер обаче може да бъде изяснен след разрешаване на проблема за стените на приземието. Останките от ръбове хоросан с дебелина 2–3 см покрай изсечения почти отвесно льос допускат той да е бил изцяло измазан. Това обаче е уязвимо решение[25]. По-вероятно е стените в льоса, както и по-високо оставащите основи на сградата да са били облицовани с тухлена зидария, която е стъпвала върху подовата настилка и поради нейното цялостно демонтиране не е оставила следи. Отпечатъци от тухли се забелязват на няколко места върху повърхността на подложката. Ръбовете покрай долната част на льосовите стени при това положение са от фуги при тухлите.

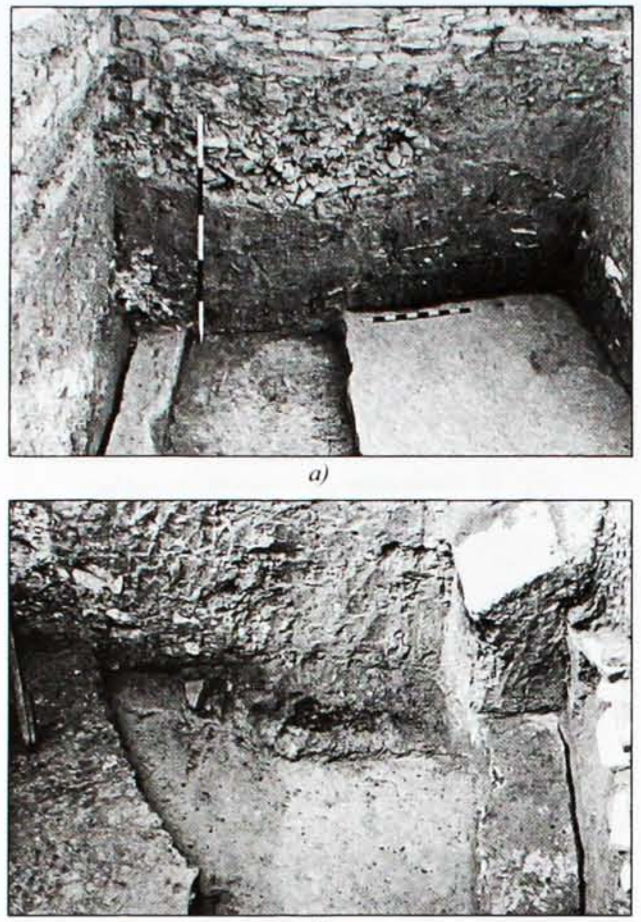
а)
б)

Обр. 14. Изгледи от пода на приземието на винарницата под помещение „В-2“, прорязан от подземната галерия: а) изглед на юг; б) изглед на север

Допускането на тухлена облицовка покрай стените от льос и същинската основа на сградата може да се приеме за обосновано от гледна точка на практиката за подобно оформяне на цистерната в т. нар. Голям басейн[26]. Тя, както е известно, е с „двойни“ стени. Отвън са основите с блоков градеж, които започват също високо над дъното на резервоара. Отвътре тухлената зидария започва от самото дъно и дублира каменната основа. Налице са всички основания разглежданата от нас сграда в конструктивно отношение да е устроена по аналогичен начин. При това положение площта на нейната приземна част е имала по-малки размери. Наличието на стени от тухли в приземието, както в Големия басейн, поставя въпроса дали и те, заедно с пода му, не са били обмазвани с водонепроницаем хоросан и дали обемът, който са оформяли, не е служел за цистерна за вода. Това решение е обаче неприемливо, тъй като липсва връзка с водопровод, както и данни за канализация, с каквито разполага голямото водохранилище (вж. по-долу). Не бива да се изпуска от внимание и разгледаната по-горе предполагаема връзка с фундамент за преса и резервоар за изстискване на гроздов сок.

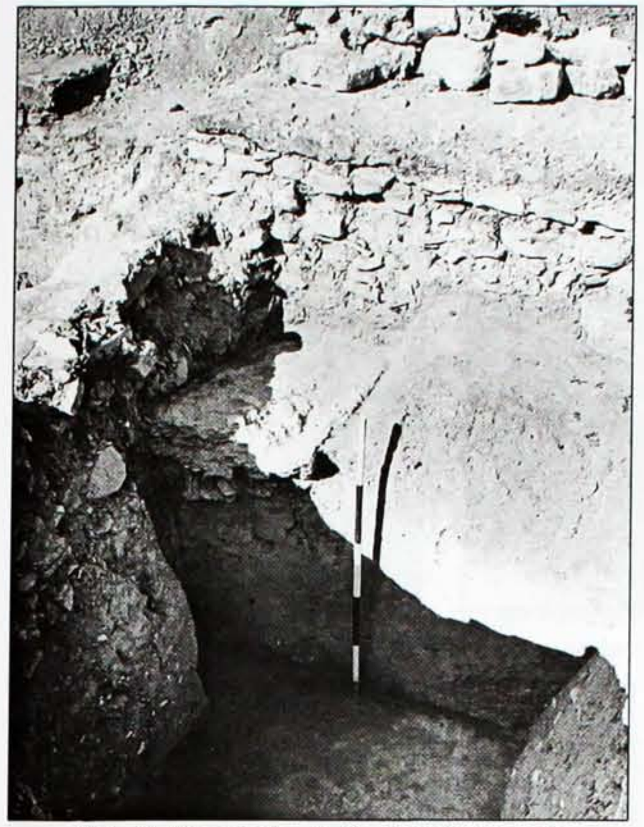

Обр. 15. Помещение „В-1“ – изглед от запад: част от северния зид на винарницата, пресечен от подземната галерия

По-същественото е друго. Наличието на стена от тухли покрай основите на сградата показва, че приземието е могло да бъде засводено, като стъпките на сводовете са можели да опират на тези стени, както и на един или повече стълбове в неговата вътрешност. Отсъствието на следи от тях може да се обясни също с полагането им над демонтираната настилка.

Реконструирането на наземната част от сградата с приземие също е затруднено от липсата на конкретни податки. С основание може да се твърди, че същинският етаж е представлявал правоъгълна зала с около 60 кв. м площ. Жилищното ѝ предназначение трябва да се изключва – въпреки непосредствената връзка с къпалнята на банята. Пряката връзка на последната с етажа на тази сграда обаче може да се приеме за относително сигурна и тя до голяма степен предопределя нашите търсения на подходящо решение. В предварителното съобщение за този архитектурен ансамбъл застъпихме мнението, че залата в съседство с банята е била използвана за пиршества в ханския двор[27]. Баните както през античността, така и през средновековието са място не само за задоволяване на хигиенните потребности на аристокрацията, но и за развлечения, включващи различни забави. Много важен аргумент в тази насока е и вероятното предназначение на приземната част от залата, като склад за вино, разположен до съоръженията за неговото производство. В древноруските летописи сградите, предназначени за устройване на княжески пирове и забави, се означават като „гридница“ (от сканд. понятие гридь „дружинник“)[28]. В Киев те представляват зални помещения с големи размери, предназначени за княжески приеми. Интересно е да се отбележи, че в периода след края на XI в. „гридницата“ е заменена с т.нар. сени, която представлява етаж, издигнат над стълбова конструкция.

Домашни епиграфски паметници от първата половина на IX век доказват, че „сътрапезието“ на българския хан с отбрани свои хора е важен момент от живота в неговата резиденция[29]. Обичаят бойните другари на един вожд да бъдат зачитани от него не само със скъпи дарове, но и с разточителни пирове битува в древността и ранното средновековие както на Изток[30], така и на Запад[31]. Българският хански двор едва ли е бил изключение от тази всеобща практика и е логично да се мисли, че я поддържал още отначало. А това правомерно води към извода, че пиршествата конвивиуми (от лат. *convivium*) в ханския двор са имали определено място, което естествено е трябвало да бъде разположено встрани от жилищната част на ханския дворец. Избата с вино и топлата баня до нея са напълно подходящо място за „триклиниум“ на българския хан, в който той да пирува със своите „хра-

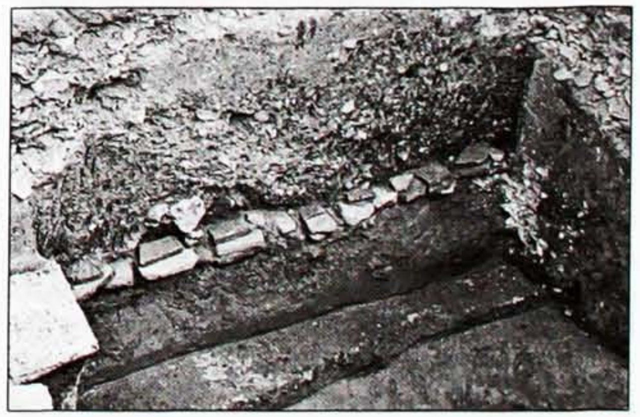

Обр. 16. Останки от източната основа на винарницата под помещение „В-2“

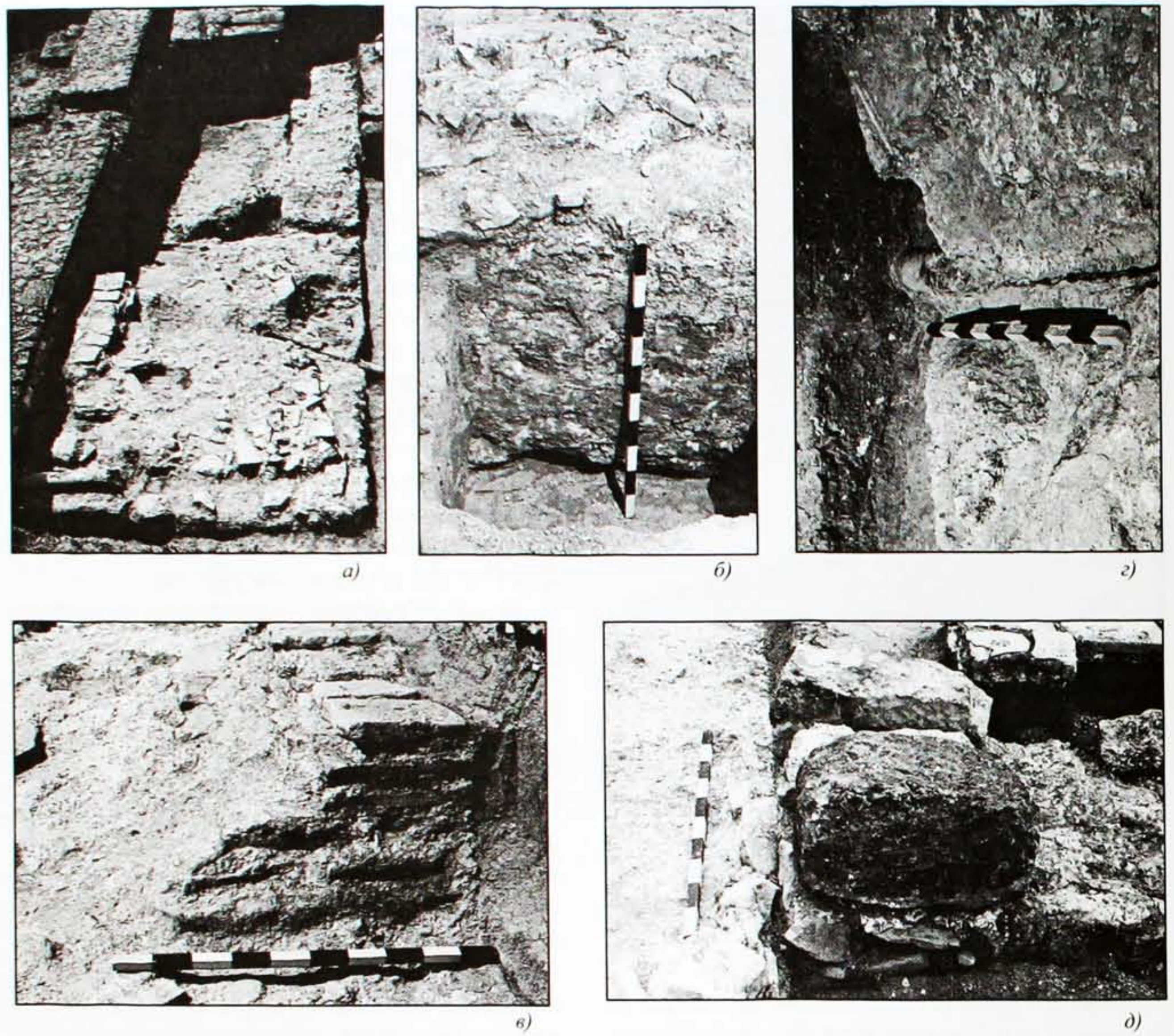

а) б) г) в) д)

Обр. 17. Масивът от зидария към винарницата: а) общ изглед от север; б) фундамент; в) тухлена зидария; г) легло на канал; д) фуга между зидовете на винарницата и банята

нени хора“ (θρεπτός ἄντροπος) или с гости. С други думи: залата с дълбоко приземие – склад за вино – в ханската резиденция е изпълнявала най-вероятно функцията на κλητώριον за сътрапезници на владетеля.

Тази функция на залата налага да си представяме архитектурното оформление на сградата като достатъчно представително. Разкритите основи, а и някои детайли от нейния градеж подсказват, че тя е била масивен, вероятно тухлен строеж със сводести конструкции, покрити с керемиди. Те, ако съдим от откритите детайли, са тегули и имбрици, като последните в няколко пласта, измазани отстрани с фина червена мазилка, ще да са оформяли сравнително високи гребени по скатовете на покрива. Що се отнася до архитектурните обеми, можем само да предполагаме, че те са били в подходящо съчетание с конструктивните особености на съседната баня и близката сграда на водохранилището. Съгласно древноруски устни сказания княжеската „гридница“ е била много добре осветена. Към подобно заключение отвеждат, макар и хипотетично, откритите в пласта над рушевините на винарницата различни по диаметри, преупотребени прозоречни стъкла (обр. 32).

Разбира се, изложените съображения около реконструирането на разглежданата сграда трябва да се оценяват като подчертано хипотетични и в бъдеще могат да се предложат и други идеи в това отношение.

3. ПРОУЧВАНИЯ НАД ЮЖНАТА ЧАСТ ОТ ГОЛЕМИЯ БАСЕЙН (обр. 5, 6)

Те бяха проведени през юли 1979 година. Изкопът (ширина 5 м) обхвана терена между колектора и помещение „Б“, южно от проучения от Ст. Ваклинов сектор над южната половина на басейна[32]. Задачата, която си поставихме, беше да се изясни съотношението на сградите, съоръженията, водопроводите и каналите от юг на басейна, резултатите от чието проучване тогава не бяха обнародвани. Непосредствената ни цел беше да проверим наблюденията от сондажи „П“ и „Р“ на Ст. Михайлов[33]. Първите пластове тук са от сива пръст с парчета керемиди, бучки хоросан и други. Откриха се и фрагменти от амфори и от прозоречно стъкло.

Леглото за основа на южния зид на басейна беше открито на дълбочина около 1,40 м, измерено от консервацията на зидовете от помещение „Б“. На 1,80 м се разчисти и подложката за основи. Източният ѝ край се откри в рамките на помещението, пресечена от подземната галерия ходник, за която ще говорим по-долу. Насипът в леглото е от черна пръст с малки късове от тухли, парчета мрамор и разложен червен хоросан: бучки и фуги или обмазки, въглени. Фрагментите от битова керамика могат да се отнесат към периода X–XI век. Ширината на подложката е 1,15–1,25 м и е изградена от залети с хоросан речни и ломени камъни (вис. 0,20–0,25 м), наредени на сухо между горните краища на набити на дълбочина около 0,80 м пилоти с четириъгълно сечение (0,11 x 0,06–0,07 м). Голяма яма с диаметър около 2,80 м е пресякла подложката, като достига до пода на басейна и позволява да се види, че пилотите са набити нагъсто. Материалите от ямата са главно амфорна и друга керамика от края на X и началото на XI век, както и голям брой силно корозирали железни предмети: парчета от обръчи, подкови и други. Хоросанената подложка от западния зид на басейна е широка до 1,30 м и се намира на 1,35 м от равнището на тухлената зидария на колектора до нея. Сондаж „П“ на Ст. Михайлов е засегнал отчасти подложката[34]. В ъгъла на основата е запазен in situ блок с размери 1,25 x 0,55 м с лепеж от хоросан и дребни камъни по външните му лица.

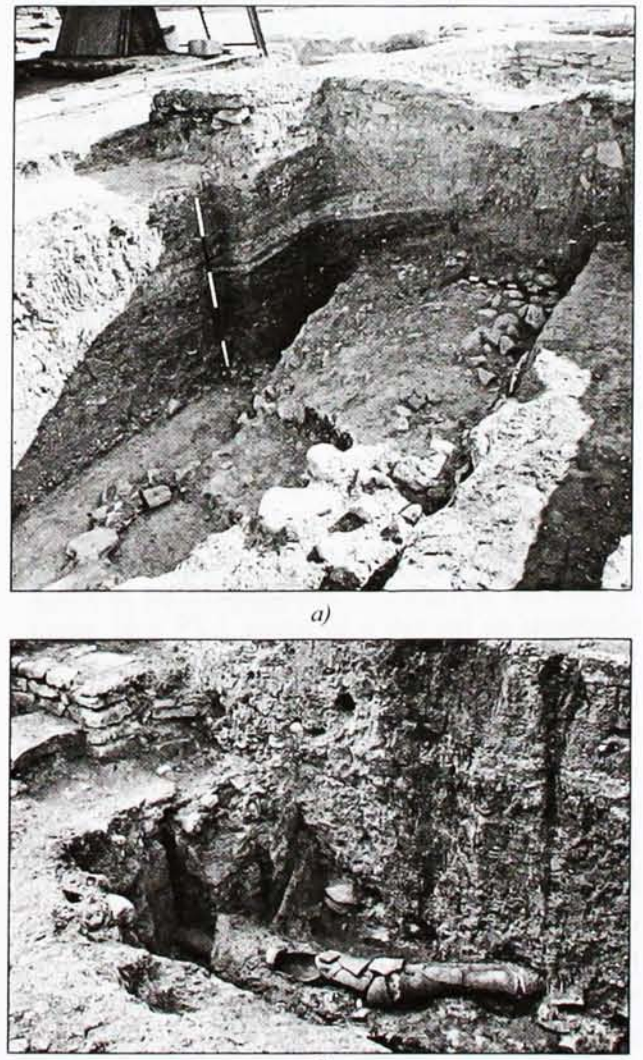

а)

б)

Обр. 18. Насип в Големия басейн: а) изглед от югозапад; б) изглед на северозапад с канала към колектора

Дъното на басейна е с 0,90 м по-дълбоко от подложката на каменната му основа (обр. 18, 19). То се намира на 3,00 м под равнището на бетонната консервация на помещение „Б“. Льосът е силно трамбован. Над него е положен тънък слой хоросан със счукани тухли, в който слабо личат отпечатъци от настилката от квадратни тухли (0,31 x 0,31 x 0,045 м). На север са запазени и самите тухли. На останки от дублиращия тухлен зид обаче не попаднахме. Непосредствено върху дъното лежи насип от ломени камъни, речни валутъци, парчета тухли и хоросан – отпадъчен строителен материал, отложен тук непосредствено след изваждането на годните за преупотреба блокове и тухли. Най-дебел е пластът покрай южната основа. Очевидно елиминирането на южната половина от сградата е станало при незасипан с естествени отлагания басейн тук. Това се доказва и от напластяванията във вътрешността (обр. 19). Особено важно доказателство за „планираното“ елиминиране на южния басейн от водохранилището е обстоятелството, че глинените тръби от отточния канал

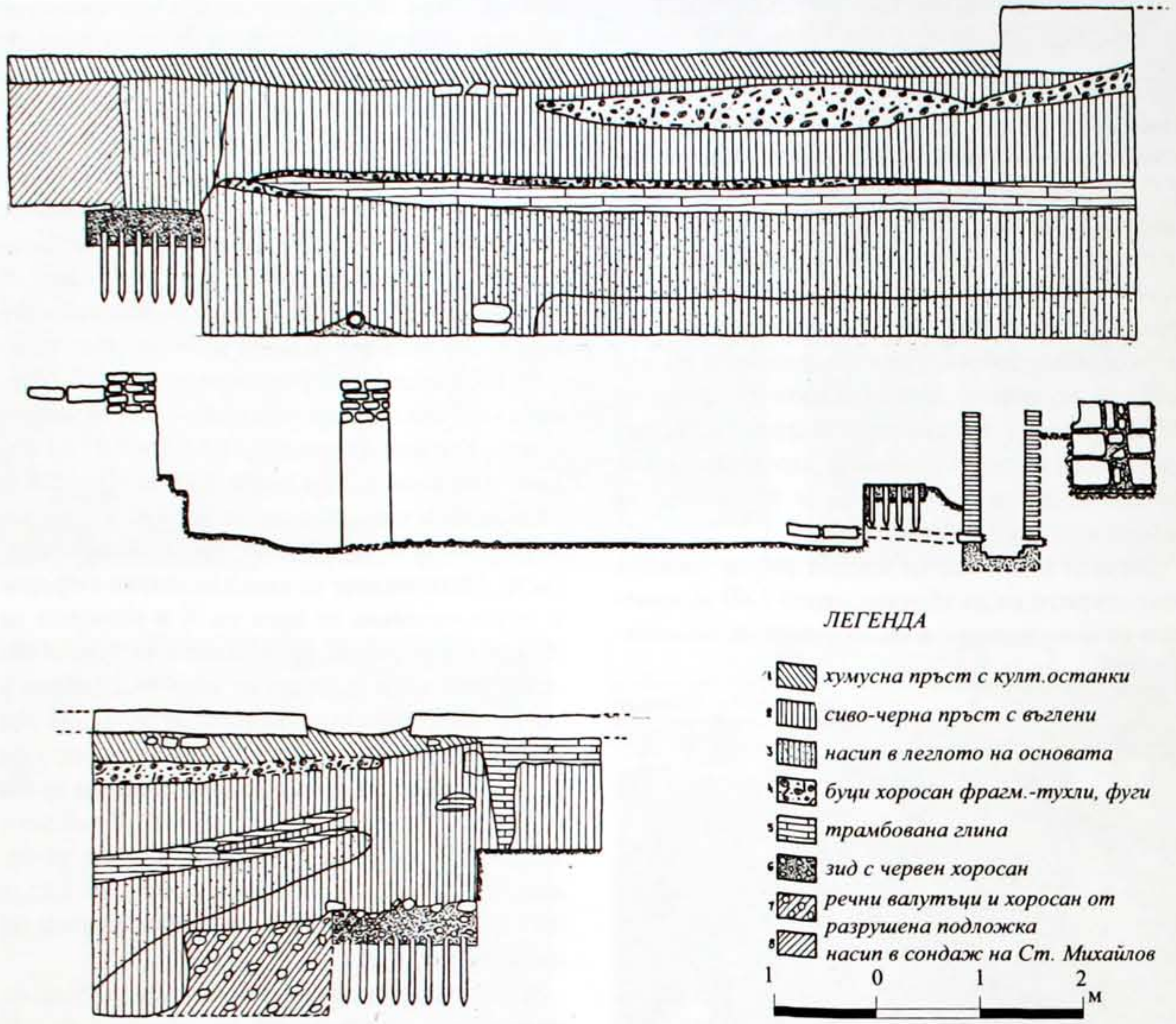
ЛЕГЕНДА
1 хумусна пръст с култ.останки
2 сиво-черна пръст с въглени
3 насип в леглото на основата
4 буци хоросан фрагм.-тухли, фуги
5 трамбована глина
6 зид с червен хоросан
7 речни валутъци и хоросан от разрушена подложка
8 насип в сондаж на Ст. Михайлов
1
0
1
2
м

Обр. 19. Голям басейн – южна част: стратиграфски изгледи и разрез

(№ 14) са поставени върху и сред отпадъчния строителен материал над неговото дъно. Изкуственият насип лежи над тръбопровода и показва, че последният е бил положен преди целенасоченото засипване на изоставената южна половина от Големия басейн. От тежестта на насипа тръбите, които са оставени без покритие, са били натрошени. При югозападния ъгъл на басейна те са се включвали в тръби, монтирани преди изграждането на подложката за основи (обр. 1, 6).

В стратиграфията на запълването се открояват два основни насипа, отделени от ивици жълта глина (обр. 18 а). Най-отдолу лежи 0,20–0,35 м черна пръст с буци хоросан, камъни, късове тухли и прочие. Следва сиво-черна пръст с по-дребни останки от рушевини, но с повече въглени. Дебелината му достига в средата 0,90, а в краищата от изток и запад – 0,50–0,60 м. Пластът непосредствено под светложълтата глина е от по-тъмна пръст, с по-малко въглени, но с жълто-кафяви петна, вероятно от гниене на органични материали. Дебелината на долната половина от насипа е от изток 1,25, а от запад 1,40 м. Горната половина от пълнежа започва с прослойка от хоросанов трошляк, следвана от пласт със средна дебелина 0,50 м от сиво-черна пръст с малко въглени, бучки червен хоросан и късове от тегули със знака IYI. Върху този пласт на места са запазени плочи от дворна настилка. Източно от нея, наравно с настилката се явява пласт 0,40 м хоросанов трошляк, а по-високо лежи хумусният слой. При разкопките тук на дълбочина 0,80–1,0 м се откри анонимен византийски фолис (клас А1, 970–976 г.), който вероятно е свързан с една от фазите на живот върху засипаната част от Големия басейн[35].

4. ПОДЗЕМНА ГАЛЕРИЯ („ТАЕН ХОДНИК“) – обр. 6, 7

Както посочихме, откритата от нас галерия за скрита съобщителна връзка е била изградена след разрушаване и изоставяне на сградата с дълбоко приземие. Тя е от неизвестно дотогава трасе на т. нар. тайни ходници в дворцовия център на Плиска[36]. Нашите наблюдения позволиха да се установят важни данни за характера, датировката и особено за връзката на подземната галерия със строежите от Дворцовия комплекс и южната крепостна стена на Вътрешния град, в чиято основа няколко години по-рано беше установен подземен засводен излаз[37]. Заедно с това те наложиха и поставянето на сондажи, които да докажат връзката на подземната галерия с близки или далечни строежи.

Трасето. Галерията ходник беше проследена, както се изтъкна, дълбоко в рушевините и останките от вкопаното приземие на сградата винарница. В рамките на по-късните помещения „Д“ и „В“ тя проличи слабо в нейното запълване. Там тя имаше общо взето еднаква стратиграфия (обр. 14, 15, 20). Горният пласт е от строителни останки от рушевините на сградата и битови материали, а долният – от тъмна пръст с незначително количество строителни и други примеси. Трасето на ходника беше изразено категорично едва на пода на приземието, тъй като е прерязало неговата хоросанена подложка и слиза на около 0,15 м по-дълбоко (обр. 14). Там се установи и неговата действителна ширина: 1,40 м. Пода му заварихме без тухли, вероятно извадени при неговото изоставяне.

При тази ситуация трябва да заключим, че галерията е била прокарана веднага след решението за изоставяне на разрушената непосредствено преди това сграда с приземие (винарница), но преди нейното запълване с пръст и останки от собствени или други рушевини. Навлизането на аналогично по характер и последователност запълване в самата галерия подсказва, че краят на нейното използване е настъпил не много по-късно, изглежда преди уплътняването на долните части от запълването в приземието.

Трасето на ходника в северната половина на помещение „В“ постепенно се разширява и следата от неговото легло в края на хоросанената подложка е 2 м, а в северния край на помещението тя достига 2,20 м (обр. 6). В южната половина на помещение „Б“ разширението се увеличава и ходникът навлиза в основата на югоизточния ъгъл на Големия басейн. Тук той пресича по-високо лежащата хоросанена подложка от южната и източната основа на басейна. „Прекъсва“ и трасето на водопровод със стреховидно покритие от тухли, запазен на 0,80 м дълбочина в югоизточния ъгъл на помещение „Б“. Водопроводът държи посока на югозапад, където е установен под основите на по-ранното от помещение „Б“[38]. На запад от него Ст. Михайлов разкрива друг тръбопровод, който е без защитно покритие от тухли, чиито тръби лежат върху останките от масива на резервоара от винарницата.

Сондаж № 1. За да изясним характера на необичайното разширение на галерията, поставихме сондаж непосредствено от север на помещение „Б“ (обр. 21). На дълбочина 1,20–1,40 м се очертаха две дълбоки и почти успоредни легла с посока север–юг, разположени на около 0,50 м едно от друго. Източното от тях, с ширина 1,40–1,50 м, е в ос с трасето на подземния ходник под помещение „Д“ и южната половина на „В“. Подът му е равен и отстои на 3,10 м от нивото на консервирания зид на верижната постройка. Във врязаните отвесно в льоса стени се откриха две срещуположни гнезда за стълбове (диаметър 0,20 м) вероятно от носещата конструкция на галерията. На 2 метра северно от верижната постройка галерията внезапно завършва с висока около 1,75–2,00 м стена в льоса, без рампа, както е при изходите на подземните ходници.

Западното легло е общо взето срещу галерията на ходника в помещение „Б“ и северната половина на „В“. Има ширина до 1,80 м и попада в трасето на източния зид на Големия басейн, като има ясна граница само от източна страна. На запад опира в насипа на басейна и разлика се долавя само по разликата в плътността на запълването. Подът на западното легло е на 3,20 м от повърхността на северния зид на помещение „Б“. Хоросанената подложка от фундамента на източния зид на басейна тук е била разрушена при неговото прокопаване. Съвпадението на западната му страница с косо изсечената в хоросанената подложка линия на едностранно разширяващата се галерия под помещение „В“ показва, че става дума за корекция в трасето на същия ходник.

Заплетената ситуация намира разрешение, ако се приеме следното. Първоначално трасето

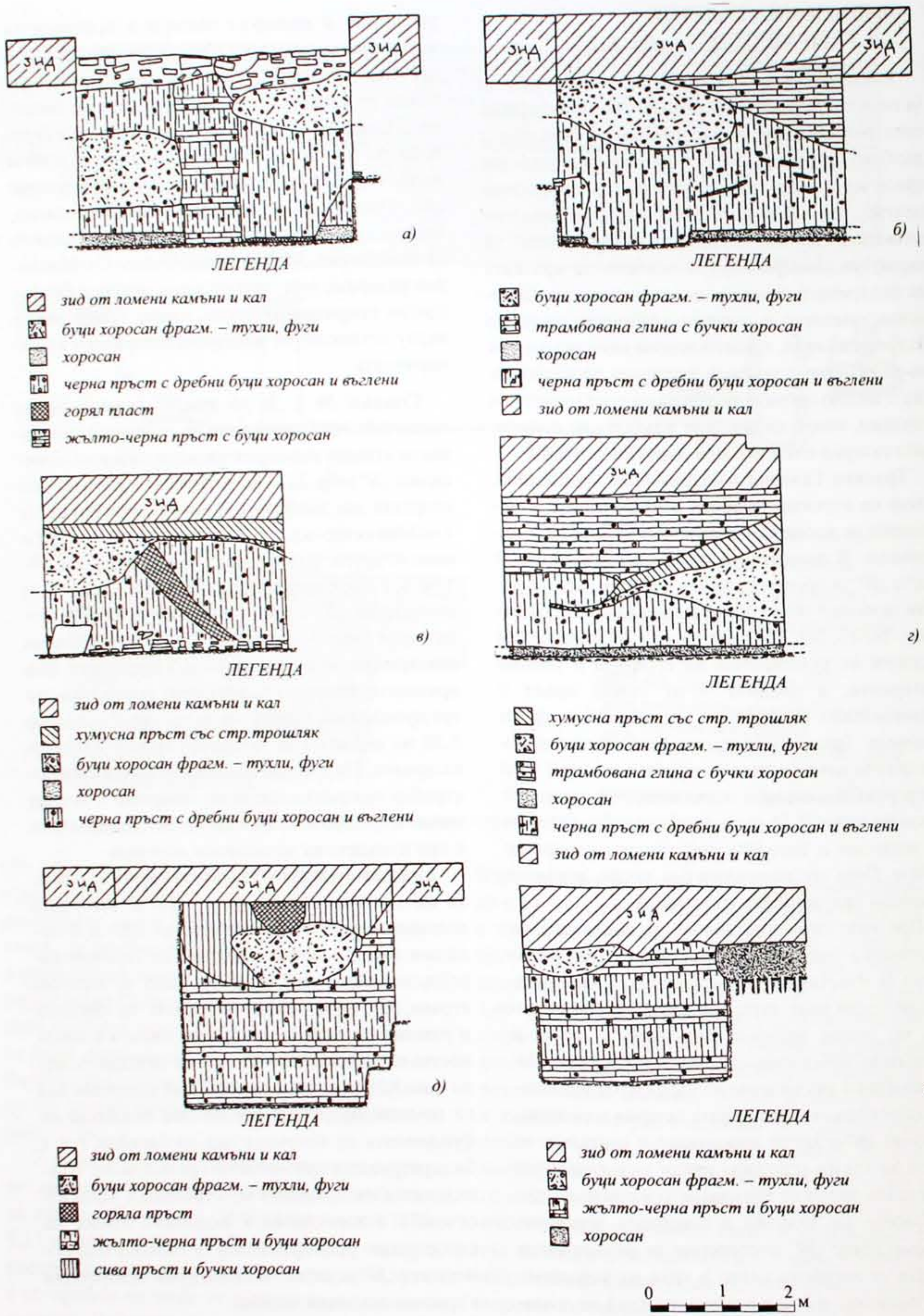
зид
а)
ЛЕГЕНДА
зид от ломени камъни и кал
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
хоросан
черна пръст с дребни буци хоросан и въглени
горял пласт
жълто-черна пръст с буци хоросан
б)
ЛЕГЕНДА
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
трамбована глина с бучки хоросан
хоросан
черна пръст с дребни буци хоросан и въглени
зид от ломени камъни и кал
в)
ЛЕГЕНДА
зид от ломени камъни и кал
хумусна пръст със стр.трошляк
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
хоросан
черна пръст с дребни буци хоросан и въглени
г)
ЛЕГЕНДА
хумусна пръст със стр. трошляк
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
трамбована глина с бучки хоросан
хоросан
черна пръст с дребни буци хоросан и въглени
зид от ломени камъни и кал
д)
ЛЕГЕНДА
зид от ломени камъни и кал
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
горяла пръст
жълто-черна пръст и буци хоросан
сива пръст и бучки хоросан
е)
ЛЕГЕНДА
зид от ломени камъни и кал
буци хоросан фрагм. – тухли, фуги
жълто-черна пръст и буци хоросан
хоросан
0 1 2 м

Обр. 20. Стратиграфски изгледи под стените на помещения „В“ 2:
а) на север; б) на юг; в) на изток; г) на запад, както и под помещение „В“ 1; д) на север; е) на юг

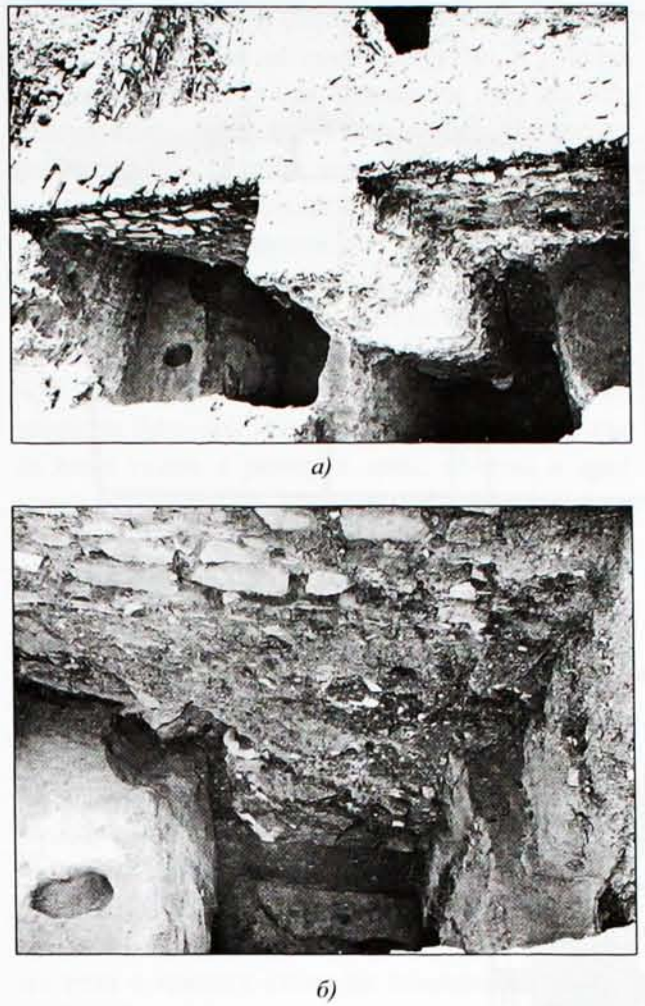

Обр. 21. Сондаж № 1, северно от помещение „Б“:
а) общ поглед; б) изглед от насипа в недовършената подземна галерия

на ходника с ширина до1,40 м е следвало посока право на север и се е насочвало да премине или излезе непосредствено от изток на Големия басейн. Прокарването на ходника тук обаче е било спряно и трасето му е било насочено пò на запад. За целта галерията в крайната си част е била изоставена, а в участъка под помещения „В–2“ и „Б“ е била едностранно уширена, за да се насочи към изваденета, изглежда по това време, основа на източния зид от Големия басейн. Тогава е била унищожена и подложката за неговата основа и галерията изглежда е завършвала при стъпаловидно оставените блокове при ъгъла със стария разпределителен зид на водохранилището.

Върху пода на основната галерия, както и на нейната частична корекция, не се откриха следи от настилка, но бяха установени късове от обгоряло дърво, може би от конструкции на ходника. Важно е да се подчертае, че запазеният къс от водопровод под помещение „Б“ лежи върху насипа в изоставеното първоначално трасе на ходника. Заедно с това той изглежда прекъснат при неговата корекция. Този факт може да се тълкува погрешно и да се заключи, че между елиминирането на първоначалното трасе и изграждането на неговото отклонение на запад има сериозна дистанция във времето. Това обаче е невероятно и се налага да приемем, че въпросният водопровод е бил прокаран след засипването на първоначалното трасе на ходника и неговото отклонение. Трябва да се допуска, че тръбите му са лежали над покритието на последното и при неговото изоставяне, а не при прокарването, те са били разрушени. Корекцията в трасето на ходника е настъпила действително в хода на неговото прокопаване. Тя очевидно е била наложена от решението за изоставяне на южната половина на Големия басейн и паралелното с това изваждане на строителния материал от неговите основи.

Установяването на подземен ходник южно от водохранилището постави въпроса за неговото трасе в южна посока. Във връзка с това бяха поставени три сондажа (№№ 2–4).

Сондаж № 2. Намира се непосредствено до южния зид на помещение „Д“. За целта бяха демонтирани няколко плочи от каменната настилка. Чрез него се изясни, че ширината на първоначалното трасе на ходника е 1,40 м и тук той е врязан изцяло в материков терен. Запълването е от строителни отпадъци, взети от разрушени сгради с монументален градеж: фрагментирани тухли, керемиди с вдълбан с пръсти знак IYI, отделни късове от блокове и най-вече аморфна маса червен хоросан (буци, фуги, обмазки и други подобни). Откриха се и няколко фрагмента от съдове, главно от пречистена глина със или без червена ангоба. Подът на галерията се установи на 2,40 м под каменната настилка. Пръстта непосредствено над него е от черна пръст с бучки хоросан и въглени. Фрагменти от битова керамика в него, както и в рамките на помещенията от север не бяха открити.

Сондаж № 3. Първоначално той беше заложен само по трасето на установения ходник, от север на южната стена на тухлената ограда на резиденцията (обр. 22). Изкопът отстоеше от основата, тъй като покрай нея беше запазена настилка от плочи в два реда. На запълнената с дребен хоросанов трошляк галерия попаднахме още на 0,20 м под настилката. В дълбочина от

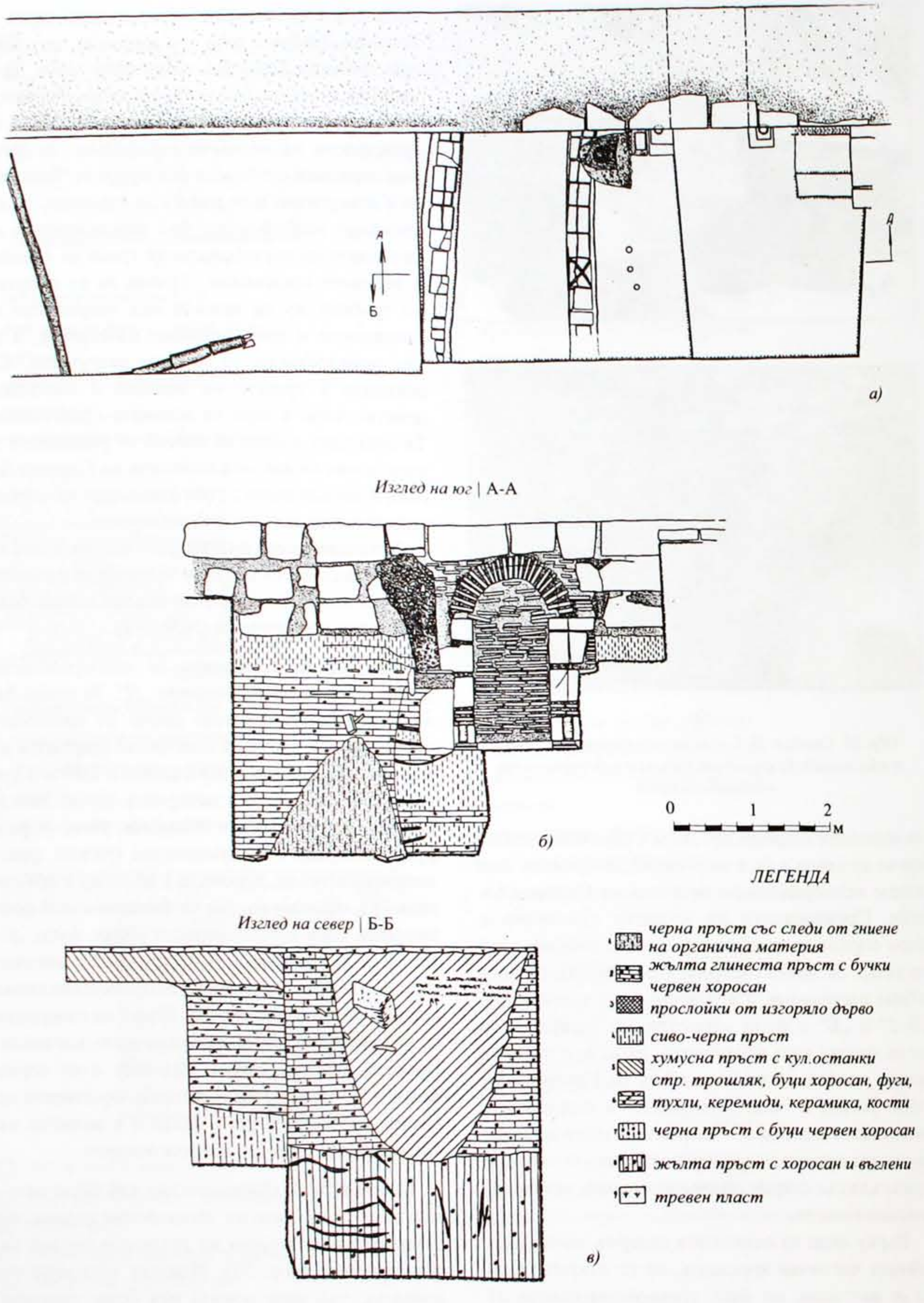
а)
А
Б
А
Изглед на юг | А-А
б)
0
1
2
м
ЛЕГЕНДА
Изглед на север | Б-Б
черна пръст със следи от гниене на органична материя
жълта глинеста пръст с бучки червен хоросан
прослойки от изгоряло дърво
сиво-черна пръст
хумусна пръст с кул.останки
стр. трошляк, буци хоросан, фуги, тухли, керемиди, керамика, кости
черна пръст с буци червен хоросан
жълта пръст с хоросан и въглени
тревен пласт
в)

Обр. 22. Сондаж № 3 до южната стена на тухлената ограда:
а) поглед отгоре; б) изглед на юг от разновременни подземни галерии; в) профил на север

запад тя е врязана в материков терен, но на изток опира в пласт от сиво-черна пръст с буци хоросан, парчета тухли, блокове и други. След консултация с проф. Ст. Ваклинов демонтирахме плочите от настилката до основата на оградата и започнахме изчерпването на хоросановия трошляк от запълването на галерията. Пластът непосредствено под настилката е дебел 0,30 м с фрагменти от керемиди и от битова керамика: сива и с врязана украса от линии и ямички под шийката. В долната част на хоросановия трошляк битовата керамика е представена с къс от сиво гърне с релефен знак: вписан в кръг кръст и фуниевидно устие от амфоровиден съд с керемиденочервен цвят на глината. Запълването в леглото на ходника е от хоросанов трошляк: отначало от по-дребни, а след това и от по-едри буци хоросан, които лежат върху обичайния слой от черна пръст с дребни бучки хоросан. Дълбочината на галерията е 2,40 м, като подът е без настилка и отстои на дълбочина 2,70 м от каменната основа на тухлената ограда (обр. 22 а–б). Срещу галерията, във и под нивото на основата на тухлената стена се откри засводен проход (обр. 23). Градежът му е от каменни блокове и тухли със спойка от червен хоросан. Подобно на този в южната стена на каменната крепост, и той е бил допълнително зазидан с тухлена зидария. Пред страниците на прохода, на нивото на пода на галерията се откриха положени върху тухли две конкавно извити железни пластини, вероятно за оси на допълнително оформена врата. Галерията застъпва от изток с 0,30 м друга подземна галерия. Нейният под се откри на още 1,25 м дълбочина (обр. 22 б). За нея ще говорим, когато разискваме специално проблемите на подземните галерии в тази част на Плиска.

Откриването на засводен в основата на тухлената ограда проход на подземна галерия показа, че последната е имала продължение в права посока към открития от Ив. Захариев аналогичен проход в основата на южната крепостна стена. Стана ясно, че дължината на тази галерия е над 300 метра. Началото ѝ започва от т. нар. Голям басейн и завършва отвъд каменната крепост на Плиска. За да затвърдим тази наша представа, заложихме още един сондаж.

Сондаж № 4. Разположен е в очертанията на северната апсида на Дворцовата базилика. Изборът на мястото беше наложен от съобщението на Ст. Михайлов, че тук и по̀ на север е открил градежа на „примитивен зид“, който той отнася „към най-стария строителен период“ на Плиска (обр. 1)[39]. Трасето на този „зид“ беше добре очертано в публикациите на изследователите от 50-те–60-те години на XX век и за нас стана ясно, че съвпада изцяло с новооткритото трасе на подземна галерия южно от водохранилището. Нашият сондаж действително попадна на 0,40 м дълбочина на масив от големи и по-малки камъни, парчета тухли и керемиди, животински кости и други. Отстрани лежаха подредени и по-големи камъни. Ширината на този „градеж“ достига около 1,70 м. Сондажът от западната му страна показа, че това е блокаж с дебелина 0,80–1 м, който лежи върху 1,80 м дебел пласт от черна пръст с отделни ломени камъни, въглени и други.

Последното показа, че става въпрос за запълване на подземна галерия. То е аналогично на това в леглото на ходника в рамките на тухлената ограда с тази разлика, че хоросановият трошляк и фрагментираните тухли тук са „заменени“ главно с ломени и други камъни. Подът на ходника се откри на дълбочина 2,90 м от цо-

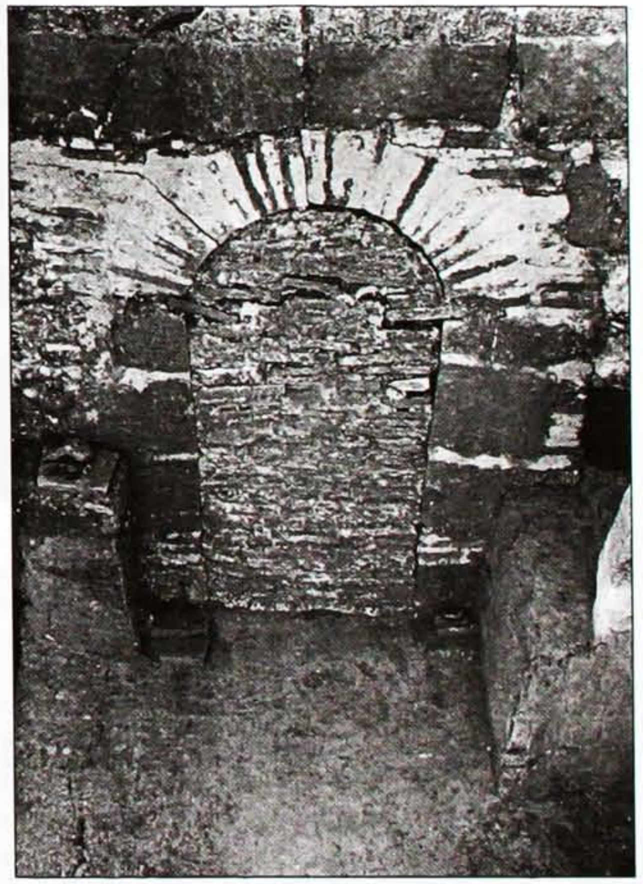

Обр. 22. Изглед от прохода
в основата на тухлената ограда

къла в основата на апсидата. Настилка не беше забелязана, но все пак трябва да се има предвид, че запълването не беше изчерпвано.

5. ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ И ДАТИРОВКА НА РАЗКРИТИТЕ СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ

Описаното по-горе съотношение между отделните строежи дава възможност за изграждане на относителна хронология между тях и за изясняване на тяхното място в строителната история на Дворцовия комплекс в Плиска.

Сградата с дълбоко приземие, която приемаме, че е била винарница в резиденцията, както и долепената до нея двуделна баня образуват едно цяло. Те се намират южно от сградата с водохранилището и са съобразени с нея. Изглежда, че са били изградени на незастроен преди това терен, тъй като нашите проучвания не констатираха следи от по-ранно строителство[40]. Това, а и градоустройствената и функционалната им връзка със сградата на Големия басейн, ги поставя в рамките на първоначалния архитектурен ансамбъл на ханската резиденция[41]. Опитите банята тук да бъде обвързвана хронологически с първоначалното дървено строителство са несполучливи[42], тъй като не държат сметка, че тя е пристроена към друга солидна сграда. Така че засега имаме основания да мислим, че двете разгледани сгради принадлежат към един от най-ранните етапи на монументализация на резиденцията[43]. Разполагаме с основания да обвързваме хронологията на ансамбъла „винарница–баня“ с началото на каменно-тухленото строителство в резиденцията в Абобското поле и превръщането й в установено седалище на ханската власт. Анализът на банските строежи в ранносредновековните български центрове показва категорично, че банската постройка е задължително в съседство с дворец, с който съставят единен жилищен ансамбъл[44]. С особена сила това важи за двуделната баня, която е от „дома-

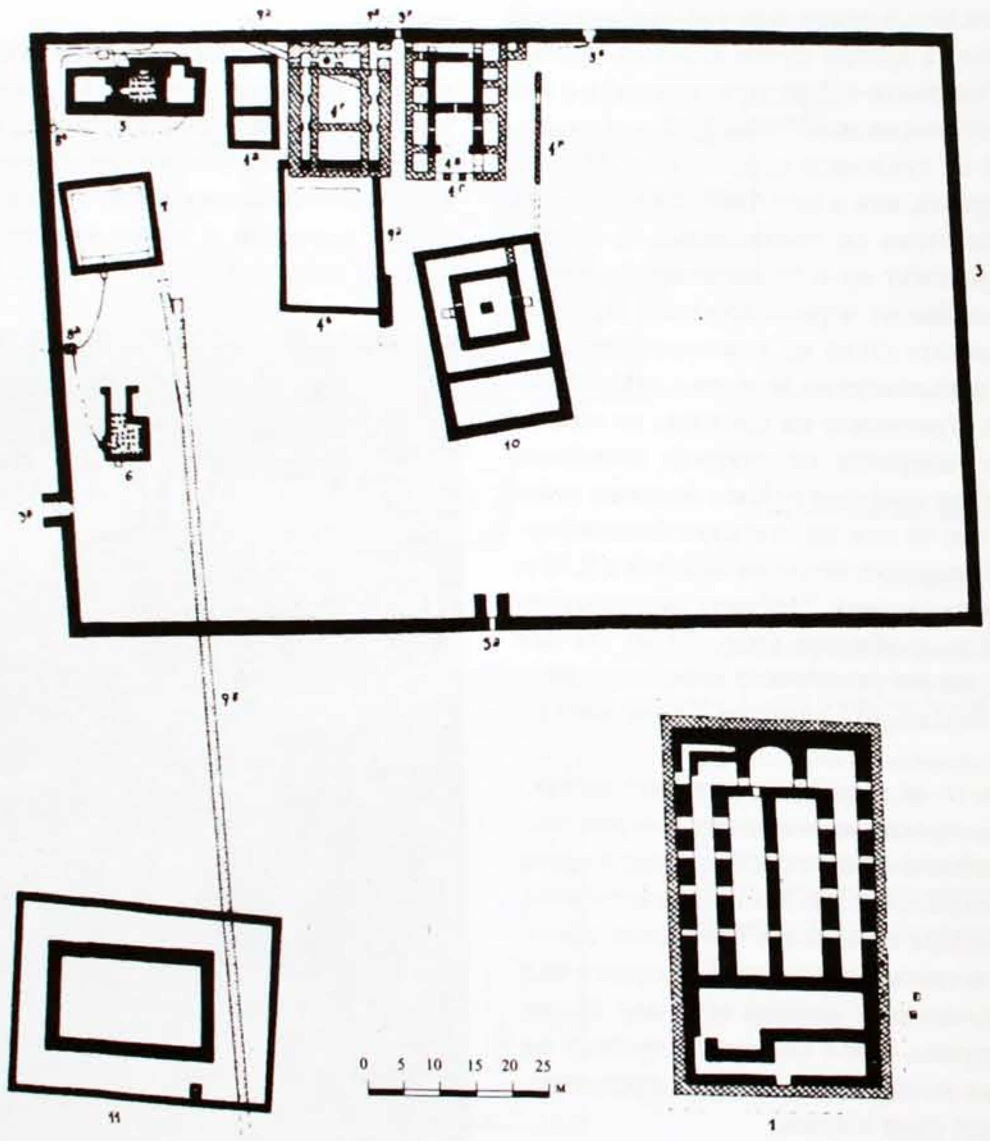

Обр. 24. План на Дворцовия комплекс в Плиска след 811 г. (по автора)

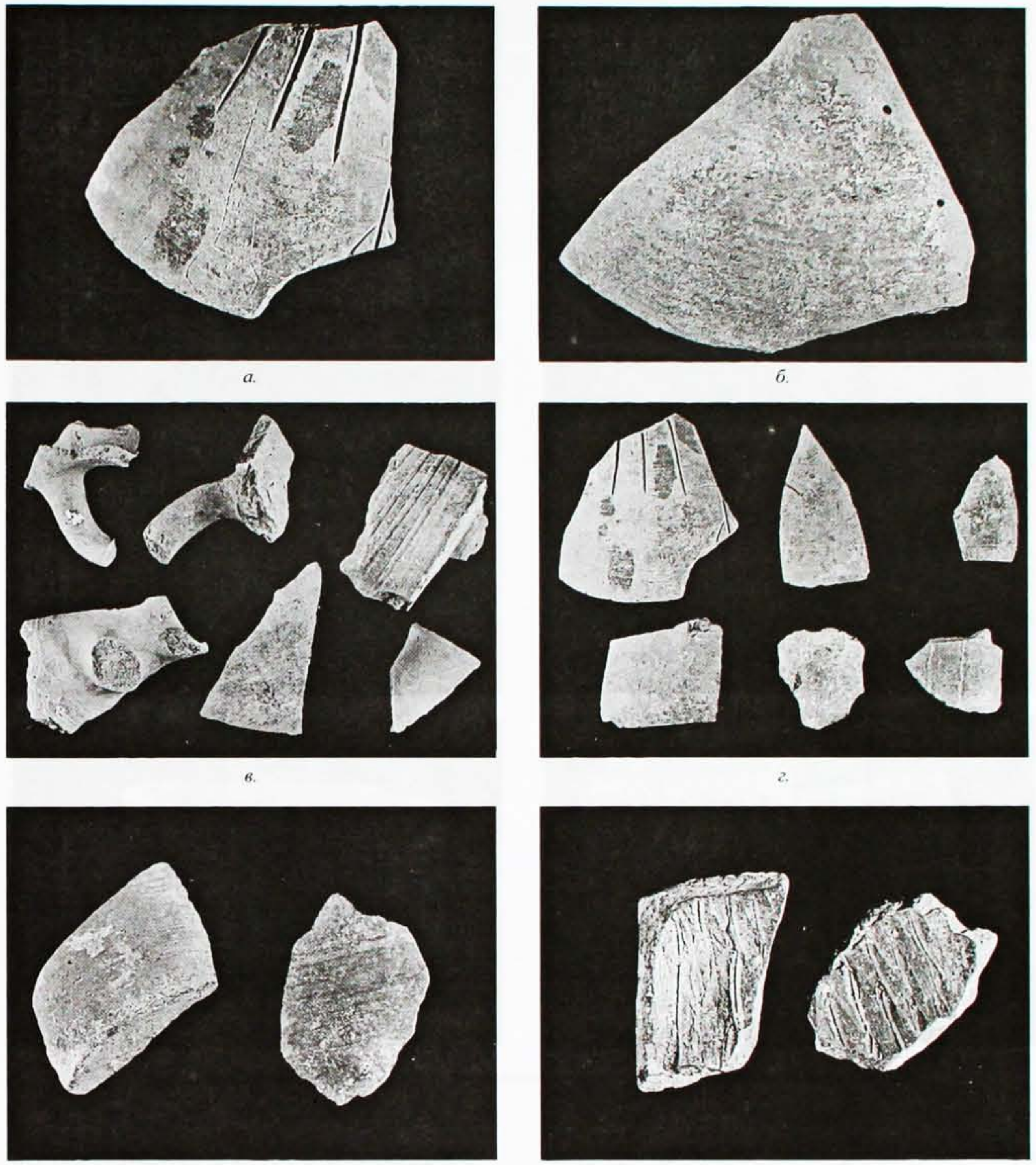

а. б.

в. г.

д. е.

Обр. 25. Фрагменти от битова керамика в хоросановия трошляк в приземието на винарницата: а–г) ангобирани и светлоохрови съдове; д–е) фрагмент от сив съд

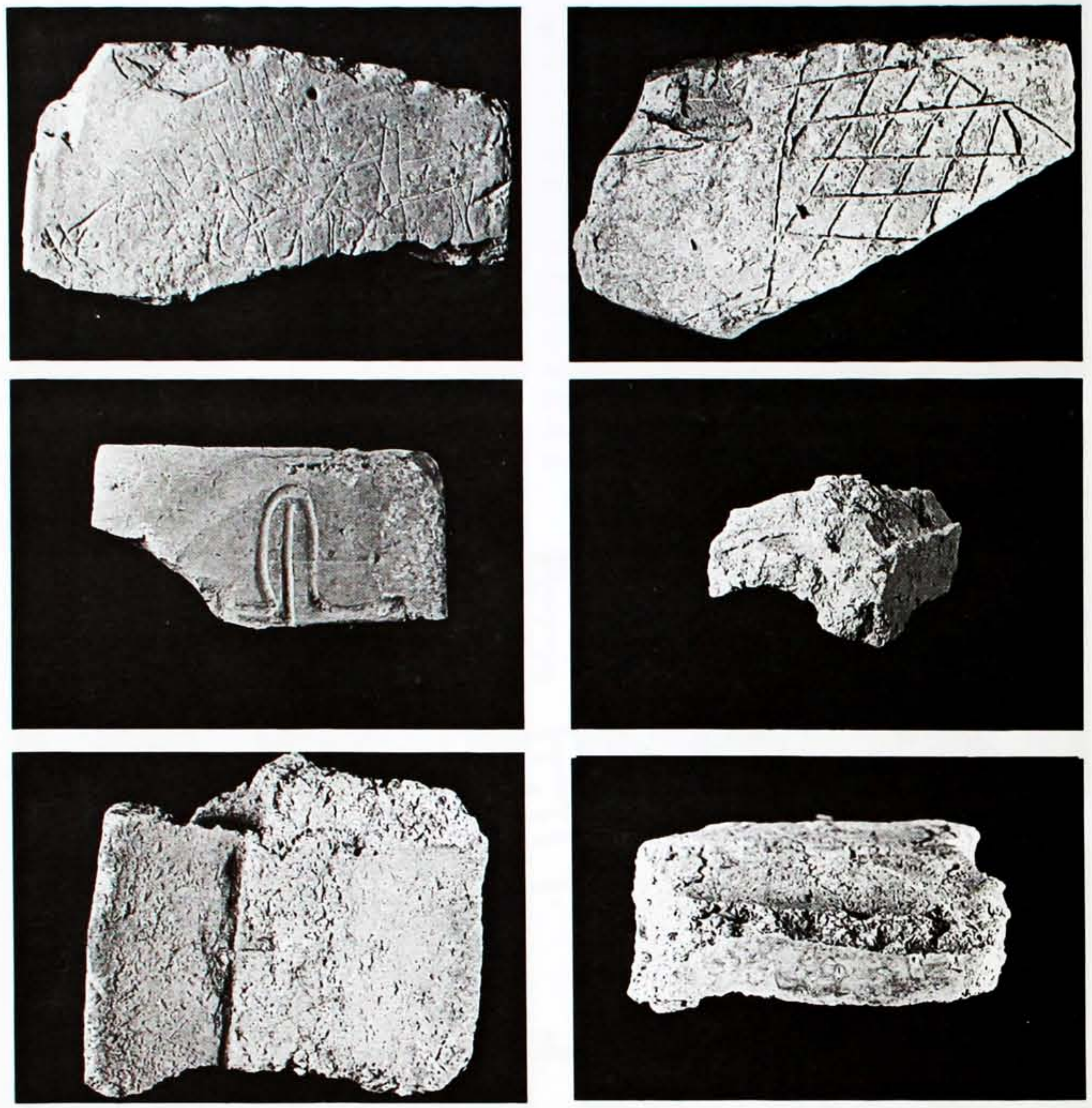

Обр. 26. Фрагменти от тухли и хоросанови замазки от насипа в приземието на винарницата

шен“ тип и на практика трудно би могла да функционира далече от съвременния ѝ жилищен дворец. Пряката ѝ връзка със залата триклиниум дава само отчасти отговор на въпроса за мястото на владетелското жилище. Сградата със съоръжения, свързани с производството и съхраняването на вино, както и със зала за угощения е естествена за бита на една ранносредновековна резиденция. Общо взето, ансамбълът „баня–винарница с триклиниум“ може да бъде характеризиран като битово-спомагателен за резиденцията на българските владетели в Абоба–Плиска.

Въпросът за началото на монументализацията на ханската резиденция засега е в сферата на общите разсъждения[45] и то може да бъде поставено в границите от втората половина на VIII до началото на IX век. Нашето предположение е за датировка по-близо до горната граница, тоест в края на VIII или първото десетилетие на IX век.

Особено категорични са данните за края в съществуването на разглеждания архитектурен ансамбъл. Неговото разрушаване, последвано от елиминиране на сградата на винарницата, се корелира с повсеместното опустошаване и опожаряване на резиденцията и преди всичко с изоставянето на южната половина от Големия басейн[46]. Последното, както подчертахме, е извършено след изваждане на годния за преупотреба строителен материал и оформяне на инфраструктура, свързана с функционирането само на северния басейн от водохранилището. Комплексните данни насочват датировката на тези огромни по обхвата си разрушения със засвидетелстваното в писмените извори разграбване и опожаряване на резиденцията на хан Крум през юли 811 година и настъпилите непосредствено след това промени при нейното възстановяване[47]. Особено важна опорна точка за нас в случая са споменатите изрично от Ватиканския аноним „изби за вино“ (τὰς ἀποθήκας τῶν οἴνον), „отворени“ (ἀνοίξας) от Никифор I Геник (802–811) при тридневния му престой в резиденцията на хан Крум[48]. При това, според анонимния разказ, намереното в тях вино било достатъчно, за да може хората на византийския император „да пият до насита“[49]. Според нас става дума за складове за вино като този в приземието на разгледаната сграда.

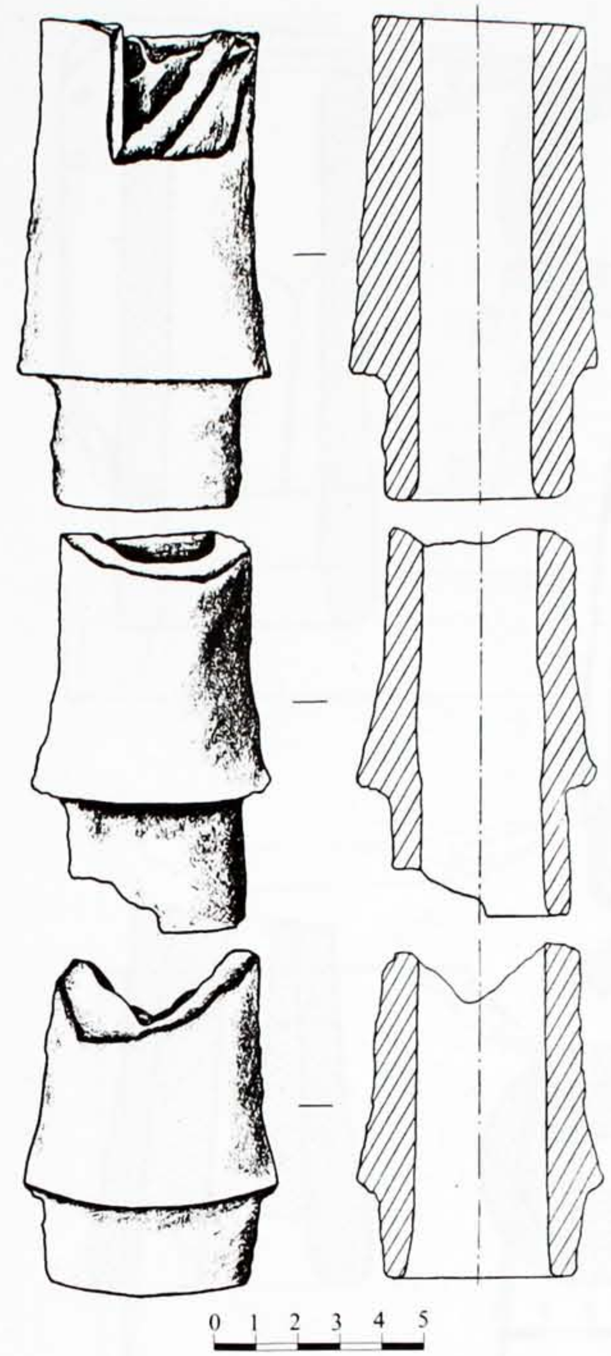

Обр. 27. Фрагменти от тръби от водопроводната инсталация на банята

При възстановяване на дворцовите строежи след юли 811 година е била преустроена само банята (обр. 10, 24). Тя продължава съществуването си, като триделна постройка. По всяка вероятност тя именно е задоволявала изцяло хигиенните потребности в резиденцията преди построяването на нова баня от север на водохранилището.

В началото, вероятно още преди преустройството на банята, е била прокопана и галерията на ходника. Наблюденията, свързани с нейното прокарване през дълбокото приземие на винарницата, сочат, че това е станало малко след нейното разрушаване. Това навежда на мисълта, че изграждането на това съоръжение следва да се постави непосредствено след 811 година[50]. Малко по-късно над коригираното трасе на ходника е бил прокаран водопроводът, който идва от изток и се е насочвал към преустроената баня или може би директно към големия колектор за употребявани води, построен заедно със сградата на Големия басейн[51].

Следващите по време градежи са постройките с верижен план на юг от басейна[52]. В рамките на помещения „Б“, „В“ и „Д“ констатирахме непроучен от Ст. Михайлов пласт с материали с битов и производствен характер. Възможно е най-ранните от тях да се поставят във времето преди изграждането на верижните постройки, като не е изключено тук да е съществувала и по-ранна от тях постройка. Не е изключено обаче те да са били съсредоточени в приземните части на помещенията от верижните постройки[53]. Те могат да се приемат за съвременни на следите от металообработка и стъклопроизводство, отбелязани от Ст. Ваклинов върху засипания южен басейн на водохранилището[54]. Според него тук е имало работилница за обработка на цветни метали, в която са се преработвали

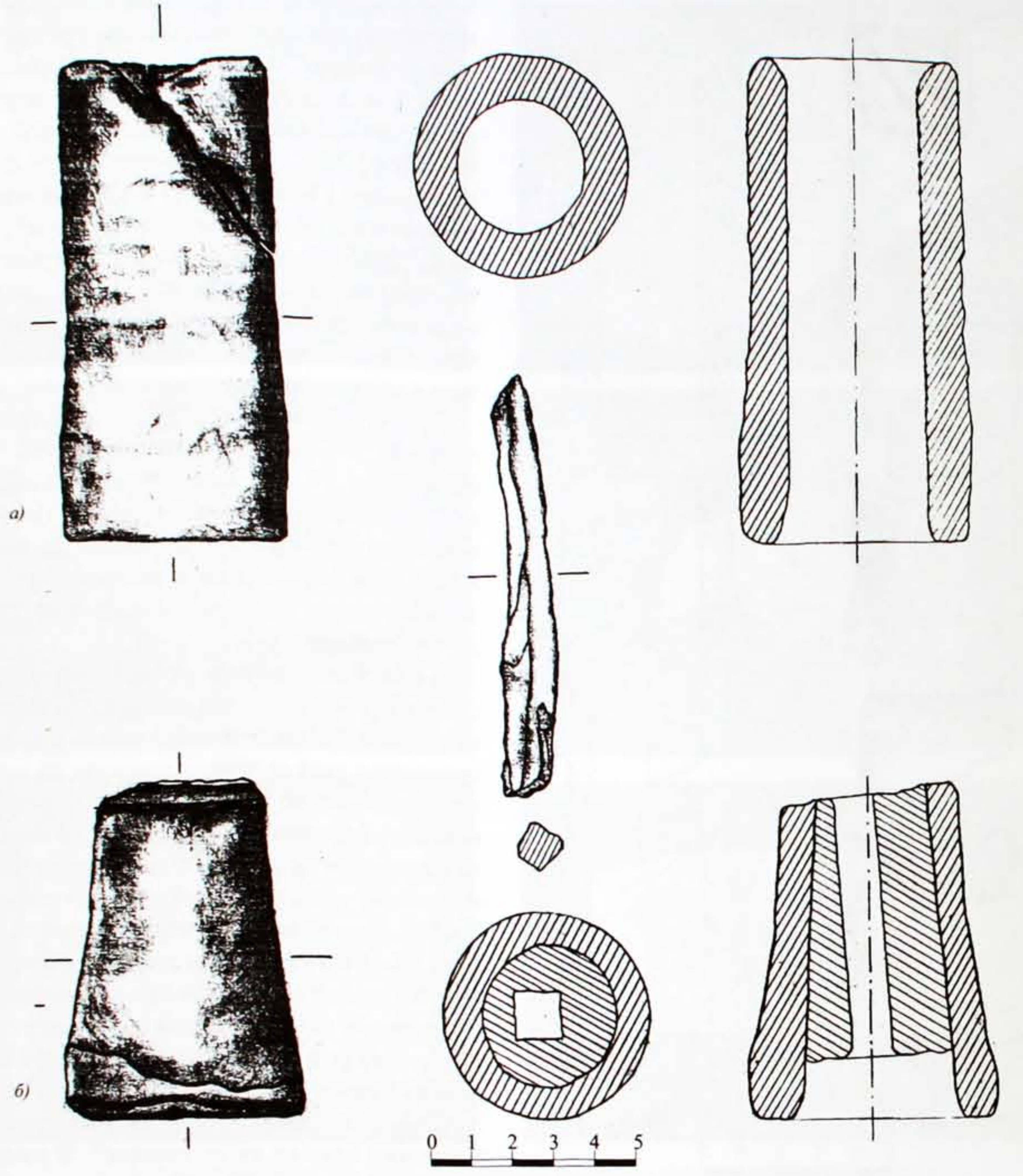

Обр. 28. Детайли от инсталацията за стенно отопление на банята: а, б) тубули за стенно отопление; в) железен клин за тубула

по-стари, в това число и антични бронзови и медни предмети. Тя е била с дървена конструкция, покрита с керемиди. Каменни стъпки от подпори на конструкцията лежат наравно с долната от двете каменни настилки, които Ваклинов регистрира с разлика в нивата от 0,80 м. Отбелязаните от Ст. Михайлов и от нас следи от по-ранни разпределителни зидове във верижната постройка север–юг навеждат на мисълта, че тя е със собствена строителна история и значителна продължителност на използване. По тази причина сме склонни да поставим нейния живот в границите от края на IX до началните десетилетия на XI век, общо взето – в следстоличния период на Плиска. Това се доказва от датата на откритите находки, в това число и от анонимните монети или намерената цяла амфора в помещение „Б“[55]. Горната от двете различни по нива каменни настилки от юг на Големия басейн се съобразява с постройката. Отделните плочи, установени от Ст. Михайлов в нейните очертания, са най-вероятно от по-ранна дворна настилка. По всичко личи, че верижната постройка север–юг е съвременна на жилищния дворец, издигнат над водохранилището още през втората половина на IX век. Тя се е долепвала към неговия югоизточен ъгъл, оформяйки тук малкото помещение „А“, което изглежда да е свързано със съществуването му (обр. 1).

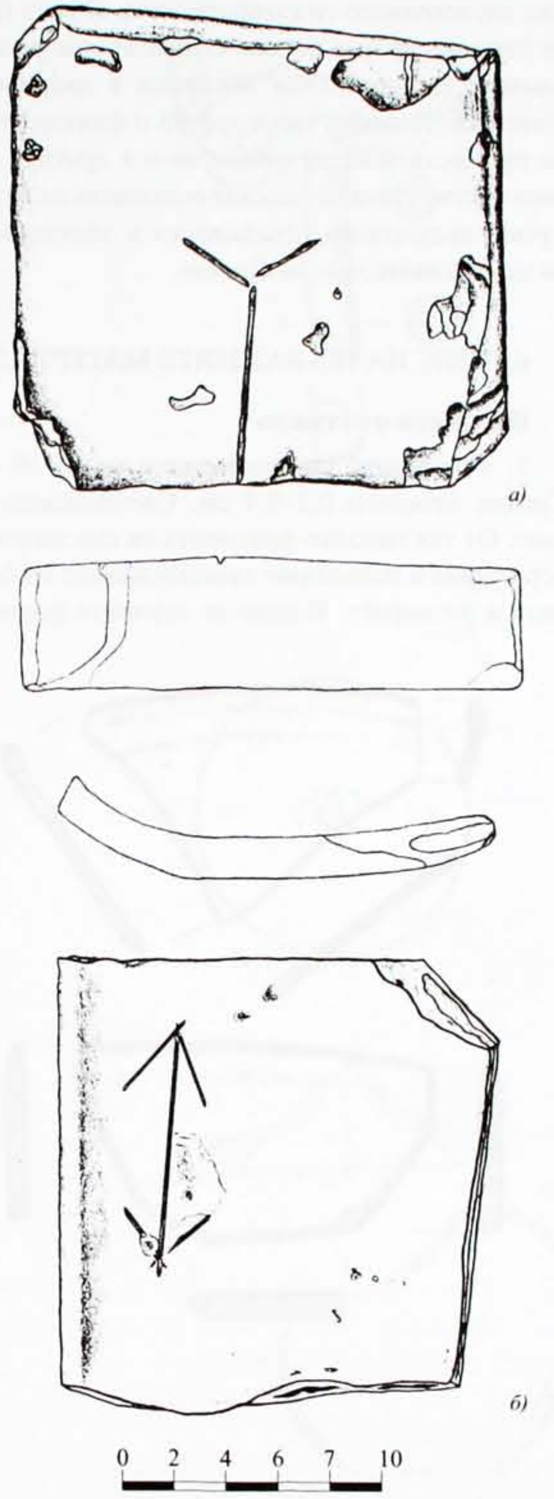

Обр. 29. Фрагменти от строителна керамика със знаци: а) тухла със знак Y; керемида със знак

При това положение в проучения сектор се диференцират три основни периода на строителство и живот. Първият е свързан с функционирането на комунално-битови сгради и съоръжения на резиденцията: сграда с винарница и зала триклиниум, баня с хипокаустно и стенно отопление и централизирано водоснабдяване, канали, свързани с големия колектор за отточни води. Функционално тези строежи са свързани със сградата на голямото водохранилище, което по това време е с два еднообразни басейна. Хронологическата рамка на този първи период е от края на VIII век до пожара от 811 година. През втория период на това място продължава да функционира преустроената като самостоятелна сграда баня. Преди нейното възстановяване през рушевините на винарницата е прокопана подземна галерия, която започва от съкратеното наполовина водохранилище, преминава през основите на тухлената ограда и крепостната стена и отвежда извън очертанията на т.нар. Вътрешен град. Засега е рано да се хронологизират етапите на това строителство, но то може да бъде поставено със сигурност в периода непосредствено след 811 година. Свързано е с възстановяването на ханската резиденция. Изглежда, че продължителността в съществуването на галерията ходник не е голяма и от юг на басейна е останала само банята. От изток към нея може би е съществувал дървен навес или пергола. С тях вероятно се е съобразявала долната от двете дворни настилки от каменни плочи. В късните фази на този период, изглежда към средата или през втората половина на IX век, северно на банята е действала малка работилница за цветни метали. Занаятчийска дейност (стъклопроизводство и железарство) е имало и при помещения „Б“ и „В“. Третият период е свързан с изграждането на верижните по план постройки. Те се появяват последователно, след като банята престава да съществува. Полага се нова каменна настилка, която е запазена главно на изток, където е била често ремонтирана. Помещенията по оста север–юг са били в непосредствен контакт с жилищния дворец върху запълненото изцяло водохранилище. Характерът им е битово-производствен и очевидно са във функционална връзка с тази дворцова сграда. От южната ѝ страна се обособява вътрешен двор с изцяло затворен характер. Обслужващата роля на тези постройки, както и на техните обитатели е вън от съмнение. Помещения „А“, „Б“ и „В“ са имали връзка само с него, докато „Г“ и „Д“ са от друга сграда и имат входове на юг. Там, в югозападния ъгъл на цитаделата, е бил обособен друг жилищно-стопански двор, който също бил изолиран от пространството пред Малкия дворец и дворцовата сграда над засипания изцяло Голям басейн. Времето на съществуване на верижните постройки следва да се поставя в края на столичния или още по-сигурно в следстоличния период на Плиска. През X век те търпят неколкократни преустройства и ако съдим от откритите при първите разкопки материали, продължават съществуването си и през началните десетилетия на XI век.

Независимо от промените животът в тази част от резиденцията запазва своя характер през над двувековното си съществуване. И през трите периода тя има битово-спомагателна роля в рамките на жилищния ансамбъл в дворцовия комплекс. Подобна топографска и функционална приемственост се забелязва и в другите негови части[56], така че липсват основания да се допускат съществени прекъсвания в обитаването на централната част от Плиска.

6. ОПИС НА ПО-ВАЖНИТЕ МАТЕРИАЛИ

Предмети от стъкло

1. *Фрагменти от прозорци* – около 50 бр. Средна дебелина 0,2–0,4 см. Светлозелени на цвят. От тях няколко фрагмента са със запазена периферия и позволяват възстановяване на формата и размерите. В един от случаите формата

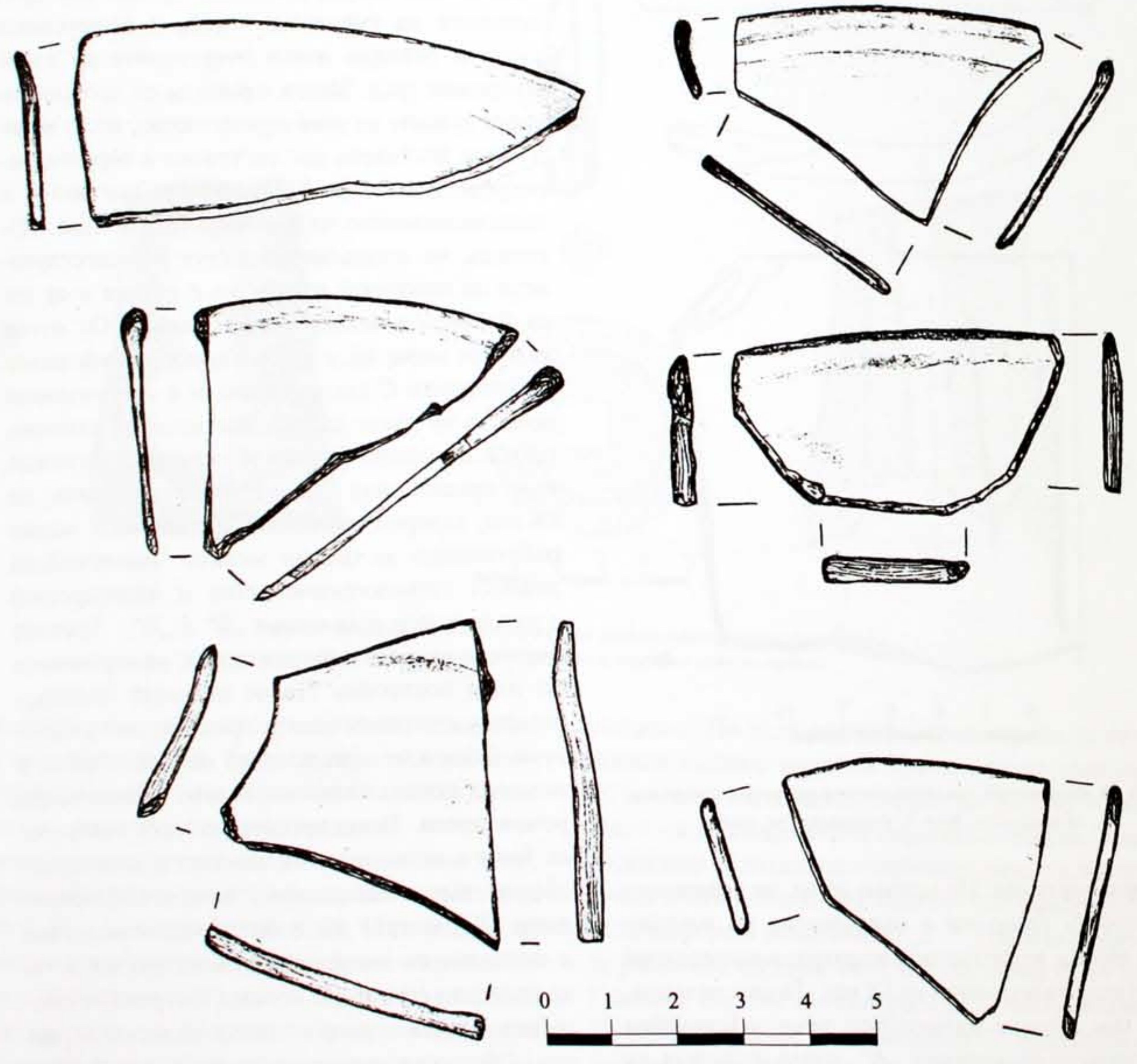

Обр. 30. Фрагменти от прозоречно стъкло

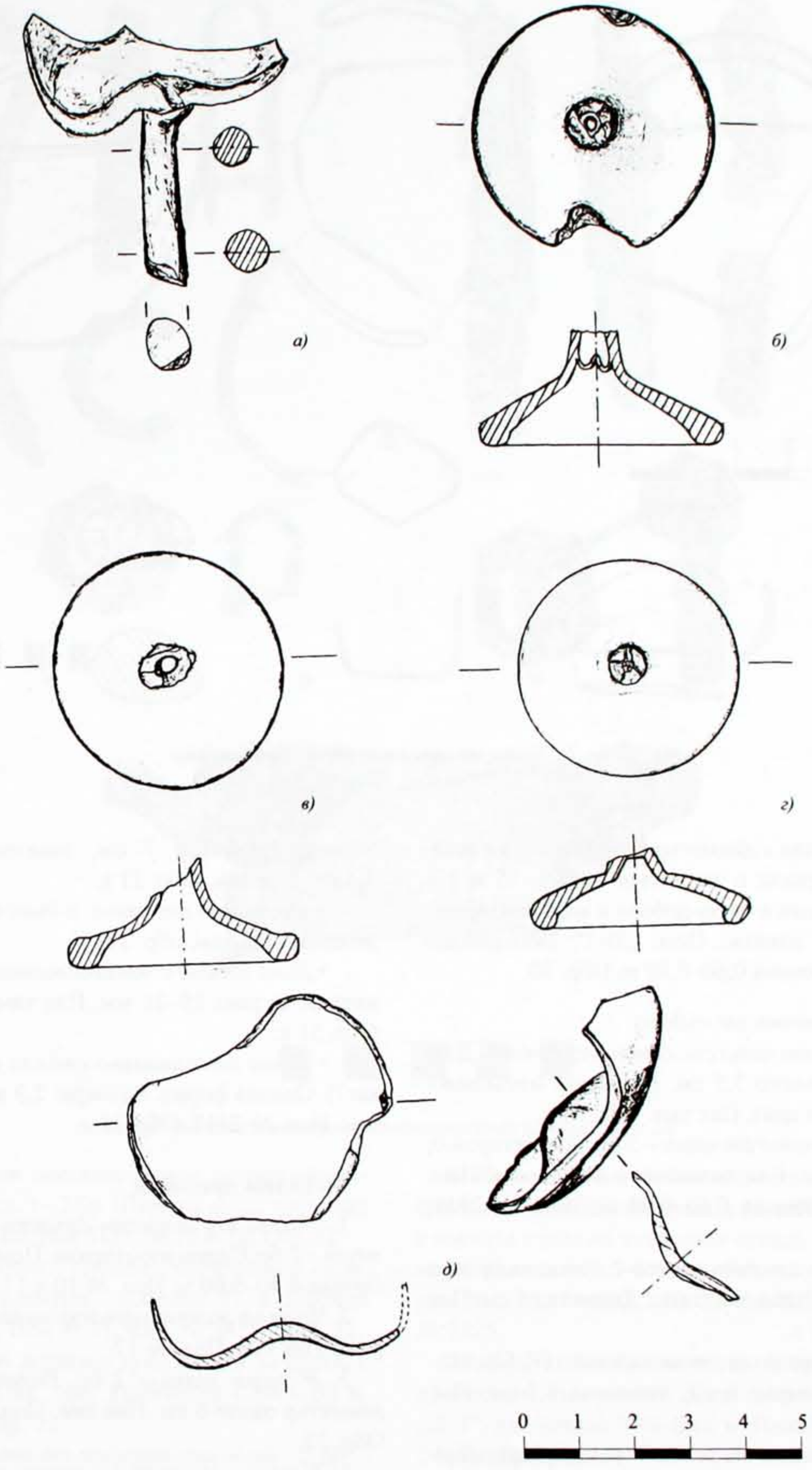

Обр. 31. Части от стъклени съдове

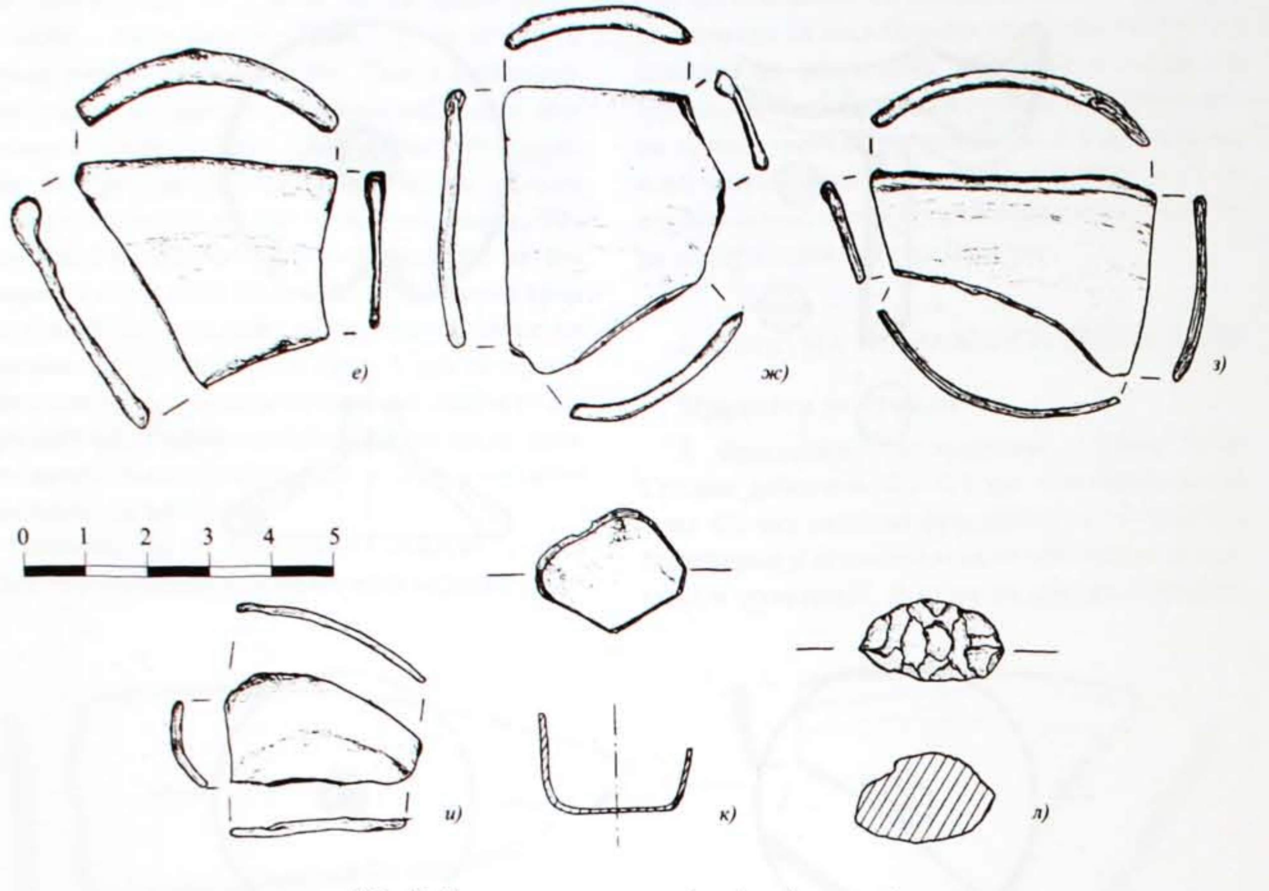

Обр. 31. Части от стъклени съдове (продължение)

е многоъгълна с диаметър около 16 см, а в останалите е кръгла с диаметър: 10, 12, 15 и 17–18 см. В средата са по-дебели и конкавно (респ. конвексно) извити. Пом. „В–2“ (югозападен ъгъл), дълбочина 0,60–0,80 м. Обр. 30.

2. *Фрагменти от съдове*:

• *Дъно от чаша със ствол, без столче*. Диаметър на дъното 5,5 см. В средата изпъкнало. Светлозелен цвят. Пак там. Обр. 31 а.

• *Столчета от чаши* – 3 бр. Диаметър: 4,0; 4,3 и 4,4 см. Светлозелени и безцветно. Пом. „В–1“, дълбочина 0,60–0,80 м. Инв. № 2415. Обр. 31 б–г.

• *Част от дъно на съд с бутилкообразна (?) форма*. Отвън конкавно. Диаметър 5 см. Пак там. Обр. 31 д.

• *Фрагмент от устие на чашка* (?). Светлозелена. Диаметър 6 см, височина 4,5 см. Пак там. Обр. 31 е.

• *Фрагмент от устие с цилиндрична форма*. Светлозелено. Диаметър около 6 см, запазена височина 3,8 см. Пак там. Обр. 31 ж.

• *Фрагмент от устие на чашка* (?). Светлозелено. Диаметър 7 см, запазена височина 3,4 см. Пак там. Обр. 31 з.

• *Фрагмент от стена и дъно на съд*. Светлозелен. Пак там, обр. 31 и.

• *Дъно от съд с четиристенна форма*. Безцветно. Страна 20–21 мм. Пак там. Инв. 2416. Обр. 31 к.

• *Бучка светлозелено стъкло* (полуфабрикат?). Овална форма. Размери: 2,3 x 1,6 см. Пак там. Инв. № 2417. Обр. 31 л.

Метални предмети

1. *Части от железни дръжки на инструмент* – 2 бр. Силно корозирали. Пом. „В-1“, дълбочина 0,40–0,60 м. Пол. № 10 и 17. Обр. 32.

2. *Част от желязна дръжка на ведро*. Корозирала. Пак там. Пол. № 12.

3. *Железни халки* – 2 бр. Размери: външен диаметър около 6 см. Пак там. Пол. № 13 и 14. Обр. 32.

4. *Желязна катарама с правоъгълен прорез за ремък*. Силно корозирала. Външни размери: 4,8 x 4 см. Пак там. Пол. № 18. Обр. 32.

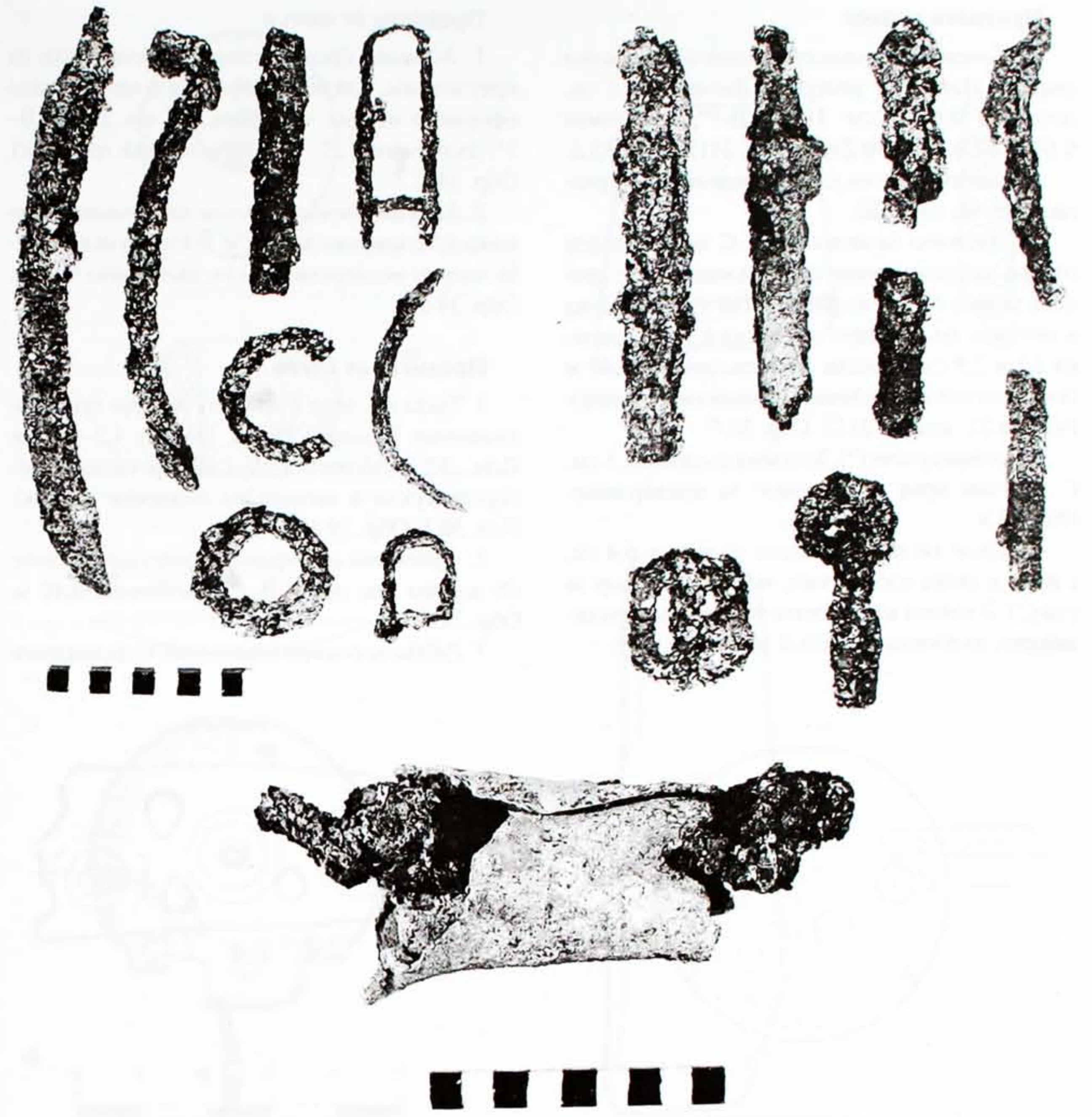

Обр. 32. Железни предмети от вътрешността на помещение „В“

5. *Части от желязно лезвие на режещ инструмент* (коса?) – 2 бр. Ширина до 2,2 см с леко подвит връх. Пак там. Пол. № 15 и 16. Обр.32.

6. *Железен клин (?) обвит с парче оловен лист*. Максимални размери: дължина 11 и ширина 7 см. Пак там. Пол № 11, инв. № 2419. Обр. 32.

7. *Част от желязна кука* (панта за врата?). Корозирала. Пак там, дълбочина 0,60–0,80 м. Пол. № 19. Обр. 32.

8. *Фрагменти от железни пластини* – 5 бр. – и гвоздей (?). Силно корозирали. Ширина около 2 см, дебелина около 0,3 см. Пак там. Инв. № 2422.

9. *Конкавни пластини от желязо* за оси на врата към засводения проход на тайния ходник в южната стена на тухлената ограда – 2 бр. Размери: диаметър 8,5–9 см, дебелина 0,3 см. Сондаж № 3, дълбочина 2,40–2,60 м. Пол. № 3, инв. № 2425.

10. *Медно блюдо от везна*. С три дупки за провесване към рамото. Диаметър 4,4 см. Пом. „В–1“, дълбочина 0,40–0,60 м. Пол. № 2, инв. № 2413. Обр.34 в.

Сравни за рамо за везна у: ***Ст. Станчев***. Материали…, № 297, обр. 8А10.

Предмети от кост

1. *Жетон с циркулен орнамент на лицевата страна*. Изтрит от употреба. Диаметър 4,8 см, дебелина 0,4–0,5 см. Пом. „В-1“, дълбочина 0,60–0,80 м. Пол. № 20, инв. № 2412. Обр. 33 а.

Аналогичен жетон у: **Ст. Станчев**. Материали…, № 64, обр. 3Б3.

2. *Пластина за апликиране*. С четири чифта отвори за прикрепване към дръжка (?). По средата украса от три концентрични кръга с точка в центъра им. Размери: дължина 6,5 см, ширина 2,1 и 2,9 см. Сондаж № 3, дълбочина 1,40 м (яма в насипа на дълбоко вкопания таен ходник). Пол. № 21, инв. № 2418. Обр. 33 б.

3. *Костено рогче* (?). Запазена дължина 9,5 см. С отчупен връх и зарязване за привързване. Обр. 33 в.

4. *Шило* (игла?). Запазена дължина 6,4 см, с връх и задна плоска част, може би с отвор за ухо (?). В изкопа над южната част от водохранилището, дълбочина – 0,60–0,80 м. Обр. 33 г.

Предмети от камък

1. *Каменна брадва* (енеолит?) със следи от преупотреба. Гладко шлифована с едностранно оформено острие – ширина 3,5 см. Пом. „В–1“, дълбочина 1,20 м (в хоросановия трошляк). Обр. 34 б.

2. *Каменно точило с дупка за окачване*. Дължина 8,5 и ширина до 2,5 см. В изкопа над южната част от водохранилището, дълбочина 0,80 м. Обр. 34 г.

Предмети от глина

1. *Тухла със знак Y, врязан с острие преди изпичането*. Размери: 18,5 х 15–16 х 4,2–5,2 см. Пом. „Б“, дълбочина 1,40–1,60 м (в насип от обгорели тухли в леглото на подземен ходник). Пол. № 1. Обр. 29 а.

2. *Фрагмент от керемида (тегула) със знак*. От насипа под пом. „В–1“, дълбочина 0,40 м. Обр. 29 б.

3. *Тубула за стенно отопление*. С цилиндрична форма. Размери: дължина 12 см, диаметър 5,6 и 5 см. Диаметър на отвора: 3,4–3,8 см. От пречистена, кремава на цвят глина. В насипа югоизточно от двуделната баня, дълбочина 1,20–1,40 м. Обр. 28 а.

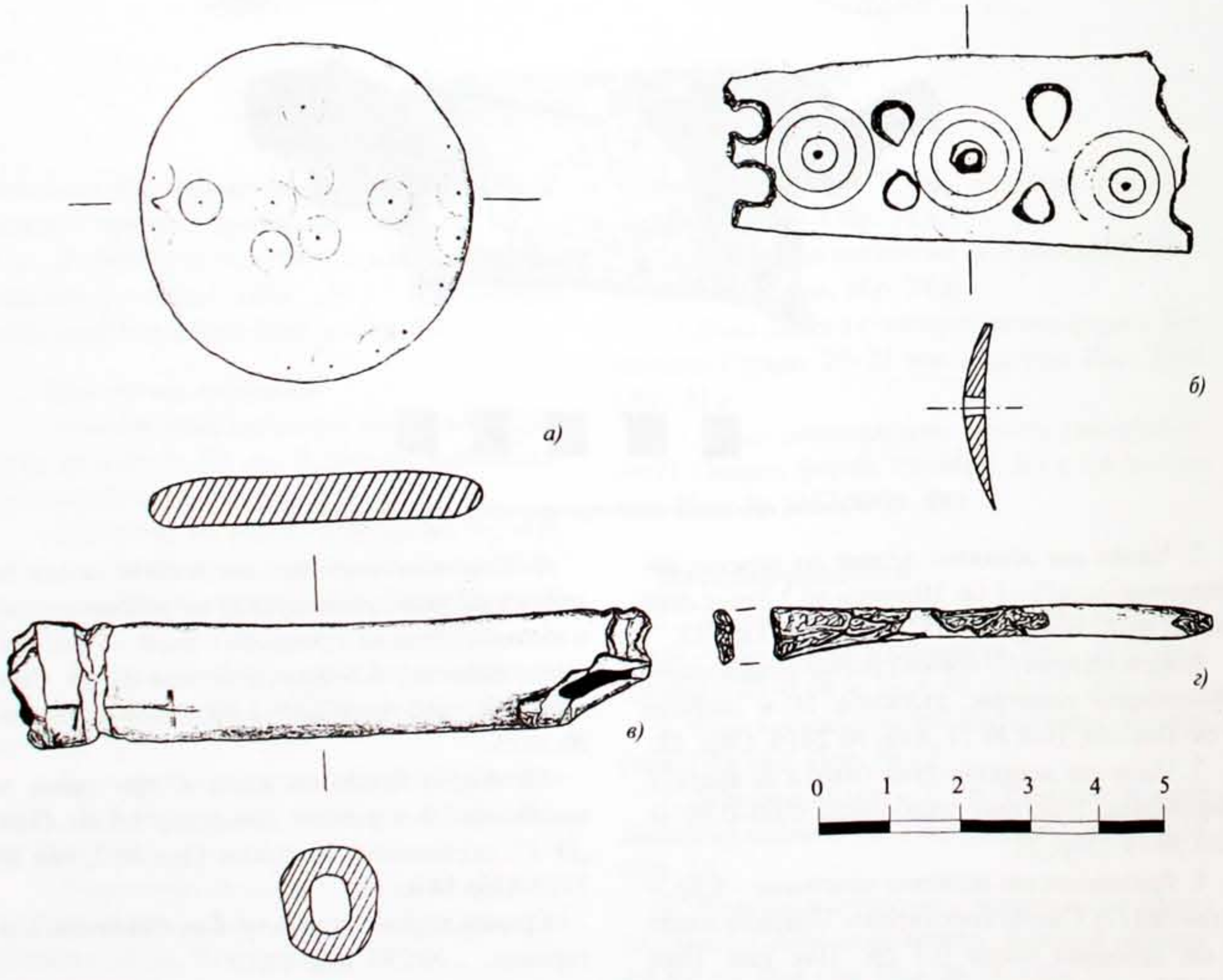

Обр. 33. Предмети от кост: а) пул; б) апликация; в) рогче (?) и г) игла (?).

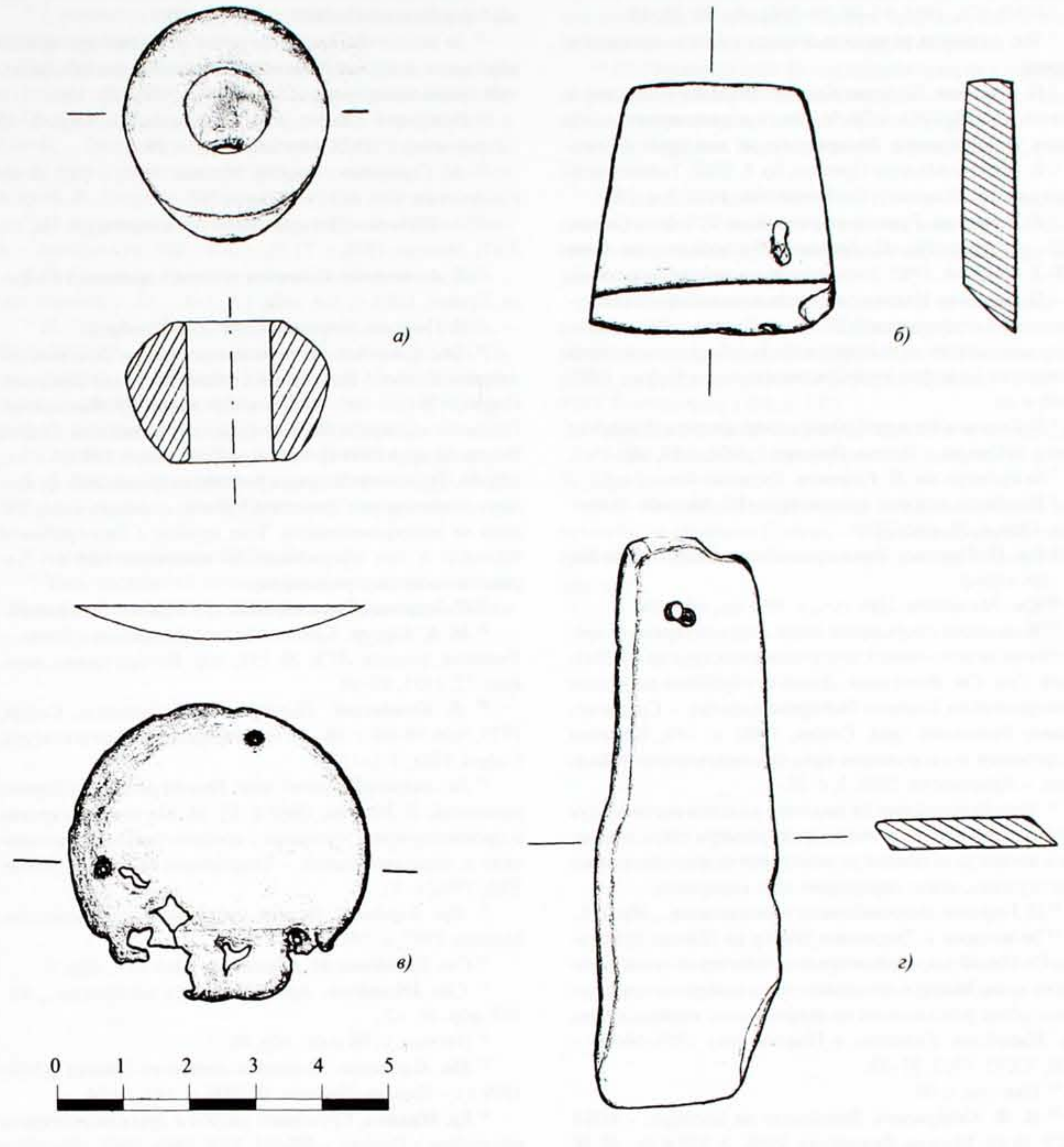

Обр. 34. Предмети от камък, глина и медно блюдо от везна

4. *Фрагмент от тубула за стенно отопление*. С конична форма. Размери: запазена дължина 8 см, диаметър 6 и 4,2 см. Запълнена с хоросан. По оста отпечатък от железен клин с четиристенна форма. Запазена дължина на клина 10,5 см. От насипа над двуделната баня. Инв. № 2428. Обр. 28 б, в.

5. *Фрагменти от тръби* от водната инсталация на двуделната баня – 4 бр. От насипа над двуделната баня. Обр. 27.

6. *Прешлен за вретено*. Диаметър 3,0, височина 2,2 см. Пом. „В–1“, дълбочина 0,60–0,80 м. Инв. № 2414. Обр. 34 а.

[1] ***Ст. Михайлов***. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 93–94, 99–100, обр. 30, 38, 40.

[2] Вж. резюмета от нашите доклади в АОР за посочения период.

[3] ***П. Георгиев.*** Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, 1981, 4, 28–34. Вж. още популярните съобщения за разултатите: Винарницата на хан Крум в Плиска. – В. Плиска–Мадара–Преслав, бр. 6, 1980; Тайните ходници на стара Плиска. – Сп. Отечество, 1979, 2, с. 21.

[4] ***П. Георгиев***. Раннобългарски бани VIII–X в. София, 1982 (ръкопис). Вж. ***П. Георгиев***. Раннобългарски бани VIII–X в. София, 1982. Автореферат на дисертация..., 4–5.

[5] ***П. Георгиев***. Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII–IX в. в Плиска. – Втори международен конгрес по българистика: Българските земи през древността. България през Средновековието. София, 1987, с. 408 и сл.

[6] ***П. Георгиев***. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, с. 87, обр. 1 и 3.

[7] За примери вж. ***П. Георгиев.*** Двуделна баня..., с. 31.

[8] Всеобщая история архитектуры, III. Москва–Ленинград, 1966, с. 58, рис. 30.

[9] Вж. ***П. Георгиев***. Ранносредновековни български бани... (ръкопис).

[10] ***Ст. Михайлов***. Цит. съч., с. 89 и сл., обр. 30.

[11] Ковашкото съоръжение беше документирано и предоставено за включване в дисертационния труд на Ст. Витлянов. Срв. ***Ст. Витлянов***. Данни за обработка на желязо в центровете на Първото българско царство. – Средновековният български град. София, 1980, с. 140; Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България. – Археология, 1981, 3, с. 55.

[12] Явното пропадане на дворната каменна настилка тук показва наличието на значителни по размери стари изкопи, които изглежда са довели до засягането на източната основа от сградата, която определяме като винарница.

[13] ***П. Георгиев***. Водоснабдяване и канализация..., обр. 1, 3.

[14] За винарна в Дворцовия център на Плиска пръв говори Ст. Михайлов, имайки предвид шахтите от тухли в езическия храм. Макар и неоснователни в конкретен план, неговите общи разсъждения по въпроса имат стойност. Срв. ***Ст. Михайлов.*** Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – ИАИ, XXVI, 1963, 31–33.

[15] Пак там, с. 96.

[16] ***В. Ф. Гайдукевич***. Виноделие на Боспоре. – МИА СССР, № 85, Москва, Ленинград, 1958, с. 379 и сл.; ***Н. И. Сокольский.*** Виноделие в Азиатской части Боспора. – СА, 1970, 2, 75–92; ***Н. Л. Грач***. Древнейшие винодельческие сооружения на Боспоре. – Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Ленинград, 1979, 93–103; Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984, табл. LVII; ***Г. Д. Белов***. Северный прибрежный район Херсонеса. – МИА СССР, 34. Москва, Ленинград, 1953, 22–23; ***Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий, А. Л. Якобсон***. Квартал XVIII. – Пак там, с. 170 и сл.

[17] Срв. ***И. Д. Марченко***. Новая винодельня в Пантикапее. – Археология и история Боспора, II. Симферополь, 1962, 315–319; ***В. С. Долгоруков***. Фанагорийская винодельня I–II вв. н.э.. – КСИА, 145, 1976, 78–83; ***С. Михайлов***. Цит. съч., с. 32 и пос. там примери.

[18] ***Ж. Аладжов***. Бележки за винопроизводството в ранното българско средновековие. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 216–221 и пос. лит.

[19] ***П. Георгиев, Ст. Витлянов***. Архиепископията – манастир в Плиска. С., 2001, с. 86, фиг. 36.

[20] За византийските теоретични указания при производство на вино, вж. ***Геопоники***. Византийская сельскохозяйственая энциклопедия X в. М.–Л., 1960, 125–126.

[21] ***Витрувий***. Десять книг об архитектуре. Пер. Ф. А. Петровского, I, (IV,2). Москва, 1936, с. 29.

[22] ***М. Сергеенко***. Помпей. Москва, 1949, с. 287; ***В. Ф. Гайдукевич***. Цит. съч., с. 450, рис. 87.

[23] ***А. Паладио***. Четыре книги об архитектуре (II, гл. XVI). Москва, 1938, с. 71.

[24] ***В. Арутюнян***. Каменная летопись армянского народа. Ереван, 1985, с. 114, табл. LX, 1–3.

[25] ***П. Георгиев***. Двуделна баня…, с. 30, обр. 3.

[26] ***Ст. Станчев***. За периодизацията на Плисковския дворцов център. – Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, с. 104, 106; ***Ст. Ваклинов, М. Ваклинова***. Голямото водохранилище на Плиска (Разкопки на Станчо Ваклинов през 1961 г.). – Плиска–Преслав, 6, 1993, 5 и сл., обр. 26. Тухлената зидария в басейна няма собствен фундамент и започва над триредова тухлена настилка върху дъното на водохранилището. Този прийом е бил приложен изглежда и при оформление на вкопаната част от съвременната му двуделна сграда.

[27] ***П. Георгиев***. Двуделна баня…, с. 31 и пос. литература.

[28] ***М. К. Каргер***. Княжеские дворцы древнего Киева. – Ученные записки ЛГУ, № 193, сер. Исторических наук, вып. 22, 1955, 93–94.

[29] ***В. Бешевлиев***. Първобългарски надписи. София, 1979, №№ 59–69, с. 68–70; Първобългарите. Бит и култура. София, 1981, 111–112.

[30] За „сътрапезниците“ там: ***Рашид ад-Дин***. Сборник летописей, II. Москва, 1960, с. 13; ***М. Москов***. Булгарские и древнетюркские этнонимы с соответствиями в монгольских и тюркских языках. – Linguistique balkanique, XXXVIII, 1996, с. 41.

[31] ***Фр. Кардини***. Истоки средневекового рыцарства. Москва, 1987, с. 144.

[32] ***Ст. Ваклинов, М. Ваклинова***. Цит. съч., обр. 5.

[33] ***Ст. Михайлов***. Археологически материали..., 98–102, обр. 40, 42.

[34] Пак там, с. 98 и сл., обр. 40.

[35] ***Ив. Йорданов***. Монети и печати от Плиска (1899–1999 г.). – Плиска–Преслав, 8, 2000, с. 145, № 74.

[36] ***Кр. Миятев***. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, 103–105 и сл.; ***P. Karasimeonoff.*** Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, S. 147 sqq.; ***Ст. Михайлов***. Цит. съч., с. 111 и сл.

[37] ***Ив. Захариев***. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея (разкопки през 1971–1974 г.). – Плиска–Преслав, 1, 1979, с. 111 и сл.

[38] ***Ст. Михайлов***. Цит. съч., с. 92, обр. 34.

[39] Пак там, с. 88, обр. 30, 92, обр. 35; ***Ст. Михайлов***. Дворцовата църква в Плиска. – ИАИ, XX, 1955, с. 238, обр. 4. Този „зид“ е означен още в плана на К. Шкорпил. Посочката дължа на Р. Рашев.

[40] Това не изключва възможността в проучената площ да е имало ями или траншеи от дървено строителство, тъй като те са били унищожени или покрити от приземията на двете сгради. Следи от траншеи с посока изток–запад бяха констатирани единствено на профила под източния зид на помещение „Б“. Характерът им обаче може да бъде изяснен след демонтаж на настилката от изток.

[41] С реконструирането и изясняването на този ансамбъл ще се заемем допълнително.

[42] ***Р. Рашев***. Най-старият строителен период в центъра на Плиска. – ИИМШ, 8, 1993, с. 259. За нашето мнение вж. ***П. Георгиев***. Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – Традиция и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 83 и сл.

[43] ***П. Георгиев.*** Селищната структура на Абоба-Плиска. – Археология, 2000, 3–4, с. 20.

[44] ***П. Георгиев***. Ранносредновековни български бани… Автореферат, с. 21.

[45] ***П. Георгиев***. Раждането на столица Абоба-Плиска. – ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Ив. Божилов. София, 2002, 63–67; **Същият**. Началото на Абоба–Плиска. – Studia protobulgarica et medievalia Europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2003, 175–182.

[46] ***Ст. Ваклинов, М. Ваклинова***. Цит. съч., с. 12 сл.

[47] ***Р. Рашев.*** Плисковският аул. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 11–22 и спец. с. 21; ***П. Георгиев***. Селищната структура..., 16 и сл.

[48] Narratio anonyma. – ГИБИ, IV, с. 12.

[49] Това косвено се потвърждава от проучванията на Р. Рашев, който откри в сектор от опожарен ходник голям брой съдове за течности, най-вероятно за вино, натрошени там непосредствено преди пожара през юли 811 г. Срв. публикация за тези съдове в настоящия сборник.

[50] На съотношението на подземната галерия с оградата на резиденцията и с крепостната стена ще се спрем отделно, когато разглеждаме нейния характер и функция.

[51] ***П. Георгиев***. Водоснабдяване и канализация..., 86–87, обр. 3.

[52] В дневника на Ст. Ваклинов (24 юни 1961 г.) е отбелязано, че един от зидовете от север на пом. „Б“ се е долепял до жилищната сграда над засипания басейн, но е бил демонтиран заради сондажите.

[53] За подобни вкопавания в рамките на помещения с каменен градеж притежаваме наблюдения за постройките на север от т.нар. болярско жилище. Срв. ***П. Георгиев***. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. – АОР за 1987. Благоевград, 1988, с. 133.

[54] ***Ст. Ваклинов, М. Ваклинова***. Цит. съч., с. 14, обр. 21.

[55] ***Ст. Михайлов***. Археологически материали…, 91–93, обр. 36.

[56] ***П. Георгиев***. Приемственост между най-старите монументални строежи в Плиска. – Първи международен конгрес по българистика: Славяни и прабългари. София, 1982, 106–121.

EXCAVATIONS SOUTH OF THE LARGE POOL IN PLISKA

Pavel Georgiev

The article publishes the observations, materials and documentation of the excavations in a section of the Palace complex of Pliska. Their results enable the author to distinguish three main periods of residence and construction.

He connects the first of them with the initial stage of monumentalisation of the Khan's residence in the late 8th century and the first decade of the 9th century. At that time, next to the edifice of the so-called Large pool, is built an edifice with a deep basement and a ground-level construction connected with it which has a solid foundation and a sewage channel. According to the author, both structures are not water ones but remnants of a building which he specifies as a wine cellar. To the north, on the bulk of the solid walls, is probably mounted a grape press, in front of which there has been a reservoir for the juice. From there it flowed to a subterranean depot with vessels for fermentation and aging of the wine. On its roof there was a vault hall of some 60 sq. m. which was most probably used for feasts and revelling of the Khan and his attachment of "fed people" spoken about in Protobulgarian inscriptions of the first half of the 9th century. Following this hypothetical theoretical reconstruction, the author connects the edifice in question with the "wine cellars" of Khan Kroum (802-814) mentioned by the Vatican Anonym which were "opened" by the Byzantine emperor Nicephor I Gennik during his three-day stay at the residence of the Bulgarian ruler in July 811. This enables the author to link the end of existence of the building discussed with the burning down and ravaging of the whole residence.

To the building of the wine cellar was initially added a two-part hypocaust bath of a "domestic" type which is still the earliest bath structure of the Pliska residence. Both edifices formed a united architectural complex together with the so called Large pool.

After the fire and destruction of 811, only the bath was renovated and it received a new furnace. Across the remnants of the wine cellar was built the underground gallery of a secret tunnel which began at the half-shortened edifice of the Large pool and through the vaulted (and later filled in) openings of the brick and stone fortress it reached the so called Interior city of Pliska.

The third period of residence and construction of this place is connected with the erection of three-part chain buildings of broken stones and mud which were used for manufacture. They have been built on the remnants of the earlier buildings and structures. The dating of their existence belongs to the post-capital period of Pliska from the late 9th century to the first half of the 11th century. Most of the findings are linked to this last period of habitation in the centre of the Old Bulgarian capital.

КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ОТ ПОДЗЕМНИЯ ХОДНИК НА КРУМОВИЯ ДВОРЕЦ В ПЛИСКА

Рашо Рашев

През 1979 година в два сектора на опожарения подземен ходник, излизащ от т. нар. Крумов дворец, на ограничено по площ пространство бяха открити натрошени глинени съдове от две групи – от жълто-бяла и от сива глина. По-голямата част от фрагментите от съдовете от първата група се намериха в началото на първото южно разклонение на ходника (обр. 1/А1). От тези фрагменти бяха възстановени обнародваните тук по-долу съдове. Неголямо количество дребни фрагменти се откриха и в основната галерия северозападно от разклонението (обр. 1/А2). Съдовете от втората група се откриха в основната галерия непосредствено северно от второто разклонение на ходника и от изградената по-късно върху изоставения ходник южна стена на Цитаделата и нейната южна порта (обр.1/Б). Всички съдове са били укрити в ходника и не са могли да бъдат извадени поради пожара, унищожил двореца и свързаните с него дървени подземни галерии. Те са се примесили с опожарената дървена конструкция и със срутилата се отстрани и отгоре землена маса, в резултат от което са били натрошени и отчасти обгорели. След предприетата реставрация от първата група бяха възстановени изцяло или частично 36 съда, а от втората – 9 съда (обр. 2). Те принадлежат на две различни съставки на трапезната керамика в Плиска – на съдовете от чиста жълта и червена глина, изработени на крачно грънчарско колело, и на съдовете от пречистена сива глина, изработени на ръчно грънчарско колело. Тук се разглеждат само съдовете от първата група, които по редица белези могат да се определят като нова съставка на трапезната керамика, съдовете на която са изработени на крачно грънчарско колело. Те предлагат нови форми и нови технологични особености, почти непознати досега в Плиска и съвършено неизвестни от други паметници от ранното българско средновековие.

Освен кратката информация в бюлетина за разкопките през 1979 година[1] на тези съдове бе посветена една популярна статия с някои предварителни наблюдения и изводи. Те се свеждаха до следното: 1. Съдовете са чужди на домашната керамична традиция по отношение на форма и начин на изработка и вероятно са вносна продукция на византийско ателие в Константинопол. 2. Формите, особено на каните със столчета, както и златистата глазура и допълнителната обработка на дръжките на стомните са белези, които позволяват да се смята, че те имитират формата и цвета на златни съдове. 3. Точни външни аналогии на новооткритите съдове не са известни, ако не се смятат чайниците от късноаварския период, принадлежащи към т. нар. жълта аварска керамика. 4. Съдовете образуват еднороден комплект, който може да бъде означен като сервиз – с неизбежната условност на това съвременно понятие, употребено за колекция от средновековни съдове – и по-точно като хански сервиз, доколкото откриването му в подземния ходник, опожарен заедно с двореца, не оставя съмнение, че е бил използван от обитателите му.[2]

Тези констатации бяха коментирани, коригирани и допълнени от Ст. Ангелова с някои съображения относно произхода на традицията, на евентуалното местоположение на керамичното ателие и на най-близките синхронни аналогии.[3] По-късно кратка информация за съдовете и снимки на някои от тях бяха включени в по-новите пътеводители за Плиска,[4] в юбилейното издание за стогодишнината на археологическите разкопки в Плиска[5] и в каталога на организираната по същия повод изложба, показана в Шумен и София през 1999 година, където сервизът бе експониран в пълния си състав.[6] Седем съда са представени в каталога на

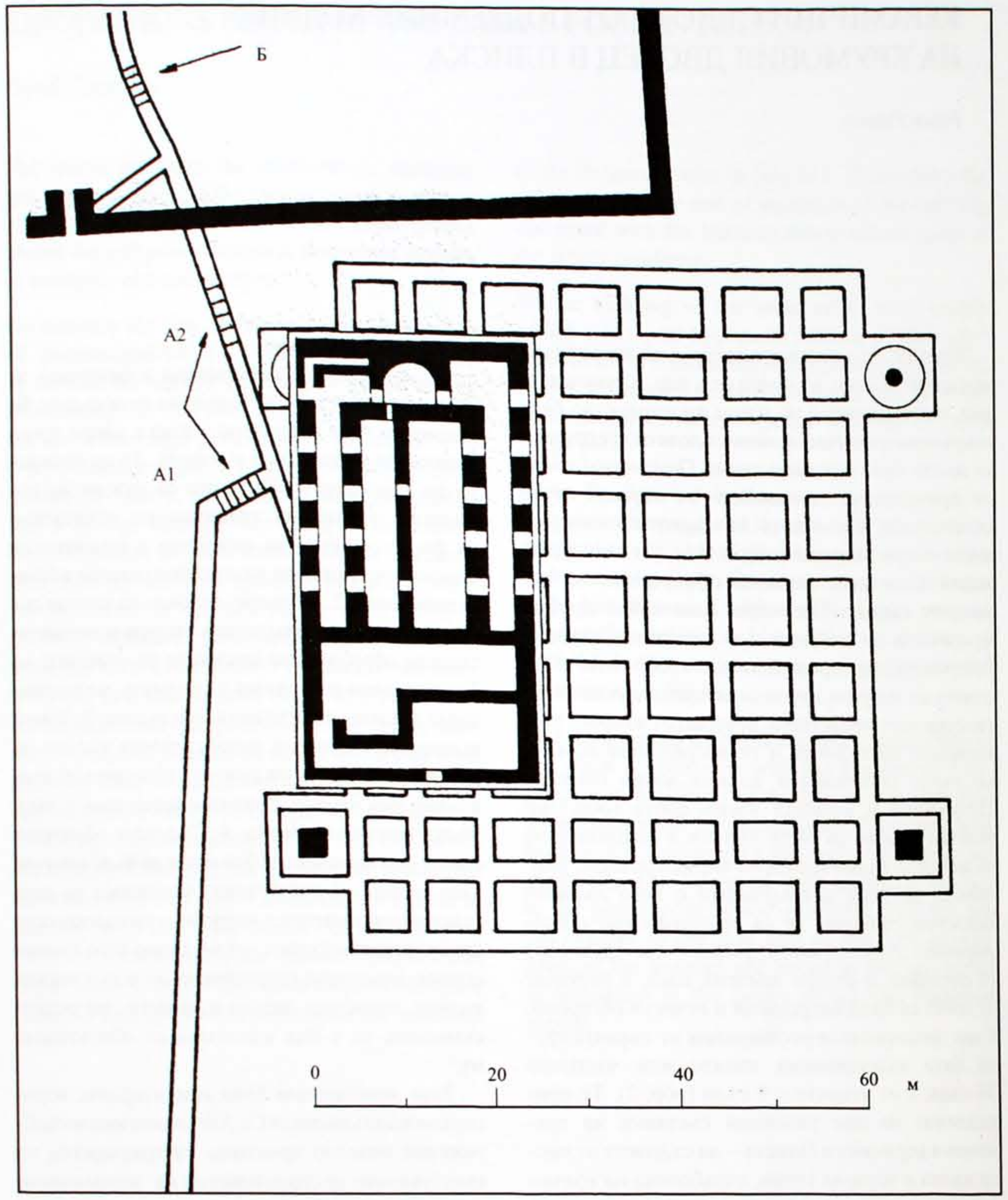

Обр. 1. Крумовият дворец,
Тронната палата и подземният ходник с местата на откриването на двете групи съдове (А1, А2, Б)

изложбата, съпътстваща Петата среща по прабългарска история и култура, проведена през месец април във Варна.[7] В тези публикации за броя на възстановените съдове и за общия брой на откритите фрагменти се дават цифри, които трябва да се смятат за ориентировъчни и предварителни.

Реставрацията на съдовете бе започната през 1979 година от Веска Начева, тогава керамик в Археологическия институт при БАН. Лично от нея или под нейното методическо ръководство първоначално бяха реставрирани 13 съда, но количеството на фрагментите показваше, че техният брой е по-голям. Работата бе продължена от Станка Георгиева, керамик във Филиала на Археологическия институт в Шумен, която възстанови отчасти или изцяло още 23 съда. Автори на графичните рисунки са Станислав Станилов, завеждащ Секция по средновековна археология в Археологическия институт на БАН–София, и Любка Петрова, художник в същия институт. Оригиналните останки от съдовете са предадени чрез запълване на повърхността с точки. Възстановените липсващи части са очертани с плътна линия без полагане на точки, а профилите – без запълване на пространството между двете линии. Съхраняват се във фонда на Археологически музей–Плиска, част от тях са изложени в постоянната експозиция.[8]

Единствен засега по рода си, керамичният сервиз предизвика още с откриването си оправдан интерес сред колегите медиевисти, но досега бе частично достъпен, а изнесената информация – ограничена. Първоначалното намерение на автора бе той да бъде обнародван в подготвяния за печат том, посветен на разкопките на Крумовия дворец и терена около него. Хомогенността на находката позволява съдовете с изцяло или частично запазена форма да бъдат предмет на отделна публикация, подходяща за настоящия юбилеен том на сборник „Плиска–Преслав“. Те предлагат информация за слабо познат аспект от грънчарската продукция в Плиска и от бита на обитателите на двореца и са един от серията нови факти, които интензивните разкопки в Плиска през 1975–1981 година, проведени с активното участие на сътрудниците на Филиала на АИМ в Шумен, предоставиха на българската средновековна археология. Фрагментите от съдове ще бъдат обработени отделно и ще бъдат включени в подготвяната публикация на резултатите от разкопките на двореца.

ОБЩИ ДАННИ

Място, обстоятелства на откриване и първоначално състояние на съдовете. След приключването на разкопките от периода 1975–1978 година, по време на което бе цялостно проучена сградата, известна като Крумов дворец, през 1979 година започна изследване на терена западно от него и от построената по-къс-

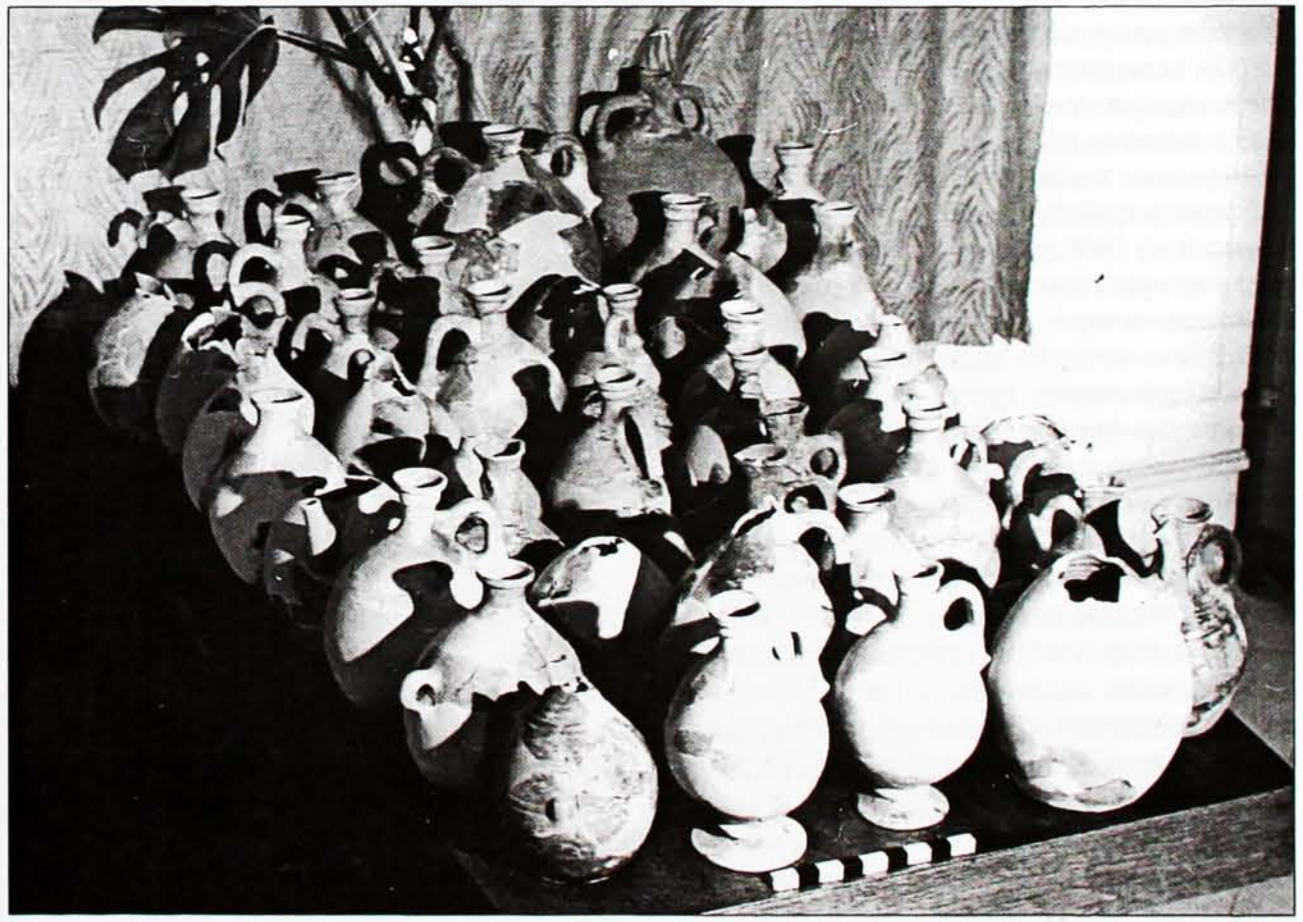

Обр. 2. Съдовете от двете групи след възстановяването им

но върху останките му Тронна палата (обр. 1). Според програмата за разкопки, предприета във връзка с честването на 1300-годишния юбилей на българската държава, следваше да се проучи теренът между Тронната палата, Дворцовата църква и тухлената оградна стена (Цитадела), оформен като отворен на юг площад. Дотогава тук бяха разчистени само тесни ивици покрай стените на трите строежа, ограничаващи площада от изток, север и запад. Проучването започна от изток на запад и първоначално обхвана редицата квадрати, разположени успоредно на западния зид на Тронната палата и перпендикулярно на южния зид на тухлената оградна стена в следната последователност от север на юг: 60а–153а–137а–129а–121б–113б–105б–97б–89б–81б–73б. След достигането на тухлената настилка, която лежеше средно на 0,60 м под нивото на съвременната повърхност, бе започнато проучването на съседната успоредна редица квадрати. През квадрати 121а–129а–137а–153а–160 в коса линия от югоизток на северозапад минава трасето на установения от К. Миятев през 30-те години подземен ходник, от който тук е бил разчистен малък сектор между северозападната кула стълбище на Крумовия дворец и южния зид на тухлената оградна стена (на обр. 1 секторът между стрелките на А1 и А2). Той е излизал от западната фасада на двореца и се е насочвал първоначално на северозапад.[9] Секторът от ходника между Тронната палата и северния край на кулата стълбище е бил разчистен през 1948 година от Ст. Михайлов, който установява останки от дървена рампа излаз, попадаща отчасти под зида на Тронната палата.[10] Този сектор бе отново разчистен с цел да бъде документирана тухлената настилка на пода. При това разчистване се установи, че на 4 м след началото на ходника от него в посока на запад се е отделяло разклонение, незабелязано при първите разкопки. В хода на проучването му се установи, че след 6 м това разклонение прави чупка под тъп ъгъл и се насочва на юг–югозапад (обр. 1/А1). За разлика от основната галерия, чието подово ходово ниво е настлано с три реда преупотребени антични тухли, подът на разклонението е настлан с 4 реда тухли, тоест то е по-широко от ходника, приеман за основен. Разклонението се отделя от основната галерия под прав ъгъл, тъй като е било изолирано от основната галерия с дървена врата, изгоряла при пожара заедно с цялата дървена конструкция. Върху тухления под, точно в мястото на съединяването на двете галерии, се намериха останки от желязна брава и масивни железни клинове, произхождащи от устойството на тази врата. На това място тухлите на двете галерии носят следи от силен огън като някои от тях са добили черен цвят. Тук се намери масивен къс от горяло дърво, паднало върху пода (обр. 3). Това са следите от същия пожар, унищожил, както е установил още К. Миятев, и Крумовия дворец. През 2003 година бе намерен и излаза на разклонението. Той се намира на около 250 м южно от Крумовия дворец и на 42 м северно от южната стена на каменната крепост. Представлява седемметрова рампа с наклон 20 градуса, която се отделя под прав ъгъл в края на основното трасе.[11] Обстоятелството, че е бил изолиран с врата от основната галерия, че е по-широк от нея и от другите известни разклонения и че е по-дълбок от тях, позволява да се допуска, че това може да бъде съоръжение, предназначено за лично ползване от владетеля и семейството му. Състоянието на връзката между основната галерия и разклонението позволява да се смята, че те са изградени едновременно.

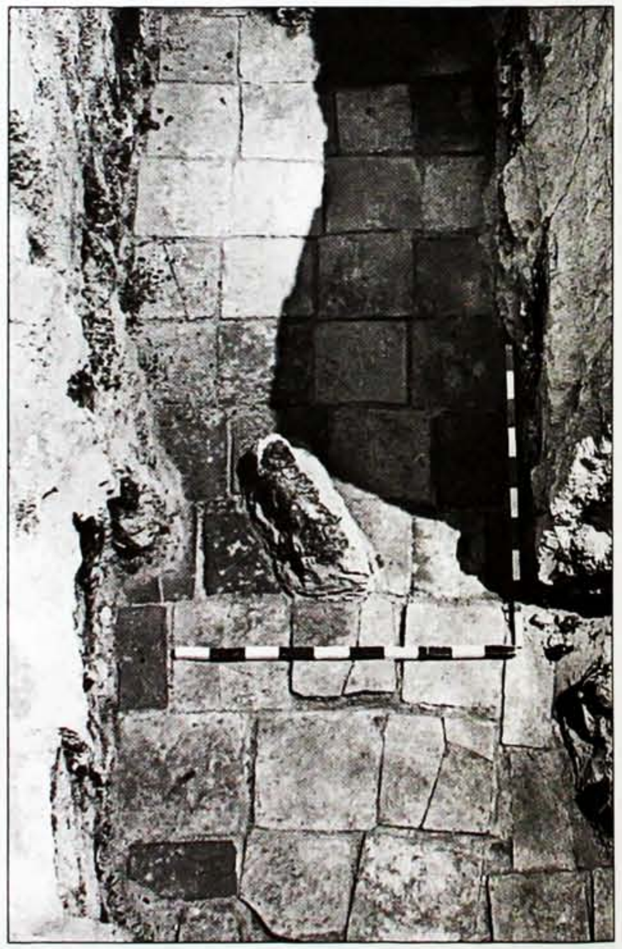

Обр. 3. Начало на разклонението на подземния ходник до основната галерия. Черните петна – следи от огън.

В късата отсечка от началото на разклонението до промяната на посоката му на югозапад, по протежение на 6 метра се откри по-голямата част от останките на керамичния сервиз. След пожара и подравняването на терена върху трасето на ходника е била изградена тухлена настилка, която е покривала значителна част от пространството на площада западно от новата дворцова постройка – Тронната палата. При почистването на настилката ясно се забелязваше огъване на тухлите под нея вследствие неустойчивия насип, запълващ опожарената и затрупана траншея на ходника. В дневника на разкопките първите бележки за находката са отбелязани на 19 май 1979 година. Най-горните фрагменти от съдовете се появяваха на 0,40 м под нивото на тухлената настилка и се откриваха с различна интензивност в запълването му надолу до 1,40 м дълбочина, тоест до нивото на тухления му под, като някои фрагменти лежаха направо върху него. Особено голямо бе количеството на фрагментите в слоя с дебелина 0,50 м над тухления под. Насипът, в който се откриваха керамичните фрагменти и който запълва траншеята на ходника, бе съставен предимно от горяла чиста пръст (льос), отухлена до червено, от въглени, части от горяло дърво и негорял льос. Льосът първоначално е покривал ходника над тавана и е запълвал пространството между страничната дървена облицовка и стените на изкопа. След изгарянето на дървената конструкция земленият насип над тавана заедно с образувания над него културен слой е рухнал изцяло вътре в ходника. Там е паднал отчасти и насипът между страничните талпи и изкопа за ходника. В тази отсечка (обр. 1/А1) се откриха около 95% от всички керамични фрагменти. Останалите се намериха в отсечката на основната галерия между северозападния ъгъл на кула А на Крумовия дворец и южния зид на тухлената оградна стена (обр. 1/А2). В планквадратната мрежа на терена това е обхватът на квадрати 153а и 160а.

За първоначалното положение на съдовете в ходника може да се съди както от намирането на фрагменти по цялата дълбочина на опожареното запълване на ходовата галерия, така и от следите от пожара върху тях. Единствената възстановена амфора (съд № 1) е обгоряла изцяло от едната страна от горе до долу, докато другата ѝ страна изобщо не е засегната от огъня. Вътрешната страна на фрагментите на един от чайниците е опушена до черно, докато отвън следите от огън са слаби. Изглежда, падайки върху пода, той се е разчупил така, че горящото дърво е паднало върху вътрешната му част, докато външната се е озовала под огъня. Подобни случаи има и при други съдове. Два съседни фрагмента от един и същи съд имат различен цвят – единият е обгорял до черно, другият изобщо не е засегнат от пожара. Това може да означава, че до пожара съдовете са се намирали върху някакви дървени полици или са били окачени или привързани към дървената облицовка на галерията на известна височина над пода, възможно дори до тавана. Такова положение на съдовете по-малко е затруднявало движението на хора в ходника и е осигурявало по-голяма гаранция за опазването им в полутъмното пространство. Когато тези полици, връзки, кошници или торби са започнали да горят заедно с дървената конструкция, съдовете са рухнали надолу, чупейки се и примесвайки се със землената маса така, че някои части от тях са останали изолирани от огъня и въглените, покрити с пръст, докато други са имали директен или по-далечен контакт с него. След пожара не е бил предприет опит за възстановяване на ходника, както и на сградата, с която той е бил свързан. Вероятно само горната незапълнена част на траншеята е била подравнена чрез насипване на допълнителна землена маса, събрана от терена наоколо. Така в ходника са могли допълнително да попаднат част от керамичните фрагменти от други типове съдове, които се намериха в него в четири различни сектора от чупката му на юг до излаза.

Състав. Онова, което направи впечатление още в процеса на разкопките, бе технологичното единство на всички фрагменти – състав на глината, цвят на изпечената глина на повърхността и в разрез, изработката на крачно грънчарско колело. Възстановяването на първите съдове пък показа сходство и повторение на формите, еднакъв начин на оформление на гърлата, на дръжките и тяхната украса. Налице е безспорно технологично, формално и декоративно единство на цялата група. Това, както и сравнително хомогенният състав на съдовете, представени от две основни форми, бе основание да предпочетем означаването на колекцията със съвременното понятие сервиз и да избегнем традиционното в подобни случаи означаване като

„колективна находка“. Такова определение се подкрепя и от факта, че без съмнение те са стояли на дворцовата трапеза, а не са използвани за постоянно съхраняване на течности в складови или други помещения. По време на разкопките бяха прибрани всички фрагменти от съдове. Общият им брой е 2924. В приложения по-долу каталог са включени само съдовете с възстановен изцяло или частично пълен профил – 36 броя, от които 26 стомни, 9 чайници и 1 амфора.

Съставът на сервиза според формата на съдовете може да се представи така:

Стомни: възстановени 26, сигурни части от 5 – общо 31.

Чайници: възстановени 9, сигурни части от 2 – общо 11.

Амфори: възстановени 1, липсват сигурни части от други – общо 1.

Така общият брой на сигурно определяемите съдове нараства на 43. Останалите фрагменти произхождат вероятно отчасти от възстановените изцяло или частично съдове, от съдове, запазени само с отделни части, както и от съдове, за които сега не може да се каже нищо определено освен това, че произхождат от стомни или чайници. За приблизителното определяне на първоначалния общ брой на съдовете може да се вземе под внимание броят на фрагментите, от които се състоят възстановените 36 съда. В тях има общо 1315 фрагмента, тоест средно по около 40 фрагмента на съд, но трябва да се има предвид, че при някои съдове липсват до 1/3 от фрагментите. Ако от оставащите 1609 фрагмента тази третина (536 фрагмента) се прибави към възстановените съдове, ще се окаже, че всеки съд се е състоял средно от около 50 фрагмента. Тогава от оставащите 1073 фрагмента биха се получили още 20 съда. Тези изчисления са несигурни, тъй като големината на оставащите фрагменти е по-малка от тази на вече използваните във възстановените съдове. Дори при тези условности обаче изглежда реалистично да се допусне, че първоначално техният брой е бил около 50.

Глина. Всички съдове са изработени от много добре пречистена глина. По своята плътна и еднородна фактура тя наподобява състава на съвременния порцелан. Не се забелязват видими с невъоръжено око естествени примеси от пясък или изкуствени добавки (шамот) за увеличаване здравината на стените. Към тези визуални наблюдения се прибавят наскоро извършените химически анализи на глината на седем произволно избрани фрагмента. Съставът на пробите показва високо съдържание на калциев оксид (48,72%–51,65%). Той не е резултат от прибавяне на опосняващ материал, нито е вторично отложен в глината, а е нейна първична съставна част и причина за светлия цвят на глината, който тя е добила след изпичането. Съставът на глината позволява да се постави въпросът за мястото на изработване на съдовете, тоест дали те са внесени като продукция на работилница, функционираща вън от Плиска и от България, или са изработени на място. Установява се, че подобен на глината от съдовете състав в района на Плиска има мергелът от т.нар. Разградска свита, който е по-различен от мергела на съседната, Горнооряховската свита. Границата между двата землени масива минава по линията Нови пазар–Каспичан–долината на Мадарска река, тоест на 5–6 км южно от укрепената територия на Плиска. От това се прави изводът, че светлоглинената керамика от ходника, както и светлоглинената керамика с червена ангоба и без ангоба от други обекти в Плиска е местно производство, като въпросът за народностната принадлежност на майсторите остава открит.[12]

Техника на изработка. Съдовете са изработени на бързовъртящо се (крачно) грънчарско колело. Следи от неговото използване са плитките успоредни, хоризонтални бразди от пръстите на грънчаря по вътрешните стени на някои съдове, тънките стени на сравнително големите по размери съдове, извънредно гладката им външна повърхност, профилировката на фуниевидните устия, равните дъна. По дъната няма следи от отделянето на съда от грънчарския кръг с конец. При някои от тях се вижда, че са били допълнително изрязвани и заравнявани в полусухо състояние. Тази технологична особеност е твърде характерна за изработката на стомните и амфората. Тя се е изразила най-напред в коригиране на обичайното овално сечение на дръжките. След като глината придобиела известна твърдост, те били дообработвани с плосък остър предмет, вероятно нож, така, че страничните и горните им части са ставали плоски и в сечение придобивали форма на шестоъгълник (обр. 4). Този прийом едва ли е бил самоцелен. В такъв вид те напомнят на многостенните дръжки на метални съдове и вероятно такава е била една от мерките да наподобяват такива съдове. Подобен ефект е имало и оформянето

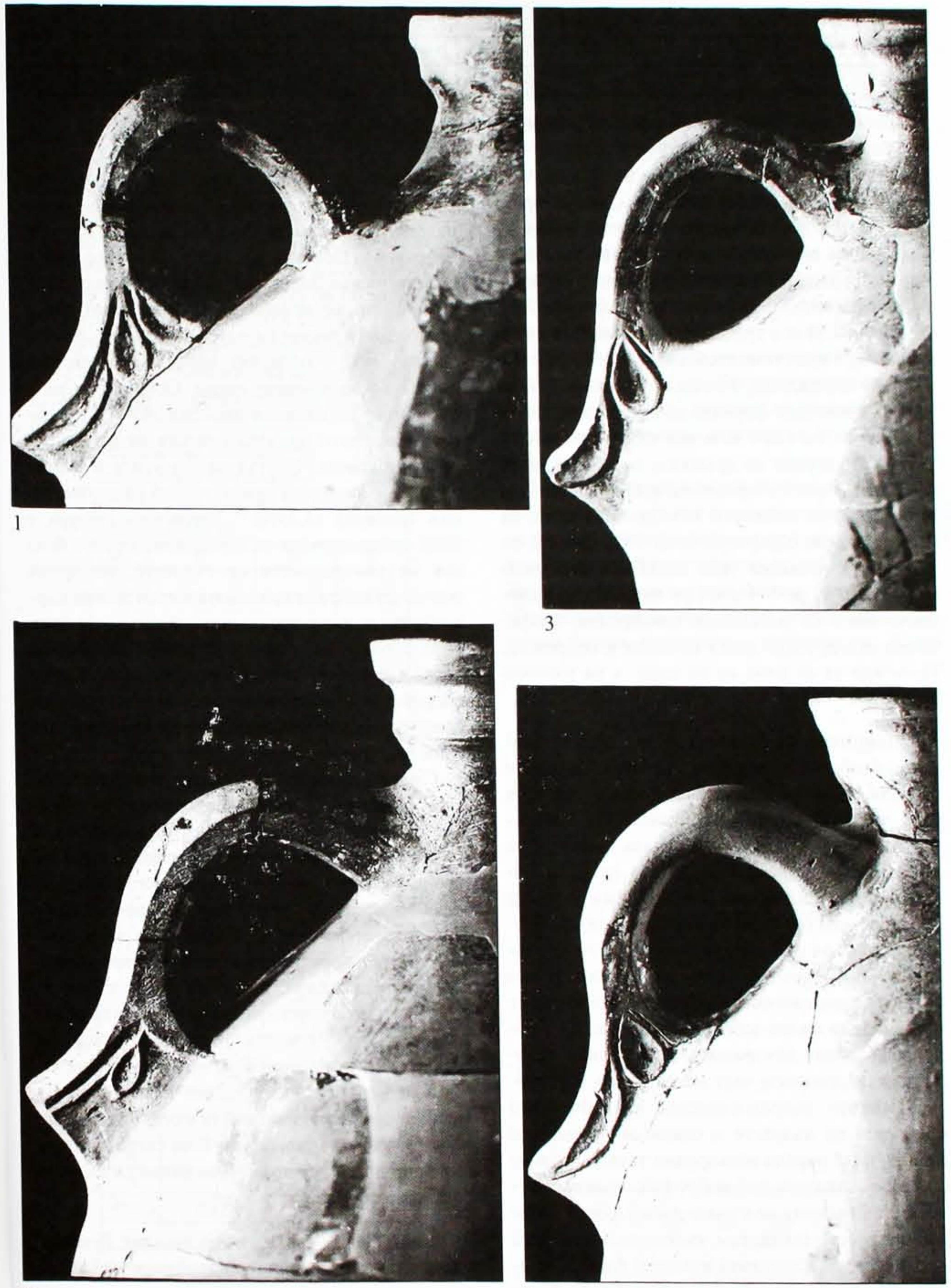

Обр. 4. Дръжки със скулптирани двулистни палмети. 1. Амфора. 2-4. Стомни

Index	SiO_2	TiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	MnO	MgO	CaO	K_2O	P_2O_5	SO_3	Cr_2O_3	NiO	CuO	PbO_2	AgO	Total
GG05	24,42	0,33	8,46	3,73	0,03	0,00	11,05	2,00	0,38	4,13	0,08	0,00	0,00	45,11	0,27	99,99
GG06	29,31	0,19	9,73	2,38	0,02	1,04	10,04	1,62	0,00	0,91	0,08	0,16	0,09	43,59	0,38	99,54

Обр. 5. Химически състав на глазурното покритие

на масивен четвъртит издатък в долната част на дръжките. Неговият край се издава нагоре и назад и е бил допълнително оформян и обрязван в полусусо състояние на глината. Върху двете плоски странични стени на издатъка е била изрязана растителна украса. При амфората (съд № 1, обр. 4/1) тя е трилистник (трилистна полупалмета), а при стомните (съдове №№ 2–27, обр. 4/2–4) – двулистник. Ръчната изработка на тази украса е причина формата на двулистниците да е различна не само за всеки съд, но понякога и за двете страни на дръжката на един и същи съд. Тази украса е оформена чрез вдълбаване в плоскостта на стената и като техника може да бъде сравнена с дърворезбата. Очертанията на орнамента изпъкват чрез вдлъбване в полето около тях от 1 до 3–4 мм. При някои съдове двулистниците са изпълнени извънредно професионално, другаде доста неумело и небрежно. Изглежда те са дело не на един, а на няколко майстори.

Покритие на съдовете. След допълнителната обработка в полусухо състояние съдовете са били оставени да изсъхнат добре. След това (или след изпичане „на бисквит“?) повърхността им е била оцветена по два начина. Две от стомните (съдове №№ 9, 19) са били покрити с тънка червена ангоба, днес опадала на места или обгорена частично от огъня. Повърхността на останалите стомни, на чайниците и на амфората е била покрита с извънредно тънка златиста ангоба, която при някои съдове е придобила жълто-зеленикав оттенък. Тя е покривала цялата повърхност, а при някои съдове дори вътрешната част на дръжката и устието. Прякото съприкосновение и дори само близостта на съдовете с огъня са променили нейния цвят поради извънредно тънкия ѝ слой. Днес тя е запазена най-добре там, където съответният фрагмент не е имал допир с огън. Макар че е много тънка, там, където не е засегната от пожара, тя е запазила известен блясък, който някога трябва да е бил по-силен. Върху фрагменти, които са се намирали близо до огън, глазурата е прегоряла и сега има кафяв цвят или е опадала, а глината е придобила розов цвят. Върху горели фрагменти следи от нея не са запазени. Специалният анализ на тази глазура, направен в Полския институт по археология и етнология във Варшава,[13] показва доста сложен химически състав (обр. 5). Преобладават, както е обичайно в такива случаи, основните съставки на глазурите – оловният диоксид, силициевият диоксид и калциевият оксид. Особено висок е процентът на оловния диоксид (45,11%) – съставката, която придава блясъка на всяко глазурно покритие. Цветът на глазурата в нашия случай се дължи на присъствието на двужелезния триоксид (3,73%).[14] Златистата глазура е била предназначена да придаде не просто блясък на повърхността на съдовете, но преди всичко да подсили приликата им с метални първообрази от злато чрез имитация на техния цвят. Това е още един, при това много характерен детайл, който се прибавя към вече отбелязаните подробности по отношение на формата, показващи намерението на майстора да изработи глинени подобия на златни съдове.

След полагането на глазурата и ангобата съдовете са били изпечени в пещи, които са създавали висока температура. На повърхността и по цялата дебелина на чирепа глината е равномерно изпечена, като е добила жълто-белезникавобежов, охрово-жълт или розово-бял цвят. При удар фрагментите издават чист звук, който е сигурен признак за висококачествено изпичане. При два съда, които не носят следи от огън, след изпичането на повърхността са се образували пъпки с малък отвор по средата или с радиални пукнатини. Това са вероятно последици от недобра пречистеност на глината. На места повърхностният слой се е отцепил във вид на кора, дебела около 1 мм. Това също може да бъде причинено от примес, попаднал в глината само на този съд.

Знаци. Знаци върху дъната липсват. Врязани първично или вторично върху стените на съдовете знаци или други изображения също липсват.

СТОМНИ

Те са най-многобройната група съдове – 26. Съдове с подобна форма и от сива глина с излъскана украса, произхождащи от ранносредновековните български езически некрополи, се означават често като кани. В съвременния смисъл на понятието каната е едноръчен съд с широка шийка и широко гърло, докато в нашия случай е тъкмо обратното, съдовете се доближават до формата на съвременната стомна. Вместимостта им е 4–6 литра. Вместимостта на стомните със столчета (№№ 2, 3) е около 3 литра.

По отношение на основните размери стомните показват незначителни вариации, което ги прави единни от гледна точка на формата и пропорциите:

H – максимална височина
D – максимален диаметър
h – височина от дъното до максималния диаметър (в см)

№	H	D	h
2.	27	17	11
3.	27	17	12
4.	27,5	21	7,5
5.	31	23	10
6.	29	22	10
7.	27	22	7,4
8.	26,5	20,5	8
9.	30,5	21	11
10.	26,5	19,5	8
11.	34	22	12
12.	29/32,8	23	12
13.	26/29,2	19	10
14.	26/30,4	21,5	8
15.	24,5/32,6	22,5	10
16.	24,5/27,2	20,5	8
17.	24/29	19,5	8
18.	28	23	10
19.	26,5	19,5	8,8
20.	26,5	17,5	9
21.	26,5	19,5	6
22.	31,5	21	10
23.	26,5	17,5	8
24.	29,5	21,5	9
25.	31	21	9
26.	28,5/35	24	11
27.	25/27	21,5	8

Забележка. *Двойните H, разделени със знак /, означават тук и в таблицата за чайниците съответно запазена и вероятна първоначална височина.*

Това се вижда и при нанасянето им в координатна графика, отчитаща височината и максималния диаметър (обр. 6). Те се разполагат компактно, както това е характерно за съдове, изработвани според изискванията на определен стандарт. С това трябва да се обясни пълното съвпадение във формата и размерите на някои кани (№№ 2, 3) или слабата разлика в размерите на останалите, която се колебае в рамките на няколко сантиметра. Височината им се движи в тесните граници от 26 см до 32 см. Само два съда надхвърлят този стандарт. Максималният диаметър на търбуха е от 17 см до 26 см, а на височината от дъното до максималния диаметър – от 7 см до 12 см. Както се вижда от координатната графика, групата на стомните ясно се отделя в метрично отношение от групата на чайниците.

Макар че формата им е доста стандартизирана, наблюдават се все пак някои различия в силуета на търбуха, които се дължат предимно на височината на най-издутата част спрямо дъното. Когато тя е относително висока, търбухът има яйцевидна форма, при средно положение – сферична форма, при ниско – крушовидна. Нали-

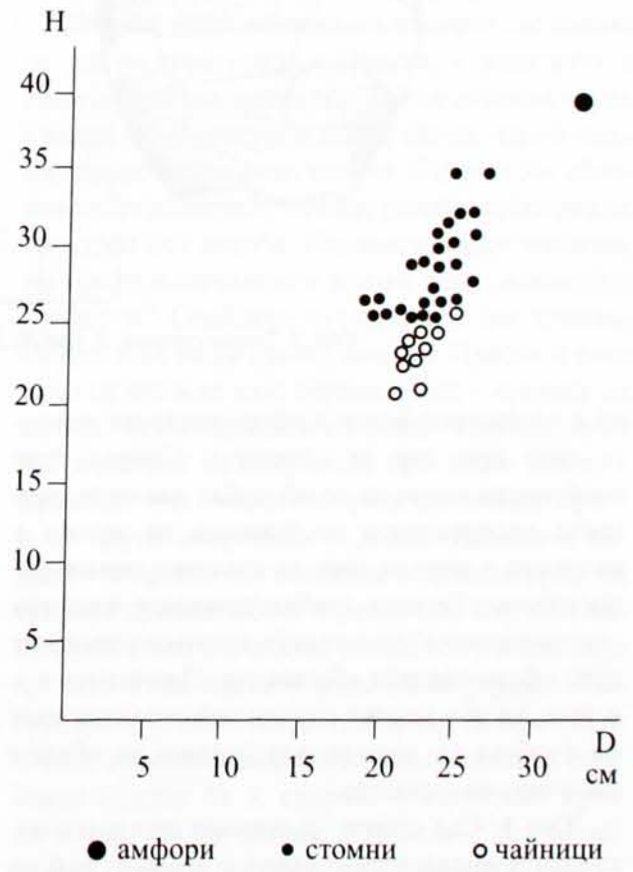

Обр. 6. Координатно съотношение на височината към максималния диаметър на съдовете от сервиза

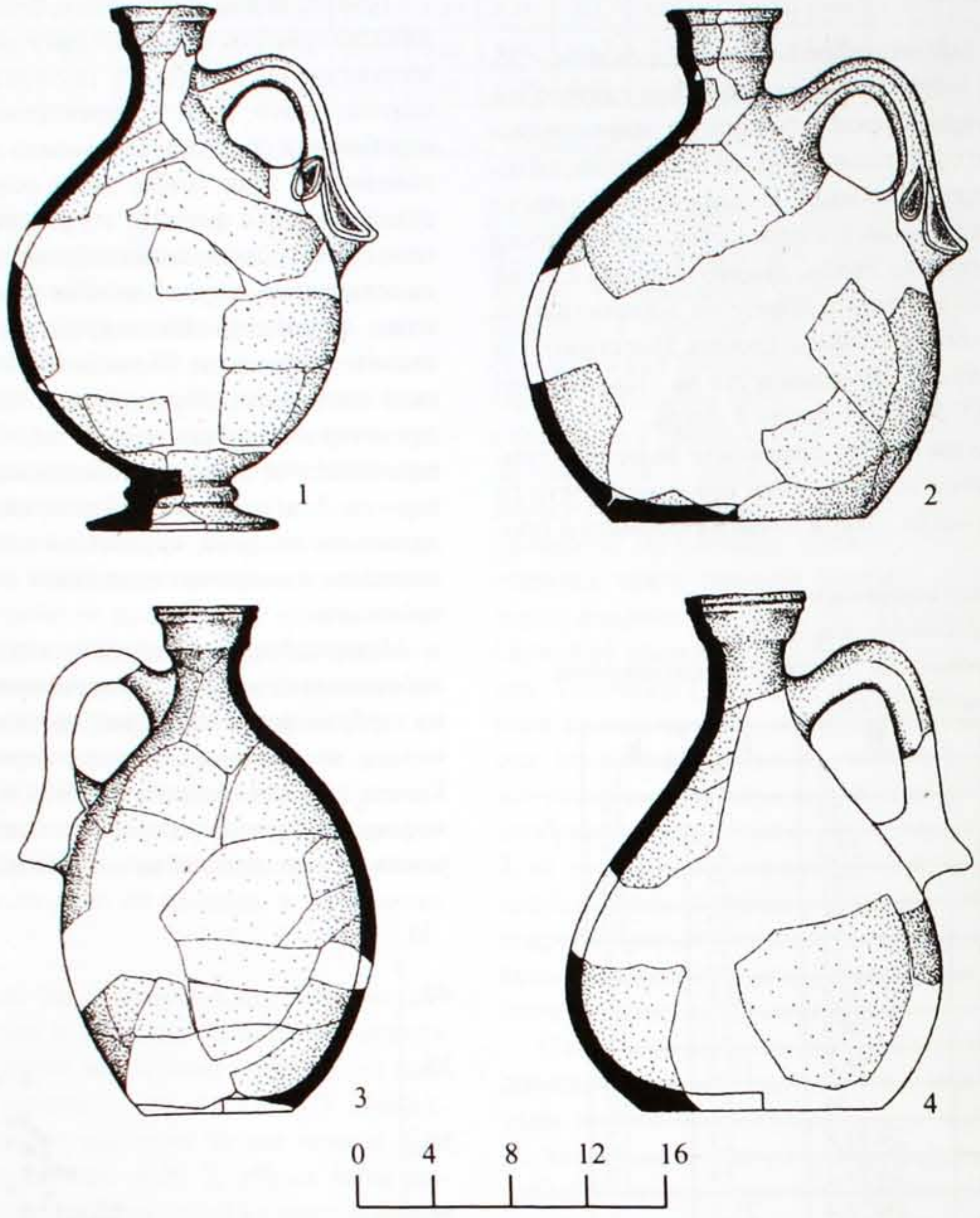

Обр. 7. Типове стомни. 1. Съд № 2. 2. Съд № 7. 3. Съд № 20. 4. Съд № 21.

це е характерен белег в оформянето на долната част при две от стомните. Според тези особености могат да се обособят два типа, при което определянето на формата на тялото е визуално и поради това до известна степен относително. Тесните шийки придават известна „крушовидност“ и на телата, които се определят като сферични или яйцевидни. Причината е и в това, че във всички случаи най-издутата част на търбуха се намира под средата на общата височина на съдовете.

Тип 1. Със столче, съставено от кръгла поставка и цилиндричен ствол с релефен ръб по средата (обр. 7/1; табл. IА/№№ 2, 3; IБ/ №№ 2, 3)

Тип 2. Без столче

Подтип 1. Със сферично тяло (обр. 7/2; табл. IА, IБ/№№ 4, 5, 6, 7, 8, 10, 16, 18, 19, 23, 24, 26)

Подтип 2. С яйцевидно тяло (обр. 7/3; табл. IА, IБ/№№ 9, 12, 13, 17, 20, 25)

Подтип 3. С крушовидно тяло (обр. 7/4; табл. IА, IБ/ №№ 11, 14, 15, 21, 22, 27)

Като изключим формата на телата, и за двата типа са характерни три общи детайла: 1. Фуниевидно оформление на гърлото, чийто устиен ръб е хоризонтално или косо изрязан (обр. 8/1–15). Отвън в най-горната част на гърлото е оформен плосък релефен ръб (обр. 9/1а–в). 2. Украса на страничните стени на масивните

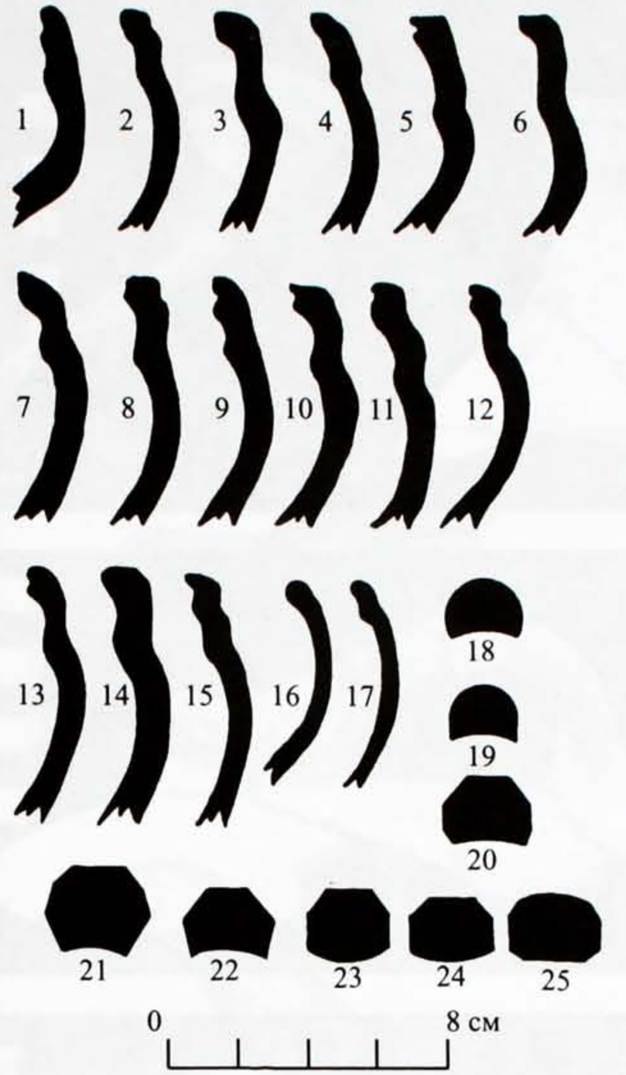

Обр. 8. Профили на устия и дръжки.
1–15, 20–25: стомни; 16–19: чайници

издатъци в долния край на дръжките с двулистници в различна трактовка. Те са били изрязани в полусухо състояние на глината. Горната и задната част на издатъка в някои случаи е изрязана както дръжката (обр. 9/2а, 3а; 10/2) или образува повдигнат в края, заоблен релефен ръб, който всъщност е дългият лист, поставян винаги в горната част на полето (обр. 9/2б, 3б; 10/1, 3). 3. Изрязване на дръжките в полусухо състояние така, че в разрез те имат форма на шестоъгълник в различни варианти (обр. 8/20–25).

Стомните нямат преки аналогии у нас по нито един от белезите на своята технология, форма и украса. Напоследък в района на левия бряг на Асар дере при проучване на останките от производствена дейност при могила № XXXIV са открити отделни фрагменти от стени на съдове, които по фактура и цвят на глината са почти идентични с тези на стомните и на сервиза като цяло.[15] Липсват обаче дръжки с издатъци в долната част и релефно представена растителна украса по стените им. От селището в района на църква № 11 произхожда масивен издатък на дръжка от съд, за който не разполагаме с подробности за състава и цвета на глината. Върху двете страни на издатъка са щамповани чрез правоъгълен печат във влажно състояние на глината два орнамента. Щамповащият предмет е направил страничните стени на издатъка плоски, отделяйки ги от заоблената повърхност на дръжката. Върху едната страна са отпечатани два кръста в кръг (обр. 11/1)[16], а върху другата страна – вариант на същия мотив, при който кръстовете са съставени от четири триъгълни сегмента. Те са обхванати поотделно от двойни кръгове и са обединени в обща осморкообразна рамка, която заема почти цялата повърхност на плоската странична стена на дръжката (обр. 11/17).[17] Що се отнася до растителния орнамент от дръжките на стомните, той може да се определи като двулистна полупалмета, която със съчетанието от вътрешен къс и заоблен и външен издължен лист напомня на трактовката на трилистниците, украсяващи един пръстен от селището при Голямата базилика (обр. 11/2).[18]

Детайл, който сближава стомните със съдове от ранни комплекси в Плиска, е издатъкът в долния край на дръжката. Той се открива върху стомни от пречистена жълта глина, изработени на крачно грънчарско колело. Стените им обикновено са покрити с червена ангоба, но се срещат и съдове без ангоба. Понякога върху шийките им преди изпичането е врязан знак „ипсилон с две хасти“. Снабдени са с една или две дръжки. Открити са на различни места в Плиска и като цяло се отнасят към периода VIII – средата на IX век. Те са варианти на съда, станал за пръв път известен от некропола при Нови пазар, а впоследствие – винаги с единични екземпляри – и от други некрополи в долнодунавската област.[19] Формата на издатъка в долния край на техните дръжки обаче е различна. Къс или дълъг, той винаги е нисък, заоблен и никога върху него няма каквато и да било украса. Към групата на тези съдове трябва да се причисли и една стомна, намерена в запълването на подземен ходник № 3, свързан с езическия храм до т. нар. Малък дворец в Плиска.[20] Тя е изработена от чиста жълтеникава глина. Долу дръжката завършва с масивен заоблен издатък. Повърхността на съда, включително дръжката, е

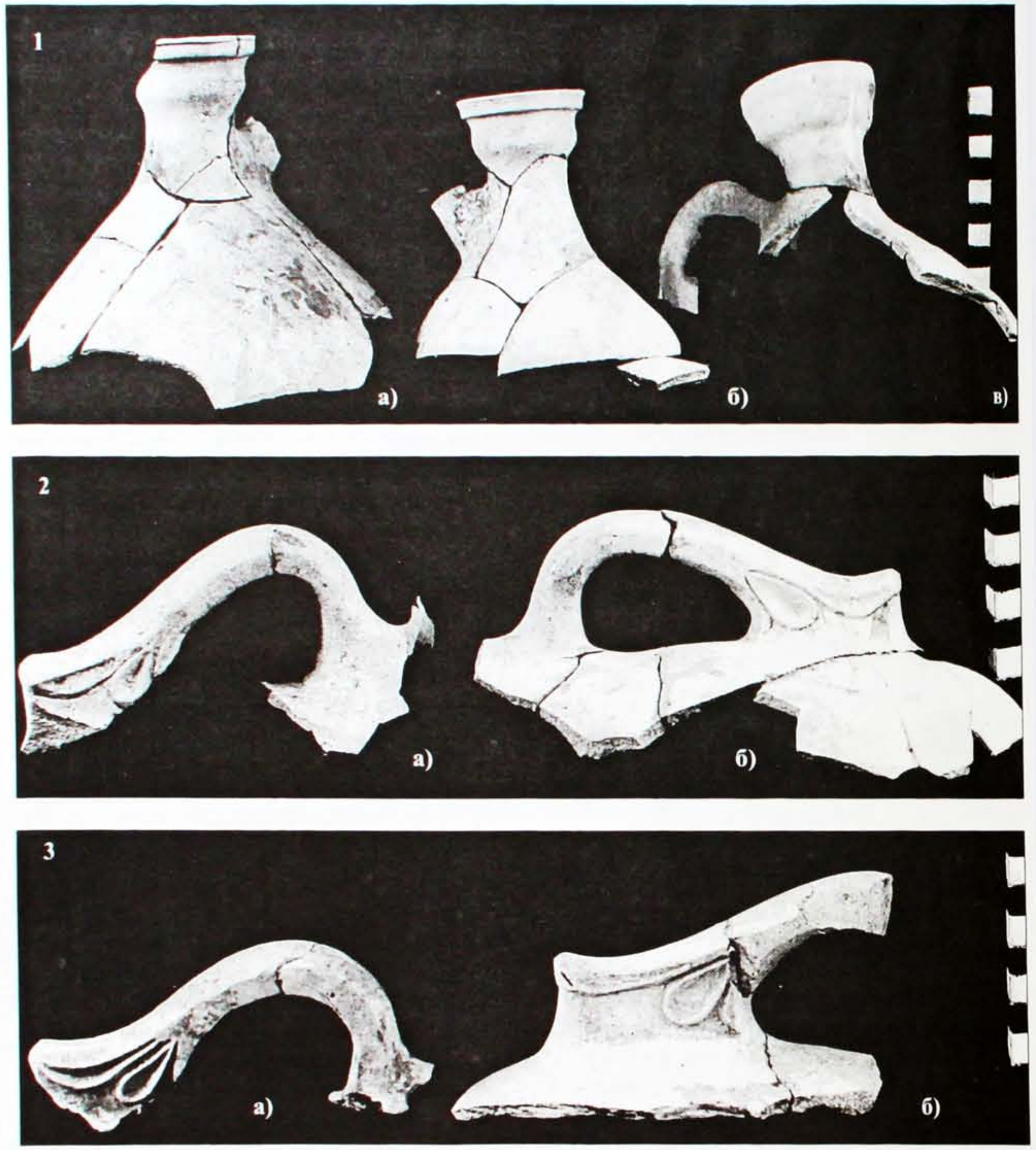

Обр. 9. Горни части и дръжки на стомни с невъзстановена форма

покрита с червена ангоба (обр. 12). Може да се допуска, че издатъците по дръжката на светлоглинените съдове с червена ангоба са имитация на първообраз, какъвто са можели да бъдат „класическите“ издатъци с украса на стомните от подземния ходник. Бидейки глинени имитации на съдове от цветни метали, те сами са станали прототипи на имитиране от глина. Аналогична ситуация е установена по отношение на жълтата аварска керамика. Е. Гарам отбелязва, че в края на 60-те години на XX век при наличните тогава общо 274 съда от 92 находища са били известни 20 имитации от 18 находища, като в 12 случая тези имитации са намерени заедно с първообразите.[21]

Керамичните аналогии на стомните вън от територията на България предлагат сходства само по отношение на отделни белези. За стомните от некропола при Нови пазар са посочени съдове от червена глина с крушовидни тела от алански паметници в Северен Кавказ, формата на които е доста близка до нашите стомни от тип 2, подтип 3.[22] Още по-близки както по отношение на хронологията, така и в географско и културно отношение са стомните с крушовидно тяло от т. нар. жълта аварска керамика (обр. 13), които между другото отдавна също се смятат за подражания на съдове от цветни метали.[23] Специално се посочва плоският или заоблен ръб, с който е оформено гърлото на някои от тях, както и крушовидното тяло. С основание те се смятат за белег за имитация на метални съдове.[24] Те обаче не притежават най-характерния детайл на нашите съдове – издатъка под дръжката. Намираме го в серия от глинени кани от I–III век, периода на Кушанската империя, на територията на днешен Таджикистан, в Аруктауския некропол, приписан на номади, които поддържали тесни контакти със съседните търговско-занаятчийски градски центрове от Средна Азия. Това са съдове от пречистена глина, изработени на крачно грънчарско колело, покрити с червенокафява ангоба. Късите дръжки на някои от тях завършват със заоблен или с форма на пресечена пирамида издължен издатък, залепен върху плещите на съда (обр. 14).[25] Това е единствената позната ни досега керамична група съдове, които притежават този извънредно характерен белег и имат покритие от ангоба.

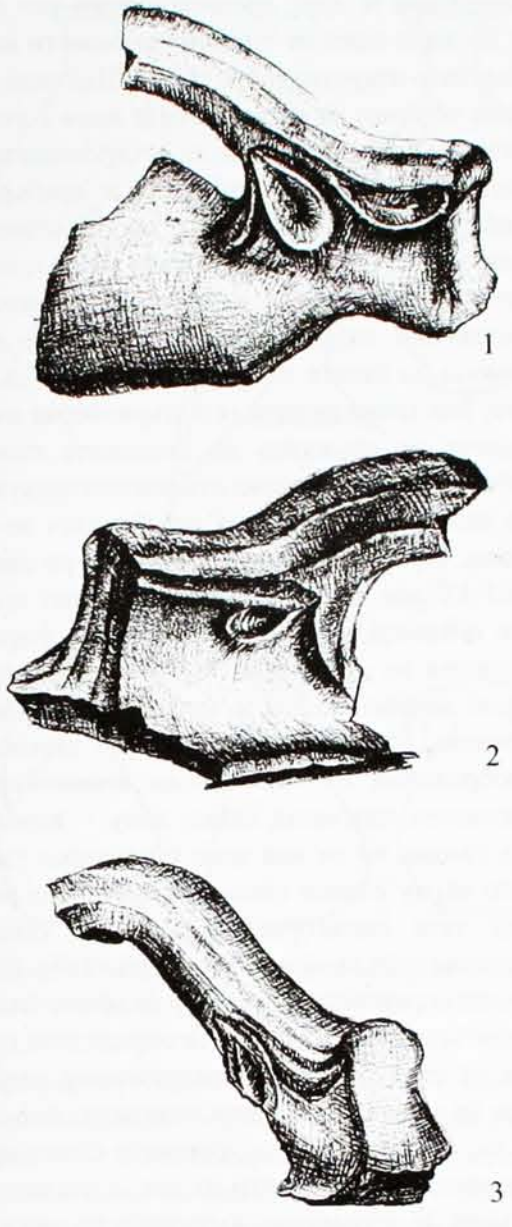

Обр. 10. Дръжки със скулптирана украса върху издатъците

Както бе посочено, стомните притежават особености, които е трябвало да внушат близостта им с метални първообрази. Имитацията на такива съдове чрез изработване на глинени подобия е стара и широко разпространена практика. Тя се обяснява като израз на недостатъчни икономически възможности, на обстоятелства, възпрепятстващи доставката на злато или друг цветен метал, или на нужда от притежаване на голям брой съдове, което обаче би оскъпило много изработката им само от цветен метал. В такива случаи е бил търсен евтин материал, с който може да се уподоби лесно формата и външния вид на металните съдове. Тази практика е особено добре засвидетелствана в средноазиатската керамична традиция и е била специално отбелязвана по повод близостта между формите на сребърните съдове от согдийската торевтика и местната керамика.[26] В Джети-асарската култура, а преди това в Тъштъкската култура, са известни глинени подражания на метални котли, като в първия случай това са доста точни копия на хунските бронзови котли.[27] Проява на същата практика на имитации на скъпи изделия с по-евтин материал е изработката на стъклени рогове за пиене вместо златни или сребърни в Аварския хаганат през VII век[28] или използването на бяла глина вместо слонова кост за изработка на релефни икони в Преслав през X век.[29] Глинени имитации на метални съдове, в това число с човешки изображения, са добре познати и отлично изследвани в културата на Златната орда.[30]

Освен преките, керамични аналогии, стомните бележат сходство по общата си форма и по някои детайли със съдове от цветни метали. За стомните от тип 1 извънредно близка аналогия

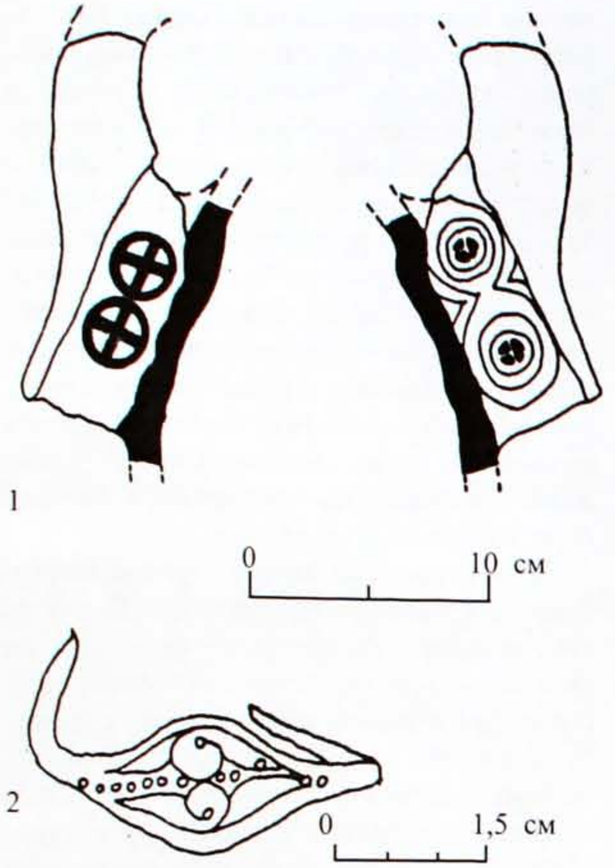

Обр. 12. 1. Дръжка на глинен съд от селището в района на църква № 11 в Плиска. 2. Медно-бронзов пръстен от селището при Голямата базилика в Плиска

по отношение на формата са сасанидските златни и сребърни кани, снабдени със столче от кръгла поставка и цилиндричен ствол с релефен ръб по средата. Забелязано е, че сасанидските метални съдове са били имитиран с глина дори в Китай, откъдето произхожда една кана, повтаряща не само формата на метални първообрази (с друг, средноазиатски тип столче), но дори един от типичните сюжети на сасанидското изкуство (обр. 15/1).[31] Най-често сочените образци на сасанидските кани с високо столче са златната кана от съкровището от Малая Перещепина (обр. 16/1) и сребърната от сбирката на Ермитажа с изображение на крилато куче (обр. 15/2).[32] Освен на столчетата с релефен ръб, трябва да се обърне внимание на масивния издатък, с който завършва долу дръжката на каната от Перещепинското съкровище. Той може да се смята първообраз на издатъците от дръжките на глинените стомни. Особено внимание в това отношение заслужава една малко известна кана от сбирката на Ермитажа. Произхожда от Дагестан и се датира в VIII–IX век, тоест в постсасанидско време, което обяснява някои особености във формата и украсата на съда (обр. 16/2).[33] Освен характерното високо столче и крушовидно тяло тя притежава дръжка, чиито два края завършват с изображения на животински глави. Горе е представена глиганска глава, долу – вероятно също такава, но от нея ясно е показано ухото, докато върху самата глава е представена риба. Върху тази схематична животинска глава е моделиран издължен и извит издатък (обр. 9/3б). Формата и разположението му са много близки до издатъците на стомните. Те определено трябва да се схващат като схематизирани изображения на животински глави, запазили само контура си, докато върху страничните стени не са представени подробности от тях, а растителен орнамент. В керамични имитации на метални съдове от времето на Златната орда обаче подобни издатъци са оформени като животински глави.[34]

Обр. 11. Глинен съд с червена ангоба от подземен ходник на езическия храм в Цитаделата

Стомните от тип 2 също имат сходства със сребърни и златни съдове по отношение на формата на тялото – яйцевидно или крушовидно, както и по отношение на широкия плосък ръб отвън на гърлото. Такива са бутилковидните сребърни съдове от колекцията на Ермитажа (обр. 16/3)[35] и кана № 2 от съкровището от Наги сент Миклош (обр. 16/5), приемано доскоро предимно за българско,[36] но също за сасанидско с гръцка трактовка,[37] а напоследък за оригинално аварско съкровище от VII–VIII век.[38] Кана № 1 от това съкровище притежава характерен белег. В долния си край нейната дръжка е завършвала с елипсовиден медальон, запълнен с растителна украса. След отчупването са се запазили само периферните части на тази украса (обр. 16/4). Изцяло запазени подобни палметовидни изображения има в долния край на дръжките на произведения на согдийската торевтика от VII–VIII в. Те имат различна трактовка и са представени плоскостно върху пластини, с които завършват дръжките на сребърни кани (обр. 16/6–9).[39] Полупалметите от плисковските стомни могат да се смятат за елемент, повлиян от такива съдове.

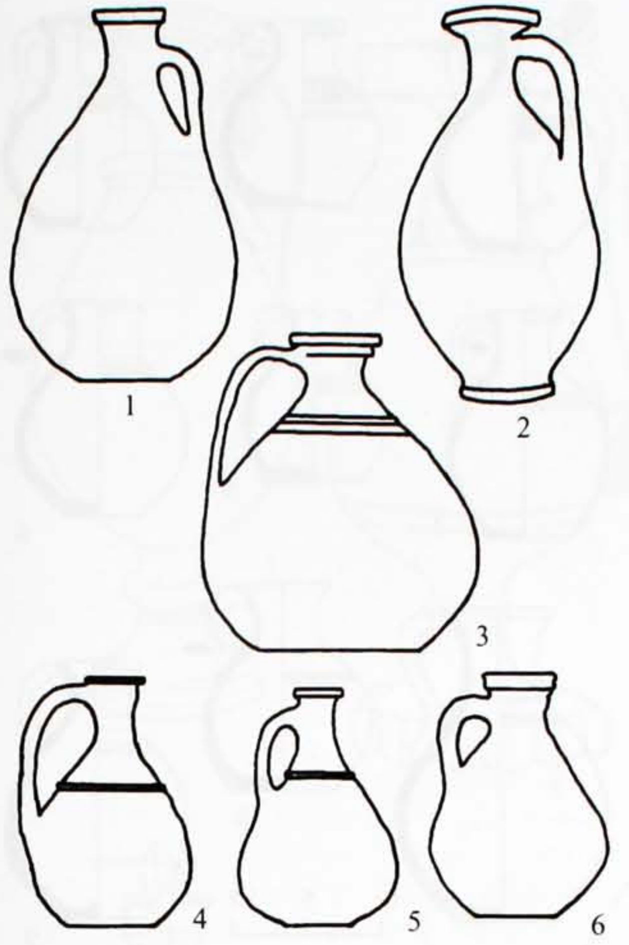

Обр. 13. Стомни от т. нар. жълта аварска керамика (по Д. Бялекова (1, 4–6) и З. Кланица (2, 3)

ЧАЙНИЦИ

Не се различават съществено по формата на телата си от стомните, но имат някои особености. Шийките им са по-къси и по-широки, устията са по-слабо профилирани, а стените им са по-тънки (обр. 8/16,17). Дръжките са пръстеновидни, с овално сечение и само понякога са били подлагани на допълнително оформяне в полусухо състояние чрез обрязване само на страничните стени (обр. 8/18, 19). Чучурите, дълги 0,08–0,10 м, имат форма на пресечен конус с хоризонтално отрязано устие. Върху необгорените части на тези съдове има следи от златиста ангоба. Вместимостта им е 3–4 л. Размерите им са сходни и се колебаят в разлика до 5 см. При отчитане на основните размери те се обособяват на координатната схема като хомогенна група (обр. 6).

H – максимална височина
D – максимален диаметър
h – височина от дъното до максималния диаметър, в см

№	H	D	h
28.	20,5/21	18	7
29.	25	20,5	9,6
30.	18,5/23,4	19,5	9,8
31.	24	18	9,4
32.	24	18,5	10,4
33.	18,5/23,4	19	8
34.	18/25	19,5	7
35.	19,5/21,4	20	8
36.	22,5/27	22	8,4

Според формата на търбуха могат да се обособят в два типа.

Тип 1. Без столче

Подтип 1. Със сферично тяло (обр. 17/1; табл. IVA/№№ 28, 29, 33, 35; IVБ/ №№ 28, 29, 33, 35)

Подтип 2. С крушовидно тяло (обр. 17/2; табл. IVA/34, 36; IVБ/№№ 34, 36)

Подтип 3. С яйцевидно тяло (обр. 17/3; табл. IVA/№№ 31, 32; IVБ/ №№ 31, 32)

Тип 2. Със столче (обр. 17/4; табл. IVA/№ 30)

Най-характерната част на тези съдове – чучурите, са запазени частично само при два от девette съда. Наличните цели екземпляри (обр. 18) позволяват възстановяването на първоначалния им вид в графичните изображения с голяма степен на сигурност.

Чайниците имат точна аналогия в един съд, изработен от същата по състав белезникава глина, намерен заедно с други съдове в могила XXXIII в Плиска (обр. 19). Става дума не само за сходство на формата, но и на глината. До откриването на сервиза той бе единственият съд от този вид в Плиска. При първоначалното му обнародване не са потърсени външни аналогии.[40] Впоследствие той неточно е причислен към „типа на салтово-маяцката керамика“[41] и едва по-късно е отбелязано честото срещане на подобни съдове от аварско време на територията на днешна Унгария,[42] Чехословакия и Трансилвания.[43] На тази близост се позовахме и ние в предварителните бележки за сервиза.[44] Трябва да се уточни, че аварските чайници, твърде сходни по форма с нашите, показват и някои различия (обр. 20). Те нямат глазурно или ангобирано покритие. Шийките и гърлата им са значително по-широки. Понякога върху телата и шийките са врязани плитко снопове от успоредни и вълнообразни линии, каквито при нашите чайници липсват.[45] Приликите и различията между чайниците от България и тези от територията на Аварския каганат вече са били посочвани като аргумент в полза на особения характер на съдовете от тайния ходник. По този повод се отбелязва, че те представляват смесен тип между установените за среднодунавската равнина – от една страна, а от друга, са доста далеч по общата си форма и по оформлението и дължината на чучура от аналогични съдове, познати от Константинопол.[46] Изобщо жълтата аварска керамика е ясно обособена група в географско и етнокултурно отношение и предлага само отделни сходни черти, които по-скоро я отдалечават, отколкото сближават със съдовете от подземния ходник, както това се вижда и при сравнението на стомните. На Долен Дунав, в ареала на културата на Първото българско царство, жълтата аварска керамика е представена само с две гърненца-чаши с пръстеновидни дръжки от некропола при Султана, които правилно се определят като „чуждо тяло“ в долнодунавския керамичен комплекс.[47]

Византийските съдове от „чайникоподобен“ тип, посочени от Ст. Ангелова, също се отличават от плисковските. Те имат по-високо тяло и къси широки чучури. Един чайник от Сицилия в гроб от VI–VII век е снабден с дълъг чучур, но горната част на съда е оформена като стомна с дръжка, захваната за ръба на гърлото и плещите.[48] Чайници или подобни на тях съдове са познати на изток. В аланската керамика от VIII–X век в Северен Кавказ те са извънредно рядка форма. Това са съдове с приплеснато сферично тяло от сива глина с излъскани вертикални линии, снабдени с много широко гърло и чучур, който се издига доста високо над устийния ръб.[49] От градището Ак-тобе 2 на територията на Ташкент-

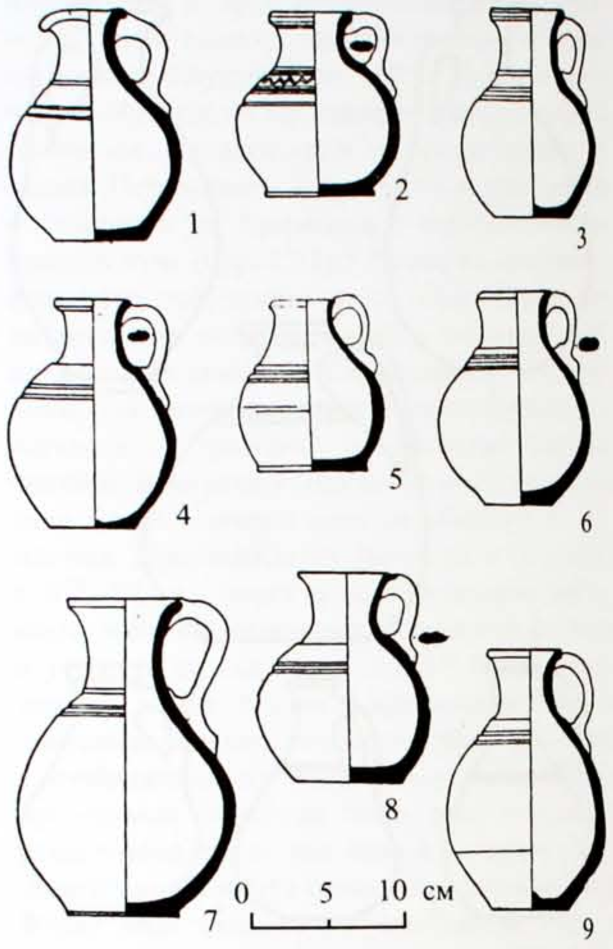

Обр. 14. Кани от Аруктауския некропол, Таджикистан (по А. М. Мандельштам)

Обр. 15. Китайска глинена стомна и сасанидски сребърен съд (по Т. Т. Райсова)

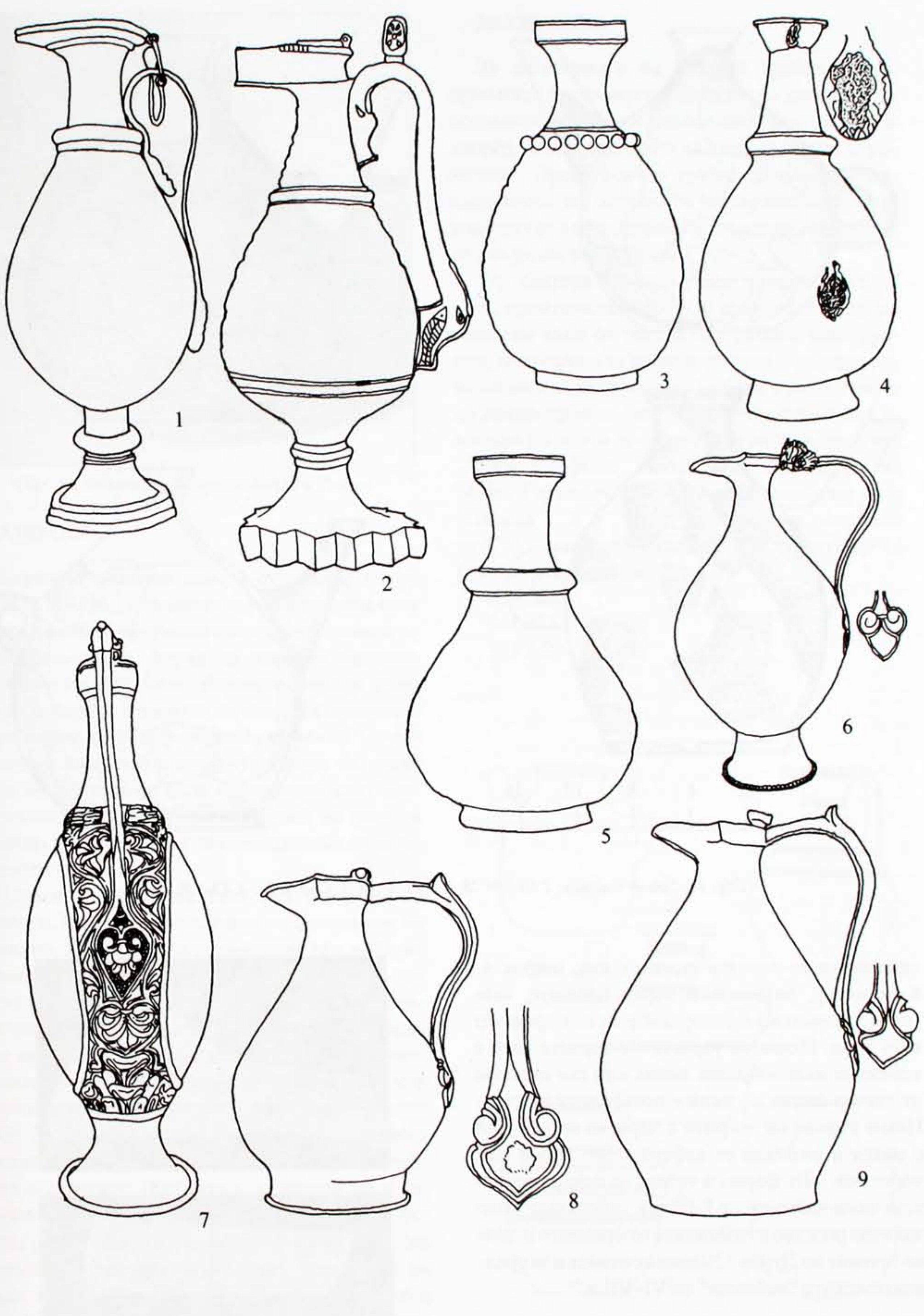

Обр. 16. Златни и сребърни съдове от сасанидски, постсасанидски и согдийски произход (по Н. Мавродинов, К. В. Тревер и В. Г. Луконин, Б. И. Маршак)

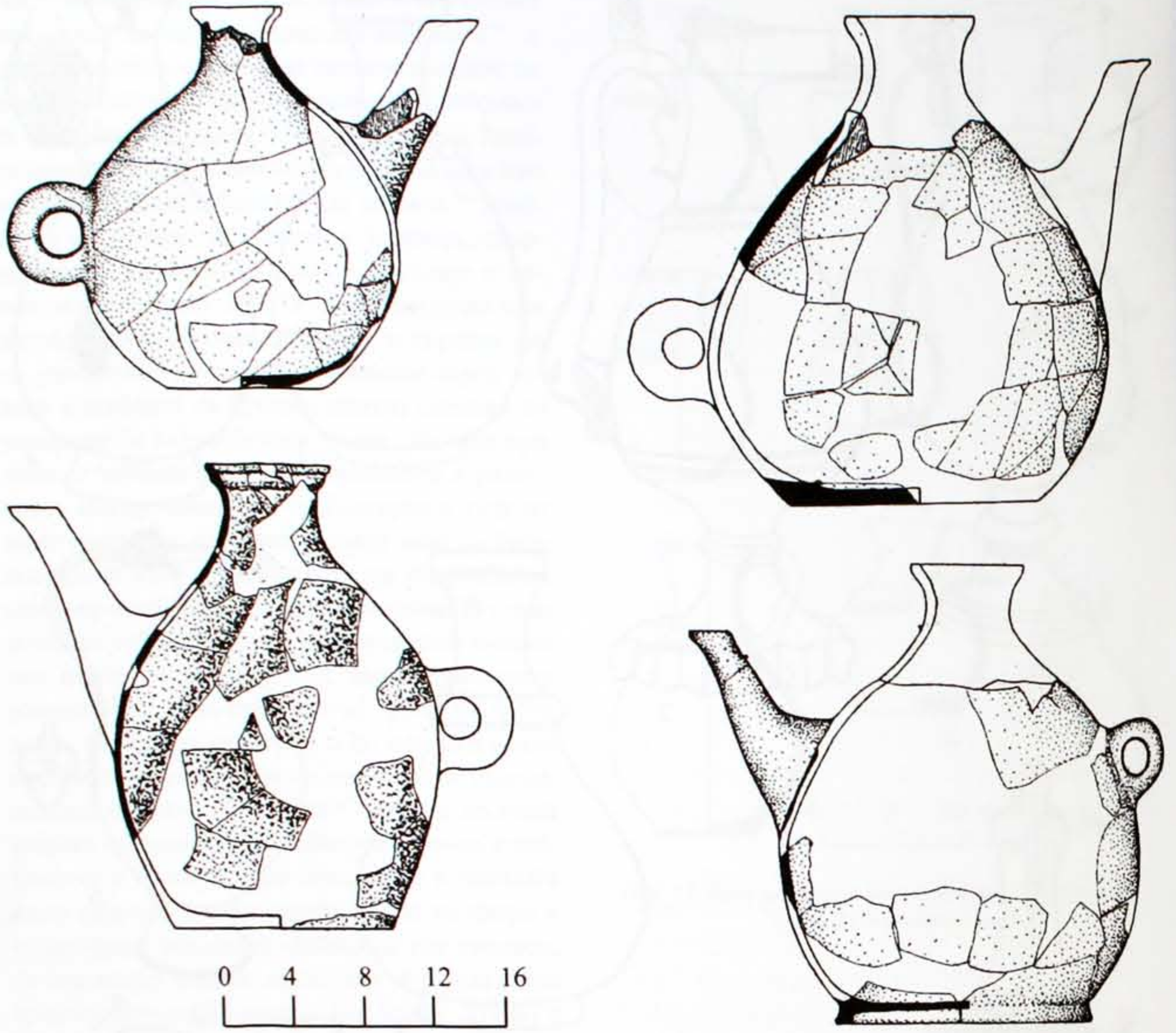

Обр. 17. Типове чайници. 1.Съд № 28; 2. Съд № 36; 3. Съд № 31; 4. Съд № 30

ския оазис са познати съдове с къс, широк 4–6 см чучур, разположен върху плещите, като според формата и пропорциите си се определят като кани. Някои са украсени в горната част с единична вълнообразна линия или със снопове от такива линии по цялата повърхност на съда. Някои съдове са покрити с червена ангоба или с мазки и разтекла се кафяво-червеникава или черна боя.[50] По форма и украса на повърхността тези кани-чайници от I–III век отбелязват само далечно родство с чайниците от средното и долно течение на Дунав. Същото се отнася и за средноазиатските “чайници” от VI–VII в.[51]

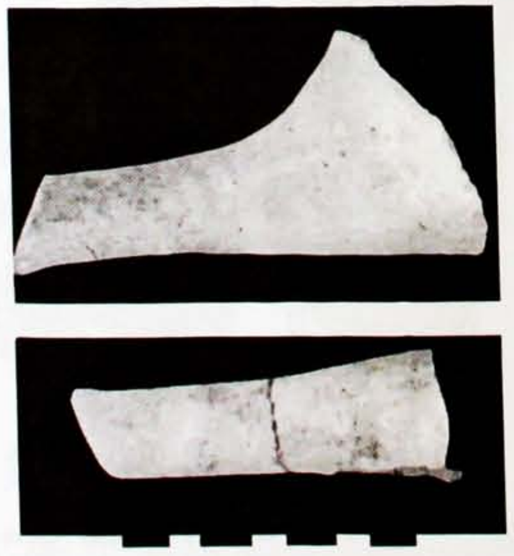

Обр. 18. Чучури от чайници

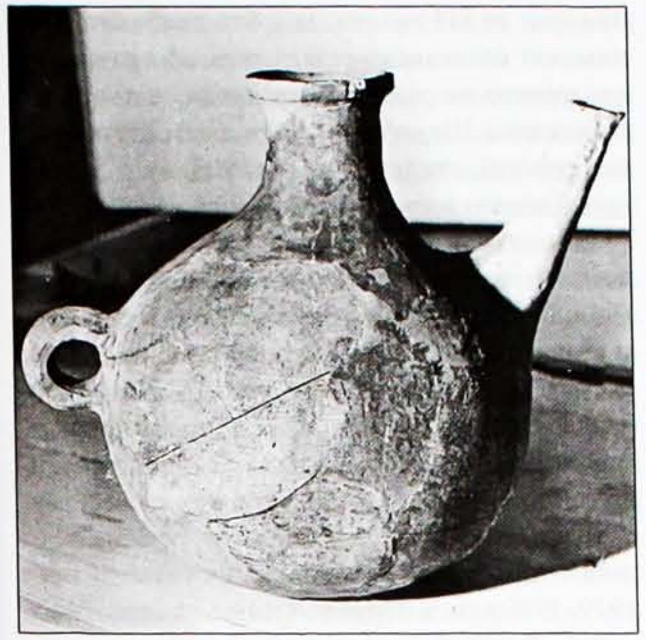

Обр. 19. Чайник от могила № XXXIII в Плиска

АМФОРА

Сервизът включва само 1 екземпляр (табл. IA/№ 1; IIA/ № 1). Нейното гърло и долната част на дръжките са оформени като тези на стомните, а и яйцевидната форма на търбуха напомня на някои от стомните. Вероятно поради това, както и поради плоското си дъно, тя неточно е определена като амфоровидна стомна.[52] По-голямата ѝ височина и кръглите отвори на дръжките позволяват да бъде определена като плоскодънна амфора. По състав и цвят на глината и начин на изработката тя е неотделима от останалите съдове.

Преки аналогии на този съд у нас не са познати. Известна съпоставка по отношение на формата се наблюдава с домашния тип амфори, известни досега от някои сектори в Плиска, където те се откриват заедно с най-ранните керамични типове. Единственият изцяло възстановен екземпляр произхожда от същия подземен ходник, в който бе открит обнародваният тук сервиз, на няколко метра по-далеч, южно от него (обр. 21). Тя има яйцевидно тяло и къси дръжки с елипсовидно сечение, захванати между шийката и плещите. Шийката е цилиндрична и завършва горе с прав, непрофилиран заоблен устиен ръб. Дъното е тясно и слабо заоблено, но позволява свободно вертикално положение на съда. Стените са набраздени от широки плитки жлебове. С овалния си силует и цилиндрична шийка амфората напомня формата на ранновизантийски амфори от VII в.[53]

ДАТИРОВКА

За датировката на сервиза трябва да се привлекат преди всичко данните за датиране на подземния ходник и свързания с него Крумов дворец. Възможностите за това са доста ограничени. Преди всичко трябва да посочим изследването на останките от горялата дървена конструкция на ходника. Разполагаме с материал от два различни сектора.

От сектора, където бяха намерени съдовете, произхождат около 30 сравнително добре запазени къса от обгорялата дъбова конструкция, подходящи за радиокарбонно и дендрохронологическо изследване. Те бяха предоставени на дендрохронологическата лаборатория на Семинара по пра- и протоистория на Университета „Йохан-Волфганг Гьоте“ във Франкфурт на Майн, Германия.[54] Трите проби, означени като „Плиска 1, 2, 3“, дават калибровани резултати от C14 – изследванията с 95,4% вероятност (2 Сигма), както следва:

Плиска 1
644 AD – 721 AD
743 AD – 772 AD

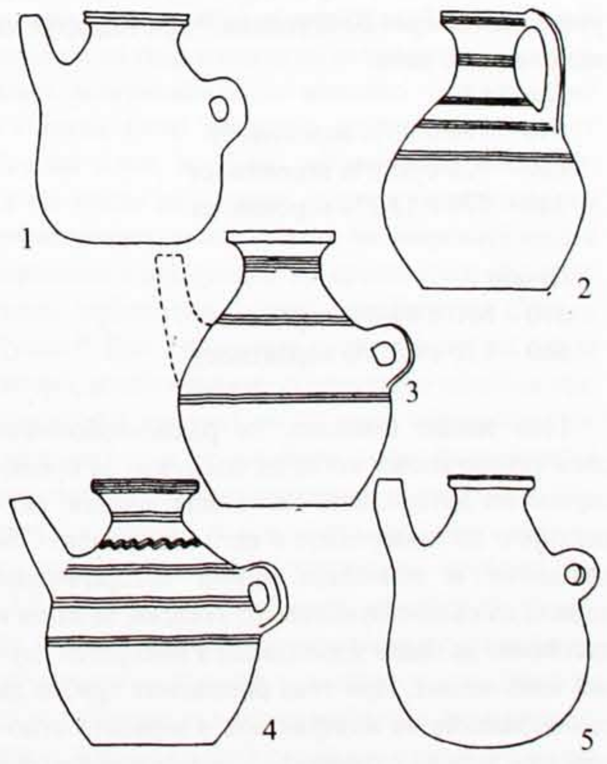

Обр. 20. Чайници от т. нар. жълта аварска керамика (по Д. Бялекова)

Плиска 2
777 AD – 903 AD
915 AD – 964 AD
967 AD – 976 AD

Плиска 3
688 AD – 783 AD
788 AD – 883 AD

Допълнителното изследване на втората и третата проба дава резултати с 95,4% вероятност (2 Сигма), както следва:

Плиска 2: 770 AD – 940 AD
Плиска 3: 720 AD – 890 AD

Подобно изследване бе направено и на овъглени дървени останки от сектор на същия ходник, който се намира на 200 м южно от началото на разклонението, където се намериха съдовете. През 2002 година там бе поставен сондаж за установяване трасето на ходника и търсене на евентуалния му излаз (в дневника на разкопките означен като сондаж или изкоп 2).[55] Горялата дървена конструкция на галерията бе запазена в най-долната част на дървената странична обшивка, където тя допира до тухления под. Взетите оттам проби за радиокарбонов анализ бяха изпратени за изследване в Института за изотопни изследвания и ядрена физика на Виенския университет през 2002 година.[56] Двете проби дават следните дати:

Проба 1
640 – 780 с 95% вероятност
650 – 720 с 55,1% вероятност
740 – 770 с 13,1% вероятност

Проба 2
670 – 890 с 95,4% вероятност
680 – 810 с 68,2% вероятност

Тези данни показват, че радиокарбонните дати твърде малко могат да послужат за прецизиране на датировката на тайния ходник, респективно на намерените в него материали. Обхващайки в най-общи линии историческия период на съществуването на Плиска, те не са в състояние да бъдат използвани в конкретен случай като нашия. При това положение трябва да се основаваме на възприетите в момента относителни дати на строежите в дворцовия център на Плиска. Ако действително пожарът, унищожил ходника заедно с т. нар. Крумов дворец, е пожарът от 811 година, за който съобщава Анонимният ватикански разказ, горната граница на датирането на съдовете трябва да се постави в тази година. Ще добавим, че съдовете от сива глина (стомни), открити в същия ходник (обр. 1Б), принадлежат на ранните за Плиска типове, които са допълнително указание за относителната дата на съдовете от жълто-белезникава глина. По шийката на две от стомните с тънко острие след изпичането е врязан знак „ипсилон с две хасти“. Устията са тип „ойнохое“. Стомните принадлежат към позната сива („прабългарска“) керамика, позната в Плиска от Голямата могила, както и от всички ранносредновековни двуобредни езически некрополи. Фрагменти от такива съдове се откриха в проученото през 1979–1980 разклонение на ходника, където бе намерен обнародваният тук сервиз, както и в три сектора на същото разклонение, проучени през 1999[57], 2002[58] и 2003 година[59]. Тази керамика не притежава засега точна дата, тя се отнася общо към VIII–средата на IX век и е синхронна със съдовете от жълта глина със и без ангоба, произхождащи от ранни съоръжения и нива в Плиска и от същите некрополи.

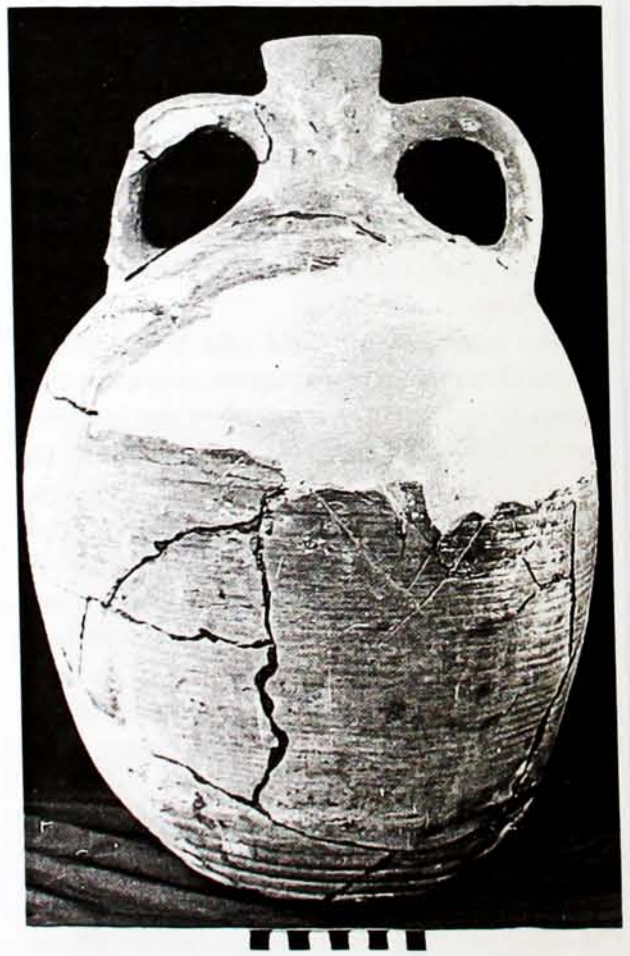
Обр. 21. Амфора от сива глина от опожарения подземен ходник на Крумовия дворец

При наличните данни за откритите в опожарения ходник материали е трудно да се посочи по-определена от вече предложената дата на неговото строителство или опожаряване. Данни за подобно заключение не предлагат и разкопките на самия Крумов дворец, в чиито опожарени останки са намерени керамични фрагменти, които не се отличават от намерените в подземния ходник. Ние смятаме, че в настоящия момент остават в сила за датиране аргументите на откривателя на сградата К. Миятев, който въз основа на следите от пожара свърза унищожаването на сградата с данните за опожаряването на Крумовия аул от император Никифор през юли 811 година и я нарече Крумов дворец, привеждайки за това и някои „общи съображения“, произтичащи от сведенията за строителната дейност на неговия приемник Омуртаг.[60] Детайлната хронология на материалната култура в Плиска и изобщо на българската култура в първия век на нейното историческо съществуване поставя проблеми, които тепърва предстои да се решават.[61] Част от тях се отнасят до времето на появата на първите каменни градежи в Плиска, най-представителен от които е именно Крумовият дворец.

ПРОИЗХОД НА ПРОИЗВОДСТВЕНАТА И КУЛТУРНА ТРАДИЦИЯ

Особеният характер на съдовете, непознати от други места, бе повод в предварителното популярно съобщение да допуснем, че подобна фина керамика в България през VIII–IX век е могла да попадне най-вероятно отвън като продукция на специализирано ателие, чиито майстори са квалифицирани да изработват нестандартни съдове – скъпи и поради това достъпни за ограничен брой купувачи. Бе допуснато още, че това ателие се е намирало най-вероятно в Константинопол, макар че там (по време на публикуването на съобщението, а доколкото ни е известно – и в настоящия момент) подобна керамика не е известна.[62] Този извод бе допълнен и уточнен от Ст. Ангелова с бележката, че нарушаването на стандартизацията е белег за упадък, тоест в такъв случай това противоречи на допускането за специализация на съответното ателие.[63] Ще уточним, че под нестандартност трябва да се разбират дейностите по допълнителното оформление на съдовете – обрязването на дръжките, моделирането на растителната украса, златистата глазура, които издават квалификация, умения и вкус над тези на обикновения грънчар, чиято работа обикновено се изчерпва с източването и изпичането на съда. Това може да е наистина белег за упадък и съкращаване на пласмента на определена продукция, за която в условията на кризата след VII век има все по-малко платежоспособни клиенти, но то не се е отразило върху специализацията на майсторите, които, поне до времето, когато е произведен плисковският сервиз, са били в състояние да изработват сполучливи висококачествени подобия на метални съдове.

Ст. Ангелова разглежда две възможности за възникването на съдовете от ходника. Първата визира евентуалното присъствие на специализирани занаятчии, работещи в стила на средноазиатското грънчарство, които са се озовали на Долен Дунав с преселението на прабългарите. Подобен вариант на решение изисква да се добави уговорката, че с оглед на вероятната дата на Крумовия дворец съдовете са били изработени не от тези преселници, а от евентуални техни късни потомци. Това означава още да се твърди, че съответният производствен опит е бил „консервиран“ поне за един век, преди да намери практическа изява. Подобна хипотеза напомня на твърденията на някои автори, според които монументалното каменно строителство в Плиска било донесено от прабългарите от Средна Азия, но било реализирано по-късно. Тя би могла да намери косвена подкрепа сред онези автори, които смятат, че аварската жълта керамика е продукция на средноазиатски майстори, преселени заедно с аварите на Среден Дунав.[64] Ние споделяме скептицизма на онези автори, които изказват съмнение за подобна възможност и приемат, че жълтата керамика е по-скоро резултат от развитие и трасформация на местната керамична традиция, за което най-убедителен пример са онези съдове, които директно възпроизвеждат къснoримски форми (обр. 13/2). Поради недоказуемия характер на подобна теза Ст. Ангелова основателно отдава предпочитание на втората възможност – съдовете да са изработени от местни майстори, вероятно същите, които са изработвали и покритите с червена ангоба съдове от Плиска. Своеобразието на формите и детайлите в този случай се обяснява със стремежа за възпроизвеждане на метални образци. В по-общ план плисковският сервиз се разглежда като една от проявите на „античното“ влияние в ранносредновековната българска керамика, или по-точно казано – на византийската керамика от VII–IX век, съхранила и развила форми и технология от по-ранния период. Ние се присъединяваме към този извод, лаконично изказан и по-скоро интуитивно формулиран в предварителното ни съобщение. Второстепенен в този случай е въпросът къде точно са работили майсторите. Възможни са поне три варианта: 1. В постоянната си работилница в Константинопол или някъде другаде във Византия. 2. В постоянна работилница в Плиска, където те работят за нуждите на двореца и местната върхушка. 3. В импровизирана временна работилница в Плиска, повикани да изпълнят по-особена поръчка. При значителен брой съдове, какъвто е разглежданият тук случай, пренасянето на които на дълги разстояния винаги крие риск от счупване, е било по-практично да бъде пренесен скромният инструментариум на една грънчарска работилница с немногобройния състав на нейните майстори и съдовете да бъдат изработени на място, при поръчителя. Това би обяснило съвпадението на състава на глината от съдовете с глината в земните пластове от непосредствените околности на Плиска.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ

Съдовете от ходника представляват уникална колекция, рядко свидетелство за извънредно слабо документирания ежедневен бит на обитателите на двореца в езическо време. Намирането им в подземния ходник едва ли може да се приеме като знак, че те са били съхранявани там постоянно. Макар това да не може изобщо да се изключва, то е малко вероятно поради тяхната представителност, предполагаща съхраняване в надземните помещения на двореца. По-вероятно изглежда те да са били укрити в ходника при напускането на двореца преди навлизането на войската на Никифор I в аула на Крум. Крехки, многобройни и в крайна сметка не толкова ценни в сравнение с други вещи от двореца, те са били оставени в подземието с надеждата, че плячкосването на изоставената столица няма да достигне до тъмните подземни галерии. Изглежда тъкмо така се е случило. Ако преди пожара е било осъществено проникване в подземния ходник, бихме очаквали изваждане на съдовете навън (ако са били пълни с вино) и натрошаването им там, след като са се оказали непотребни. Ако са били заварени празни, може да се очаква натрошаването им на място, в ходника. При втория случай техните фрагменти биха се намерили върху пода на ходника, но не и високо в неговото запълване, както е в действителност. Намерени празни, те са се оказали безполезна плячка. Опожаряването на сградата и свързания с нея ходник е „погребало“ сервиза на място.

Предполагаемият първоначален брой на съдовете – около 50 – показва, че те са били предназначени не за ежедневните текущи потребности на обитателите на двореца и дворцовата кухня, а за по-голям брой хора, поканени там по някакъв повод. Угощенията в представителни сгради с участието на подбрани гости са обичай, съпътстващ човешкото битие от времето, когато са се обособили първите управляващи елити. Те са имали покрай чисто битовата си страна и символично-магическо и престижно значение, символизирайки физическото и психологическо единство на участниците и магическо-реалната връзка между организатора на угощението и участниците в него. Това донякъде може да се долови и в писмените сведения за такива угощения и за начина на хранене и пиене в българския хански двор, събрани от В. Бешевлиев. Там са приведени и данни за подобни обичаи у някои степни средновековни народи.[65] Към последните може да се добави описанието на Менандър за угощенията, които били устроени в палатката на западнотюркския каган Силзивул в чест на византийската делегация начело със Зимарх. Хронистът съобщава за „златни съдове и канички, също и златни кюпове“, които се намирали по средата на шатра, украсена с копринени тъкани.[66] За съдържанието на предполагаемите тостове, произнасяни в чест на владетеля по време на угощения в двореца на българските ханове, липсват преки данни, но според нас за тях би могло да се съди донякъде от строителните надписи, изсечени по времето на Омуртаг и Маламир – Чаталарския, Търновския и Маламировия.[67] В първата им част се съдържат конкретните данни за съответния строеж. Във втората се подчертават личното участие и заслуги на владетеля и му се отправят пожелания да управлява поданиците си и като подчинява враговете си, да преживее сто години.[68] Тази част започва с „нека“ и по съдържание и интонация звучи като тост, произнесен на угощението след завършването на съответния строеж. Че такива угощения са били обичайни, ясно свидетелства Маламировият надпис, който съобщава, че след завършването на строителството на водоскока, надзиравано от кавхан Исбул, хан Маламир дал на българите много пъти ядене и пиене, а на боилите и багаините раздал големи подаръци. Подобна връзка между пиене и пожелание за дълголетие е отразена върху датиран от 931 г. кирилски надпис графит, надраскан върху голям глинен съд (кърчаг) от Преслав. С допълването той гласи: „[Нека] пиейки с кърчага Алцек да живее сто години...“[69] Угощения в двореца са били устройвани и по други поводи, така че необходимостта от голям брой представителни съдове е била съвсем естествена. Онова, което прави впечатление, е липсата в състава на плисковския сервиз на малки съдове за пиене. Отсъствието им би могло да се дължи на вероятната практика всеки поканен да носи личната си чаша, каквато е сребърната чаша на жупан Сивин от Преслав,[70] или на обичая консумирането на съответната течност да е ставало направо от стомните и чайниците. За реконструкцията на такива подробности от дворцовия бит са необходими допълнителни факти.

Имитирането на златни съдове чрез оцветяването им със златиста глазура показва вкус и потребност от лукс, характерен за един дворец. То може да означава, че златото по онова време за българския двор не е било на разположение в достатъчно количество, за да се изработят оригинални метални съдове. Предполагаемият значителен брой съдове от сервиза (около 50) е изисквал значително количество злато. Приблизителното му количество може да се определи, като се вземат за сравнение седемте кани от съкровището от Наги сент Миклош, златото на които има чистота от 18 до 22 карата. Кана № 1, висока 36 см, тежи 2149 грама. Останалите кани, високи от 21 до 23 см, тежат съответно 608, 656, 630, 710, 956, 775 грама.[71] Височината на стомните от Плиска най-често попада в границите от 25–30 см, а диаметрите на най-издутата част са по-големи от тези на каните от съкровището. За изработката на една стомна би било необходимо около 1 кг злато, за предполагаемия първоначален брой стомни – около 30 кг. За чайниците вероятното количество метал е около 700 грама – или общо около 8 кг злато. Още около 2 кг са нужни за амфората и около 5–10 кг за невъзстановените съдове. Така приблизителното количество злато за целия сервиз варира в рамката 40–50 кг. Това е значително количество, което вероятно нито е било в наличност в ханската съкровищница, нито е могло да бъде осигурено по друг начин. До началото на IX век българският двор си е доставял злато изключително от Византия предимно по два начина – чрез ежегодния данък, изплащан от Византия, и чрез плячка. Липсват точни данни за характера и стойността на данъка според българо-византийския договор от 681 година. Договорът от 716 година определял данъка в дрехи и червени кожи на стойност 30 литри злато (2160 номизми), което може да означава, че при необходимост е можел да се получава изцяло в златни монети. През 812 година Крум поискал данъка в злато, одежди и отбрани девойки. Друг източник на злато и сребро във вид на монети или съдове била военната плячка и откупуването на пленници. През 808 година българите отнели в Струмската област 1100 литри злато (79 200 номизми). През 811 година личният прислужник на Никифор I избягал при Крум, отнасяйки със себе си 100 литри злато (7200 номизми). Свидас говори за сандъчетата на Тервел, напълнени със златни и сребърни пари. През 719 година този владетел дал на бившия император Анастасий II помощ от 50 кентинария злато (360 000 номизми). Ако числото е вярно, това е крупна за онова време сума. Злато и сребро било намерено в превзетата от Крум Месемврия през 812 година и вероятно в превзетите от него други градове през периода 809–813 година. Сребърни съдове били похитени при похода на Тервел през 712 година до Константинопол. Златни и сребърни монети и предмети били отнемани при пленяването на обозите и императорския багаж през 791, 811 и 813 г.[72] Въпреки това в рамките на укрепената територия на Плиска досега не е намерен нито един златен предмет от езическо време. Редки са такива предмети и в българските езически некрополи. Освен две златни обеци и няколко двусъставни кухи мъниста от некропола при Дивдядово[73] познаваме едно подобно мънисто от некропола при Кюлевча.[74] Към тях се прибавят три пръстена, всички случайни находки: от непосредствената околност на Плиска с надпис, вероятно от управлението на Омуртаг,[75] от Мътница[76] и Видин.[77] Това може да означава, че количеството на наличното злато е било малко.

Може да се очаква, че златни предмети ще се съдържат в гробовете на хановете и на прабългарските висши военноадминистративни лица, но такива все още не са открити. Впрочем подобна е ситуацията със златото и у езическите съседи на българите. Предполага се, че в резултат на изплащания от Византия на аварите данък в периода 568–626 година в хаганата са постъпили около 15 000–20 000 кг злато. И макар че в настоящия момент са проучени над 50 000 аварски гроба, броят на златните предмети е малък, а единственото съкровище, намерено на територията на хаганата (Наги сент Миклош), тежи само 10 кг.[78] Съкровищницата на хагана, попаднала в ръцете на Карл Велики през 803 година, съдържала голям брой ценни предмети, включително златни, но през VIII век златото е почти непознато в аварската масова култура, а гробове на първенци от това време не са открити. Извънредно слабо е било използването на злато в Хазарския каганат, където чрез търговската дейност на арабите са попаднали значителни количества сребърни дирхеми, използвани за изработка на накити и коланни украшения. По отношение на златото сервизът от Плиска подсказва подобна ситуация.

Съдовете от подземния ходник прибавят нови наблюдения и за една особеност на материалната култура и в частност на керамичното производство, представено в най-ранните нива и съоръжения в центъра на Плиска, както и в някои части на Външния град. Тя се състои във факта, че в тях се съдържа само или предимно трапезна керамика от жълта и белезникава глина, принадлежаща на недомашна по произхода си грънчарска традиция, и в по-малка степен – керамика от сива глина, принадлежаща на домашната традиция. Този факт трябва да се взема под внимание при изследване на въпроса за формирането на ранносредновековна българска керамика.

КАТАЛОГ

Подреждането на съдовете с поредна номерация в трите групи е извършено според степента на тяхната запазеност в следната последователност: съдове с изцяло запазена височина и дръжка; съдове с частично запазена височина и цяла дръжка; съдове с частично запазена височина и частично запазена дръжка; съдове с частично запазена височина и без запазена дръжка.

Съд № 1. АМФОРА. Яйцевидно тяло с плоско дъно, къса шийка и профилирано устие. Дръжките имат осмоогълно сечение и са дооформени с плосък инструмент в полусухо състояние на глината. Върху двете страни на масивните им издатъци са скулптирани също в полусухо състояние трилистници. Едната половина на съда е силно опушена от пряк допир с огън, другата почти не е имал допир с огън. Височина 0,40 м, максимален диаметър 0,305 м, диаметър на дъното 0,15 м, диаметър на устието 0,065 м, диаметър на шийката 0,05 м. Пол. инв. № 1542, инв. № 3814 (табл. IA/№ 1; IБ/№ 1).

Съд № 2. СТОМНА. Сферично тяло върху столче с релефен ръб, къса шийка и профилирано фуниевидно устие. По повърхността в горната част има следи от тънка златиста ангоба, долната част и столчето са опушени от огън, други части от съда са придобили сиво-черен, сив и червеникав цвят. Дръжка с шестоъгълно сечение, допълнително изрязвана в полусухо състояние. Върху страните на масивния издатък са моделирани двулистници. Височина 0,27 м, максимален диаметър 0,16 м, диаметър на дъното 0,006 м, диаметър на столчето 0,10 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,055 м. Полеви инв. № 1571, инв. № 3843 (табл. IA/№ 2; IБ/№ 2).

Съд № 3. СТОМНА. Сферично тяло върху столче с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. По столчето и долната част на търбуха има следи от силно опушване, по горната част – следи от жълтеникава ангоба (?). Дръжка с шестоъгълно сечение, допълнително оформена в полусухо състояние. Върху двете страни на масивния издатък са моделирани в полусухо състояние двулистници. Височина 0,27 м, максимален диаметър 0,17 м, диаметър на дъното 0,006 м, диаметър на столчето 0,12 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,006 м. Полеви инв. № 1570, инв. № 3842 (табл. IA/№ 3; IБ/№ 3).

Съд № 4. СТОМНА. Крушовидно приземисто тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. По долната част има следи от опушване, върху горната, незасегнатата от пожара – следи от тънка златиста глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и е моделирана в полусухо състояние. Върху двете страни на масивния издатък са изрязани двулистници. Височина 0,275 м, максимален диаметър 0,205 м, диаметър на дъното 0,12 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,006 м. Пол. инв. № 1553, инв. № 3825 (табл. IA/№ 4; IБ/№ 4).

Съд № 5. СТОМНА. Крушовидно приземисто тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. Част от фрагментите са почернели от пряк допир с огън, други са посивели от близост с огън. Върху горната част има следи от извънредно тънка жълтеникава глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и е дооформена с плосък предмет в полусухо състояние на глината. Върху двете страни на масивния ѝ издатък са скулптирани двулистници. Височина 0,31 м, максимален диаметър 0,23 м, диаметър на дъното 0,125 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1544, инв. № 3816 (табл. IA/№ 5; IБ/№ 5).

Съд № 6. СТОМНА. Крушовидно приземисто тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. Според близостта си до огъня отделни фрагменти са добили черен, сив и сиво-розов цвят. В горната част има следи от тънка златиста глазура. Дръжките имат шестоъгълно сечение и са моделирани в полусухо състояние. Върху двете страни на масивния издатък са изрязани в полусухо състояние двулистници. Височина 0,29 м, максимален диаметър 0,22 м, диаметър на дъното 0,12 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1548, инв. № 3820 (табл. IA/№ 6; IБ/№ 6).

Съд № 7. СТОМНА. Сферично тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. По-голямата част от запазената повърхност е опушена от огън. Дръжката има шестоъгълно сечение и е била оформена в полусухо състояние на глината. Върху двете страни на масивния издатък са моделирани двулистници. Височина 0,27 м, максимален диаметър 0,22 м, диаметър на дъното 0,13 м, диаметър на шийката 0,035 м, диаметър на устието 0,006 м. Пол. инв. № 1554, инв. № 3826 (табл. IA/№ 7; IБ/№ 7).

Съд № 8. СТОМНА. Сферично тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Стените имат червеникав цвят вероятно от по-различния състав на глината или от близост до огън и повишена температура без пряк допир с огън. Дръжка с шестоъгълно сечение, върху двете страни на отчасти отчупения масивен издатък са моделирани в полусухо състояние двулистници. Височина 0,265 м, максимален диаметър 0,205 м, диаметър на дъното 0,125 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,006 м. Пол. инв. № 1557, инв. № 3829 (табл. IA/№ 8; IБ/№ 8).

Съд № 9. СТОМНА. Сферично тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. По стените има следи от червена ангоба. Дръжката има шестоъгълно сечение и е моделирана в полусухо състояние на глината. Върху двете страни на масивния издатък долу са скулптирани в полусухо състояние на глината двулистници. Височина 0,305 м, максимален диаметър 0,21 м, диаметър на дъното 0,125 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,055 м. Пол. инв. № 1546, инв. № 3818 (табл. IA/№ 9; IБ/№ 9).

Съд № 10. СТОМНА. Крушовидно издължено (яйцевидно) тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. Част от фрагментите са силно опушени. Върху незасегнатите от огъня личат следи от тънка златиста глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и отчасти липсва. Върху двете страни на масивния издатък долу са скулптирани в полусухо състояние на глината двулистници. Височина 0,35 м, максимален диаметър 0,22 м, диаметър на дъното 0,135 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1543, инв. № 3815 (табл. IIA/№ 10; IIБ/№ 10).

Съд № 11. СТОМНА. Сферично тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Долната част е опушена, един до друг на дъното стоят опушени и неопушени фрагменти. В горната част личат следи от извънредно тънка жълта глазура. Дръжката, допълнително оформена в полусухо състояние, има прави странични стени. Върху издатъка има двустранно моделирани в полусухо състояние двулистници. Височина 0,265 м, максимален диаметър 0,195, диаметър на дъното 0,11 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1558, инв. № 3830 (табл. IIA/№ 11; IIБ/№ 11).

Съд № 12. СТОМНА. Тяло с яйцевидна форма, шийката с устието липсва. Повечето фрагменти са опушени до черно от огън. Дръжка с шестоъгълно сечение, моделирана в полусухо състояние. Върху двете страни на масивния издатък са моделирани двулистници. Височина 0,29 м, максимален диаметър 0,215 м, диаметър на дъното 0,125 м. Пол. инв. № 1556, инв. № 3828 (табл. IIА/№ 12; IIБ/№ 12).

Съд № 13. СТОМНА. Яйцевидно тяло, дъното и шийката с устието липсват. Част от запазените фрагменти са силно опушени от огън или са сиви и розово-сиви на цвят. Върху незасегнатите от огъня в горната част на съда има следи от тънка златиста глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и е дооформена в полусухо състояние. Върху двете страни на масивния издатък са моделирани в полусухо състояние двулистници. Запазена височина 0,25 м, максимален диаметър 0,19 м. Пол. инв. № 1564, инв. № 3836 (табл. IIА/№ 13; IIБ/№ 13).

Съд № 14. СТОМНА. Издължено крушовидно тяло, горната част липсва. Съдът има розов цвят. Дръжката е с овално сечение и плоски странични стени. Върху двете страни на масивния издатък са моделирани в полусухо състояние на глината двулистници. Запазена височина 0,205 м, максимален диаметър 0,215 м, диаметър на дъното 0,14 м. Пол. инв. № 1550, инв. № 3822 (табл. IIА/№ 14; IIБ/№ 14).

Съд № 15. СТОМНА. Издължено крушовидно тяло, горната част не е запазена. По някои фрагменти има следи от опушване, други имат червеникав цвят от близост с огън. Особено добре запазени следи от тънка жълто-златиста глазура има по долния вътрешен край на дръжката. Дръжката има шестоъгълно сечение, моделирана в полусухо състояние. Върху масивния издатък в долния край двустранно са моделирани двулистници. Запазена височина 0,245 м, максимален диаметър 0,225 м, диаметър на дъното 0,14 м. Пол. инв. № 1555, инв. № 3827 (табл. IIА/№ 15; IIБ/№ 15).

Съд № 16. СТОМНА. Сферично тяло с тясна шийка, горната ѝ част с устието липсва. Дъното и долната част на съда са опушени от огън, по горната са запазени следи от тънка златиста глазура. От дръжката е запазен само масивният издатък в долния край, върху двете му страни в полусухо състояние са моделирани двулистници. Запазена височина 0,245 м, максимален диаметър 0,205 м, диаметър на дъното 0,12 м. Пол. инв. № 1565, инв. № 3837 (табл. IIА/№ 16; IIБ/№ 16).

Съд № 17. СТОМНА. Тяло с крушовидна форма, шийката и устието липсват. Слаби следи от близост с огън, розово-жълтеникав цвят със следи (?) от златиста ангоба. От дръжката е запазен частично издатъкът в долния край с двустранно моделирани в полусухо състояние двулистници. Запазена височина 0,24 м, максимален диаметър 0,195 м, диаметър на дъното 0,125 м. Пол. инв. № 1562, инв. № 3834 (табл. IIА/№ 17; IIБ/№ 17).

Съд № 18. СТОМНА. Крушовидно приземисто тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. По стените има следи от огън. В горната необгоряла част са запазени следи от тънка златиста глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и е била допълнително обработена в полусухо състояние. Издатъкът долу липсва. Височина 0,28 м, максимален диаметър 0,23 м, диаметър на дъното 0,13 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1547, инв. № 3819 (табл. IIА/№ 18; IIБ/№ 18).

Съд № 19. СТОМНА. Сферично по форма тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Дъното е опушено от огън, по стените – от ръба на устието до дъното – има добре запазена тънка червена ангоба, която на места като че ли оформя дебели вертикални пояси. Половината от дъното е силно опушена, другата половина – чиста, червена на цвят (ангоба?). Дръжката липсва. Височина 0,265 м, максимален диаметър 0,195, диаметър на дъното 0,11 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1561, инв. № 3833 (табл. IIIА/№ 19; IIIБ/№ 19).

Съд № 20. СТОМНА. Яйцевидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие, дъното липсва. В горната част на съда и по вътрешния ръб на устието са запазени следи от тънка златиста глазура, част от фрагментите са опушени от огън. От дръжката са запазени двата края без масивния издатък в основата. Запазена височина 0,265 м, максимален диаметър 0,175, диаметър на дъното 0,135 м, диаметър на устието 0,055 м. Полеви инв. № 1566, инв. № 3838 (табл. IIIА/№ 20; IIIБ/№ 20).

Съд № 21. СТОМНА. Крушовидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Част от фрагментите са опушени от огън, върху незасегнатите се виждат следи от тънка златиста глазура. Долната част на дръжката липсва. Височина 0,265 м, максимален диаметър 0,195 м, диаметър на дъното 0,12 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,006 м. Пол. инв. № 1552, инв. № 3824 (табл. IIIА/№ 21; IIIБ/№ 21).

Съд № 22. СТОМНА. Крушовидно тяло с къса шийка и фуниевидно профилирано устие. Отделни фрагменти имат сиво-черен, сив и розово-червен цвят. Върху незасегнатите от огъна фрагменти има следи от тънка златиста глазура. В горната част – следи от тънка жълта глазура. Дръжката има шестоъгълно сечение и е оформена в полусухо състояние, долната ѝ част липсва. Височина 0,315 м, максимален диаметър 0,21 м, диаметър на дъното 0,135 м, диаметър на шийката 0,004 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1545, инв. 3817 (табл. IIIА/№ 22; IIIБ/№ 22).

Съд № 23. СТОМНА. Сферично тяло със сравнително дълга шийка и профилирано фуниевидно устие. Част от фрагментите са опушени от огън, неопушените имат розово-червен цвят (ангоба?). Дръжката има прави странични стени, горе е овална и е оформена допълнително в полусухо състояние, долната ѝ част липсва. Височина 0,265 м, максимален диаметър 0,175 м, диаметър на дъното 0,11 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,055 м. Пол. инв. № 1560, инв. № 3832 (табл. IIIА/№ 23; IIIБ/№ 23).

Съд № 24. СТОМНА. Приземисто крушовидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Долната част и дъното са опушени от пряк допир с огън. В горната част има запазени следи от тънка жълтеникава глазура. По-голямата част от дръжката с шестоъгълно сечение липсва. Височина 0,295 м, максимален диаметър 0,215, диаметър на дъното 0,12 м, диаметър на шийката 0,005 м, диаметър на устието 0,065 м. Пол. инв. № 1549, инв. № 3821 (табл. IIIА/№ 24; IIIБ/№ 24).

Съд № 25. СТОМНА. Издължено крушовидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Повечето запазени фрагменти са опушени от огън. По необгорялата шийка са запазени следи от тънка жълтеникава глазура. Дръжката липсва. Височина 0,31 м, максимален диаметър 0,21 м, диаметър на дъното 0,13 м, диаметър на шийката 0,045 м, диаметър на устието 0,07 м. Пол. инв. № 1551, инв. № 3823 (табл. IIIА/№ 25; IIIБ/№ 25).

Съд № 26. СТОМНА. Тяло с яйцевидна форма, най-горната част заедно с дръжката липсват. Стените са опушени от огън. Запазена височина 0,285 м, максимален диаметър 0,24 м, диаметър на дъното 0,15 м. Пол. инв. № 1559, инв. № 3831 (табл. IIIА/№ 26; IIIБ/№ 26).

Съд № 27. СТОМНА. Тяло с крушовидна форма, шийката с устието и дръжката липсват. Отделни фрагменти са силно опушени от огън и допир с въглени, върху неопушените има следи от жълтеникава глазура. Запазена височина 0,25 м, първоначална височина около 0,27 м, максимален диаметър 0,215, диаметър на дъното 0,13 м. Пол. инв. № 1563, инв. № 3835 (табл. IIIА/№ 27; IIIБ/№ 27).

Съд № 28. ЧАЙНИК. Сферично тяло с тясна шийка и пръстеновидна дръжка. Част от шийката с устието и по-голямата част от чучура липсват. По някои фрагменти има следи от обгаряне, по необгорените – следи от златиста ангоба. Запазена височина 0,205 м, първоначална височина около 0,21 м, максимален диаметър 0,18 м, диаметър на дъното 0,008 м. Полеви инв. № 1575, инв. № 3847 (табл. IVА/№ 28; IVБ/№ 28).

Съд № 29. ЧАЙНИК. Крушовидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Дъното и чучурът липсват. Част от фрагментите са опушени от огън, върху неопушените има следи от тънка златиста глазура. Пръстеновидна дръжка с овална горна половина. Запазена височина 0,24 м, първоначална височина около 0,25 м, максимален диаметър 0,205 м, диаметър на шийката 0,005 м, диаметър на устието 0,062 м. Полеви инв. № 1573, инв. № 3845 (табл. IVА/№ 29; IVБ/№ 29).

Съд № 30. ЧАЙНИК. Сферично тяло с околовръстен релефен ръб на дъното. Запазените фрагменти отвън са опушени от огън или чисти, отвътре всички са опушени. Шийката липсва. Пръстеновидна дръжка с елипсовидно сечение. Чучурът горе е хоризонтално срязан. Запазена височина – 0,185 м, максимален диаметър – 0,195 м, диаметър на дъното 0,14 м, диаметър на чучура по средата 0,013 м. Полеви инв. № 1569, инв. № 3841 (табл. IVА/№ 30; IVБ/№ 30).

Съд № 31. ЧАЙНИК. Яйцевидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. Дръжката и чучурът липсват. По запазените фрагменти има следи от тънка златист-зеленикава глазура. Височина 0,24 м, максимален диаметър 0,18 м, диаметър на дъното 0,11 м, диаметър на шийката 0,055 м, диаметър на устието 0,007 м. Полеви инв. № 1574, инв. № 3846 (табл. IVA/№ 31; IVБ/№ 31).

Съд № 32. ЧАЙНИК. Яйцевидно тяло с къса шийка и профилирано фуниевидно устие. В горната част има следи от златиста глазура. Чучурът и дръжката липсват, но местата им ясно личат. Височина 0,24 м, максимален диаметър 0,185 м, диаметър на дъното 0,10 м, диаметър на шийката 0,055 м, диаметър на устието 0,007 м. Полеви инв. № 1568, инв. № 3840 (табл. IVA/№ 32; IVБ/№ 32).

Съд № 33. ЧАЙНИК. Сферично тяло с пръстеновидна дръжка, шийката с устието и чучурът липсват. По някои от фрагментите има следи от обгаряне и опушване. Върху незасегнати от огъня фрагменти личат следи от зеленикаво-жълта глазура. Запазена височина 0,185 м, максимален диаметър 0,19 м, диаметър на дъното 0,105 м. Полеви инв. № 1576, инв. № 3848 (табл. IVA/№ 33; IVБ/№ 33).

Съд № 34. ЧАЙНИК. Запазени са сферичният търбух и долната част от чучура, шийката с устието, дъното и дръжката липсват. Някои фрагменти обгорели до черно, върху други – следи от тънка жълто-зеленикава глазура. Запазена височина 0,18 м, максимален диаметър 0,195 м. Пол. инв. № 1588, инв. № 3856 (табл. IVA/№ 34; IVБ/№ 34).

Съд № 35. ЧАЙНИК. Крушовидно приземисто тяло, шийката с устието, чучурът и дръжката липсват. По някои фрагменти има силни следи от опушване и обгаряне, други са добили сиво-розов цвят. Запазена височина 0,195 м, максимален диаметър 0,20 м, диаметър на дъното 0,115 м. Полеви инв. № 1578, инв. № 3850 (табл. IVA/№ 35; IVБ/№ 35).

Съд№36.ЧАЙНИК.Крушовиднотяло,дръжката и чучурът не са запазени. Някои фрагменти са опушени до черно, върху неопушените има следи от тънка златисто-зеленикава глазура. Височина 0,225 м, максимален диаметър 0,22 м, диаметър на дъното 0,13 м. Полеви инв. № 1572, инв. № 3844 (табл. IVA/№ 36; IVБ/№ 36).

---

[1] **Р. Рашев**. Разкопки на т. нар. Крумов дворец в Плиска. – АОР през 1979 г. София, 1980, 128–129.

[2] ***Р. Рашев***. Свидетелство за средновековния бит. – В. „Плиска–Мадара–Преслав", бр. 8/23 март 1981, с. 2; ***R. Rashev.*** Pliska – the First Capital of Bulgaria. – Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient Hustory and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham. Ed. by A. G. Poulter. Part 2. Nottingham, 1983, 261–263, Pl. 3.5.

[3] ***Ст. Ангелова***. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII–X в. – ГСУ, ИФ, 77, 1974, 91–93.

[4] ***Р. Рашев.*** Плиска. Пътеводител. София, 1985, с. 31, 48 г; ***Р. Рашев, П. Георгиев***. Плиска. Пътеводител. Шумен, 1993, с. 42, обр. 16.

[5] ***Р. Рашев, Я. Димитров***. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999, 41–42.

[6] Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. Изд. Й. Хенинг и Л. Дончева-Петкова. Франкфурт на Майн, 1999, с. 35, кат. № 5.

[7] Българите и техните съседи през V–X век. Каталог на изложба. Варна, 2004, кат. № 13: 1–7.

[8] За инвентарните номера виж приложения тук Каталог. При описанието на съдовете са взети под внимание препоръките (без буквално съобразяване с техния ред) за описание на керамика, изработени от Работна група по керамика в Рейнския областен музей в Бон, срв. Vorschläge zur systematischen Beschreibung von Keramik. Suggestions for the Systematic Recording of Pottery. Propositons pour une description systématique des Céramiques. Köln, 1986.

[9] ***К. Миятев***. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, 103–105, обр. 153, 159, 174.

[10] ***Ст. Михайлов***. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 111–113.

[11] ***Р. Рашев, Ст. Станилов, М. Инкова***. Проучване на тайни ходници във Вътрешния град на Плиска. – АОР през 2003 г. София, 2004, с. 170.

[12] Авторът предостави тези фрагменти на Василена Петрова Василева, докторант в Seminar für Vor-und Frühgeschichte на отделението за философия и история при Университета „Йохан-Фолфганг Гьоте" във Франкфурт на Майн, Германия, която работи над докторска теза за светлоглинената керамика в Плиска. Изследването е извършено по нейна инициатива в Института по минералогия, петрология и геохимия на Йохан-Волфганг Гьоте университет във Франкфурт на Майн, Германия. Използвани са два метода: Electron microprobe analysis (EMPA) и Laser Ablation Inductively Plasma Mass Spectrometry (LA ICP-MS). Публикация и анализ на резултатите вж. у ***V. P. Vasileva, G. Brey.*** Provenans Studies of early Medieval Fast Wheel Pottery from Pliska, Bulgaria. – Série Monográfica Instituto Português de Arqueologia, 2004 (под печат). Изказвам благодарност на В. Р. Василева за любезното разрешение с писмо от 27.03.2004 г. да се запозная с ръкописа на работата и да приведа изложените там по-важни резултати и заключения.

[13] Анализът е извършен от г-жа Е. Павличка със съдействието на проф. д-р А. Вико. Използван е EDAX Si-Detector, свързан с VEGA Scanning Electron Microscope. Изследването бе осъществено по инициатива и с прякото съдействие и участие на Василена П. Василева, на която дължа информацията и разрешението да използвам и коментирам тези резултати.

[14] Консултация от 29.03.2004 г. на доц. д-р Витан Консулов, декан на Факултета по природни науки в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски", за която и тук му изказвам благодарност.

[15] Разкопки на българо-германска експедиция, предстояща публикация на Л. Дончева-Петкова.

[16] За селището срв. ***Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов***. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 124–137. Рисунка на тази страна на издатъка у ***П. Георгиев.*** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 110, обр. 75. Изображенията се схващат като християнски кръстове – доказателство, според тезата на автора, за разпространението на тази религия в Плиска преди официалното покръстване.

[17] За изображението на другата страна срв. ***Я. Димитров.*** За формите и украсата на светлоглинената керамика на бързо колело от VIII–IX в. в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4 (Материали от V среща по прабългарска археология, Варна, 22–24.04.2004 г., под печат).

[18] ***П. Георгиев.*** Цит. съч., обр. 29в.

[19] ***Ст. Станчев, Ст. Иванов***. Некрополът до Нови пазар. София, 1958, табл. XIII долу вдясно; XIX/2; ***Л. Дончева-Петкова***. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI–края на X век). София, 1977, с. 129; ***U. Fiedler.*** Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhuderts an der unteren Donau. T. 2. Bonn, 1992, Taf. 39/1, 12; 40/1–4; 41/1, 3; 98/10; 99/16; 101/25; 102/6, 14.

[20] Разкопки на автора, необнародвани резултати.

[21] ***É. Garam***. A késö avarkori korongolt sárga kerámia. – Archeologiai Értesitö, 96–2, 1969, 209–40, fig. 1/4 (рез. на рус. ез.: Жёлтая керамика позднеаварской эпохи, с. 240– 241);

[22] ***Ст. Станчев, Ст. Иванов***. Цит. съч., обр. 25/3–5.

[23] ***D. Bialekova.*** Žlta keramika z pohrebisk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline. – Slovenská archeológia, XV–1, 1967, obr. 2/1, 2; 4/2, 5; Zur Frage der Genesis der Gelben Keramik aus der Zeit des zweiten awarischen Kaganates im Karpatenbecken. – Študijne zvesti Archeologického ústavu ČSAV Nitra (Slovakia).16, 1968, Abb. 1/7, 8; ***É. Garam***. Op. cit., 240–241; ***Z. Klanica.*** Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha, 1986, obr. 15/4;17/2, 3.

[24] ***D. Bialekova.*** Zur Fragge der Genesis…, S. 27; ***E. Garam.*** Die Ferbindung awarenzeitlicher Fürsten- und Gemeinfolk - Grabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós. – Gold der Awaren. Der Schatz von Nagyszentmiklós. Budapest, 2002, S. 91, Abb. 15–17.

[25] ***А. М. Мандельштам***. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии (Труды Таджикской археологической экспедиции..., VII). Ленинград, 1975, с. 45, табл. табл. III/1–4, 6, 7, 9, 14–16; IV/1, 3, 4, 6; V/1, 2; XII/10, 11. На връзката на плисковската ангобирана керамика със средноазиатската първа обърна внимание ***И. Щерева.*** Хипотеза за произхода на керамиката с червена ангоба в Плиска. – Годишник на Археологическия институт с музей 2004 (под печат, срв. Археологически институт с музей. Годишен отчет за 2003 г. София, 2004, с. 62).

[26] ***Б. И. Маршак.*** Влияние торевтики на согдийскую керамику VII–VIII веков. – ТГЭ, V, 1962, 177–200; Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике. Москва, 1971, 13–15.

[27] ***А. М. Левина.*** Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тыс. н. э. (= Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, VII). Москва, 1971, 72–73, рис. 16/15.

[28] ***É. Garam***. Die Ferbindung…, S. 98, Abb. 23.

[29] ***Т. Тотев***. Манастирът в „Тузалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X век (= Разкопки и проучвания, VIII). София, 1982, обр. 67–69.

[30] ***М. Г. Крамаровский.*** Художественный метал и керамика в XIII–XIV вв. (по материалам золотоордынских находок). – Культура и искусство христиан-негреков. Научная конференция в памяти А. В. Банк. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 2001, 25–32; Три группы поливной керамики XIII–XIV вв. из Северного Причерноморья. – Византия и византийские традиции. Санкт-Петербург, 1996, 98–116. За глинен съд с форма на птица, намерен в Херсон и датиращ от XIII в., за който се смята, че възпроизвежда формата на мюсюлмански метален съд срв. ***V. N. Zalesskaya.*** La céramique Byzantine des XIIe–XIIIe siècle de Chersonèse. – Recherches sur la céramique byzantine (Bulletin de correspondance hellenique, Suplément XVIII). Paris, 1989, p. 147, fig. 3–4.

[31] ***T. T. Riceová***. Umění Střední Asie. Praha, 1973, 175–176, obr. 159, 160.

[32] ***Й. Вернер***. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988, Приложение 9/21а,б; ***К. В. Тревер, В. Г. Луконин.*** Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Москва, 1987, рис. 56 [21]. За една кана с подобно столче с неизвестно местонамиране срв. **В. П. Даркевич.** Художественный метал Востока VIII–XIII вв. Москва, 1976, табл. 3/2.

[33] ***К. В. Тревер, В. Г. Луконин***. Цит. съч., с. 120, кат. № 50, рис. 124 [50].

[34] ***М. Г. Крамаровский.*** Три группы..., рис. 2/2.

[35] ***К. В. Тревер, В. Г. Луконин.*** Цит. съч., 37[18], 46[19], 91[30], 97[31], 98[32].

[36] ***N. Mavrodinov.*** Le trésore protobulgare de Nagiszentmiklós (= Archaeologia Hungarica, 29). Budapest, 1943; ***Н. Мавродинов.*** Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959, обр. 106–114; ***Ст. Ваклинов, М. Ваклинова***. Съкровището от Надь сент Миклош. София, 1983.

[37] ***Д. П. Димитров.*** Днешното състояние на въпроса за прабългарския характер на златното съкровище от Надь сент Миклош. – ИИД, XXII–XXIV, 1948, 391–395.

[38] ***Cs. Bálint.*** Die Archäologie der Steppe. Steppenfölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Hrsg. von F. Daim. Wien, 1989, 187–191; Über den Schatz von Nagiszentmiklós – kurze Übersicht. – Gold der Awaren. Der Schatz von Nagyszentmiklós. Budapest, 2002, 71–75.

[39] ***Б. И. Маршак.*** Цит. съч., Т. 7, 8, 11, 22; ***В. П. Даркевич.*** Цит. съч., табл. 10; 20.

[40] ***Ст. Станчев***. Керамика от Голямата могила в Плиска (предварително съобщение). – Разкопки и проучвания, III, 1949, с. 232, обр. 2/14.

[41] ***С. Георгиева***. Разкопки на могили №№ XXXIII и XXXII в Плиска. – ИАИ, XX, 1955, с. 19, обр. 20/1.

[42] ***Ст. Станчев, Ст. Иванов***. Цит. съч., с. 67, обр. 9/1.

[43] ***Л. Дончева-Петкова***. Цит. съч., с. 77, обр. 20/№ 247.

[44] ***Р. Рашев.*** Свидетелство..., с. 2.

[45] ***D. Bialekova.*** Zur Frage der Genesis…, Abb. 1/2, 5; ***É. Garam***. A késö avarkori..., fig. 1/3; ***Z. Klanica***. Op. cit., obr. 16.

[46] ***Ст. Ангелова***. Цит. съч., с. 92.

[47] ***U. Fiedler.*** Op. cit., T. 1, 155–156; T. 2, Taf. 39/13, 14.

[48] Byzantinische Grabfunde aus Sizilien. München, 1989, Taf. 25/46

[49] ***Е. П. Алексеева.*** Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. Москва, 1971, табл. 24/10.

[50] ***А. М. Левина***. Цит. съч., 128–129, рис. 42/1–14, 21–26; 43; 48/6–20;

[51] ***D. Bialekova.*** Op. cit., obr. 36/1, 4, 5.

[52] ***Ст. Ангелова***. Цит. съч., с. 93.

[53] ***F. H. van Doorninck Jr.*** The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and 11th century Serçe Limani Shipwecks: two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars. – Recherches sur la céramique byzantine (Bulletin de correspondance hellenique, Suplément XVIII). Paris, 1989, 248–250, fig. 1.

[54] Изследването е извършено в лабораторията на Фридрих-Александер университет, Ерланген-Нюрнберг, отдел IV-KORA от Т. Фестфал по инициатива и със съдействието на проф. Й. Хенинг, на когото дължа възможността да използвам тук тези резултати. Изследваните три проби са заведени под номера Erl–3336–3338, съответно Плиска 1–3.

[55] ***Р. Рашев, Ст. Станилов.*** Проучване на подземни ходници в Плиска. – АОР през 2002 г. София, 2003, с. 119.

[56] Изследването е извършено от проф. д-р Ева Вилд и магистър д-р Петер Щаер. То бе организирано с колегиалната и приятелска помощ на проф. Фалко Дайм, тогава директор на Научноизследователския институт за интердисциплинарни изследвания в археологията при Виенския университет, сега директор на Римско-германския музей в Майнц, който съобщи за резултатите с писмо до Ст. Станилов от 17.03.2004 г.

[57] Сондажът от 1999 г. се направи на 30 м южно от чупката на разклонението по молба на проф. Й. Хенинг. Теренното проучване бе част от разкопките в Дворцовия център и бе наблюдавано от н. с. д-р Янко Димитров. Целта на проучването бе доставяне на проба от горялата дървена конструкция на ходника и изследването на дървото по радиокарбонния метод в Германия. Резултатите не са ми известни.

[58] ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 119.

[59] ***Р. Рашев, Ст. Станилов, М. Инкова***. Проучване на подземни ходници във Вътрешния град на Плиска. – АОР през 2003 г. София, 2004, с. 170.

[60] ***К. Миятев***. Цит. съч., 116–117.

[61] Някои авторски констатации и съображения по този въпрос у **Р. Рашев.** За началото на българската средновековна култура. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 145–167.

[62] ***Р. Рашев.*** Свидетелство..., с. 2.

[63] ***Ст. Ангелова.*** Цит. съч., с. 91–92.

[64] ***D. Bialekova.*** Zur Frage der Genesis..., S. 26; Beziehungen zwischen Mittelasien und dem Karpatenbecken im 6.–8. Jahrhundert. – Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie. B. II. Berlin, 1973, 321–330.

[65] ***В. Бешевлиев***. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981, 111–112.

[66] ***Менандър.*** Пратеничества. – ГИБИ, II, 222–223.

[67] ***Р. Рашев***. Свидетелство..., с. 2.

[68] ***В. Бешевлиев***. Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание. София, 1992, №№ 56–58.

[69] ***D. Ovčarov***. A Cyrilic Inscription of 931 in Preslav. – Bulgarian Historical Review, 1976, 2, 71–75.

[70] ***Т. Тотев***. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, XXVII, 1964, 5–15.

[71] ***K. Gschwanter.*** Der Golgschatz von Nagyszentmiklós. Katalognummern 1–23. – Gold der Awaren. Der Schatz von Nagyszentmiklós. Budapest, 2002, 15–25.

[72] Гръцки извори за българската история, III, 268–270, 277, 281–283, 285–286, 289, 304; IV, с. 20; V, с. 310).

[73] Необнародвани резултати от разкопки на Т. Балабанов, с чието любезно разрешение се съобщава за находката.

[74] ***Ж. Въжарова***. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI век на територията на България). София, 1976, обр. 54а, б.

[75] ***В. Бешевлиев***. Цит. съч., № 88, обр. 188.

[76] ***N. Mavrodinov***. Op. cit., fig. 49; ***Ст. Станилов***. Към въпроса за пръстена от Мътница. – ГНАМ, VIII, 1993, 233–242.

[77] ***Ст. Станчев, Ст. Иванов***. Цит. съч., с. 102, обр. 28.

[78] ***Cs. Bálint***.Über den Schatz von Nagiszentmiklós..., S. 79; ***E. Garam.*** Die Ferbindung…, S. 82

CERAMIC VESSELS FROM THE UNDERGROUND TUNNEL OF KROUM'S PALACE IN PLISKA

Rasho Rashev

In 1979 nearly 3000 ceramic fragments of about 50 vessels have been found in the underground tunnel connected with the so called Kroum's palace in Pliska (ill. 1/A1). Entirely or partially have been restored 36 vessels which are published here.

Technology. They have been made of well refined clay on a feet-driven potter's wheel. The composition of the clay is identical with that of the clays in the immediate vicinity of Pliska which enables one to presume that they have been produced there. The surface of most vessels have been covered with thin goldish glaze whose composition is dominated by lead dioxide (ill. 5). Two of the vessels have been covered with red angobe.

Pitchers (tabl. IA,B – III,A, vessels NN 2–27). They are divided into two types: with a stem (ill. 7/1) and without a stem (ill. 7/2–4) which have different body forms. Their handles have been additionally treated when the clay was still half dry. A large, slightly rounded bulge has been formed at their lower end. On its two side walls have been incised two-leaf half-palmettes which are differently treated in each vessel. The handles themselves have been cut in such a way that they have acquired a hexagonal shape section (ill. 4/2–4; 8/20–25). The form of the pitchers, the stems, the faceted handles and the goldish glaze are features that point out imitation of precious metals. At present no exact ceramic analogies of the pitchers are known. The form of their bodies reminds one of some vessels of the so called yellow Avar ceramics (ill. 13) while the bulges at the lower end of the handles are close to clay jugs from Central Asia (ill. 14). The stems of the pitchers of type 1 are entirely analogous to the stems of gold and silver vessels from the time of the Sasanid dynasty in Persia (ill. 16/1). A vessel in a Sasanid style from the Hermitage in Sankt-Petersburg (ill. 16/2) has not only such a stem but a handle as well whose lower end ends in a similarly bent bulge – a schematic image of an animal head whose ear is represented and a fish is depicted within its outline. Its upper end has been formed like the head of a boar. According to this analogy, the bulges of the Pliska vessels should be explained as schematised effigies of animal heads. Their vegetative ornamentation resembles, on the other hand, the ornamentation at the lower end of the handles of metal vessels from the Central Asian (Sogdian) school of toreutics (ill. 16/6–9).

Tea-pots (ill. IV A, IV B). They belong to two types – without a stem (ill. 17/1–3) and with a stem (ill. 17/4). A similar tea-pot is known from previous excavations in Pliska (ill. 19). Closest analogies of these vessels are the tea-pots of the so called yellow Avar ceramics (ill. 20) which have details of form and ornamentation typical only of them.

Amphora (ill. I A, B – vessel N 1). According to its manner of production, glaze covering and handle decoration (ill. 4/1), it is completely identical with the pitchers. Its closest analogy in Pliska is the amphora of grey clay found in the same underground tunnel (ill. 21). The silhouette of the body is reminiscent of some types of Byzantine amphorae from the 7th century.

Dating. No firmly dated materials have been discovered during the excavations of the underground tunnel. The radiocarbon and dendrological analysis of the burnt remains of its wooden construction provides rather wide and insecure dating. For the time being most probable is the suggestion of the discoverer of Kroum's palace, K. Miatev, that the fire which destroyed the building and the underground tunnel was the fire set up by the Byzantine emperor Nicephorus I Gennik in 811 during the retreat of the Byzantine army from the conquered Bulgarian capital. The vessels were hidden there when the Bulgarians deserted Pliska in order to organize an ambush in the nearby mountain pass.

The vessels constitute a new specific group of early mediaeval Bulgarian ceramics. They are not typical of local pottery production. One can suggest that they were created by a group of craftsmen invited from abroad to complete a specific order for the court of the Bulgarian ruler. The ceramic set illustrates a little known aspect of the everyday life in the palace before the conversion of Bulgaria.

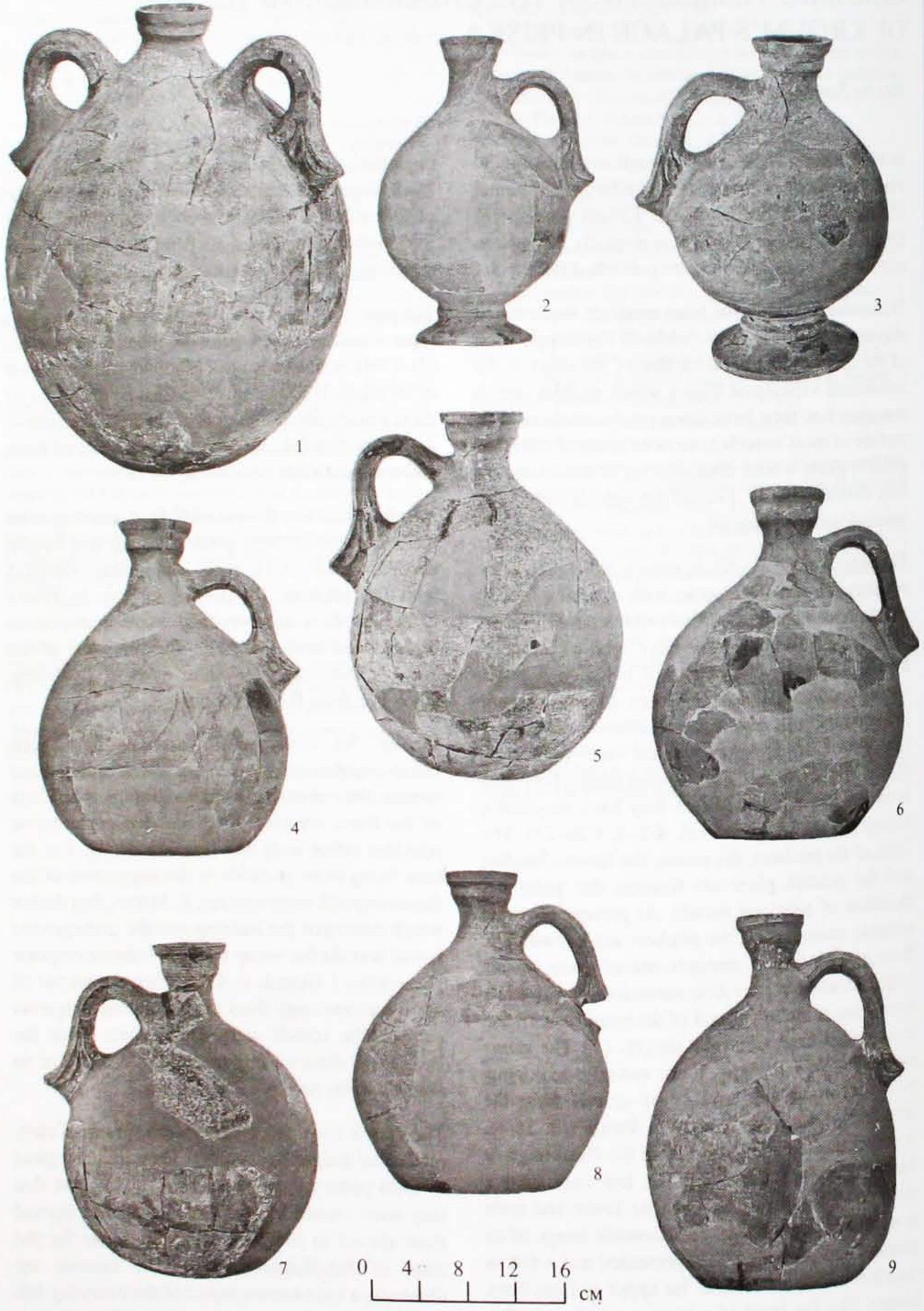
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0 4 8 12 16 см

Таблица IA. Съдове № 1–9

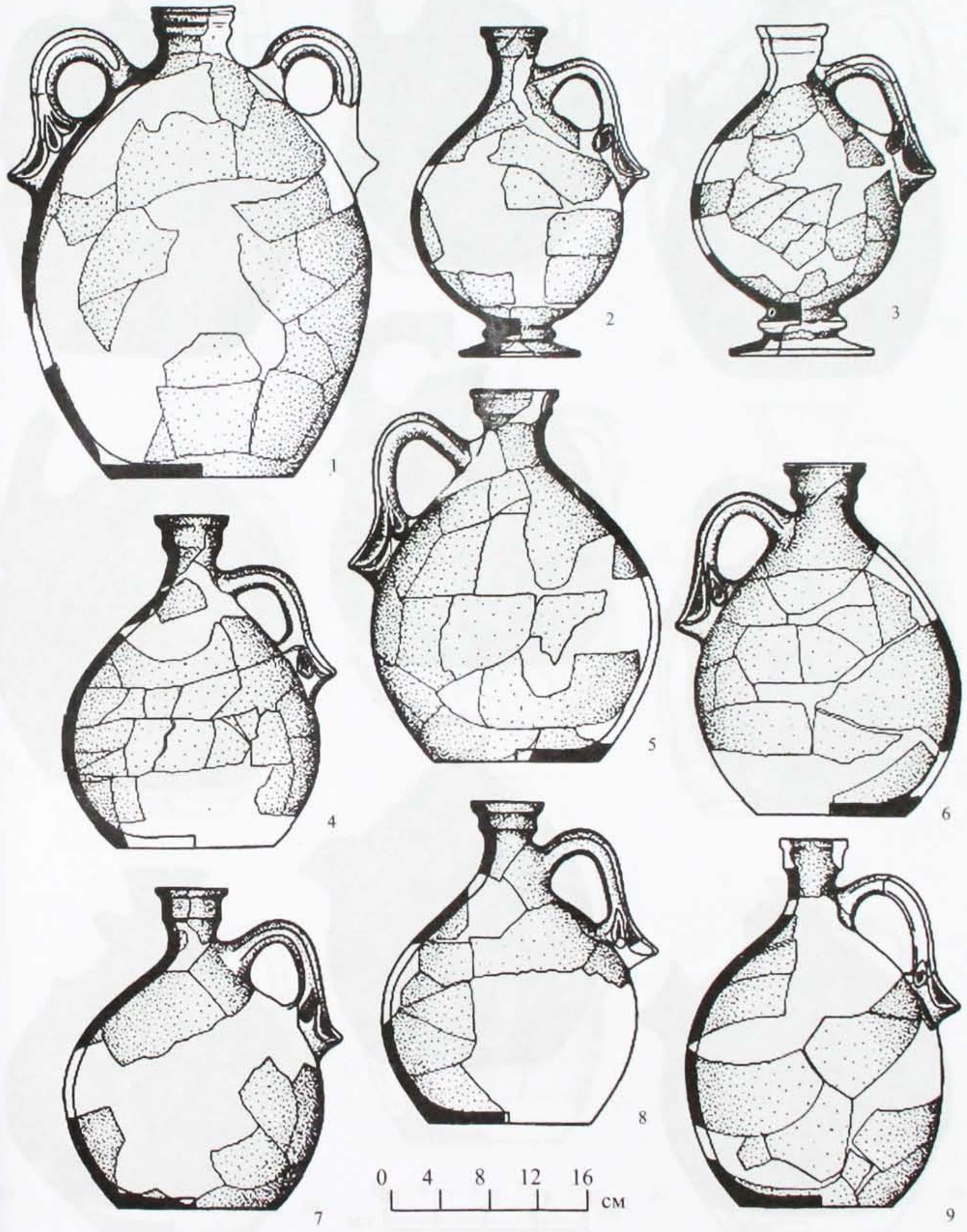
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0 4 8 12 16 см

Таблица IB. Съдове № 1–9

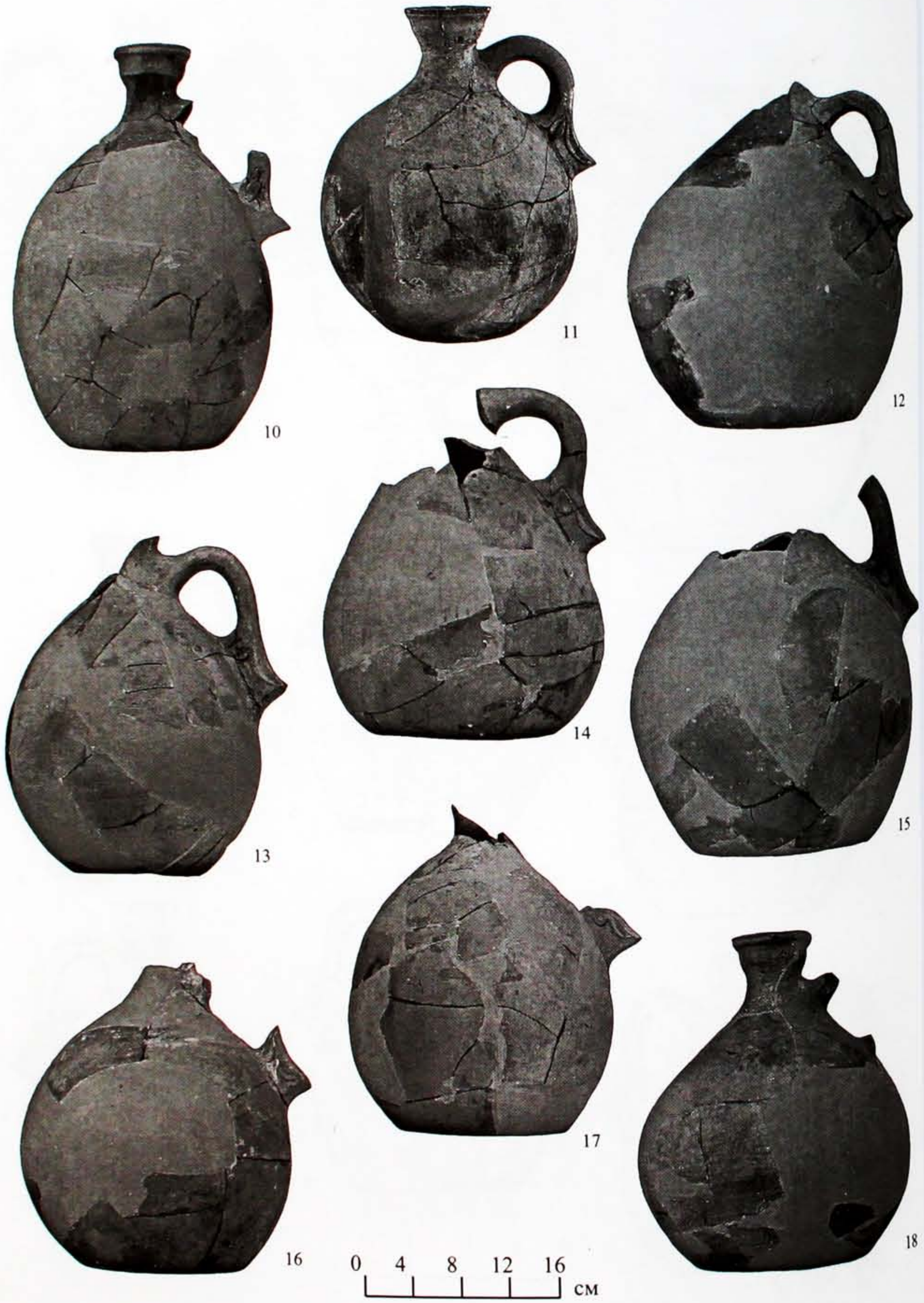
10
11
12
13
14
15
16
17
18
0
4
8
12
16
см

Таблица IIA. Съдове № 10–18

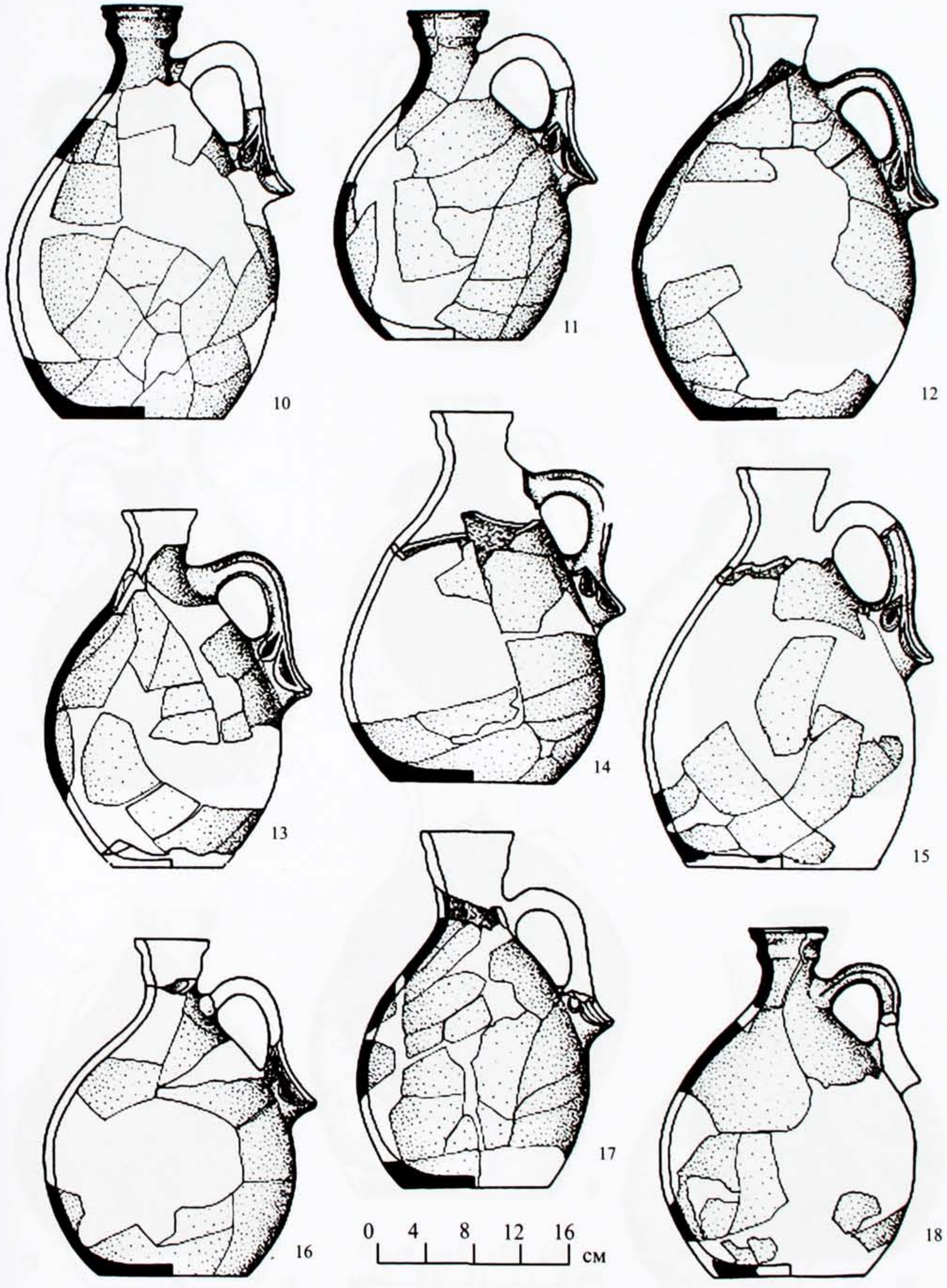
10
11
12
13
14
15
16
17
18
0
4
8
12
16
см

Таблица IIB. Съдове № 10–18

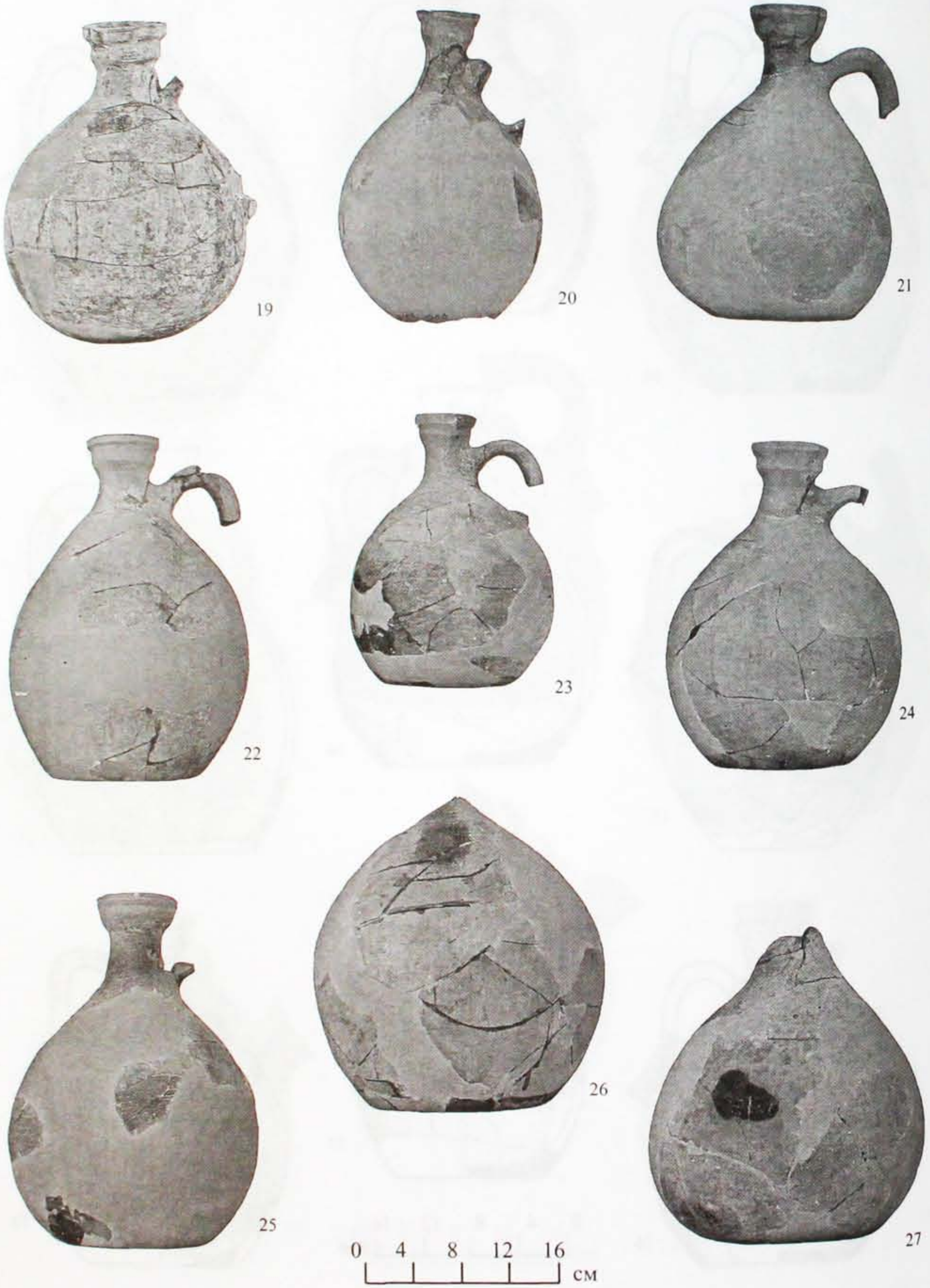
19
20
21
22
23
24
25
26
27
0 4 8 12 16 см

Таблица IIIA. Съдове № 19–27

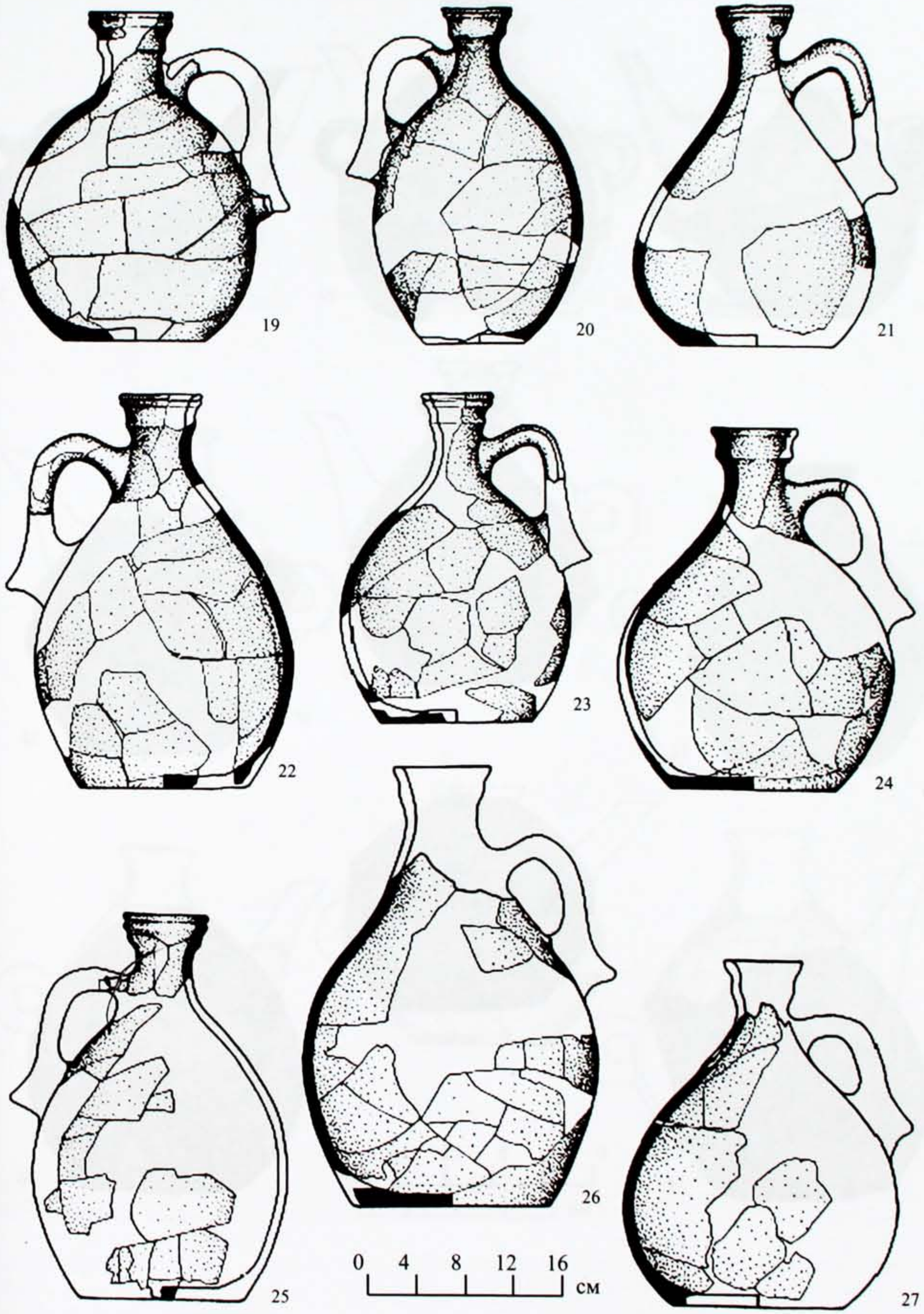
19
20
21
22
23
24
25
26
27
0 4 8 12 16 см

Таблица IIIB. Съдове № 19–27

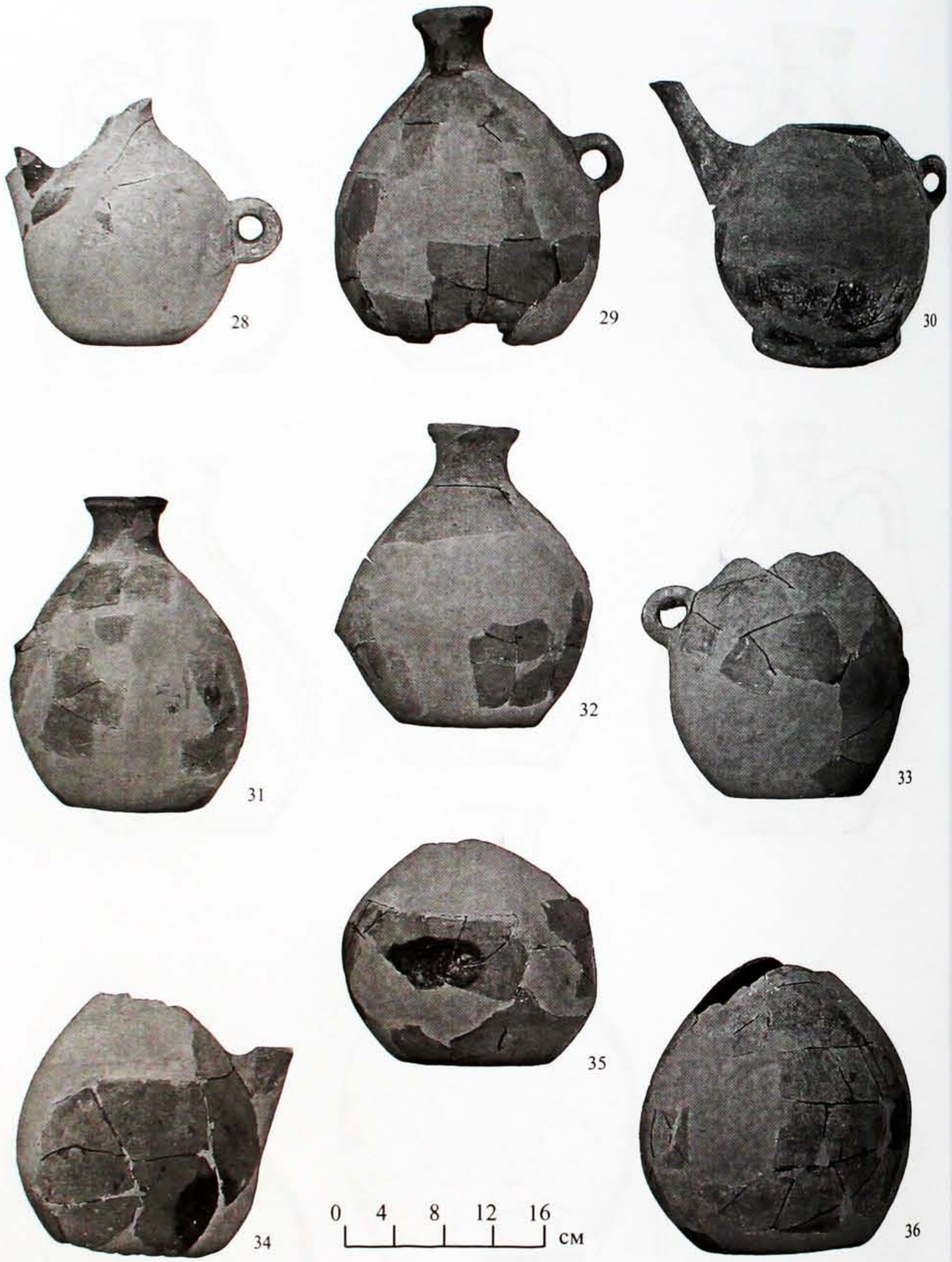
28
29
30
31
32
33
34
35
36
0 4 8 12 16 см

Таблица IVA. Съдове № 28–36

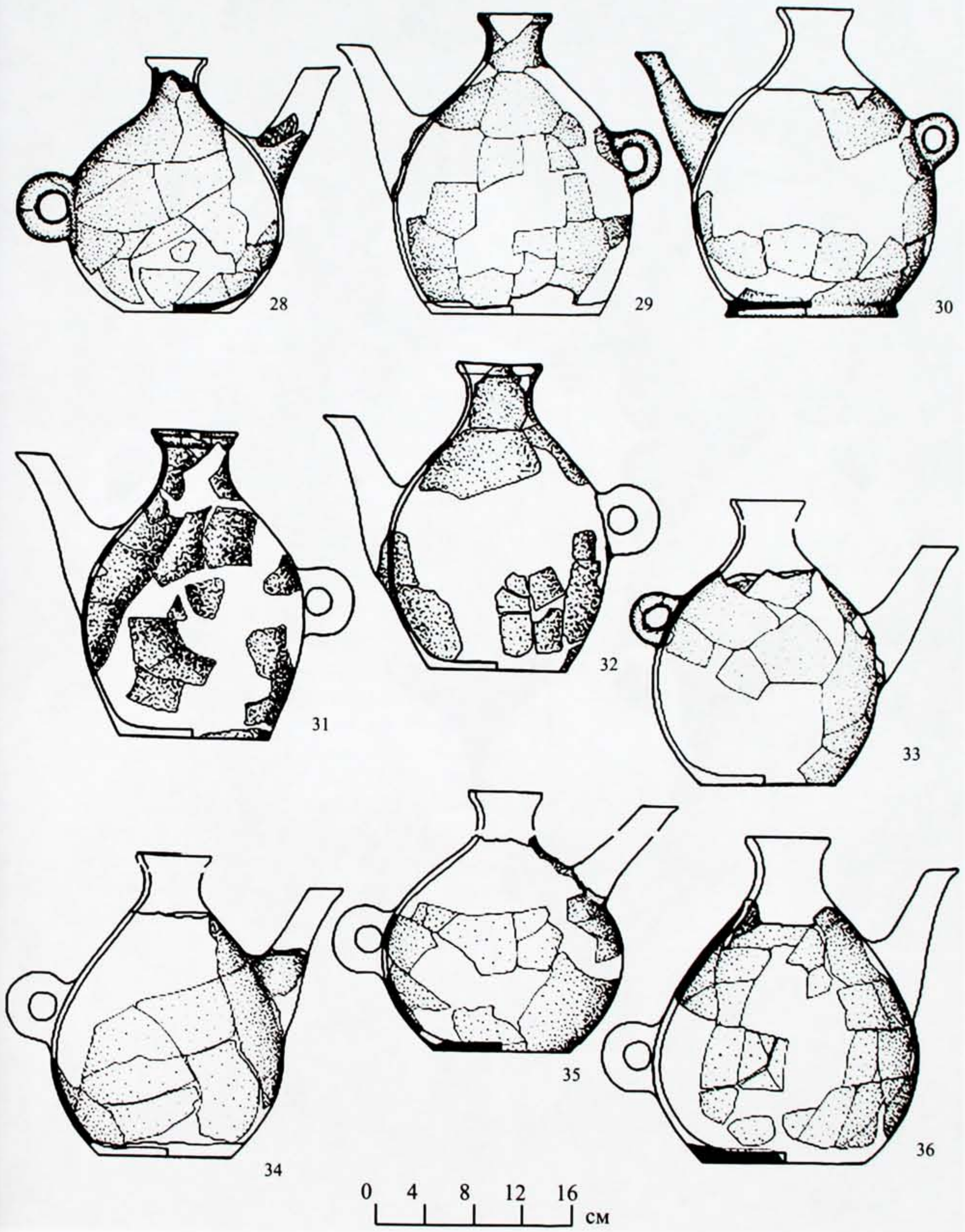
28
29
30
31
32
33
34
35
36
0 4 8 12 16 см

Таблица IVB. Съдове № 28–36

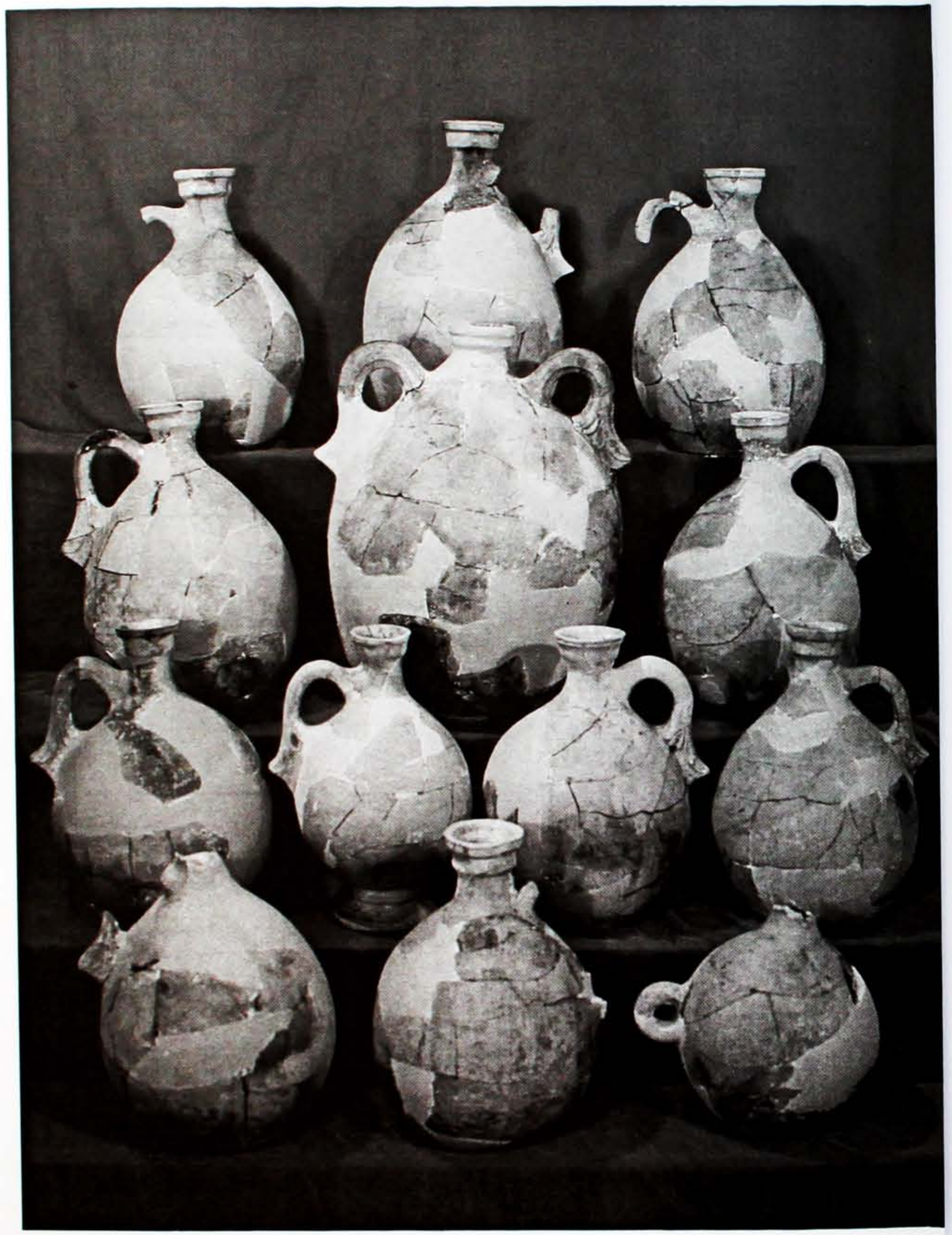

Таблица V. Цели и частично запазени съдове

СЕЛИЩЕ В ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА[1]

Тодор Балабанов

През лятото на 1979 година Комбинатът за товарни автомобили (КТА „МАДАРА“) в гр. Шумен предприема разширение на един от филиалните си цехове (№ 111), намиращ се в югозападния край на съвременното село (от 1981 град) Плиска (обр. 1).[2] Разширението не е било съгласувано с Националния институт за паметниците на културата или с ръководството на Филиала на Археологическия институт и музей при БАН в гр. Шумен за предварително археологическо проучване на терена. За него ни бе съобщено от работниците на цеха, които забелязали по повърхността на подравнения вече терен тъмни петна с пепел, въглени и камъни, примесени с керамика, а в някои участъци и човешки кости. Засегнатата при подравняването на терена площ е около 20 дка и се намира в югозападната част на Външния град на Плиска. Поради лекия наклон на терена от север на юг се е наложило пръстта от северния и северозападен сектор да бъде изгребана с машини на дълбочина от 0,30 м до 1,20 м и пренесена в южния сектор, където нивото е повдигнато съответно от 0,00 до 1,00 м над съвременния терен. Тук вече съществуваха над 20 изкопа с размери 4х4 м и дълбочина до 3 м, в които се отливаха бетонни стъпки за основите на новия цех. След внимателно оглеждане на профилите в незапълнените с бетон изкопи се установи, че в тях няма следи от вкопани жилища-землянки или гробове. Явно бе, че при подготовката на терена за строежа на новия цех, в северозападната му половина, определена за двор и складова база, е засегната само част от селище, което вероятно продължава на север и запад в терен, оставащ извън рамките на разширението. Ето защо квадратна мрежа бе поставена само в северната половина на обекта на площ около 7000 кв. м. Методът на работа бе съобразен с условията на терена и поставената задача – в кратък срок (от 7 до 31 август) да проучим в рамките на изкопа останките от жилища, гробове и евентуално други ранносредновековни съоръжения. Тъй като при започването на спасителните разкопки културният пласт в по-голяма част от проучвания терен беше частично или напълно унищожен, достатъчно бе само почистване на достигнатия

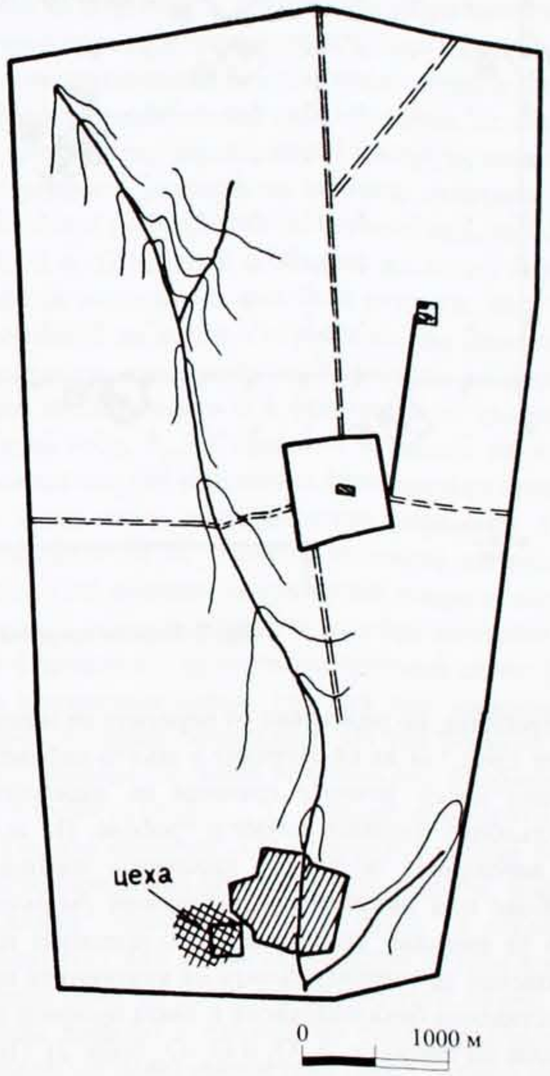

Обр. 1. Общ план на Външния град на Плиска и ситуация на селището при „Цеха“

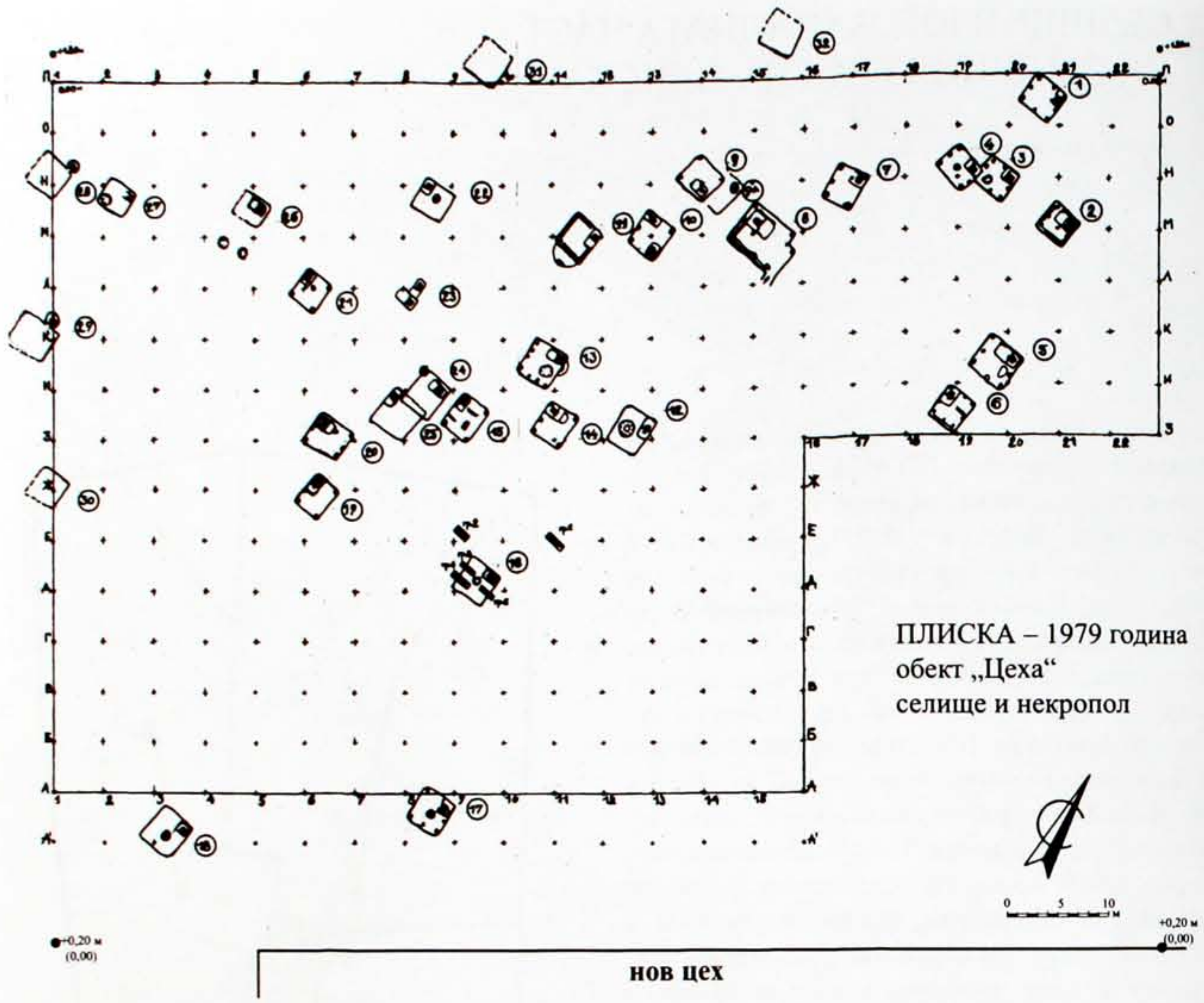

Обр. 2. План на проучената част от селището при „Цеха"

от греблата, но разбъркан от веригите на машините слой, за да се очертаят в жълто-кафявата здрава пръст точните граници на вкопаните по-дълбоко жилища, печки и гробове. По всяка вероятност по-плитко вкопаните жилища, гробове или наземни средновековни съоръжения са напълно унищожени. По-прецизни наблюдения за стратиграфията на културните напластявания бяха направени в двата профила на изкопа по линията $A_{1-}O_1$ и O_1–O_{23} (обр. 2). При северният профил нивото на съвременния терен е почти хоризонтално. Първият, сравнително добре разграничаващ се пласт се състои от тъмнокафява до черна хумусна пръст, която достига на дълбочина от 0 до 0,35 м. В близкото минало този пласт не е обработван, поради което е твърде еднороден. В него сравнително рядко се откриват дребни фрагменти от ранносредновековна битова керамика и малки камъчета, без съмнение довлечени през столетията от поройните дъждове откъм север, където са разположени множество заселени квартали или комплекси, включени във Външния град на Плиска. Вторият пласт от 0,35 до 0,50 м се проследява отчетливо само в отделни пунктове, в близост до вкопаните жилища – № 1 и № 31. Състои се също от черна хумусна пръст, в която се откриват фрагменти от битова керамика и по-едри късове от необработени камъни. В горната част на този пласт се проследява тънка ивица от сивопепелява пръст, която безспорно маркира нивото на средновековния терен. Именно това ниво ни бе ориентир и база за определяне дълбочината на жилищните ями в различните сектори на изкопа. Вторият, средновековен хумусен пласт, постепенно преминава в по-светлокафяв и жълто-кафяв здрав материк, в който са вкопани жилищните ями. Приблизително същата картина се наблюдава и в западния профил – от точка A_1 до точка $П_1$, който пресича ямите на три вкопани жилища – №№ 28, 29 и 30. Единствената разлика е, че съвременният терен в този профил (дълъг 105 м), има лек наклон от север на юг, отговарящ на 1 м денивелация от точка $П_1$ до точка A^{III}, отстояща на 15 м южно от A_1. В южната част на профила се наблюдава леко увеличаване на дебелината на съвременния хумусен пласт, който тук достига до 0,40 м. В празните пространства, отдалечени от вкопаните жилища и в двата профила не могат да се проследят категорично разликите между съвременния и средновековен хумусен слой. Те са хомогенни и на дълбочина около 0,50 м постепенно преминават в здрав материк. Липсата на културен слой по цялата площ може да се обясни с отсъствието на монументални градежи, при чието разрушаване остават винаги разпилени строителни отпадъци, или с по-краткото съществуване на селището.

Очертанията и посоката на поставената квадратна мрежа, която започва на 20 м северно от северната фасада (пилони) на новия цех, бяха съобразени с рамките и посоката на изкопа, а не с посоките на света. В тези рамки са разкрити и проучени напълно останките от 25 вкопани жилища и 5 гроба. Две жилища – 17 и 18 попадат извън южната граница на квадратната мрежа, но са проучени цялостно. Три жилища – 28, 29 и 30, регистрирани в западния профил, са проучени частично (само в рамките на изкопа), а последните две жилища – 31 и 32 са само маркирани. На тях се попадна в малка отводнителна траншея, прокопана след проливен дъжд на 2 м северно от северната граница на изкопа (обр. 2). Последните жилища останаха непроучени поради изчерпване на лимита от средства и време, определени за спасителните разкопки. Жилищата са номерирани по реда на тяхното откриване.

ЖИЛИЩА

ЖИЛИЩЕ 1 (обр. 2_1 и 3_1). Намира се в североизточната част на изкопа, кв. O_{20}. Жилищната яма е вкопана на 0,60 м от нивото на средновековния терен (на 1,20 м от нивото на съвременния терен). Греблото на машината е засегнало част от югоизточния му ъгъл. То има правоъгълна форма със страни 3 х 3,40 м, ориентирани по посоките на света. Подът е бил замазан с 0,02 м слой жълта глина, в която ясно се очертаваха (в ъглите и по средата на стените) 10 гнезда от греди, носещи покривната конструкция. Гнездата имат различна форма – кръгли, елипсовидни и правоъгълни, различни диаметри – от 0,10 м до 0,25 м и са вкопани на различна дълбочина – от 0,10 м до 0, 35 м. Две от гнездата, по средата на северната и южна стени, са ос, което подсказва, че билото на покрива е било ориентирано с посока север юг. В югозападния ъгъл и по средата на южната стена има по две гнезда за вертикални греди, което е възможен показател за съществуването на вход в западната половина на южната стена. Няма следи от трайна облицовка, но върху западната стена на землянката, която е най-добре запазена, личаха едва забележими отпечатъци от рогозка. В североизточният ѝ ъгъл, върху пода, е била изградена правоъгълна каменна печка, от която са запазени на място само 3 плочести камъка. Вътрешните размери на печката, очертани от границите на опаления до червено под, са 0,50 х 0,75 м. Отворът ѝ е обърнат на запад. В насипа на жилищната яма бяха открити: част от накрайник на колан, съставен от две бронзови пластинки, съединени на 3 мм една от друга, едно костено шило и 4 фрагмента от каменни точила (обр. 3_{2-7}) Събраните в насипа на землянката над 180 керамични фрагмента са главно от двата типа старобългарска керамика. 150 фрагмента са от гърнета, източени на ръчно колело от примесена със ситен кварцов пясък глина, с врязана украса и недобре изпечени, а 26 фрагмента – от гърнета, източени от по-фино пречистена глина, със сив или кафеникав чиреп и гладка повърхност. От тях успяхме да възстановим частично или напълно профилите на 8 гърнета (обр. 3_{8-15}).[3] Липсват фрагменти от глазирана керамика. От останалите типове ранносредновековна керамика като амфори, амфоровидни стомни, паници и други са открити само с по 1 или 2 фрагмента. Един от тези фрагменти (част от дъно, оформено като столче на ниска паница) е източен на бързо грънчарско колело, от фино пречистена глина, добила след изпичането кремав цвят. На около 1 м южно от жилището е преминавала канавка с ширина 0,50 м и дълбочина 0,25 м. Тук греблото на машината е отнело част от материка, поради което реално канавката е била вкопана малко по-дълбоко. В западна посока канавката не бе проследена, защото остава в незасегнат от изкопа терен, а в източна посока тя е унищожена напълно от греблата на машините, поради което предназначението ѝ остана неизяснено. По всяка ве-

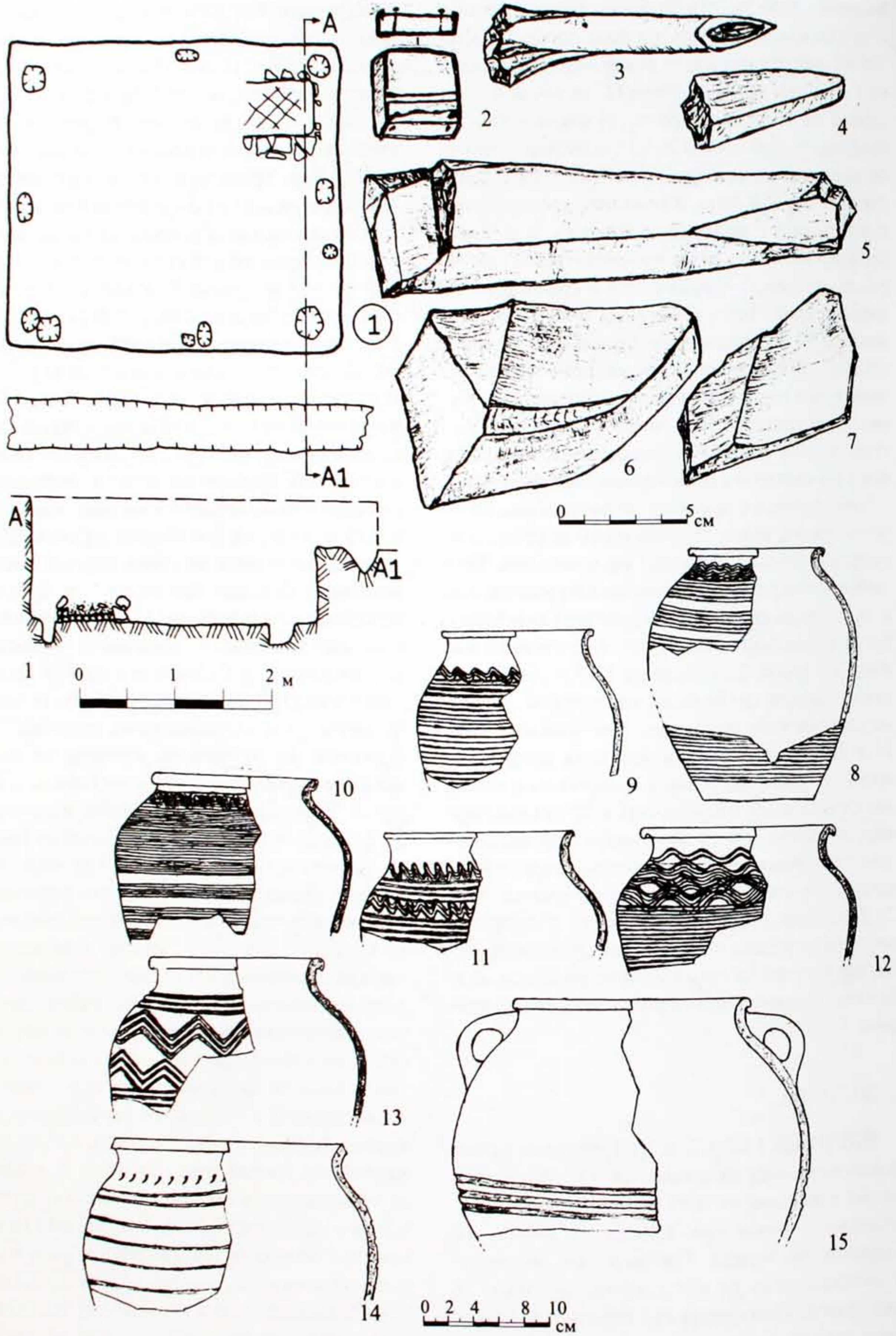

Обр. 3. Жилище 1. 1 - графичен план и разрез; 2 – бронзов коланен накрайник; 3 – костено шило; 4–7 – фрагменти от каменни точила (брусчета); 8–14 – фрагменти от кухненска керамика с врязана украса; 15 – сива керамика с излъскана повърхност

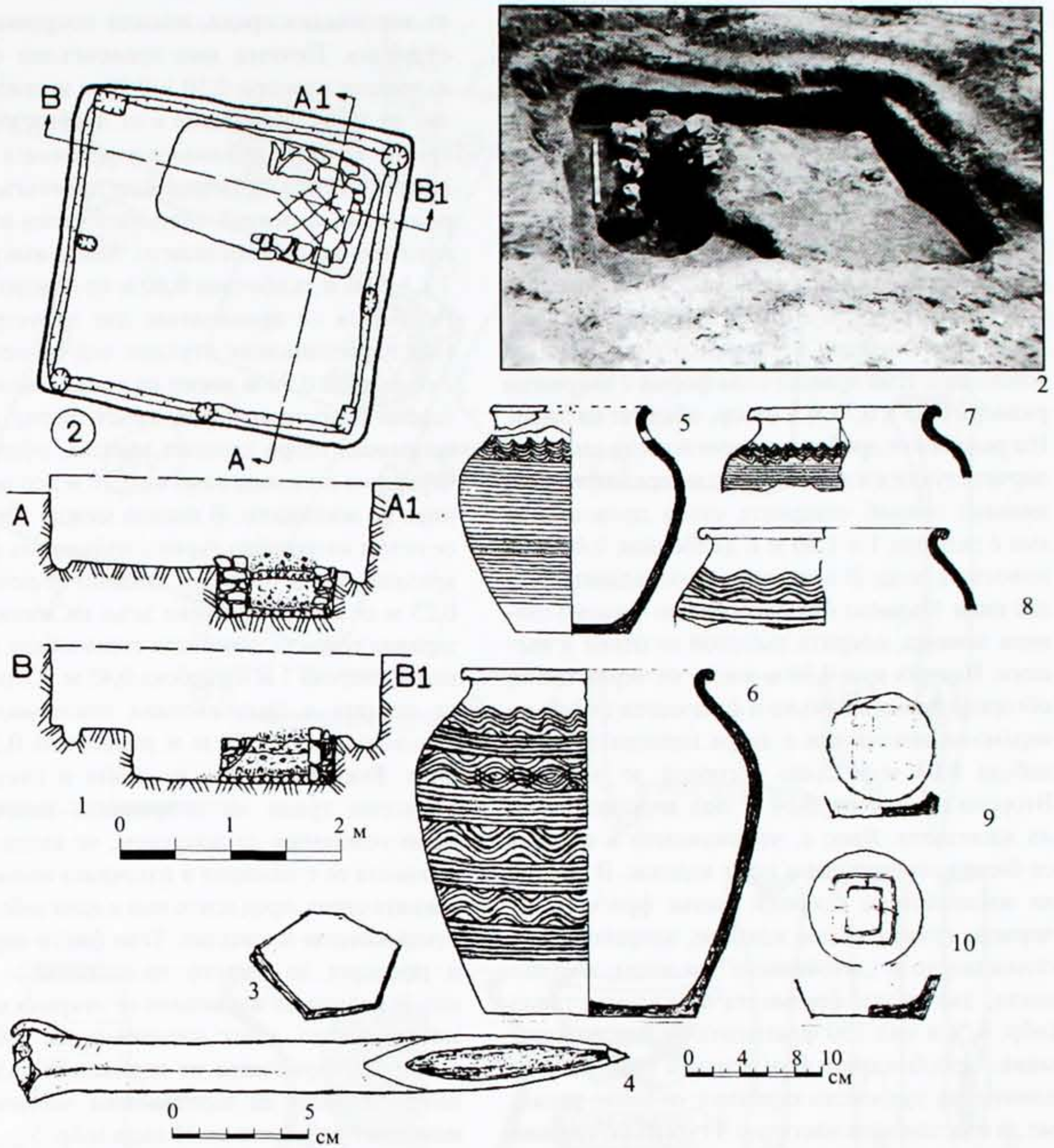

Обр. 4. Жилище 2. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 - фрагмент от стъклен предмет(?); 4 – костено шило; 5 -10 – керамика с врязана украса: 5-6 – графично възстановени гърнета; 7–8 – устия; 9–10 – дъна на гърнета с релефни знаци.

роятност тя е служела за отводняване на терена или маркира съоръжение, ограждало група землянки, разположени на север и северозапад в терен, който остава извън обсега на нашите проучвания.

ЖИЛИЩЕ 2 (обр. 2_2; $4_{1,2}$). Отстои на 7 м южно от землянка 1, в кв. $Л_{20-21}$ и $М_{20-21}$. Жилищната яма е вкопана на 0,75 м от нивото на сегашния терен (след подравняването му от машините) и приблизително на около 1 м от нивото на средновековния терен. Има правоъгълна форма със страни 2,80 х 3 м, ориентирани по посоките на света. Подът е от жълта трамбована глина. Проследяват се 2 нива, разделени с 0,05 м слой от черна пръст. В ъглите и по средата на стените на землянката се разчистиха 7 правоъгълни и кръгли гнезда с диаметър от 0,15 м до 0,25 м, вкопани на 0,20 до 0,40 м в пода. Те са от вертикалните греди, носили покривната конструкция. В пода, покрай стените, се проследяват плитки тесни жлебове, вероятно от дървени талпи, с които са били облицовани стените на землянката. Голямото количество ломени плочести камъни, намерени в южната половина на жилищния насип дават основание да се предположи, че над земята, най вероятно на южната страна, е била издигната стена от груба каменна зидария. Малкото стъпаловидно разширяване в западната половина на южната стена и прекъсването на тесния жлеб за дървената облицовка дават основание да предположим, че в този участък се е намирал входът на землянката. Това определя и посоката на покривното било – север–юг. Печката е разположена в североизточния ъгъл на жилището. Има правоъгълна форма с вътрешни размери 0,55 х 0,75 м и отвор, обърнат на запад. Изградена е от дребни и средни ломени камъни и парчета тухли в източната част на предварително вкопана покрай северната стена правоъгълна яма с размери 1 х 1,80 м и дълбочина 0,40 м от нивото на пода. В печката се проследяват също две нива. Първото е от обгоряла до червено глинена замазка, покрита със слой от пепел и въглени. Над тях има 0,30 м насип от черна пръст, обгорели ломени камъни и фрагменти от битова керамика, запечатани с втора глинена замазка, дебела 0,03 м и също обгоряла до червено. Второто ниво е на 0,10 м под подовото ниво на жилището. Явно е, че жилището и печката са били преустройвани поне веднъж. В насипа на жилището се откриха: малък фрагмент от червена тухла с тесни жлебове, направени при оглаждането и „заточването“ на шила, костено шило, два малки фрагмента от плоско стъкло (обр. $4_{3,4}$) и над 130 фрагмента от битова керамика. Преобладават фрагментите (над 120) от еднотипна кухненска керамика, от които успяхме да възстановим частично 4 гърнета с врязана украса и 2 дъна с релефни знаци (обр. 4_{5-10}). И в това жилище няма глазирана керамика. От сивата керамика с излъскана повърхност бе открит само 1 малък фрагмент, а от амфорите и амфоровидните стомни, източени на бързо колело от добре пречистена, с кремав цвят глина – 6 фрагмента.

ЖИЛИЩЕ 3 (обр. 2_3; 5_1). Разположено е на 4 м западно от жилище 2, в кв. $М_{19,20}$ и $Н_{19,20}$. Жилищната яма е вкопана на около 0,90 м от нивото на средновековния терен. Има почти квадратна форма със страни 3 х 3,20 м, ориентирани по посоките на света. Подът е уплътнена жълто-кафява пръст, без следи от глинена замазка. В ъглите на пода и по средата на стените има 8 правоъгълни и елипсовидни гнезда от вертикални греди, носили покривната конструкция. Печката има правоъгълна форма с вътрешни размери 0,50 х 0,70 м и отвор, обърнат на запад. Изградена е от дребни и по-едри грубо обработени камъни в източната част на предварително вкопана в пода правоъгълна яма, разположена покрай северната стена в североизточния ъгъл на жилището. Ямата има размери 1 х 1,70 м и дълбочина 0,60 м от подовото ниво. В печката се проследяват две преустройства. Над първоначалния отухлен под на печката се е образувал 0,50 м насип от пепел, въглени, обгорели камъни и черна пръст, върху който е направена втора глинена замазка, обгоряла до червено и отстояща само на 0,10 м под подовото ниво на жилището. В насипа между двете нива се откри натрошено гърне с издължена форма и врязана украса (обр. 5_9). Западно от печката, на 0,25 м от северозападния ъгъл на жилището, в здравия терен на северната стена е била вкопана ниша, широка 1 м и дълбока 0,45 м. Югозападно от печката е била вкопана елипсовидна яма с диаметър 1 х 1,70 м и дълбочина 0,50 м от пода. Разположението на ямата и гнездата от подпорни греди на покривната конструкция дават основание да допуснем, че входът на землянката се е намирал в източната половина на южната стена, пред която има и едва забележима стъпаловидна площадка. Тези факти определят и посоката на билото на покрива – север-юг. В насипа на жилището се откриха едно каменно точило, шест костени шила (обр. 5_{2-8}) и над 320 фрагмента от керамични съдове, от които успяхме да възстановим частично или напълно профилите на 10 съда (обр. 5_{10-18}). Прави впечатление, че над 300 фрагмента са от гърнета с врязана украса, източени от по-груба или от добре пречистена глина, в която се забелязват дребни люспи от слюда. Съдовете са сравнително добре изпечени, с червен или тъмнокафяв лом. Само 5 безлични фрагмента са от сива керамика с излъскана повърхност, 3 фрагмента от глазирана и 6 фрагмента от амфори и амфоровидни стомни. Югозападния ъгъл на жилището е застъпен от по-късното жилище № 4.

ЖИЛИЩЕ 4 (обр. 2_4; 5_1; 6_1). Има правоъгълна форма със страни 3 х 3,30 м, ориентирани почти по посоките на света (15^0 отклонение). Североизточният ъгъл на жилището застъпва югозападния ъгъл на жилище № 3 и попада в кв.

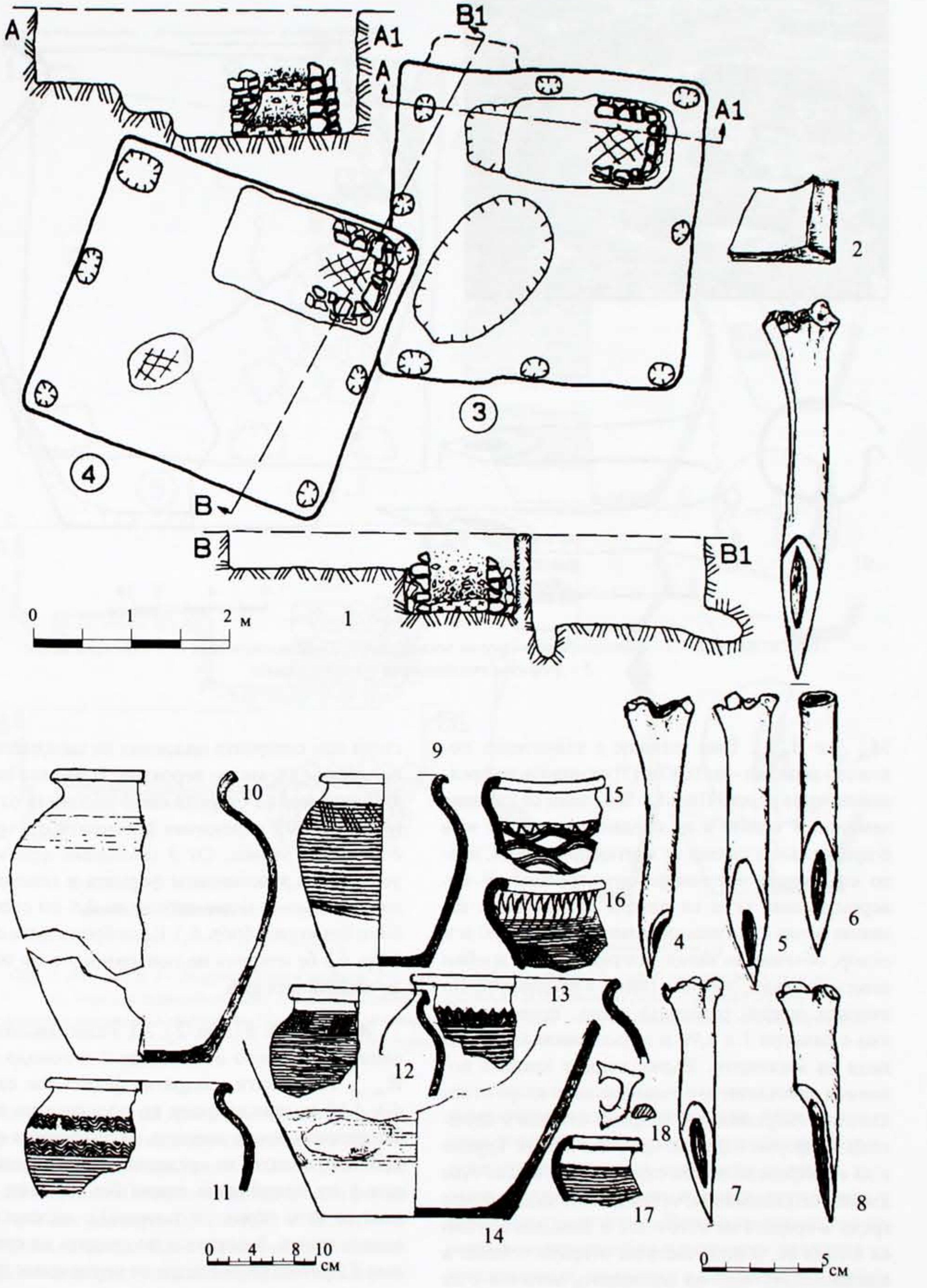

Обр. 5. Жилище 3 и 4. 1 – графичен план и разрези; 2 – фрагмент от каменно брусче; 3-8 – костени шила; 9 – гърне с врязана украса; 10-17 – фрагменти от керамика с врязана украса; 18 – дръжка от глазирана чаша

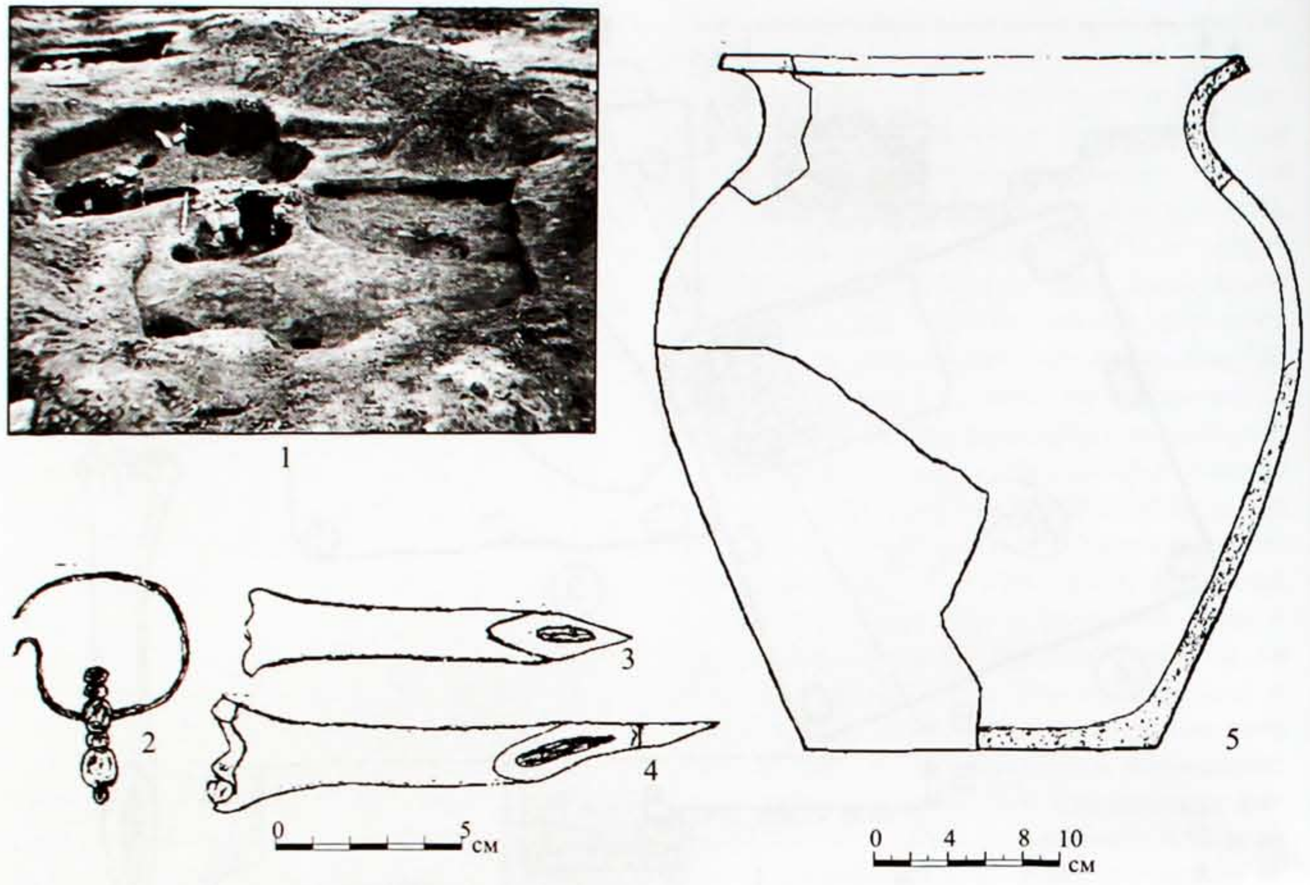

Обр. 6. Жилище 4. 1 – фотографска снимка на жилище 3 и 4; 2 – бронзова обица; 3–4 – костени шила; 5 – графично възстановено гърне без украса

М$_{18, 19}$ и Н$_{18, 19}$. Това жилище е значително по-плитко вкопано – на 0,40 м (?) от нивото на средновековния терен. Подът е без следи от глинена замазка. В ъглите и по средата на стените има 6 правоъгълни гнезда от вертикални греди, които са носили покривната конструкция. В североизточния ъгъл се разкри правоъгълна каменна печка с вътрешни размери 0,50 х 0,60 м и отвор, обърнат на запад. Изградена е от дребни ломени камъни, споени с глина, в предварително вкопана покрай северната стена правоъгълна яма с размери 1 х 1,90 м и дълбочина 0,30 м от пода на жилището. Върху пода, в южната половина на жилището е съществувало второ отоплително съоръжение – открито огнище с елипсовидна форма и диаметър 0,40 х 0,60 м. Трудно е да се определи от коя страна е бил входа. Ако вземем под внимание, че гнездата от подпорните греди в средата на източната и западната стени са в една ос, и наличието на открито огнище в югозападната част на жилището, логично е да определим посоката на билото на покрива от изток към запад. В такъв случай възможно място за вход остава южната половина на източната стена или северната половина на западната стена, което е по-малко вероятно. В насипа на жилищната яма се откриха само две шила от кост (обр. 6$_{3, 4}$) и 13 керамични фрагмента от гърнета с врязана украса. От 3 по-големи фрагмента успяхме да възстановим формата и големината на едно гърне, чиито дебели до 0,8 см стени са били без украса (обр. 6$_{5}$). Една бронзовата обеца (обр. 6$_{2}$) бе открита на повърхността на терена до жилищната яма.

ЖИЛИЩЕ 5 (обр. 2$_{5}$; 7$_{1}$). Разположено е на около 10 м южно от жилище 2 и попада в кв. И$_{19, 20}$. Има почти квадратна форма със страни 4 х 4,10 м, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина около 0,80 м от нивото на средновековния терен. Подът е от трамбована глина без замазка, като част от него (южно от печката) е застлан с каменни плочи. В ъглите и по средата на стените има 8 правоъгълни гнезда от вертикални греди, които са носили покрива. Печката е изградена от едностранно обработени каменни блокчета и дребни ломени камъни около тях. Разположена

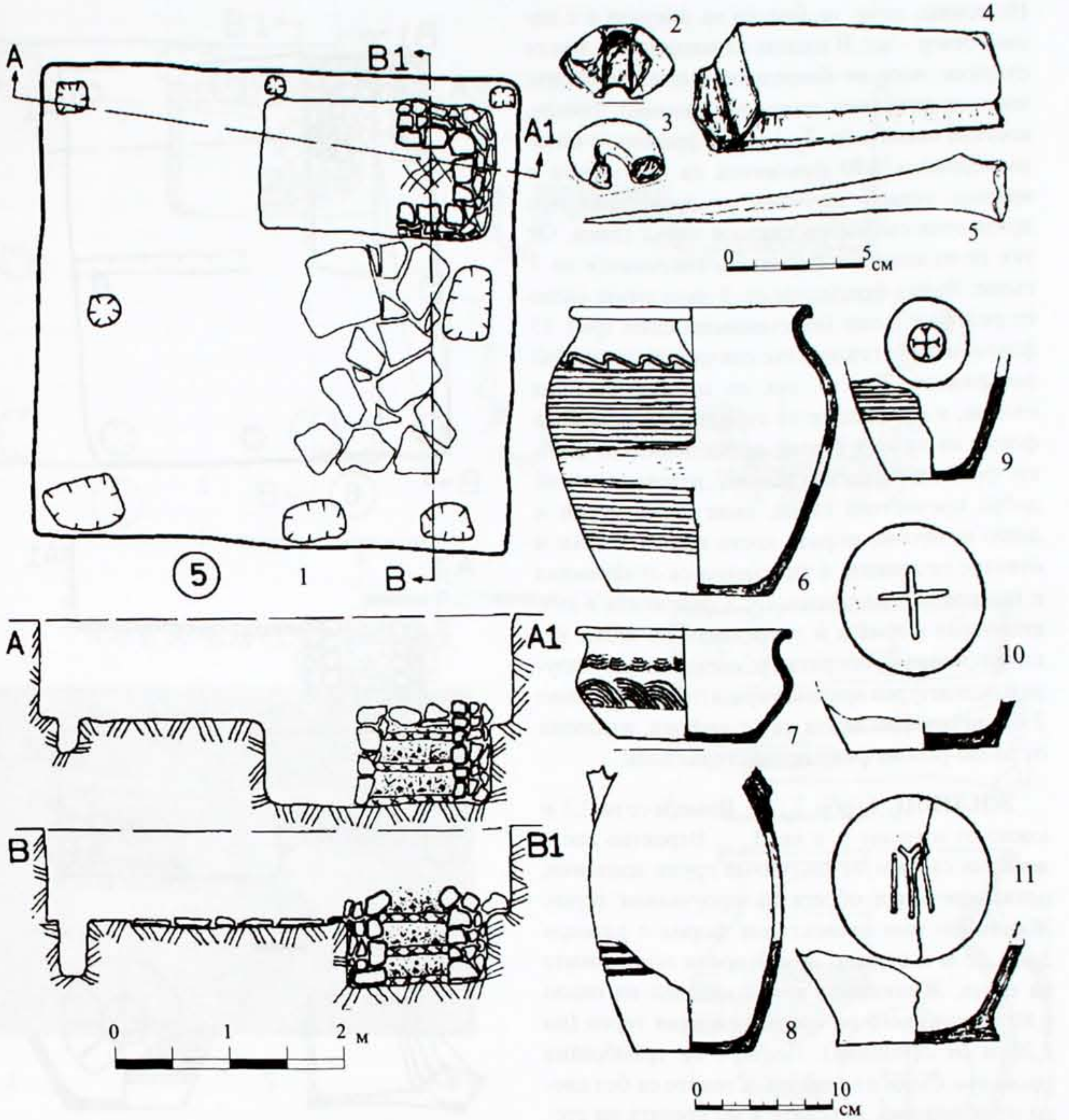

Обр. 7. Жилище 5. 1 – графичен план и разрези; 2 – част от глинен прешлен; 3 – част от стъклено мънисто; 4 – част от каменно точило; 5 – костено шило; 6 – графично възстановено гърне с врязана украса; 7 – паница с глазирана повърхност; 8 – фрагмент от амфоровидна стомна (сива керамика с излъскана повърхност); 9–11 – дъна от гърнета с релефни знаци

е в източната част на правоъгълна яма, вкопана покрай северната стена в североизточния ъгъл на жилището. Ямата е с размери 1 х 2 м и е вкопана на 0,60 м от пода. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,50 х 0,70 м. Отворът ѝ е обърнат на запад. Проследяват се три горивни нива, тоест тя е преустройвана три пъти. Първоначално подът на печката и на ямата са били на едно ниво, при второто преустройство подът на печката е повдигнат с 0,20 м, а при третото се изравнява с пода на жилището. Между трите нива в печката, които са разграничени с отухлени глинени замазки, има насип от пепел, въглени, обгорели камъни и пръст, примесени с керамични фрагменти. Входът на жилището по всяка вероятност е бил в източната половина на южната стена, до където е положена каменната настилка на пода. Тук вертикалните подпорни греди са били с по-голям диаметър, а ъгловата подпора е изместена по-близо до централната.

По всичко личи, че билото на покрива е с посока север – юг. В насипа на жилищната яма се откриха: част от биконичен глинен прешлен, част от стъклено мънисто, каменно точило, костено шило (обр. $7_{2–5}$) и 215 фрагмента битова керамика. 190 фрагмента са от гърнета с врязана украса, източени от пречистена или примесена със ситен кварцов пясък глина. От тях се възстанови формата и големината на 1 гърне. Върху фрагменти от 5 дъна личат следи от релефни знаци (възстановени само три). 15 фрагмента са от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност. Три от тях са от амфоровидна стомна, а останалите от гърнета със сферична форма на тялото. Прави впечатление, че всички фрагменти са от съдове, източени от не добре пречистена глина, имат дебел чиреп и лошо изпичане, поради което стените отвън и отвътре се лющят. 6 фрагмента са от керамика с глазирана повърхност. От 3 фрагмента е възстановена формата и големината на малка купичка (паница), покрита със светлозелена глазура и подглазурна врязана украса (обр. $7_{6–11}$). Само 2 безлични фрагмента са от амфори, източени от бледо-розова фино пречистена глина.

ЖИЛИЩЕ 6 (обр. 2_6; 8_1). Намира се на 2,5 м южно от жилище 5, в кв. $З_{18,19}$. Вероятно двете жилища са част от по-голяма група землянки, оставащи извън обсега на проучвания терен. Жилището има правоъгълна форма с размери 3 х 3,30 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на около 0,80 м от нивото на средновековния терен (на 1,20 м от сегашния). Подът е от трамбована глина със следи от замазка. Стените са без следи от облицовка. В ъглите и по средата на стените има 8 кръгли и правоъгълни гнезда от вертикални греди, които са носили покрива. Печката е правоъгълна с вътрешни размери 0,40 х 0,55 м и отвор, обърнат на юг. Изградена е от дребни и средно големи необработени камъни в северната част на правоъгълна яма с размери 1 х 1,80 м и дълбочина 0,40 м от подовото ниво. Ямата е разположена покрай западната стена, в северозападния ъгъл на жилището. И при тази печка се наблюдават две преустройства. При второто преустройство нивото на пода на печката се е повдигнало до нивото на жилищния под. От средата на източната стена към печката в пода се проследява тесен и плитък жлеб. Може би тук е съществувала лека дървена преграда която е разделяла жилището на две части. От централните подпорни греди, които са в една ос, следва да заключим, че билото на покрива е било ориентирано север – юг, а входът на жилището се е намирал в източната половина на южната стена. В насипа на жилищната яма се откриха част от каменно точило (обр. 8_2) и 11 фрагмента от глинени съдове с врязана украса. Един от фрагментите е дъно с релефен знак (обр. 8_3).

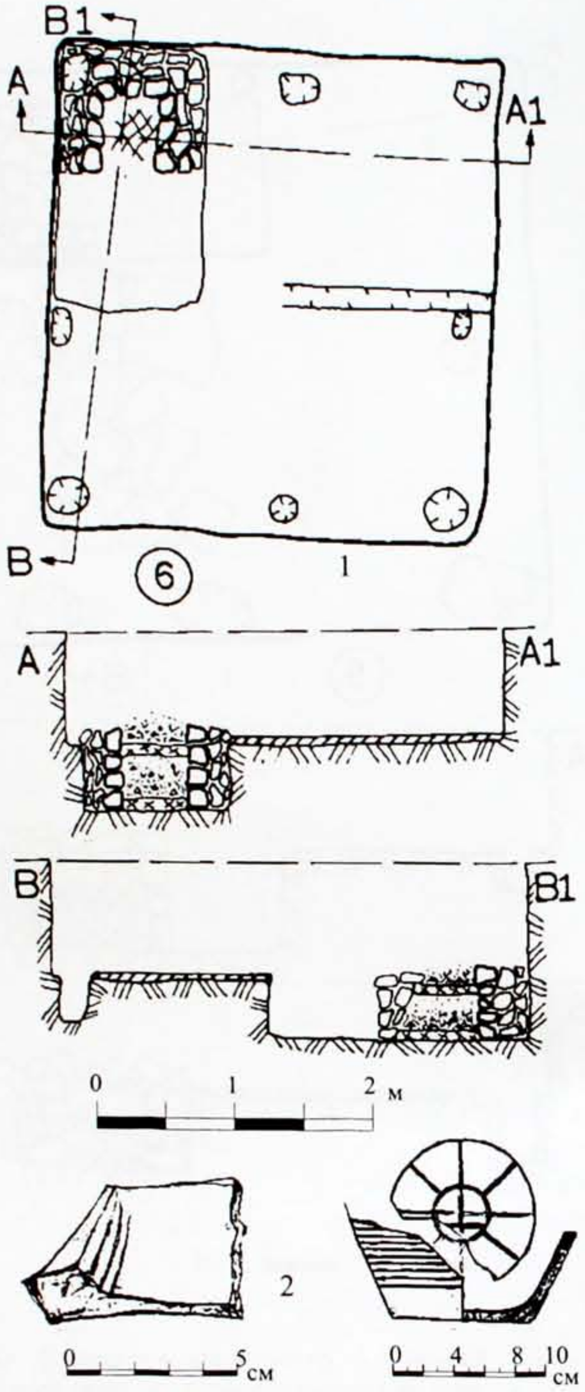

Обр. 8. Жилище 6. 1 – графичен план и разрези;
2 – част от каменно брусче;
3 – дъно от гърне с релефен знак

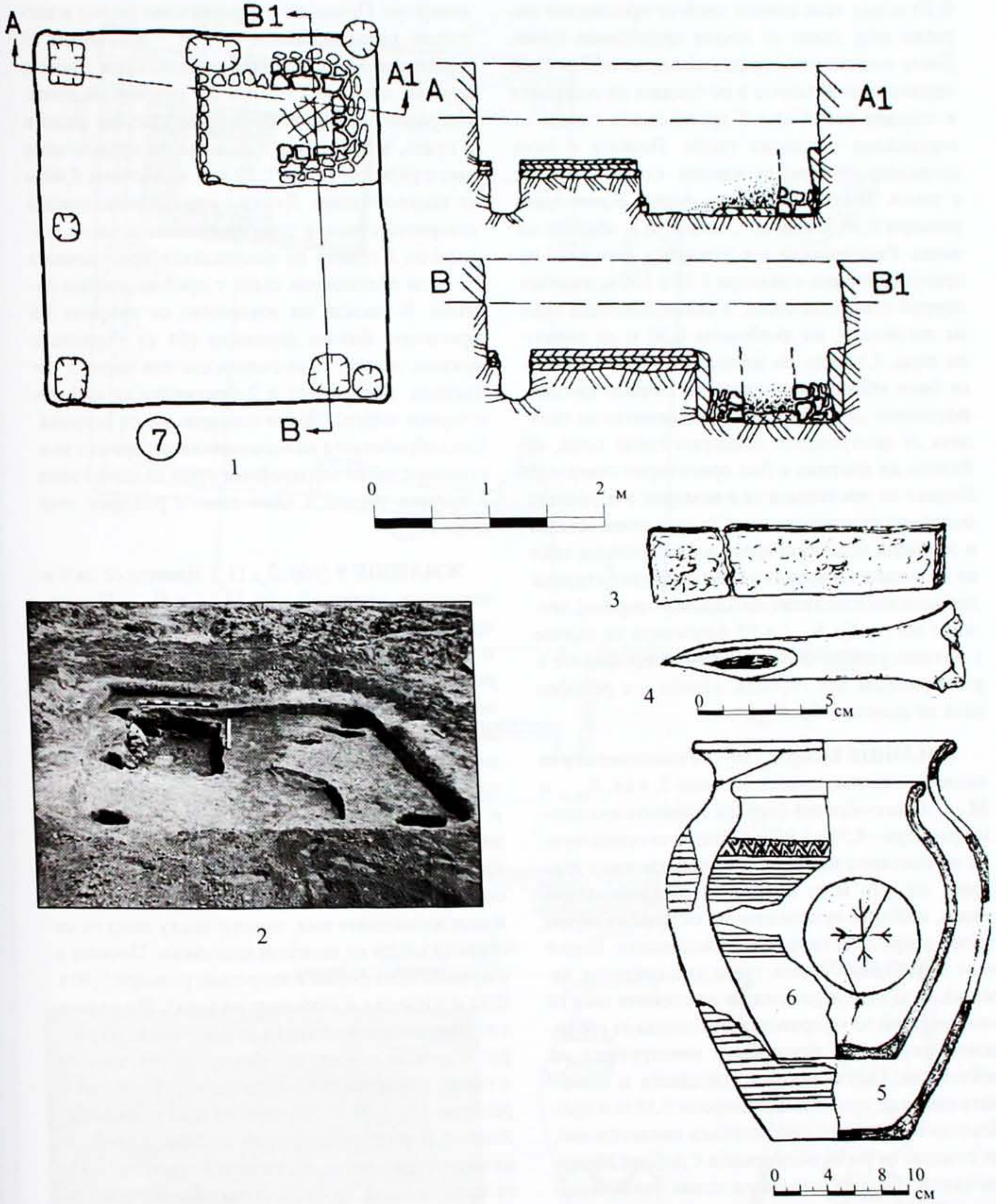

Обр. 9. Жилище 7. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; фрагменти от железен предмет (?); 4 – костено шило; 5–6 – графично възстановени гърнета с врязана украса и релефен знак върху дъното на № 6.

ЖИЛИЩЕ 7 (обр. 2_7; $9_{1, 2}$). Намира се на около 8 м западно от жилище 4 в кв. $М_{16,17}$ и $Н_{16, 17}$. Заедно с още 4 жилища – 8, 9, 10 и 11, оформят обособена група. Има правоъгълна форма с размери 3,10 х 3,30 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е била вкопана на около 0,80 м от нивото на средновековния терен. Подът е от жълта трамбована глина. На

0,10 м под този глинен слой се проследява по-ранен под, също от жълта трамбована глина. Двете подови нива са разделени от 0,07 м слой черна пръст. В ъглите и по средата на северната и западна стени има 8 правоъгълни гнезда от вертикални подпорни греди. Печката е била изградена от дребни ломени камъни, споени с глина. Има правоъгълна форма с вътрешни размери 0,50 х 0,60 м. Отворът ѝ е обърнат на запад. Разположена е в източната половина на правоъгълна яма с размери 1,30 х 160 м, вкопана покрай северната стена, в североизточния ъгъл на жилището, на дълбочина 0,30 м от нивото на пода. Стените на площадката пред печката са били облицовани с плоски ломени камъни, поставени „на ребро“. Разположението на гнездата от централните подпорни греди сочи, че билото на покрива е бил ориентиран север–юг. Входът на землянката се е намирал в източната половина на южната стена. За това свидетелстват и двойката подпорни греди в югоизточния ъгъл на жилището. В насипа на землянката се откриха две железни пластини (напълно корозирали), шило от кост (обр. $9_{3,4}$) и 35 фрагмента от съдове с врязана украса. Възстановени са профилите и размерите на две гърнета, едното – с релефен знак на дъното (обр. $9_{5,6}$).

ЖИЛИЩЕ 8 (обр. 2_8; $10_{1,2}$). Разположено е на около 4 м югозападно от жилище 7, в кв. $Л_{14,15}$ и $М_{14,15}$. Има г-образна форма и сравнително големи размери – 4,50 х 5,90 м. Стените са ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на 0,70 м от нивото на средновековния терен, който се проследява по останките от няколко открити огнища около жилището. Подът е от трамбована жълта глина със следи от замазка. В ъглите и по средата на стените има 10 големи (до 0,50 м) правоъгълни гнезда от греди, които са носили покривната конструкция на жилището. Около южната, западната и северната стени се проследяват широки 0,15 м и дълбоки до 0,10 м жлебове, които са свидетелство, че стените са били облицовани с дебели дървени талпи. Покрай източната стена такъв жлеб няма. Тук стената прави г-образна чупка, която оформя ниша, широка 1 м и дълга 3,50 м. Южната стена на тази ниша е скосена като рампа, излизаща извън рамките на жилищната яма. По всяка вероятност тук, в източната част на южната стена, се е намирал входа на жилището. Това определя и посоката на покривното било – север–юг. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,65 х 0,90 м – по-големи от размерите на останалите правоъгълни печки в другите жилища. Отворът ѝ е обърнат на изток. Изградена е от дребни ломени камъни, споени с глина, в западната половина на правоъгълна яма с размери 1,30 х 2,20 м и дълбочина 0,40 м от подовото ниво. Ямата е разположена покрай северната стена, в северозападния ъгъл на жилището. Стените на площадката пред печката са били облицовани също с дребни ломени камъни. В насипа на жилището се откриха 56 фрагмента битова керамика (44 от гърнета с врязана украса, 10 от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност и 2 фрагмента от амфори с червен чиреп). Други находки не се откриха. След обработката на керамичния материал е възстановен частично профила само на едно гърне с врязана украса и едно дъно с релефен знак (обр. 10_{3-5}).

ЖИЛИЩЕ 9 (обр. 2_9; 11_1). Намира се на 5 м западно от жилище 8, в кв. $М_{13,14}$ и $Н_{13,14}$. Има неправилна правоъгълна форма (северозападният и югозападният ъгъл са силно заоблени), с размери 2,80 х 3,50 м и стени, ориентирани почти по посоките на света (5^0 отклонение). Жилищната яма е вкопана на около 0,90 м от нивото на средновековния терен. Подът е от трамбована глина без следи от замазка. Това е първото жилище в ъглите и покрай стените на което не се откриват гнезда от греди за покривната конструкция. По всяка вероятност носещите покривната конструкция греди са били извън жилищната яма, защото върху пода не се откриха следи от каменни подложки. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,40 х 0,50 м. Отворът ѝ е обърнат на запад. Изградена е от няколко плочести камъка поставени „на ребро“ и дребни ломени камъни около тях, споени с глина, в източната част на правоъгълна яма с размери 1 х 1,70 м, вкопана на 0,25 м от пода. Ямата е разположена покрай източната стена, в югоизточния ъгъл на жилището. Стените на ямата пред печката са били облицовани с плоски камъни, поставени „на ребро“. На 0,50 м източно от североизточния ъгъл на жилището и на 0,20 м над пода му са запазени следи от открито огнище с диаметър около 0,80 м. Поради нарушаване на земния пласт от машините не е възможно да се определи дали огнището е свързано с жилище 9 (макар извън границите му) или е част

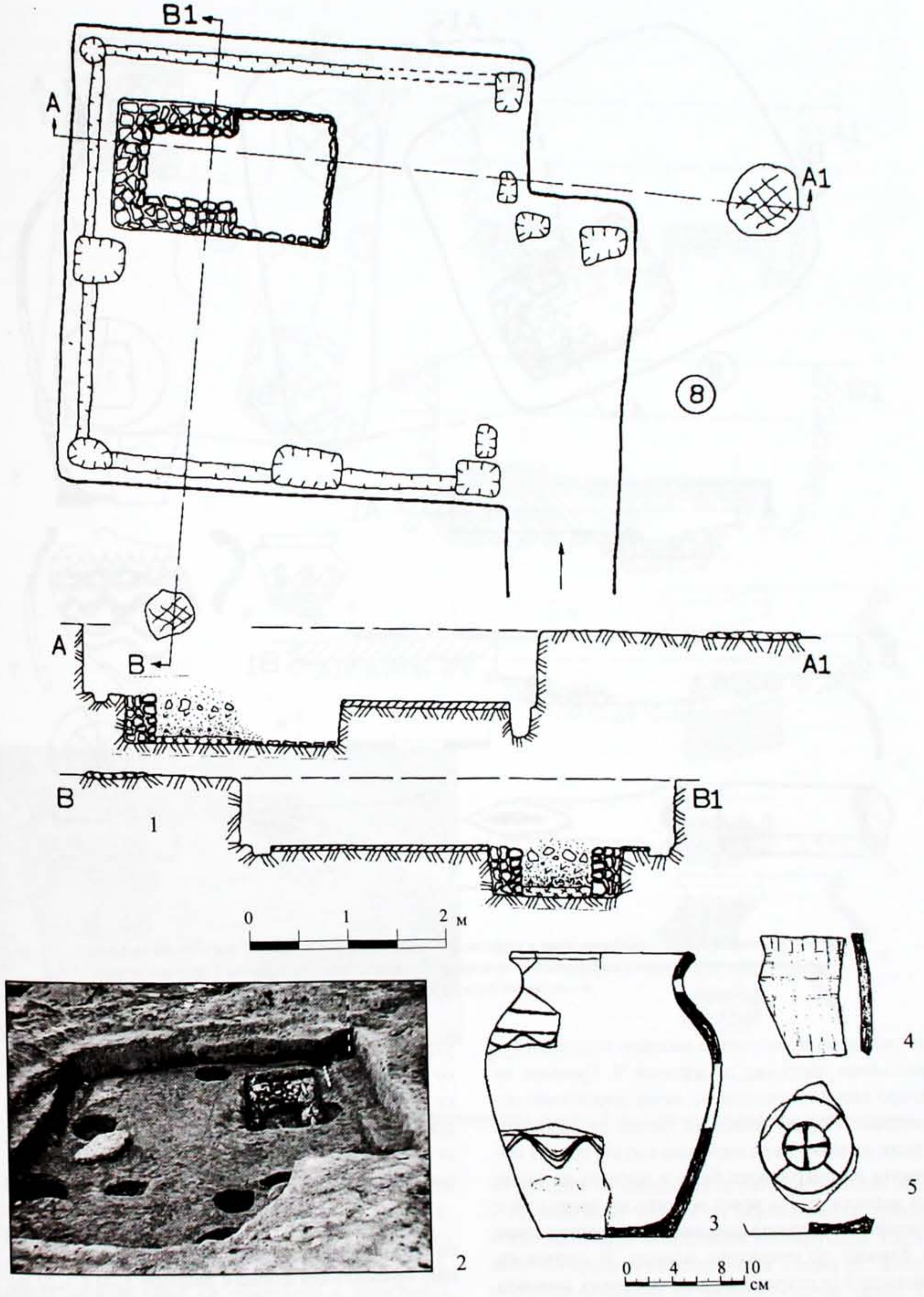

Обр. 10. Жилище 8. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – графично възстановено гърне с врязана украса; 4 – фрагмент от сива керамика с излъскана повърхност; 5 – дъно от гърне с релефен знак.

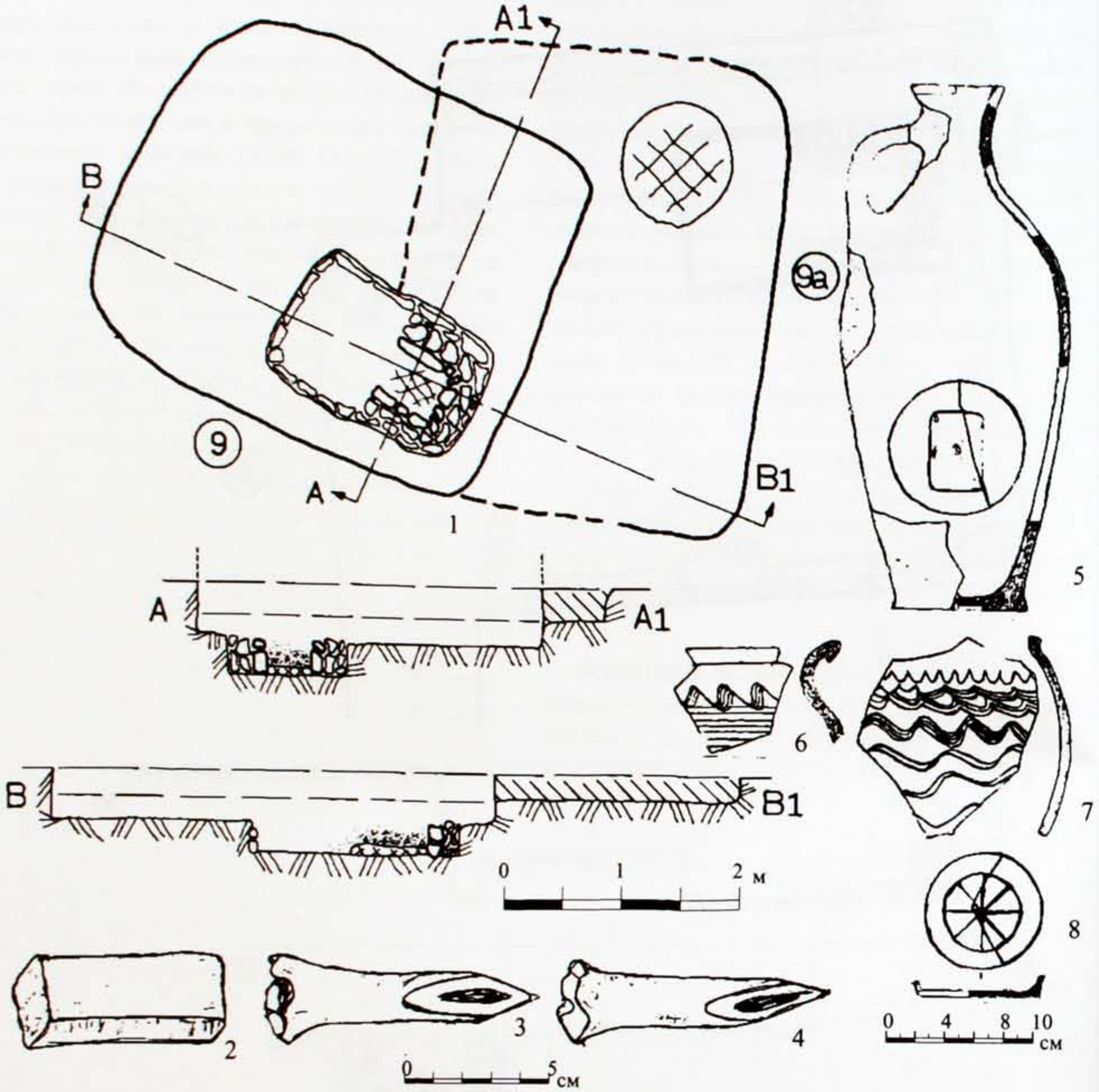

Обр. 11. Жилище 9 и $9_{А}$. 1 - графичен план и разрези; 2 – част от каменно брусче; 3-4 – костени шила; 5 – възстановка на глазирана амфоровидна стомна; 6–7 – фрагменти от гърнета с врязана украса; 8 – част от дъно с релефен знак

от по-ранно и по-плитко вкопано жилище ($9_{А}$), застъпено частично от жилище 9. Граници на второ вкопано жилище не личат достатъчно отчетливо. Поради липса на гнезда от подпорни греди не може да се определи със сигурност посоката на покривното било и мястото на входа на жилището. По всяка вероятност входът се е намирал в северната половина на източната стена в близост до откритото огнище. В насипа на жилище 9 се откриха две костени шила, каменно точило (обр. 11_{2-4}) и 63 фрагмента от битова керамика, от които 52 са от гърнета с врязана украса и дъно с релефен знак, 4 фрагмента са от сива керамика с излъскана повърхност, 3 – от глазирана амфоровидна стомна с негативен правоъгълен отпечатък на дъното и 4 фрагмента от дебелостенни съдове с кремаво-жълт чиреп и фино пречистена глина (обр. 11_{5-8}).

ЖИЛИЩЕ 10 (обр. 2_{10}; $12_{1,\ 2}$). Намира се на 3,5 м южно от жилище 9, в кв. $Л_{12,\ 13}$ и $Н_{12,\ 13}$. Има правоъгълна форма с размери 3,20 x 3,70 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,80 м

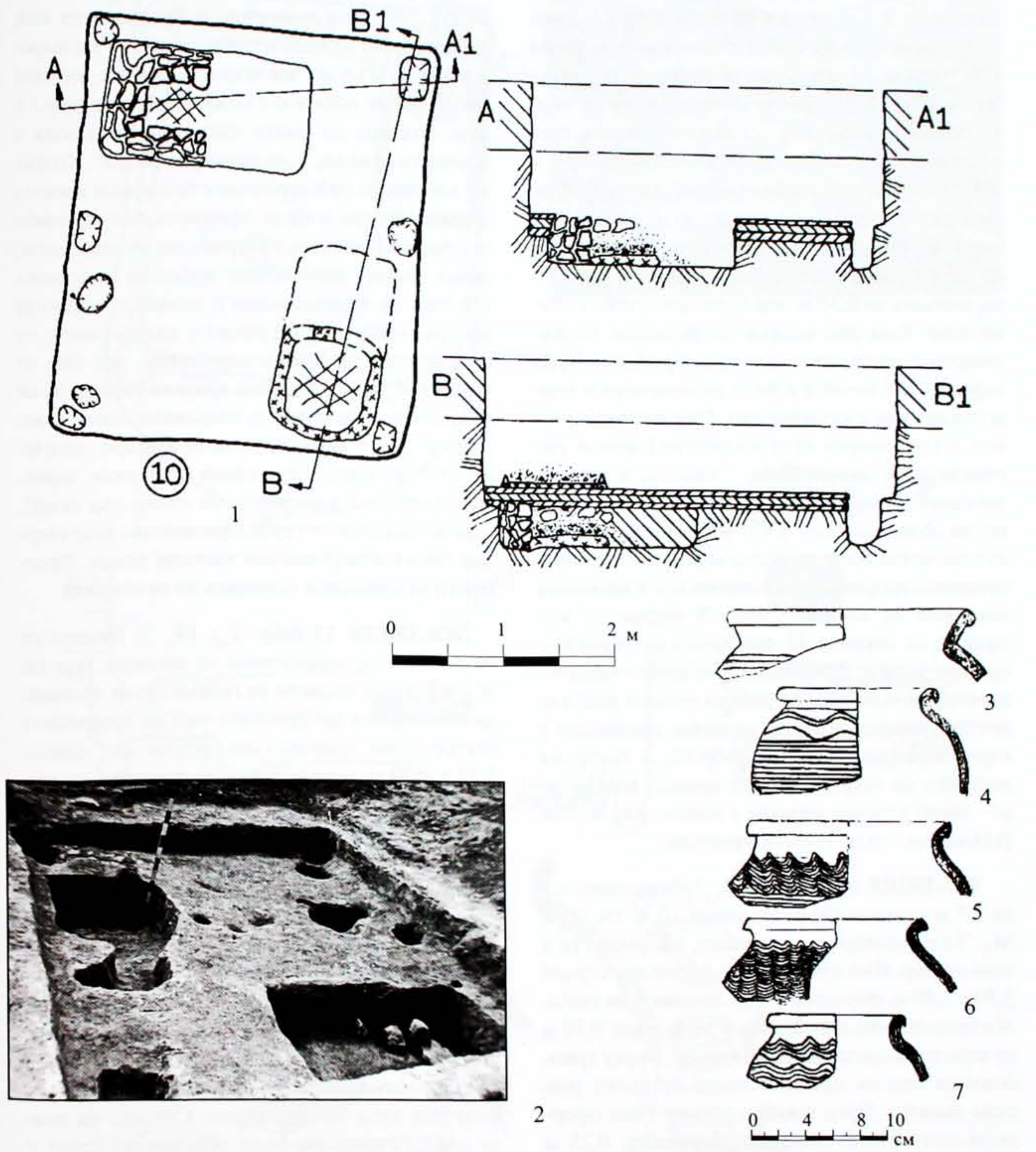

Обр.12. Жилище 10. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3–7 – устия от гърнета с врязана украса

от нивото на средновековния терен. Подът е от трамбована жълта глина, без следи от замазка. На 0,08 м под този слой се проследява по-ранно подово ниво, също от жълта трамбована глина. Двете подови нива са разделени с прослойка от черна пръст, което показва, че жилището е претърпяло основно преустройство. В ъглите и по средата на западната и източната стени има 6 правоъгълни гнезда за вертикалните греди, които са носили покривната конструкция. Гнездата по средата на стените са в една ос, което определя посоката на билото – изток–запад. В северозападния ъгъл на жилището, покрай северната стена е вкопана правоъгълна яма с дълбочина 0,40 м от пода и размери 1 х 1,70 м. В западната ѝ половина е била изградена с дребни ломени камъни правоъгълна каменна печка с вътрешни размери 0,40 х 0,60 м и отвор на изток В югоизточния ъгъл на жилището, върху подовото ниво е съществувало открито правоъгълно огнище (подница?) с размери 0,60 х 0,80 м, оградено с глинен бордюр, висок 0,05 м. При разчистването на площадката пред огнището, където подът бе леко хлътнал, се оказа, че то е било изградено върху разрушена печка, вкопана на 0,30 м под първоначалното подово ниво. Това още веднъж потвърждава, че жилището е претърпяло две преустройства. През първия етап печката е била разположена в правоъгълна яма в югоизточния ъгъл, с отвор на север, а през втория етап жилището е имало две отоплителни съоръжения – вкопана в северозападния ъгъл каменна печка и открито огнище на подовото ниво, в югоизточния ъгъл. Входът на землянката по всяка вероятност е бил в северната половина на източната или в западната половина на южната стена. В насипа на жилището се откриха 43 фрагмента от гърнета с врязана украса. Фрагментите от първото подово ниво са от гърнета с по-дебели стени и дълбоко врязана украса, източени от глина, примесена с едри кварцови песъчинки (обр.12$_{3-7}$). В горния хоризонт се откри и част от хромел, изработен от твърд утаечен варовик с много едри шупли (вкаменелости от морски мекотели).

ЖИЛИЩЕ 11 (обр. 2$_{11}$; 13$_{1,2}$). Разположено е на 2,5 м югозападно от землянка 10, в кв. Л$_{11}$ и М$_{11}$. То е последното от групата, оформила се в този сектор. Има правоъгълна форма със страни 3,50 х 3,80 м, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,70 м от нивото на средновековния терен. Върху трамбования под са запазени следи от тънка глинена замазка. Пред южната стена е била оформена полукръгла площадка, вкопана с 0,25 м по-плитко от пода на жилището. В ъглите на жилището и върхът на площадката има 5 гнезда от вертикални греди носещи покривната конструкция. Покрай четирите стени между кръглите гнезда за подпорни греди има тесни и плитки жлебове, свидетелство, че стените са били облицовани с дървени талпи. Печката е правоъгълна, с вътрешни размери 0,45 х 0,50 м и отвор на юг. Изградена е от големи плочести камъни, поставени „на ребро", а около тях блокаж от дребни ломени камъни, споени с глина. И тук печката е поместена в правоъгълна яма, разположена покрай източната стена, в североизточния ъгъл на жилището. Ямата е вкопана на 0,35 м от пода и е с обичайните размери 1 х 2 м. Стените на ямата също са облицовани с плочести камъни, поставени „на ребро". Входът на жилището най-вероятно е бил откъм южната страна, където е била оформена полукръглата площадка. В насипа се откриха две костени шила, девет силно корозирали железни пластинки (?), част от железен ключ и глинен прешлен за вретено (обр. 13$_{3-6}$). Голямо е количеството на фрагментите от битова керамика – над 190, от които 166 са от гърнета с врязана украса, 12 от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност (обр. 13$_{7-15}$), 5 фрагмента са от амфори, източени от фино пречистена глина и покрити червена ангоба, а 3 фрагмента от голям съд (кюп), изработен от много груба, примесена с едър кварцов пясък и варовикови частици глина. Фрагменти от глазирана керамика не се откриха.

ЖИЛИЩЕ 12 (обр. 2$_{12}$; 14$_{1,2}$). Намира се на около 15 м югоизточно от жилище 11 в кв. Ж$_{12}$ и З$_{12}$. То е първото от голяма група жилища, разположени в централната част на проучвания сектор. Има правоъгълна форма със страни 3,50 х 4,50 м, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е от трамбована жълта глина без следи от замазка. В ъглите на жилището не се откриха гнезда от вертикални подпорни греди. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,45 х 055 м, с отвор на юг. Изградена е от ситни ломени камъни, споени с глина, в северната половина на правоъгълна яма с размери 1 х 2 м, вкопана на 0,65 м от пода на жилището. Ямата е разположена покрай източната стена, в североизточния ъгъл на жилището. Стените на ямата пред печката са били облицовани също с дребни ломени камъни, споени с глина. Западно от печката, в северната половина на жилището, е вкопана дълбока 1,50 м (от нивото на жилищния под) яма с крушовидна форма и плоско дъно. Диаметърът на устието ѝ е около 1,30 м, а на дъното 2 м. Липсата на гнезда за подпорни стълбове затруднява определянето на мястото на входа – по всяка вероятност е бил от южната страна. В насипа на жилището се откри част от гладка бронзова пластина със следи от позлата,

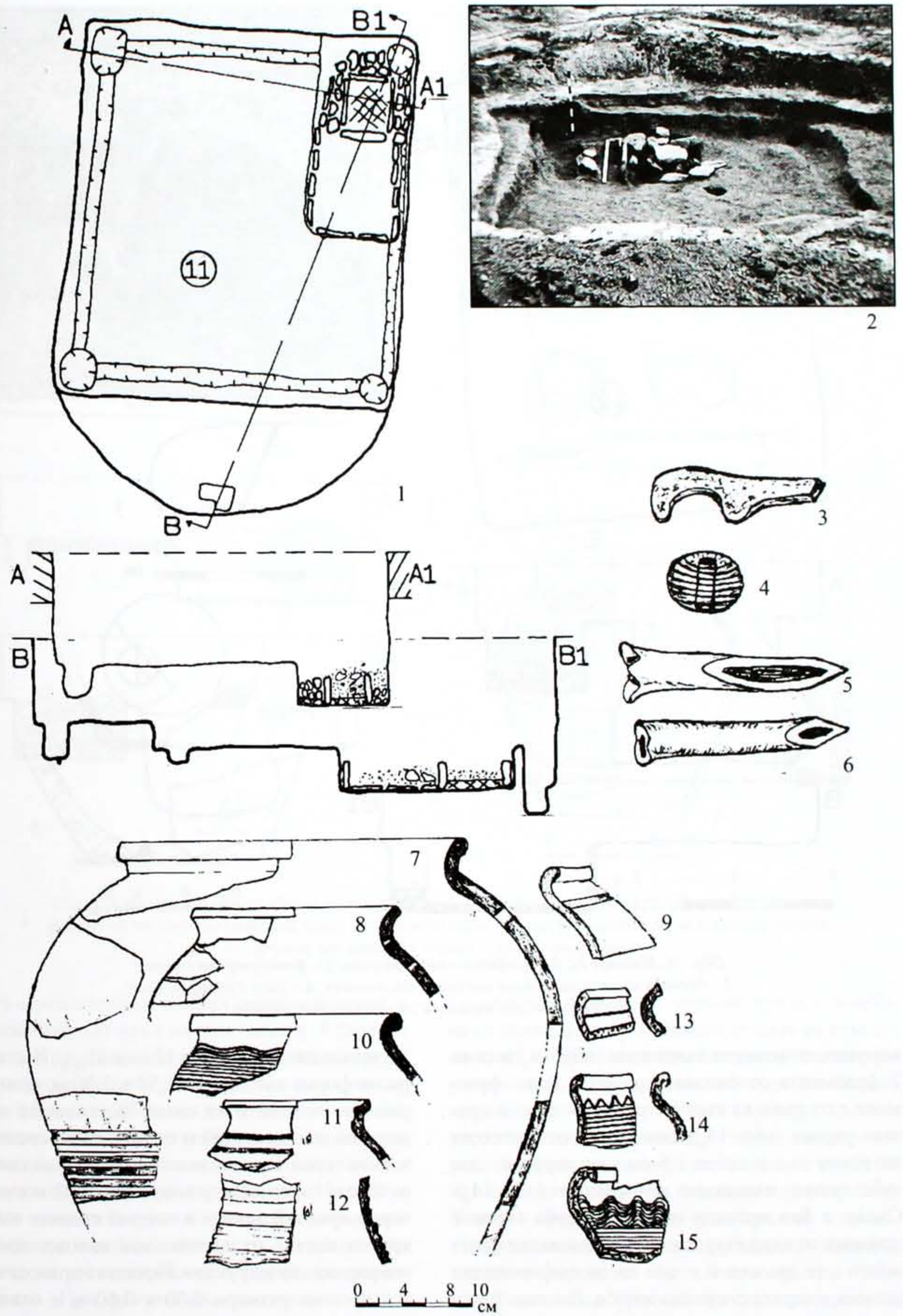

Обр. 13. Жилище 11. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – част от железен ключ; 4 – глинен прешлен; 5–6 – костени шила; 7–9 – фрагменти от сива керамика с излъскана повърхност; 10–15 – устия от гърнета с врязана украса

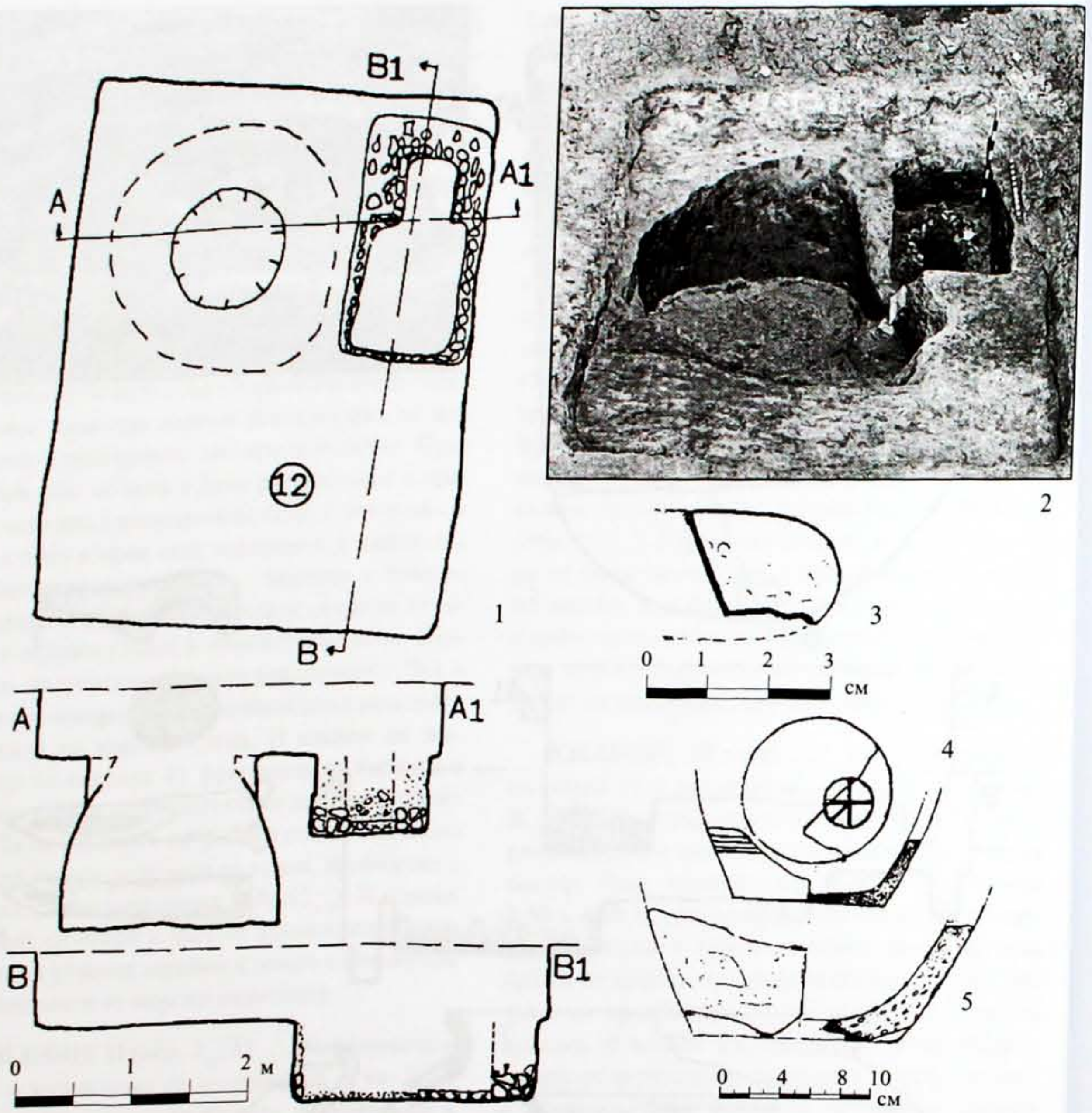

Обр. 14. Жилище 12. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – бронзов коланен накрайник със следи от позлата; 4 – дъно с релефен знак; 5 – дъно от сива керамика с излъскана повърхност

вероятно от коланна апликация (обр. 14_3) и само 7 фрагмента от битова керамика. Един фрагмент е от дъно на гърне с релефен знак и врязана украса (обр. 14_4), един фрагмент от стена на голям съд с дебел 1,5 см сив чиреп и едва забележима излъскана повърхност (обр. 14_5). Съдът е бил източен от много груба глина с примеси от едър кварцов пясък. Два малки фрагмента от дръжка и стена са от амфоровидна стомна, покрита с червена ангоба. Липсват фрагменти от глазирана керамика.

ЖИЛИЩЕ 13 (обр. 2_{13}; $15_{1,2}$). Намира се на 7,5 м западно от жилище 12 в кв. $И_{10,11}$. Има квадратна форма със страни 3,50 х 3,50 м, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на около 0,60 м от нивото на средновековния терен. Проследяват се две подови замазки от жълта глина между които има 0,02 м слой от черна пръст. В ъглите и покрай стените има 12 кръгли гнезда от вертикални колове, носещи покривната конструкция. Печката е правоъгълна, с вътрешни размери 0,30 х 0,60 м и отвор на запад. Изградена е от плоски ломени камъни, споени с глина, в правоъгълна яма с размери 1 х 1,70 м и дълбочина 0,55 м от пода на жилището.

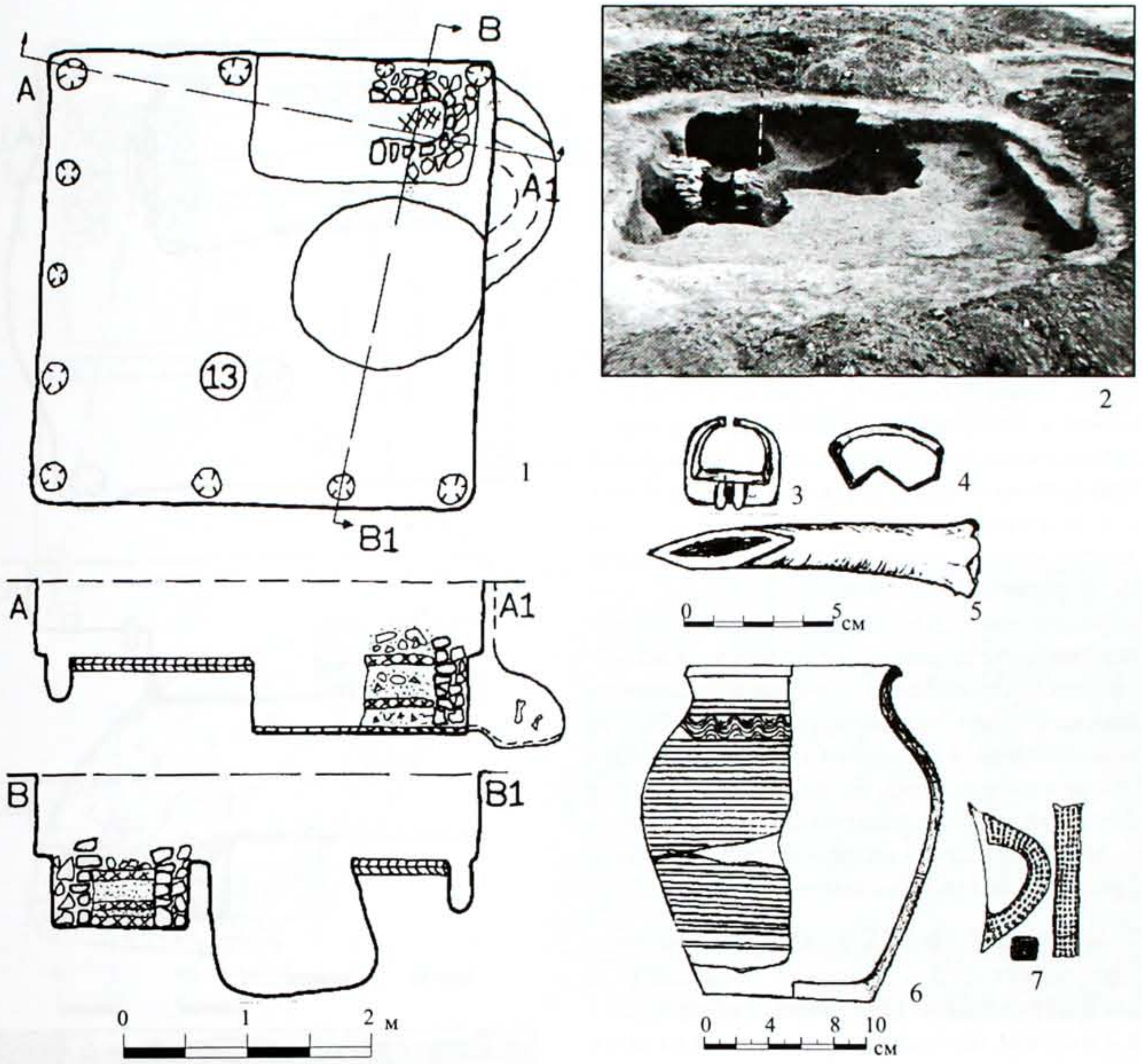

Обр. 15. Жилище 13. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – бронзова гайка; 4 – фрагмент от дъно на стъклена чаша; 5 – костено шило; 6 – възстановка на гърне с врязана украса; 7 – дръжка от чаша(?) с украса – редове от ямички

Ямата е разположена покрай северната стена, в североизточният ъгъл на землянката. Южно от печката, в рамките на жилището е вкопана друга яма с неправилна кръгла форма с диаметър около 1,50 м и дълбочина 1 м от нивото на пода. В здравия терен на източната стена, зад печката, е била оформена дълбока ниша, в която се откриха кости от едро рогато животно. На 0,30 м от пода източната стена е дъговидно разширена и оформя дъговидна площадка – стъпало, по средата на което вероятно е бил входът на землянката. При разчистване на печката се откриха три отухлени нива, съответстващи на последователните преустройства в жилището. В насипа на жилищната яма се откриха шило от кост и фрагмент от червена тухла с жлебове от оглаждането на шилото, столче от стъклена чаша и бронзова гайка със следи от посребряване (обр. 15_{3-5}). Фрагментите от битова керамика са 48. От тях 42 са от гърнета с врязана украса и 5 от амфоровидна стомна със сив чиреп. Профилът и размерите на едно от гърнетата с врязана украса бяха възстановени (обр. 15_6). Интерес представлява и една дръжка с правоъгълно сечение, украсена с редове от ямички, нанесени вероятно със зъбчато колелце (обр. 15_7). Един малък фрагмент от стена на друг съд, източен от фино пречистена глина, добила след доброто изпичане керемидено червен цвят, е с украса от излъскана на успоредни хоризонтални ивици повърхност, подобно на керамиката със сив чиреп. Този фрагмент обаче е от съд с много високо качество и вероятно е от вносна керамика.

ЖИЛИЩЕ 14 (обр. 2_{14}; $16_{1, 2}$). Разположено е южно от жилища 12 и 13, съответно на 2,5 м и 1,5 м от тях, в кв. $З_{10, 11}$. Има неправилна правоъгълна форма (източната стена е дъговидно извита), със страни 3,50 x 3,80 м, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е от жълта трамбована глина. В ъглите и по средата на западната стена има 5 кръгли гнезда от подпорни греди. Печката има правоъгълна форма с вътрешни размери 0,50 x 0,70 м и отвор на изток. Изградена е от ситни ломени камъни, споени с глина, в правоъгълна яма с размери 1 x 2,20 м, вкопана на 0,55 м от подовото ниво. Ямата е разположена покрай северната стена, в северозападния ъгъл на жилището. Стените ѝ са били облицовани с плоски ломени камъни поставени „на ребро“. Част от тази облицовка е разрушена от по-късно вкопана кръгла стопанска яма. Входът на землянката е бил откъм източната дъговидно разширена стена. В насипа на жилището се откриха само 5 фрагмента от гърнета с врязана украса.

ЖИЛИЩЕ 15 (обр. 2_{15};$17_{1, 2}$). Жилището е разположено на 5 м западно от землянка 14, в кв. $З_{8, 9}$. Има правоъгълна форма с размери 3,50 x 4 м и страни, ориентирани по посоките на света. Вкопано е на дълбочина 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е трамбован, без следи от глинена замазка. В ъглите на жилището има 4 гнезда от кръгли подпорни греди. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,35 x 0,70 м и отвор, обърнат на юг. Изградена е от дребни ломени камъни, споени с глина, в правоъгълна яма с размери 1,10 x 1,80 м и дълбочина 0,50 м от нивото на жилищния под. Ямата е разположена покрай западната стена в северозападния ъгъл на землянката. В пода южно от печката и източно от нея има два плитки жлеба, вероятно следи от някакви дървени прегради (паравани) в жилището. Жлебът разчистен южно от печката, достига западната стена на жилището и едва забележимо продължава извън стената, но на по-високо ниво (?). Близо до средата на източната стена е вкопана правоъгълна яма с размери 0,60 x 0,90 м и дълбочина 0,30 м. Входът на землянката не може да се определи със сигурност, но най-вероятно е от южната страна. В насипа пред печката се откриха черупки от ситни яйца с диаметър между 1 и 1,5 см. Възможно е да са попаднали тук по-късно, примъкнати от полски гризачи. Фрагментите от битова керамика са 24. От тях 14 фрагмента са от гърнета с врязана украса, 8 – от сива керамика с излъскана повърхност и 2 фрагмента от съдове, източени от фино пречистена глина с червен чиреп. В югозападния ъгъл върху пода се откри част от хромел с диаметър 0,45 м, изработен от твърд утаечен варовик с големи шупли, образувани от черупките на вкаменелости (обр.17_3). Малък фрагмент от червена тухла с жлебове свидетелствува, че обитателите на землянката сами си изработвали шила от кост.

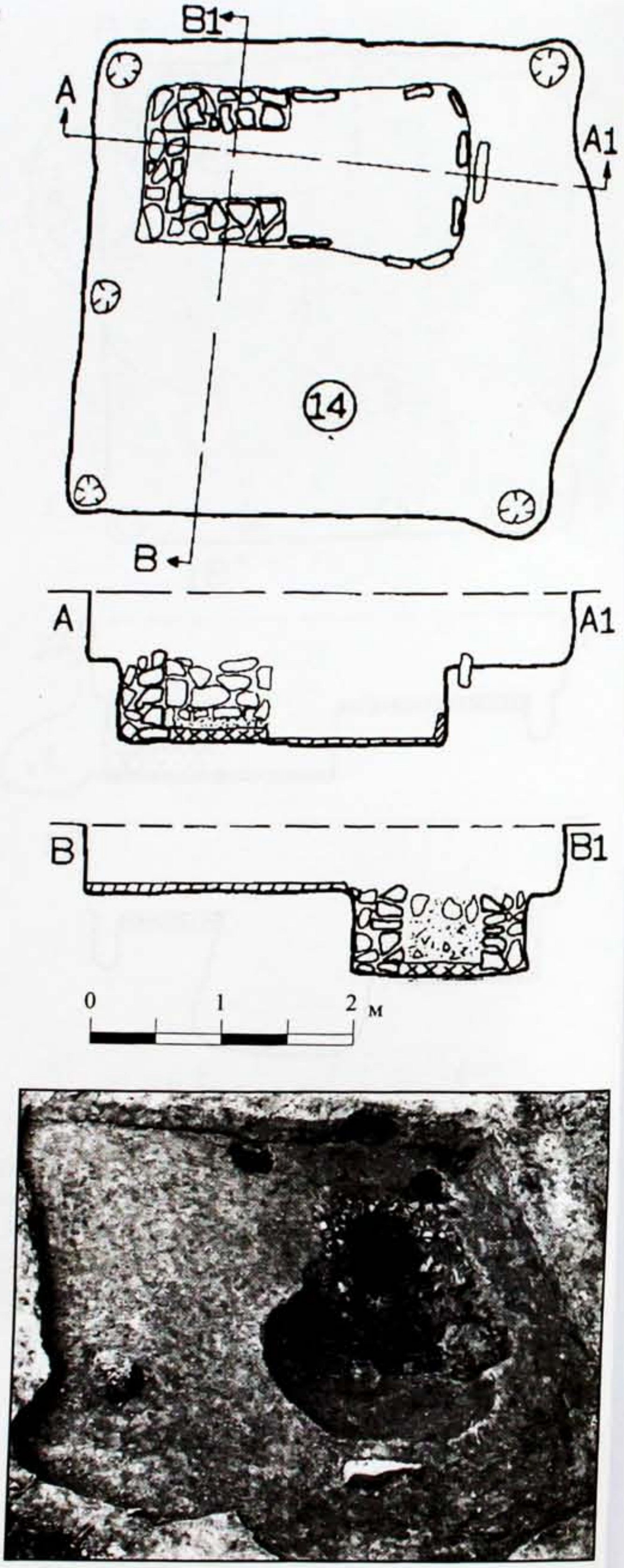

Обр. 16. Жилище 14. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка

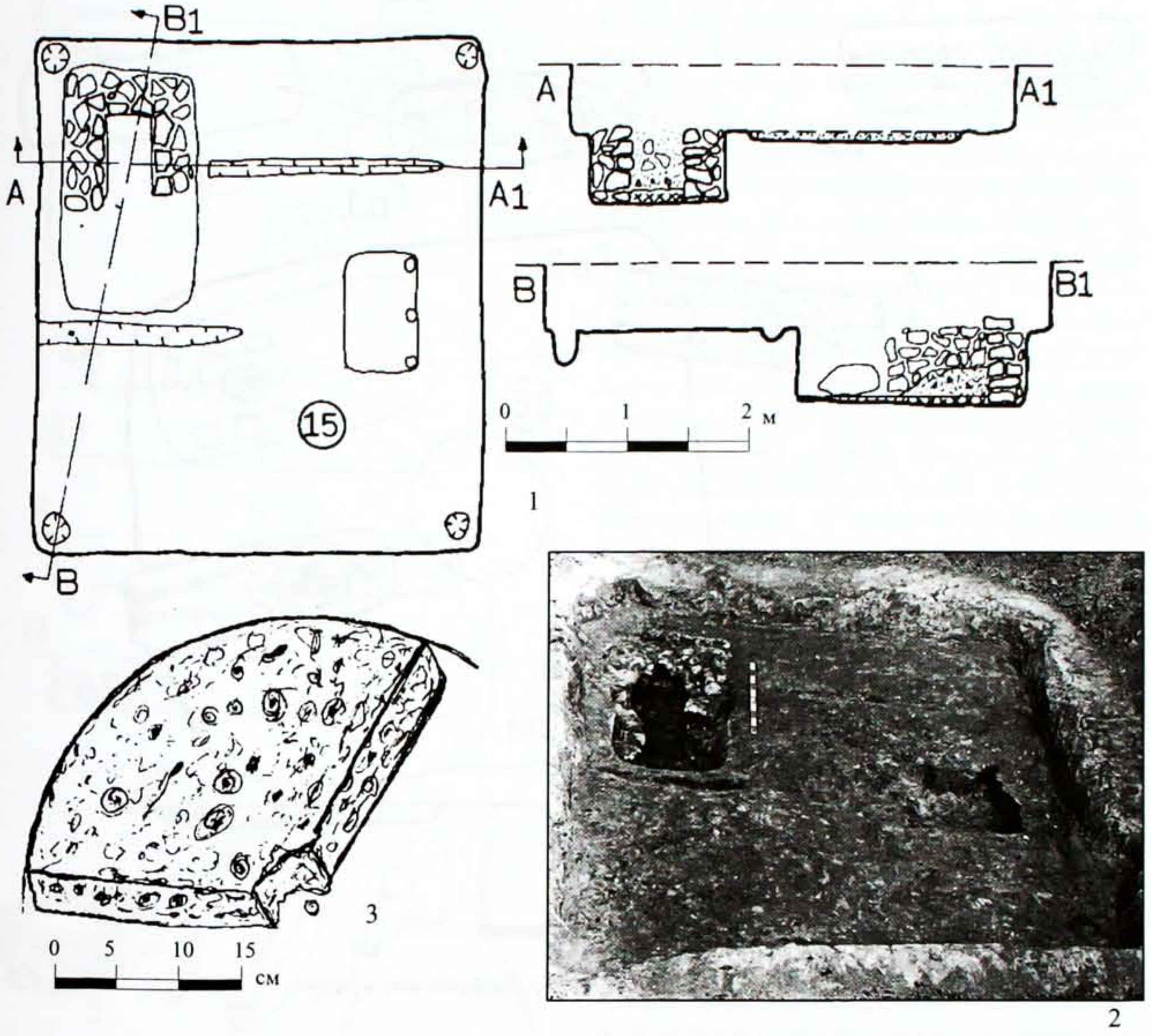

Обр. 17. Жилище 15. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – част от хромел

ЖИЛИЩЕ 16 (обр. 2_{16}; 18_1). Намира се на 15 м южно от землянка 14, в кв. $Д_9$. То е почти унищожено от вкопаните по-късно върху него гробове и от греблата на машините, подравнявали терена. Все пак планът и размерите му бяха установени. Жилището има неправилна правоъгълна форма с размери 3,50 x 3,70 м. Стените му са били леко заоблени и ориентирани по посоките на света. В запазените останки от пода не се откриха гнезда от подпорни стълбове. В североизточния ъгъл на жилището има следи от правоъгълна каменна печка с отвор на запад, изградена в източната част на правоъгълна яма, вкопана покрай северната стена, в североизточния ъгъл на землянката, на около 0,30 м под нивото на пода. В средата на

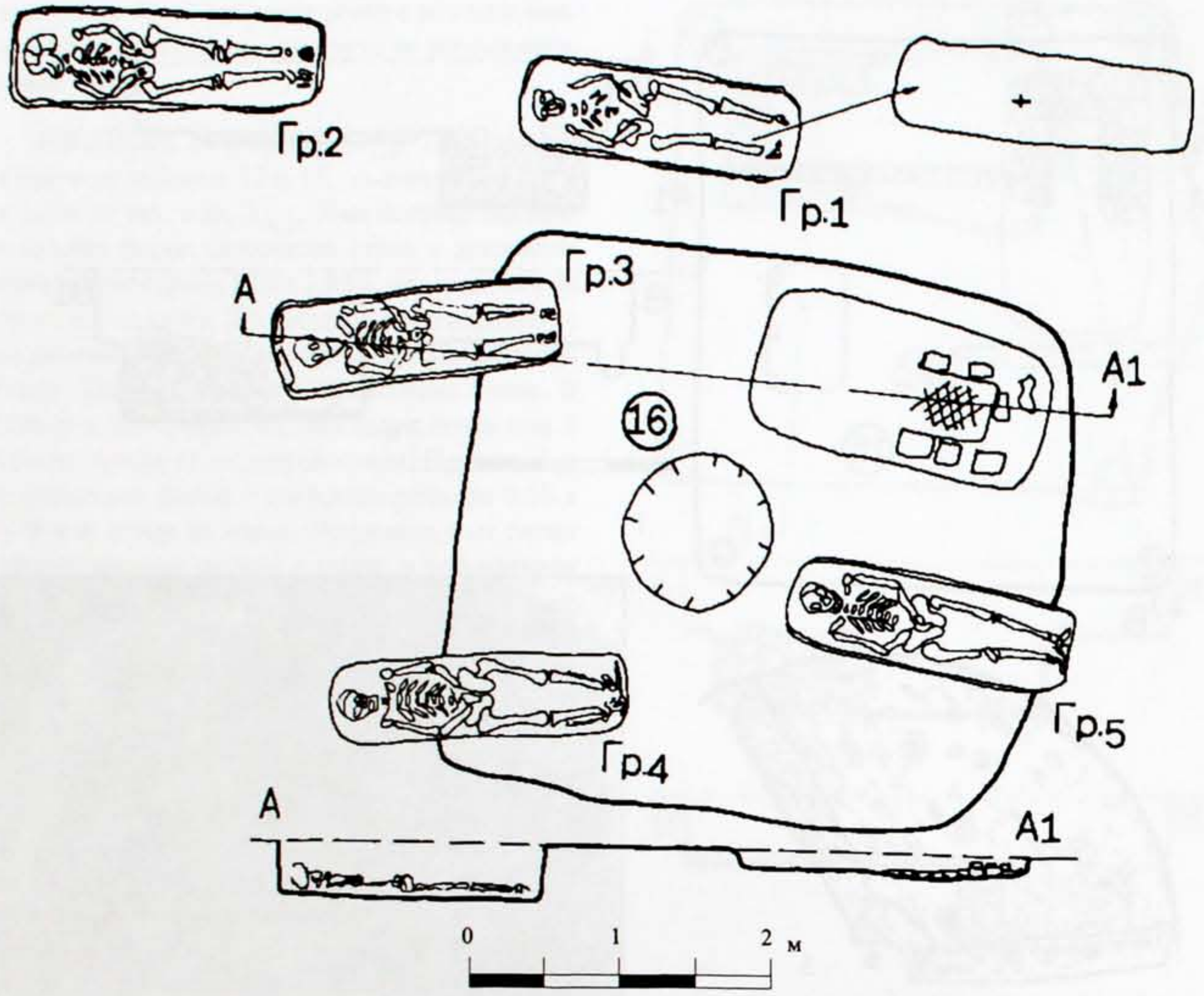

Обр. 18. Жилище 16 и гробове 1–5. Графичен план и разрез

жилището е имало кръгла яма с диаметър 1 м и запазена дълбочина 0,80 м. Откриха се само 2 фрагмента от гърнета с врязана украса.

ЖИЛИЩЕ 17 (обр. 2_{17}; 19_{1}). Намира се на 20 м югоизточно от землянка 16, извън рамките на първоначалната квадратна мрежа, в кв. А^{1}_{8}. Има неправилна правоъгълна форма с размери 3 х 3,30 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,40 м от нивото на средновековния терен. Подът е от жълта трамбована глина. В ъглите на жилището и по средата на източната и южна стена има 6 гнезда от кръгли подпорни греди, които са носили покривната конструкция. В североизточния ъгъл на жилището, върху пода е изградена от грубо обработени камъни правоъгълна печка с вътрешни размери 0,50 х 0,60 м. Печката е с отвор, обърнат на запад. Южно от нея, също върху пода, са запазени следи от открито огнище с кръгла форма и диаметър 0,60 м. Входът на землянката най-вероятно е бил от южната страна. В насипа на жилищната яма се откриха 32 фрагмента от старобългарска керамика. 21 фрагмента са от гърнета с врязана украса, 7 от гърнета със сив чиреп и излъскана повърхност, 4 фрагмента (от които 2 дръжки) са от амфори или амфоровидни стомни, източени от фино пречистена глина с керемидено червен цвят и следи от ангоба по повърхността. Върху едната дръжка с елипсовидно сечение е запазен част от врязан знак – стрела. Втората дръжка е с правоъгълно сечение. Тя, заедно с част от стена на гърне, източено от каолинова глина с много примеси от едър кварцов пясък, ситно счукана тухла и органични примеси (обр. 19_{2-4}), са рядко срещани между керамиката, откривана в Плиска.

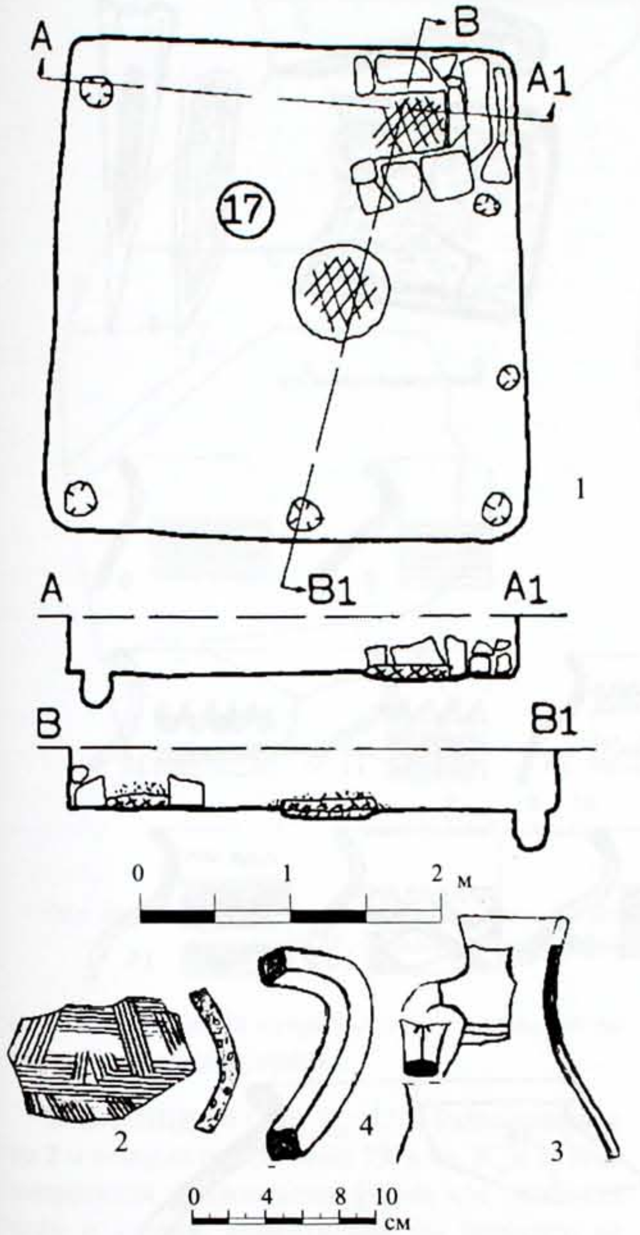

Обр. 19. Жилище 17. 1 – графичен план и разрези; 2 – фрагмент от гърне с врязана украса – каолинова глина; 3 – част от устие и дръжка от ангобирана амфоровидна стомна с врядан знак върху дръжката; 4 – дръжка от амфора (?)

ЖИЛИЩЕ 18 (обр. 2_{18}; 20_{1}). Намира на 22 м югозападно от землянка 17, в кв. А^{1}_{3}. Има неправилна правоъгълна форма с размери 3,60 х 3,80 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 0,40 м от нивото на средновековния терен. Подът е без следи от глинена замазка. Няма гнезда от подпорни греди, които са носили покривната конструкция. В североизточния ъгъл на жилището, върху пода е била изградена от ломени камъни, споени с глина, печка с правоъгълна форма и заоблени ъгли. Печката е с отвор, обърнат на юг и вътрешни размери 0,50 х 0,65 м. В средата на жилището има следи от открито огнище – отухлена глинена замазка без бордюр, с неправилна кръгла форма и диаметър около 0,60 м. Няма данни от които да определим от коя страна се е намирал входа. В насипа на жилищната яма се откриха две костени шила, два фрагмента от червена тухла с жлебове за „заточване“ на костените шила, две железни, силно корозирали пластини с п-образен профил и железен клин с плоско пробито „ухо“ (обр. 20_{2-5}). Значително е количеството старобългарска керамика, открита в насипа на жилището – 260 фрагмента. От тях 222 са от гърнета с врязана украса, 19 фрагмента са от гърнета със сив чиреп и излъскана повърхност, 2 – с глазирана повърхност (обр. 20_{6-21}). 5 фрагмента са от амфори и амфоровидни стомни с охрово-кафяв чиреп. Особено впечатление правят 12 фрагмента от съд с големи размери (диаметърът на гърлото ще е бил около 0,40 м), изработен от добре пречистена глина с розово-жълт цвят (обр. 20_{19}).

ЖИЛИЩЕ 19 (обр. 2_{19}; $21_{1,2}$). Отнася се към централната, най-голяма група жилища и отстои на 10 м южно от жилище 15, което се намира в центъра на групата. Попада в кв. $\text{Е}_{5,6}$ и $\text{Ж}_{5,6}$. Има правоъгълна форма с размери 3,30 х 3,60 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина около 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е без следи от глинена замазка. Гнезда от кръгли подпорни греди се откриват само в ъглите на жилището. Печката е поместена в северната половина на правоъгълна яма с размери 0,90 х 1,70 м, вкопана на 0,35 м от подовото ниво, покрай западната стена, в северозападния ъгъл на жилището. Изградена е в основата си от няколко по-големи обработени каменни блокчета, поставени П-образно, а около тях с дребни плочести камъни, споени с глина. Отворът ѝ е обърнат на юг. Вътрешните размери на печката са 0,35 х 0,60 м. В нея се проследяват две нива. Първоначалният отухлен под се е намирал на дъното на ямата, на 0,35 м от жилищния под, а след преустройството подът на печката е повдигнат и изравнен с пода на жилището. Няма сигурни данни за мястото на входа. В насипа на жилищната яма се откриха

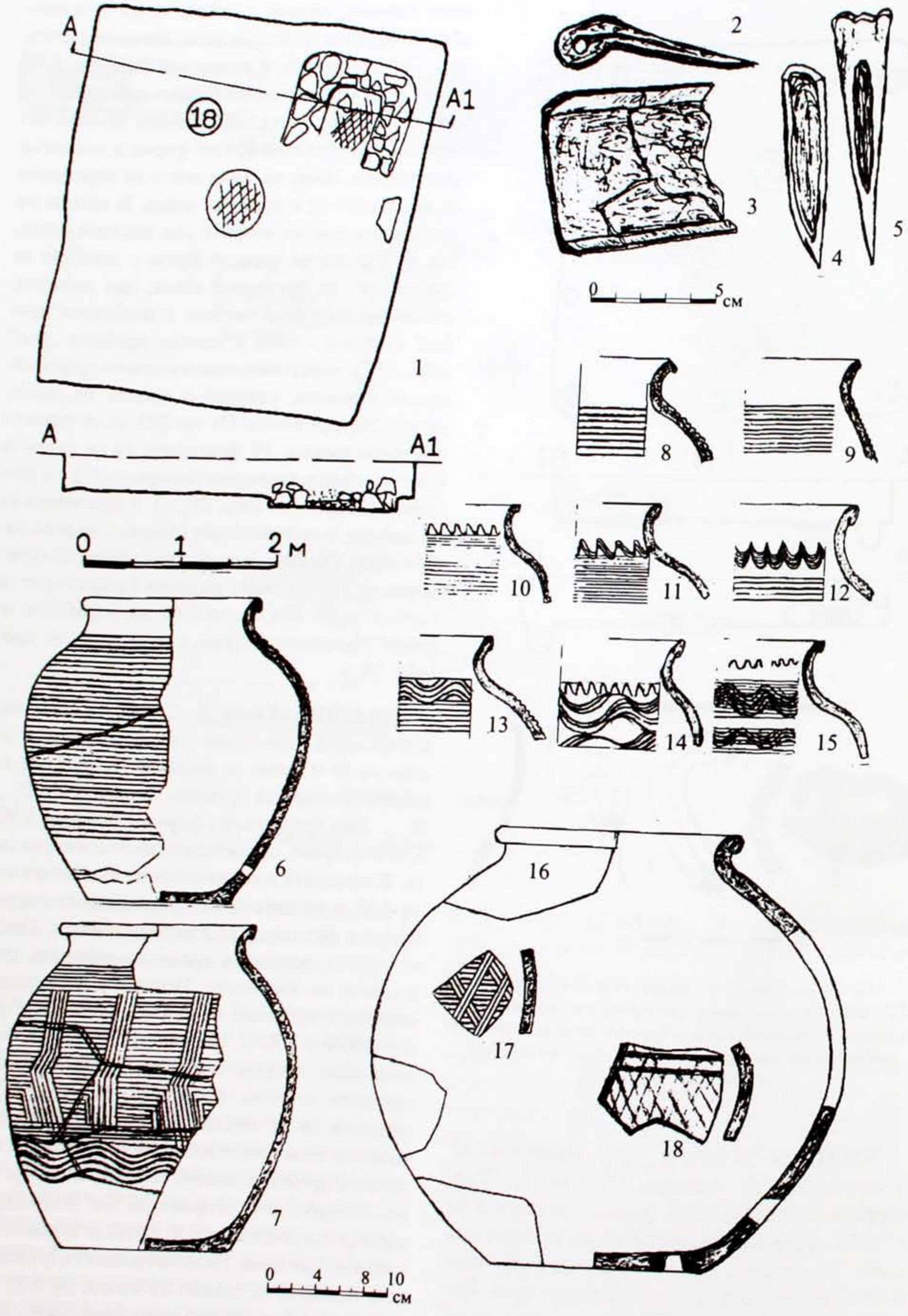

Обр. 20. Жилище 18. 1 – графичен план и разрез; 2 – железен клин от панта за врата; 3 – части от желязна пластина (обков), с п-образно сечение; 4-5 – костени шила; 6–7 – възстановка на гърнета с врязана украса; 8–15 – устия на гърнета с врязана украса; 16–18 – фрагменти от сива керамика излъскана повърхност

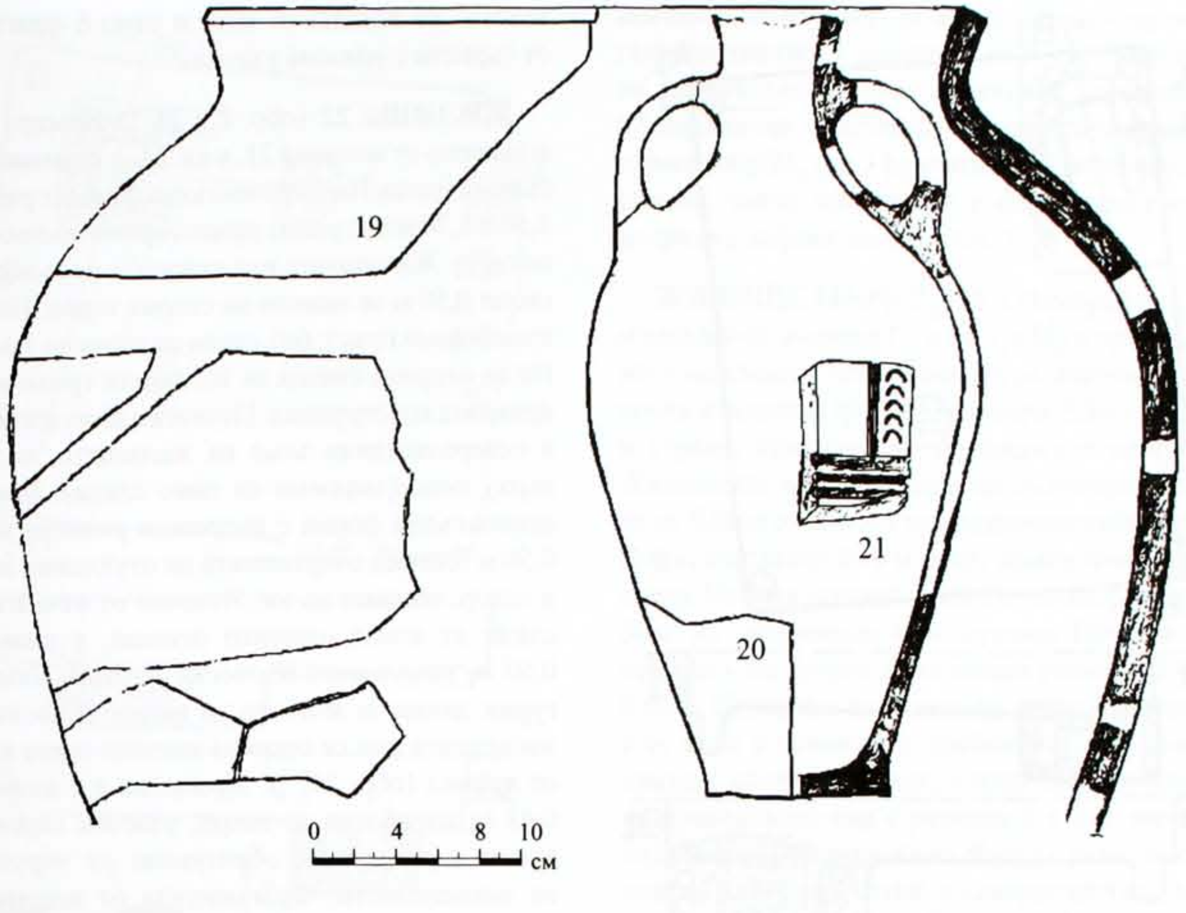

Обр. 20. Жилище 18. 19 – фрагменти от голям съд (делва) изработена от добре пречистена глина с кремав цвят; 20–21 – фрагменти от амфоровидни стомни с глазирана повърхност

само 4 фрагмента старобългарска керамика от гърнета с врязана украса.

ЖИЛИЩЕ 20 (обр. 2_{20}; 22_{1}). Разположено е на 2 м северно от землянка 19, в кв. $Ж_{6}$ и $З_{6}$. Има неправилна правоъгълна форма със заоблени ъгли и страни, ориентирани по посоките на света. Част от източната и южната стени във височина са разрушени и маркировката им е условна. Размерите на жилищната яма са 3,50 х 4,25 м, вкопана на дълбочина около 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е без следи от глинена замазка. В ъглите и по средата на източната и западната стени има 6 гнезда от кръгли греди. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,40 х 0,60 м. Отворът ѝ е обърнат на изток. Изградена е от дребни ломени камъни, споени с глина, в западната половина на правоъгълна яма, вкопана на 0,50 м от пода и размери 1 х 2 м. Ямата е разположена покрай северната стена, в северозападния ъгъл на жилището. Източно от нея, върху пода на жилището има следи от горяло петно, може би допълнително открито огнище. Няма сигурни данни за мястото на входа на жилището. Най-вероятно той е бил в северната половина на източната стена, където върху пода са поставени като стъпало три камъка, а стената тук е леко разширена. В насипа на жилищната яма се откриха само 9 фрагмента от гърнета с врязана украса и един малък фрагмент от амфора с керемидено червен цвят на чирепа. Върху част от дъно на гърне с врязана украса има следи от релефен знак (обр. 22_{2-4}).

ЖИЛИЩЕ 21 (обр. 2_{21}; $23_{1,\ 2}$). Намира се на 10 м северозападно от жилище 20, в кв. $К_{5,6}$ и $Л_{5,\ 6}$. То се отнася към друга група жилища, разположени северно и северозападно от него. Има правоъгълна форма с размери 3 х 3,20 м и страни ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина около 0,50 м от нивото на средновековния терен. Подът е от трамбована глина със следи от замазка. В ъглите на жилището личат гнезда от подпорни греди с кръгло, полукръгло и трапецовидно сечение. Печката е изградена в северозападния ъгъл от ломени камъни, споени с глина, направо върху

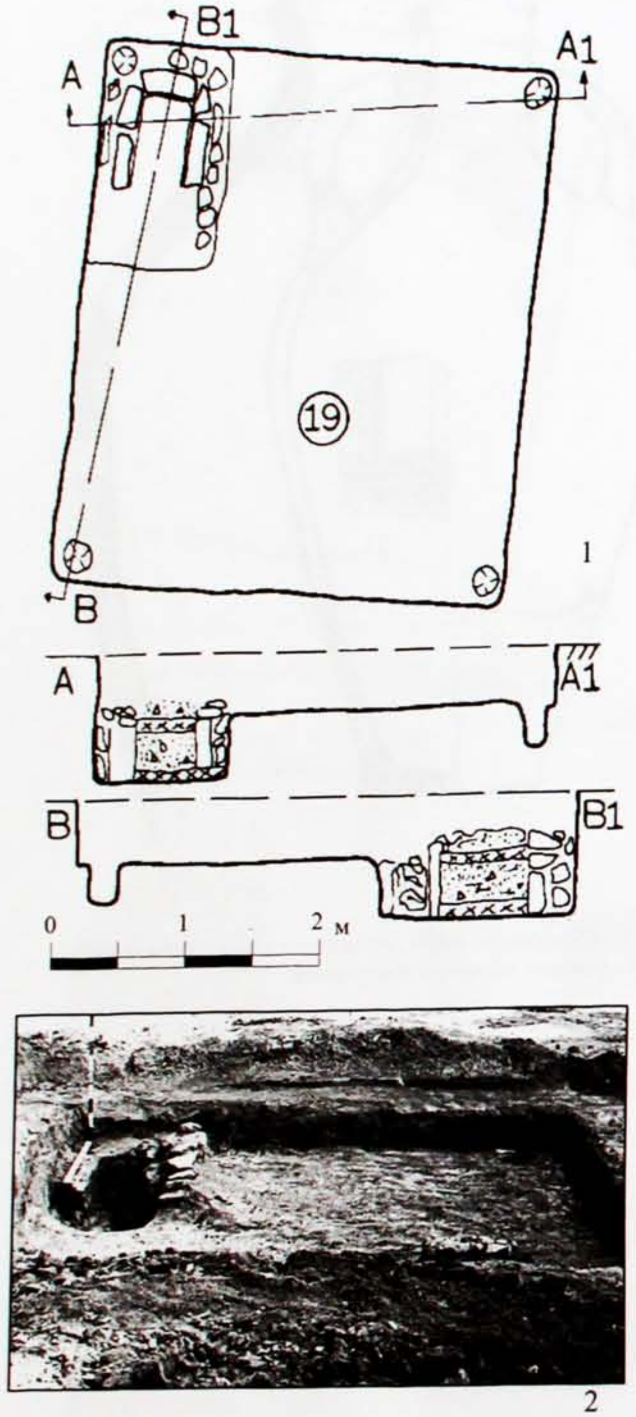

Обр. 21. Жилище 19. 1 – графичен план и разрези;
2 – фотографска снимка

пода на жилището. Отворът ѝ е обърнат на юг. Има вътрешни размери 0,40 х 0,55 м. На две места върху пода са запазени плочести камъни. Няма сигурни данни за мястото на входа. Най-вероятно той е бил в северната половина на източната стена, където се наблюдава леко разширение. В насипа на жилищната яма се откриха едно костено шило (обр. 23$_{3}$), малък фрагмент от червена тухла с жлебове, получени при „заточването“ на шилата от кост и само 6 фрагмента от гърнета с врязана украса.

ЖИЛИЩЕ 22 (обр. 2$_{22}$; 24$_{1,2}$). Намира на 10 м северно от жилище 21, в кв. М$_{8}$ и се отнася към същата група. Има правоъгълна форма с размери 3,50 х 3,70 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина около 0,50 м от нивото на стария терен. Подът е трамбована пръст, без следи от глинена замазка. Не се откриха гнезда от подпорни греди на покривната конструкция. Печката е била изградена в северозападния ъгъл на жилището, направо върху пода (запазени са само следи). Имала е правоъгълна форма с вътрешни размери 0,40 х 0,50 м (според очертанията на отухления ѝ под) и отвор, обърнат на юг. Източно от печката има следи от второ, открито огнище, с диаметър 0,60 м, затрупано с плочести камъни. Няма сигурни данни за мястото на входа. В насипа на жилищната яма се откриха костено шило и част от хромел (обр. 24$_{3,4}$). Хромелът е с диаметър 0,43 м, изработен от твърд, утаечен варовик с много едри шупли, образувани от черупките на вкаменелости. Фрагментите от керамиката са от двата основни типа – гърнета с врязана украса (23 фрагмента) и гърнета със сив чиреп и излъскана повърхност (11 фрагмента). От последните успяхме да възстановим частично профилите на 2 съда (обр.24$_{5-6}$).

ЖИЛИЩЕ 23 И 23$_{\text{А}}$ (обр. 2$_{23}$; 25$_{1}$). Останките от жилищата се намират на около 6 м южно от жилище 22, в кв. К$_{7,8}$ и Л$_{7,8}$. Заедно с жилища 21, 22 и 26 те оформят отделна група. При подготовката на терена за строеж на новия цех тук е отнет слой от пръст с дебелина повече от 1 м, поради което границите и пода на жилищата са напълно унищожени. Запазени са отчасти само две печки, които са били изградени в правоъгълни ями, вкопани под нивото на пода. Двете печки са с правоъгълна форма, разположени перпендикулярно една спрямо друга, като южната е по-късната и застъпва отчасти ямата на първата. Всъщност това разположение на печките сочи, че едва ли става въпрос за два периода на едно жилище, а за две жилища от различни периоди, които са се застъпвали. При по-ранното жилище 23 А, печката е била изградена в северната половина на ямата, която е била с 0,25 м по-плитко вкопана и е ориентирана север–юг. Отворът на печката е обърнат на юг. При по-

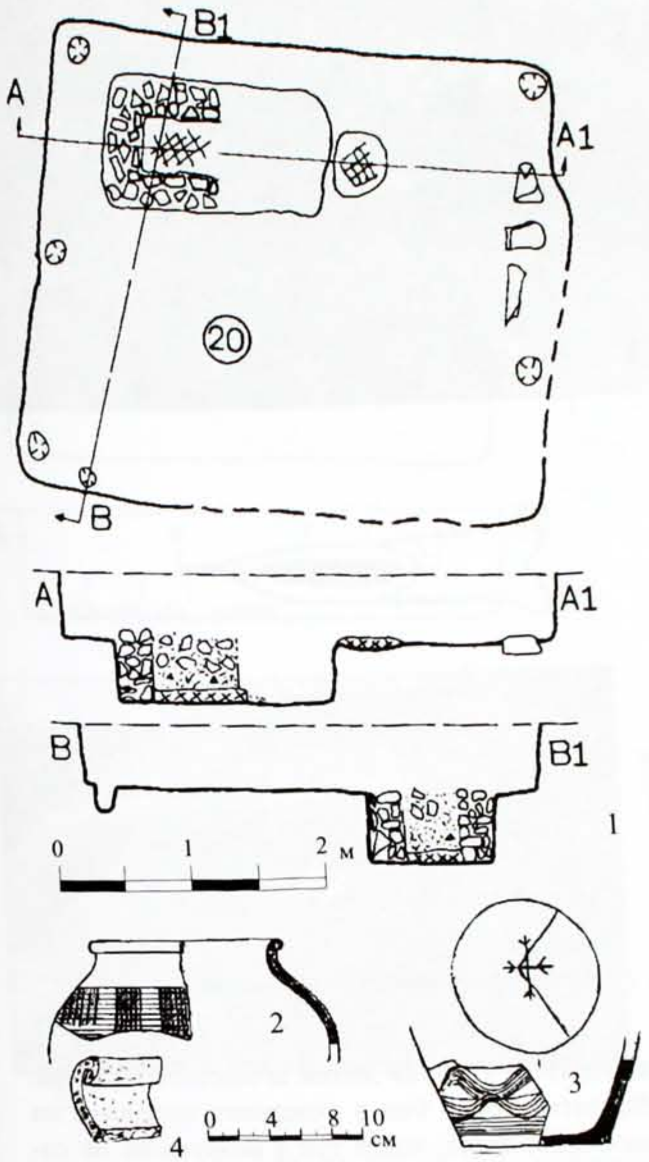

Обр. 22. Жилище 20. 1 – графичен план и разрези;
2, 4 – устия от гърнета с врязана украса;
3 – част от дъно с релефен знак

късното жилище 23 правоъгълната яма и печката са вкопани с 0,25 м по-дълбоко и са ориентирани изток–запад. Отворът на печката е обърнат на запад. Стените на ямата пред печката са били облицовани с плоски камъни, поставени „на ребро“. Вътрешните размери на двете печки са почти еднакви – 0,40 х 0,60 м. В основата си и двете печки са изградени от по-едри, грубо обработени плочести камъни, около които има наредени по-дребни камъни, споени с глина. Размерите на правоъгълните ями са също почти еднакви – с ширина 1 м и дължина – 2 и 2,20 м. Във втората печка се проследяват три хоризонта, разделени с 0,20 м насип от пепел, черна пръст, фрагменти от керамика и обгорели камъни, „запечатани“ от изпечената до червено глинена замазка с дебелина до 4 см. В насипа на правоъгълните ями и печките се откриха 52 керамични фрагмента от гърнета с врязана украса (обр.25$_{2-5}$) и 2 фрагмента от амфоровидна стомна, чиято повърхност е била изгладена и покрита с кафява ангоба (обр. 25$_{6}$)

ЖИЛИЩЕ 24 (обр. 2$_{24}$; 26$_{1}$). Намира се на 1,3 м западно от жилище 15, в кв. З$_{8}$ и И$_{8}$, и принадлежи към същата централна група жилища. Има почти квадратна форма с размери 3,30 х 3,40 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на дълбочина повече от 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е от дебел 0,10 м пласт жълта трамбована глина. Не бяха открити гнезда от подпорни стълбове на покривната конструкция. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,40 х 0,60 м. Отворът и е обърнат на запад. Изградена е от едри в основата и дребни над нея ломени камъни, споени с глина, в източната половина на правоъгълна яма с размери 1 х 2 м, вкопана на 0,40 м от подовото ниво. Ямата е разположена покрай северната стена, в североизточния ъгъл на жилището. В срещуположния на печката северозападен ъгъл на жилището е била вкопана кръгла яма с диаметър около 1,10 м и дълбочина 0,60 м от пода. Ямата излиза извън очертанията на западната стена на жилището. Югозападната част на жилище 24 застъпва с около 1 м североизточната част на вкопаното по-дълбоко жилище 25. Няма сигурни данни за мястото на входа. Най вероятно той е бил в източната половина на южната стена, която тук е доста разрушена. Не е изключено между жилище 15 и жилище 24, които са функционирали едновременно, да е съществувала „топла“ (покрита) връзка. За това няма сигурни данни, но близостта между двете жилища и факта, че напречният жлеб за дървен „параван“ в южната част на жилище 15 излиза извън западната му стена, позволяват да се предположи и такава възможност. В насипа на жилищната яма се откриха 20 фрагмента от гърнета с врязана украса (обр. 26$_{3-5}$) и 4 фрагмента от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност. Всички фрагменти от съдовете с врязана украса са източени от груба глина, примесена с едър кварцов пясък и едро счукани черупки от мида. Груба и недобре изпечена е глината на фрагментите от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност.

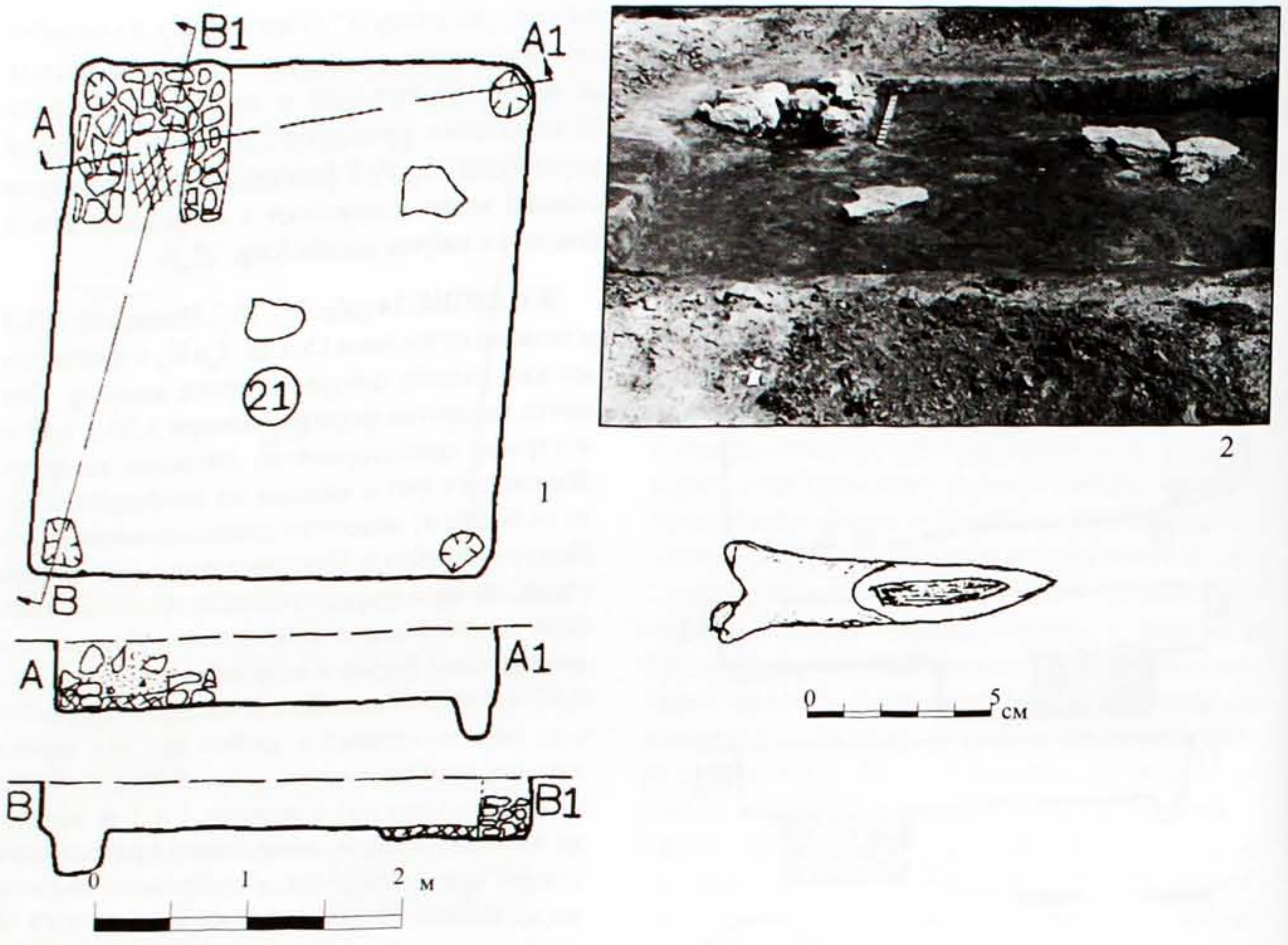

Обр. 23. Жилище 21. 1 – графичен план и разрези; 2 – фотографска снимка; 3 – костено шило

ЖИЛИЩЕ 25 (обр. 2_{25}; 26_1). Както посочихме по-горе, североизточната част на това жилище е застъпена на 1 м от жилище 24. Попада в кв. $З_{7,\ 8}$. Има правоъгълна форма с размери 3,80 х 4 м и страни, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е била вкопана с около 0,20 м по-дълбоко от жилище 24. Подът на жилище 25 също е от дебел слой трамбована глина. Там, където се застъпват, глиненият под на жилище 24 е отделен от глинения под на жилище 25 с 0,10 м слой от черна пръст. И в това жилище не се откриха гнезда от подпорни стълбове на покривната конструкция. Печката е с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,35 х 0,55 м. Отворът ѝ е обърнат на юг. Поместена е в северната половина на правоъгълна яма, разположена покрай западната стена, в северозападния ъгъл на жилището. Ямата е с размери 1 х 1,70 м и дълбочина 0,50 м от подовото ниво. В печката се очертават две нива, разделени от 0,25 м насип, състоящ се от пепел, черна пръст и опушени камъни. Първото ниво е на дъното на ямата, а второто се изравнява с пода на жилището. Няма сигурни данни за мястото на входа. Вероятно той е бил в северната половина на източната стена, която тук е разрушена не само от по-късното жилище 24, а и преди нея. В насипа пред печката се откриха 7 фрагмента от старобългарска керамика с врязана украса, от които направихме графична възстановка на едно гърне (обр.26_2).

ЖИЛИЩЕ 26 (обр. 2_{26}; 27_1). Намирало се е на около 12 м западно от жилище 21, в кв. $М_{4,\ 5}$. То е четвъртото от групата жилища заедно с 21, 22 и 23. Унищожено е в по-голямата си част от машините при подготовката на терена за строеж. Границите му са установени само в североизточния ъгъл, което позволява да го причислим към жилищата с правоъгълна форма. Запазена е по-голяма част от печката, която е била с правоъгълна форма и вътрешни размери 0,45 х 0,60 м. Отворът ѝ е обърнат на запад. Изградена е от плочести ломени камъни в източната половина на правоъгълна яма, вкопана покрай северната стена на землянката, най-малко на 0,40 м

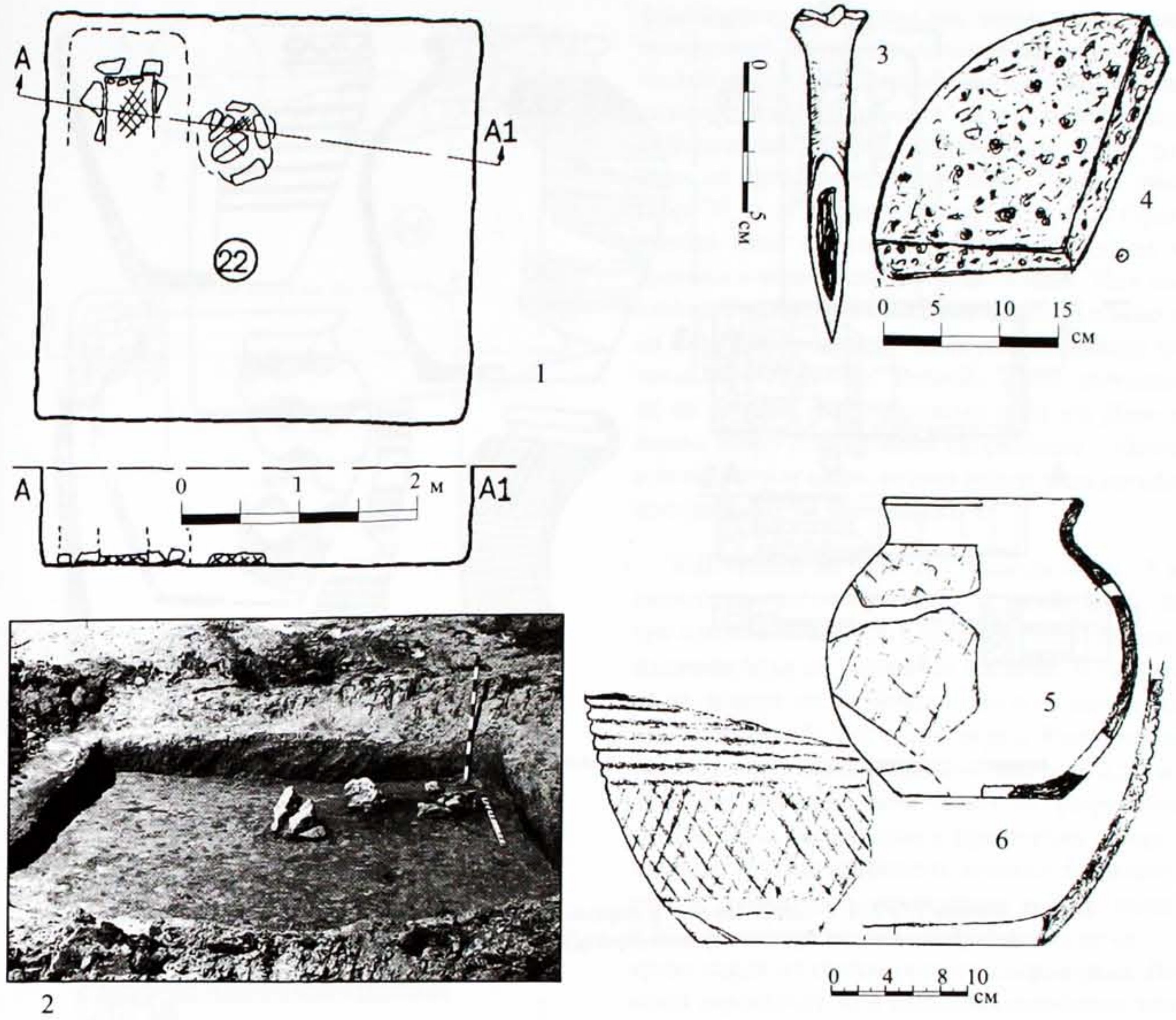

Обр. 24. Жилище 22. 1 – графичен план и разрез; 2 – фотографска снимка; 3 – костено шило; 4 – част от хромел; 5–6 – фрагменти от сива керамика с излъскана повърхност

от нивото на жилищния под, който също е унищожен. В останките от жилищния насип не се откриха никакви находки. На 6 м южно от жилището се откриха останки от две ями, засегнати значително от греблата на машините. Запазени са само дъната им с диаметър 0,90 м и дълбочина 0,20 м от сегашното ниво. Дали тук е съществувало друго жилище или ямите са били стопански, извън рамките на вкопано жилище, не е възможно да се установи.

ЖИЛИЩЕ 27 (обр. 2_{27}; 28_1). Отстои на 11 м югозападно от останките на жилище 26, в кв. $М_2$. Има правоъгълна форма с размери 2,90 х 3,10 м и стени, ориентирани по посоките на света. Жилищната яма е вкопана на 0,60 м от нивото на средновековния терен. Подът е от жълта трамбована пръст, без следи от замазка. Не бяха открити гнезда от подпорните стълбове на покрива. В североизточния ъгъл на жилището, върху пода е била изградена правоъгълна каменна печка, обърната на запад. От нея личи само обгорелия до червено, леко закръглен в дъното глинен под и два камъка, останали на мястото си. По тях можем да възстановим вътрешните размери на печката – 0,35 х 0,55 м. В югозападния ъгъл на жилището е вкопана кръгла яма с диаметър 0,90 м и дълбочина 1 м от нивото на пода. Няма сигурни данни за мястото на входа. По аналогия с останалите подобни землянки входът най-вероятно е бил от юг. Находки в насипа на жилището и ямата не се откриха.

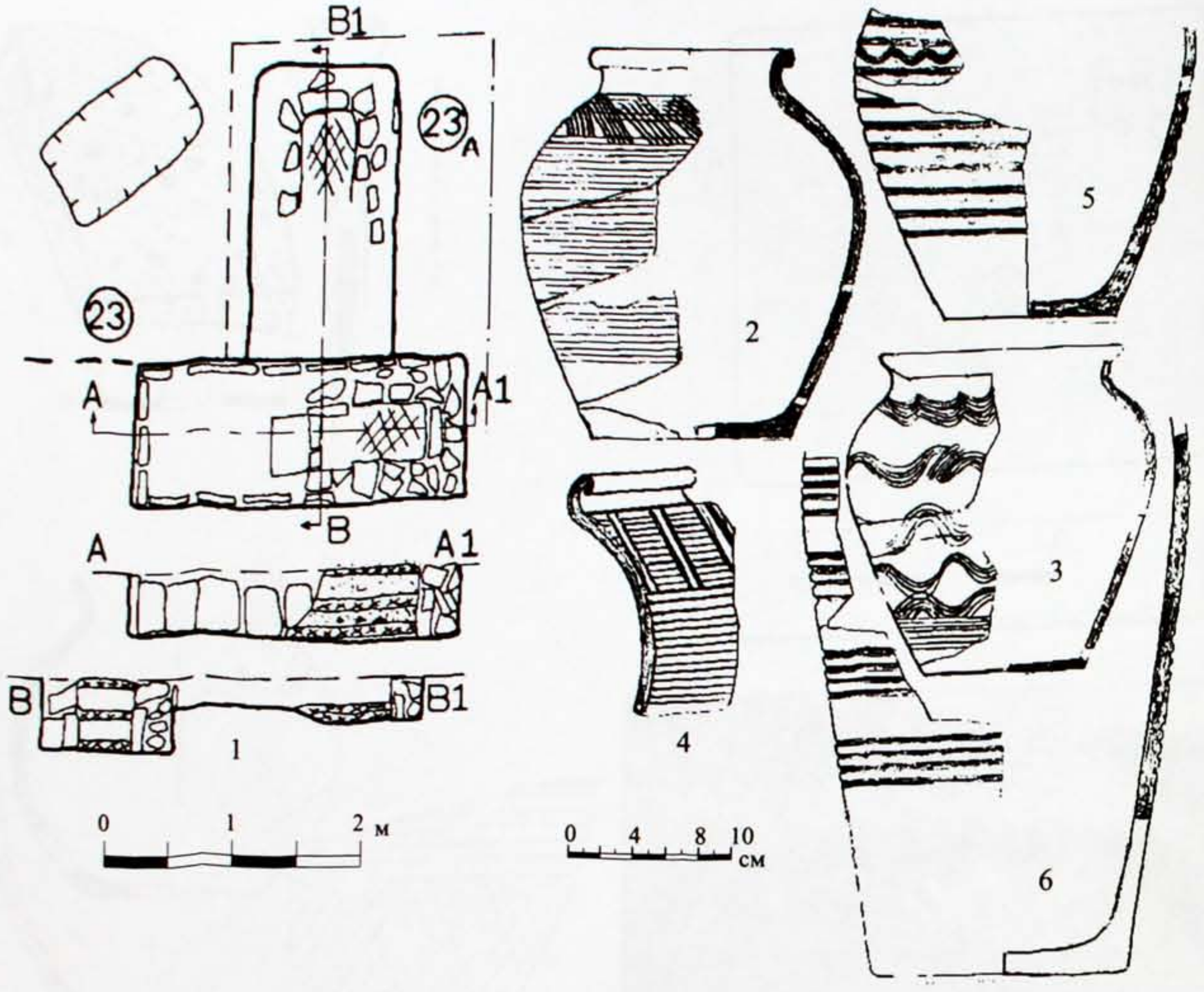

Обр. 25. Жилище 23 и 23А. 1 – графичен план и разрези; 2–3 – възстановка на гърнета с врязана украса; 4–5 – фрагменти от гърнета с врязана украса; 6 – част от съд покрит с кафява ангоба

ЖИЛИЩЕ 28 (обр. 2_{28}; $29_{1,2}$). Намира се на 3 м западно от жилище 27, в кв. $Н_1$. По-голяма част от него остава извън границите на терена, подготвян за строежа на новия цех. Пресечено е в североизточния ъгъл от изкопа за строеж на обекта. В профила на изкопа личи подът на жилището от трамбована жълта пръст и почти напълно запазената сводеста пещ (пресечена наполовина), вкопана в здравия терен на северната му стена. Подът на жилището и пещта се намират на 1,50 м от сегашният, незасегнат от машините терен и на около 1,10 м от нивото на средновековния терен Подът на пещта е изграден от дребни ломени камъни и парчета от тухли, покрити с 0,03 м глинена замазка, която е обгоряла до червено. Пещта има правилна кръгла форма с диаметър 1,30 м и височина на свода 0,60 м. Сводът е бил обмазан също с глина, по която са останали следи от пръсти. Пред отвора, който е широк 0,45 м, има малка вдлъбнатина, в която са повалени две каменни плочи, вероятно използвани за затварянето на пещта. В профила и насипа на пещта не се откриха находки, а само няколко малки фрагмента старобългарска керамика с врязана украса и три със сив чиреп и излъскана повърхност. Източени са от глина с по-добро качество.

ЖИЛИЩЕ 29 (обр. 2_{29}; 30_1). Намира се на 12 м югоизточно от жилище 28, в кв. $К_1$. Цялото остава извън границите на проучвания терен. Пресечено съвсем малко, в североизточния ъгъл, от изкопа за строеж на обекта. В профила на изкопа личат две подови нива от трамбована жълта пръст. Между двете подови нива, които са на дълбочина 1,30 м и на 1,50 м от сегашния терен, има 0,20 м слой от черна пръст без примеси. Към горното подово ниво се отнася и пресечената от изкопа сводеста пещ, която е била вкопана в здравия терен към северната стена на жилището. Пещта има диаметър 1,30 м и височина на свода 0,60 м. Изградена

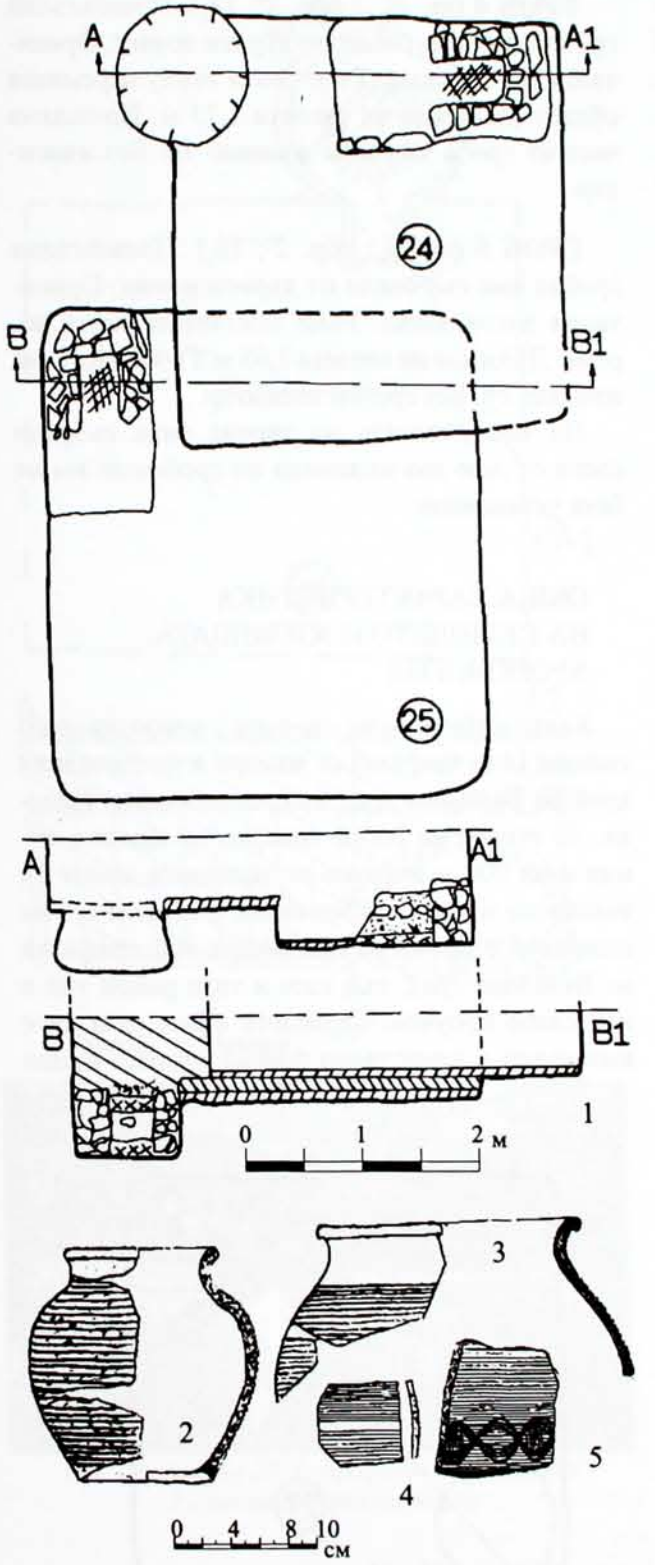

Обр. 26. Жилища 24 и 25. 1 – графичен план и разрези; 2 – възстановка на гърне с врязана украса; 3–5 – фрагменти от гърнета с врязана украса.

е по същия начин както пещта в жилище 28. В насипа на жилището, при почистване и леко разширяване на профила над второто подово ниво събрахме 45 фрагмента старобългарска керамика – 23 от гърнета с врязана украса, 12 фрагмента от съдове със сив чиреп и излъскана повърхност. Прави впечатление по-доброто качество на глината и изработката на двата типа съдове. Девет фрагмента са от амфори или амфоровидни стомни, източени на бързо колело, от фино пречистена глина с охров цвят (обр. 30_{2-6}). В профила между долното и горно подови нива не открихме керамика, за да я сравним с керамиката от горното ниво. Не е изключено жилището с вкопаната пещ да е ново и да е изградено наскоро след разрушаването на по-дълбоко вкопано жилище, което застъпва, но не достига и не разрушава пода му. Дали е имало второ отоплително съоръжение – печка или открито огнище, остана неизяснено поради прекратяване на проучванията.

ЖИЛИЩА 30 (обр. 2_{30}). Намира се на 13 м югоизточно от землянка 29, в кв. $Е_1$ и $Ж_1$. И тук изкопът за строеж е пресякъл само североизточния ъгъл на вкопано жилище. В профила на изкопа, на дълбочина 1,30 м от нивото на сегашния незасегнат терен личаха очертанията на глинена подова замазка с дължина 2,50 м. Тъй като нямаше явни следи от разрушено отоплително съоръжение в пресечения североизточен ъгъл на жилището, изкопът бе разширен, в рамките на жилищната яма, с около 0,50 м в западна посока. За съжаление не се откриха следи от отоплителното съоръжение. По всяка вероятност то е напълно унищожено или се намира в северозападния непроучен ъгъл на жилището. В тази малка част от проучения жилищен насип се намериха 56 фрагмента старобългарска керамика: 29 са от гърнета с врязана украса, със сравнително добро качество на изработка, но глината е с примеси от кварцов пясък; 26 фрагмента са от гърнета със сив чиреп и излъскана повърхност и 1 фрагмент от амфора (обр. 31_{1-9}).

ЖИЛИЩА 31 И 32. При допълнително прокопаване на траншея за отвеждане на дъждовните води от изкопа, на около 2 м северно от северния профил, на дълбочина 0,60 м бяха пресечени още две вкопани жилища. Те бяха само регистрирани и също останаха непроучени поради прекратяване на разкопките (обр. $2_{31, 32}$).

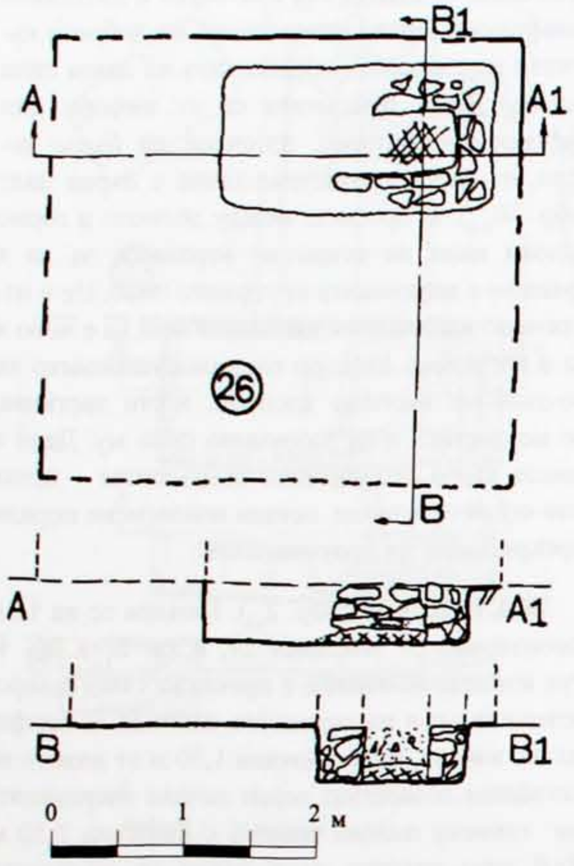

Обр. 27. Жилище 26. Графичен план и разрези

ГРОБОВЕ

ГРОБ 1 (кв. Е$_{10, 11}$; обр. 2^{1}; 18$_{1}$). Правоъгълна гробна яма с посока изток–запад. В ямата има следи от дървен ковчег. Част от костите са разрушени от веригата на машината. Запазени са костите на таза и долните крайници. Дясната ръка е била леко свита и поставена върху коремната област. Гробен инвентар не се откри.

ГРОБ 2 (кв. Е$_{8, 9}$; обр. 2^{2}; 18$_{1}$). Правоъгълна гробна яма със следи от дървен ковчег. Ориентация изток-запад. Костите на главата са натрошени. Ръцете са били леко свити и поставени върху коремната област. Дължина на скелета 1,70 м. Гробен инвентар не е открит.

ГРОБ 3 (кв. Д$_{9}$; обр. 2^{3}; 18$_{1}$). Правоъгълна гробна яма със следи от дървен ковчег. Ориентация изток-запад. Ръцете леко свити и поставени върху коремната област. Дължина на скелета 1,65 м. Инвентар не се откри. Източната част на гробната яма застъпва частично ямата на жилище 16.

ГРОБ 4 (кв. Д$_{8, 9}$; обр. 2^{4}; 18$_{1}$). Правоъгълна гробна яма със следи от дървен ковчег. Ориентация изток–запад. Ръце свити върху коремната област. Дължина на скелета 1,73 м. По-голяма част от гроба застъпва жилище 16. Без инвентар.

ГРОБ 5 (кв. Д$_{9}$; обр. 2^{5}; 18$_{1}$). Правоъгълна гробна яма със следи от дървен ковчег. Ориентация изток–запад. Ръце поставени върху корема. Дължина на скелета 1,65 м. Гроба застъпва жилище 16. Без гробен инвентар.

По повърхността на терена бяха събрани кости от още два индивида но гробовете им не бяха установени.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЕЛИЩЕТО И ЖИЛИЩАТА. ХРОНОЛОГИЯ

Както отбелязахме по-горе новооткритото селище (или квартал) се намира в югозападния край на Външния град на средновековна Плиска. То отстои на 300 м северно от южната линия и на 900 м източно от западната линия на външното землено укрепление. Откриването на селището е важно за попълване топографията на Външния град, тъй като в този район той е най слабо проучен. Селището обаче едва ли е изолирано и единствено покрай южната линия на земленото укрепление. На 300 до 500 м източно от него, върху ниските тераси от двете страни на Асар дере, попадащи в дворовете на съвременното село, се открива голямо количество ранносредновековна керамика, свидетелство за съществуването на още един населен пункт в близост до южната линия на земленото укрепление. На около 500 до 700 м западно от селището, в близост до югозападния ъгъл на земленото укрепление се намира друг голям населен пункт, в рамките на който са възникнали след покръстването две църкви – №№ 17 и 18, за съжаление останали непроучени. Така веригата от населени пунктове, възникнали покрай вътрешната страна на Външното землено укрепление (на 150 до 400 м от него) бе затворена и по южната линия. Един бегъл поглед върху топографията на църквите във външния град показва, че по-голяма част от тях се намират в близост до земленото укрепление, на приблизително равни разстояния една от друга.[4] Няма съмнение, че тези църкви са изградени след покръстването в рамките на вече съществуващи населени пунктове.[5] Липсата на цялостно проучено поселение от този тип не позволява на този етап да се правят окончателни заключения относно времето на тяхното появяване. Обстоятелството, че някои от тях възникват не на най-подходящите места за заселване (далеч от течаща питейна вода), а на определени интервали – от 1 до 1,5 км покрай дългата повече от 20 км отбранителна линия на външното землено укрепление, води до няколко логични извода. Повечето от тях възникват планомерно и под контрола на владетелската власт, по време или наскоро след изграждането на рова и вала. Основната задача на обитателите им – обикновено население занимаващо се със земеделие и скотовъдство е била да наблюдават, поддържат и при необходимост поемат първоначалната отбрана на външното землено укрепление. Ето защо и статута на тези поселения вероятно ще е бил отначало поразличен от този на останалите многобройни населени пунктове, феодални имения и занаятчийски квартали в огромната територия на Външния град.

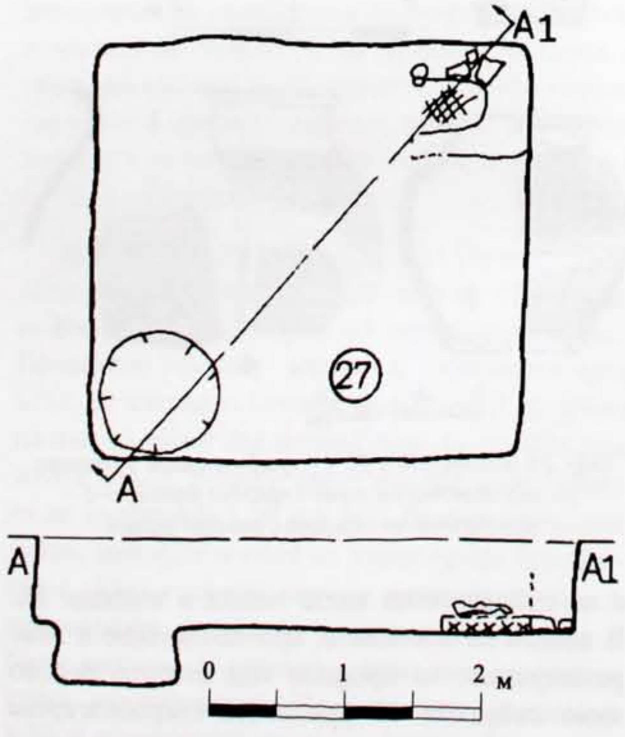

Обр. 28. Жилище 27. Графичен план и разрез

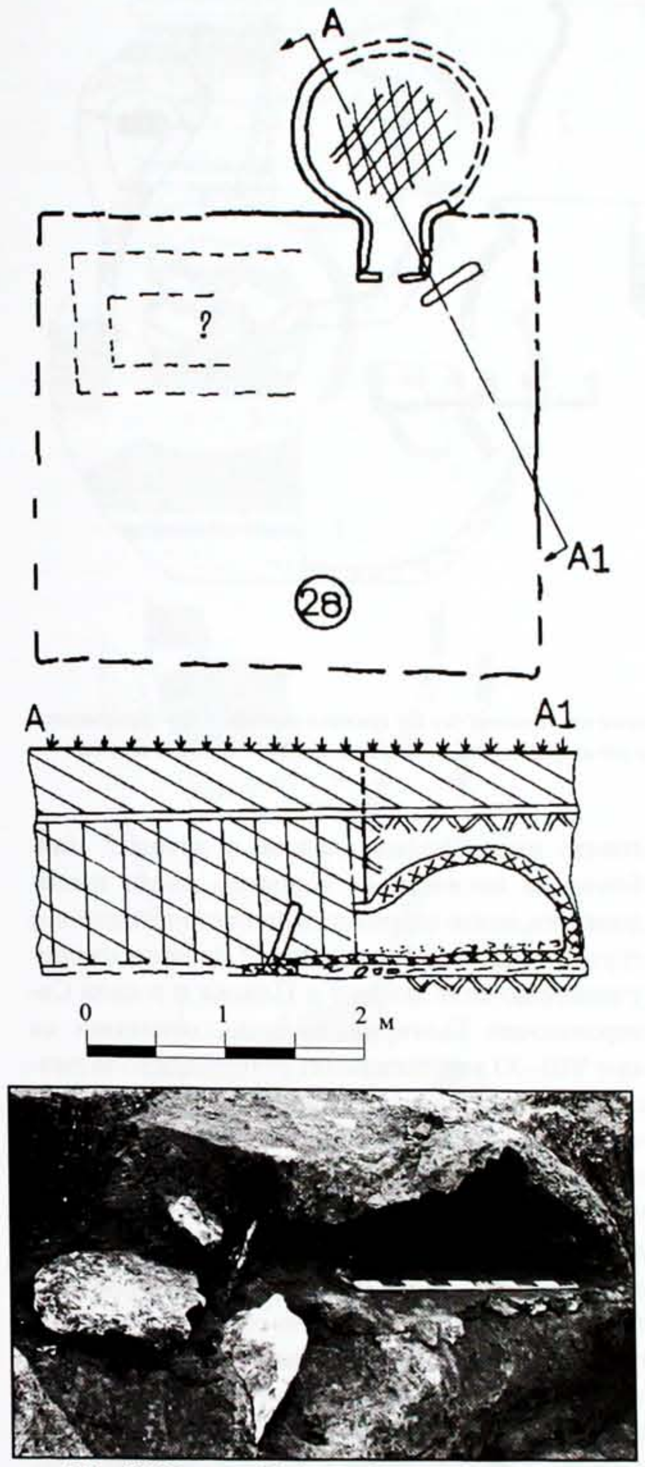

Обр. 29. Жилище 28. 1 – графичен план и разрез; 2 – снимка на срязаната пещ

Особено интересен и важен е въпросът за вътрешната планировка, големината и хронологията на новооткритото поселението. За съжаление при работата с машините заедно с горния културен слой са унищожени важни свидетелства за по-късния етап от съществуването му, за характера и обема на възникналия в източната част на проучвания участък християнски некропол. Ограниченото време на спасителните разкопки (18 работни дни) и липсата на друга възможност да продължим проучванията извън очертанията на първоначалния изкоп ни лишиха от шанса да разкрием реалните граници и големината на селището и некропола, а с то-

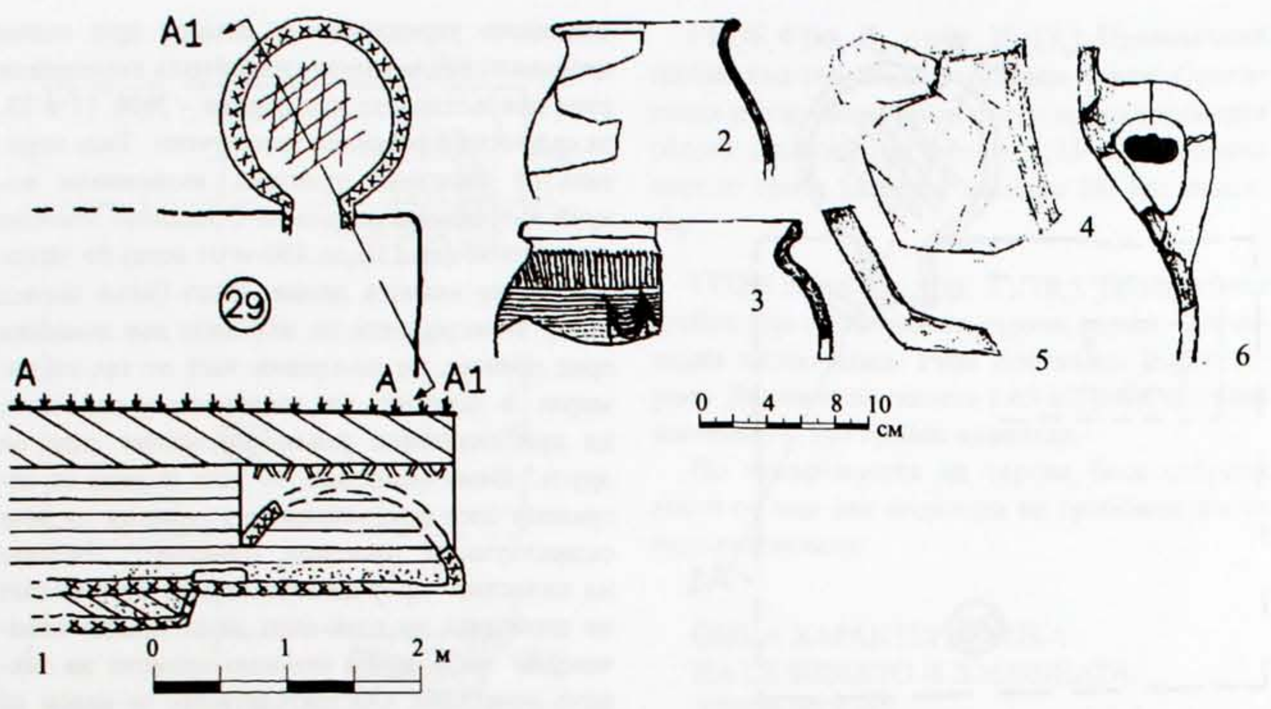

Обр. 30. Жилище 29. 1 – графичен план и разрез; 2–3 – фрагменти от гърнета без и с врязана украса; 4–5 – фрагменти от сива керамика с излъскана повърхност; 6 – фрагменти от амфоровидна стомна покрита с червена ангоба

ва кога точно е възникнало, в каква посока и докога се е развивало. Регистрираните 7 жилища (17, 18, 28–31), в периферията на изкопа показват, че поселението е обхващало площи извън проучвания участък. Разкритите и проучени на този етап 32 жилища обаче са достатъчни, за да възстановим макар и частично планировката на селището, характера и хронологията на жилищата в него. Прави впечатление, че жилищата са били разположени близо едно до друго в отделни групи – „гнездово“, без свободни пространства за дворове в групата. В проучения терен могат да се разграничат, макар и условно, осем отделни групи, разделени от неголеми празни пространства, които не оформят правилни улици или площади. Разграничаването е условно, защото някои от жилищата, разкрити в периферията, явно попадат в групи, които остават извън проучвания терен. Този начин на планиране, регистриран в повечето проучени ранносредновековни селища, е характерен според някои изследователи за славянската жилищна традиция. Той е предизвикал много противоречиви тълкувания, свързани със сведението на Псевдо-Маврикий, че славяните „правели много изходи на своите жилища“.[6] Докато една част от изследователите отхвърлят сведението като невярно,[7] други го свързват не с отделното жилище, а с цялото поселение, с неговите многобройни входове и изходи.[8] Най-близо до истината са вероятно онези изследователи, които свързват сведението с отделните групи или „гнезда“ от жилища.[9] Данните от проучените до този момент в Плиска и в цяла Североизточна България жилища, отнасящи се към VIII–XI век, подкрепят становището за липсата на много изходи в тях.[10] Това още не значи, че сведението на Псевдо-Маврикий не е вярно. Изследователите като че ли пропускат обстоятелството, че сведението се отнася за славянските жилища от VI век, а не за жилищата от VIII–XI век. Естествено през този продължителен период са настъпили съществени изменения в обществено-икономическите и социални отношения в славянското (и не само в него) общество. Променя се характера на семейството, а с това и на жилището в което живее то. Голямото патриархално семейство се разпада на по-малки домакинства. И ако към VI век славянското жилище е представлявало комплекс от няколко помещения, свързани помежду си с покрити ходници, то към VIII–XI век връзките между отделните помещения се прекъсват и се обособяват по-малки жилища, отговарящи на новите семейни отношения. Запазва се обаче „гнездовото“ разположение на жилищата, близо едно до друго и без пространство за дворове между тях, което е доказателство за не напълно отживелите патриархални семейни отношения. Какви са били тези отношения вътре в групата е трудно да се посочи. По всяка вероятност семействата в групата са били в близки родствени връзки помежду си. Това може да бъде бащата и семействата на задомените му деца. В зависимост от броя на семействата е и числото на жилищата в отделната група.[11] Доказателство за подобни патриархални отношения са често срещаните общи стопански ями и пещи за изпичане на хляб, свързани с отделни групи (или гнезда) от жилища. Този факт, регистриран многократно, доказва, че голяма част от продуктите на земеделието и скотовъдството са били обект на общо стопанисвани и ползване от групата семейства, а не от отделното семейство. Нещо повече, не трябва да се изключва възможността някои от жилищата в групата, за които имаме сигурни данни, че са съществували едновременно, но са разположени много близо едно до друго (от 1 до 3 м), да са били свързани пряко, с покрити ходници („топла“ връзка). Такъв случай вероятно имаме между жилища 15 и 24, намиращи се в централната част на проучения сектор Покрити ходници между близки жилища вероятно е имало и в други случаи. Те могат да не бъдат забелязани от проучвателите поради редица обективни и субективни причини, между които най-често е разбъркан или напълно унищожен горен културен слой, отговарящ на нивото на вкопаване на жилищата, или небрежност от страна на археолозите, които не обръщат внимание на „дребните“ детайли при разкриването на подобни обекти. По същите причини не е изяснен въпроса дали отделните групи жилища („гнезда“) не са били оградени с леки дървени конструкции – плет или по-солидна ограда, като по този начин са били обединени в едно цяло и дали цялото селище е било оградено с дървена ограда – тип палисада. Данни за това вече съществуват в перфектно проучените части от селището под Голямата базилика[12] и селището до църква № 11 югоизточно от Вътрешния град на Плиска.[13] Във връзка с планировката на подобен тип селища стои и въпросът за мястото на стопанските помещения или покрити навеси, в които обитателите на селището е трябвало да приютяват животните през тежките зимни условия. Както посочихме по-горе, около жилищата в рамките на една група няма място за дворове. Възможно е в празните пространства между отделните групи жи-

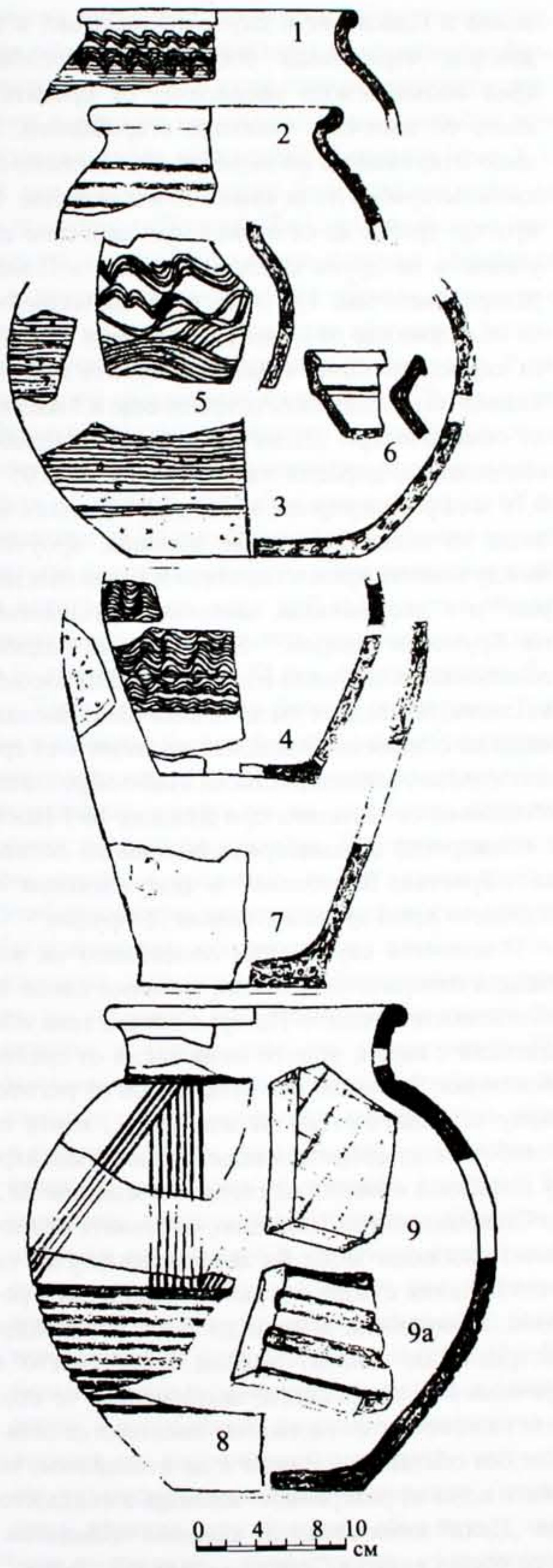

Обр. 31. Жилище 30. 1–6 – фрагменти от гърнета с врязана украса; 7 – фрагменти от съд (гърне ?) от много груба глина с черен лом, без следи от врязана или излъскана украса; 8, 9 и 9а – фрагменти от сива керамика с излъскана повърхност и дълбоки, идеално симетрични жлебове в долния край

лища да са съществували общи дворове. Следи от такива, поради изтъкнатите вече обстоятелства, не са открити. Но може да има и друга причина. Празните пространства между отделните „гнезда“ от жилища не са достатъчно големи и най-вероятно стопанските постройки за животни да са били изнесени в периферията на селището, където не са правени проучвания.

При характеристиката на жилищата ще приложим приетите вече в научната литература критерии за класификация – форма (план), размери, дълбочина на вкопаване, покривна конструкция, видове отоплителни съоръжения и др.[14]

По форма всичките 32 частично или напълно проучени жилища се отнасят към типа вкопани землянки с правоъгълен (четириъгълен) план, със стени, ориентирани без изключение по посоките на света. Прави впечатление липсата на следи от юртообразни жилища. Средната големина на вкопаната жилищна яма е между 10 и 15 м^2. Жилище 2 е с най-малки размери – 8,4 м^2, а жилище 8 с най-големи размери – 26,5 м^2 (Приложение 2). Без съмнение това е отражение на социалния статус на собственика му. Жилище 8 е едно от малкото жилища, чиито стени са били изцяло облицовани с дебели дървени талпи и има ясно очертаващ се вход, оформен като наклонена рампа в специална г-образна ниша в източния край на южната стена. Логично е да предположим, че стопанинът на това жилище, разположено в централната част на поселението, с голяма незастроена площ пред него, е бил не само по-заможен, а е изпълнявал и престижна социална функция – вероятно старейшина на селището. Впрочем, подобни по-големи жилища (облицовани с дървени талпи), около които са разположени останалите землянки в групата, са разкрити още в селището до Голямата базилика,[15] в селището под обект 31[16] и в селището североизточно от обект 31.[17] Всички те са построени в централната част на селището и пред тях има незастроена площ – „площад“. Жилището, разкрито под обект 31, е с най-големи размери на вкопаната площ – 40,7 м^2, разделена на предверие и основно помещение. Показателен е факта, че освен облицовка на стените с дървени талпи, в насипа на жилищната яма са открити останки от по-скъпи предмети, накити и едно златно копче. Изброените случаи на вкопани жилища с големи размери и дървена облицовка на стените, най-малко по едно във всяко селище, показват, че тяхната поява в Плиска не е случайно явление, а тенденция, отразяваща социалното разслоение сред обикновеното население, от средите на което се излъчват селските старейшини. Ето защо откриването на подобен тип вкопани жилища не трябва да се смята за изключение. Напротив, трябва да се очаква при цялостно проучване и на други селища, не само в Плиска, разкриването им. Тук е мястото да подчертая, че облицовките на стените с дървени талпи не са характерен белег само за големите жилища. Такива облицовки бяха открити още в 3 жилища от селището при „Цеха“ – 2, 6 и 11. Подобни облицовки с дървени талпи дебели от 0,05 до 0,10 м са регистрирани в още две, по-малки жилища на обект 31,[18] в две жилища, проучени между южната крепостна стена и Крумовия дворец[19] и в две жилища, вкопани в рушевините на Крумовия дворец.[20] Възможно е подобни облицовки да са имали и други вкопани жилища в Плиска, но следите им да са заличени. Вкопани жилища с дървена облицовка на стените се срещат и извън столицата Плиска. Най-добре такива облицовки са запазени при жилище № 1 (което е опожарено) в ранносредновековното селище до с.Брестак, Варненско[21] и полуземлянки от селището при Гарван в Северна Добруджа.[22]

В повечето случаи при описанието на жилищата авторите отбелязват, че няма следи от облицовка на стените. На пръв поглед тази констатация е вярна, защото няма следи от трайна облицовка. Забелязаните отпечатъци от рогозка върху западната стена на жилище 1, които са подобни на по-добре запазените отпечатъци върху глинената обмазка на стените в жилище № 2 до Северната порта[23] показват, че стените на вкопаните жилища може би във всички случаи са били покрити с леки, нетрайни материали – рогозки, животински кожи и др. Тези изолиращи материали не оставят трайни следи, което е причината за погрешните заключения, че стените на повечето от вкопаните землянки са оставали без облицовка. Важно е да отбележим, че в нито едно от разкритите жилища в селището при „Цеха“ няма следи от каменна облицовка. Тя се среща рядко в Плиска – само в 7 случая.[24] Трябва да подчертаем обаче, че каменната или тухлената облицовка в жилищата от Плиска произтича от обстоятелството, че във всички случаи те са вкопани не в здрав стерилен терен, а в културен пласт, състоящ се от изкуствен насип или рушевини на сгради, поради което се е наложило допълнително укрепване на стените им. При тези факти твърдението, че каменната облицовка на стените в една част от вкопаните жилища е една от най-съществените новости при строителството на масовите жилища през X и XI век в средновековна България не може да бъде прието за Плиска. По всяка вероятност появата на вкопани жилища с каменна облицовка и в другите средновековни обекти, в повечето случаи, се дължи на същите причини – вкопани в рушевини и не здрав заварен терен. В такъв терен са вкопани жилищата в Дуранкулак, Дядово, Средец и десетки други ранносредновековни селища, възникнали върху разрушените по-древни крепости или селища от IX до началото на XI век. Ето защо отделянето на вкопаните жилища с каменна облицовка на стените в отделна група, като най-съществена новост, характерна за строителството на масови жилища в България през X и XI век, е неприемливо.[25]

Един от основните белези, определящ типа на жилището (освен формата) е дълбочината на вкопаната част. По този признак изследователите разделят жилищата на землянки, полуземлянки и наземни жилища. По принцип такова разделение е правилно, но не винаги само от дълбочината на вкопаване зависи към кой тип (землянка или полуземлянка) трябва да бъде отнесено дадено жилище. Задължително трябва да се взима под внимание, характерът на стените и покривната им конструкция. При землянките, независимо от дълбочината на жилищната яма, покривната конструкция опира в околния терен, така че отвън се вижда покривът и само една от стените, в която е бил поместен входът на жилището. Обитаемата площ на землянките в повечето случаи е по-голяма от вкопаната жилищна яма, защото се използва допълнителното пространство между вкопаната част и края на покрива (обр. 32_1). При полуземлянките покривът не опира в околния терен, а е повдигнат на различна височина, зависеща от височината на стените, изградени от различни строителни материали (камъни, лека дървена конструкция, обмазана с глина или дървени греди) над нивото на околния терен. Върху стените ляга ниската част на покрива. Обитаемата площ на полуземлянките и наземните жилища е ограничена от стените и отговаря на площта в очертанията им (обр. $32_{2,3}$). Тези характерни белези не винаги се вземат под внимание, поради което много често някои изследователи съвсем субективно определят вкопаните жилища като землянки или като полуземлянки, съобразявайки се само с дълбочината на вкопаната жилищна яма.[26] При проучването на жилищата в селището при „Цеха“ не открихме следи от разрушени надземни стени. Ето защо, независимо от дълбочината на вкопаването им (между 0,40 м и 1,10 м) спрямо тогавашния околен терен, ние отнасяме всички открити на този етап вкопани жилища в селището към типа землянки.

За подове на всички землянки е служил подравненият здрав терен, застлан в повечето случаи с тънък слой (от 0,03 до 0,05 м) трамбована жълта глина. В 7 жилища върху трамбованата глина се проследява допълнителна фина глинена замазка. В 6 жилища се проследяват две подови нива от трамбована глина, между които има тънък слой (до 0,10 м) от черна пръст, примесена с пепел и дребни въглени. Внимателното почистване на подовете и терените около жилищата, отговарящи на строителното им ниво, има съществено значение за определяне интериора на жилищата, характера на отоплителните им съоръжения и вида на покривната конструкция, от която зависи определянето на типа вкопано жилище. Разкопаните в селището при „Цеха“ жилища дават не малко данни за характера на тяхното покритие. В подовете на 17 от проучените жилища се откриват различни по форма, големина и дълбочина гнезда от подпорните стълбове на покривната им конструкция. В 7 жилища със сигурност не се откриват гнезда от подпорни греди (9, 12, 18, 22, 24, 25 и 27). Подовете на три жилища са напълно разрушени (16, 23 и 26), а останалите 5 землянки не са проучени,поради което нямаме данни за гнезда от подпорни стълбове. Броят на гнездата в останалите жилища е различен – от 4 до 12. Жилища 15, 19 и 21 имат по 4 гнезда, разположени в ъглите. При тях посоката на билото на покрива и мястото на входа се определят по косвен път, защото не винаги съвпада с дългата ос на жилищната яма. Подпорните стълбове, носещи билото, вероятно са били изнесени извън вкопаната част на жилището и при изкопните работи на машините гнездата им са напълно унищожени. Жилище 11 и 14 имат по 5 гнезда – 4 в ъглите и по 1 в средата на една от стените или на 1,2 м южно от основната жилищна яма, на върха на дъговидно оформена ниша. Освен че сочи посоката на покривното било, този случай показва, че понякога подпорните стълбове са изнесени извън вкопаната част на жилището. В 12 жилища има 6, 7, 8 и повече гнезда от подпорни стълбове. Обикновено две от гнездата са разположени в една (не винаги дългата) ос, по средата на срещуположни стени. Тези подпорни стълбове са носили билото на три скатен покрив, затова са с по-голям диаметър и обикновено са вкопани по-дълбоко – до 0,40 м от нивото на пода. Останалите подпорни стълбове в ъглите и покрай стените са поддържали наклонените и хоризонтални греди на покривната конструкция. В повечето от направените до сега реконструкции на вкопани жилища са допуснати няколко съществени грешки.[27] В тях наклонът на покрива е до 30^0, което е недопустимо при нашите климатични условия. Покрив с такъв наклон трябва да бъде много плътен, за да не пропуска дъждовната вода и много здрав, за да не се срути под тежестта на натрупаната през зимата дебела снежна покривка. Изчисленията показват, че при наклон на покрива около 45^0, тези проблеми са сведени до минимум. Височината на подпорните стълбове зависи от дълбочината на вкопаване на жилищната яма. При средна дълбочина на вкопаване 0,80 м, ширина на жилищната яма до 3 м и височина на подпорните стълбове 3,50 м, долният край на покрива ще опира на около 1,50 м встрани от стените на жилищната яма. В такъв случай покритата площ на жилището се увеличава най малко два пъти и половина, като вкопаната част е служела предимно за „кухня“. Образувалият се на нивото на околния терен широк до 1,50 м банкет е бил удобен и необходим за сядане и спане (обр. 32_1). Съществуват още няколко аргумента за подобен вид реконструкция. Един от тях са малките размери на повечето вкопани жилищни ями – от 8 до 10 м^2. Тази площ е недостатъчна дори за малко четиричленно семейство, особено като се вземат под внимание пространствата и мястото, които заемат върху пода отоплителните съоръжения и стопанските ями, съществували едновременно в повечето от жилищата. При тези обстоятелства не е логично обитателите на землянките да се лишават от допълнителната покрита и отоплена площ, каквато представляват страничните банкети. В повечето реконструкции тези банкети са „запушени“ с леки прегради от дървени греди, колове и плет, обмазани с глина или с каменни стени, поставени между покрива, опрян в околния терен и вкопаните стени на жилището. Както посочихме по-горе, останки от подобни стени не бяха открити в жилищните ями или извън тях. Такива останки не са откривани и в останалите проучени жилища в Плиска и в повечето жилища, разкрити до сега на територията на Североизточна България. Сериозен аргумент, че използваната площ е значително по-голяма от вкопаната жилищна яма, са стопанските ями и пещите, вкопани в здравия терен на стените в някои жилища. Част от тези съоръжения излизат на повече от метър извън очертанията на жилищната яма и няма съмнение, че са били включени под покрива на цялото жилище. Подобна конструкция на покрива са имали и вкопаните жилища, в които не са открити гнезда от подпорни стълбове. Стълбовете тук са били поставяни върху каменни плочи или тухли на пода, или са били изнасяни извън очертанията на жилищните ями, поради което следите им не са открити.

В литературата за масовото жилище в средновековна България авторите отделят специално място за отоплителните им съоръжения. В някои случаи дори се изграждат класификации на жилищата според вида на отоплителните им съоръжения.[28] Подобни класификации според нас не са обосновани достатъчно. Въпреки че отоплителното съоръжение е характерен белег в интериора на всяко жилище, то не може да бъде основен признак, по който да се изграждат класификации за типовете жилища, защото типът на едно жилище не зависи от отоплителното му съоръжение, а обратно, отоплителното съоръжение се изгражда в зависимост от типа на дадено жилище. Ето защо отоплителните съоръжения трябва да имат самостоятелна класификация,[29] със съответната терминология, прилагана твърде свободно от българските автори. Докато поголяма част от тях използват термина пещ за повечето видове отоплителни съоръжения (без откритите огнища),[30] то други използват само термина печка.[31] Малцина са авторите, които разграничават разликите и прилагат правилна терминология за различните видове отоплителни съоръжения.[32] Тази неразбория в използването на термините се дължи на няколко причини. Първата е свободното превеждане на руската дума печь, която в руския език и археологическата литература на руски език (от която черпим най-много материали за сравнения), има няколко значения: пека, печка и пещ, но в повечето случаи е придружена от друга

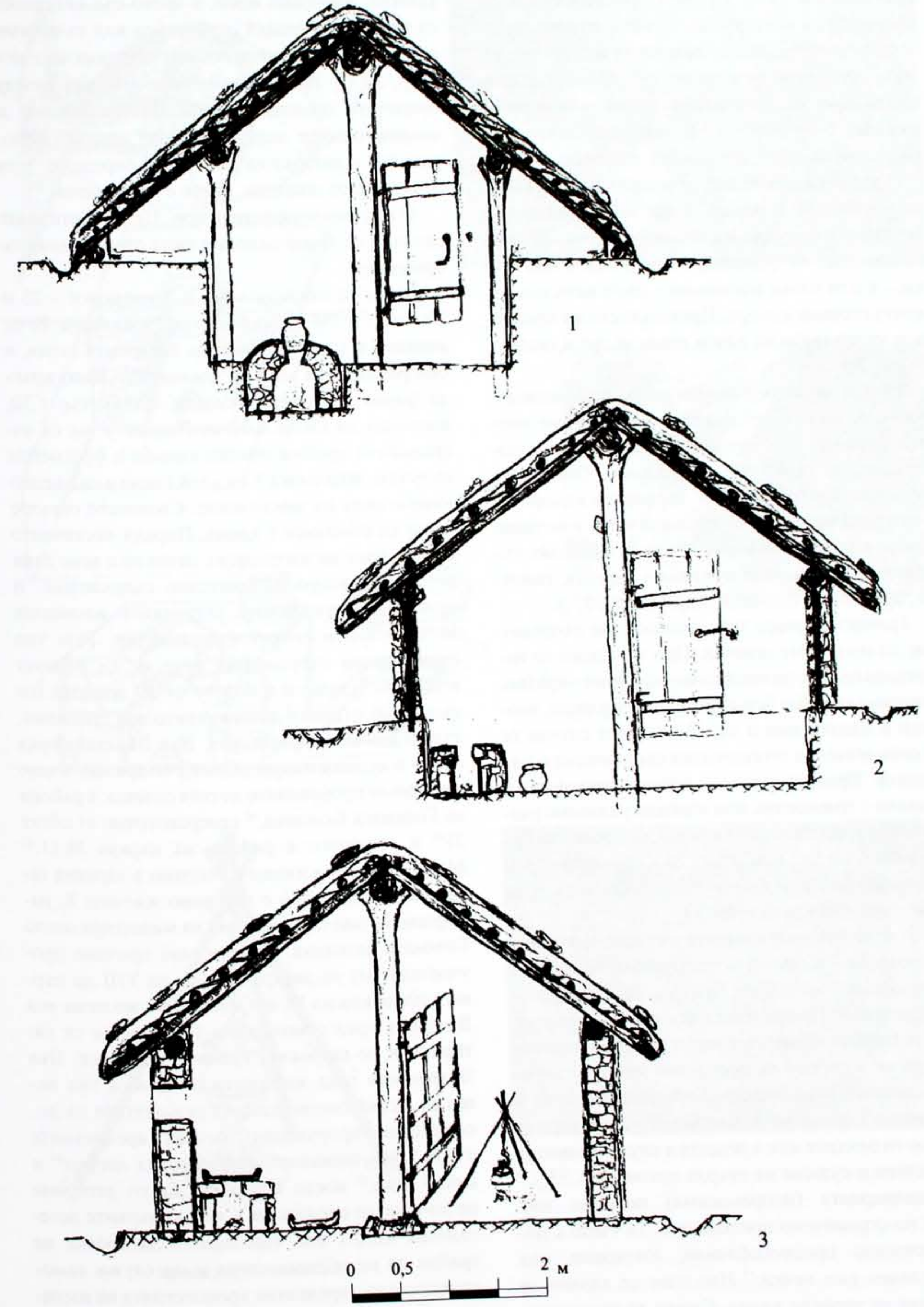

Обр. 32. Разрез на землянка; 2 – разрез на полуземлянка; 3 – разрез на наземно жилище (автор Т. Балабанов)

пояснителна дума. Втората причина е лошото състояние, в което са достигнали до проучвателите отоплителните съоръжения и това затруднява тяхното точно определяне. И третата, най-важна причина, е неразбирането на основните разлики в принципите на отоплителните съоръжения, на които ще се спра накратко.

Пещите независимо от начина на изграждане – вкопани в здрав терен или иззидани с фрагменти от тухли и камъни, обмазани с глина, независимо от формата, големината и мястото им – в или извън жилищата – имат напълно покрита горивна камера. Приготвянето на храната или изпичането на хляба става вътре в пещта[33] (обр. 33_1).

При вторият тип отоплителни съоръжения – печките, има много голямо разнообразие според формата, конструкцията, големината и материала, от който са изградени. Обединява ги един основен белег – горивната камера не е покрита напълно. В горния ѝ край е оставен отвор, в който или върху който се поставят съдовете за приготвяне на храна – гърнета, тавички, преносими подници и др[34] (обр. $33_{2,3}$).

Третият основен тип отоплително съоръжение са откритите огнища. При тях също се наблюдава голямо разнообразие по форма – кръгли, елипсовидни, без бордюри или с бордюри, вкопани в плитки ями и т.н. В повечето случаи те са спомагателни отоплителни съоръжения в жилищата. Приготвянето на храна обикновено е ставало с триножник или няколко радиално разположени над огнището колове, завързани в горната част. От тях към огъня се е спускала верига или ремък, към които е бил закачан съда за приготвяне на храна (обр. 33_4).

Отделянето на подниците – стационарни или преносими – в самостоятелен тип отоплителни съоръжения не е достатъчно обосновано и приемливо.[35] Преносимата подница е допълнително приспособление, което в някои случаи може да се използва за пренасяне или поставяне на жарава и изпълнява ролята на мангал, но в повечето случаи тя е поставяна върху горния отвор на печките или в пещите и служи главно за изпичане и сушене на твърда храна (обр. 33_5).[36] Стационарната (непреносима) подница има още по-ограничено приложение. Тя също е допълнително приспособление, изградено над определен вид печки.[37] Използва се главно за сушене на зърнени храни. Среща се сравнително рядко. Между жилищата, открити до сега в Плиска, има само едно, в което със сигурност са разкрити останки от подобен вид съчетание между печка и непреносима подница над нея (обр. 33_6).[38] Поради външната прилика между откритите огнища с висок глинен бордюр и непреносимите подници, някои автори (включително и авторът на този труд) определят тези огнища като подници, което е неправилно.[39]

В жилища от селището при „Цеха" се откриват останки от трите основни типа отоплителни съоръжения.

Пещи се откриха само в 2 землянки – 28 и 29, тоест в 7% от проучените 29 жилища. Те са вкопани в здравия терен на северните стени, в североизточния ъгъл на землянките. Имат кръгла форма и еднакви размери – диаметър 1,30, височина на свода 0,60 м. Подовете им са изградени от дребни ломени камъни и фрагменти от тухли, замазани с 3 см слой глина и са на едно ниво с пода на землянките. Сводовете отвътре също са обмазани с глина. Поради частичното разкопаване на жилищата с пещи не е ясно дали в тях има второ отоплително съоръжение. В пространствата между останалите жилищата не са открити самостоятелни пещи. Този тип отоплителни съоръжения вече не са рядкост в Плиска – има ги в повече от 30 жилища (от около 200 открити досега) както във Външния, така и във Вътрешния град. Във Външния град освен в селището при „Цеха", се срещат в още няколко от проучваните до сега селища: в района на Голямата базилика,[40] североизточно от обект 31[41] и селището в района на църква № 11.[42] Между всички жилища с вкопани в здравия терен пещи, най-рано е датирано жилище 8, намиращо се под оградния зид на манастира около Голямата базилика. Поради тази причина проучвателят му го датира от края на VIII до първата половина на IX в. Останалите жилища във Външния град с вкопани в брега пещи са датирани в по-широките граници на X век. Във Вътрешния град жилищата с подобен тип пещи са разположени (според резултатите на досегашните проучвания) покрай крепостните стени,[43] в рушевините на Крумовия дворец[44] и около него,[45] което позволява да ги датираме не по-рано от средата на X век до първите десетилетия на XI век. Последната датировка не трябва да се абсолютизира и да служи самостоятелно за определяне хронологията на жилищата,[46] защото както сочат примерите, пещи има както в ранните (края на VIII–IX век), така и в

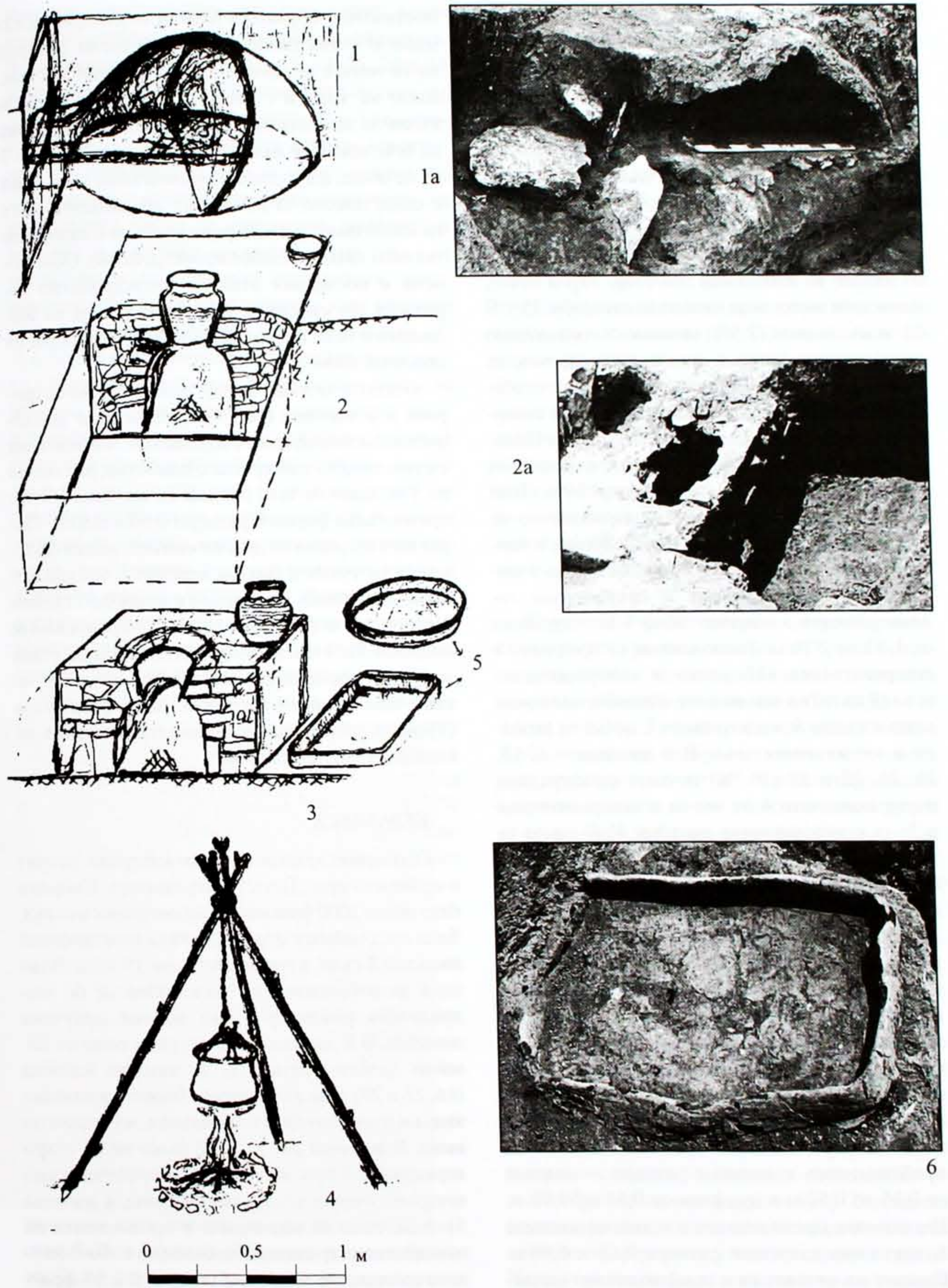

Обр. 33. 1–1а – пещ; 2–2а – печка, изградена в правоъгълна яма; 3 – печка, изградена върху пода; 4 – открито огнище; 5 – преносими подници; 6 – стационарна подница

по-късните жилища от X и XI век. Безспорно е, че пещите са най-устойчивото отоплително съоръжение, използвано през цялото средновековие, а в много селски къщи и до наши дни.

Основното отоплително съоръжение в 27 от жилищата (93%) е печката с правоъгълна или леко закръглена форма, изградена от различни по големина ломени камъни. Печките могат да бъдат разделени в 2 групи – печки, изградени в правоъгълна яма, вкопана на 0,30 до 0,65 м от нивото на жилищния под (обр. 33_2) и печки, изградени върху пода на землянките (обр. 33_3). В 21 от жилищата (72,5%) основното отоплително съоръжение е печката, вкопана в правоъгълна яма. Това е една от най-характерните особености и на жилищата, разкрити покрай северната порта и източната крепостна стена в Плиска. Там процентът на жилищата с този тип печки е още по-голям и достига 76%. Този факт е от голямо значение за изясняването на съдбата на селището при „Цеха“. Ямите, в които са изградени този тип печки, са с ясно очертана правоъгълна форма и сравнително големи размери – ширина около 1 м и дължина от 1,70 до 2,20 м. Разположени са предимно в североизточния (12 пъти) и северозападния ъгъл (8 пъти) на землянките. Изключение прави само жилище 9, където ямата с печка са вкопани в югоизточния ъгъл. В 6 жилища – 1, 17, 18, 21, 22 и 27 (20,7%) печките са изградени върху пода, като 4 от тях са в североизточния и 2 – в северозападния им ъгъл. Наблюдава се тенденция към по-плитко вкопаване (от 0,40 до 0,60 м) на жилищните ями, в които печките са изградени върху пода им. Няма застъпване на жилища с двата типа печки, за да бъдем сигурни в тяхната хронология. Все пак сравнителният анализ на керамиката открита в жилищните ями показва, че в жилищата с печки върху пода се открива керамика с по-тънки стени и по-ситно врязана украса. Като цяло, тази керамика се налага в края на IX и през X в. Горивните камери на печките, независимо къде са изградени – върху пода или в правоъгълна яма – са приблизително с еднакви размери – ширина от 0,35 до 0,50 м и дължина от 0,55 до 0,70 м. Изключение прави печката в голямото жилище 8, която има вътрешни размери 0,65 x 0,90 м. Стените на печките са с приблизително еднаква дебелина – около 0,30 м, независимо от начина им на изграждане – с ломени камъни и глина, с по-големи камъни или плоски плочи, поставени п-образно и блокаж от по-дребни камъни и глина около тях. Обикновено отворът на печката е по дългата ос на жилищната яма, която не винаги съвпада с оста на билото и входа на землянката. Подробност, която трябва да отбележим, е наличието на 2 или 3 нива в 7 от печките, изградени в правоъгълни ями. Това е свидетелство за по-голяма продължителност на използването им, поради което се е наложило тяхното няколкократно преустройство. Обикновено в последния етап на преустройство горивната им камера се изравнява с пода на жилището и те се превръщат в печки, изградени на подовото ниво.

Открити огнища върху пода бяха регистрирани в 6 жилища (20,7%), винаги като допълнително отоплително съоръжение. Формата им е елипсовидна или кръгла с диаметър, достигащ до 1 м. Едно от тези огнища (в жилище 10) е с правоъгълна форма и размери 0,60 x 0,80 м. Подът му е изграден от дребни камъни, малки фрагменти от тухли и битова керамика, замазани с дебел слой глина. Оградено е с висок 0,05 глинен бордюр, което го прави сходно с непреносимите подници. Не е изключено действително да става въпрос за подница, ако вземем под внимание, че само това огнище е изградено върху разрушена (?) печка, разположена в южната половина на вкопана правоъгълна яма.

КЕРАМИКА

Основният археологически материал, открит в селището при „Цеха“, е керамиката. Събрани бяха около 2000 фрагмента, но нито един цял съд. Едва след нейната обработка бяха възстановени напълно 2 съда, а графично[47] още 19 съда. Важно е да отбележим, че керамиката не бе разпределена равномерно във всички проучени жилища. В 8 жилища бяха открити само по няколко дребни фрагмента. За няколко жилища (16, 26 и 27) това е обяснимо. Техните жилищни ями са унищожени от машините до подовото ниво. В жилища 28, 31 и 32 също не се откри керамика, но при жилище 28 е пресечен само североизточният ъгъл с вкопана пещ, а жилища 31 и 32 само са маркирани в пресичащата ги отводнителна траншея. Необяснимо е обаче малкото количество керамика (между 5 и 13 фрагмента) в жилища 4, 6, 12, 14, 19, 20 , 21 и 25. Липсата на керамика при тях не се дължи на унищожен напълно културен пласт в жилищните ями или на непроучен културен насип, а по-скоро на организирано напускане на жилищата. В 12 жилища – 7–10, 13, 15, 17, 23–25, 29 и 30 керамиката също не е в големи количества – от 25 до 60 фрагмента. От жилища 29 и 30 са проучени само североизточните ъгли и вероятно при тях керамиката ще бъде много повече, но за останалите също важи предположението, че обитателите им са ги напуснали, прибирайки годните за употреба предмети. Няма следи от опожаряване или наносни затлачвания, което изключва пожара и наводнението като причина за напускане на жилищата. Само в 6 жилища – 1, 2, 3, 5, 11 и 18 керамиката е в големи количества – от 130 до 320 фрагмента. Любопитен е факта, че жилища 1 и 18 са с печки, изградени върху пода, а печките на останалите 4 жилища в групата са били изградени в правоъгълни ями, но всички имат по две или три нива на ползване, като последния хоризонт се е повдигнал до подовото ниво на жилището. Няма съмнение, че тези жилища са обитавани по-продължително време и вероятно заедно с останалите жилища с печки, изградени върху пода и жилищата с вкопани в здравия терен пещи са достигнали последният етап от съществуването на селището.

Статистическата обработка на 1862 керамични фрагмента показва следната количествена характеристика. 1613 фрагмента или 86,62% са от гърнета с врязана украса, отнасящи се към кухненската керамика. 167 фрагмента или 8,97% са от съдове с излъскана повърхност и сив чиреп. От глазираната керамика са открити само 16 фрагмента – 0,86%. 15 фрагмента – 0,80% са от съдове, покрити с червена ангоба, а 36 фрагмента или 1,93% са от амфори с „гофрирана“ повърхност. В отделена група „други“ поставяме 17 фрагмента – 0,91%, тъй като не могат да бъдат отнесени точно към някой от известните типове керамика поради фрагментарния характер и различната глина, от която са били източени. Последното уточнение което сме длъжни да направим преди описанието на керамиката е, че поради липсата на достатъчно цели съдове не е възможно да приложим класификацията на Л. Дончева-Петкова, съобразена главно с метричните зависимости на отделните типове съдове.[48] При нашето описание водещи белези ще бъдат технологията, т.е. грънчарското колело, съставът на глината, от която са източени съдовете и украсата им.[49] Формата на съдовете ще бъде взета под внимание, но поради малкия брой възстановени цели форми тя ще е вторичен белег. В тази насока прави впечатление отсъствието на керамика работена на ръка (без употребата на грънчарски кръг) и малкото количество керамика – около 2%, работена на бързо (крачно) колело, а това са фрагментите от амфори без ангоба и няколко фрагмента от съдове с неопределена форма. Всички те са източени от фино пречистена глина, добила след доброто изпичане охрово-жълт или керемидено червен цвят. Само десетина фрагмента от гърнета с врязана украса и глина, примесена със ситен пясък, са източени на бързо колело. Към тях можем да отнесем две дъна, срязани с конец, 7 стени с тънък чиреп без външна украса, но с фини успоредни линии по вътрешната им повърхност, и част от дръжка с елипсовидно сечение. Тази тънкостенна, добре изпечена керамика се появява в Плиска след средата на X век, но масовото ѝ разпространение в ранносредновековните обекти започва към средата на XI век и преобладава след XII век.

Керамика изработена на лек, неусъвършенстван ръчен грънчарски кръг.[50] Тук включваме само гърнета, които се разпознават по няколко признака. Обикновено имат по-дебел чиреп – от 0,6 см до 1,2 см. Глината, от която са източени, е груба, примесена с едър кварцов пясък, понякога има примеси и от ситно счукани варовикови частици, шамот и много рядко смлени черупки от миди. Поради бавното въртене на кръга гърнетата не винаги са абсолютно симетрични. По вътрешната им повърхност са останали прекъснати следи от пръстите на грънчаря или от материята (вероятно кожа), с която са заглаждали вътрешността им. Тези вътрешни следи не са успоредни и често се пресичат. Започват от дъното и постепенно се издигат към устието на съда. Всички гърнета имат украса от дълбоко врязани хоризонтални прави линии, покриващи по-голяма част от рамената и стените им. Често в горния край на рамената, а понякога и в долната половина на стените, хоризонталните линии са съчетани със снопове от вълнообразни линии (едри вълни) В няколко случая хоризонталните линии са съчетани със снопове от вертикални или наклонени линии. Характерното за украсата в тази група гърнета е, че линиите са по-дълбоко врязани, не са идеално успоредни, дори понякога се застъпват и пресичат. По дъната им се забелязват следи от подсипка от едър пясък. Устията завършват с просто профилирани венчета със заоблен, равен, но леко наклонен навън или със заоблен като запетайка ръб. От технологична гледна точка интерес представляват десетина фрагмента от тази група гърнета, при които поради грубата си повърхност или недобре нанесена врязана украса се е наложило допълнително „изглаждане“ (отвън и отвътре) с по-фина и порядка глина. Върху този втори пласт отново е нанесена украсата от врязани линии. Сцеплението между основата и допълнителния слой глина не е добро, поради което на отделни места допълнителният слой се е отлюспил и там се забелязва по-ранната замазана украса. Към групата керамика изработена на лек ръчен грънчарски кръг можем да причислим сравнително малко фрагменти – около 5% от цялото количество кухненска керамика (обр.34А$_{1-6}$). Тук включваме и фрагменти от няколко гърнета, източени от каолинова глина, примесена с едър кварцов пясък. След изпичането на съдовете глината е добила белезникав, бледорозов или розово-жълт цвят. Подобна керамика от каолинова глина се открива и в други ранносредновековни обекти.[51] Със сигурност тя не е произвеждана в Плиска. По наше мнение, керамичният център произвеждал съдове от такава глина се е намирал в района на днешните села Каолиново, Кус и Писарево – Шуменско. Около тези села се намират най-големите залежи от каолинова глина в България. В село Писарево и сега има над 30 керамични пещи които до преди 40–50 години са работели. При обхождане на землището на селото открихме голямо ранносредновековно селище в местността Рядкото, по повърхността на което се намираше само такава керамика.

Липсата на повече цели профили на гърнета изработени на лек грънчарски кръг ни затруднява да разграничим различните форми и големина на гърнетата от тази група. Фрагментите, чиито профили можем да възстановим принадлежат към гърнета тип I–Г и тип III по класификацията на Л.Дончева, в повечето случаи датирани в края на VIII и IX век и по-рядко през X век.[52]

Керамика изработена на усъвършенстван ръчен грънчарски кръг (обр. 34Б, В, Г, Д, Е). В тази група поставяме останалите 93% от кухненската керамика, всички фрагменти от сивата керамика с излъскана повърхност, глазираната керамика и керамиката, покрита с червена ангоба. Общите характерни белези на тази керамика са симетричните стени и украса на съдовете. Липсват прекъснати следи от пръстите на грънчаря. Забелязва се тенденция за по-добро пречистване на глината, намаляване на примесите от пясък, шамот, варовикови частици. Дребни люспи от слюда продължават да се забелязват в по-голяма част от съдовете. Дебелината на стените постепенно намалява и достига до 3–4 мм. Забелязва се по-добро и по-равномерно изпичане на съдовете, следствие на което има голямо разнообразие в оцветяването на лома – от черен, тъмнокафяв, сив, до керемидено-червен. Тези общи белези се отнасят за всички типове керамика, но най-голямо разнообразие наблюдаваме в кухненската керамика, представена тук само от гърнета. Още веднъж искам да подчертая, че в проучените жилища не са открити фрагменти от котли с вътрешни уши, гърнета с една или две дръжки, излизащи от ръба на венчето, похлупаци, купи с формата на пресечен конус и други типове, характерни за керамичното производство след средата на X в. Доколкото може да се съди от възстановените графично профили, гърнетата имат доста разнообразна форма и пропорции. Но данните са недостатъчни за категорични изводи и цялостно типологическо разпределение. Профилите на 217 устия показват също голямо разнообразие (обр. 35$_{1-44}$), особено с многобройните варианти на представените тук основни форми. Свързването на определени профили с относителната и абсолютна хронология на керамиката от селището при „Цеха“ ще е най-малко прибързано, защото някои гърнета, източени от по-груба глина, които приемаме за по-ранни, имат по-сложен профил на венчето. И обратно, съдове източени от пречистена глина, с по-тънки стени и симетрична украса, имат венчета с несложен заоблен или срязан под наклон ръб. Погледнато по-общо обаче, има известна зависимост и тенденция. При съдовете, източени от пречистена глина, по-често се срещат усложнени профили на венчето. Най-голямо разнообразие се наблюдава в украсата на кухненската керамика. От формална гледна точка изготвянето на изчерпателна таблица от типовете украса и вариантите им е непостижимо. В повечето случаи таблиците на типовете украса и многобройните варианти са изготвени върху наблюдения на отделни фрагменти, а не на

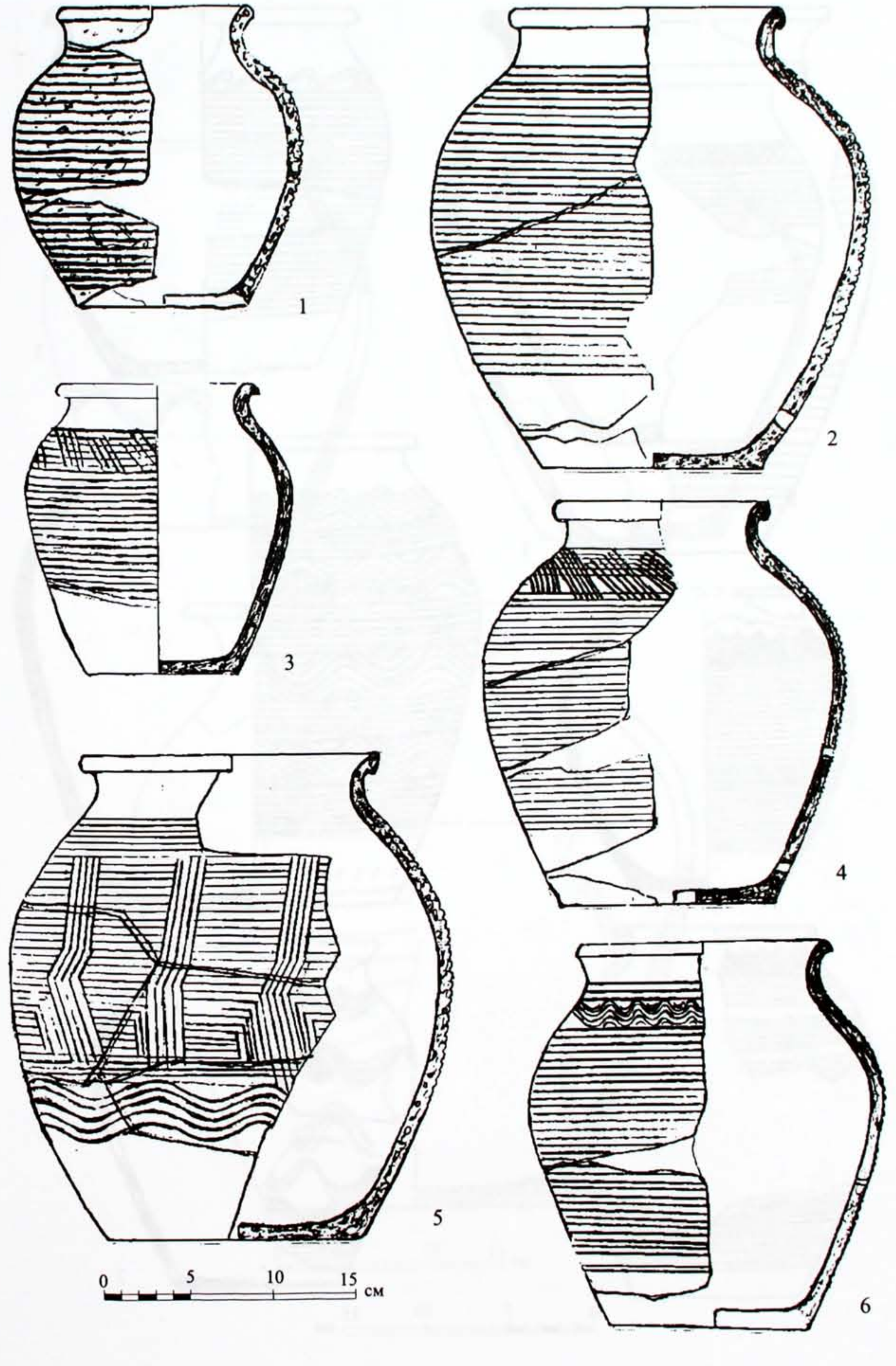

Обр. 34 А. 1–6 - съдове с врязана украса (I – ва половина на IX в.)

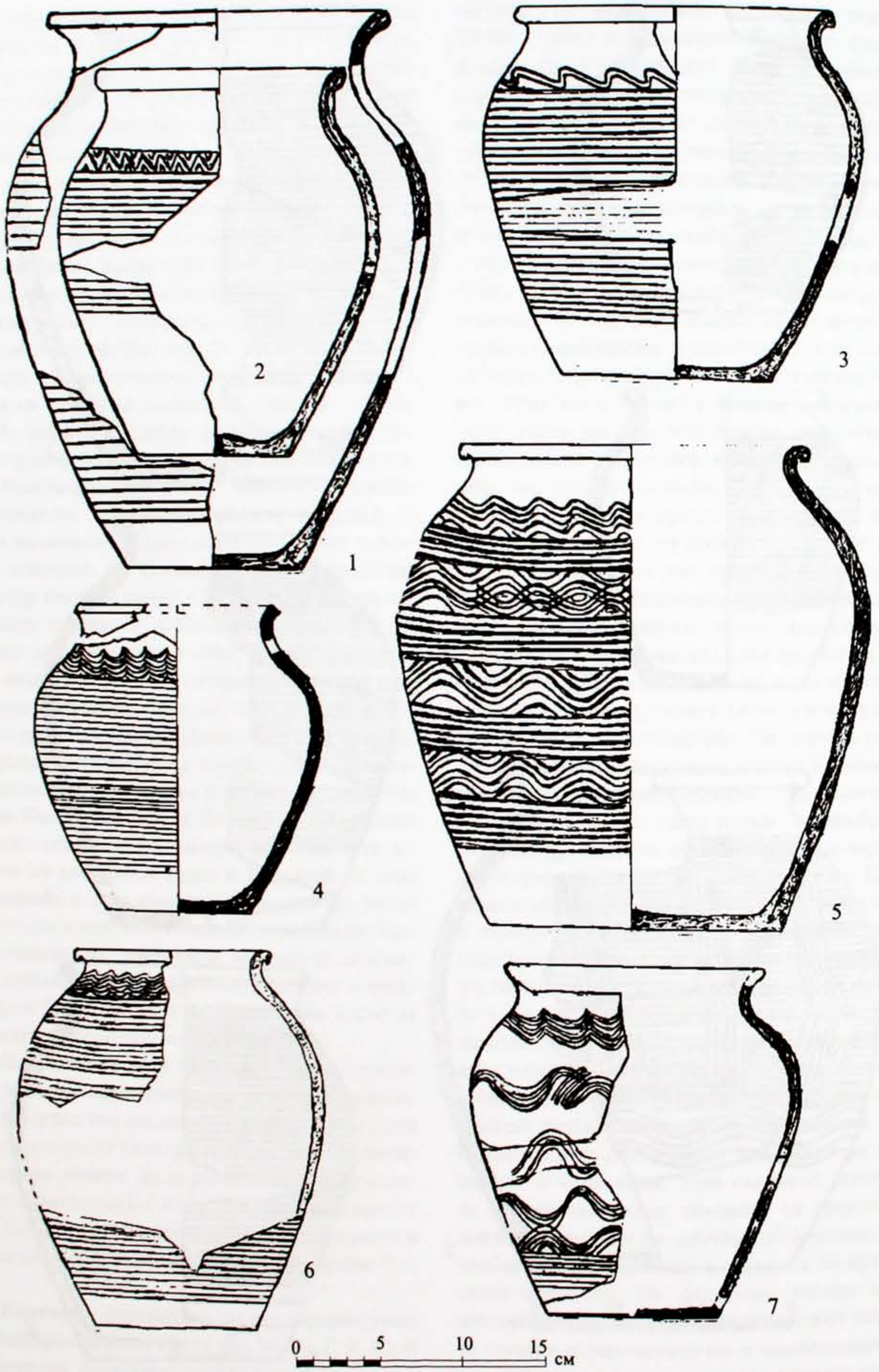
1
2
3
4
5
6
7
0
5
10
15
см

Обр. 34 Б. 1–7 – съдове с врязана украса (II-ра половина на IX и началото на X в.)

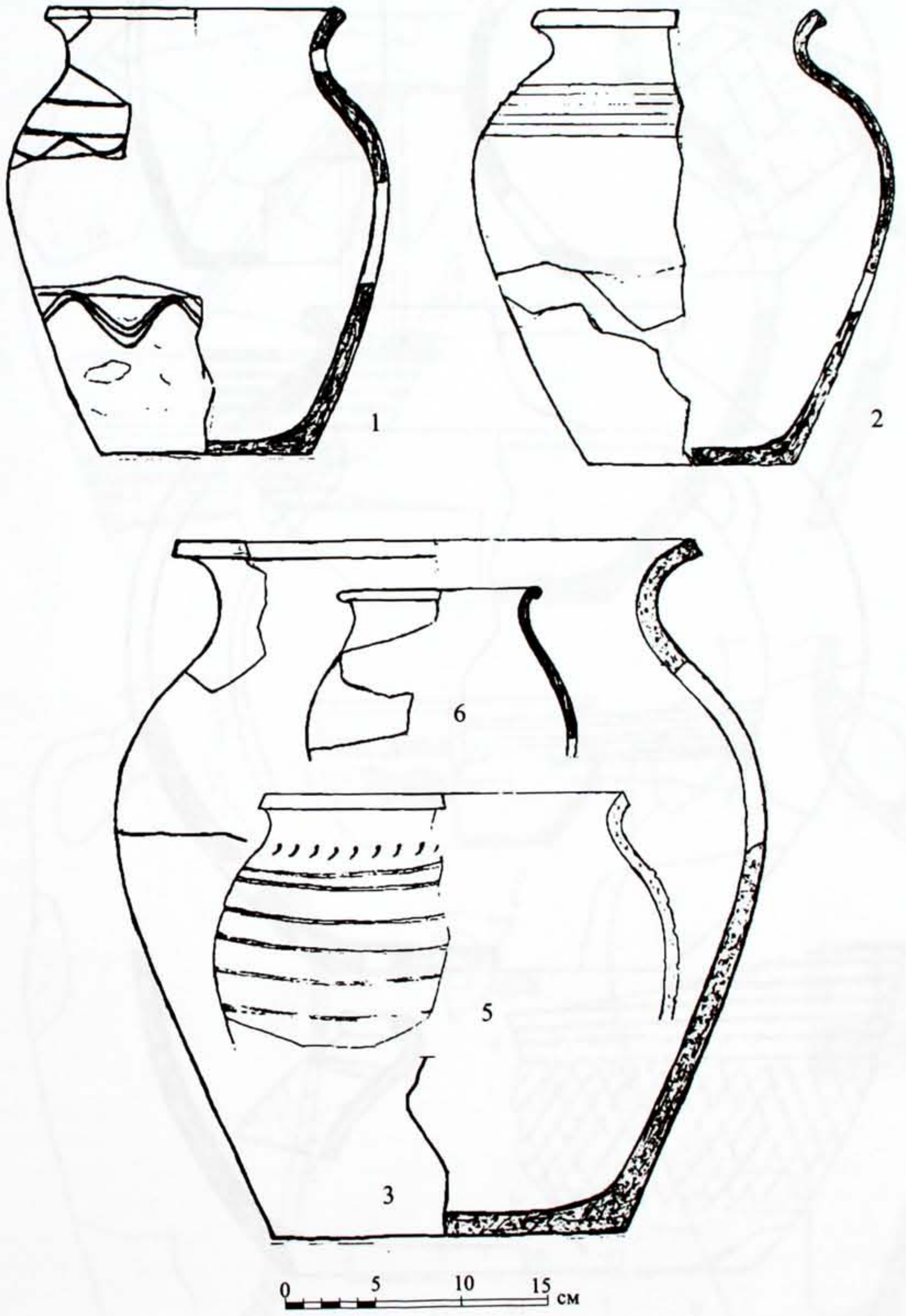
1
2
6
5
3
0
5
10
15
см

Обр. 34 В. 1–5 – керамика от X век

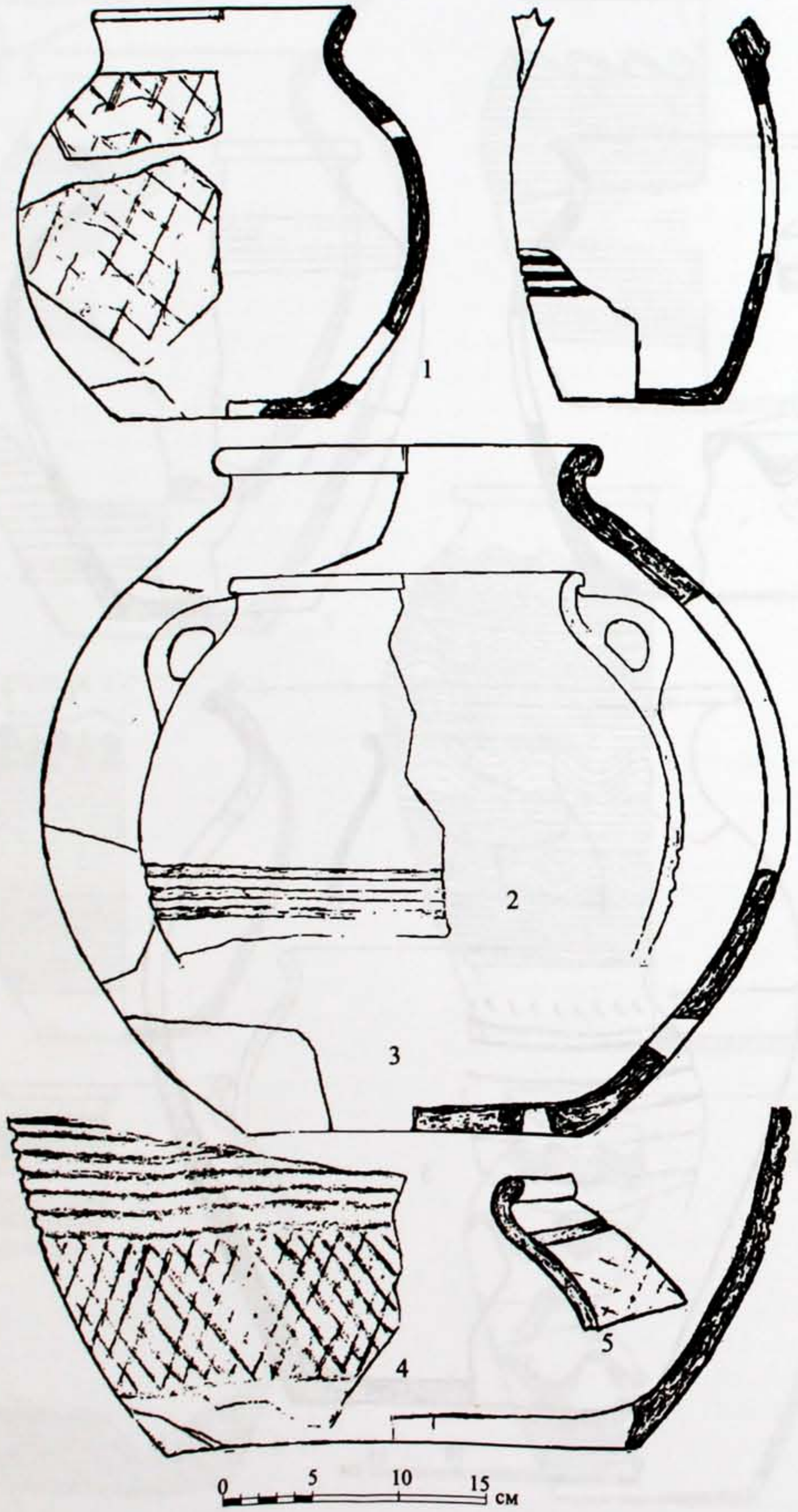
1
6
2
3
4
5
0
5
10
15
см

Обр. 34 Г. 1–6 – сива керамика с излъскана повърхност

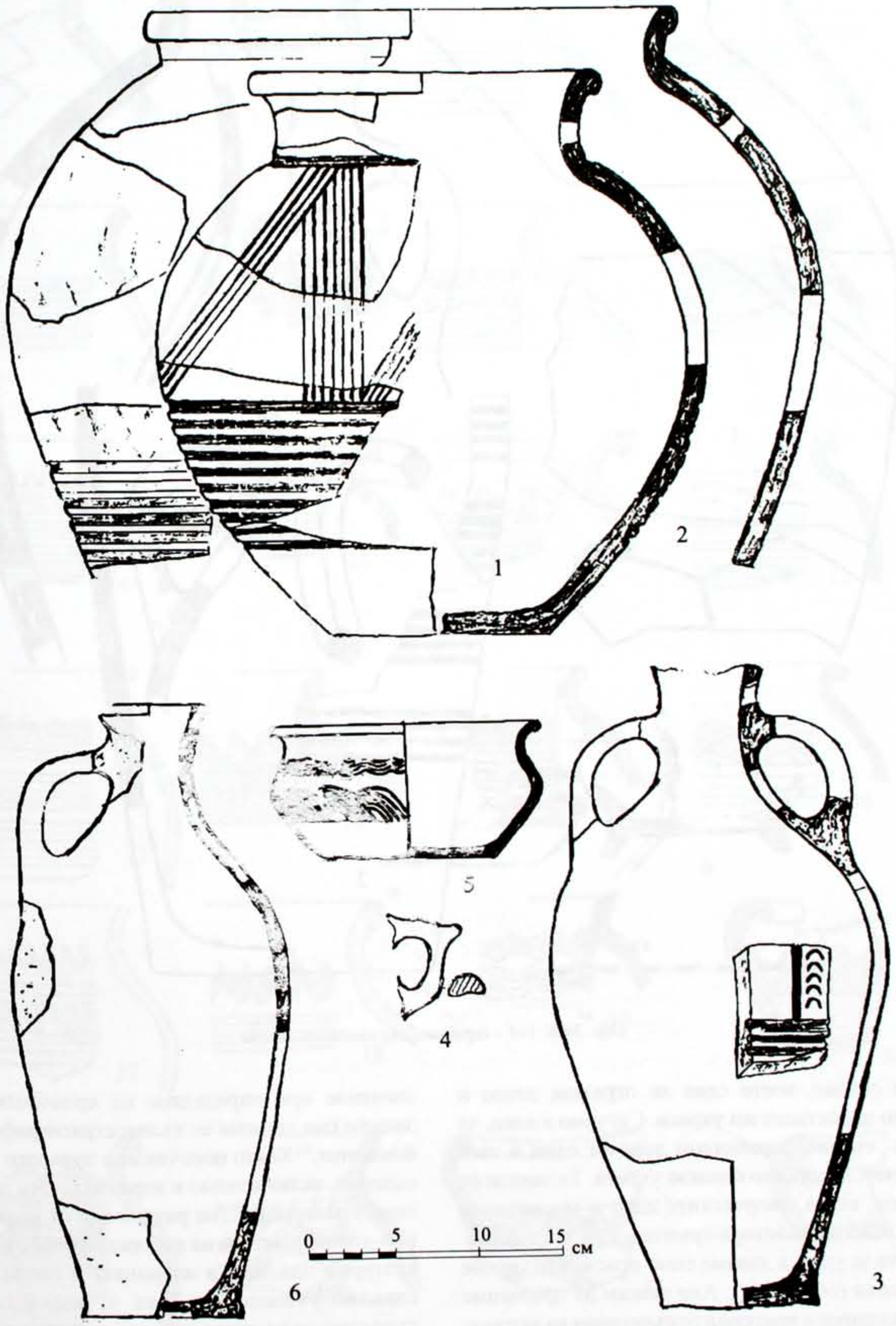
1
2
5
4
0
5
10
15
см
6
3

Обр. 34 Д. 1–2 – сива керамика с излъскана повърхност, 3–6 – глазирана керамика

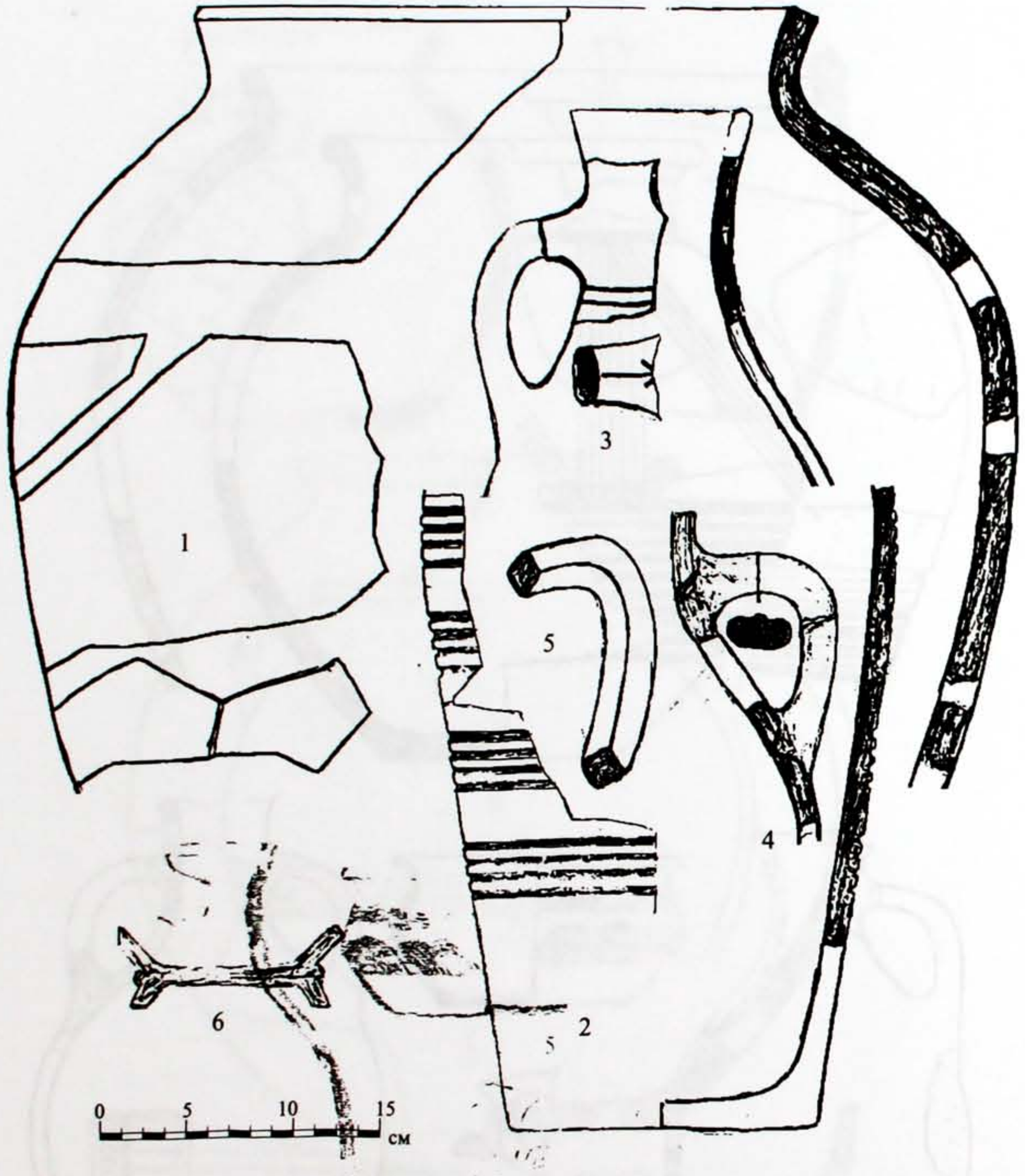

Обр. 34 Е. 1–6 – керамика със следи от ангоба

цели съдове, което едва ли отразява точно и пълно цялостната им украса. Сигурно е ясно, че няма съдове, изработени дори от един и същ грънчар, с напълно еднаква украса. Тя зависи от модата, вкуса, творческите идеи и моментното хрумване на майстора-грънчар. Ето защо в таблицата за украса даваме само основните типове и мотиви (обр. 35$_{1-48}$). Ако решим да прилагаме по-разширени критерии от съчетания на мотиви, вариантите биха надминали цифрата 100. За нас толкова подробно разграничаване на керамиката (според вариантите украса) няма съществено значение при определяне на хронологията ѝ, защото сме лишени от пълни стратиграфски наблюдения.[53] Както посочихме в началото всички находки, включително и керамиката, са открити само в заварените (не разрушени от машините) най-долни пластове на жилищните ями. Горните културни пластове в жилищата и около тях са напълно унищожени. Така че всеки опит за съпоставяне на типовете и вариантите на украса със стратиграфията и хронологията на живота в селището ще бъдат некоректни. Все пак трябва да отбележим една тенденция. Върху съдовете,

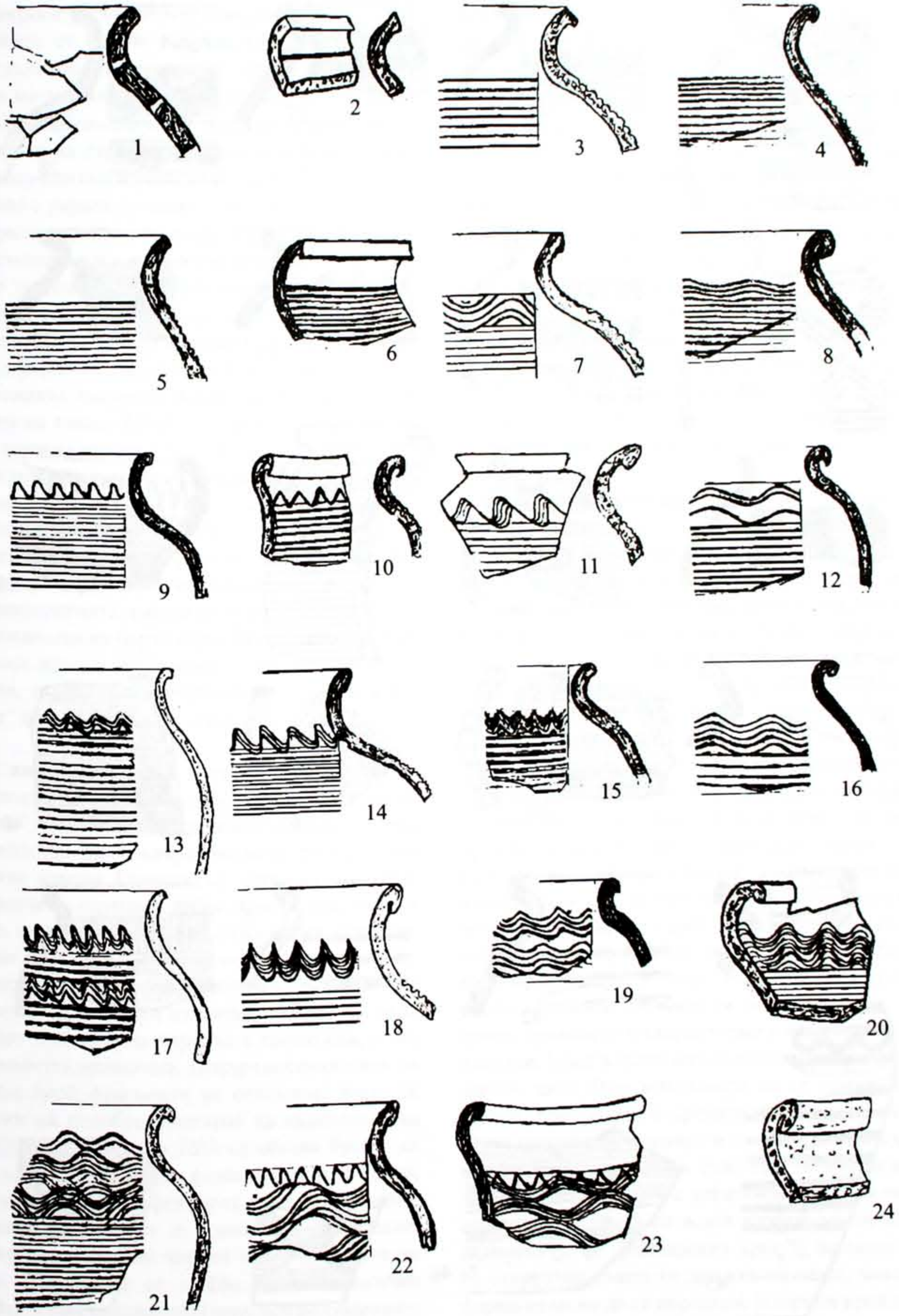

Обр. 35. 1–24 – профили на устия и украса на кухненска керамика

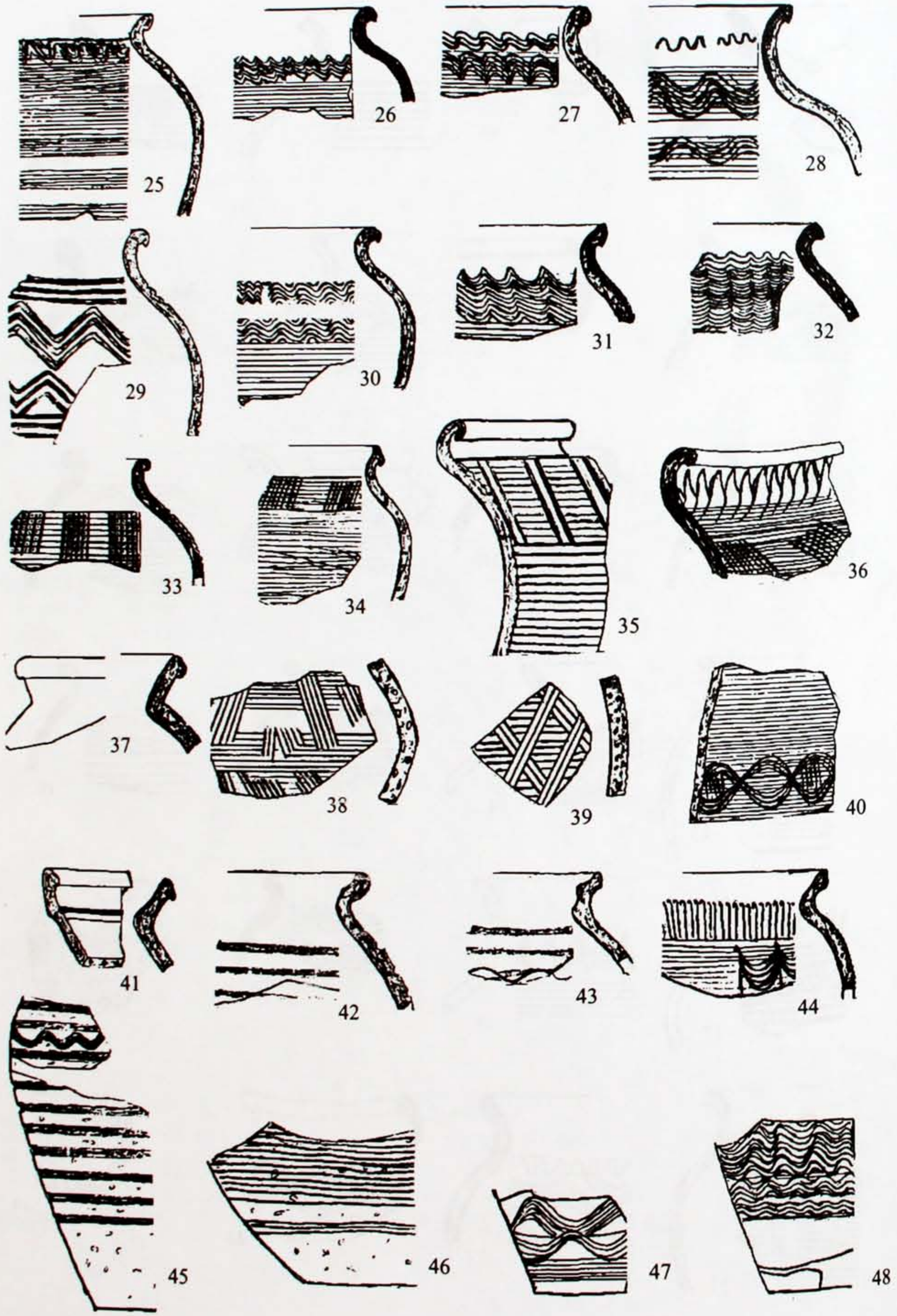

Обр. 35 (продължение). 25–48 – профили на устия и украса на кухненска керамика

източени от по-груба глина с повече примеси от кварцов пясък, шамот и варовикови частици украсата от прави хоризонтални, вертикални или вълнообразни линии и съчетанията между тях е по-дълбоко врязана, линиите са по-широки. С подобряване качеството на глината и изтъняване на стените, врязаната украса е нанасяна по-плитко и много на гъсто. Появяват се съдове с украса от единични хоризонтални или спираловидни линии, а един съд и малка част от фрагментите са с гладка повърхност, без украса. Тази тенденция се наблюдава във всички ранносредновековни селища и продължава през целия X и XI век до появата и пълното налагане на бързото крачно грънчарско колело и тънкостенните съдове от фино пречистена и добре изпечена глина. Тогава напълно изчезва и този тип врязана украса. От тази констатация следва категоричният извод, че врязаната украса върху кухненската керамика не е възникнала поради естетическа необходимост, а от практични съображения – намаляване риска от напукване и увеличавани здравината на стените.[54] С промяната на технологията в керамичното производство – въвеждането на бързо въртящия се крачен грънчарски кръг и използването на по-пластична глина, отпада и необходимостта от „набраздяване" повърхността на гърнетата.

Сива керамика с излъскана повърхност. По количество тя е на второ място след кухненската.[55] Всичките 167 фрагмента са от съдове, изработени на усъвършенствано ръчно грънчарско колело. Глината, от която са източени, в повечето случаи е добре пречистена, добила след изричането сив или сиво-кафяв цвят. Няколко фрагмента от по-голямо гърне или делва показват, че съдът е източен от глина със значителни примеси от пясък, дребни частици шамот и слюда, но чирепът е тъмно сив, а повърхността излъскана. Повърхностния слой на малък брой фрагменти се отлюспва, което се дължи на недобро изпичане на съдовете. Над 20 фрагмента (около 15% от общия брой) са от съдове, източени от фино пречистена глина, получила светлокафяв цвят след изпичането. Цялата повърхност е излъскана Допускаме, че кафявия цвят на чирепа и повърхността на тези гърнета не се дължи на технологичен пропуск при опалването (нарушен редукционен процес), а е определен стил на някоя от ранносредновековните керамични работилници. Въпреки че няма възстановени цели съдове, формите им могат да се определят по профила на фрагментите. По-голяма част са от ниски сферични гърнета с надебелено заоблено венче на устието. Няколко фрагмента са със запазени малки дръжки, излизащи под ръба на венчето. Малка част от фрагментите са от по-големи делви с форма на обърнат пресечен конус, заоблени рамена и широко гърло. Само два фрагмента са от амфоровидна стомна с две дръжки. Украсата по фрагментите е традиционната за този тип керамика – излъскана повърхност, мрежа от излъскани ивици нанесени под наклон, оформящи пояси от ромбове, понякога в съчетание с дълбоко врязани хоризонтални канелюри (обр. 34–Г$_{1–5;}$ 34–Д$_{1,2}$). Броят и ширината на канелюрите е различен, но не може със сигурност да се определи, защото липсват цели профили.

Глазирана керамика (обр. 34–Д$_{3–6}$). Макар и малко на брой фрагменти от тази керамика се откриха в 4 жилища – 3, 5, 9 и 18. От общо 16 фрагмента можем да определим формите на три съда. От шестте фрагмента, намерени в жилище 5, се възстанови напълно малка паница, (обр. 7$_7$) по форма отговаряща на тип I по класификацията на Л.Дончева-Петкова. Паницата има малки размери: диаметър на устието – 15 см, на дъното – 9,5 см и височина 7 см. Цялата външна и вътрешна повърхност е покрита със светлозелена прозрачна глазура. По външната повърхност под глазурата се забелязва украса от снопове дъговидно извити и вълнообразни врязани линии. Фрагментите от жилища 9 и 18 принадлежат на плоскодънни амфори или амфоровидни стомни, покрити със светлозелена прозрачна глазура. Само върху един фрагмент от тях има следи от подглазурна украса. Глината, от която са били източени, е груба, примесена с кварцов пясък и варовикови частици. След изпичането е добила сив и сивочервен цвят. При изпичането са се получили шупли, през които е преминала глазурата във вътрешността на стените и е потекла към дъното. Дъната и на двата съда са с подсипка от пясък. Едното дъно е с негативен правоъгълен отпечатък, останал по всяка вероятност от издадената ос на грънчарския кръг. В жилище 3 бе открит фрагмент от дръжка на чаша, чиято форма не може да се определи. В горния край на дръжката има плоско хоризонтално уширение за поставяне на палеца. Чаши с подобни дръжки се срещат често сред глазираната керамика от Преслав. Минималното количество глазирани фрагменти, лошото качество на изработка, глина и глазура показват, че глазираните съдове в селището са били рядкост защото производството на глазирана керамика е било в своето начало.

Ангобирана керамика (обр. 34–E_{1-6}). Наймалобройната група – само 15 фрагмента, са открити в 12 жилища, затова може би не бе възстановен цялостен профил на нито един съд. Въпреки това можем да ги определим към плоскодънните амфори или амфоровидни стомни с една или две дръжки. Интересно е, че една от дръжките е с почти квадратно сечение, а върху фрагмента от втората дръжка с елипсовидно сечение има запазена част от врязан знак – стрелка (обр. $19_{2,3}$). Един малък фрагмент от дъно (от жилище 1), оформено като плитко кухо столче, вероятно е от плоска паница (?). Всички фрагменти са изработени от фино пречистена глина добила след изпичането светлорозов или охрово-жълт цвят. Ангобата в повечето случаи е охрово-червена, а върху два фрагмента от една плоскодънна амфора – тъмнокафява. Последните два фрагмента имат дълбоки, идеално прави пояси от хоризонтални жлебове (обр. 25_6). Ангобираната керамика се среща не рядко в старобългарските центрове и се датира найобщо в рамките на VIII–X век.[56] В Плиска тя се открива най-често в ранните културни пластове, в района на дворцовия център, покрай крепостните стени и Голямата базилика. Като луксозна и скъпа керамика тя се открива порядко в останалите обекти на външния град.

Амфори. Фрагменти от този тип амфори се откриха в 7 жилища, но също са дребни и не дадоха възможност да се възстановят профили или цял съд. Всички са изработени на крачно грънчарски колело от добре пречистена глина. Имат равномерно оцветен червеникав лом с прави линии, което е белег, че са изпечени при висока температура. Външната повърхност на част от фрагментите е плавно нагъната („гофрирана"). Амфори с посочените белези се откриват почти във всички старобългарски центрове и се датират в X век.[57] Огромно количество фрагменти от амфори бяха открити в по-късни боклучни ями, вкопани в рамките на дворцовия център на Плиска.[58] Все още не е решен въпроса дали има местно производство на този тип керамика или всички открити досега амфори от този тип са вносни.

Към последната група **други**, включваме 17 фрагмента, които не дават представа за цялата форма и големина на съда, но се различават значително от познатите и описани тук типове керамика. Първите няколко фрагмента (от жилище 12) са от долна част на съд, източен от много груба глина, примесена с едър кварцов пясък. Стените и част от дъното са дебели от 1 до 1,5 см. Ломът и повърхността са черни, а глината е лошо изпечена и се рони. В долната запазена част на стените личи допълнително оформяне, състоящо се от изрязване на част от суровата глина с нож или с друг остър инструмент. Така стените в долната част са получили едва забележими ръбове. Личат следи от леко заглаждане на стените, което е характерно за керамиката със сив чиреп и излъскана повърхност. Стените и голяма част от дъното са олющени и не може да се разбере плоско или заоблено е дъното, което би определило до някъде и формата на целия съд, дали е голямо гърне или несполучлив опит за местно производство на амфори. Непозната е и украсата върху част от малка дръжка (от жилище 13) с квадратно сечение,вероятно от чаша, изработена от фино пречистена глина с примеси от ситни частици слюда. След добро изпичане се е получила много твърда керамика със сив до червен лом. Цялата повърхност на дръжката е украсена с редове от ситни триъгълни или кръгли ямички, нанесени вероятно със зъбно колелце. Този тип украса Л. Дончева отнася към края на X–XI в.[59] При нас подобна датировка на керамиката с такава украса е изключена. Селището при „Цеха" е напуснато най-късно до средата на X век. В жилище 18 бяха намерени десетина фрагмента от много голям съд, вероятно делва, с диаметър на устието 35 см. Съдът, чиято точна форма и големина не можем да възстановим, е източен от фино пречистена глина, добила след доброто изпичане охрово-червен цвят. Върху най издутата част на стените се забелязват ситни коси и хоризонтални чертици, подобни на следи, оставени от пила. Възможно е след изсъхването на делвата(?) стените ѝ в неравните участъци да са били пристъргвани или „изпилявани". По същество, непознато в случая е съчетанието между този вид глина и формата в горната, запазена част на съда, който по всяка вероятност е

внесен в Плиска като амбалажен съд .

Знаци (обр. 36_{1-15}). Релефни: Между керамичните фрагменти от селището при „Цеха" се откриха 18 цели или частично запазени дъна, върху които има релефни знаци. Всички дъна с релефни знаци са от гърнета с врязана украса, изработени на усъвършенствано ръчно грънчарско колело. Източени са от глина със значително количество примеси от пясък, дребни варовикови частици, а в 4 случая и слюдени люспички. Общо тези дъна са груби, не много равни и винаги има слаби следи от пясъчна подложка. Върху пет от фрагментите не може да се определи с точност формата на знака. Личат само отделни чертици или дъгички от кръг. Върху 13 фрагмента знаците са запазени напълно или частично, но могат да се възстановят. Две дъна имат равнораменен кръст. Върху други две дъна, кръстат е поставен в двоен кръг. Между вътрешния и външния кръг личат съединителни черти, в единия случай 4, а в другия 8, като 4 от тях са продължения на рамената на кръста. Разновидност на два кръга със знак има върху едно дъно. Тук във вътрешния кръг е оформена осем листна розета образувана от рамената на два пресичащи се кръста. В един случай малкият кръг със знак не е в центъра на дъното, а в периферията му. В три случая върху дъната има кръстове чиито рамена в края се раздвояват (разцъфнали кръстове). По един път се срещат знаците ипсилон с две вертикални хасти, дама (вавилон) или 4 застъпващи се правоъгълника (?), и мрежа от 12 малки правоъгълника, образувани от пресичащи се перпендикулярно прави линии (?). Всички знаци, с изключение на мрежата от 12 правоъгълника (които може да не са отпечатък от специален релефен знак ?), са вече регистрирани върху дъна на съдове от старобългарските центрове и селища.[60]

Негативни: Върху дъно от амфоровидна стомна, покрита със светло-зелена глазура има дълбок негативен отпечатък с форма на правоъгълник. Личат следи от релефни диагонали завършващи с точки в ъглите (обр. 36_{14}).

Врязани: Прави впечатление липсата на врязани знаци – графити, върху стените на съдовете. Изключение прави малък фрагмент от дръжка на амфоровидна стомна със следи от червена ангоба, върху която е врязан след изпичането знака – „стрела" (обр. 36_{15}).

НАХОДКИ

Силно впечатление прави малкото количество находки, открити в жилищните ями на селището.

Накити и амулети (обр. 37_{1-4}). Представени са от четири предмета изработени от бронз. Една обеца с неподвижно закрепена лята висулка, съставена от 6 сферични топчета (гранули) с различен диаметър, обединени в един ствол и една бронзова гайка са единствените цялостно

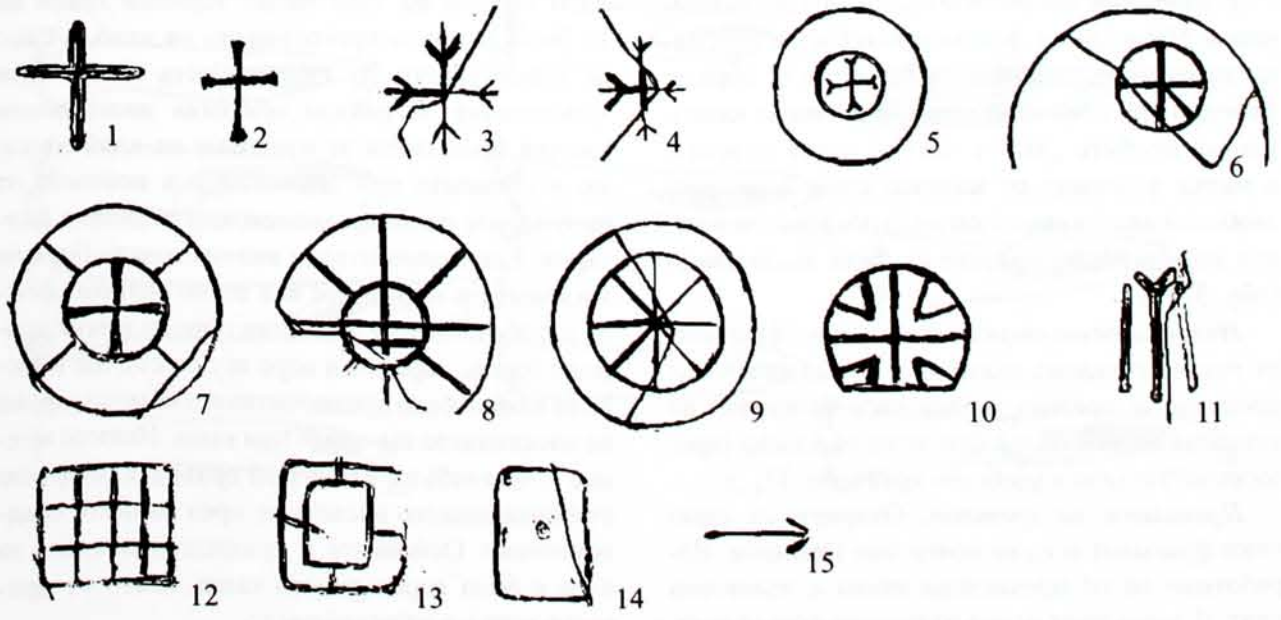

Обр. 36. 1–13 – релефни знаци по дъна на гърнета; 14 – негативен знак; 15 – врязан знак върху дръжка

запазени находки от тази група. Подобни обеци с кръжило от обла тел и лята висулка се срещат често в ранносредновековните паметници в България и Югоизточна Европа. Многобройните варианти от този тип наречени най-общо гроздовидни, са датирани в широките граници от средата на IX до XI век. Обецата от селището при „Цеха“ е от опростените варианти – без разширение в долния край на кръжилото и не усложнена лята висулка, което ни дава основание да я отнесем към по-ранния тип, датирани във втората половина на IX и началото на X век. Лошо е състоянието на единственият накрайник за колан. Съставен е от две тънки бронзови пластинки образуващи куха правоъгълна касета в която е бил закрепен с две нитчета края на колана. Макар и по-рядко, подобни „кухи“ накрайници са откривани в ранносредновековните обекти на България и Югоизточна Европа. Единствената апликация е достигнала до нас също в лошо състояние. Запазеният фрагмент не дава възможност за цялостна възстановка на апликацията. Сигурно е само, че тя е представлявала бронзова пластина с форма на „език“, с позлата от двете страни. Няма данни за начина на закрепването ѝ. Най-вероятно в отчупената част е имало дупчици за пришиване, което я определя като висулка от коланна гарнитура. Фрагментарното състояние на последните две находки не ни позволява да ги съпоставим с определени типове и по този начин да определим тяхната хронология.

Находките от желязо също са рядко изключение. Намерените фрагменти от 6 железни силно корозирали пластини са вероятно от обръчи за ведро или обкови на врата. Железният клин с плоско пробито „ухо“ е част от панта за врата, а малък фрагмент от железен ключ и няколко заоблени пластинки от катинар показват, че в някои от жилищата вратите са били заключвани (обр. 37_{5-8}).

Находките от стъкло са само три – фрагмент от голямо стъклено мънисто, с форма на плосък прешлен за вретено, малка част от столче на стъклена чаша и малък фрагмент от плоско (прозоречно?) стъкло с удебелен край (обр. 37_{5-8}).

Прешлени за вретено. Открити са само един фрагмент и един почти цял прешлен. Изработени са от пречистена глина с тъмносив цвят. И двата имат черна излъскана повърхност, а върху по-добре запазеният личат следи от 6 симетрични хоризонтални бразди (обр. $37_{12, 13}$).

Костените шила са най-многобройната група находки – общо 21 броя (обр. 37_{14-34}). Двадесет от тях са изработени от кости взети от преден крайник на овца и само едно шило е направено от кост на едра птица. Откриването на шила от кост в повечето жилища, заедно с фрагменти от червена тухла върху които се забелязват множество жлебове останали от изтъркването и заглаждането на шилата (някои недовършени), показва, че всяко домакинство си е приготвяло само шилата.

Каменни точила (брусчета) са втората група находки, открити в по-голямо количество – общо 13 броя (обр. 37_{35-42}). Веднага трябва да подчертаем, че с изключение на един по-голям къс, всички останали са малки фрагменти. Точилата са изработени от два вида камък – зелен шифер и тъмносив, твърд дребнозърнест пясъчник. Повечето фрагменти са силно износени (изтънели), което е свидетелство за продължителната им употреба.

Хромели (обр. $37_{43, 44}$). Открити са само два фрагмента в насипите на жилище 15 и жилище 22. Двата хромела са имали почти еднакви размери – диаметър 0,42 и 045 м и дебелина – 0,05 м. И двата са изработени от твърд утаечен варовик с много едри, достигащи до 1 см шупли, образувани от черупките на морски вкаменелости. С такива хромели е невъзможно да се смели дори едро брашно. Те са служели главно за почистване (олющване) на зърнените храни – просо, ръж, ечемик и жито. Почистените и едро смлени по този начин зърнени храни не са били годни за приготвянето на хляб, а само за приготвянето на едрозърнеста каша. Тази констатация до някъде обяснява липсата или малкия брой пещи за изпичане на хляб не само в селището при „Цеха“, а и в повечето от проучените ранносредновековни селища в България. Един сравнителен анализ между броя на жилищата и хромелите във всяко селище, между изработените от различни породи камък хромели (ситно зърнест и едро шуплест), ще определи каква е била предпочитаната не месна храна на населението им – хляб или каша. Нашето мнение е, че хлябът е използван сравнително рядко от обикновеното население през ранното средновековие. Основната и традиционна храна за него е била едрозърнеста каша, която се приготвя лесно и на всяко място.

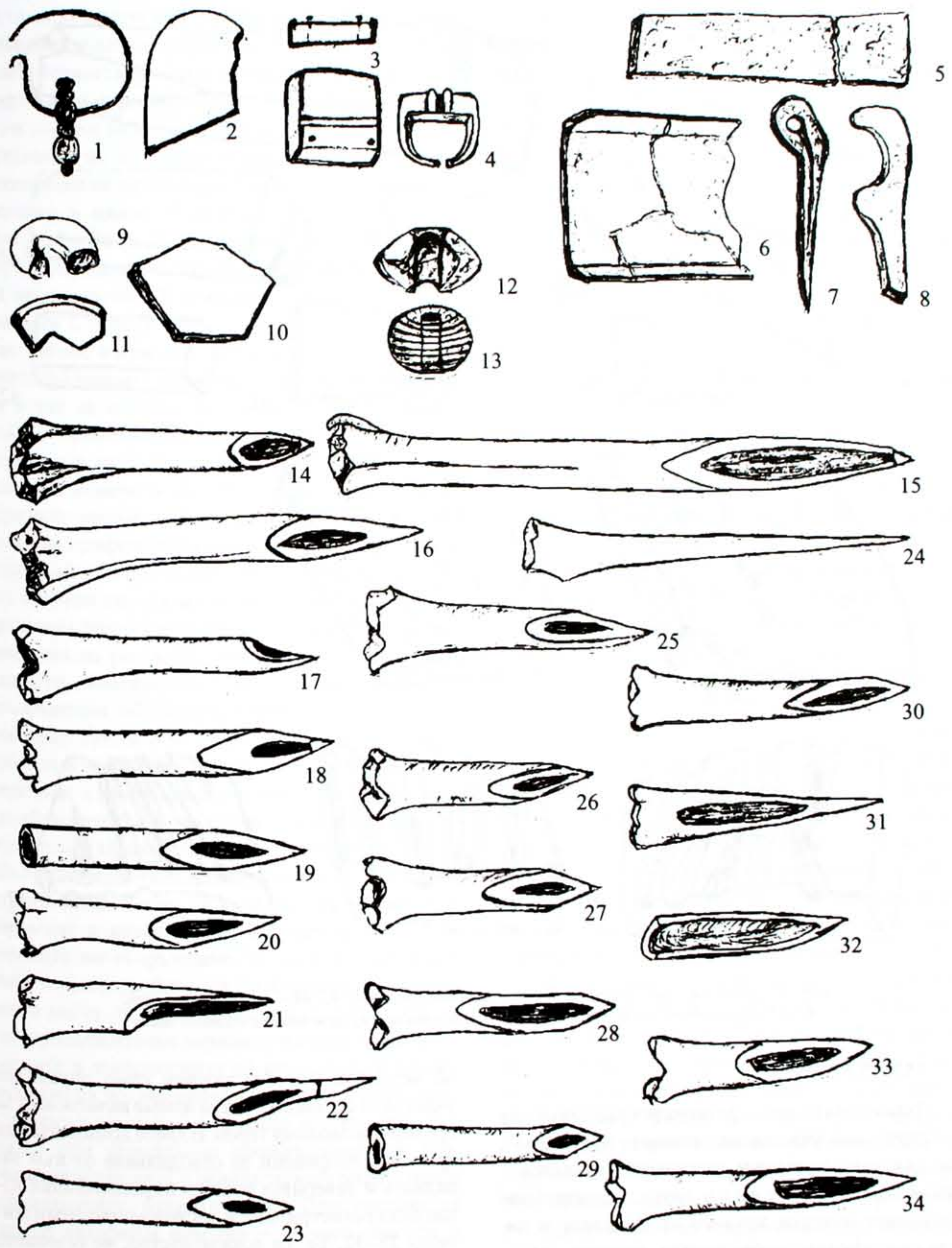

Обр. 37. Находки: 1–4 от бронз; 5–8 – желязо; 9–11 – стъкло; 12, 13 – прешлени за вретено; 14–34 – костени шила

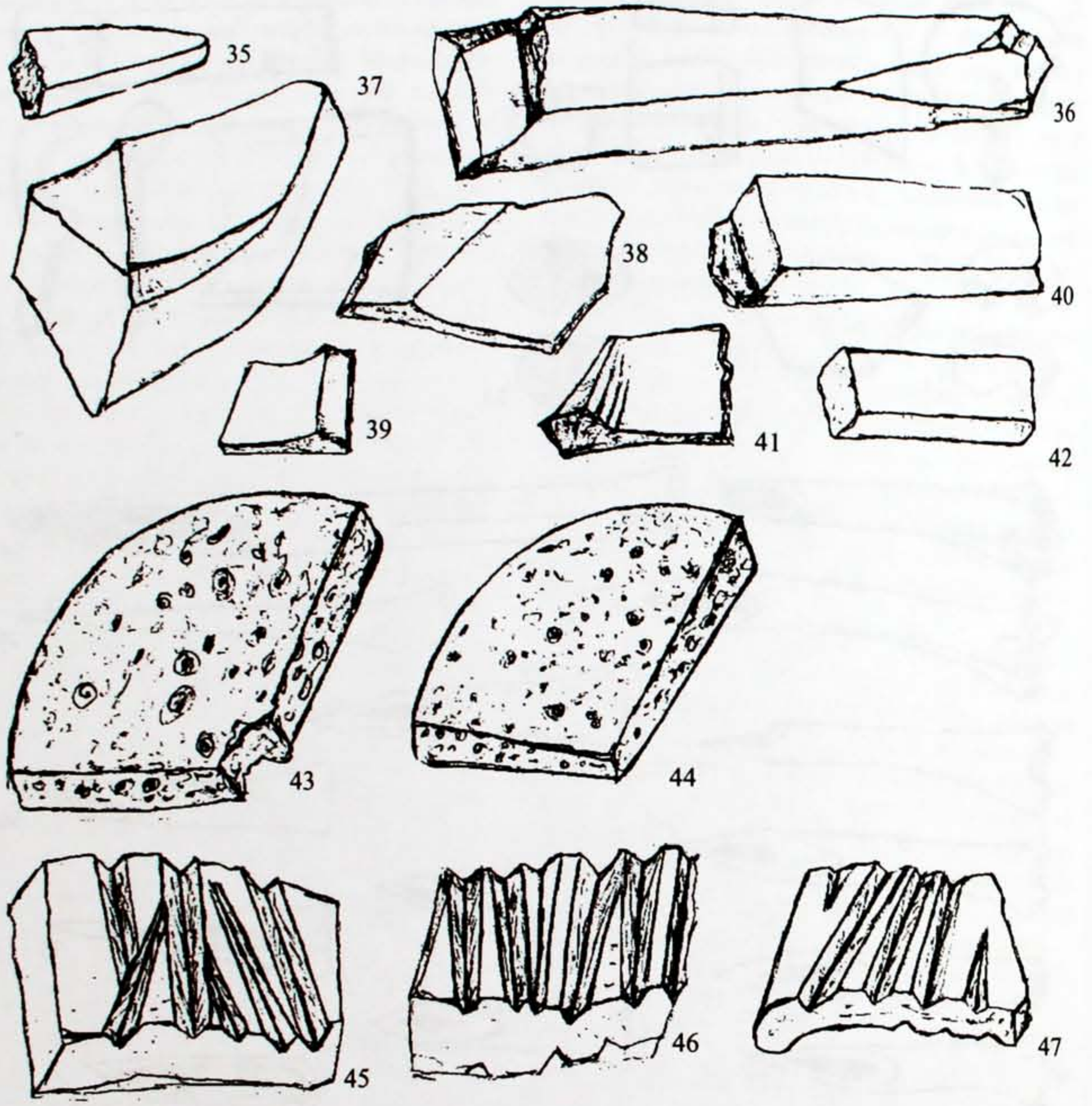

Обр. 37 (продължение). Находки: 35–42 – каменни брусчета; 43, 44 – части от хромели; 45–47 – фрагменти от тухли с жлебове, направени при заглаждане на костени шила

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Липсата на пълни стратиграфски наблюдения в проучвания участък на селището при „Цеха“, на цялостно проучени затворени комплекси – жилища, стопански ями и други, с достатъчно датиращи находки каквито са монетите и някои специфични типове накити, амулети, кръстчета и други, не позволяват категорични изводи относно социалната структура, бита и по-широката хронология на живота в селището. Втората, основна причина за предпазливост в окончателните изводи е обстоятелството, че по необходимост бе проучен само определен участък от селището, без да имаме възможност за проверки в околния терен. В двете допълнителни траншеи, направени за отводняване от към западната и северната част на първоначалния изкоп бяха регистрирани и частично проучени жилища 28–32. Те са доказателство, че селището продължава най-малко в тези направления и е обхващало много по-голяма територия. В коя част възниква, в каква посока се разраства и къде са границите му, остава неизяснено. Ето защо изводите и заключенията в настоящото изследване не са окончателни за цялото селище, а само за проучения сектор. Определящи аргументи при датирането и хронологията на жилищата остават керамиката, открита в тях и фактът, че в някои от жилищата се проследяват две или три подови нива, а в четири случая имаме застъпване на жилищните ями. Дълбочината на вкопаване не винаги има връзка с хронологията, защото в някои от дълбоко вкопаните жилища – 29 и 30 (в които има кръгли пещи), се открива керамика, чиито белези сочат по-късното ѝ производство. В повечето случаи обаче жилищата с отоплително съоръжение правоъгълна печка, изградена върху пода или с допълнително открито огнище, са по-плитко вкопани и в тях се открива керамика с белези на по-късно производство.[61] Най-ранната керамика, открита в жилища 3, 13, 24 и 25 е източена от глина с повече и по-едри примеси, с дълбоко врязана несиметрична линейна украса и не сложно профилирани венчета. Тя може да се датира най-общо в първата половина на IX век и се открива само в жилища с отоплителни съоръжения печки, изградени в правоъгълни ями, вкопани на различна дълбочина в пода на жилището. Землянките с този тип отоплителни съоръжения обаче продължават да се ползват не само тук, а и в други ранносредновековни обекти и през X век заедно с по-плитко вкопани жилища с правоъгълни печки върху пода и с дълбоко вкопани землянки с кръгли пещи, изградени в здравия терен към една от страните. Въз основа на тези наблюдения може да се направи заключение, че въпреки тенденциите за промяна в характера на жилищата и отоплителните им съоръжения, те са по-консервативния елемент в бита на населението и промените могат да бъдат съпоставяни като цяло за по-продължителен период от няколко века. Промените в технологиите на керамичното производство са по-динамични и могат да бъдат проследени в рамките на няколко десетилетия. Ето защо при определяне хронологическите граници на жилищата и селището като цяло водещи са находките, открити в тях. При липсата на други датиращи находки – монети, накити и други, керамиката остава единственият сигурно определящ материал. Анализът на керамиката (технологичен и статистически), открита в различните жилища позволява да се проследят най-общо два етапа в живота на селището. Ранният етап определяме като столичен и го отнасяме към първите десетилетия на IX век до последното десетилетие на IX век. Допускаме, че в непроучените сектори е възможно съществуването на жилища още в края на VIII век. През този етап повечето жилища в селището (2–16, 19, 20, 23–26), са с печки, изградени в ями, вкопани в пода на землянките. Разбира се, че не всички изброени жилища са възникнали и съществували едновременно. В някои от тях се наблюдават по две или три подови нива, което е свидетелство, че след известно преустройство те са продължили да функционират по-дълго. Други, като жилище 3, $23_{А}$, и 25 са били разрушени и застъпени от новоизградени землянки. Вторият етап в живота на селището включва последното десетилетие на IX век и първите три или четири десетилетия на X век. Затова го определяме като следстоличен. Трябва веднага да поясним, че подобно разделение е донякъде условно, защото не е основано на рязка промяна в характера на селището или на неговото население. Промяната е едва забележима и се проследява в две насоки. Първо – постепенно се подобрява качеството на керамичните съдове, появява се макар и малко глазирана керамика. Второ – през този етап се появяват жилища с правоъгълни каменни печки, изградени върху пода им – 1, 17, 18, 21, 22 и 27, и жилища с пещи, вкопани в здравия терен – 28, 29. Те възникват в периферията на проучвания сектор. Горната хронологическа граница също е условна, защото досега у нас не са изработени точни критерии за датиране на масовата керамика в тесните хронологически граници на няколко десетилетия. Все пак минималното количество на глазирана керамика (само 16 фрагмента и то от 3 или 4 съда), която започва да се произвежда и употребява по-масово в началото и особено средата на X век, незначителният брой на фрагменти от по-тънкостенна и добре изпечена керамика с врязана украса и почти пълната липса на керамика, изработена на бързо (крачно) грънчарско колело, което в керамичното производство на Плиска навлиза след средата на X и началото на XI век, липсата на фрагменти от стъклени гривни и други находки, които са характерни за повечето паметници след средата на X век, са аргументи, които ни задължават да изключим втората половина на X в. като горна хронологическа граница в живота на селището. Трудно е да се отговори и на въпроса защо обитателите на селището са го напуснали. Причините могат да бъдат различни: пожар, наводнения, епидемия или външна опасност. Както посочихме в началото, следи от опожаряване или наводнения не се откриха. Селището е напуснато организирано. Обитателите му са прибрали всичко, което е било годно за употреба или ценно като материал за преработка. Само така можем да си обясним липсата на дори негодни за употреба предмети от цветни метали – фрагменти от накити, кръстчета, апликации и от желязо – ножчета, селскостопански сечива, оръжие и т.н. Въпросът дали напускането на селището е станало едновременно или постепенно също няма категоричен отговор. Склонни сме да приемем втория вариант – за постепенно обезлюдяване на селището. За това имаме един сериозен аргумент. В югоизточната периферия на селището, в района и върху напуснато вече жилище 16, се появяват гробове от християнски некропол. Мъртвите са били погребвани в ковчези, от които има слаби следи. Ориентацията е изток – запад, но не винаги е спазван стриктно християнския обряд – ръцете да се поставят кръстосани върху гърдите или над корема. В два случая една от ръцете е поставена покрай тялото. За съжаление в гробовете не се откриха никакви находки, които да позволят точното датиране на некропола. Веднага трябва да изключим възможността датирането му след края на X век и в по-ново време. След края на X век югозападната част на Външния град е напълно обезлюдена, а до средата на XIX век обитателите на сегашното село Плиска без изключение са изповядвали исляма. Ето защо най-правдоподобно е да свържем некропола с последните десетилетия от живота на съществуващото тук селище или с друго съседно поселение, просъществувало до края на X век.

Поради липса на конкретни находки не е възможно да се правят категорични изводи за поминъка и бита на обитателите на селището. Логично е да се предположи, че той не се е различавал съществено от бита и поминъка на мнозинството от обитателите на Външния град на Плиска – земеделие и отглеждане на животни. Това не противоречи на изказаното вече мнение, че селището възниква в началото на IX век (възможно в последните десетилетия на VIII?), в близост до външното землено укрепление, под контрола на ханската власт. Задачата на обитателите му е била да наблюдават и поддържат определен участък от рова и вала. След преместването на столицата във Велики Преслав и изтеглянето на основните военни части там, задълженията на подобен тип открити поселения покрай външното укрепление на Плиска постепенно намаляват и отпадат. В същото време населението им остава най-уязвимо при нападенията на маджари, които започват още в края на IX век. За разлика от обитателите на големите оградени феодални имения във Външния град, които могат да се укрият в тях и да организират макар и временно отбраната им, населението на откритите поселения покрай изоставеното вероятно външно землено укрепление първи започват да търсят убежище зад каменните стени на Вътрешния град. Този процес, започнал вероятно в първите десетилетия на X век, е бавен и продължителен, но е факт, че само в големите феодални (разбирай и църковни) имения във Външния град, животът продължава активно до края на X век и първите десетилетия на XI век.

След частично разкопаните селища при Асар дере, под обект 31 и под манастира до Голямата базилика, селището в югозападната част на Външния град бе един от най- добре проучените открити населени пунктове във Външния град на Плиска – до 1979 година. След това бяха проучени още две големи селища във Външния град – североизточно от обект 31 и селището югоизточно от Вътрешния град при църква № 11. Сравнителният анализ между особеностите в характера на жилищата и отоплителните им съоръжения с тези на жилищата покрай крепостните стени на Плиска, показват най-големи сходства със селището при „Цеха“. Това позволи още тогава за първи път да се поставят някои въпроси, свързани с вътрешната миграция на населението и с историческата топография на Плиска.[62]

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

1. ***Обеца***. Бронз. Кръжилото е от обла тел с есовидно закопчаване. В долния край на кръжилото е нанизана неподвижно лята висулка, състояща се от 6 сферични топчета с различен диаметър (от 0,003 до 0,005 м), обединени в един ствол с дължина 0,017 м. Диаметър на кръжилото 0,022 м. Открита извън насипа на жилище 4; полеви инв. № 1; обр. 6_2; 37_1.

2. ***Апликация***. Бронз; лята пластина с езичеста форма и следи от позлата. Запазена е част от апликацията с размери: 0,025 х 0,015 м и дебелина 0,001 м. Открита в насипа на жилище 12. Полеви инв. № 27; обр. 14_3; 37_2.

3. ***Накрайник от колан***. Бронз. Съставен от две тънки пластинки (долната щампована П-образно) съединени на 0,002 м една от друга чрез припой. Образуват куха правоъгълна касета с размери: 0,016 х 0,016 м. В пластините има малки дупчици за преминаване на нитове, с които накрайника е бил прикрепван към колана. По средата на пластините, напречно на накрайника е инкрустирана тясна сребърна нишка. Открит в насипа на жилище 1. Полеви инв. № 3; обр. 3_2; 37_3.

4. ***Гайка***. Бронз. Изработена чрез отливане в калъп. Двата края са изтънени и оформят незатворена дъга. Горната част е с форма на масивна, плоска отвътре и закръглена отвън плочка. По средата, напречно на плочката, преминават две релефни бордюрчета. Размери: 0,012 х 0,015 м; открита в насипа на жилище 13; полеви инв. № 32; обр. 15_3; 37_4.

5. ***Железни пластини***, 2 броя, силно корозирали и не е ясно от какъв предмет или инструмент са. Размери: 0,025 х 0,11 м; дебелина 0,003м; открити в насипа на жилище 7; полеви инв. № 21; обр. 9_3; 37_5.

6. ***Железни пластини*** (4 броя), с подгънати ръбове; вероятно от обков. Силно корозирали; дебелина – 0,002 м; ширина – 0,06 м и обща дължина 0,07 м; открити в насипа на жилище 18; полеви инв. № 19; обр. 20_3; 37_6.

7. ***Клин***. Желязо. Има плоско пробито ухо, вероятно от панта за врата. Дължина 0,07 м; открит в насипа на жилище 18; полеви инв. № 19; обр. 20_2; 37_7.

8. ***Ключ***. Желязо. Запазен е само върхът и няколко силно корозирали пластини, вероятно от катинара. Запазена дължина 0,07 м; намерен в насипа на жилище 11; полеви инв. № 26; обр. 13_3; 37_8.

9. ***Мънисто***. Стъкло, синьо-зелено, прозрачно; само фрагмент с усукана форма. Запазен диаметър 0,018 м и дебелина 0,008 м; открито в насипа на жилище 5; полеви инв. № 5; обр. 7_3; 37_9.

10. ***Стъкло, плоско***. Запазен е фрагмент с неправилна форма и размери: 0,02 х 0,026 м. Дебелината е различна от 0,002 до 0,004 м; открито в насипа на жилище 2; полеви инв. № 11; обр. 4_3; 37_{10}.

11. ***Чаша***. Стъкло. Фрагмент от столчето. Възстановен диаметър 0,05 м. Дебелина от 0,002 до 0,003 м, запазени размери: 0,011 х 0,02 м; открит в насипа на жилище 15; полеви инв. № 33; обр. 15_4; 37_{11}.

12. ***Прешлен за вретено***. Глина. Сив цвят на лома и тъмна излъскана повърхност. Фрагмент. Запазени размери: диаметър 0,033 м; диаметър на отвора 0,01 м; височина – 0,018 м; открит в насипа на жилище 5; полеви инв. № 2; обр. 7_2; 37_{12}.

13. ***Прешлен за вретено***. Глина. Сив цвят на лома и тъмна излъскана повърхност; биконична форма. Има украса от 6 симетрично разположени хоризонтални бразди. Диаметър 0,03 м; височина 0,018 м; диаметър на отвора 0,01м; открит в насипа на жилище 11; полеви инв. № 8; обр. 13_4; 37_{13}.

14. ***Шило.*** Кост. Дължина 0,11 м; намерено в насипа на жилище 1; полеви инв. № $4_{\text{А}}$; обр. 3_3; 37_{14}.

15. ***Шило***. Кост. Върхът отчупен. Дължина 0,195 м; намерено в насипа на жилище 2; полеви инв. № 17; обр. 4_4; 37_{15}.

16. ***Шило***. Кост. Дължина 0,142 м; открито в насипа на жилище 3; полеви инв. № $23_{\text{А}}$; обр. 5_3; 37_{16}.

17. ***Шило***. Кост. Дължина 0,114 м; открито в жилище 3; полеви инв. № $23_{\text{Б}}$; обр. 5_4; 37_{17}.

18. ***Шило***. Кост. Върхът отчупен. Дължина 0,112; открито в насипа на жилище 3; полеви инв. № $23_{\text{В}}$; обр. 5_5; 37_{18}

19. ***Шило***. Кост. Дължина 0,10 м; открито в жилище 3; полеви инв. № $23_{\text{Г}}$; обр. 5_6; 37_{19}.

20. ***Шило***. Кост. Дължина 0,088 м; открито в жилище 3; полеви инв. № $23_{\text{Д}}$; обр.5_7; 37_{20}.

21. ***Шило***. Кост. Дължина 0,096 м; открито в жилище 3; полеви инв. № 28; обр. 5_8; 37_{21}.

22. ***Шило***. Кост. Дължина 0,138 м; открито в жилище 4; полеви инв. № $22_{\text{А}}$; обр. 6_4; 37_{22}.

23. ***Шило***. Кост. Дължина 0,094 м; открито в жилище 4; полеви инв. № $22_{\text{Б}}$; обр. 6_3; 37_{23}.

24. ***Шило***. Кост. Дължина 0,134 м; открито в жилище 5; полеви инв. № 29; обр. 7_5; 37_{24}.

25. ***Шило***. Кост. Дължина 0,105 м; открито в жилище 7; полеви инв. № 20; обр. 9_4; 37_{25}.

26. ***Шило***. Кост. Дължина 0,084 м; открито в жилище 9; полеви инв. № 9; обр. 11_3; 37_{26}

27. ***Шило***. Кост. Дължина 0,08 м; открито в жилище 9; полеви инв. № 10; обр. 11_4; 37_{27}

28. ***Шило***. Кост. Дължина 0,092 м; открито в жилище 11; полеви инв. № $6_{\text{А}}$;обр. 13_5; 37_{28}.

29. ***Шило***. Кост. Дължина 0,07 м; открито в жилище 11; полеви инв. № $6_{\text{Б}}$; обр. 13_6; 37_{29}.

30. ***Шило***. Кост. Дължина 0,096 м; открито в жилище 13; полеви инв. № 31; обр. 15_5; 37_{30}.

31. ***Шило***. Кост. Дължина 0,076 м; открито в жилище 18; полеви инв. № $18_{\text{А};}$ обр. 20_5; 37_{31}.

32. ***Шило***. Кост. Тилната част отчупена. Дължина 0,07 м; открито в насипа на жилище 18; полеви инв. № $18_{\text{Б}}$; обр.20_4; 37_{32}.

33. ***Шило***. Кост. Дължина 0,081 м; открито в жилище 21; полеви инв. № 25; обр. 23_3; 37_{33}.

34. ***Шило***. Кост. Дължина 0,107 м; открито в жилище 22; полеви инв. № 24; обр. 24_3; 37_{34}.

35. ***Точило***. Ситно зърнест тъмен пясъчник. Фрагмент. Размери: 0,059 x 0,02 x 0,01 м;

а. открито в насипа на жилище 1; полеви инв. № 16; обр. 3_4; 37_{35}.

36. ***Точило***. Зелен шифер. В краищата очупено. Върху трите неизползвани страни има надраскани тънки линии. На една от тесните страни личат две букви графити – „Y“ и „W“. Размери: 0,20 x 0,047 x 0,028 м; открито в насипа на жилище 1; полеви инв. № 14; обр. 3_5; 37_{36}.

37. ***Точило***. Сив ситно зърнест пясъчник. Фрагмент. Размери: 0,10 x 0,05 x 0,025 м; открито в жилище 1; полеви инв. № 13; обр. 3_6; 37_{37}.

38. ***Точило***. Зелен шифер. Тънка люспа очукана в краищата. Размери: 0,07 x 0,045 x 0,005 м; открито в жилище 1; полеви инв. № 4; обр. 3_7; 37_{38}.

39. ***Точило***. Зелен шифер. Малък фрагмент с размери: 0,03 x 0,025 x 0,004 м; открито в жилище 3; полеви инв. № 38; обр. 5_2; 37_{39}

40. ***Точило***. Сив ситно зърнест пясъчник. Фрагмент с размери: 0,09 x 0,035 x 0,02 м; открито в жилище 5; полеви инв. № 30; обр. 7_4; 37_{40}.

41. ***Точило***. Зелен шифер. Фрагмент изтъркан от двете страни. Размери: 0,06 x 0,05 x 0,025 м; открито в жилище 6; полеви инв. № 34; обр. 8_2; 37_{41}.

42. ***Точило***. Кафяв ситнозърнест пясъчник. Фрагмент с размери: 0,065 x 0,020 x 0,015 м; открито в жилище 9; полеви инв. № 12; обр. 11_2; 37_{42}.

43. ***Хромел***. Черупчест варовик с едри шупли. Фрагмент. Диаметър 0,45 м, дебелина 0,05 м; открит в жилище 15; полеви инв. № 39; обр. 17_3; 37_{43}.

44. ***Хромел***. Черупчест варовик с дребни шупли. Фрагмент. Диаметър 0,42 м, дебелина 0,05 м; открит в жилище 22; полеви инв. № 40; обр. 24_4; 37_{44}.

45, 46, 47. ***Фрагменти от тухли с жлебове***, получени при заглаждане на костени шила.

48. ***Гърне***. Напълно реставрирано, с врязана украса. Диаметър на устието – 0,11 м; диаметър на дъното 0,08 м; височина 0,16 м; открито в насипа на жилище 3; полеви инв. № 36; обр. 5_9.

49. ***Паница***. Напълно реставрирана, с глазирана повърхност и подглазурна врязана украса. Диаметър на устието 0,155 м; диаметър на дъното 0,095 м; височина 0,07 м; открита в насипа на жилище 5; полеви инв. № 35; обр. 7_7.

50. ***Знак***. Релефен. Мрежа от правоъгълници (или пресичащи се правоъгълници). Дъното открито в жилище 2; обр. 36_{12}.

51. ***Знак***. Релефен. Два вписани правоъгълника съединени по средата на четирите страни (дама или вавилон). Дъното открито в жилище 2; обр. 36_{13}.

52. ***Знак***. Релефен. Кръст. Дъното открито в жилище 5; обр. 36_1.

53. ***Знак***. Релефен. Кръст; Дъното открито в жилище 11; обр. 36_2.

54. ***Знак***. Релефен. Кръст с разцъфнали краища. Фрагмент от дъно открито в жилище 7; обр. 36_3.

55. ***Знак***. Релефен. Кръст с разцъфнали краища. Фрагмент от дъно открито в жилище 20; обр. 36_4.

56. ***Знак***. Релефен. Кръст с разцъфнали краища, вписан в кръг. Дъното открито в жилище 5; обр. 36_5.

57. ***Знак***. Релефен. Кръст, вписан в кръг. Между две от рамената има допълнителна линия. Кръгът не е в центъра на дъното, а е изместен в края.Дъното намерено в жилище 12; обр. 36_6.

58. ***Знак***. Релефен. Кръст, вписан във вътрешния от два концентрични кръга. Срещу междурамията на кръста, двата кръга са съединени с релефни линии. Дъното открито в жилище 8; обр. 36_7.

59. ***Знак.*** Релефен. Кръст, вписан в два концентрични кръга. Между рамената на кръста двата кръга са съединени с релефни линии. Дъното открито в насипа на жилище 6; обр. 36_8.

60. ***Знак***. Релефен. Два кръста пресичащи се под ъгъл от 45^0 вписани в кръг. Дъното открито в жилище 9; обр. 36_9.

61. ***Знак***. Релефен. Кръст вписан в кръг, междурамията запълнени с триъгълничета. Дъното открито в жилище 3; обр. 36_{10}.

62. ***Знак***. Релефен. Ипсилон с две вертикални хасти отстрани. Дъното открито в жилище 5; обр. 36_{11}.

63. ***Знак***. Негативен. Правоъгълник отпечатан върху дъното на глазирана амфоровидна стомна. В правоъгълника личат слаби следи от релефни диагонали и точки в ъглите. Жилище 9; обр. 36_{14}.

64. ***Знак***. Врязан върху запазена част на дръжка от амфоровидна стомна покрита с червена ангоба. Жилище 17; обр. 36_{15}.

---

[1] Терминът „селище“, който използвам по традиция, както по-голяма част от изследователите, за подобни населени пунктове във външния град на Плиска не е най-правилен. От гледна точка на общата територия, обединена от външното землено укрепление, която всички наричат Външен град, подобни населени пунктове, извън каменната крепост трябва да се наричат с термина „жилищни квартали“. Това ще отговаря по-точно на идеята за разделянето на територията на Плиска на „вътрешен“ и „външен“ град и ще ги отличава от многобройните старобългарски селища, проучени извън столицата.

[2] На по-голяма част от терена определен за разширение, вече бе започнало строителството на новия „Цех № 111“. По тази причина разкопките бяха обявени за спасителни и започнаха веднага – от 7 до 31 август, общо 18 работни дни.

[3] По-пълна характеристика на керамиката от жилищата се прави в края на изследването. При описанието на жилищата са включени само броя и вида на находките и най-важните белези на керамиката, намерена във всяко жилище.

[4] ***П. Георгиев***. Християнските храмове в Плиска – топография и функция. В: Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 2001, 84–100.

[5] Принос за попълване топографската карта на външния град имат всички археолози, работили в Плиска след К. Шкорпил и Ф. Успенски. През последните две десетилетия темата за историческата топография на Плиска е особено актуална. Специални разработки в тази насока направиха: ***Т. Балабанов***. Занаятчийски производства в Плиска (VIII–XI в.) Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки“, София, 1983, 7–8; ***П. Петрова***. Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 44–76; ***Р. Рашев***. О генезисе болгарского средневекового города. – Труды V-ого Международного конгресса славянской археологии, I, вып. 2б. Москва, 1987, 30–37; Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 1990, 5, 69–73; ***Я. Димитров***. Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 1999, 10–12; Историческа топография на Плиска (100 години след първите разкопки). – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Frankfurt am Main, 1999, 53–55; ***П. Георгиев***. Селищната структура на Абоба–Плиска. – Археология, 2000, 3–4, 16–30. Най-пълно проучени (макар и не цялостно) жилищни структури във Външния град са селището, разположено североизточно от обект 31 и селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. За тях вж: ***Р. Василев.*** За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. – Приноси към българската археология, II, 1993, 35–39; ***Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.*** Проучване на селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 124–137.

[6] ИБИ, III (ГИБИ, II), 1959, с. 282.

[7] ***Ст. Михайлов***. Археологически материали от Плиска (1948–1951 г.). – ИАИ, XX, 1956, с. 168 сл.; ***И. И. Ляпушкин***. Городище Новотроицкое. – МИА СССР, № 74, 1958, с. 229; ***А. Милчев***. Разкопки в Плиска западно от вътрешния град през 1959 г. – Археология, 1960, 3, с. 42; ***Д. Ил. Димитров***. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI–XI в. в Североизточна България. – Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 214; Някои въпроси по застрояването на ранносредновековните селища в Североизточна България (VIII–XI в.). – In: I Miedzynarodovy kongres Archeologi. slowianskiej. IV. Warszawa, 1970, 72–73.

[8] ***Б. А. Рыбаков***. Анты и Киевская Рус. – ВДИ № 1 (6), 1939, с. 323.

[9] ***И. И. Ляпушкин***. Цит. съч., с. 172 сл. и посоч. лит.

[10] Въпросът за планировката на ранносредновековните селища в Североизточна България е засегнат в десетки научни изследвания от общ и конкретен характер. Ще отбележим само още някои от тях: ***Ж. Въжарова***. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. Софя, 1965, 121–143 и посоч. лит.; Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. – Археология, 1971, 1, 15–18 и посоч. лит.; ***В. Антонова.*** Средновековно селище в чашата на язовир „Виница“–Шуменско. – ИНМШ, IV, 1967, с. 5 сл.; ***Ст. Станчев.*** За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1972, 1, 9–14; ***Ст. Ваклинов, Ст. Станилов***. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 40 и сл.; ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – (РП, XVII), София, 1987, с. 44 сл.; ***Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов***. Цит. съч; ***Р. Василев.*** Цит. съч. и др.

[11] ***Р. Василев.*** Цит. съч., с. 38.

[12] ***П. Георгиев.*** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, с. 13.

[13] ***Ст.Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов***. Цит съч., с.124 и сл., обр.1.

[14] ***Д. Ил. Димитров***. Някои въпроси във връзка с…, с. 212 сл. и посоч. там лит.

[15] ***Р. Василев***. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 32 (за жилище 10).

[16] ***Ст. Михайлов.*** Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – ИАИ, XXVI, 1963, с. 16.

[17] ***Р. Василев***. За планировката…, с. 37 сл.

[18] ***Ст. Михайлов.*** Разкопки…, с. 12 сл.; Археологически материали…, с. 148 сл.; ***Ст. Михайлов, Ат. Милчев.*** Разкопки в Плиска през 1955 г. – ИАИ, XXII, 1959, с. 265.

[19] ***Св. Плетнева***. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977–1980 г.). – Плиска–Преслав, 5, 1992, с. 51 сл.

[20] Непубликувани материали от разкопки, в които е участвал авторът.

[21] ***Д. Ил. Димитров***. Ранноболгарско селище при с. Брестак, Варненско. – ИНМВ, V, (XX), 1969, 117–119, обр. 6.

[22] ***Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa***. Dinogeţia. I. Aşesărea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvan. Bucureşti, 1967, p. 33, fig. 18–19.

[23] ***Т.Балабанов***. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, с. 148.

[24] Облицовка от ломени камъни или ломени камъни, тухли и буци хоросан имат : 1 жилище до западната крепостна стена, 4 – до източната крепостна стена, 1 – в рушевините на Крумовия дворец и 1 жилище в изкопа на съветската експедиция в Плиска от 1977–1978 г.

[25] ***Д. Ил. Димитров***. Някои въпроси във връзка с…, с. 235 сл.

[26] При публикуването на жилищата покрай северната и

източната крепостна стена в Плиска авторът на настоящото изследване приложи същият погрешен принцип. Вж. ***Т. Балабанов.*** Цит. съч., с. 162.

[27] Графични реконструкции на ранносредновековни вкопани жилища са правени многократно както от български така и от чужди автори. За някои от тях срв.: ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 53, обр. 62, с. 54, обр. 63; ***В. Йотов, Г.Атанасов.*** Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 58, обр. 48; ***И. И. Ляпушкин***. Цит. съч. с. 202 сл., рис. 110–114; ***И. Г. Хынку***. Жилища на территории Молдавии в X–XVII вв. – Древнее жилище народов Восточной Европы. Москва,1975, 92–93, рис. 1; ***П. А. Раппопорт.*** Древнерусское жилище. – Древнее жилище народов Восточной Европы. Москва, 1975, с. 142, рис. 9_1; ***Н. М. Кравченко, М. Л. Струнка***. Реконструкція інтер`еру слов`янського житла VIII–IX ст.- Археологіа, 45, (Київ), 1984, с. 84 сл., рис. 1, 7, 8.

[28] ***Д. Ил. Димитров***. Някои въпроси във връзка…, 220–225.

[29] Най правилна и точна е класификацията на отоплителните съоръжения направена от **Ж. Въжарова**. Селища и некрополи (края на VI–XI в.). – Археология, 1974, 3, с. 11.

[30] ***Ст. Михайлов***. Цит. съч.; ***Ат. Милчев***. Цит. съч.; ***Д. Ил. Димитров***. Някои въпроси във връзка…, с. 220 сл.; ***В. Антонова***. Цит. съч., с. 5 сл.; ***Ст. Ваклинов, Ст.Станилов.*** Цит.съч., с. 41; ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 47 сл., обр. 60 и др.

[31] В по ранните си публикации – до 1974 г. Ж. Въжарова използва само термина печка. Вж. ***Ж. Въжарова***. Славянски и славянобългарски селища…, с. 11 сл.

[32] ***В. Йотов, Г. Атанасов***. Цит. съч., 56–58.

[33] ***П. А. Раппопорт.*** Цит. съч., с. 92, рис. 1_5

[34] ***П. А. Раппопорт.*** Цит. съч., с. 115, рис. 1_4; ***И. Г. Хынку***. Цит. съч., с. 92, рис. $1_{3,4}$; ***С. П. Юренко***. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII–X ст. – Археологія, 45, (Київ), 1984, с. 44, рис.8

[35] ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 51; ***В. Йотов, Г. Атанасов***. Цит. съч., с. 57.

[36] ***С. П. Юренко.*** Цит. съч., с. 43, рис. 7.

[37] ***П. А. Раппопорт***. Цит. съч., с. 115, рис. 1_5.

[38] Единствената добре запазена подница от този тип бе разкрита от руската експедиция в жилище, намиращо се между Крумовия дворец и южната крепостна стена. Вж: ***Св. Плетнева.*** Цит. съч. с. 53, обр. 25.

[39] ***Р. Рашев, Ст. Станилов.*** Цит. съч., с. 51, обр. 59 ***Т. Балабанов***. Жилища…, с. 165; ***В. Йотов, Г. Атанасов***. Цит. съч., с. 57, където са наречени „огнища – стационарни подници“.

[40] ***Р. Василев***. Нови данни..., с. 31 (жилище 8).

[41] ***Р. Василев***. За планировката…, с. 36, обр. 1.

[42] По данни на Ст. Станилов, Я. Димитров в сборниците „Археологически открития и разкопки“ от 1983 до 1989 г.

[43] ***Т. Балабанов.*** Жилища…, с. 151, табл. III_{3-4}; ***В. Антонова, Ст. Витлянов***. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (археологически разкопки през 1973–1975 г.). – Плиска–Преслав, 4, с. 62, обр. 19.

[44] Непубликувани материали от разкопки, в които е участвал авторът.

[45] ***Т. Михайлова***. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска – X–XI в. – Плиска–Преслав, 5, 1992, с. 181, обр. 19; Св. Плетнева. Цит. съч. с. 53 сл., обр. $26_{1,2,7}$.

[46] Такава грешка допускат много проучватели, включително и авторът в по-ранните си изследвания.

[47] При графичното възстановяване са попълнени липсващите звена между отделните фрагменти, поради което е възможна минимална грешка главно във височината на съда.

[48] ***Л. Дончева-Петкова***. Българска битова керамика през ранното средновековие. София, 1977, с. 33 сл.

[49] В многобройните публикации за отделни ранносредновековни обекти авторите прилагат общи критерии и схеми за типологизацията на керамиката. Различията между предлаганите от отделните автори типологични схеми (някои опростени, други много разширени и сложни), се дължат на включването на многобройни вторични белези. Сравни например типологиите в: ***Ст. Ваклинов, Ст. Станилов***. Цит. съч., 44–67; ***Р. Рашев, Ст.Станилов***. Цит. съч., 59–66; ***В. Йотов, Г.Атанасов***. Цит.съч., 64–79; ***S. Angelova***. Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen age provenant de Drastar (Silistra). – Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 95–99; ***Ст. Витлянов, Я. Димитров.*** За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. – Епископ-Константинови четения, 2, 1996, 238–256; ***Я. Димитров***. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 181–221.

[50] По-подробно за технологията на керамичното производство виж у ***Л. Дончева-Петкова.*** Цит. съч., 15–32 и пос. там литература. Авторката различава съществуването на два вида ръчен грънчарски кръг – лек и тежък (усъвършенстван). Тук тя посочва и основните различия между керамиката, изработена на двата вида ръчен грънчарски кръг.

[51] Пак там, с. 32; ***Р. Рашев, Ст. Станилов.*** Цит. съч. с. 62. Тук авторите обръщат внимание на един белег, който е характерен и при нашите фрагменти, а това е, че по вътрешната страна на плещите се забелязва особена гънка оставена от пръстите на грънчаря. Примери за разпространението на каолиновата керамика са посочени в: ***Ст. Ваклинов, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 51, бел. 1.

[52] ***Л. Дончева-Петкова***. Цит. съч., с. 36, обр. $10_{92,}$ с. 52, обр. 12_{131}.

[53] При допълнителната обработката на керамиката от обект 31 Я. Димитров изготвя подробна таблица, в която посочва 25 типа и 61 варианта на врязана украса, срв. Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика… с. 184, обр. 2.

[54] Нанасянето на врязани линии увеличава неколкократно площта на повърхността и здравината на стените. Този принцип се прилага при използването на леки метални конструкции със сложен профил и гофрирането на тънки ламарини. Гъсто набраздяване на податлива на напукване повърхност се прилага и сега върху глинените мазилки на стари селски къщи.

[55] Съгласни сме с мнението, че всички форми (включително и гърнетата) от този тип керамика трябва да се отнесат към трапезните съдове. За това вж. ***Р. Рашев, Ст. Станилов***. Цит. съч., с. 62. От селището при „Цеха“ също не открихме опушени или обгорели отдолу фрагменти, което показва, че гърнетата не са били ползвани за приготвяне на храна върху огън.

[56] ***Л. Дончева-Петкова***. Цит. съч., с. 129.

[57] Пак там, с. 108, обр. $33_в$, с. 110.

[58] Разкопки на М. Ваклинова, в които участва и авторът. Материалите не са публикувани.

[59] ***Л. Дончева-Петкова***. Цит. съч., с. 27.

[60] Пак там, с. 133 сл., обр. $40_{6,30,33}$; обр. $41_{5,8,10,38}$; обр. $43_{4,24}$.

[61] Нашите наблюдения тук и на други проучени сектори в Плиска влизат в противоречие с извода на някои археолози, че по-плитко вкопаните и наземни жилища се отнасят към началото на процеса на усядане на прабългарите. За това вж.: ***Ст. Ваклинов, Ст. Станилов***. Цит.съч., с. 85, бел. 4.

[62] ***Т. Балабанов***. Занаятчийски производства..., Автореферат…, 7–8 ; Жилища покрай северната….с. 167.

Приложение 1. *Статистическа таблица на керамиката открита в жилищата*

Жил. №	**С врязана украса**			**Сива**			**Глазирана**			**С ангоба**			**Амфори**			**Други**			**Общо**
	У	**С**	**Д**	**У**	**С**	**Д**	**У**	**С**	**Д**	**У**	**С**	**Д**	**У**	**С**	**Д**	**У**	**С**	**Д**	
1	30	111	10	5	16	5	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	180
2	10	102	8	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	4	-	-	-	-	127
3	37	222	43	1	4	-	-	4	-	-	2	-	-	4	-	-	-	-	316
4	1	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
5	20	123	50	1	14	-	2	3	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	215
6	-	9	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11
7	5	22	7	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35
8	6	28	10	-	10	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	56
9	5	40	7	-	4	-	-	2	1	1	-	-	1	2	-	-	-	-	63
10	7	26	9	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43
11	12	136	18	5	7	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	1	186
12	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	7
13	6	26	10	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	48
14	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
15	3	9	2	-	8	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	24
16	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
17	10	6	5	1	5	1	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	32
18	38	165	19	2	16	1	-	3	1	-	2	-	1	-	2	6	6	-	260
19	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
20	2	6	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	10
21	2	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
22	3	13	7	1	9	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34
23	4	44	6	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	54
24	2	16	2	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24
25	2	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
26	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29	4	14	5	1	8	3	-	-	-	1	-	-	-	8	1	-	-	-	45
30	6	17	6	1	22	3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	56
	217	**1164**	**232**	**18**	**133**	**16**	**2**	**11**	**3**	**6**	**9**	**2**	**4**	**22**	**4**	**7**	**9**	**1**	**1862**
		1613			**167**			**16**			**17**			**30**			**17**		
		86,6%			8,97%			0,86%			0,91%			1,61%			0,91%		

Приложение 2. *Сводна таблица за жилищата и отоплителните им съоръжения*

Жилище №	Дълбочина	Размери	Площ в кв.м	Под тр.гл.	замазка	Отоплително съоръжение							на пода		в кой ъгъл	обърната
						брой на гнезда	печка	пещ	огн.	подн	размери	в яма	печ.	Огн.		И З Ю
1	0,6	3,0 x 3,40	10,2	-	+	10	+	-	-	-	0,5 x 0,75	-	+		СИ	- + -
2	0,75	2,8 x 3,0	8,4	+ +	-	7	+	-	-	-	0,55 x 0,75	0,4 x 1 x 1,8		-	СИ	- + -
3	0,9	3 x 3,20	9,6	+	-	8	+ +	-	-	-	0,5 x 0,7	0,6 x 1 x 1,70		-	С И	- + -
4	0,4	3 x 3,30	9,9	+	-	6	+	-	+	-	0,5 x 0,6	0,3 x 1 x 1,9		+	СИ	- + -
5	0,75	4 x 4,10	16,4	+	-	8	+ + +	-	-	-	0,5 x 0,7	0,6 x 1 x 2	-		СИ	- + -
6	0,8	3 x 3,30	9,9	+	+	8	+ +	-	-	-	0,4 x 0,55	0,4 x 1 x 1,8		-	СЗ	- - +
7	0,8	3,1 x 3,3	10,2	+ +	-	8	+	-	-	-	0,5 x 0,6	0,3 x 1,30 x 1,6		-	СИ	- + -
8	0,7	4,5 x 5,9	26,55	+	+	10	+	-	-	-	0,65 x 0,9	0,4 x 1,3 x 2,2		-	СЗ	+ - -
9	0,9	2,8 x 3,5	9,8	+	-	-	+	-	+	-	0,40 x 0,5	0,25 x 1 x 1,7		+	ЮИ	- + -
10	0,9	3,2 x 3,7	11,8	+ +	-	6	+ +	-	-	+ ?	0,4 x 0,6	0,4 x 1 x 1,7		+	СЗ; ЮИ	+
11	0,7	3,5 x 3,8	13,3	+	+	5	+	-	-	-	0,45 x 0,5	0,35 x 1 x 1,2	-		СИ	- - +
12	0,6	3,5 x 4,5	15,75	+	-	-	+	-	-	-	0,45 x 0,55	0,65 x 1 x 2	-		СИ	- - +
13	0,6	3,5 x 3,5	12,25	+	+ +	12	+ + +	-	-	-	0,3 x 0,6	0,55 x 1 x 1,7	-		СИ	- + -
14	0,6	3,5 x 3,8	13,3	+	-	5	+	-	-	-	0,5 x 0,7	0,55 x 1 x 2,20	-		СЗ	+ - -
15	0,6	3,5 x 4	14	+	-	4	+	-	-	-	0,35 x 0,7	0,50 x 1 x 1,80	-		СЗ	- - +
16	0,6 ?	3,5 x 3,7	13	+	-	?	+	-	-	-	? ?	0,5 x 1 x 1,70	-		СИ	- + -
17	0,4	3 x 3,30	9,9	+	-	6	+	-	+	-	0,5 x 0,6	-	+	+	СИ	- + -
18	0,4	3,6 x 3,8	13,7	+	-	-	+	-	+	-	0,5 x 0,65	-	+	+	СИ	- - +
19	0,6	3,3 x 3,6	13,9	+	-	4	+ +	-	-	-	0,35 x 0,6	0,35 x 0,9 x 1,7	-		СЗ	- - +
20	0,6	3,5 x 4,25	14,9	+	-	6	+	-	+	-	0,4 x 0,6	0,5 x 1 x 2	-	+	СЗ	+ - -
21	0,5	3 x 3,20	9,6	+	+	4	+	-	-	-	0,4 x 0,55	-	+		СЗ	- - +
22	0,5	3,5 x 3,7	13	+	-	-	+	-	+	-	0,40 x 0,5	-	+	+	СЗ	- - +
23	0,75	- -	-	-	-	-	+ + +	-	-	-	0,45 x 0,65	0,5 x 1 x 2	-		?	- + -
23 A	0,6	- -	-	-	-	-	+	-	-	-	0,45 x 0,55	0,35 x 1 x 2	-		?	- - +
24	0,6	3,3 x 3,4	11,2	+	-	-	+	-	-	-	0,4 x 0,6	0,4 x 1 x 2	-		СИ	- + -
25	0,8	3,8 x 4	15,2	+ +	-	?	+ +	-	-	-	0,35 x 0,55	0,5 x 1 x 1,70	-		СЗ	- - +
26	0,7	- -	-	+	-	-	+	-	-	-	0,45 x 0,60	0,4 x 1 x 1,80	-		СИ	- + -
27	0,6	2,9 x 3,10	9	+	-	?	+	-	-	-	0,35 x 0,55	-	+		СИ	- + -
28	1,1	- -	-	+	+ +	?	?	+	?	-	d - 1,3	h - 0,60		+	СИ	- - +
29	1,1	- -	-	+	?	?	?	+	?	-	d - 1,3;	h - 0,60		+	СИ	- - +
30	-	- -	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?		?	?
31	-	- -	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?		?	?
32	-	- -	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?		?	?

A SETTLEMENT IN THE SOUTHWESTERN SECTION OF THE EXTERIOR CITY OF PLISKA

Todor Balabanov

The settlement in the southwestern section of the Exterior city of the first Bulgarian capital Pliska was discovered during salvage excavations in August 1979 forced by the construction of new facilities of the Madara heavy truck factory. The settlement is situated in the southwestern periphery of the contemporary village of Pliska at a distance of 300 m north of the southern line and 900 m east of the western line of the exterior earth fortifications. The terrain was slightly inclined to the south and east. During its levelling a layer of earth deep up to 1,20 m was dug in the northern half of the section when building was to take place. It included part of the structures of the early mediaeval settlement whose foundations were shallower. The investigated terrain covers about 7000 sq. m. Within its perimeter were registered and investigated 32 dug-in dwellings and 5 graves of the mediaeval Christian necropolis. The settlement encompassed a larger area and doubtless continued to the west and north of the excavated section. The dwellings were situated next to each other and formed separate groups („nests“), between which there were larger open spaces, i. e. the settlement had a nest-like planning.

Houses. The houses investigated had a rectangular form whose sides were oriented according to the vectors of the world. They were dug-in at various depths – between 0,40 m and 1,10 m from the level of the mediaeval terrain. In spite of the differences in the depths of digging all investigated dwellings are defined as dug-in huts because their roof constructions touched the surrounding terrain. In some of the houses were found traces of walls built over the dug-in parts in order to determine them as half-dug-in huts or ground-level dwellings. On the floors of 17 dwellings were discovered traces, numbering from four to twelve, of the support pillars of the roof construction. There are surely no such traces in seven dwellings. In them the support pillars were put on stone bases or they were situated outside the dug-in house pit. Traces of wooden lining of the walls were found only in four dug-in dwellings. In the remaining dwellings the walls were probably lined with reed rugs or animal skins. The size of the dwelling pits varies from 8,4 sq. m. to 16,4 sq. m. An exception is only made by house № 8 whose dug-in area is 26,5 sq. m. and therefore it is specified as the house of the chieftain of the settlement. During the reconstruction of some dug-in huts one reaches the conclusion that their inhabitants used rationally not only the dug-in house pit but also the remaining space between the dug-in part and the edge of the roof. Thus the habitation space was significantly enlarged and it was sufficient for larger families to live and sleep.

Three types of heating facilities were established: ovens – in two dwellings; rectangular stone stoves – in 27 dwellings and open furnaces – in six dwellings. The open furnaces always exist as a second, additional heating device. The stoves are of two varieties. In 21 dwellings they are constructed at one corner of large rectangular pits sized approximately 1 x 2 m. and dug at the depth of 0,35 to 0,65 m from floor level. There is always enough space in front of the stoves to enable work with them. In eight stoves of this type are traced two or three red-burnt clay levels, which confirms their long use. In six dwellings the stoves are built at floor level. A specific tendency is noted that the dwellings with stoves on the floor are dug more shallowly and have later ceramics then some dwellings with stoves constructed in rectangular pits.

The ceramics found in the house pits of the settlements is strongly fragmented. Entirely restored are only two vessels while 19 are graphically restored. After the statistical treatment of 1862 fragments it became clear that 62% of them are of table ceramics (mainly pots) with incised decoration. The percentage of table ceramics is small. 8,97% are pots and jars of grey clay and lustre surface. The quantity of glazed ceramics is small – only 16 fragments or 0,86%; of ceramic fragments covered with red angobe – 15 or 0,80%. The amphorae used as liquid containers are 36 fragments or 1,93%. From the technological point of view three types of ceramics can be distinguished. Of the first type are fragments of pots (about 5%) made on a slow revolving but perfected manual potter's wheel. The

clay of which they are made is coarser and mixed with large grain quartz sand finely ground chalk, chamot and broken mussel shells. The ceramic of the vessels was ticker, dark-brown or black, which shows that it was badly baked. The walls are not perfectly symmetrical. The ornamentation of horizontal, inclined or wave-like lines is more deeply incised, assymetrical, with often overlapping lines. Fragments of this group of ceramics, which can be generally dated to the first half of the 19th century, are discovered only in several dwellings with stoves constructed in dug-in rectangular pits. The second type of ceramics (about 93% of the whole quantity) is made on a perfected manual potter's wheel. To it belongs 93% of the ceramics with incised decoration, all fragments of grey ceramics with a lustre surface, the glazed ceramics and fragments of vessels coated with red angobe. This type of ceramics can be dated most generally to the mid-9th and 10th century. To the third type of ceramics (about 2% of the whole quantity) belong vessel fragments made on a fast-moving potter's wheel. Without any exception the fragments are of vessels made of finely sifted clay which acquired a crème or pink-red tinge after its good baking and are not connected with the ceramic production in Pliska. They are clearly of imported ceramics, which has reached the settlement accidentally.

Among the ceramic fragments in the settlement are found 18 entirely or partially preserved bottoms with embossed signs. 13 of these embossed signs whose form is clearly ascertained are presented in a table together with a negative seal and a sign incised on a part of a handle of an amphora-like pitcher.

A strong impression is made by the small quantity of other finds discovered in the dwelling pits of the settlement. They are four insignificant finds of bronze – an earring, fragments of an application, a belt buckle and a nut; eight strongly corroded iron lamellae together with a piece of a key and an iron wedge; three fragments of glass – a bead, a stem of a glass cup and a piece of flat glass; two fragments of clay spindle rings; 21 bone awls; 13 fragments of whetstones and two pieces of stone wheat grinders. Lacking are even damaged knives, agrarian tools, arms, coins and other finds of non-ferous metals and iron, as well as fragments of glass and bronze bracelets or whole ceramic vessels. It looks like that the settlement has been orderly deserted and its inhabitants have carried away everything useful or valuable as a material for second use. In all probability the dwellings were not left simultaneously but gradually in the course of decades. This conclusion is based on the excavations of the Christian necropolis, which probably appeared in the mid-10th century in the southeastern corner of the settlement. Five of the unearthed graves overlap dwelling № 16, which was already deserted. Thus the dating of the dwellings and the chronology of the investigated section of the settlement depends mainly on the technological features of the ceramics found there. As we already pointed out, the earliest ceramics discovered in several dwellings is attributed to the pottery production in Pliska during the first half of the 9th century while the latest one is dated to the mid-10th century. One can suggest that in the sections of the settlement still investigated it is possible to find settlements from the 8th century or several decades after the mid-10th century. These chronological limits of the life in the settlements can be explained by the political and social changes in Pliska during this period. The settlement was founded in the vicinity of the exterior earth embankment (similarly to other settlements), under the control of the strong khan's authority, in the late 8th or the early 9th century with the task of observing and preserving a particular section of the earth moat and embankment. After the removal of the capital to Veliki Preslav these obligations of the settlement inhabitants gradually diminish and disappear. At the same time the population of this type of open settlements in the Exterior city remains most susceptible to attacks by Magyars and Pechenegs, which began in the late 9th century and the first half of the 10th century. That is why the inhabitants of these settlements first began to seek refuge behind the stone fortress walls of the Interior city. Unlike the large secular and church feudal estates, „fortified" with surrounding walls, where life continued actively up to the late 10th century and in many cases to the first three decades of the 11th century, the depopulation of the „open" settlements of the Exterior city began in the first decades of the 10th century and continued until the middle or the third quarter of the same century. This is the main population, which gradually changed the social and economic physiognomy of the Interior city in the post-capital period of Pliska's existence.

КЕРАМИКАТА ОТ РАЗКОПКИТЕ НА РУСКАТА ЕКСПЕДИЦИЯ (1977–1980, 1983 г.) В ПЛИСКА

Янко Димитров

През 1977–1980 и 1983 година в Плиска работи руска експедиция под ръководството на Светлана Александровна Плетньова, тогава завеждаща Сектора за славяно-руска археология в Института по археология на Академията на науките на бившия СССР в Москва. Експедицията е начало на планирани съвместни археологически проучвания на територията на двете страни. Тя си поставя амбициозната задача да проучи стратиграфията на цялата южна половина от територията на т.нар. Вътрешен град. За целта от крепостната стена в посока към Крумовия дворец е направен един дълъг 105 м и широк 5 метра изкоп, към който впоследствие е добавен перпендикулярно друг изкоп с ширина 6 до 7,5 м и дължина 80 м (обр. 1).[1] С общия си обхват от 1050 кв.м проучена площ т.нар. руски сектор и досега остава най-обширният цялостно изследван терен в слабо проученото доскоро пространство между дворците и каменната крепостна стена, а резултатите от разкопките представляват принципно нов и много перспективен принос към изследването на фортификацията и селищната структура на Плиска. Открита е южната линия на ранното (предхождащо каменната крепост) вътрешно укрепление, регистрирани са трасетата на 8 единични траншеи от дървени огради, проучени са няколко десетки жилища полуземлянки, дървена постройка, група ями, единствената и досега черква с част от комплекс с каменни постройки на територията на Вътрешния град извън дворцовия център, а също и некропол покрай черквата и встрани от нея.

Значимостта на тези открития бе причината в нарочна статия да коментирам резултатите от разкопките от гледна точка на стратиграфията и относителната хронология на откритите паметници, ползвайки перфектната графична и фотодокументация на руските колеги.[2] Като аргументация на предложените корекции в изводите на Св. Плетньова за датировката на част от жилищата полуземлянки посочих в тезисен план резултатите от мои наблюдения върху произхождаща от тях битова керамика – общо 2050 фрагмента, която бе характеризирана частично с оглед на разпределянето ѝ в три основни хронологични групи: първата с датировка в VIII–първа половина на IX век, втората – в края на IX–първата половина на X век и третата – в края на X–първата половина на XI в. Още тогава си позволих да отбележа, че текстът на Св. Плетньова за добитата при разкопките керамика е прекалено кратък, а възприетият от нея подход за количествено отчитане на керамиката по дълбочини, а не по съоръжения, при това с данни само за отделни белези (профили на устия, орнаментика на врязаната украса, цвят на кухненската и на сивата керамика), не дава изчерпателна представа за материала. В т. нар. керамический профиль на Св. Плетньова са обхванати общо 7260 фрагмента, от които 6549 са от съдове от песъчлива глина с врязана украса, 711 са от сиволъскави съдове. Няколкото графични диаграми, имащи претенцията да отразяват основните тенденции в развитието на керамичното производство в Плиска и да го сравняват с това в синхронните градища Саркел и Таман, не съдържат каквито и да било данни за ангобираната, глазирана и червеноглинена керамика. Твърдението, че откритите при разкопките фрагменти са прекалено малки, за да се съди за формата на съдовете, в повечето случаи не са основателни.

Напоследък в рамките на един дългосрочен проект за изграждане на типо-хронологическа скала на битовата керамика от Плиска (с акцент върху фрагментарния материал) имах възможността да работя с материалите от други три големи археологически обекта, и трите

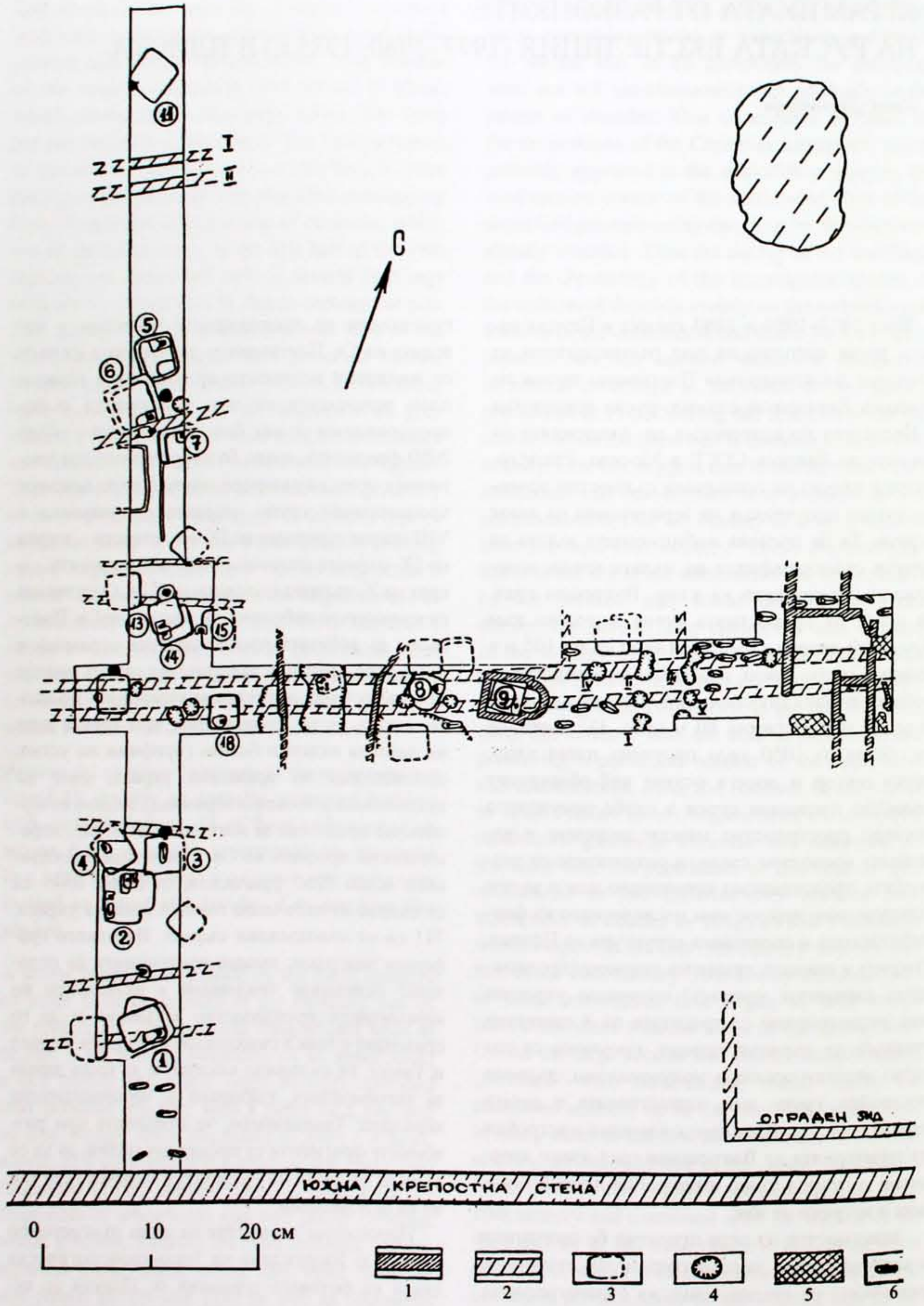

Обр. 1. Ситуация на паметниците в сектора на руската експедиция (по Плетньова, с добавки на автора). Легенда: 1 – зидове; 2 – траншеи; 3 – вкопани жилища; 4 – ями; 5 – каменни настилки; 6 – гробове

на територията на т.нар. Външен град – дървените огради на селището югоизточно от Вътрешния град, комплекса „Голяма базилика“ и обект № 31.[3] В хода на моята работа предложих въвеждането на единни критерии за класифицирано описание на битовата керамика от Плиска и модел за статистическа обработка и сравнителен анализ на материала от различните комплекси.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И СПЕЦИФИКА НА КЕРАМИКАТА, МЕТОДИКА И ЗАДАЧИ

Идентифициране на сигнатурите (топографско-стратиграфско разпределение на керамиката)

ЖИЛИЩЕ 1/1 а/1 б – 79 фрагмента (сигнатури „Печь пом. 1-А“).[4]

КОТЛОВАН 2 (Жилища 2/2а/2б/2в) – 622 фрагмента (сигнатури „Пл., 1977 г., кв. VI, пом. 2“; „Помещение 2“; „Пл. 1977, помещ. 2, пол жилище и заполнение ямок пола“; „Плиска 1977, кв. 6, пл. 5, пом. 2 (разчистка и пол)“;„Печь пом. 2–А“; „Печь пом. 2–Б“). Сигнатурите позволяват обособена характеристика на керамиката от пещта на жилище 2 а – 32 фрагмента, и от пещта на жилище 2 б – 93 фрагмента, останалата керамика се отчита общо като произхождаща от общия котлован на жилища 2, 2а, 2б, 2в.

ЖИЛИЩЕ 3 – 376 фрагмента (сигнатури „Пл. 1978 г., жил. 3“; „Плиска 1977 г., Раскоп у юж. стены, пласт 6 , из участка между пом. 3/3–А)“; „Пом. № 3“; „Плиска 1977 г., кв. IV, пласт 5–6, пом. 3, разчистка“).

ЖИЛИЩЕ 4 – 288 фрагмента (сигнатури „Плиска 1977 г., Раскоп около южной стены, кв. VI, пом. № 1 (около бровки, недоизследовано)“; „Плиска 1978 г., помещ. № 4; жил. 4“).

ЖИЛИЩА 5/ 5 а – 222 фрагмента (сигнатури „Пл. 1979 г., жил. 5“; „Пл. 1979 г., кв. 15, жил. 5 (каменное), штык 4“; „Кв. 16, штык 4“; „Пл. 1979 г., кв. 15, ж. 5, уровен пола, жил. 5, штык 5“; „Жил. 5“; „Кв. 15, ж. 5, хоз. яма“). Сигнатурите не позволяват обособена характеристика на керамиката от двете нива на жилището. Отчита се общо керамиката от котлована.

ЖИЛИЩА 6/6 а – 347 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 1979 г., кв. 14, штык 4, жилище 6“; „Плиска, 1979 г., кв. 14, пл. 4, жил. 6“; „БСЭ, 1979, жил. 6 а“). Сигнатурите не позволяват отчетливо разделяне на керамиката от двете жилища 6 и 6а, освен на 61 фрагмента, за които е посочено, че произхождат от жилище 6а.

ЖИЛИЩЕ 7/ дървена постройка – 180 фрагмента (сигнатури „Кв. XII, пл. 3“; „Пл., 1979, кв. XII, штык 4“; „Кв. XIII, пл. 3“; „Кв. 13, штык 4“). Сигнатурите не позволяват да се диференцира керамиката от жилищната яма от тази, произхождаща от траншеите на намиращата се в съседство с нея дървена постройка. За обект на наблюдения и база данни при сравнителния анализ се ползва керамиката, която е означена като произхождаща от пласт 3 в този сектор.

ЖИЛИЩЕ 8/жилище 20 – 512 фрагмента (сигнатури „Пл. – 79, кв. Е, штык 5, заполнение 2 яруса перерезавшего сев. панциря стены“; „Пл. 1979, кв. Е, штык 4, 5, пл. 4“; „Пл. – 79, кв. Е, жилище 8“). Сигнатурите не позволяват диференциран отчет на керамиката от двете съседни жилища. Изрично посочено жилище 8 е само върху 21 фрагмента. В статията си от 1994 г. отбелязах, че жилище № 8 всъщност прорязва, а не е заварено от траншеите на двойната дървена стена, така, както и съседното жилище № 20.

ЖИЛИЩЕ 9 – 110 фрагмента (сигнатури „Плиска 79, кв. 3, керамика жилища 9“).

ЖИЛИЩЕ 11 – 302 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 1979, кв. 21, пл. 3“; „БСЭ, 1979, кв. 20, пл.4 (шт. 5)“; „БСЭ, 1979, кв. 21 – пл. 5“). Както се вижда, сигнатурите по фрагментите не съдържат преки данни за това, че те произхождат от ямата на жилище 11. Идентифицирането на произхождащата от него керамика обаче е напълно възможно, като се има предвид ситуацията на терена – около жилището липсват други вкопани съоръжения, следователно керамиката от пластове 3, 4, 5 в квадрати 20 и 21 може без риск от грешка да се приеме като произхождаща от ямата на това жилище.

ЖИЛИЩА 13/14/15 – 336 фрагмента (сигнатури „Плиска, 1977, РЭ, кв. X, пл. 4“; „Х–Б$_2$“; „Х–Б$_5$“; „Печь № 2“). Сигнатурите позволяват диференцирана характеристика само на керамиката от пещта на жилище 13 – 25 фрагмента. Останалата керамика се идентифицира като произхождаща от трите, намиращи се в суперпозиция или в съседство пещи, за които в работата си от 1994 г. посочих, че е най-вероятно да принадлежат на неидентифицирани полуземлянки.[5]

ЖИЛИЩЕ 18 – 29 фрагмента (сигнатури „БСЭ, Из печи возле внешнего панциря стены“). Идентификацията на тази керамика като произхождаща от жилище 18 е направена въз основа на това, че тази е единствената пещ до външната основа на стената.

ДЪРВЕНА СТЕНА – 201 фрагмента (сигнатури „БСЭ, Кв. IX – Б, стена“; „РЭ, 77, кв. IX, пл. 4“).

ДВОЙКА ТРАНШЕИ I/II в кв. 18/19 – 127 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 1979, кв. 19, пл. 3; пл. 4 (штык 5)“). Идентификация според място и дълбочина, поради обстоятелството, че в посочените квадрати освен двойката траншеи не са открити други вкопани съоръжения.

ЯМИ I/ III/ IV/ V по трасето и пред дървената стена в кв. 9/10 – И/КЛ– 62 фрагмента (сигнатури „Кв. 9-К, яма ухожающая в южный борт раскопа“; „Яма III“; „Яма IV“; „Яма V“).

ЯМА 1 в кв. 11 – 32 фрагмента (сигнатура „Кв. 11, яма 1 у внутр. панц. стены“).

ЗАПАДЕН „ПОДКОП“ на дървената стена[6] – 1001 фрагмента (сигнатури „Плиска – 79, кв. Г, штык 4, заполнение котлована перерезавшего стену“; „Пл. – 79, кв. Г, штык 2 (между панцирями стены и к севере от них) „Пл. 1979, кв. Г, штык 5, заполнение котлована“; „1979 г., Кв. IX –В, пл. 2, пл. 3, штык 4, штык 5“; „1979, кв. IX – Г, пл. 2, пл. 3, штык 6, 7, 8“).

ИЗТОЧЕН „ПОДКОП“ на дървената стена – 239 фрагмента (сигнатури „Пл. – 79, Кв. Д, штык 6, к ю. стены (заполнение ямы)/ кв. Д, шт. 6, пласт 5, котлован“; „Плиска – 1979, кв. Д, котлован, шт. 5, пл. 5, штык 7“).

ЧЕРКВА (подово ниво) – 29 фрагмента (сигнатури „Пл. – 79, апсида церкви и вокруг, на глубине пола“).

ЧЕРКВА (слой с деструкции) – 66 фрагмента (сигнатури „Пл. – 79, кв. Ж–З, из завала церкви“).

СГРАДИ ИЗТОЧНО ОТ ЧЕРКВАТА – един цялостно възстановен съд + 90 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 1979, кв. 9 – Н, пл. 3; кв. 10 – Н, пл. 3; кв. 10 – О, пл. 2“).

„КЕРАМИЧНИ ПРОФИЛИ“. Освен посочените дотук общо 5242 фрагмента, които се „припознават“ като произхождащи от запълването на вкопани съоръжения и сгради, при формирането на базата данни за настоящото изследване се обхващат още 4873 фрагмента с точни данни за местонамиране и стратиграфска позиция, които се обработват статистически по определена система. За целта се възприема подхода на Св. Плетньова за характеристика на керамиката по дълбочини, но с тази корекция, че при сравнителния анализ те се приравняват към регистрираните в рамките на обекта три основни пласта и освен това „керамичните профили“ се обособяват по място. Определянето на стратиграфските пластове е съобразено с описаната от Плетньова ситуация, коментирана още в работата ми от 1994 година, както и с мои лични наблюдения на стратиграфията в сектора, разкопките на който бяха продължени в източна посока в периода от 1996 до 2004 година.[7] Съобразно тези уточнения, бе подложена на статистически отчет керамиката от следните сектори:

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ I, кв. 10 – И, сектор около групата ями по трасето и пред стената – 192 фрагмента (сигнатури „РЭ, 1979, кв. И, пл. 1“; „Кв. 10 – И, пл. 1, пл. 2, пл. 3“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ II, кв. 10–К, същият сектор – 645 фрагмента (сигнатури „Плиска, 1979, кв. 10 К – пл. 1, пл. 2, пл. 3, пл. 4“; „Кв. К, штык 3, шт. 4“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ III, кв. 9/ 10 – Л, същият сектор – 489 фрагмента (сигнатури „Пл. 1979, кв. 9–Л/10–Л, пл.2/ 5, пл. 3/ 4, пл. 4“; „Пл. 1979, кв. 9–М, пласт 4“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ IV, кв. 20–21, сектор около жилище 11 – 1066 фрагмента, включително и тези от жилище 11 (сигнатури, освен тези посочени за жилището, „79, кв. 21, пл. 1“; „1979, Кв. 20, пл. 1, пл. 2“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ V, кв. 9/10 –Д/Е, сектор при източния „подкоп“ в основата на дървената стена – 378 фрагмента, включително и тези от „подкопа“ (сигнатури, освен тези, посочени за „подкопа“, „Кв. IX–Д, пл. 1, пл. 2, пл. 3“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ VI, сектор западно от черквата – 118 фрагмента (сигнатури „79, кв. Ж, шт. 3, шт. 4, шт. 5, шт. 6“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ VII, сектор северно от черквата – 723 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 83, Р-Ж-10, пл. 1, пл. 2, пл. 4, пл. 5, пл. 6, рл. 7“).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ VIII, сектор северно от групата ями по трасето на стената – 636 фрагмента (сигнатури „БСЭ, 83, Р–М–10, пл. 1, пл. 2, пл. 3, пл. 4, пл. 5, пл. 6, пл. 7).

„КЕРАМИЧЕН ПРОФИЛ“ IX, от квадрати в различни сектори на обекта – 1167 фрагмента (сигнатури „79, кв. 21, пл. 1“; „Кв. 20, пл. 1“, „79, кв. 19, пл. 1“; „Кв. XII, пл. 1“; „Кв. IX–Д, пл. 1“, „79, кв. ЖЕ – шт. 2“; „Кв. XI, пл. 2“; „Кв. 20, пл. 2“; „Кв. IX–Д, пл.2“; „Кв. IX–Е, пласт 2“; „Кв. V–A_3“; „Кв. IV–A_4“; „Кв. IV–A_5“.

Керамиката без данни за място и стратиграфска позиция – общо 1100 фрагмента, се изключва от сравнителния статистически анализ, но се взема предвид при отчитане количествените съотношения на основните класификационнни групи.

Групиран по този начин, материалът от разкопките на руската експедиция представлява изключителен интерес, тъй като притежава няколко предимства. Първо, той е събиран тотално, което позволява да се избегне обичайният за повечето от по-старите изследвания селективен подход, при който се работи най-вече с цялостно запазени или реставрирани съдове и „характерни“ фрагменти. Второ, керамиката е надлежно сигнирана по съоръжения и пластове, което позволява набирането на данни за точна съпоставка и статистическата им обработка. Трето, така, както и при обект 31 във Външния град, секторът на руската експедиция предлага няколко последователни жилищни и строителни хоризонта, които са засвидетелствани с отчетливи стратиграфски суперпозиции на съоръжения с разнообразен характер (ранно укрепление, дървени огради, жилища полуземлянки в най-малко три хоризонта, черква, каменни постройки от архитектурния комплекс) и културни напластявания (установените повсеместно от Св. Плетньова три основни слоя. Откритите паметници „покриват“ столичния, българския следстоличен и т.нар. византийски следстоличен период на Плиска, позволяват диференцирана характеристика на керамиката от тези периоди, още повече че в сектора съществува един сигурен хронологически „репер“ – опожарената през 811 година дървена стена на ханската резиденция. Четвърто, както бе отбелязано, напоследък теренните проучвания на руския екип бяха продължени в посока на изток и на запад, което освен нови данни за дървеното укрепление, даде възможност за набирането на още битова керамика, която в сектора на изток е в изключително голямо за ранния столичен период количество. Предстоящото изследване на този материал също налага новото, този път цялостно и детайлно представяне на керамиката от разкопките на руската експедиция, което понататък да послужи като основа и коректив за изследване на керамиката от проучваните понастоящем сектори на същият обект, както и за диференцирана характеристика на керамиката от отделните исторически периоди по цялата укрепена територия на Плиска. Предмет на изследването са общо 11 215 фрагмента от глинени съдове, които са съхранени във фонда на музея в Плиска и носят сигнатура „БСЭ“ (= Българосъветска експедиция).

Идентичността на материала по отношение на произход и рамкова датировка, както и от гледна точка на стратифициране, позволява и дори налага последователното прилагане на същата методика, която бе разработена в студията за керамиката от старите разкопки на обект 31, публикувана в предходния том на настоящата поредица.[8] Така конкретните задачи, които предстои да бъдат решени с това изследване, се свеждат до следното:

1. Да се „привърже“ топографски и стратиграфски керамиката с откритите в сектора паметници („идентифициране на сигнатурите“);

2. Да се определи и опише керамиката съобразно разработената единна класификационна схема за фрагментираната керамика от Плиска („формиране на база данни“);

3. Да се детайлизира характеристиката на кухненската, сивата и тънкостенната керамика, като се обработят статистически данните за морфология и орнаментика на отломките от съдове;

4. Да се направи сравнителна характеристика на керамиката, произхождаща от вкопаните съоръжения, каменните постройки и от регистрираните в рамките на сектора три основни пласта;

5. Въз основа на получените математико-статистически резултати да се обособят групите от сходни и различаващи се по керамиката си паметници в сектора;

6. Да се съпоставят резултатите от изследването на керамиката със стратиграфските на-

блюдения и с изводите за относителната и абсолютна хронология на строителните и жилищни хоризонти и ако съществуват възможности, да се направи опит за тяхното прецизиране;

7. Да се съпоставят резултатите с тези от изследването на материала от обект 31, като се провери още веднъж валидността на прилаганата методика.

КЛАСИФИКАЦИЯ И ОПИСАНИЕ НА КЕРАМИКАТА

Цялото количество от 11 215 фрагмента се разпределя в общо 10 класификационнни групи. Те съответстват на групите, посочени при изследването на материала от обект 31, като в това отношение се правят някои допълнения, касаещи характеристиката на групата червеноглинени амфоровидни стомни, която се подразделя на 4 подгрупи.

I. КУХНЕНСКА КЕРАМИКА НА РЪЧНО КОЛЕЛО

съставлява 60% от цялото количество – обр. 2, 3

Глина. Съдържа твърди примеси – в повечето случаи пясък (ситен или по-едър), равномерно смесен с глината (преобладаващото количество фрагменти) или неравномерно разпределен. Рядко се срещат фрагменти с примеси от слюда, кварцови зрънца, варовикови частици. Установени са общи 19 фрагмента (0,3% от общото количество фрагменти от тази група), които са направени от светла „каолинообразна“ глина и също съдържат твърди примеси в тестото.

Формуване. Всички фрагменти са от съдове, които са формувани на грънчарско колело с ръчно задвижване, което в повечето случаи е с малък инерционен момент. Следи от колелото – напречни и периферни ръбове по дъната, отпечатъци от пясъчна подсипка. Има отделни изключения – на крачно колело, които са отделени в друга класификационна група. В повечето случаи дебелината на стените е по-малка от тази на дъната, рядко е обратното. Дебелината на стените варира от 0,3–0,4 см (сравнително тънкостенни) до 0,8–0,9 см (дебелостенни), при повечето фрагменти е отчетена дебелина 0,6–0,7 см. При някои гърнета се наблюдава вертикално орязване на стените при дъното, така че последното е получило форма на многостен. (обр. 3/17). От отделни полуземлянки и от т.нар. подкопи в стената, както и от горните пластове в различни сектори на обекта произхождат фрагменти от средни по големина гърнета, които показват някои особености на формуването. Изработени на бавно ръчно колело, те имат сравнително малка дебелина на стените, които са грубо омачкани на ръка от вътрешната страна, докато отвън корпусът е гладък, а врязаната украса е равномерно и старателно нанесена.

Изпичане. Във всички случаи е в режим на оксидация, при което има различия в цвета – керемиденочервен, кафяв, охровочервен, които са резултат от неравномерност на температурата и различна степен на изпичане. Повечето фрагменти са от добре изпечени съдове, притежаващи твърдост и звънливост на чирепа. Разнообразието прави излишна статистика по този показател.

Украса. Установени са общо 75 варианта на мотивите от врязана по корпуса украса (обр. 4/1–77), които при сравнителния анализ се свеждат до 10 групи (обр. 4/I–X). Групите се формират според няколко критерия – вид на инструмента за нанасяне на украсата (еднозъб, т.нар. палка, или гребеновиден, с тъпи или остри зъбци), място на нанасяне на мотива (шийка и плещи/целия корпус), геометрична характеристика на основния мотив, който придава специфичен цялостен облик на украсата (нагъсто и непрекъснато прави линии, снопове от прави линии, ямички, вълнообразни линии и т.н.). Този показател се отчита статистически, при което се изхожда от доказаната вече според материала от обект 31 хронологическа информативност на мотивите на врязаната украса при кухненската керамика на ръчно колело. При статистическо отчитане се вземат предвид както отломките от стени, така и тези от дъна и устия, а съотношенията между отделните групи се изчисляват в проценти. По-особени мотиви на врязана украса са № 17 и № 20, които липсват в обект 31 и са характерни за т.нар. номадски тип гърнета.

Знаци. Дъната с релефни знаци са общо 19, повече или по-малко запазени (обр. 3/17–28), има и три знака, които са врязани по стените на гърнета преди изпичането (обр. 3/15–16).

Форми. Установени според цялостно или частично възстановени съдове, както и според измерените диаметри по характерни части от съдовете, те се отнасят към следните видове:

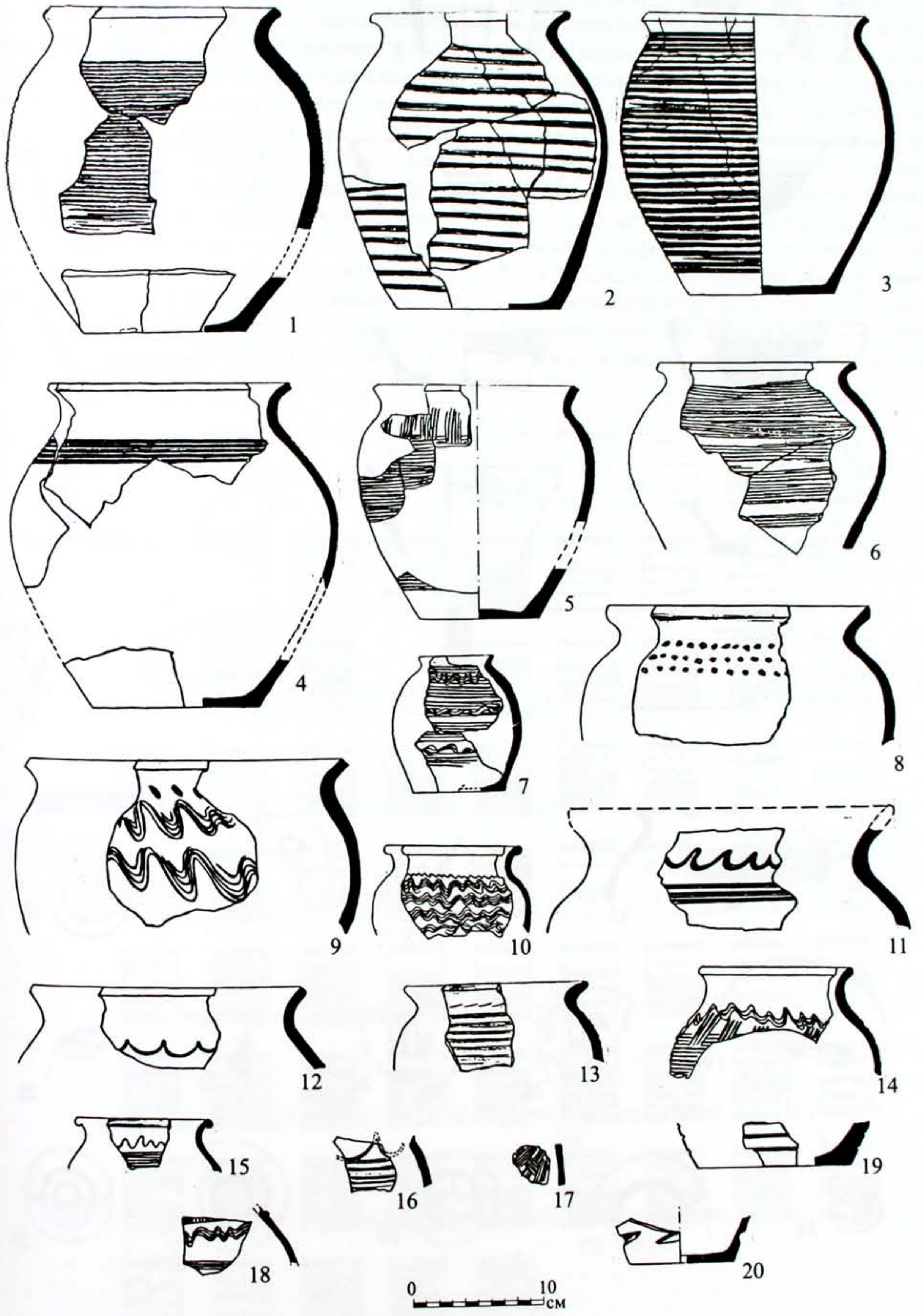

Обр. 2. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска: 1–20 – кухненска на ръчно колело

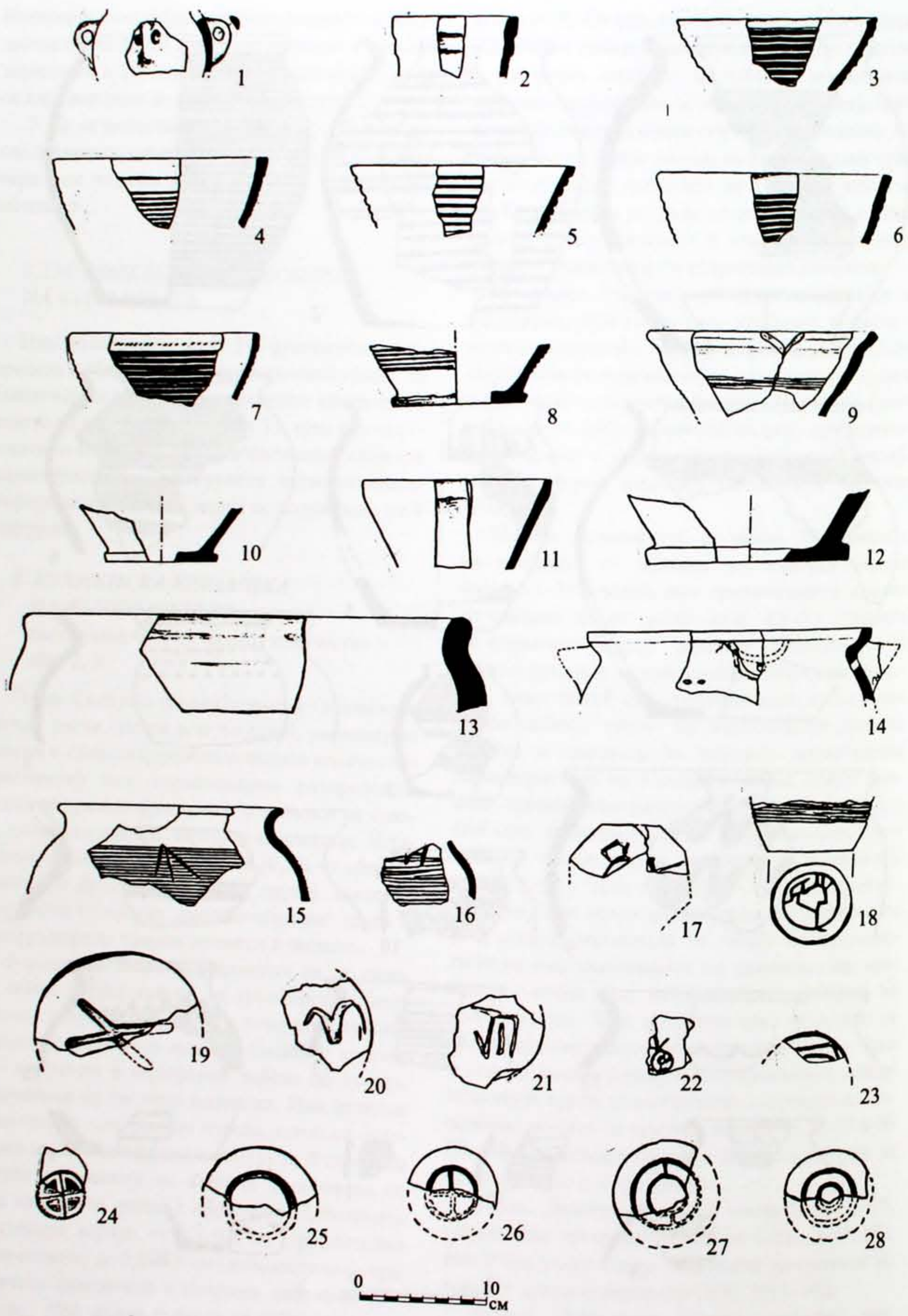
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
0
10
см

Обр. 3. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска: 1–28 – кухненска на ръчно колело

I.1. Гърнета

I.1.1. Гърнета без дръжки. С цялостно възстановен профил е гърнето от жилище 6 (обр. 2/3). Възстановени чрез графично допълване на профилите са други 6 гърнета, произхождащи от жилища № 5 (обр. 2/6), № 8 (обр. 2/1), № 9 (обр. 2/ 7), № 11 (обр. 2/ 2, 4) и от долната част на насипа в западния „подкоп“ (обр. 2/ 5). Според тях, както и според статистика на измерените диаметри на устия, тела и дъна, се установява наличието на малки гърнета чаши – диаметри на устията 5–10 см, на дъната 4–7см (14%); средно големи гърнета – диаметри на устията 12–16 см, на дъната 8–12 см (71%); големи гърнета – диаметри на устията 18–24 см, на дъната повече от 14 см (15%). За формата на гърнетата, освен по цялостно или графично възстановените профили, се съди според извивката на телата, ъгъла на стените при дъната, но най-вече по извивката в горната част на съдовете – плещите, шийката и устието. Наблюдения върху цялото количество фрагменти от устия на гърнета отчитат общо 43 разновидности в оформлението на профила (обр. 5/1–43), които за нуждите на общата сравнителна характеристика по-нататък се свеждат до 5 основни типа (обр. 4/I–V): I. Устия с напречно срязан венец; II. Устия с равномерно дебел

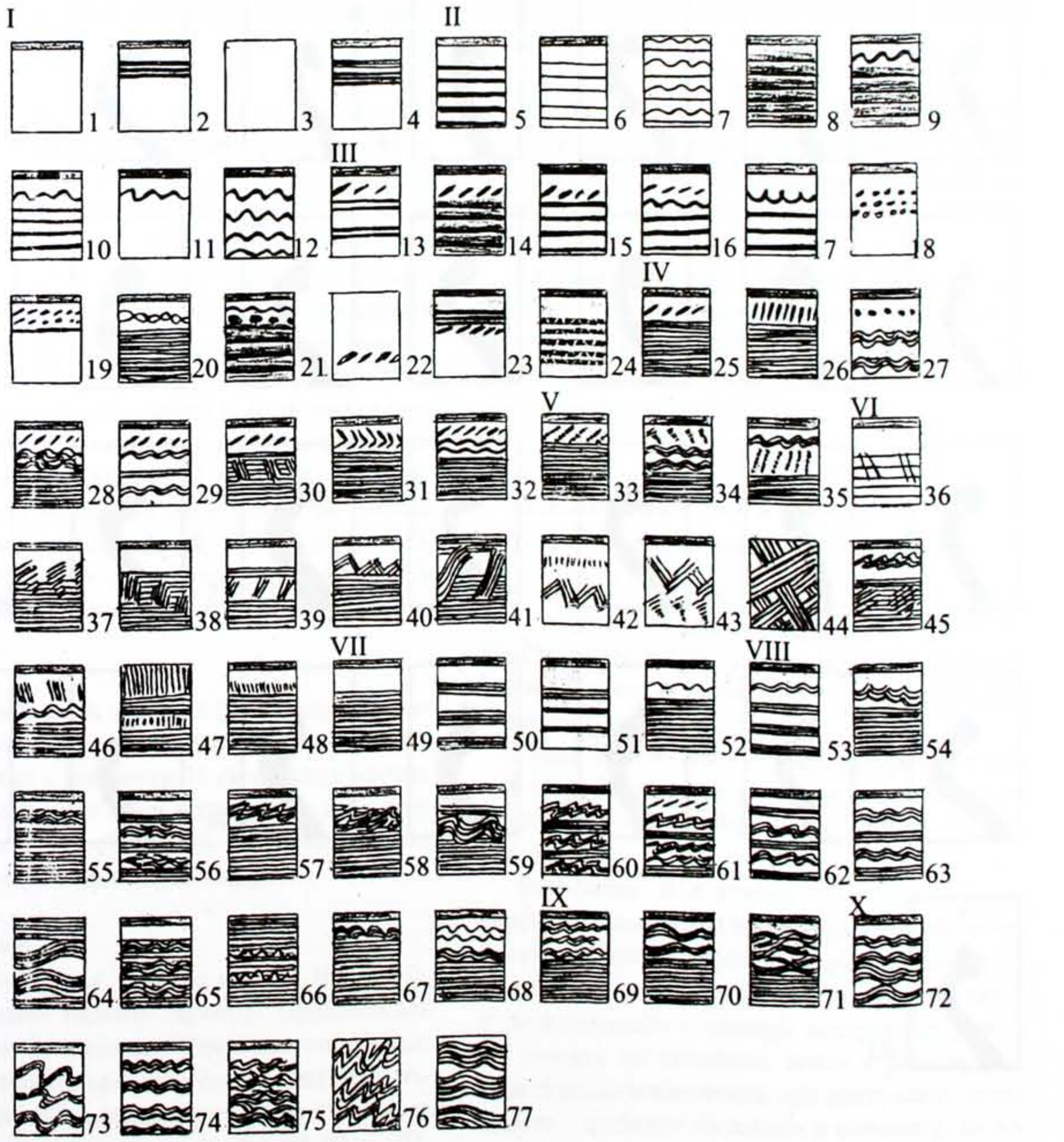
I 1 2 3 4
II 5 6 7 8 9
10 11 12
III 13 14 15 16 7 18
19 20 21 22 23
IV 24 25 26 27
28 29 30 31 32
V 33 34 35
VI 36
37 38 39 40 41 42 43 44 45
46 47 48
VII 49 50 51 52
VIII 53 54
55 56 57 58 59 60 61 62 63
64 65 66 67 68
IX 69 70 71
X 72
73 74 75 76 77

Обр. 4. Кухненска керамика на ръчно колело – мотиви на врязаната украса

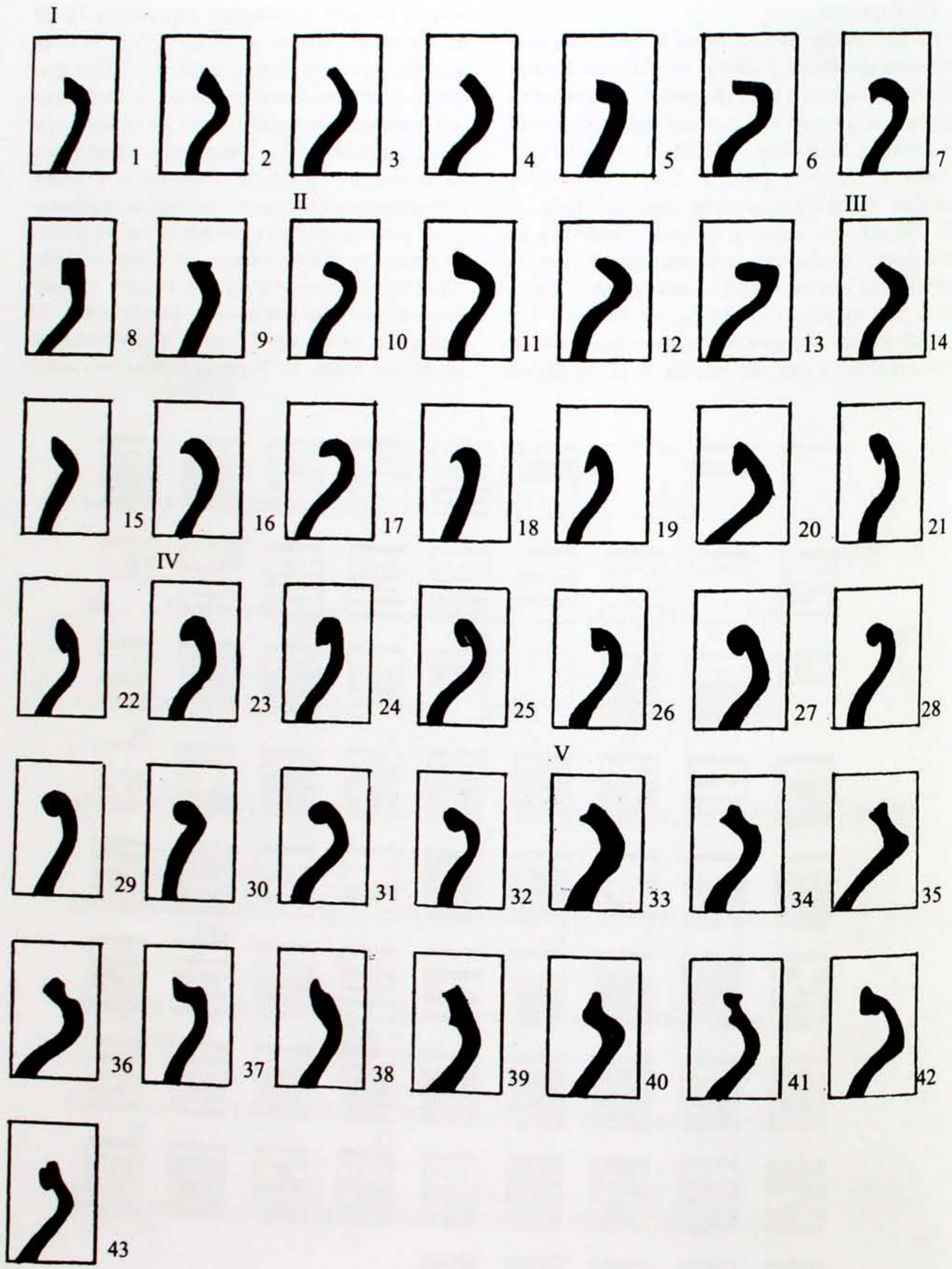

Обр. 5. Кухненска керамика на ръчно колело – профили на устия на гърнета

и със заоблени ръбове венец; III. Устия с изтънен и заострен венец; IV. Устия със заоблен (силно удебелен или „забърнат“ навън) венец; V. Профилирани (едностранно или двустранно) устия.

I.1.2.1. Гърнета с дръжки. От котлован 2 (пещта на помещение 2 б); жилище 18; двойката траншеи I/II, пласт 3; жилище 8/ жилище 20 произхождат отломки от неголеми по размери и с кръгло или профилирано сечение дръжки от едноръчни гърнета чаши.

I.1.2.1.а. Гърнета чаши с дръжки уши. От жилище 11 произхожда част от тялото на съдче, към което е прилепена малка дръжчица със съвсем тесен отвор, която очевидно не може да служи за захващане, по-скоро е за прокарване на нишка (обр. 3/1).

I.2. Паници. Те имат тяло с форма на обърнат пресечен конус, което в повечето случаи е стъпило върху ниско плътно столче, издаващо се като ръб встрани от стените (обр. 3/2–12). Възстановени отчасти са 18 паници, от които 10 в горната част, а 8 при дъното. Според тях, както и въз основа на измерени диаметри при дъната и устията се установява наличието на малки – диаметри на дъното 6 см, на устията 9 см (11%), средни – диаметри на дъната 8–9 см, на устията 14–16 см (80%), и големи – диаметри на дъната 10–12 см, на устията 20–22 см (10%), паници. Мотивите на врязаната по стените им украса са от варианти 1, 2, 5, 8, 14, 15, 49 (групи I, II, III, VII) и показват сравнително еднообразие и стандартизация, по-голяма от тази на гърнетата без дръжки.

I.3. Стомни. От жилище 5, жилище 9 и жилище 4 произхождат фрагменти (устие с диаметър 6 см, тяло с диаметър 21 см и тяло с плоска дръжка и украса от ямки в три реда с диаметър 16 см) от стомни (?), които са формувани на ръчно колело от песъчлива глина.

I. 4. Делви

I.4.1. Гладки и с врязана украса. Всъщност са извънредно големи гърнета. Произхождат от: жилище 2; жилище 7/дървена постройка; каменни сгради; дървената стена; западен и източен „подкопи“; „керамичен профил“ I, пласт 3 (обр. 3/13); „керамични профили“ III и VII, пластове 4 и 1. Диаметрите на устията варират от 24 до 34 см, на дъната – от 16 до 23 см. Дебелината на стените е от 0,8 до 2,7 см. Делвата от жилище 7 е снабдена с тръбеста дръжка, която е захваната за шийката и търбуха. В повечето случаи делвите са гладки, но има и с врязана украса в мотиви №№ 5, 8, 50.

I.4.2. Делви с релефни ръбове. От жилище 3, жилище 4 и пласт 3 на „керамичен профил“ VIII произхождат фрагменти (тела и устия) от делви, чиято отличителна особеност са релефните пръстени по корпуса, служещи както за украса, така и за по-удобно захващане. Дебелината на стените на тези делви е от 1,2 до 2,4 см, устията завършват с масивни, с г-образен профил венци. Подобни делви с релефни ръбове са познати от други обекти в Плиска и във всички случаи се датират не по-рано от средата–втората половина на X в.

I.5. Съд (гърне) с външни уши. Произхожда от пласт 2 в сектора около жилище 11 (обр. 3/14). Ухото представлява дупка, която от външната страна на стените е затворена с издатък.

I.6. Котли. От жилище 4 произхождат общо 7 фрагмента от три т. нар. котли с вътрешни дръжки – уши от II тип. Диаметърът на устията е 26–28 см, и трите са с украса от нагъсто нанесени плитки хоризонтални бразди.

II. СИВОЛЪСКАВА КЕРАМИКА

6% от общото количество фрагменти –
обр. 6/1–14

В рамките на диференциращите групата белези се наблюдават следните вариации на фрагментите, част от които се изследват статистически.

Глина. При повечето е чиста, чирепът е мек и се трие, без звънливост, рядко има примеси от слюда или съвсем ситен пясък, още по-рядко – шамот.

Формуване. Във всички случаи е на грънчарско колело с ръчно задвижване, с малък инерционен момент. Следите от въртенето личат по вътрешната страна на дъната, по устията, както и по нанесената с еднозъб инструмент украса по стените на стомните, която е равномерна. Има отделни изключения, при които части от съдовете – шийките на каните и стомните, са доформяни на ръка, без заглаждане от вътрешната страна, където има ръбове от наслояване

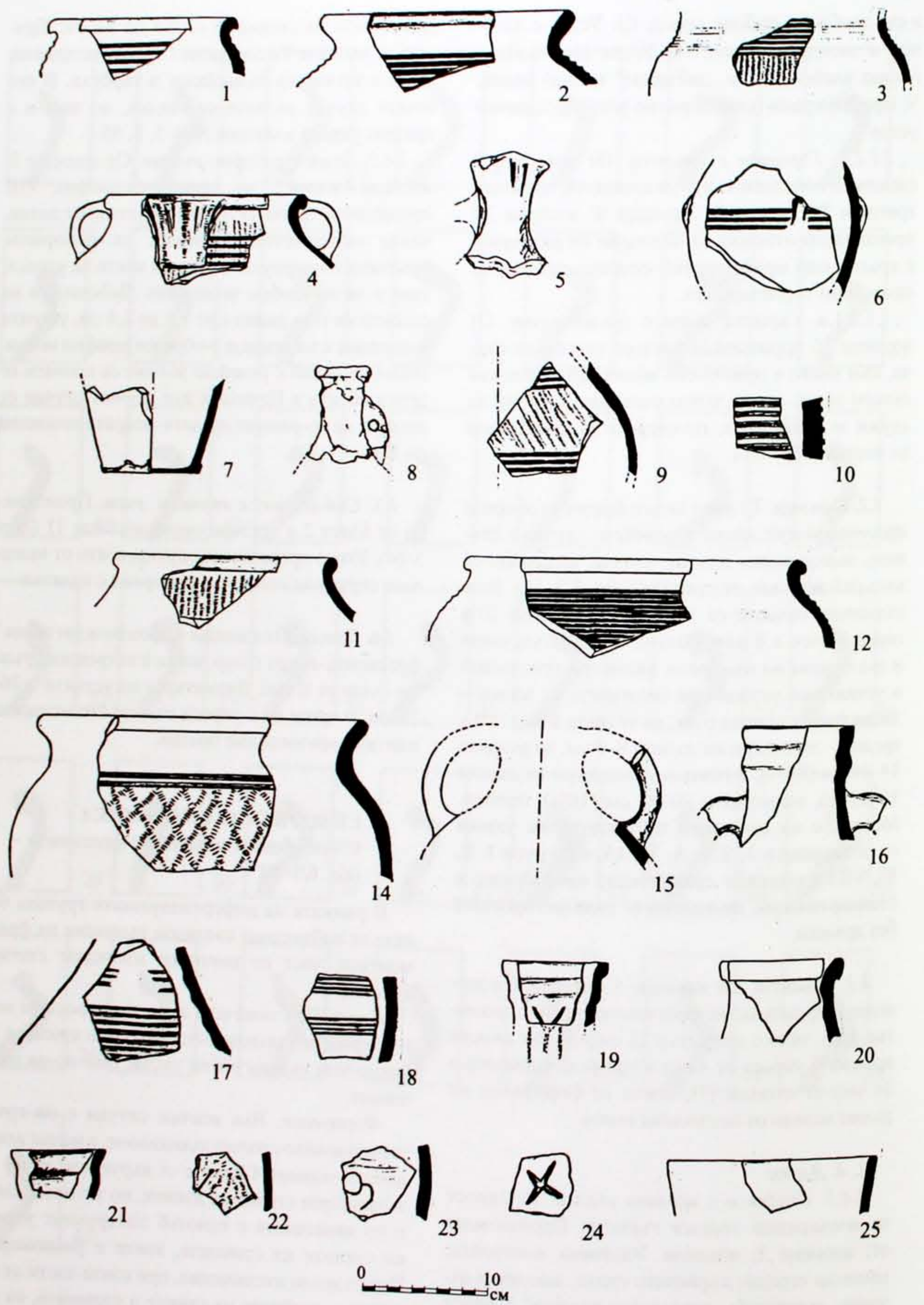

Обр. 6. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска: 1–14 – сиволъскава; 15–25 – червеноглинена на бързо колело

на глината. Отделянето на съдовете от колелото е ставало посредством дъсчица – един случай на отпечатък по дъно от кана, което има периферен релефен ръб от дъсчицата (обр. 6/7). Съвсем редки изключения представляват фрагментите от дъна, които показват формуване на бързо ръчно колело.

Изпичане. Повечето съдове са опалени в режим на редукция, като цветът им варира в нюанси на сиво-черното. Има и съдове, при които този режим не е спазен и те са придобили охровочервен или кафеникав цвят на повърхността и в лом. При различните форми съдове цветът бе отчетен статистически, като съотношението е: при гърнетата – сиви – 15%, кафяви – 20%, черни – 50%; при делвите – сиви – 10%, кафяви – 10%, черни – 80%; при амфоровидните стомни – сиви – 78%, кафяво-червени – 8%, черни – 14%; при каните – сиви – 50%, черни – 50%. Степента на изпичане е сравнително по-ниска от тази на кухненската керамика от песъчлива глина, малка част от фрагментите принадлежат на съдове, които притежават звънливост на лома – това са в повечето случаи делви и големи по размери гърнета, порядко – големи по размери стомни.

Украса. Тук предлагам пълна статистика на вариантите на врязана, лъскава и съчетания от врязана и лъскава украса по съдовете, като са установени общо 25 варианта украси (обр. 7 А/1–25). За нуждите на сравнителния анализ понататък тези 25 варианта украси се окрупняват в 11 групи (обр. 7 А/I–XI), като група I отчита фрагментите без украса, групи I–IV – фрагментите само с излъскана украса в различни мотиви на излъскването, групи V–VI – врязана по плещите или в средата на търбуха украса от бразди в съчетание с лъскави ивици в различни мотиви; групи VI–VII – врязани по цялото тяло бразди в съчетание с излъскване – цялостно или на ивици в различни мотиви; група VIII – цялостно набраздяване с еднозъб инструмент, със или без излъскване; група IX – леко нагъната повърхност, т.е. набраздяване нагъсто с еднозъб инструмент, без излъскване; групи X–XI – само врязана, с еднозъб или гребеновиден инструмент украса. Статистическото отчитане показва, че най-често прилагана е украсата от групи VIII, I и IX, рядко се срещат украси от групи XI, VII, VI, изобщо врязаната с гребен украса представлява рядко срещано за групата изключение. Както ще стане ясно по-долу при характеристиката на класификационната група по морфологичен критерий, установява се определено предпочитание на дадени варианти и мотиви на врязаната и лъскава украса при различните видове съдове.

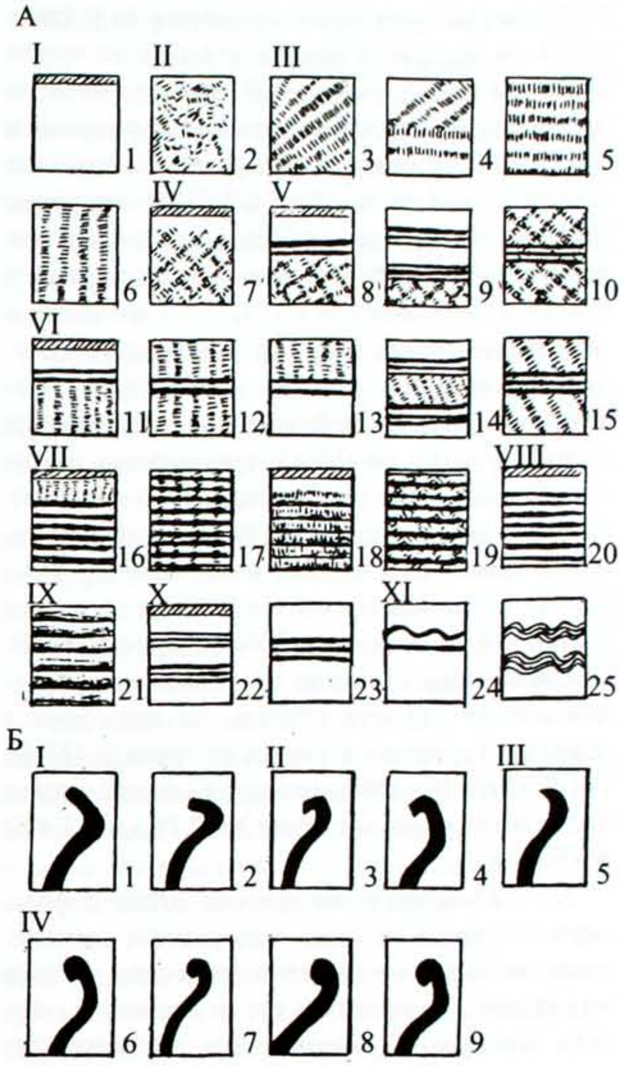

Обр. 7. Сиволъскава керамика – мотиви на украса (А) и профили на устия на гърнета и делви (Б)

Знаци. Преди изпичането – част от знак, върху стомна от жилище 13 (пещ). Част от неясна рисунка графит върху стена от гърне от черквата (слоя с деструкции върху пода).

II.1. Гърнета

II.1.1. Гърнета без дръжки. Възстановени графично (отчасти) – 5 съда в горната част (обр. 6/1–3, 11). Според измерени и статистически отчетени диаметри на съдовете при дъната, устията и телата се установява наличие на малки – диаметър на устията 13–14 см, на дъната 8–9 см, на телата 14–18 см (30%), средни – диаметър на устията 16–18 см, на дъната 11–14 см, на телата

22–24 см (46%) и големи – диаметър на устията 22–24 см, на дъната повече от 14 см, на телата 26–28 см (24%), гърнета. В оформлението на профилите на устията са установени 9 варианта (обр. 7 Б/ 1–9), които за статистическо отчитане се свеждат до 4 групи (обр. 7 Б/ I–IV): I – напречно срязани, равни или заоблени, наклонени или хоризонтални (30%); II – напречно срязани и извити надолу венчета (10%); III – изтънени и заострени венчета (7%); IV – валчести, удебелени венчета, със или без шийки (53%). Повечето гърнета са дебелостенни, дебелина на стените 0,6–0,7 см (65%); сравнително тънкостенни – дебелина на стените 0,4–0,5 см (35%). С цялостно излъскване до блясък или частично на ивици са 85%, без излъскване са 15%. Цветът на повърхността е в нюанси на сивото (15%), кафяво-охровото (20%) и черното (65%). Статистическо отчитане на украсата по фрагментите от гърнета показва, че най-голям е делът на гърнетата с украса от група II (23%), IV(17%) и VIII (13%), докато най-малък е делът на гърнета с украса от групи XI (0,7%), VI (1,4%) и VII (1,4%).

II.1.2.Гърнета с две дръжки. Общо 5 фрагмента – части от тела или устия с дръжки, дават възможност за регистрирането на този вид съдове. Те произхождат от жилище 5 (обр. 6/4), жилище 18, жилище 7 и дървената постройка, групата ями покрай дървената стена. Възможности за морфологична характеристика съдържат данните за диаметър на устията – две са с по 18–19 см, две – 25–26 см. Друг морфологичен белег е формата и мястото на захващане на дръжките – всички са с плоски дръжки, при две от гърнетата те са захванати за ръба на устието и плещите, при две – за шийката и плещите. Според данни от посочените фрагменти гърнетата с дръжки са с украса от групи VI, VIII и IV и имат черна блестяща повърхност, звънлив лом.

II.2. Кани

Наличието на този вид съдове е регистрирано според няколко къса от ойнохоевидни по форма устия, тела с псевдодръжки, дъна с долната част от стените, притежаващи особен ъгъл и украса. Частите от кани са общо 10 и произхождат от: жилище 4, жилище 18 (обр. 6/8), двойката траншеи I/II, жилище 7/дървена постройка (обр. 6/ 5), дървената стена (обр. 6/ 6, 7) и групата ями покрай нея. Според измерени диаметри на устията, шийките, телата и дъната, те са със средноголеми или малки размери – диаметри на дъната 9, 16 см, на телата – 11, 14, 19, 22 см, на устията – 5 см. От тях 50% са със сив цвят на корпуса, останалите са черни. Само едната притежава излъскване до блясък, останалите са пепелявосиви или черно-сиви, без блясък. Особено интересно и показателно е, че едната кана – от жилище 18, е силно горяла, до разтопяване и деформация на повърхността. Най-често срещана (75%) е украсата от група X, останалите са набраздени – украса група VIII. Липсва излъскана украса.

II.3. Амфоровидни стомни

Наличието на съдове от този вид е регистрирано според общо 164 фрагмента от устия, шийки, дръжки, тела с по-особена украса и дъна със сравнително изправени стени. Статистика на измерените диаметри при устията, шийките, телата и дъната позволява да се обособят отломките от малки (24% от фрагментите) – диаметри на устията 4–5 см, на шийките 6–7 см, на телата 14–16 см, на дъната 8–9 см; средни (62% от фрагментите) – диаметри на шийките 8–9 см, на телата 18–22 см, на дъната 10–14 см; големи (14% от фрагментите) – диаметри на шийките 12 см, на телата 26–28 см, на дъната 16 см по размери и обем амфоровидни стомни. Дебелината на стените варира от 0,5–0,6, тоест сравнително тънкостеннни (62% от фрагментите) до 0,7–0,9 см (38% от фрагментите), като има и отделни изключения на много дебелостенни (до 1,1–1,2 см) стомни. Дръжките имат във всички случаи елипсовидно сечение и са сравнително масивни, захванати за шийката и средата на корпуса на съдовете. Цветът на корпуса е сив (78% от фрагментите), черен (14% от фрагментите), кафяво-сив (8%). Цялостно или на ивици излъскани, изобщо с метален блясък, са 22 % от стомните, останалите 78% са без блясък, което ги отличава както от гърнетата, така и от делвите, а ги сближава по този показател с каните. Най-често срещаните украси са от групи I (40% от фрагментите), IX (30%) и X (13%), докато липсващи и рядко срещани са украси IV (0%), III (1%) и V (1%).

II. 4. Паници

Единственият фрагмент от паница произхожда от траншеите на дървената ограда.Тя има диаметър на устието 21 см, валчесто оформено венче и плавно стесняващи се към дъното стени.

II.5. Делви

Към делвите се отнасят всъщност много големи гърнета без дръжки (обр. 6/ 10, 12, 14). Статистически са отчетени според измерените диаметри на устията (повечето 22–23 см, следват 24–26 см, единични до 30 см), дъната (повече от 15 см) и телата (повечето 34–36 см, останалите 28–30 см) и дебелината на стените – повечето 0,7–0,8 см, останалите 1,0 до 2,0 см. Данните за формуване показват бързо ръчно колело във всички случаи, добре омесена със ситен пясък или слюда глина. Изпичането в почти всички случаи е при стриктно спазване на режима на редукция – цветът на фрагментите отвън е черен (80% от общото количество), сив (10%), рядко кафяв (10%). Стандартизацията на производството на делвите личи по еднообразието в оформлението на устията, които при 92% от фрагментите са от група IV, останалите 8% са от група I. За същото свидетелства и фактът, че 90% от фрагментите са с излъскване. Най-често срещани украси са от групи VIII (73% от фрагментите), I (11%), III (4,6%), наблюдават се и други украси, но в незначителен дял фрагменти.

III. ЧЕРВЕНОГЛИНЕНИ АМФОРОВИДНИ СТОМНИ НА БЪРЗО КОЛЕЛО

10,8% от общото количество
на фрагментите – обр. 6/15–25

Обособяването на тази класификационна група се определя от значителния дял фрагменти, които се откриват в ранните хоризонти на Плиска заедно с традиционно обособяваните групи на керамиката от песъчлива глина с врязана украса и сиволъскавата керамика. В предходни мои изследвания обособяването на групата е аргументирано въз основа на наблюдения върху материалиотселищетоюгоизточноотВътрешния град, комплексите „Голяма базилика“ и „Обект 31“, където са посочени класификационните белези, съдържащи се в донякъде условното название на групата. Към това тук добавям нови наблюдения, които позволяват диференцирането на червеноглинените амфоровидни стомни в 4 подгрупи въз основа на различия в състава на глиненото тесто и украсата по корпуса.

III. 1. Червеноглинени амфоровидни стомни с излъскана украса

По същество представляват вариант на сиволъскавите амфоровидни стомни, от които се отличават по някои белези, отразяващи различия в технологията и украсата.

Глина. Тестото в повечето случаи съдържа ситен пясък или слюда, което придава твърдост на лома.

Формуване. За разлика от сиволъскавите съответствия по отношение на морфологията си, съдовете от тази група са формувани на бързо ръчно, а също и на крачно грънчарско колело.

Изпичане. Във всички случаи е в оксидационен режим и при по-висока и равномерна температура, в повечето случаи притежават звънливост.

Украса. Във всички случаи е налице украса от цялостно или на ивици излъскване на повърхността, която в повечето случаи е съчетана с набраздяване (украса от група IX на сиволъскавата керамика), гъсто нанесени дълбоки прави линии, с палка, дълбоки прави линии нанесени с еднозъб инструмент през широк интервал (украси от група VIII на сиволъскавата керамика).

Знаци. Установени са два „ипсилона“ – единият нанесен преди изпичането върху плещите на стомни от пласт 1 на „керамичен профил“ IX (обр. 6/ 22), другият – след изпичането върху стомна от пласт 4 на западния подкоп. Особеност на знака, нанесен преди изпичането, са точковидните завършеци в горната част на вилката.

Форми. Според измерване на диаметрите на устия, тела и дъна, както и на отломките с по-високи профили, се установява наличието на една-единствена форма – амфоровидни стомни. Повечето от тях са с тесни и високи тела, устия не са запазени. Диаметрите показват, че има както средни по размери – диаметри на телата 16–19 см, така и големи – диаметри на телата до 22 см, стомни. Дъното е с диаметър 8 см и прави стени. Според дебелината на стените могат да се разграничат две групи: сравнително тънкостенни – дебелина 0,4 см, и дебелостенни – дебелина 0,9–1,00 см. Дръжките са сравнително тънки, профилирани отгоре с един надлъжен жлеб, установени са специфичните за цялата група „конзоловидни“ издатъци в долния край.

III.2. Червеноглинени амфоровидни съдове без излъскване

Обособяването на тази подгрупа в групата на червеноглинените стомни е направено още в статията за керамиката от траншеите на селището югоизточно от Вътрешния град. Носейки специфичните белези на останалите съдове от групата, фрагментите от тази подгрупа показват следните особености.

Глина. Като тази на предходната подгрупа, но са установени и случаи на примеси от шамот в тестото, което придава по-голяма мекота на чирепа при отделни фрагменти. Много по-често като примеси се среща едър пясък, който е в неголямо количество.

Формуване. В повечето случаи съдовете са правени на ръчно колело с голям инерционен момент, изключения са фрагментите, носещи белезите на крачно колело. Повърхността на съдовете е плътна, липсват шупли.

Изпичане. В режим на оксидация, при висока и равномерна температура, цветът варира от керемиденочервен като този на амфорите до розово-червен и охрово-червен. Плътността на чирепа в повечето случаи е голяма, ломът е слоест и твърд, но се цепи на люспи.

Украса. Повечето фрагменти са от стомни с набраздена повърхност, като набраздяването е с плитки и нагъсто нанесени прави линии (украса от група IX за сиволъскавата керамика), или пък с подобни на канелюри широки и дълбоки бразди (украса група VIII за сиволъскавата керамика). Наред с тези характерни за подгрупата украси се срещат като изключения гладки съдове, съдове с украса от две или повече линии в пояс под шийката, цялостно покритие на корпуса с тесни, плитко врязани с гребеновиден инструмент линии, както и пояси от такива линии през интервали.

Знаци. Три „ипсилона“, нанесени преди изпичането по шийките на съдовете – от жилище 3, жилище 7 и пласт 4 на източния подкоп. Един кръстообразен релефен знак върху дъно на стомна от профила около ранните ями.

Форми. Според диаметрите на устия, тела и дъна се установява наличие на средни – диаметър на устията 6–7 см, на телата 19–22 см, на дъната 11–12 см; големи – диаметър на устията 8–9 см, на телата 25–26 см, на дъната 13–14 см, амфоровидни стомни (обр. 6/15, 9, 19), както и на много големи амфоровидни съдове с диаметър на устията 10–12 см, на телата 30 см, на дъната 18–20 см. Според мен поради много големия диаметър на устията (обр. 6/ 25), както и поради масивните хоризонтално поставени дръжки, относно тези съдове би могло да се използва и определението амфоровидни делви. В профилите на устията се наблюдават различни оформления – повечето са фуниеобразни, с хоризонтално срязани венчета. Значителна част съставляват профилираните отвън устия – в повечето случаи са оформени по два заострени релефни пръстена в горната част, но има и устия, при които тези пръстени са заоблени и допълнително набраздени, както и прави устия с врязани хоризонтални прави линии. Дръжките на съдовете от тази подгрупа са във всички случаи масивни, с общо взето еднообразен профил на сечението – елипсовидни или триъгълни, с по два жлеба откъм външната страна или с по един жлеб откъм външната и един откъм вътрешната страна. Дръжките с „конзоловидни“ издатъци в долната част представляват редки изключения, при повечето съдове такива липсват. Профилите на телата в горната част на съдовете и при дъната показват, че повечето съдове имат високи тесни тела и ясно изразени плещи. Почти същият е делът и на стомните с по-сфероидни и приземисти тела, широки в плещите и със силно извити встрани дръжки.

III.3. Охровочервени амфоровидни стомни

Специфична особеност на съдовете от тази подгрупа е цветът на корпуса по външната повърхност и в структурата на лома – охрово-розов до охрово-оранжев. Освен този белег, те се отделят още и поради по-различната структура на лома, който за разлика от този на съдовете от предходните две подгрупи е по-мек и лесно се измива.

Глина. Каолинообразна, мека, без примеси, но също така и с примеси от едър пясък, нарядко в тестото. Много добре обработена.

Формуване. Почти еднакъв е делът на фрагментите от съдове, формувани на бързо ръчно и на крачно колело. За разлика от стомните от групата на сиволъскавата керамика, от вътрешната страна на шийките липсва наслояване на глина.

Изпичане. Оксидационнно, при равномерна и висока температура, една част от съдовете притежават звънливост и са относително леки, други са с по-мек чиреп и по-тежки.

Украса. Като тази на стомните от предходната подгрупа, но с тази разлика, че по-често се срещат съдове без украса, с гладки стени, както и такива с плитки и заоблени бразди.

Знаци. Един врязан преди изпичането знак по плещите (обр. 6/23).

Форми. Както тези на предходните подгрупи. Освен вече описаните, е установена една разновидност в оформлението на устие, което има диаметър 10 см и е право, цилиндрично, завършващо с удебелен, напречно срязан и леко извит навън венец. Повечето от намерените дръжки са с „конзоловидно“ оформена долна част.

III. 4. Червеноглинени амфоровидни стомни с покритие от бяла ангоба

Характеристиката на керамиката от тази подгрупа повтаря тази на подгрупа III.2, но с тази разлика, че повърхността на съдовете е изцяло покрита (залята) с дебел слой бяла ангоба подобно на някои от амфорите. Обособяването на тази подгрупа е в самото си начало в Плиска, засега не може да се каже дали има перспектива за по-детайлната ѝ характеристика, както и дали тя ще доведе до някакъв по-пълен резултат. Наблюдава се по-голяма дебелина на стените, изобщо изглежда, че се касае за сравнително големи амфоровидни съдове, които в повечето случаи са формувани на бързо ръчно колело.

IV. КЕРАМИКА С ЧЕРВЕНА АНГОБА

4,8% от общото количество фрагменти – обр. 8/1–20

Диференцирането на тази категория керамика в керамичния комплекс на ранносредновековна България е заслуга на Л. Дончева-Петкова, която прави характеристика на базата на сравнително ограничен материал.[9] Напоследък става ясно, че освен типичните за групата амфоровидни стомни и едноръчни стомни (кани), тя включва и други форми.[10] Въз основа на материалите от обект 31 и наблюдения върху керамиката от разкопките на руската експедиция предлагам тази група да се подраздели на три подгрупи.

IV.1. Червеноглинена керамика с червена ангоба (обр. 8/ 1–5)

Глина. По този показател характеристиката на подгрупата се покрива с тази на съдовете от група III.

Формуване. На бързо ръчно, но в повечето случаи на крачно колело.

Изпичане. Характеристика както тази на съдовете от група III.

Украса. Основен класификационен белег е заливката с червена ангоба, която има различия в плътност и нюанс на оцветяването. В повечето случаи ангобата е нанесена в тънък слой, който лесно се изтрива, но има и съдове с дебел плътен слой ангоба. На цвят ангобата е светлочервена, оранжево-червена, но се срещат и съдове с виненочервен цвят. Почти във всички случаи съдовете от тази подгрупа имат леко набраздена повърхност (украса от група IX на сиволъскавата керамика) срещат се обаче и ангобирани стомни с гладки стени. Специфична за тази подгрупа е украсата от дълбоки жлебове (хоризонтални канелюрки), подобна на тази на амфорите.

Знаци. Два фрагмента с врязани преди изпичането „ипсилони“ по шийките – от пласт 1 на „керамичен профил“ II и от пласт 3/4 на „керамичен профил“ III.

Форми. Въз основа на измерени диаметри в по-характерните части на съдовете се установява наличието на амфоровидни стомни, които повтарят тези от група III както по отношение на размери, така и по оформление на дръжките. Последните в повечето случаи са с конзоли в долния край, но се срещат и без този декоративен елемент (обр. 8/ 4). Устията в повечето случаи са профилирани с по един или два широки жлеба и ръбове между тях. Според една съвсем малка дръжка, както и според диаметъра на една шийка (6 см) се регистрира наличието на съвсем малки по размери амфоровидни (?) стомни или кани от тази подгрупа. Един фрагмент от жилище 9 позволява да се регистрира наличието на същински амфори в тази подгрупа. Той е от долната част на съда и извивката показва, че се касае за същинска амфора с извито дъно и дебели 0,9 см стени. Червената ангоба е нанесена върху дълбоко набраздената повърхност на този съд.

IV. 2. Светлоглинена керамика, покрита с червена ангоба *(обр. 8/6–18)*

Съдовете от тази подгрупа се отличават от останалите червеноангобирани съдове по състава на глината и цвета на лома.

Глина. Идеално пречистена, светла на цвят – жълто-бяла, охрово-жълта, розово-жълта – каолинообразна глина. Редки изключения представляват фрагментите от съдове направени от същата по характеристиките си глина, примесена равномерно с много едър пясък или кварцови зрънца.

Формуване. Почти във всички случаи е на крачно колело (един фрагмент от дъно с отпечатък от нишката за отделяне от колелото), редки изключения са фрагментите от съдове формувани на бързо ръчно колело. Ако не е декорирана с бразди, повърхността на съдовете е идеално загладена, ръбовете при дъното са остри и равни.

Изпичане. Равномерното оцветяване в лома е еднакво с това на повърхността и показва идеално изпичане в оксидационен режим. Повечето от фрагментите притежават звънливост.

Украси. Основен елемент е покритието от червена ангоба – светла или по-тъмна, в плътен или по-рехав слой. Нанасяна е или върху гладки стени, или пък върху набраздена, покрита с дълбоки хоризонтални линии през интервал повърхност. Изключения са съдовете, при които ангобата е в съчетание с двойка плитки бразди, нанесени по шийката, или пък хоризонтални тесни линии по целия корпус. Един фрагмент от жилище 7 е с релефен пръстен в основата на шийката.

Знаци. От жилище 2 – „ипсилон“ преди изпичането. Рисунки графити върху горната част от тялото на стомна от профил III, пласт 3/4 (обр. 8/17) и върху плещите на стомна от яма I покрай дървената стена (обр. 8/15). Особен интерес представлява букво- (знако- ?) съчетанието върху плещите на неголяма по размери стомна от жилище 7/ дървената постройка (обр. 8/18).

Форми. Повтарят тези на съдовете от група III и подгрупа IV.1. Особеност на подгрупата е, че не са регистрирани дръжки без „конзоли“, както и това, че всички части от устия са профилирани. Едно от устията е профилирано с жлеб по горната част на напречно срязаното венче. Статистическо отчитане на дебелината на стените показва почти равен дял на сравнително дебелостенните (1,0–1,2 см) и тънкостенните (0,6–0,7 см) съдове, при което корелацията по показателя състав на глината показва, че дебелостенните съдове в повечето случаи съдържат примес от едър пясък. Размерите на съдовете са същите, както на предходните групи III и IV.1. Една малка пръстеновидна дръжчица позволява да се регистрират чаши с пръстеновидни дръжки, каквито досега бяха познати сред тази група единствено от обект „Ранно укрепление“ в Плиска.[11] От пласт 2 на „керамичен профил“ IX произхожда стена от долната част на същинска амфора с дълбоко набраздена повърхност.

IV. 3. Светлоглинена керамика, рисувана с червена ангоба (обр. 8/19–20)

Сред материала от разкопките на руската експедиция тази подгрупа съдове е представена само с 3 фрагмента – двата от стомни, третият от гърне с дръжки уши, произхождащо от пласт 1 на „керамичен профил“ VII. Както и останалите съдове от тази подгрупа, то е формувано на бързо ръчно колело.

V. СВЕТЛОГЛИНЕНА КЕРАМИКА НА БЪРЗО КОЛЕЛО

0,4% от общото количество фрагменти – обр. 8/ 21–25

Диференцирането на тази група в комплекса на плисковската керамика бе направено за пръв път въз основа на изследване на материала от траншеите – основи на дървената ограда на селището югоизточно от Вътрешния град. Още тогава бе отбелязано, че всъщност от гледна точка на технолого-морфологичните си характеристики съдовете от тази група повтарят съдовете от подгрупа IV.3. (само че без покритие с червена ангоба) и са най-близкият „дериват“ на сервиза от опожарения таен ходник при Крумовия дворец.[12] От разкопките на руската експедиция произхождат 38 фрагмента от съдове от тази подгрупа, които дават възможност за обогатяване на нейната характеристика.

Глина. Идеално пречистена каолинова глина, светложълта, розово-жълта или жълто-бяла на цвят след изпичането. Почти във всички случаи без твърди примеси, с отделни изключения – кварцови зрънца в неголямо количество.

Формуване. Значително повече са фрагментите, формувани на крачно колело, останалите са на бързо ръчно колело с много висок инерционен момент.

Изпичане. Оксидационно, при равномерна и висока температура, тънкостенните съдове притежават звънливост и твърдост на лома.

Украса. В повечето случаи са без украса, с гладки стени. Част от фрагментите от амфоровидни стомни притежават нагъната повърхност, други са украсени с нанесени с еднозъб инстру-

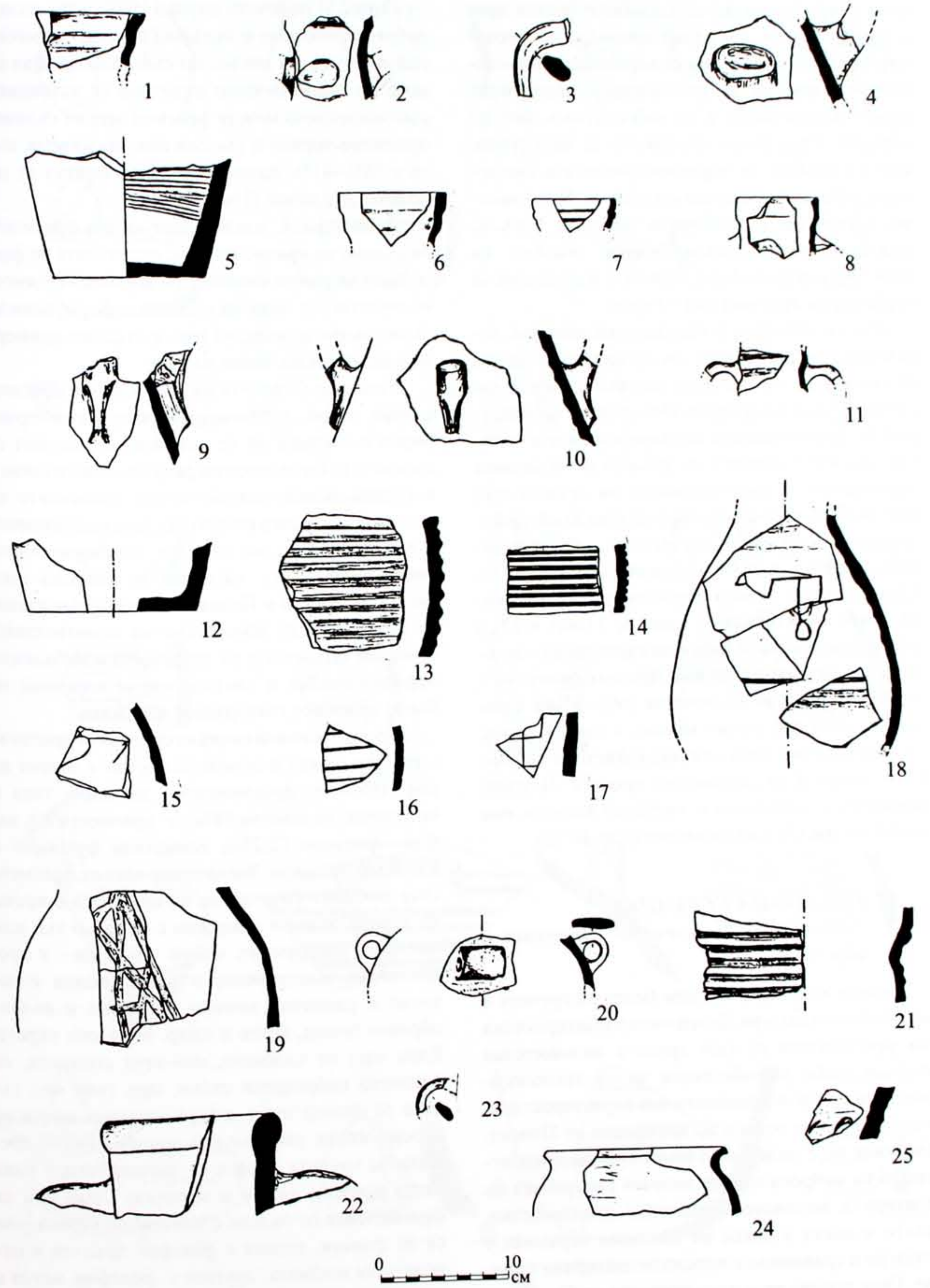

Обр. 8. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска: 1–5 – червеноглинена с покритие от червена ангоба; 6–18 – светлоглинена с покритие от червена ангоба; 19–20 – рисувана с червена ангоба; 21–25 – светлоглинена на бързо колело

мент широки плитки или дълбоки бразди през голям интервал. По-рядко срещана, но специфична за групата украса са хоризонталните снопове от врязани с гребеновиден инструмент линии под шийката и по най-издутата част на корпуса. Сред рядко срещаните за тази група, както и изобщо за червеноглинените и светлоглинените амфоровидни стомни на бързо колело, е украсата с дълбоки и заоблени, нагъсто нанесени хоризонтални бразди, подобно на тази при някои амфори. Тук тя е използвана за украсата на друг вид съд – гърне.

Форми. Макар и в неголямо количество, керамиката от разкопките на руската експедиция позволява да се допълни морфологичната характеристика на групата. Очевидно е количественото преобладаване на амфоровидните стомни, при което липсата на дръжки не позволява наблюдения за съотношението на дръжки със/без „конзоловидна“ украса в долния край. Дебелината на стените е значителна – 0,8–0,9 см. По-интересни и информативни са 4 фрагмента. Единият е част от малка пръстеновидна дръжчица, която произхожда от жилище 5 (обр. 8/23) и най-вероятно принадлежи на гърне чаша – много рядка за групата форма. Другият фрагмент е устие от гърне от жилище 6а (обр. 8/24), изработено на бързо ръчно колело, с гладки стени. Особен интерес представлява устието от амфора (?) от пласт 2 на „керамичен профил“ II, което завършва с удебелено и заоблено венче и има много голям (12 см) диаметър (обр. 8/ 22).

VI. ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА

1,8% от общото количество фрагменти – обр. 9/1–17

Водещ класификационен белег на групата е наличието на глазура. Детайлната характеристика на фрагментите от тази група е наложителна поради слабо разработената засега технолого-морфологична и хронологична характеристика, особено що се отнася до материала от Плиска. Все още не е даден достатъчно убедителен отговор на въпроса откога започва употребата на глазура в местното керамично производство, както и какъв е делът на местната керамика с глазура в сравнение с вносните глазирани съдове. Още повече че в предложената от Св. Плетньова схема за характеристика на материала от откритите в сектора паметници керамиката от тази група изобщо не е включена.

Глина. В повечето случаи глиненото тесто е добре обработено и съдържа твърди примеси – най-често ситен пясък, но също слюда. Въз основа на статистическо отчитане се установява съотношението между фрагментите от съдове с оранжево-червен и със сив цвят на чирепа, което е 58%–41%, единствен е фрагментът от охрово-жълта глина (1%).

Формуване. С изключение на два фрагмента от съдове на крачно колело, останалите са формувани на ръчно колело, при което по-голямото количество се пада на съдовете, формувани на бързо ръчно колело, но има и отделни примери за фрагменти на бавно колело.

Изпичане. Степента на изпичане е в повечето случаи добра, като съотношението сив/червен чиреп позволява да се установи каква част от съдовете са били опалени редукционно и каква – в оксидационен режим, преди нанасянето на глазурата. Проследяването на това съотношение е важно с оглед на това, че предварителните наблюдения върху материал от няколко многослойни обекта в Плиска насочват към извода за постепенното заместване на сиволъскавата трапезна керамика и на трапезната и амбалажна червеноглинена и светлоглинена керамика на бързо колело от глазираната керамика.

Украса. Основен елемент се явява покритието с глазура, която в повечето случаи е зелена на цвят (89% от фрагментите), но също така и прозрачна, безцветна (8% от фрагментите), кафяво-оранжева (2,2%), единствен фрагмент с яркожълта глазура. Значителна част от фрагментите показват съчетаване на глазурата с врязана украса, която е нанесена с еднозъб тъп или заострен инструмент, много по-рядко – с гребеновиден инструмент, и представлява съчетание в различни мотиви на прави и вълнообразни линии, както и т.нар. набодена украса. Една част от съдовете, най-вече стомните, са с плитко набраздени стени, при този вид съдове се срещат също и хоризонтални ивици от охрово-жълта подглазурна ангоба. Рядко срещани за групата украси са запълнените с бяла паста врязани линии и насечки. Само три са фрагментите от съдове с пластична украса: два са от стомни, едната с релефен пръстен в основата на шийката, другата с релефни ленти в мотив „арки“ по плещите, третият е дръжка от едноръчна чаша от пласт 1 на „керамичен профил“ II със зооморфен издатък в горната част.

Знаци. Преди изпичането са врязани по ший-

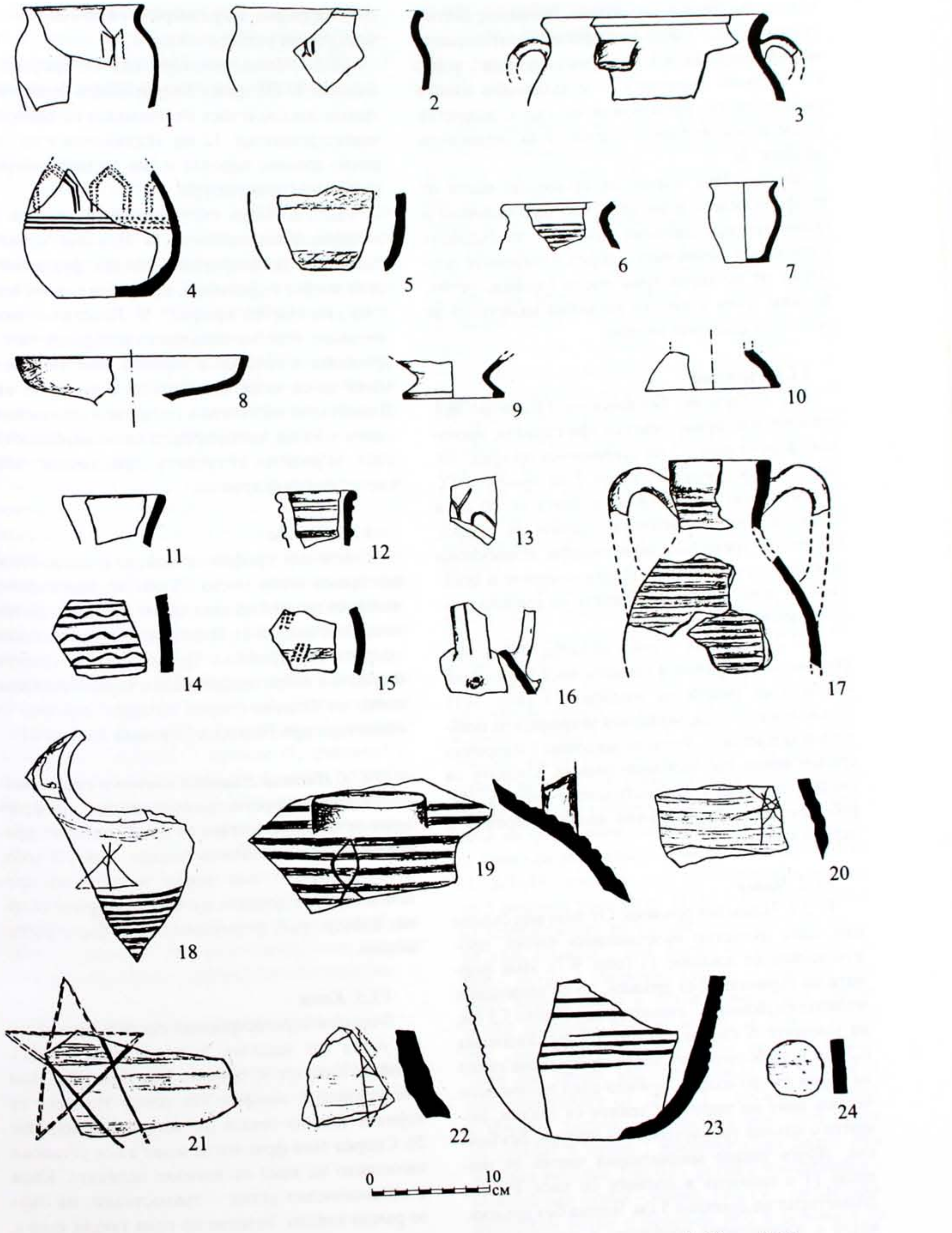

Обр. 9. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска: 1–17 – глазирана; 18–24 – амфори

ките на амфоровидни стомни „ипсилон с хасти“, същият знак – върху три фрагмента от плещите на гърнета (обр. 9/1–2). Друг „ипсилон“, който е с особено начертание – с дъговидно извити надолу хасти, произхожда от съд с диаметър 20 см, вероятно гърне, от пласт 1 на „керамичен профил“ II.

Форми. Въз основа на по-големи части от профили, както и на цялостно възстановени и графично възстановени профили на съдовете в горната и долна част, според измерените диаметри от по-характерни части (шийки, устия, дръжки, дъна и т.н.) се установи наличието на съдове от следните видове:

VI.1.Гърнета

VI.1.1. Гърнета без дръжки. Графично възстановени в горната част са три гърнета, произхождащи от пласт 2 на „керамичен профил“ III, пласт 4 в жилище 20, пласт 7 на профила IX. И трите имат диаметър на устията по 10 см и напречно срязани венчета, стените са гладки, покрити с тревистозелена глазура. Изработени на бързо ръчно колело. Върху плешите и шийките на двете преди изпичането са врязани знаци „ипсилон с хасти“.

VI.1.2. Гърнета с една дръжка. Едно възстановено графично в горната част гърне произхожда от пещта на жилище 13 (обр. 9/3). Дръжката е плоска, захваната за средата на шийката и за плещите. Устието завършва с напречно срязан венец със заоблени ръбове. Стените са гладки, покрити с тревистозелена глазура. Изработено е на бързо ръчно колело, чирепът е червен на цвят.

VI.2. Чаши

VI.2.1. Чаши без дръжки. От този вид съдове има една цялостно възстановена чашка, произхождаща от жилище 11 (обр. 9/7). Има формата на гърнетата без дръжки, но се отличава с малките си размери – диаметър на устието 5,5 см, на плещите 6 см, на дъното 3,5 см, височина 6,2 см. Изработена е от добре пречистена глина на бързо ръчно колело, добила след изпичането червен цвят на чирепа. Стените са гладки, покрити с плътна тревистозелена глазура, без блясък. Друга такава миниатюрна чашка от жилище 11 е запазена в долната си част, където диаметърът на дъното е 5 см. Чашка без дръжка, която е взстановена графично в горната част, произхожда от насипа на жилища 8/20. Тя има същата форма, но размерите са по-големи – диаметърът на устието е 9 см.

VI.2.2. Чаши с една дръжка. От профила при жилище 8/ 20, пласт 3 произхожда фрагмент от тялото заедно с част от дръжката на еднорьчна чаша с диаметър 12 см. Изработена е на бързо ръчно колело, чирепът е сив на цвят, покрит с тревистозелена глазура.

VI.2.2.а. Чаши със зооморфни дръжки. Тези характерни най-вече за Преслав трапезни съдове са регистрирани според фрагмент от тяло заедно с дръжката, произхождащ от пласт 1 на „керамичен профил“ II. Пластично моделираният торс на животното в горната част на дръжката е отчупен в горната част така че не може да се каже какъв точно е неговият вид. Диаметърът на тялото в плещите е сравнително голям – 18 см, което представлява особеност на съда, за разлика от групата „преславски“ чаши със зооморфни дръжки.

VI.3. Блюда

Почти цял профил от плитко и ниско блюо, поставено върху ниско (?) столче, което произхожда от пласт 4 на квадратите в близост до жилища 8/20 (обр. 9/8). Изработено е от сива глина, покрито двустранно с тревистозелена глазура. Формата е добре представена в керамичния комплекс на Плиска според находки най-вече от манастира при Голямата базилика и обект 31.

VI. 4. Паници с високи конични столчета

Тази форма е регистрирана според един фрагмент от запазено с целия си профил столче, произхождащо от източния подкоп, пласт 2 (обр. 9/10). Столчето има форма на обърнат пресечен конус, в долната му част е оформен обърнат навътре ръб, формуването е на бързо ръчно колело.

VI.5. Кани

Формата е регистрирана според фрагменти от устия (от жилище 5; от западен подкоп, профил V, пласт 4; профил VII, пласт 2), дъна (от жилище 5; профил VII, пласт 5), части от горната част на телата (от жилище 3; жилище 5). Според тези фрагменти може да се установи наличието на кани от няколко варианта. Кани с ойнохоевидни устия – тънкостенни, на бързо ръчно колело. Устието на една такава кана е украсено с два реда от двойки релефни пръстени в основата и в горния си край (обр. 9/12). Според измерени диаметри при шийките, плещите и дъната, се установява наличието на малки и средни по размери кани, които освен с покритие от зелена глазура, са украсени и с врязани линии.

VI.6. Стомни

Липсват цялостно възстановени профили, но според по-характерните части от съдовете и измерените диаметри при устията, дъната и плещите се регистрира наличието на големи по размери и с високи тела амфоровидни стомни от т.нар. преславски тип. Те имат дъна с релефно оформени ръбове столчета (диаметри по 10–12 см), високи тесни тела (диаметри по 12–16 до 20 см), фуниеобразни устия и сравнително масивни профилирани отвън дръжки, една от които завършва в долния край с издатък, наподобяващ на „рудиментирала“ конзолка (обр. 9/16). Изработени са на бързо ръчно колело, в повечето случаи чирепът е сив, повърхността е украсена с матова зелена глазура, често в комбинация с подглазурни ивици от жълта ангоба, както и с рамкиращи ги вълнообразни врязани линии. Точно от такъв вид съдове произхождат фрагментите с апликирана украса в геометрични мотиви, както и устията с оформени отвън релефни пръстени или с врязани преди изпичането знаци – „ипсилон с две хасти“. Фрагменти от такива стомни са открити в: жилище 3, жилище 4, жилище 5, жилище 7, жилище 11, траншеи I/II, пласт 1; „керамичен профил“ I, пласт 1. Особен интерес, поради каолинообразната си глина, представлява амфоровидната стомна от пласт 6 на „керамичен профил“ VII (обр. 9/17). От нея са запазени устието, части от двете дръжки и от тялото. Изработена е на крачно колело, диаметърът на тялото е 14 см, на устието 8 см. Повърхността е леко набраздена, след което е цялостно покрита с тревистозелена глазура.

VI.7. Византийска белоглинена керамика с глазура

Един фрагмент от паничка с пръстеновидна дръжка от жилище 20, пласт 4, покрит с кафява глазура.

VII. ТЪНКОСТЕННА КЕРАМИКА НА КРАЧНО КОЛЕЛО

7,8% от общото количество фрагменти –
обр. 10, 11

Обособяването на тази класификационна група е с водещ белег технологията, която в Плиска навлиза след 971 година – в началото на т.нар. византийски период на града. Детайлизирането на характеристиката на групата е особено наложително поради факта, че засега това е една от възможностите за идентифициране на предполагаемите от някои изследователи късни – от края на XI и от XII век – археологически материали в Плиска. За изграждането на такава скала е необходимо характеристиката на тази категория керамика да обхване както натрупаните вече немалко находки от цялостно възстановени съдове, но също така и фрагментарния материал. Като рамково начало на тази задача тук предлагам допълване на ползваната от мен класификационна схема с включване на повече данни за тънкостенната керамика.

Глина. Много добре омесена с примеси от ситен пясък, при по-големите по размери съдове и едри кварцови частици, слюда, късчета варовик. Чирепът е остър и твърд.

Формуване. Във всички случаи е на крачно грънчарско колело с много високи обороти на въртене. Стените са много тънки, съдовете притежават малко относително тегло. За фрагментарния материал поддаващи се на регистриране с количествени стойности белези, касаещи процеса на формуване, са профилите на устията, от които са установени общо 19 варианта (обр. 11/ Б/1–19), сведени при сравнителния анализ до 5 основни типа (обр. 11/ Б/ I–V). Принципът на определянето на типовете устия е „от просто към сложно“, при което се обособяват: I тип – устия с напречно срязан – отвесно или косо, венец, както и устия с напречно срязан и със заоблени ръбове венец; II тип – устия със „забърнат“, издължен или валчест венец. Тези две групи, както се вижда, са налице и при керамиката от група I – песъчлива глина с врязана украса. Останалите три типа устия се срещат в група I изключително рядко или изобщо липсват. Тип III – устия с профилиран – отвътре или отвън – венец. Тип IV – силно профилирани устия с релефен ръб в основата на шийката, прави или с жлеб отвътре венчета;

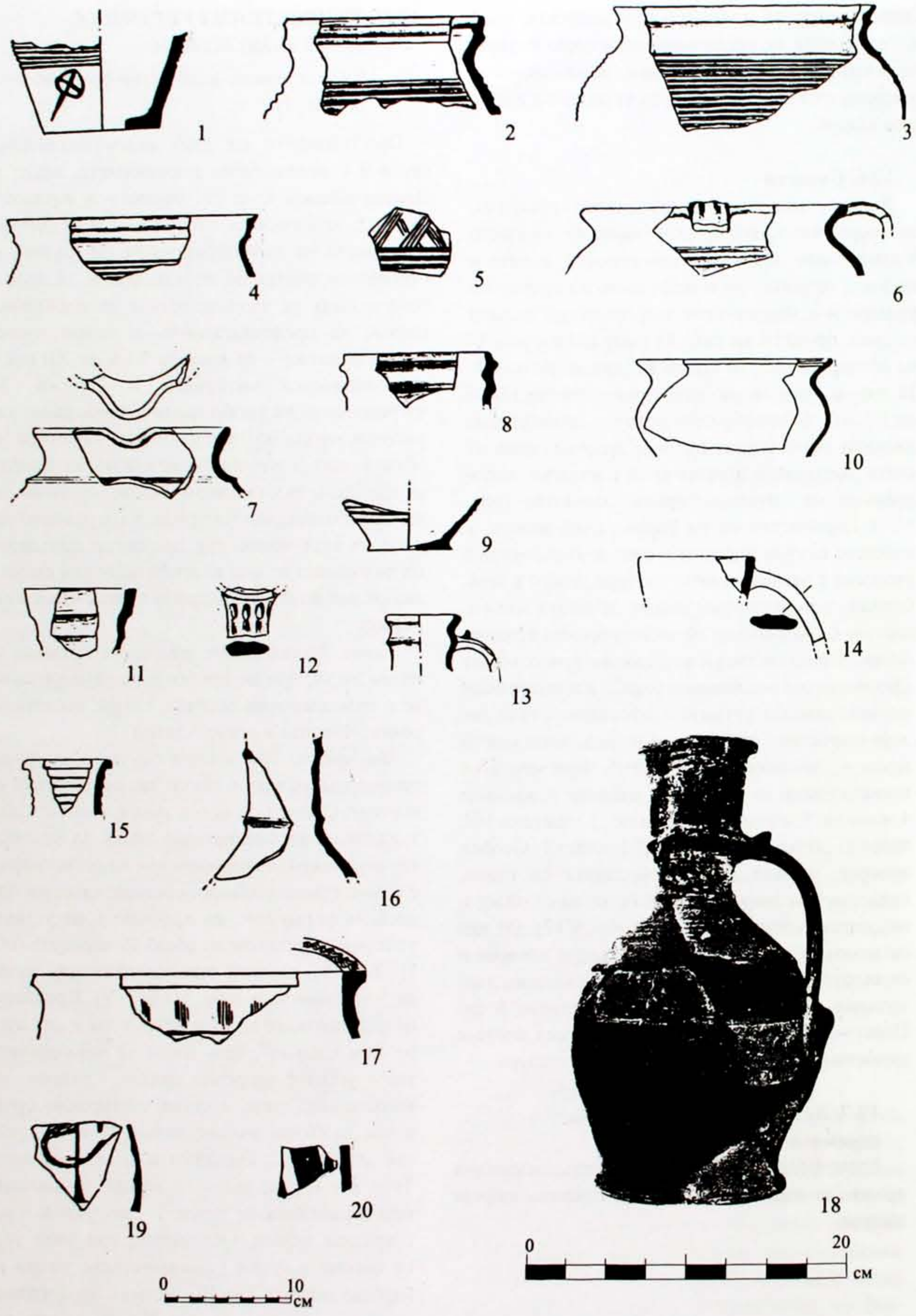

*Обр. 10. Керамика от сектора на руската експедиция в Плиска:
1–18 – тънкостенна на крачно колело; 19–20 – рисувана с черна боя*

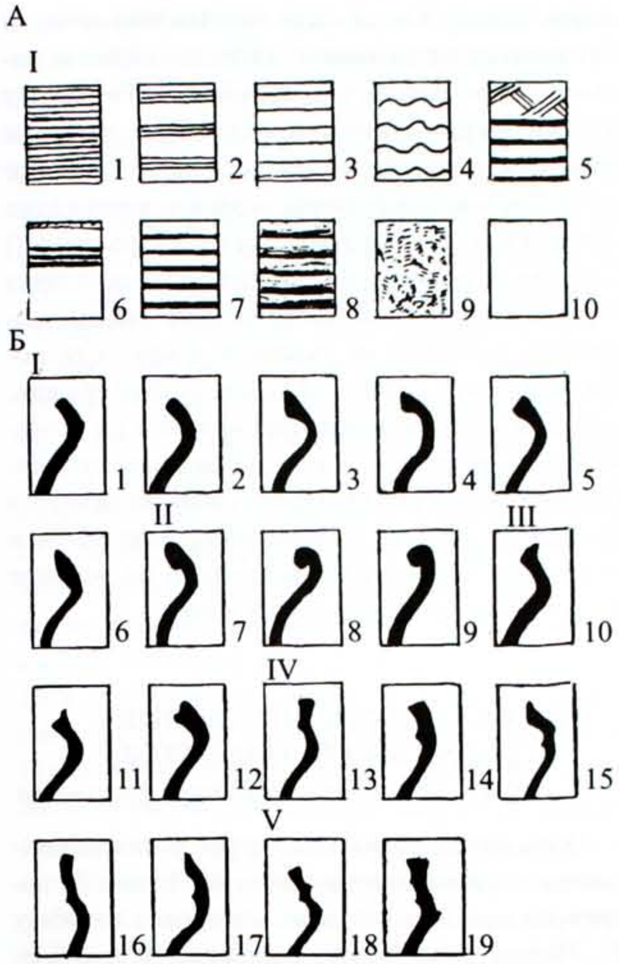

*Обр. 11. Тънкостенна керамика на крачно колело:
А – разновидности на украси;
Б – профили на устия на гърнета*

Тип V – сложнопрофилирани устия – с по два дълбоки жлеба и релефни ръбове отвън и жлеб отвътре. Статистиката на типовете би могла да даде определени различия при сравнителният анализ на керамиката от откритите в сектора паметници и свързаните с тях пластове.

Изпичане – при много висока и равномерна температура; цветът на повърхността и в лом е в повечето случаи равномерен – яркочервен, керемидено-червен, кафяво-оранжев.

Украса. Аргументите за количествена статистика на профилите устия важат и за украсата на тънкостенната керамика. Регистрирани са общо 10 варианта (обр. 11/А/1–10), които за нуждите на статистическото отчитане се свеждат до 4 групи (обр. 11/I–V), при което принципът за обединяване на няколко мотива на украсата в една група е „от наситена и сложна към опростена и заемаща по-малка част от повърхността на съдовете“. Така първите 5 варианта украси се обединяват в една група I (4,3% от общото количество фрагменти с украса), която включва фрагменти от съдове с врязана посредством гребеновиден инструмент и/или палка украса по цялото тяло на съдовете. Украсите от група II (17% от фрагментите с украса) обединяват съдовете, украсени по шийката или по цялото тяло с врязани с помощта на еднозъб инструмент прави линии. Група III (64% от фрагментите с украса) включва само съдовете с „нагъната“ (прокарани нагъсто по цялото тяло прави бразди с палка или нанесени през малък интервал плитки заоблени бразди) украса. Група IV (11,7%) се формира от съдовете с гладки стени или с излъскана повърхност. Принципът за подбор на мотивите на врязана украса по тънкостенната керамика, които се отчитат статистически, е да се направи опит за сравняване на предпочитанията към един или друг мотив на украсата при различните видове съдове, както и дали измененията в украсата имат някаква информативност по отношение на хронологията. Изобщо при твърде рязката стандартизация на тънкостенната керамика възможностите за изграждане на типо-хронологическа скàла само на основата на фрагментарен материал са твърде ограничени и трябва да се използват максимално, независимо от перспективите за положителен резултат. По-реални възможности в това отношение предлага морфологичната характеристика на керамиката от тази група.

Форми. Цялостно възстановен е един съд (обр. 10/18). Според запазени фрагменти от горната и долна част на някои видове съдове са частично възстановени още няколко съда.

VII.1. Гърнета

VII.1.1. Гърнета без дръжки. Цялостно възстановени съдове липсват, но от запазените по-големи профили на устия може да се съди за приблизителните размери и форми на гърнетата без дръжки. От тях 30% са фрагменти от малки гърнета – диаметри на устията 10–12 см, на телата 10–12 см, на дъната 8–10 см; 51% от фрагментите са от средни по размери гърнета – диаметри на устията 14–16 см, на телата 14–16 см, на дъната 12–14 см; 26% са от големи гърнета с диаметри на устията 18–20 см, на телата 20–22 см, на дъната 16 и повече см. Дебелината на стените е 0,3–0,6 см, и винаги е малка в сравнение с обема на съдовете. Устията на гърнетата са оформени по различен начин, регистрирани са както прости, така и сложно профилирани устия. Според профили на устия от варианти 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 18, 19 може да се съди за наличие на гърнета без ясно изразени шийки. Профили на устия от варианти 4, 11, 12, 13–15, 17 показват гърнета с високи, леко наклонени шийки. Особена форма показва устие от вариант 16 – гърне с висока и права шийка, с диаметър на устието 20 см.

VII.1.2. Гърнета с една дръжка (обр. 10/6). Цялостно възстановени форми липсват, за наличието на тази форма се съди по запазените няколко къса от устия заедно със захванатите за венчетата им лентести дръжки. Диаметърът на устията е 16–18 см.

VII.1.3. Гърнета кани (с устие слив). Наличието на тази сравнително рядка за Плиска форма е засвидетелствано според един фрагмент (обр. 10/7), който произхожда от профила западно от черквата, пласт 3.

VII.2. Паници. Според по-едри фрагменти от долната и горната част на съдовете (обр. 10/8–10) тази форма е представена с 8 частично възстановени съда. Всички дъна от паници са снабдени с широко издаващ се встрани от стените столче ръб, което нагоре преминава в невисока шийка основа, след което следват стените на паницата. Диаметърът на дъната е 11–12 см. Устията от паници с малки размери (диаметър 12–14 см) имат форма на обърнат пресечен конус, с по-прави или по-заоблени стени. Украсата е от варианти 2, 6 и 7, като всички паници са снабдени с жлебове от вътрешната страна на устията. Едната е със сложно профилирано – с два релефни ръба отвън, устие. Паниците със средни (диаметър на устието 18 см) и големи (диаметър на устието 29 см) размери имат прави напречно срязани устия и конична форма. Украсени са по целия корпус с нагъсто нанесени плитки бразди или с тесни, дълбоки прави линии нанесени през широк интервал.

VII.3. Стомни (кани) (обр. 10/11–16, 18). Частите от устия и шийки с дръжки позволяват да се регистрира тази форма. Във всички случаи устията са прави, цилиндрични, високи, профилирани отвън с по един или повече релефни пръстена или нагъсто набраздени. Дръжките са лентисти и са захванати за средната част на устията, профилирани с по два или повече жлеба от горната страна. В горната част някои имат по една до три ямки, в един случай и релефна пъпка. Ако се съди по запазените части от горната част на телата, украсата включва нагъване на повърхността, врязани през интервал плитки бразди, както и цялостно излъскване на корпуса във вертикална посока. Една от шийките на каните има специфична украса от вертикално врязани с мека многозъба пръчица (тръстика ?) снопове от тънки линии. Диаметрите на устията варират от 5 до 9 см, което показва твърде различната големина на съдовете. Същото се потвърждава и от размерите на лентестите дръжки, някои от които достигат ширина до 5 см и очевидно са от много големи по размери стомни. Едно от телата със запазена основа на лентеста дръжка по търбуха има диаметър едва 12 см и показва наличието на много малки по размери еднодръчни стомни (всъщност кани).

VIII. КЕРАМИКА ОТ ПЕСЪЧЛИВА ГЛИНА НА КРАЧНО КОЛЕЛО

0,4% от общото количество фрагменти

Обособяването на тази група в класификационната схема за керамиката от Плиска бе направено при обработка на материала от обект 31. Водещ класификационен белег е технологията на крачно колело, която в случая е съчетана с ползването на глина с прибавка на много като количество и едри, твърди примеси от пясък, кварцови и варовикови зрънца. Тук характеристиката на групата се допълва с няколко фрагмента от големи по размери гърнета от жилище 9. Устията са като тези на тънкостенните гърнета – сложно профилирани, но се отличават с голямата дебелина на венчетата, които са с вътрешни жлебове и завити навътре венци. Диаметрите са 19–20 см, украсата – нагъсто набраздени хоризонтални линии, в един случай комбинирани с врязана с палка единична вълнообразна линия, тънки линии през широк интервал, гладка повърхност. Фрагментите от много масивни дъна (диаметър 12–16 см, дебелина 0,8 см, дебелина на стените 1,2 см) изглежда са от много високи и широки конични паници, каквито са познати и от обект 31. Съдчета с малък диаметър на телата, но дебели стени прозхождат от западен прокоп, пласт 2.

IX. АМФОРИ

8,5% от общото количество фрагменти – обр. 10/18–22

Наличните фрагменти позволяват характеристика на групата с диференциране на два основни типа: I тип (66% от фрагментите от амфори) – с крушовидна форма, много дебели или по-тънки стени, дълбоко врязани по горните 2/3 от корпуса канелюри, които в повечето случаи са покрити с бяла ангоба, кръгли в сечение, прибрани дръжки, захванати за плещите и средата на устието; II тип (34% от фрагментите от амфори) – в повечето случаи са с издължени и сравнително тесни тела, шийките са високи, устията са с дебел, „забърнат“ навън ръб на венеца, за който са захванати извиващите се нагоре арковидни дръжки с плоско сечение. Украсата се състои от плитко врязани по плещите и в долната част на тялото канелюри, като е комбинирана със заливка от бяла ангоба или без ангоба. Изключения правят: малка (диаметър на тялото 32 см) и тънкостенна амфора от западен прокоп, пласт 3; амфора от песъчлива като на кухненската керамика на ръчно колело глина с украса от небрежно врязани прави линии (обр. 9/23), от пласт 2 на „керамичен профил“ I. По плещите на амфорите от двата типа има знаци и букви графити (обр. 9/18–22).

X. КЕРАМИКА, РИСУВАНА С ЧЕРНА БОЯ

Групата е представена с един фрагмент, произхождащ от пласт 1 на „керамичен профил“ VII (обр. 10/20), който е от сравнително дебелостенен съд от оранжева пречистена глина, изработен на ръчно колело, покрит с ивици от подобна на черен лак боя. Друг фрагмент представлява особен интерес поради нанесеното с бледа черна боя съчетание (?) от букви с „унциални“ начертания (обр. 10/19).

СРАВНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА КЕРАМИКАТА И ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ПАМЕТНИЦИТЕ В СЕКТОРА

За сравнителната характеристика на керамиката се използва моделът, приложен в Схема за сравнителна характеристика на керамиката от обект 31 в Плиска.

Определянето на комплексите за сравнителен анализ може да се извърши въз основа на направеното по-горе описание на керамиката по класификационни групи и според количествената статистика по местонамиране, но най-вече съобразно стратиграфските суперпозиции и относителни хронологични връзки, установени за откритите в сектора паметници. В случая целите са две. Едната предполага въз основа на данните от съпоставителната статистико-математическа характеристика на керамиката, произхождаща от отделните паметници, да се установи определена степен на сходство или различие между тях, според което те да се синхронизират, след което получените резултати да се сравнят с тези, получени според стратиграфските суперпозиции и съотношение с трите основни пласта. Тази задача е същата, както при обработката на материала от обект 31, т.е. тя ще представлява още една проверка на разработения модел за сравнителна характеристика на керамиката. Трудността в случая е по-голяма, тъй като сравняването на всеки един обект с всички останали в рамките на руския сектор е много трудно поради случаи на смесване на керамика от различни нива.

Съществува възможност да се тръгне и по обратния път, тоест първо да се провери доколко резултатите от сравнителния анализ на керамиката според модела ще се покрият с групите синхронни паметници, тоест да се направи опит за съпоставка на керамиката от синхронни паметници. Съобразно предложените от мен корекции за относителната хронология на откритите в сектора паметници в статията от 1994 година, а също и според това, доколко е възможно според сигнатурите да се сравняват „чисти“, тоест без смесване на керамика от съоръжения от различни хоризонти комплекси, могат да се обособят следните комплекси за съпоставка:

I група включва керамиката от жилища и други вкопани съоръжения от първия жилищен и строителен хоризонт в сектора = жилище 7 + дървена постройка, жилища 13/14/15; траншеи I/II;

II група включва керамиката от дървената стена и от ямите по нейното трасе и пред нея. (Основанията да се включат и групите ями по трасето и непосредствено покрай двете траншеи от дървената ограда ще бъдат аргументирани подробно по-нататък, тук само ще посоча, че разкопките на същия обект в източна посока през 1996–2004 година показаха категорично конструктивната връзка на тези ями със стената.);

III група включва керамиката от втория хоризонт полуземлянки, които в изградената въз основа на стратиграфията относителна хронология следват след разрушаването на дървената ограда = котлован 2, жилище 8, жилище 18;

IV група включва керамиката от втори етап на втория хоризонт жилища = жилище 6, жилище 9;

V група включва керамиката от черквата и каменните сгради на изток от нея;

VI група включва керамиката от последния жилищен хоризонт, след разрушаването на черквата: жилище 3, жилище 4, жилище 11.

Групите съответстват на установената според наблюдения върху стратиграфията относителна периодизация на паметниците в сектора. VII група включва керамиката от двата т.нар. от Св. Плетньова „подкопи“ в основата на стената – западен и източен, поради тяхната неясна атрибуция и хронология. При такова групиране на керамиката остава съмнението, че няма възможност за стриктна, т.е чиста съпоставка на материала от установените чрез разчитане на стратиграфията жилищни и строителни хоризонти. Обстоятелството, че има застъпване на жилищни ями от два различни хоризонта, при това с твърде голяма разлика в нивата на относителната хронологическа схема, прави такова сравнение не съвсем точно и несигурно. Така например керамиката от жилища 1, 1а и 1б, които попадат на едно и също място, но се отнасят към два различни жилищни хоризонта (първото – след дървената стена, двете – преди нейното изграждане), не може да бъде сравнявана, тъй като е събирана общо. Не е разделена с отделни сигнатури и керамиката от последователно съществувалите в една и съща жилищна яма (у Св. Плетньова „котлован“ 2) жилища 2, 2а, 2б, 2в, които като цяло заемат трето ниво в относителната хронологическа скàла, предложена в заключението на моята статия от 1994 година. Не е разделена и керамиката от двете последователно съществували жилища 5 и 5а, които също са в една и съща яма, но се отнасят: първото – към III жилищен и строителен хоризонт, второто – към I. Същото се отнася и за керамиката от жилища 6 и 6а, които заемат една и съща яма (котлован по руската терминология), но се отнасят: първото – към III, второто – към V жилищен хоризонт.

След отчитане на тези случаи възможностите за пряка съпоставка на керамиката от комплексите, спадащи към различни стратиграфски и относително хронологически групи, е следната:

Керамика от I стратиграфско ниво: двойка траншеи I/ II; жилище 7/ дървена постройка;

Керамика от II стратиграфско ниво: траншеи на ранната (дървена) стена; група ями покрай стената;

Керамика от III стратиграфско ниво: жилища №№ 1, 2, 2а, 2б, 5, 8, 9;

Керамика от IV стратиграфско ниво: черква; каменни сгради източно от черквата;

Керамика от V стратиграфско ниво: жилище №№ 3, 4, 11.

Сравнителната характеристика на керамиката по стратиграфски нива несъмнено ще изглежда по-пълна и по-сигурна след добавянето на данните за керамиката, добита от новите разкопки на откритата от руската експедиция дървена стена (южна линия), извършени през 1996–2004 година под ръководството на ст. н. с. П. Георгиев и автора на настоящата работа.

---

[1] За проучванията на руската експедиция под ръководството на Св. Плетньова вж.: ***С. Плетнева***. Стратиграфические исследования в древней болгарской столице Плиска. – Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). Москва, 1990, 99–127; ***С. Плетнева***. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977–1980 г.). – Плиска–Преслав, 5, 1992, 35–63.

[2] ***Я. Димитров***. Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977–1980 г. – Археология, 1994, 3–4, 37–51.

[3] За обработката на битовата керамика от посочените три археологически обекта вж.: ***Ст. Станилов, Я. Димитров, Иг. Янкулов***. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 127–133; ***Ст. Витлянов, Я. Димитров.*** За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. – Епископ-Константинови четения, 2, 1996, 238–256; ***Я. Димитров***. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 181–221.

[4] Идентифицирането на керамиката от отделните жилища според сигнатурите е направено при отчитане на данните от графичното заснемане на ситуацията и текста в публикациите на Св. Плетньова, както и според добавките в моята статия от 1994 година. Керамиката се пази във фонда на Археологическия музей в Плиска.

[5] ***Я. Димитров***. Стратиграфията на Плиска…, с. 40, 45. В моя коментар пещ № 2 според номерацията в текста и плана на Св. Плетньова бе идентифицирана като принадлежаща на неустановена от руския екип полуземлянка – жилище № 13 по моята номерация, също както и съседните пещи №№ 3 и 4 по номерацията на Плетньова, които принадлежат на жилища 14 и 15 по моята номерация.

[6] Според Св. Плетньова, дълбоките до 1,5 м и широки 4–10 м вкопавания в материка, установени в квадрати 9/10 – В/Г и 9/10 – Д/Е, са резултат от неуспешни опити за подкопаване основата на ранната стена. В моята работа от 1994 година тези две съоръжения бяха интерпретирани като овраг от старо дере – западния „подкоп“, и като изкоп с неясно предназначение – източния „подкоп“).

[7] Разкопки на екип с ръководител ст.н.с. Павел Георгиев и Янко Димитров – зам.-ръководител. Предварителни съобщения за резултатите от проучванията вж. в поредицата АОР 1996–2004 година.

[8] ***Я. Димитров.*** Наблюдения върху битовата керамика…

[9] ***Л. Дончева-Петкова***. Ранносредновековни ангобирани съдове. – Археология, 1973, 3, 14–21.

[10] ***Я. Димитров***. За формите и украсата на светлоглинената и червеноглинена керамика на бързо колело от VIII–IX в. в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4 (под печат).

[11] Пак там.

[12] За сервиза от опожарения таен ходник при Крумовия дворец виж статията на Р. Рашев в настоящия сборник.

CERAMICS FROM THE EXCAVATIONS OF THE RUSSIAN EXPEDITION (1977–1980, 1983) IN PLISKA

Yanko Dimitrov

The author presents his observations on the fragmented ceramic material discovered by the Russian archaeological expedition in Pliska in 1976–1979 and 1983. The present study is part of a long-term project for the classification of the fragmented ceramic material from Pliska and more widely from the period of the First Bulgarian kingdom. Its beginning is the study of the ceramics from object 31 in Pliska which has already been published (see here note 4).

Taking into account all visually observable features of the ceramics (clay, moulding, baking, decoration, forms), a classification is constructed which includes 10 ceramic groups. It is based on the technology of production (type of potter's wheel and clay) or the coating of the vessels (lustre decoration, angobe, glaze, paint).

I. Table ceramics on a manual potter's wheel;
II. Grey-lustre ceramics;
III. Red clay amphora-like pitchers on a fast moving wheel;
IV. Ceramics with red angobe;
V. Light clay ceramics on a fast wheel;
VI. Glazed ceramics;
VII. Thin wall ceramics on a foot-driven wheel;
VIII. Ceramics of sandy clay on a foot-driven wheel;
IX. Amphorae;
X. Ceramics decorated with black paint.

The observations made will be compared and elaborated upon after the treatment of the ceramics found by new excavations in the southern half of the Exterior city which continue the research of the Russian expedition.

РАЗКОПКИТЕ НА ОБЕКТ № 40 (КОМПЛЕКС „А“) И ТЯХНОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО ПРОУЧВАНЕ НА ПЛИСКА

Живко Аладжов, Стела Дончева[*]

АЕРОДИСТАНЦИОННОТО РАЗУЗНАВАНЕ НА ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

През осемдесетте години на миналия век бяха извършени мащабни работи по аеродистанционното изследване на Външния град на Плиска, като в тяхната основа бе дейността на колегата Павлина Петрова. В резултат на тази дейност се откриха осем големи феодални комплекса във Външния град на Плиска, които дотогава не бяха известни, тъй като са без видим релеф на терена и се разпознават само от голяма височина. Като пионер в това начинание, тяхната откривателка беше склонна да преувеличава ролята и значението на аеродистанционния метод, като мислеше, че само чрез него могат да се добият достатъчно данни за наблюдаваните обекти, без да се стига до скъпоструващи и продължаващи много време археологически разкопки. Няма съмнение, че без аероразузнаване много обекти не биха били открити. Освен това от въздуха може да се добие представа за техните размери и планова схема. Направените археологически проучвания на обекти №№ 40 и 41, регистрирани най-напред от П. Петрова, внесоха необходимите корекции в предварително начертаните схващания за тях от откривателката им. Очевидно значението на аеродистанционния метод не бива да се надценява. Той е ценно помагало при откриването на обекта и има съществена роля при определянето на плана и размерите му. Но няма съмнение, че пълни данни за неговата датировка, характер и план могат да се придобият единствено чрез редовни археологически разкопки.

ПРОУЧВАНЕ НА ИЗТОЧНАТА ОГРАДНА СТЕНА НА ОБЕКТ № 40

През 1982 и 1983 година изцяло бе проучена източната оградна стена на комплекса. Тя е градена от ломени варовикови камъни, споени с кал, и има дебелина 0,80 м. Останките от нея са запазени в един до три реда камъни, като общата дължина на стената достига 93 м. Може да се предположи, че първоначално оградният зид е бил висок около човешки бой или малко над него – 2 до 2,50 м.

В източната стена е оформен вход чрез две т-образни страници с дължина съответно на северната 4,40 м и на южната 5,50 м. По такъв начин той е бил сходен с оформлението на входа в оградната стена на Винишката църква.[1] Източният вход на комплекса не е поставен точно в средата на оградната стена, а е изместен на север, така че около 2/3 от оградната стена остават на юг от него. От източната ограда бяха разчистени още южният и северният край, където тя чупи на запад, като с това се оформят югоизточният и североизточният ъгъл на комплекса. Източната ограда, като цяло, е съставена от две прави линии, почти в ос една с друга, които се пресичат при входа. Последният е в най-издадената точка на изток и за двете части на стената.

Изясни се, че към северната страница на портата отвътре към комплекса се оформя четвъртито помещение с приблизителни размери 2,55 х 3,10 м и вход от юг, т.е. откъм прохода на входа, като зидът от север и запад е по-тънък от оградния с 0,10–0,20 м. Входът към помещението е широк 1,15 м, а с него и със западната му страница се оформя и продължението на северната страна на входа в комплекса, която достига 6 м. Характерът на градежа на помещението е същият като на оградната стена. По такъв начин портата е по-усложнена от винишката и доста по проста по план от плисковския тип порти. При разчистването на пода на стражевото помещение (за вратаря ?) се откри тухлено петно с размери 0,50 х 0,60 м вдясно от входа. Вероятно това са останки от открито огнище за отопляване. Пред това петно и малко вдясно имаше петно от въглени и сажди с почти същите размери. Върху пода между огнището и югозападния ъгъл на помещението се откри и желязна панта от врата.

Основата на оградната стена е била поставена почти на нивото на тогавашния терен, вкопани са само камъните от първия ред и рядко от втория. Почти на същата дълбочина са вкопани и основите на помещението, но подовото му ниво е малко по-високо, така че спрямо него основите са по-дълбоки с 0,10–0,15 м.

При разчистването на източната порта се установи, че проходът на входа е застлан с камъни. Почти в средата на прохода, широк около 3,60 м, малко отместени на запад от напречната ос и западно от пресечката на източния ограден зид с т-образните страници на входа, има два средно големи каменни блока (север 0,35 х 0,45 м и юг 0,40 х 0,70 м). В тях са врязани кръгли гнезда за осите на портата с диаметър 0,08–0,10 м, която изглежда е била двукрила. Почти през средата на настилката в прохода на входа е преминавал тесен и плитък жлеб (канал) с ширина 0,12 м. Той явно е служел за оттичането на водата от проходната настилка, за да не се наводняват плитките основи на стената. Непосредствено до него, южно, на едно ниво с камъните с гнезда за осите, се откри още един камък (0,30 х 0,40 м) с кръгла дупка, вероятно за застопоряване на едното крило на портата.

По време на разкопките се разкри и част от южната стена, която е най-добре запазена. Северната стена пък е най-зле съхранена. На известно разстояние от нея (3–3,10 м), но успоредно на нея, върви втора стена (дебела 0,50–0,55 м), която оформя от юг на северната ограда помещение, изглежда със стопански характер и неясна засега дължина. Тази втора стена се открива също доста разрушена, части от нея са се подхлъзнали при запълването на намиращата се тук (в североизточния ъгъл на комплекса) яма. Ямата плътно допира до втората северна стена и отстои от източната ограда на около 3–3,50 м. Дълбока е 2,40–2,60 м и бе запълнена с черна пръст, керамични фраменти и животински кости.

В този участък се откриха 15 златни византийски монети (обр. 1). Представени са три монетни класа, като вероятно съкровището е било

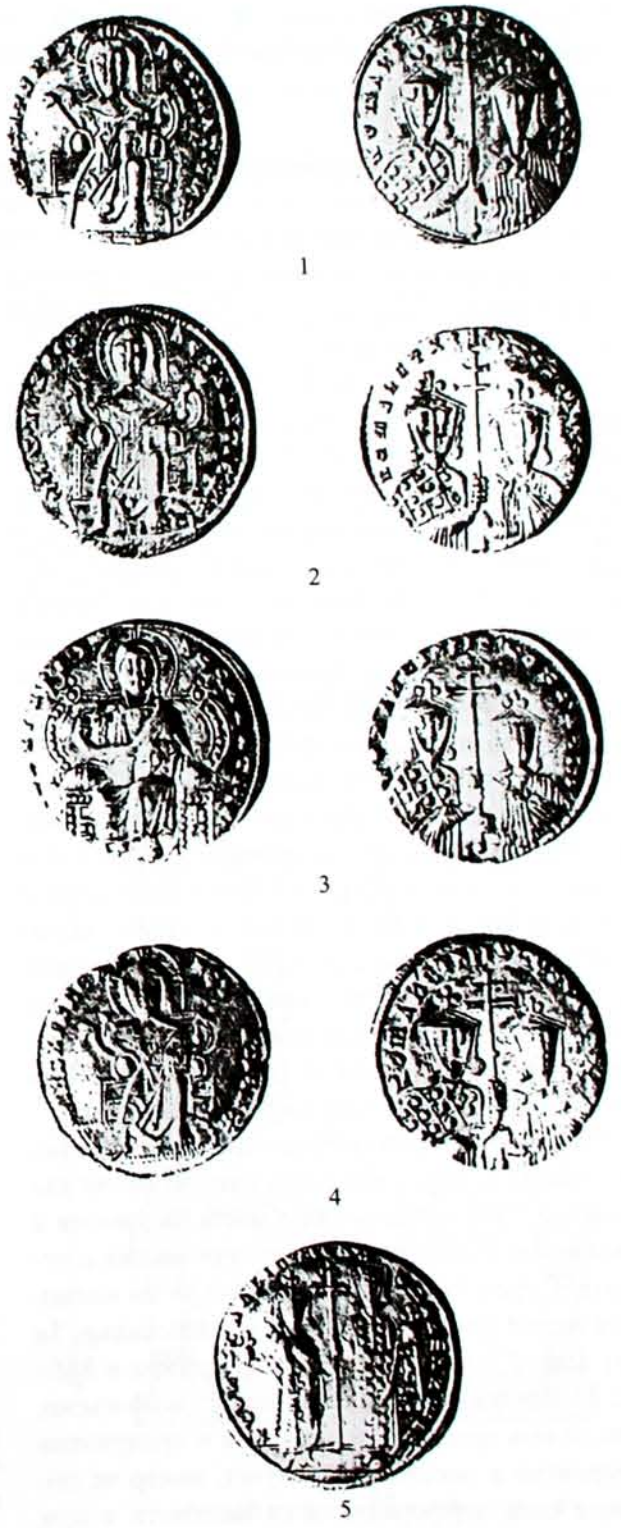

Обр. 1. Колективната монетна находка от златни византийски солиди

събрано и укривано в годините 921–927.[2] Прегледът на историческите събития показва, че по всяка вероятност съкровището е било събрано при походите на цар Симеон през 921–923 година срещу Византия, може би от някой участник в тях. Не бива да се изключва и вероятността да е получено като дар по време на сватбата на цар Петър. След завръщането на притежателя на монетите в Плиска съкровището е било укрито в основите на зида и по неизвестни причини забравено.

---

[*] Стела Дончева е автор на частта „Метричен анализ на църквата“

Комплекс „А“ се отнася най-общо към третия строителен период във Външния град на Плиска и неговият terminus ante quem е 927 година. Автори, които отнасят голямото строителство и живот в Плиска след XI век, защитават безпочвени становища.[3]

Вторият важен проблем е какво реално е представлявало това съкровище. Доколкото в ранносредновековна България от това време не са били развити стоково-парични отношения, трябва да се обърнем към Византия, откъдето са постъпили разглежданите златни монети. Според изворите стопанинът на имението Голаиде получава за цяла година заплата от 2 номизми. А в завещанието на протоспатарият Евстатий Воила се казва, че завещателят дава за службите в храма и за помена на покойните 12 номизми, 15 номизми пък са дадени на освободен роб, който е отраснал заедно с дарителя и го е придружавал при всичките му „посещения“. През X век голяма къща в центъра на Константинопол е струвала около 2000 номизми, а наемът за магазин в такава къща е бил 200 номизми годишно.[4] Един хубав кон е струвал 12 номизми, тоест цената на 3 или 4 дойни крави. Нашите 15 номизми от съкровището са били равни на един боен кон или на стопанство от 5 дойни крави.

Находката от златни византийски монети освен данните, които предлага като монетно съкровище,[5] е и termunus ante quem за живота в комплекса. Втори аргумент в тази насока е откритата през 1984 година в центъра на ансамбъла медна монета на Лъв VI и Александър. Тя е от клас 2 по Ф. Гриерсън и се датира в 886–912 г.[6] Датата може да се изтегли и по-късно, като се има предвид, че монетата е продупчена и вероятно е носена като амулет, макар че образите след перфорацията са засегнати и при окачването са били обърнати надолу.

Жилище. На мястото, отбелязано върху аероснимките от петното (а), беше разкопана сграда, която може да се определи като болярско жилище. Нейният домашен и светски характер са подчертани от пещта, която бе открита в едно от помещенията, и от податките за предназначението ѝ, запазени на места в надстройката и подовите нива.

Размерите на сградата са 22,50 x 5,50 м. Помещенията са четири, разположени във верижен план. Първото и третото от север на юг са покрити с големи каменни плочи, плътно долепени една към друга. Върху плочите в средата на северната страна на първото помещение се откриха следи от огън. При по-късните преустройства в него е направена нова настилка от по-дребни ломени камъни върху дренаж от сравнително чиста, без находки пръст, която е насипана над първия плочник. По същия начин е покрита и източната половина на второто помещение. В неговия югозападен ъгъл, на дълбочина 1 метър от цокъла на външната стена, е вкопана пещ. Тя е изградена от тухли, набити в земята с тясната си страна, като лявата и западната ѝ страна са подсилени с каменни блокчета. Отворът на печката е обърнат към плочника. Тъй като дълбочината на вкопаване спрямо второто ниво се увеличава с 0,30–0,35 м, по всяка вероятност печката е свързана с първия строителен период. Към това време трябва да се отнесе и плочникът от третото помещение въз основа на положението му спрямо цокъла, техниката на поставяне, подреждането и вида на камъка. В един от ъглите, съседен на пещта, беше направен сондаж. Така се установи, че настилката лежи върху културен пласт с дебелина 0,30 м, в който бяха открити две костени шила и няколко фрагмента от съдове, идентични с някои типове керамика, разпространени в района на комплекса.

Последното помещение е най-дълго – 8,90 м. То е вкопано на дълбочина 0,30 м под нивото на цокъла. Това добре личи не само от дебелината на насипа, но и от зидовете, с които тази част от сградата е била преустроена. Един от тях разделя дългото помещение на две равни отделения, а други два са иззидани на 0,80 м от източната външна стена, като отделят тесни коридорчета от общата площ на раздвоеното последно помещение. Твърде е възможно преустройствата да са били извършени след разрушаване на част от източната фасада (обр.2), до която беше разкрита дълбоко вкопана землянка с пещ в северозападния ѝ ъгъл.

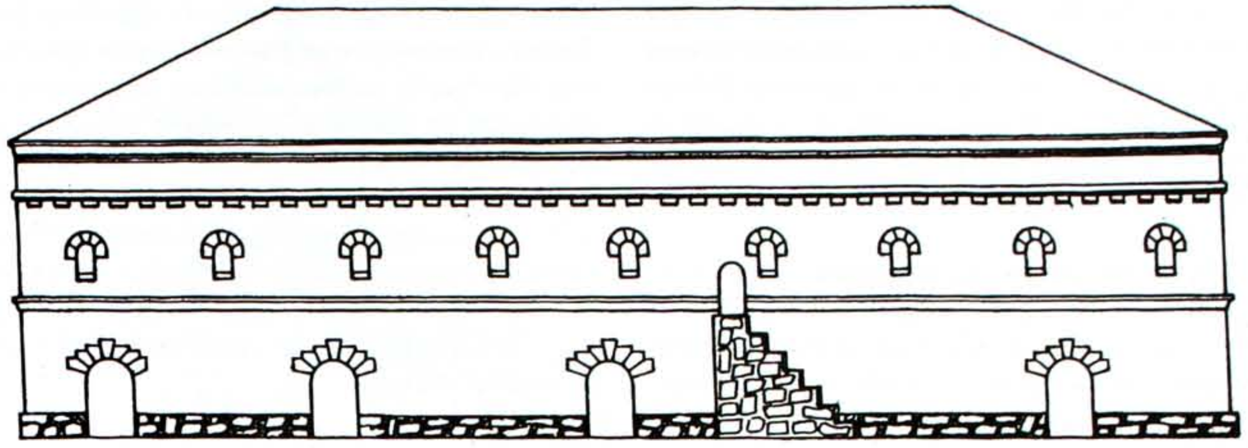

Обр. 2. Болярско жилище. Архитектурна възстановка

Към западната стена до южния външен ъгъл се намира площадка за стълбище. Втора, по-прецизно изградена площадка бе разчистена пред фасадата на второто помещение. Добре са запазени праговете към първото, третото и петото помещение. Пред сградата започва тухлена настилка, примесена на места с каменни плочи. Тя е нарушена в южния сектор от землянката. Външната настилка обхваща цялото източно лице на сградата, като отвежда на изток към разкритата през 1984 година църква.

Църква. Един от най-важните резултати при сравнително краткото проучване на комплекс „А“ беше откриването на църква в неговата източна част. Тя е от традиционния за Плиска план – трикорабна, едноабсидна, с три входа – от север, юг и запад, характерно също за плисковските църкви. Абсидата отвътре е полукръгла, а отвън тристенна. Свободните подпори са само две двойки, а предабсидното пространство е оформено чрез два масивни пиластъра, които излизат от петите на абсидата и вероятно са носили арката (обр. 3). Северната и южната дълга стена са разчленени от по шест пиластъра, като крайните от изток и запад са всъщност продължение на напречните стени, както разделителната стена между нартекса и наоса. Останалите три преминават и вътре в наоса на храма като лизени и съответстват напълно на двете двойки свободни подпори и на предабсидната арка. Всъщност тези три подпори по двете странични стени представляват транзени, които са носили цялата тежест на покритието на наоса. Разстоянията между тях, които са равни, са просто запълване на слепи ниши, без конструктивна роля. Тук е мястото да посочим, че разстоянието между първите два пиластъра от изток и последните два от запад е различно от разстоянието между транзените, като в първия случай е доста по-малко, а в последния – по-голямо.

Олтарът е триделен, като трите части не се съобщават помежду си директно, а само чрез корабите. Презвитерият е най-голям, докато дияконикът и протезисът са неразвити и имат площ едва около 1 кв. м. Каменната олтарна пре-

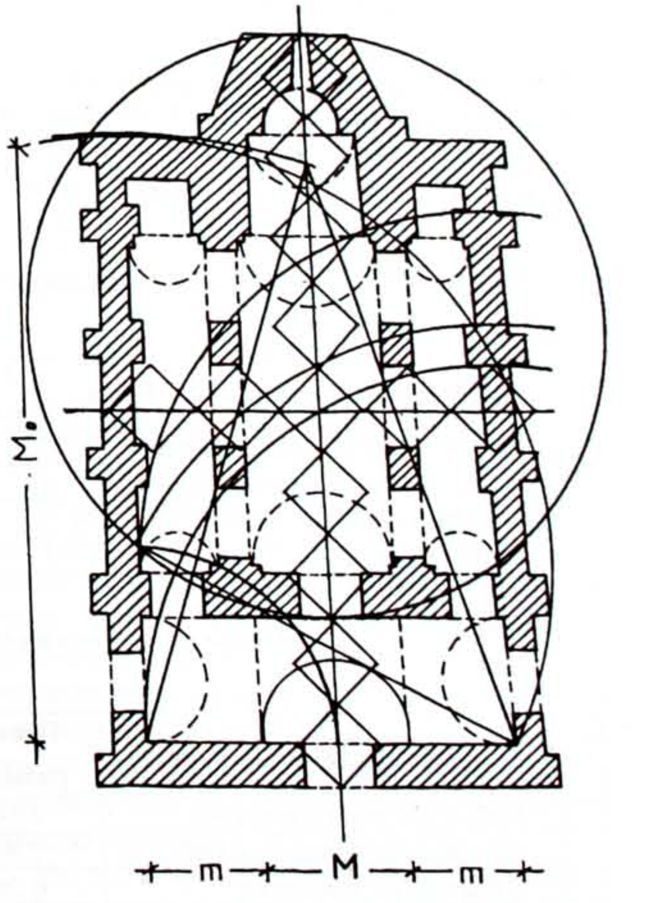

Обр. 3. План на църквата при обект 40 в Плиска с хоризонталното ѝ оразмеряване съобразно пропорциите на златното сечение

града на средната част е била п-образна, като излиза от пиластрите на абсидата и продължава по стилобата до първата двойка подпори, където се затваря. Това добре се вижда от основите и по оставената пролука в каменната настилка на църквата.

Метричен анализ на църквата

Планът на църквата е сходен с този на типовите базилики в Плиска и еднакъв по размери с плана на базилика № 36.[7] Основна оразмерителна мярка се явява ширината на наоса $M^1 = 6{,}00$ м, приета за единица – $M^1 = 1{,}000$.

Анализът на зависимостите в плана доказва наличието на геометричната пропорция на златното сечение в отношението между средния кораб и страничните, тоест

$M:m = 1{,}000:0{,}618 = 0{,}4472:0{,}2764$ (обр. 3)

или

$1 : \frac{\sqrt{5}-1}{2}$ Отношението между ширината M^1 към дължината M^o е

$M^1 : M^o = 1{,}000:1{,}618$ или

$1 : \frac{\sqrt{5}+1}{2}$, тоест също производна на сечението

Върхът на равнобедрения триъгълник с отношение между страните 1,618 M^1 определя предапсидното пространство, като разстоянието от върха до M^1 е 1,539 M^1. Наосът заедно с апсидата се вписват в окръжност с диаметър, съвпадащ с височината на равнобедрения триъгълник. Притворът се определя след нанасянето на диагонала на квадрата, очертан от страните на централното пространство, и е равен на $\sqrt{2}$.

За да проверим доколко изчислените стойности на размерите съвпадат с измерените по плана, предлагаме сравнително представяне на резултатите в табличен вид (табл. I).

Останалите размери се определят по пропорционалния мащаб[8]:

$M^o = 1{,}000$

$M^1 = 6{,}00$

$M^2 = 0{,}618.M^1 = 3{,}70$ (1/2 от външната ширина)

$M^3 = 0{,}382.M^1 = 2{,}29$ (1/5 от външната дължина)

$M^4 = 0{,}236.M^1 = 1{,}41$ (дълбочина на предапсидното пространство)

$M^5 = 0{,}146.M^1 = 0{,}87$ (ширина на страничните входове)

$M^6 = 0{,}090.M^1 = 0{,}54$ (ширина на опорите)

Незначителните разлики между измерените и изчислени стойности потвърждават приложението на геометричната (ирационална) система при проектирането и построението на цялата композиционна схема на базиликата.

Таблица I. Сравнително представяне на изчислени и измерени размери. Геометрични зависимости

№	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлика
1	Обща вътрешна ширина	6,00	M^1	6,00	-
2	Ширина на средния кораб	2,40	M	2,68	0,28
3	Ширина на страничните кораби	1,80	M	1,65	0,25
4	Дължина	9,70	M^o	9,70	-

Таблица II. Сравнително представяне на изчислени и измерени размери. Аритметични зависимости

№	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлика
1	Обща вътрешна ширина	6,00	$5M_0$	6,00	-
2	Ширина на средния кораб	2,40	$2M_0$	2,40	-
3	Ширина на крайните	1,20	$1M_0$	1,20	-
4	Обща ширина	7,50	$6M_0$	7,20	0,30
5	Обща дължина	11,60	$9{,}5M_0$	11,40	0,20

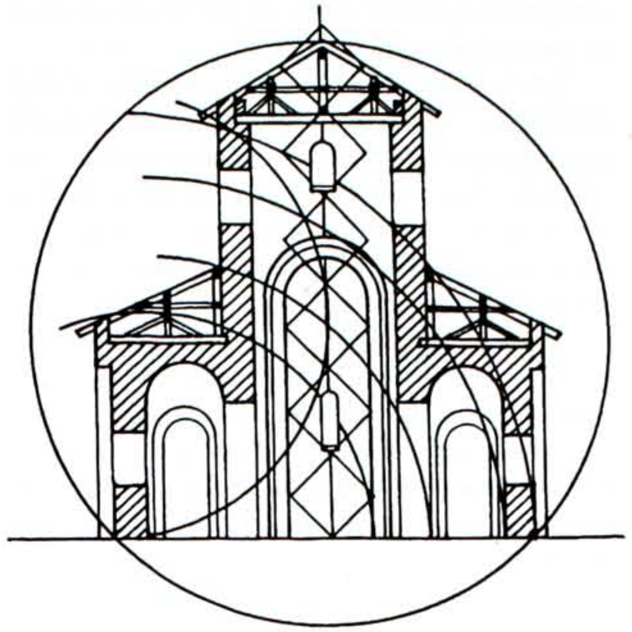

Обр. 4. Напречен разрез на църквата с вертикалното ѝ оразмеряване, изглед от запад

Освен ирационални отношения, в плана се откриват и зависимости, производни на числовите (аритметични) производни. Най-общо те са в основата на модулни взаимовръзки, които в конкретния случай имат следния вид:

1:1 – отношението „квадрат" между ширината и дължината на наоса;

2:1 – отношението между централния и страничните кораби;

2:3 – отношението между ширината и дължината на постройката.

Доказателство за тяхното съществуване е сравнителното представяне на извършените изчисления спрямо модулната система и измерените графично от плана стойности (табл. II).

Незначителните разлики и тук доказват едновременното приложение и на двете оразмерителни системи при строежа на църквата подобно на базилика № 36 в Плиска. Производна на числовата система се явява стофутовата мярка, спрямо която основните размери се доближават до византийската стъпка. Например, общата ширина (7,50 м) е 24,0 византийски стъпки, а общата дължина (11,60 м) е 37,1≈37,0 византийски стъпки и т.н. На практика върху терена планът се е нанасял с помощта на пергел или въже с две колчета, което очевидно предполага и възможността за допускане на леки отклонения, каквото се е получило при южния надлъжен зид. Това не означава обаче, че предварителният план на сградата не е прецизен. Направените сравнителни изчисления, представени по-горе, доказват това.

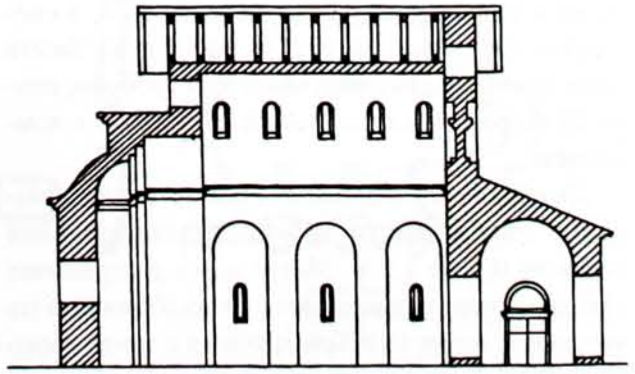

Обр. 5. Надлъжен разрез на църквата, изглед от север

Обемно-пространственото решение, предложено тук, е направата на анализираните до този момент пропорции и отношения. Целият обем на постройката (обр. 4) се вписва в окръжността с диаметър, равен на височината на производния от пропорцията на златното сечение (обр. 3) и е 1,539 M^1 или 7 M_0. Полуцилиндричните сводове над страничните кораби се извисяват на $\underline{M}^1$ или 2 M_0.

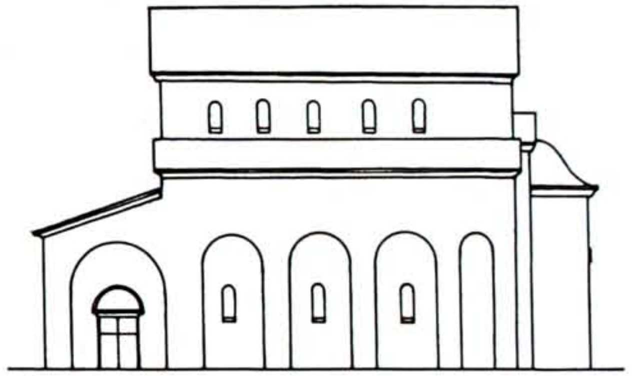

Обр. 6. Разпределение на конструктивните елементи по фасадите на църквата (възстановка, поглед от юг)

Височината на арката при апсидата е 2 M (големият отрязък от златното сечение) или $3{,}5M_0$, а прозоречният отвор при самата апсида е M/2 или $1M_0$ (обр. 4, 5). Разпределението на конструктивните елементи по фасадите е съобразено с плана и неговите особености (обр. 6). Резултатите от направения метричен анализ и производната от него обемно-пространствена реконструкция ни дават визуална представа за една хармонично пропорционирана и прецизно оразмерена сграда, построена по предварително изготвена проектна схема, каквато е болярската базилика при обект 40 в Плиска (обр. 6).

По тип и време на изграждане църквата се доближава до останалите подобни на нея постройки в Плиска, каквито са типовите базилики и особено базилика № 36 и „болярската църква"

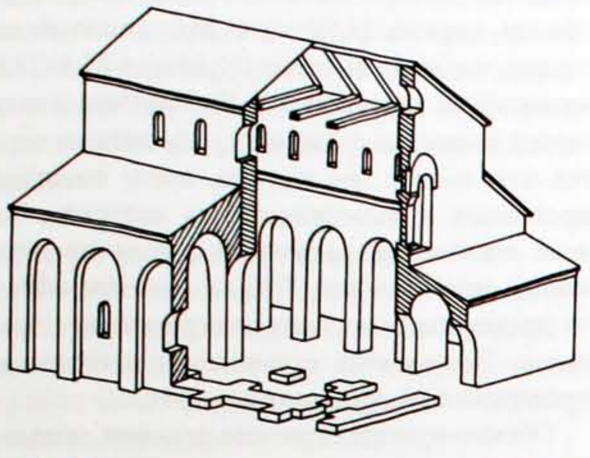

Обр. 7. Пропорциониране и оразмеряване на църквата при обект 40 в Плиска (аксонометрия)

при обект № 31. Освен сходствата по план, градеж и оразмеряване най-голям интерес предизвиква еднотипното изграждане на олтарната част и изолираността на парабемите от презвитерия. Някои автори предполагат, че това явление трябва да се свърже с нуждите на една старинна литургична практика, наложена от латинското духовенство по време на престоя му в България (866–869 г.).[9]

Други изследователи смятат, че триделният олтар с изолирани части продължава да съществува и през втората половина на IX и началото на X век.[10]

Тази последователно прилагана практика при оформянето на олтарите на базиликалните постройки във времето е свързана със самото им предназначение. Предположенията за наличието на старинна литургична практика са неубедителни, защото самата Антиохийска патриаршия заменя през VII век собствената си сирийска литургия на св. Яков с новата обредност на Константинополската църква.[11] От съществено значение е, че при Якововата литургия няма развит проскомидиен чин и за отслужването ѝ е бил необходим амвон,[12] а такива не са открити при проучването на разглеждания тип постройки.

Литургичната реформа във византийската църква, която започва с победата над иконоборците, е завършена през 843 година и когато в България се установява официалният константинополски ритуал (след 870 г.), промените и наложените от тях нови изисквания са пренесени във вид на готова схема. Приключването на реформите очевидно се проявява и чрез утвърждаването на литургична доминация над периферията, потвърдено от господството на Константинополския патриархат на Изток от началото на късната Античност.[13]

При условие, че развитата византийска практика от IX–X век изисква пряка връзка между презвитерия и парабемите, единственото допустимо предположение за страничните отделения е функционирането им като параклиси. Тяхното предназначение не е за „публична“ литургия или богослужение, а за една „частна“ литургия, практикувана в Египет, Сирия, Палестина, Армения.[14] Очевидно и в България тази практика се възприема не само от манастирските църкви, но и тези в частните имения. Подобно композиционно решение изисква страничните апсиди да са оформени като самостоятелни беми или ефимерийни (ежедневни) параклиси (служещи за колективни или индивидуални култови ритуали), при което в централната апсида се отслужва неделната служба и тази на големите църковни празници.

Всичко това ни дава основание да твърдим, че в България след официалното приемане на християнството не е била в употреба някаква старинна литургична практика, която е изисквала определено композиционно оформяне на източната олтарна част на храмовете, а е следван византийският богослужебен ред, с изключение на времето на латинската мисия, когато обаче е бил в употреба римският сакраментарий.

Некрополът край църквата на обект № 40

Около църквата, в непосредствена близост и встрани от нея, бе проучен неголям некропол от 24 гроба.[15] Всички погребения в него са извършени според християнския погребален обред и са синхронни с живота на комплекса. Само най-късните гробове (№№ 20 и 9) нарушават два зида, които започват от източната фасада на църквата, но те, а и всички останали, се съобразяват с основните сгради и са разположени в югоизточния двор на комплекса, в специално определена за това площ (обр. 8). Засега няма данни за съществуването на гробове, които са по-ранни или по-късни от живота в комплекса.

Дълбочина на вкопаване. Гробовете са на различни дълбочина от нивото на съвременния терен от 0,6 до 1,5 м. Могат да се разграничат няколко групи в зависимост от дълбочината на вкопаване (табл. III). Три гроба са с по-дълбоко вкопаване, а гробовете от основната част имат дълбочина 1,1–1,2 м, която приемаме за средна. Само няколко гроба са с дълбочина около 1 м, а по-голяма е групата на плитко разположените гробове. Близките дълбочини говорят за това, че разликите във времето са твърде незначителни. Явно некрополът е съществувал относително кратко време.

Таблица III. Дълбочина на гробовете

Дълбочина в метри	гроб №
0,6	7, 23
0,75	2, 12, 18
0,8	5, 9
0,95	11, 20
1,0	1, 4, 24
1,1	13, 14, 15, 21, 22
1,2	3, 16, 17, 19
1,3	10
1,4	8
1,5	6

Оформяне на гробните ями. Ясно се различават три типа гробове (обр. 9–11). При първия на дъното в правоъгълна или овална яма е оформено ограждане, като за това са използвани камъни и каменни плочи. Отгоре ямата е покрита също с камъни и плочи. При един гроб (№ 7) ямата е отчасти покрита и отчасти оградена, а при друг (№ 23) е оформена в стерилния льос без камъни, а отгоре е покрита с каменни плочи, като в двата края са поставени и тухли. При втория тип гробове покойникът е бил положен в ковчег, изработен от дебели до 7–8 см дървени талпи. Последната група обхваща гробовете, при които мъртвецът е бил поставян направо в земята без всякакви допълнителни съоръжения (табл. IV).

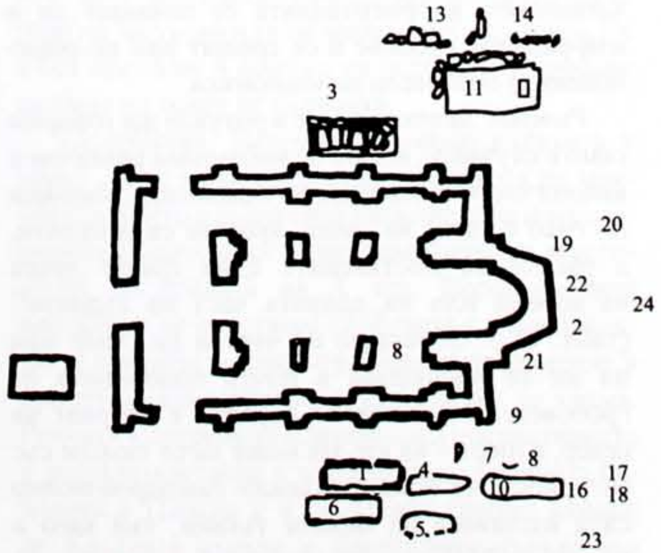

Обр. 8. План на некропола с църквата

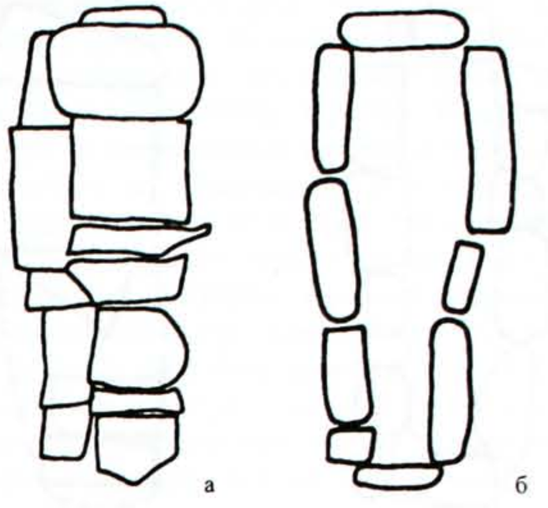

Обр. 9. Гроб № 1 а) покритие; б) гробна яма

Тухли. В оформлението на някои гробове участват и тухли. Камък и антична тухла има в средата на гроб № 8. Вероятно са използвани за закрепване на ковчега и при неговото спускане. Под главата на № 12 е поставена тухла, а на № 20 от запад е поставена вертикална тухла. Върху таза на гроб № 17 е поставен камък. Тухли в двата края са поставени и в гроб № 23. Тези дребни наглед детайли се срещат и на други места, особено полагането на тухла като възглавница.

Таблица IV. Тип на гробовете

Тип	Гроб №
покрита и оградена	1, 3, 12, 13, 14, 18, 24
отчасти	7
покрита без ограда	23
дървен ковчег	4, 5, 6, 8, 10, 19
направо в земята	2, 9, 15, 16, 17, 20, 21, 22
ограда на повърхността	13, 14
плюс циста	
направо в земята	11, 15

При сравняването на типовете гробове според дълбочината на погребване се вижда, че

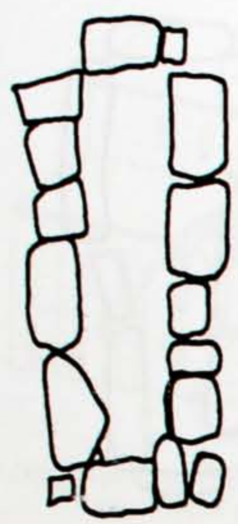

Обр. 10. Гроб № 3 – яма

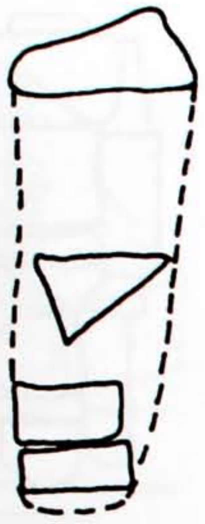

Обр. 11. Гроб № 7 – покритие

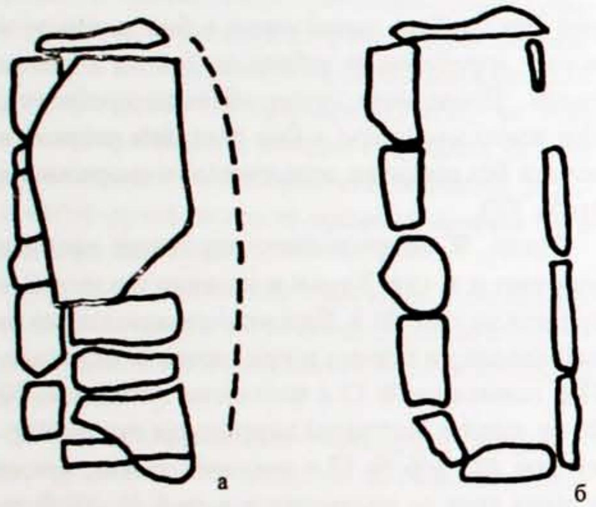

Обр. 12. Гроб № 12 – а) покритие; б) яма

най-дълбоките гробове са тези с ковчези и някои от покритите и оградени с камък. Сред плитките основна част пък заемат гробовете без всякакво съоръжение или тия с частично или непълно покритие и оформяне с камък. Според разположението на типовете гробове в рамките на некропола около църквата се установява, че гробовете с ковчези са само в близост до църквата, като 2/3 от тях са в предпочитаната югоизточна част.[16] Гробовете с каменно покритие и ограждане са също в близост до църквата, като гробове №№ 1 и 3 заемат централните места. Те са разположени симетрично до храма и се отличават с най-прецизна и старателна изработка. Гробовете без ограждане и покритие са по-отдалечени от храма. Според мен няма съмнение, че гробовете с каменна циста или дървен ковчег са на по-заможни хора, а те са и най-ранните в некропола. По мястото, което заемат в него, а и по изпълнението си е много възможно гробовете №№ 1 и 3 да са на първите собственици на имението. По-бедните и обикновени хора са положени в останалите гробове, а тук са и по-късните гробове, като несъмнено гробове №№ 20 и 9 са сред най-късните. Те засягат пристройките към храма, което свидетелства за едно занемаряване на комплекса, който обаче все още е функционирал.

Ориентация. Една трета от гробовете са с отклонение в ориентацията си (табл. V). Малкият брой на отклоненията може да се обясни на първо място с наличието на точно ориентирана сграда – храм, по който е ставало ориентирането на голямата част от гробовете. Освен това по-голямата смъртност е през пролетта и есента, когато точката на изгрева на слънцето е близка или дори съвпада с изток като астрономическа посока. Отклоненията пък са само на северозапад, което сочи, че погребенията са извършени през зимния сезон, а това е също лесно обяснимо.

Таблица V. Отклонение на северозапад на гробовете

Отклонение на СЗ	гробове №: 11, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 24

Гробовете с отклонение в ориентацията са от групата на плитките и средно и нормално вкопаните в земята. Това са главно гробове без съоръжения (50%), като един гроб е с ковчег, а три – с каменни цисти. Или с други думи, отклоненията в ориентацията се появяват не в най-ранните гробове и се срещат при по-обикновените обитатели на комплекса.

Ритуал. За отклонение в ритуала ще говорим само в случаите, когато се наблюдава различие в каноничното положение на покойника, положен по гръб с глава на запад, краката са изпънати, а ръцете са поставените една срещу друга на корема или на долната част на гърдите[17] (табл. VI). Обръщане на черепа на север или на юг се наблюдава в почти половината от гробовете. В пет случая черепът е обърнат на север, в шест – на юг. Не може да се твърди със сигурност, че това е станало самопроизволно след изтляване на меките тъкани, тъй като в повече от 25% това са гробове без наличие на кухина около мъртвеца, тоест не са гробове с ковчег или каменна циста. Почти равностойни са случаите, когато лявата или дясната ръка са поставени по-горе (западно) върху гърдите на погребания. Това са преобладаващо гробове в ковчег или каменно покритие и ограждане (7/9 от случаите). По-съществено е отклонението, когато едната ръка е изпъната покрай трупа или е свита обратно към рамото (№ 13). В един случай (№ 10) краката са кръстосани. И тук преобладаващото число гробове са с по-специално оформление – ковчег или каменна циста (84 %). Съпоставянето на тези гробове с дълбочините на погребване показват, че в почти всички групи гробове дълбочините с течение на времето намаляват.

Таблица VI. Отклонения в положението на тялото

Отклонение	Гроб №
Л. по-горе	8, 10, 15, 19, 23
Д. по-горе	7, 14, 22, 24
покрай трупа Л.	5, 11
Д	3, 4
обратно към рамото	13
кръстосани крака	10
череп на север	1, 3, 14, 17, 19
череп на юг	7, 8, 12, 18, 22, 24

Маркировка. Четири гроба са били несъмнено оградени на нивото на стария терен, което отстои на 0,3–0,4 м под сегашното. Много е вероятно и другите гробове да са били маркирани по този или друг подходящ начин, защото нито един гроб не застъпва или не засяга друг по-ранен. Не е без значение и фактът, че оградените гробове са само на север от църквата.

Заключения. Некрополът около църквата в обект „А“ е явно синхронен на живота на комплекса, който е възникнал наскоро след покръстването и е просъществувал само няколко десетилетия до средата на X век. Вероятно като най-ранни се очертават гробовете с дървен ковчег и каменни цисти, които нямат отклонение в ориентацията и заемат места близки до храма. Ранната употреба на ковчези след покръстването е засвидетелствана в некропола до Голямата базилика в Плиска и в тухлените гробни камери до Кръглата църква и Дворцовата църква във Велики Преслав.[18] Цистовите гробове също се проследяват добре след покръстването, като тяхната употреба, за разлика от ковчезите, е по-продължителна през средните векове, поне що се отнася до Велики Преслав. Засилва се е делът на погребванията направо в земята. Що се отнася до ориентацията на гробовете, то е правомерно да се засилват отклоненията с течение на времето, което е във връзка с адаптирането на изискванията на християнския погребален обред към повседневната обредност и практика. Наличието обаче на разлики в положението на скелета според мен говори за нещо друго, особено когато това е констатирано в ранните по дата гробове. Тук би следвало по-скоро да се мисли все още за липса на пълна унификация на погребалната обредност след покръстването, а не за настъпили изменения в обреда вследствие на езически заемки и по-късни влияния и адаптации. Най-сетне може да се проучи рано утвърдилата се практика на ограждане на гробовете на повърхността, трайна в обредността и до наши дни.[19]

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ

Легенда: Д – дължина; Д – дясна; З – запад; И – изток; Л – лява; М – местоположение; П – пол; О – ориентация; Р – размери; СЗ – северозапад; Ш – ширина; Ч – череп

Приложение № 1

№ 1. Местоположение: На 1 м южно от църквата, покрита и оградена яма, дълбочина 1 м.

Положение на скелета: ръцете на корема, черепът на север.

Ориентация: З–И

Размери: покритие: Д – 2,60 м,
яма: Д – 2,08 м, скелет: Д – 1,80 м
ШЗ – 1,23 м, ШЗ – 0,83 м, ШР – 0,36 м
ШИ – 0,69 м, ШИ – 0,32 м, ШТ – 0,38 м
Инвентар: няма

№ 2. М: югоизточно от апсидата на църквата, направо в земята. Дълбочина 0,75 м.

П: дете, слабо запазен.
О: З–И
Р: яма: Д – 0,90 м, скелет: Д – 0,43 м
ШЗ – 0,55 м, ШР – 0,20 м
ШИ – 0,50 м, ШТ – 0,20 м
Инвентар: няма

№ 3. М: северно от църквата, покрита и оградена гробна яма. Дълбочина 1,20 м.

П: Ч. на север, Д. ръка покрай трупа, Л. на таза.
О: З–И
Р: яма: дълб. – 0,30 м, скелет: Д – 1,60 м, Д – 1,83 м
ШЗ – 0,62 м, ШР – 0,35 м
ШИ – 0,36 м, ШТ – 0.30 м
Инвентар: няма

№ 4. М: източно от № 1, южно от църквата, 1 м дълбочина, в ковчег.

П: Д. покрай тялото, Л. на корема.
О: З–И
Р: яма: Д – 2,00 м, скелет: Д – 1,60 м
ШЗ – 0,5 м, ШР – 0,35 м
ШИ – 0,45 м, ШТ – 0.30 м
Инвентар: няма

№ 5. М: южно от № 4, дълбочина 0,8, в ковчег.

П: Д. на корема, Л. покрай трупа.
О: З–И
Р: яма: Д – 1,60 м, скелет: Д – 1,50 м
ШЗ – 0,45 м, ШР – 0,30 м
ШИ – 0,45 м, ШТ – 0,30 м
Инвентар: няма

№ 6. М: южно от № 1, дълбочина 1,5 м, в ковчег.

П: не
О: З–И
Р: яма: Д – 2,05 м, скелет: Д – 1,70 м
ШЗ – 0,80 м, ШР – не
ШИ – 0,64 м, ШТ – не
Инвентар: няма

№ 7. М: отчасти оградена и отчасти покрита гробна яма. Дълбочина 0,6 м.

П: Д. западно от Л. Ч на юг.
О: З–И
Р: яма: Д – 2,00 м, скелет: Д – 1,90 м
ШЗ – 0,6 м, ШР – 0,44 м
ШИ – 0,46 м, ШТ – 0,30 м
Инвентар: няма

№ 8. М: западно от църквата в ъгъла до зида. Дълбочина 1,4 м в ковчег.

П: Д. на корема, Л. западно.
О: З–И
Р: яма: Д – 2,00 м, скелет: Д – 1,80 м
ШЗ – 0,80 м, ШР – 0,40 м
ШИ – 0,60 м, ШТ – 0,38 м
Инвентар: няма

№ 9. М: СИ от № 7, прорязва стената. Направо в земята. Дълбочина 0,8 м.

П: на корема.
О: З–И
Р: яма: Д – 1,90 м, скелет: Д – 1,65 м
ШЗ – 0,50 м, ШР – 0,34 м
ШИ – 0,35 м, ШТ – 0,36 м
Инвентар: няма

№ 10. М: непосредствено до № 7, дълбочина 1,3 м в ковчег.

П: Л. западно. Краката кръстосани.
О: З-И
Р: яма: Д – 2,00 м, скелет: Д – 1,50 м
ШЗ – 0,65 м, ШР – 0,30 м
ШИ – 0,60 м, ШТ – 0,30 м
Инвентар: няма

№ 11. М: северно от църквата, източно от № 3. Дълбочина 0,95 м. Направо в земята, ограден на повърхността.

П: Д. край трупа, Л. на таза.
О: Леко на СЗ
Р: яма: Д – 2,30 м, скелет: Д – 1,60 м
ШЗ – 1,10 м, ШР – 0,40 м
ШИ – 1,00 м, ШТ – 0,33 м
Инвентар: няма

№ 12. М: северно от църквата. Дълбочина 0,75 м. Покрита и оградена яма.

П: Под главата тухла. Ч. на юг.
О: Откл. СЗ
Р: покритие: Д – 2,00 м, яма: Д – 2,00 (1,77 м), скелет: Д – 1,70 м
ШЗ – 0,70 м, ШЗ – 0,7 (0,43 м), ШР – 0,38 м
ШИ – 0,52 м (0,35 м), ШТ – 0,34 м
Дълбочина 0,23 м
Инвентар: няма

№ 13. М: СЗ от № 11, маркиране на повърхността, покрита и оградена гробна яма.

Дълбочина 1,10 м
П: Л. на корема, Д. обратно към рамото.
О: З–И
Р: маркировка 2,45 Х 1,04,
яма: Д – 1,88 (1,72 м), скелет: Д – 1,60 м
ШЗ – 0,55 м, ШР – 0,35 м
ШИ – 0,4 м, ШТ – 0,31 м
Дълбочина 0,36 м
Инвентар: няма

№ 14. М: на изток от № 13, ограден на повърхността. Покрита и оградена.

П: Д. западно, Ч. на север.
О: Отклонение на СЗ
Р: Дълбочина 1,05 м, яма: Д – 2,00 м
скелет: Д – 1,70 м
ШЗ – 0,42 м, ШР – 0,39 м
ШИ – 0,33 м, ШТ – 0,35 м
дълбочина 0,35 м
Инвентар: няма

№ 15. М: северно от № 13, ограден на повърхността. Дълбочина 1,1 м. Направо в земята.

П: Л. по-горе (западно)
О: Откл. на СЗ
Р: яма: Д – 1,80 м, скелет: Д – 1,60 м
ШЗ – 0,65 м, ШР – не
ШИ – 0,40 м, ШТ – 0,31 м
Инвентар: няма

№ 16. М: на изток от № 10, дълбочина 1,2 м. Направо в земята.

П: Зле запазен. Дете?
О: З–И
Р: яма: Д – 1,60 м, скелет: не
ШЗ – 0,5 м
ШИ – 0,6 м
Инвентар: няма

№ 17. М: И–СИ от № 16, направо в земята, дълбочина 1,2 м.

П: Ч. на север
О: Откл. на СЗ
Р: яма: Д – 1,90 м, скелет: Д – 1,80 м
ШЗ – 0,92 м, ШР – 0,34 м
ШИ – 0,70 м, ШТ – не
Инвентар: няма

№ 18. М: на юг от № 17, оградена гробна яма, дълбочина 0,7 м

П: Ч. на юг. Д. западно срещу Л.
О: И–З
Р: яма: Д – 1,80 м, скелет: Д – 1,75 м
ШЗ – 0,65 м, ШР – 0,37 м
ШИ – 0,35 м, ШТ – 0,31 м
Инвентар: няма

№ 19. М: С–СЗ от № 17, направо в земята. Дълбочина 1,2 м. Ковчег.

П: Л. западно от Д. Ч. на север.
О: Откл. на СЗ
Р: яма: Д – 2,05 м, скелет: Д – 1,80 м
ШЗ – 0,62 м ШР – 0,40 м
ШИ – 0,42 м ШТ – 0,36 м
Инвентар: няма

№ 20. М: северно от № 19. Прерязва зида до църквата. Направо в земята. Дълбочина 0,95 м.

П: Дете, ръцете – не. Под таза нарушен.
О: З–И
Р: яма: Д – 1,00 м, скелет: Д – 0,72 м
ШЗ – 0,60 м ШР – 0,21 м
ШИ – 0,60 м ШТ – не
Инвентар: няма

№ 21. М: южно от апсидата на църквата. Дълбочина 1,1 м. Направо в земята.

П: Липсва горната част на скелета. Д. на таза, Л. не.
О: З–И
Р: яма: Д – 1,70 м, скелет: Д – 1,40 м
западно

ШЗ – 0,60 м, ШР – не
ШИ – 0,45 м, ШТ – не
Инвентар: няма

№ 22. М: южно от № 19. Дълбочина 1,1 м. Направо в земята.
П: Ч. на юг, Д. западно
О: Отклонение на СЗ.
Р: яма: Д – 1,80 м, скелет: Д – 1,70 м
ШЗ – 0,5 м, ШР – 0,37 м
ШИ – 0,60 м, ШТ – не
Инвентар: няма

№ 23. М: южно от № 16. Направо в земята без ковчег и камъни.
П: Л. на корема, Д. на таза. Ч. сравнително прав. Мъж?
О: З–И
Р: яма: Д – 1,90 (2,15 м), скелет: Д – 1,65 м
ШЗ – 0,50 (0,75 м) ШР – 0,24 м
ШИ – 0,32 (0,47 м) ШТ – 0,32 м
Инвентар: няма

№ 24. М: СИ от № 17. Направо в земята без ковчег. Отчасти покрит.
П: Д. на гърдите, Л. – не. Ч. надясно.
О: З–И с отклонение на СЗ.
Р: яма: Д – 1,90 м, скелет: Д – 1,70 м
ШЗ – 0,50 м, ШР – 0,24 м
ШИ – 0,90 м, ШТ – 0,35 м
Инвентар: няма

---

[1] ***Т. Тотев.*** Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница“. – ИНМШ IV, 1967, с. 36, обр. 2; Археологически проучвания около църквата до с. Виница. – Архитектура на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 205 и сл., с. 386; Средновековна Виница. Шумен, 1996, 28–29, обр. XXXII, XXXIII, XXXV-A.

[2] По-подробно по този въпрос вж. ***Ж. Аладжов***. Съкровище от византийски златни монети от Плиска. – Нумизматика, 1985, 1, 31–39.

[3] **Ž. Aladžov**. On the Importance of the Gold Coins' Hoards from Pliska. – Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, p. 107 sqq.

[4] ***Г. Литаврин***. Как са живеели византийците. София, 1985, с. 9.

[5] ***Ж. Аладжов.*** Цит. съч., 31–39.

[6] ***Ph. Grierson***. Catalogue of the Byzantin Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitthore Collection. Vol. Three, part. 2. Washington, 1973, p. 516.

[7] ***С. Дончева.*** Базиликите от Първото българско царство. Архитектурен облик. Шумен, 2003, 61–68.

[8] ***Д. Грим***. Пропорциональность в архитектуре. Москва, 1935.

[9] ***Т. Смядовски.*** За произхода на преславските ниши. – Археология, 1976, 4, 33–47; За преславския дворцово-църковен церемониал. – Археология, 1980, 1, 7–17; За старохристиянските черти на преславската култура. – Археология, 1983, 3, 11–15; Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата Делидушка в Преслав. – Археология, 1981, 3, 22–29.

[10] ***П. Георгиев.*** Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – Известия на Народния музей–Варна, 21, 1985, с. 89.

[11] Руководство к служению божественой литургии Святого славного Апостола Йакова, брата Божия и перваго Йерарха Йерусалимскаго. Владимиров, 1939, 11–13.

[12] Пак там, 23–24.

[13] ***Р. Тафт***. Византийский церковный обряд. (Краткий очерк). Санкт-Петербург, 2000, 64–70.

[14] ***T. Methews***. „Private“ Liturgy in Byzantine Architecture : Toward a Re-appraisal. CA, 30, 1982, p. 131.; ***N. Teteriatnikov.*** Liturgical Planning of the Byzantine Churches in Capadocia. New York University, 1987, p. 15–66.

[15] Предварителни данни за некропола срв. у: ***П. Петрова, Ж. Аладжов.*** Археологическо проучване на комплекс „А“ (обект 40) във Външния град на Плиска. – ГМСБ, XII, 1986, 37–48.

[16] За предпочитаната част на некрополите вж. ***Ж. Аладжов***. Некрополът в рамките на Преславската архиепископия (Патриаршия). – Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. I. София, 1991, с. 72.

[17] За каноничното положение вж. ***Хр. Вакарелски***. Българските погребални обичаи. София, 1990, с. 127.

[18] ***Ж. Аладжов.*** Некрополът в рамките на Преславската архиепископия (Патриаршия)…, с. 72 сл.

[19] ***Хр. Вакарелски***. Цит. съч., 124–125.

THE EXCAVATIONS OF OBJECT N 40 („A“ COMPLEX) AND THEIR SIGNIFICANCE FOR THE ARHAEOLOGICAL STUDY OF PLISKA

Zhivko Aladzhov, Stela Doncheva

The authors sum up the evidence available from the investigation of a feudal estate in the Exterior city of Pliska provisionally called object N 40 or „A“ complex. It is so far the only monument in this part of Pliska, in which 15 gold Byzantine coins have been discovered. They are interpreted as a booty from the military campaigns of Tsar Symeon I against Byzantium in 921–923 or as a gift from the wedding of the Crown Prince Peter and the Byzantine Princess Maria in 927. The construction of the dwelling of the estate owner and the fence wall of the complex are shortly considered. More attention is devoted to the church and the graveyard around it. The church belonged to the three-nave shortened basilikas typical of Pliska with three entrances in the narthex and a thrilateral apse. On the basis of the plan and the size of the different elements of the church whose foundations have been almost entirely preserved an attempt is made to restore its original form. The graveyard around it appeared soon after the conversion (864) and existed until the mid-10th century. Probably earliest are the graves with a wooden coffin and stone framing of the burial pit. They are situated next to the church and their Christian orientation is persistent. The graves further from the church are distinguished by the lack of stone framing and deviations from the west-east axis orientation. They probably reflect the lack of uniformity in burial rituals after the conversion which is a typical phenomenon of recently converted peoples.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СТРОИТЕЛНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА КАМЕННАТА КРЕПОСТ В ПЛИСКА

Станислав Иванов

Още от първите проучвания, извършени в Плиска, се отделя особено внимание на нейните укрепителни съоръжения, като главен обект са участъци от каменната крепост с прилежащите ѝ отбранителни съоръжения. Разкритите сектори позволяват още тогава да се очертаят особеностите в начина на градеж, а последвалите проучвания потвърждават и допълват първоначалните данни. Въз основа на сравнително цялостно проучения каменен укрепителен пояс на Плиска е добита сравнително пълна картина за неговото изграждане и направените преустройства и ремонти.

Публикуваните проучвания дават различни по обем сведения за първоначалния строеж, преустройствата и поправките на крепостта. Стратиграфските данни позволяват навсякъде да се открои ясно строителното ниво на стената и да се датира нейното изграждане относително точно главно според керамичния материал, придобит от разкопките. Установено е и времето, когато Плиска престава да съществува и започва разрушаването на крепостните ѝ стени, а още по-късно и разграбването на строителния им материал. По-сложен е въпросът с датирането на регистрираните ремонти, преправки и преустройства. От публикациите става ясно, че в нито един сектор не е регистрирано строително ниво, свързано с ремонт или преустройство. Най-съществените преустройства се открояват при портите и кулите на крепостта, а в по-малка степен при куртината. Най-изявените преустройства на стените и кулите е зазиждането на техните потерни. С оглед по-ясното открояване на етапите на строителство и ремонти в крепостта се налага отбранителните елементи да бъдат разгледани поотделно.

Крепостта представлява неправилен четириъгълник, по чиито ъгли са разположени кръгли кули. В нея се влизало през порти, разположени по една на всяка от стените. Северната и западната порта се намират почти в средата на съответните стени, източната е леко изместена на юг от центъра на стената, а южната е силно изтеглена на запад, почти до югозападната кръгла кула. По фронта на стените се разполагат и по две петоъгълни кули, като при северната, западната и източната те се намират в секторите между съответните порти и ъглови кули, а при южната – между портата и югоизточната кръгла кула (обр. 1).

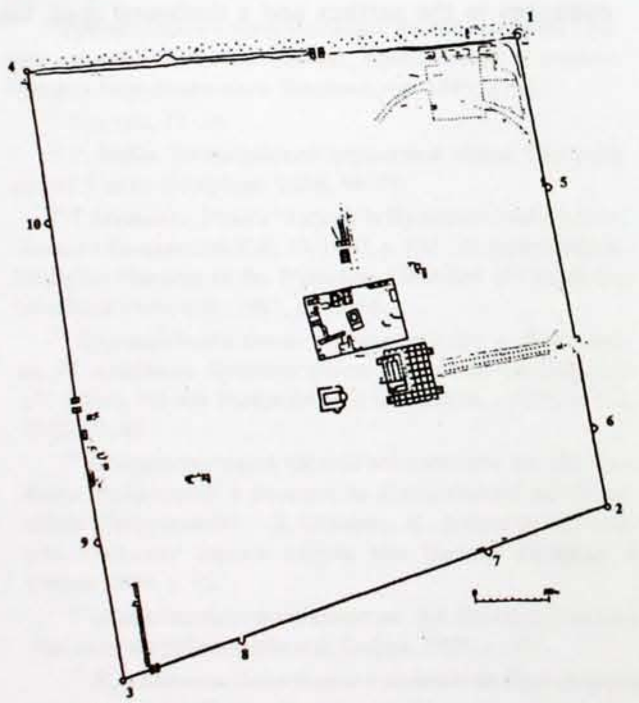

Обр. 1. План на плисковската каменна крепост

КРЕПОСТНИ СТЕНИ

Изграждането на стените е замислено и изпълнено едновременно. По начин на изпълнение и използвани материали те показват пълно сходство, като само в някои участъци се забелязват разлики. Като цяло са изградени от каменни блокове с различни размери, които оформят двете лица на стените и са поставяни напречно и надлъжно. За точна система при подреждането не може да се говори, тъй като броят на блоковете, поставени напречно и надлъжно, не е постоянен. Налице е само постоянен стремеж за здрава превръзка между блоковете от съседните редове и избягване на съвпадения на вертикални фуги от два съседни реда. Суперструкцията на стената се издига върху основите без ясно изразен самостоятелен цокълен ред (обр. 2).[1] Като своеобразен цокъл могат да се приемат камъни от първия ред на суперструкцията, в които е оформено стъпаловидно изсичане (обр. 3, 4).[2] Такива се откриват при всички стени. Ширината на основата и на суперструкцията в общи линии е еднаква, но в отделни сектори основата е по-тясна, от едната или от двете страни. Това според някои изследователи е резултат от неопитността на строителите или пък се дължи на различен начин на работа на строителните екипи.[3] По-сигурни заключения в тази насока могат да се изкажат при по-детайлни наблюдения върху големи участъци от стените, като се държи сметка и за ширината на изкопа за основата и се съпоставят тези наблюдения със секторите, където стената се отклонява от първоначалната си посока.

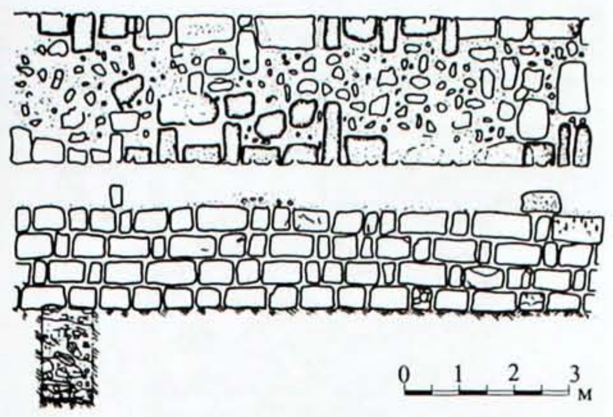

Обр. 2. Фрагмент от източната крепостна стена (по Р. Василев)

Обр. 3. Изсичане на най-долния ред камъни в южния сектор на източната крепостна стена

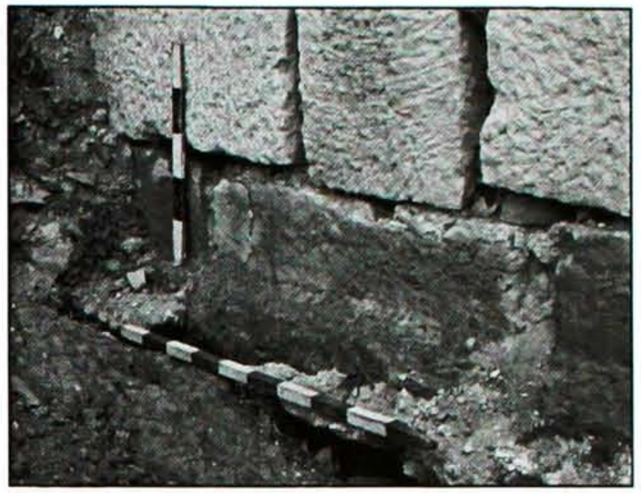

Обр. 4. Изсичане на най-долния ред камъни в южния сектор на източната крепостна стена

При изграждането на основата са използвани големи каменни блокове, подобни на тези от стените. Не може да се каже дали те също са нареждани само по двете лица, или преминават по цялата ширина на основата. Прави впечатление, че те не са толкова плътно поставени, както тези по лицата на стените, което позволява да се допусне разполагане на блоковете по цялата ширина на основата. Спойката между тях е здрав хоросан, примесен със счукана тухла. Със същия хоросан е запълвана и празнината между основата и брега на изкопа. По този начин основата е била обхваната от своеобразен кожух, който на пръв поглед изглежда като част от „монолита“ на фундамента (обр. 5, 6).[4] Излетият отстрани хоросан има различна дебелина и зависи от ширината на изкопа. Неговият горен край

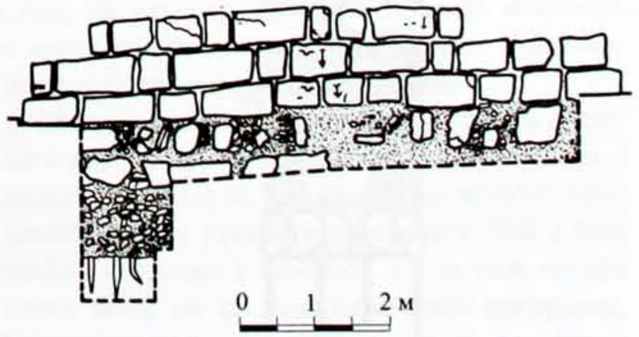

Обр. 5. Фрагмент от лицето и основата на южната крепостна стена

Обр. 6. Основата на южната крепостна стена

маркира нивото на тогавашния терен. Наблюденията сочат, че изкопът за основата не е с еднаква ширина по протежение на крепостната стена. На места той е много тънък и почти липсва, което позволява да се видят блоковете от основата. По наблюдения върху основата на западната крепостна стена е определен броят им в тази част – четири (обр. 7, 8). Като се има предвид сравнително постоянната дълбочина на основата във всички части, от 1,80 до 2,10 м, с пълно основание може да се предположи същия брой блокове и в останалите сектори на стената.

Блоковете от основата лежат върху хоросанова подложка, обхващаща горната част на забитите в дъното на изкопа пилоти. Днес от тях са останали само отпечатъци, от които съдим за големината им. Те са били кръгли колове с диаметър от 0,05–0,10 м, дълги до 1,00 м, като дължината им е стърчала до една трета над дъното на изкопа (обр. 5, 7, 8).

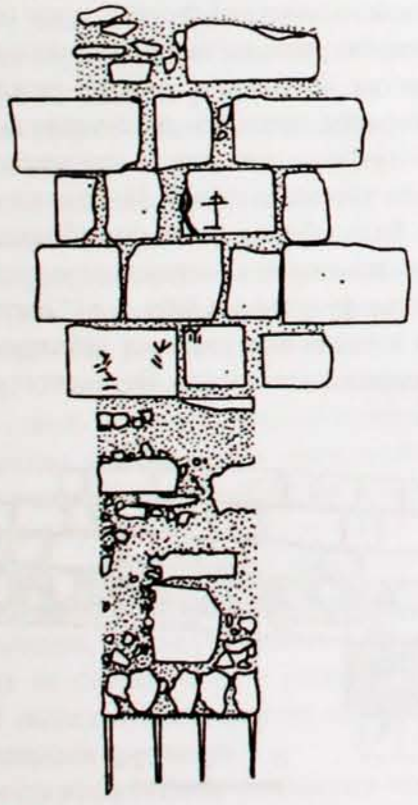

Обр. 7. Вътрешна страница и основа на западната крепостна стена (по Л. Дончева-Петкова)

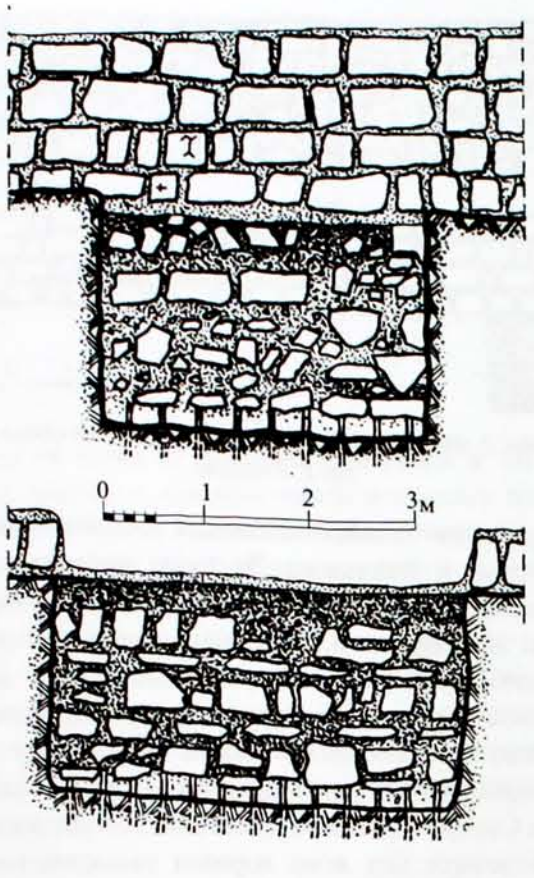

Обр. 8. Вътрешна страница и основа на западната крепостна стена (по В. Антонова и С. Витлянов)

Суперструкцията на стената е започвала веднага над основата като нейно естествено продължение. Отделя ги пласт хоросан, който е служел за подравняване на нивото, върху което се нареждал първият ред блокове. Не навсякъде той е бил изцяло над нивото на тогавашната повърхност. В много случаи долният му край остава под неговото равнище. Едва след полагането на този първи ред окончателно е било запълнено с хоросан пространството между стената и горния край на изкопа за основите. В големи участъци от крепостните стени при първия ред са използвани особено големи блокове, чиято дължина надхвърля 1,00 м. Това се дължи вероятно на обстоятелството, че така е било по-лесно на строителите да подведат суперструкцията на стената по предварително определеното направление.

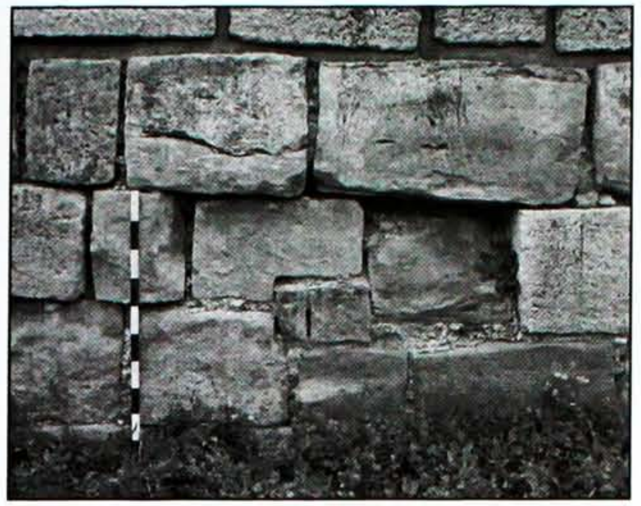

Обр. 9. Г-образно поставен блок по източната крепостна стена

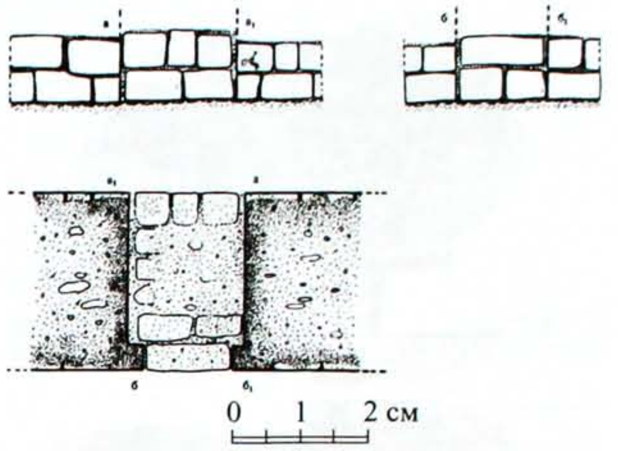

Обр. 10. Потерната върху северния сектор на западната крепостна стена (по В. Антонова и С. Витлянов)

Наблюдаваните в някои части различия при подреждането на блоковете могат да се отдадат на конкретните условия, които са принудили изпълнителите да ги предприемат. Това се отнася най-вече до хоризонтирането на редовете. За целта на много места се използвани блокове с изсечена под формата на буквата Г страница (обр. 9). В отделни случаи подравняването е било извършвано и с подлагане на отделни тухли.[5] Подравняването се е налагало от съществуващата денивелация на терена и липсата на предварителното нивелиране на зидарията в стената. Последното се оказало за строителите непостижимо трудна задача. В това отношение най-показателен е фактът, че във всички проучвани участъци основата на крепостната стена е вкопана на дълбочина 1,80–2,10 м от тогавашното ниво на терена. Стремежът е бил тя да се подсигури навсякъде със стабилен фундамент. Подравняването на стената е спрямо наклона на тогавашния терен. Извършеното по гореописания начин подравняване на отделни редове е целяло избягване на тяхното видимо изкривяване. Съществуващата денивелация, измерена между подовите нива на праговете на североизточната и югоизточната кръгла кула, е около 6–7 м.

За основни преустройства по крепостните стени не може да се говори главно поради ниската им кота на запазеност. Регистрирани са най-вече зазиждания на потерни или пробиване на допълнителни входове. Същевременно са извършвани частични – подмазване на фугите, подмяна на разрушени камъни от стените, понякога заменяни с тухлена зидария[6] и други.

Потерни по трасето на стената има регистрирани в два пункта. Едната се намира между западната порта и кула № 10 (обр. 10). Както показват проучванията в този сектор, потерната е оформена при изграждането на крепостната стена. Страниците на прохода ѝ са от добре обработени блокове, каквито са използвани и в стената. Впоследствие тя била зазидана. При зазиждането ѝ от двете страни проходът бил преграден с правилно обработени блокове, подобни на тези от крепостната стена, докато във вътрешността са положени грубо одялани камъни, споени обилно с хоросан. По материал и начин на направа зазиждането не се отличава от градежа на стената. Този факт подсказва, че една от целите на майсторите е била да се замаскира мястото, където тя се е намирала. В същото време не може да се изключи възможността това изоставяне на потерната да е станало още при строежа на стената или скоро след това.[7]

Втората потерна е отбелязана по трасето на северната крепостна стена на запад от кула № 1. Нейното съществуване не е напълно сигурно, но данни за такова предположение дава разкритата настилка, перпендикулярна на външното лице на стената. Фактът, че тя лежи върху културен пласт над строителното ниво на стената, показва, че най-вероятно тя е пробита вторично в крепостната стена, след нейното издигане. Впоследствие и тя е била зазидана.[8]

Интересен пункт е регистриран почти в средата на трасето на южната крепостна стена – засводен проход на подземен таен ходник, преминаващ през основата на стената. Той е бил пробит вторично в основата ѝ и от тази гледна точка може да се възприема като преправка. Страниците му са масивни зидове от тухли, споени с розов хоросан, а отвън обмазани с фин

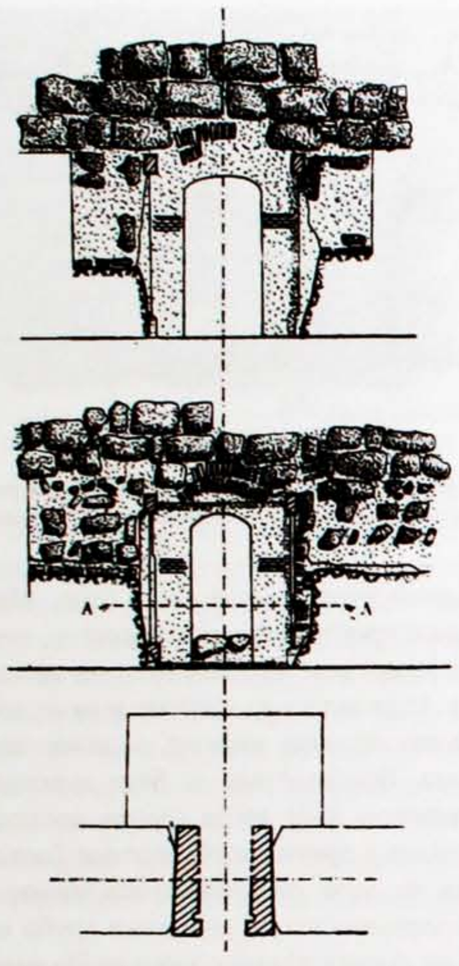

Обр. 11. План и изгледи на прохода на тайния ходник под южната крепостна стена (по И. Захариев)

бял хоросан (обр. 11).[9] Проходът е покрит със сегментен тухлен свод. Южният край на входа е стеснен чрез два зъба, които маркират мястото на вратата. Тя се е залоствала отвътре посредством две греди, в горния и долния край, вмъквани в специални гнезда, оставени в страниците на прохода. При двете лица, в горния и долния край, личат отворите от греди, които били използвани като подпори при изграждането на свода (обр. 12 а, б). Върху хоросана по лицата личат отпечатъци от гредите, които са облицовали стените на ходника. Трябва да се отбележи, че обмазката по тухлената зидария е направена след изграждането на дървената облицовка на ходника. Поради по-късното пробиване на входа в основата на крепостната стена, между него и основата остава голяма фуга, която при южното лице на входа е запълнена с тухлена зидария. При северното лице във фугата е навлязла черна пръст. Възможно е при пробиването на основата някои от камъните, вградени в нея, да са паднали, тъй като при вътрешното лице се забелязва по-широка фуга между два блока, която е запълнена с тухлена зидария, а при външното от двете страни на входа дори се забелязват по три хоризонтални тухлени реда, които играят ролята на подравняващи редове. Възможно е във фугите между стените на входа и основата да са били оставени дървените греди, подпиращи стената, докато се е изграждал тухленият вход, но в публикацията няма данни за изтляло дърво. Настилката в прохода на входа е от плочести камъни, положени и споени помежду си с розов хоросан. Възможно върху тях да е имало и хоросанова замазка. От северната страна на входа е разкрит праг от два блока с височина 0,45 м, свързани помежду си и със страниците на прохода с хоросан. Вероятно този праг е от втори период на използване на прохода, когато вероятно и ходовото ниво е било повдигнато. В по-късно време входът е престанал да се използва и е бил зазидан изцяло с тухлена зидария. Самото трасе на тайния ходник при вътрешното лице било запълнено с камъни.[10]

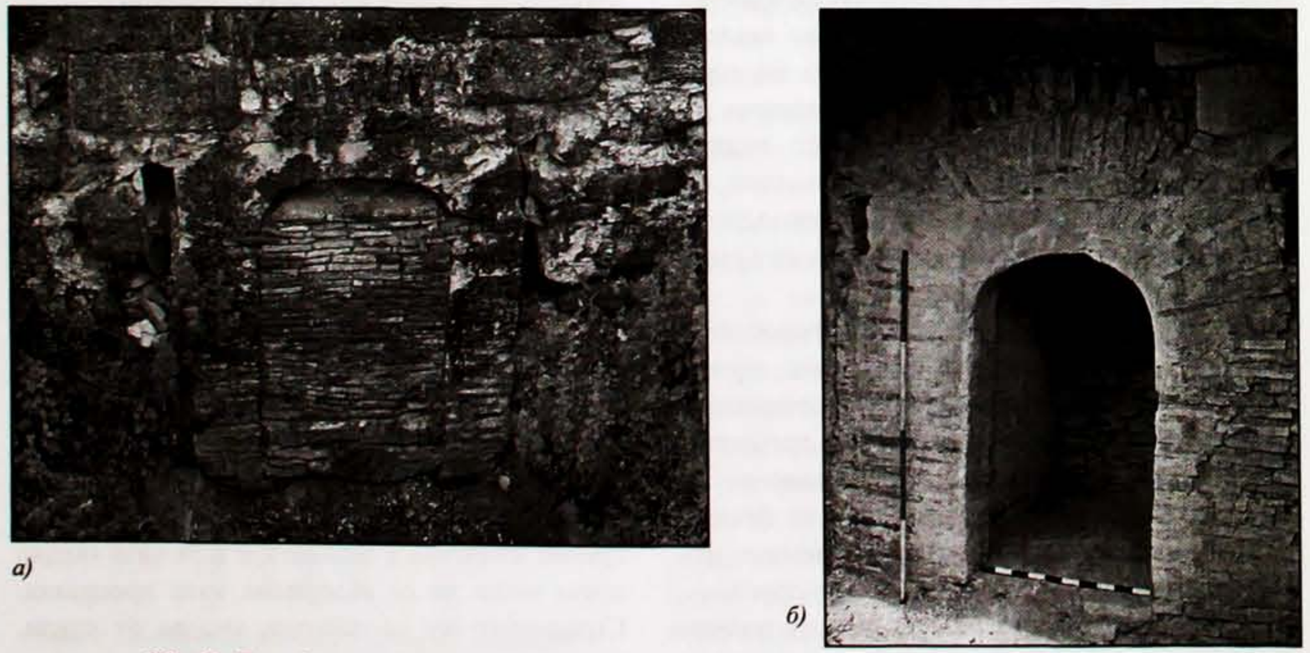

а)

б)

Обр. 12. Проход на тайния ходник под южната крепостна стена: а) северно лице; б) южно лице

КУЛИ

Кръгли ъглови кули. Каменната крепост на Плиска притежава четири кръгли кули, които са разположени в нейните ъгли. Всичките са проучени чрез разкопки, но само три от тях – североизточната (№ 1), югоизточната (№ 3) и северозападната (№ 4) – са публикувани. Югоизточната кула (№ 2) е проучена от В. Антонова, но резултатите остават необнародвани. В план са с почти правилна цилиндрична форма, с почти еднакви размери (обр. 13, 14). Те са в **конструктивна връзка с прилежащите им крепостни стени** и не се различават от тях по материал и начин на градеж. Както крепостните стени, и те са изградени върху солидна основа с дълбочина около 2 метра от редове грубо обработени блокове и по-дребни камъни, обилно споени с хоросан. В зависимост от големината на камъните броят на редовете е различен. В изграждането на суперструкцията им се наблюдава по-стриктно спазване на определени правила при поставянето на каменните блокове. Лицевите надлъжни блокове са допълнително дъговидно обработени с цел постигане на цилиндричната форма на кулата. Тъй като стените са с по-малка ширина, остава по-малко пространство за пълнеж във вътрешността им, откъдето се получава впечатление за плътна зидария. Подовете им са настлани с каменни плочи или блокове, които не навсякъде са в правилни редици и не навсякъде са изградени върху хоросанова подложка. Ниската запазеност на стените не позволява със сигурност да се установи начинът, по който са завършвали кулите във височина, нито начинът, по който е била устроена вътрешността им. Данни в тази насока ни дават запазените отвори в стените на североизточната кула, които вероятно са предназначени за греди от дървена стълба, водеща към горните етажи и платформата.[11] Забелязват се няколко преустройства и преправки от различно време. При югозападната кула е засвидетелствано преустройство, вероятно ремонт, още от втория ред блокове. В него са използвани необработени блокове, споени с бял хоросан.[12] При другите две кули значителни разрушения на първоначалния градеж не са засвидетелствани. Преустройствата при тях се свеждат основно в преправка на входовете или са свързани с пробиването на допълнителни входове.

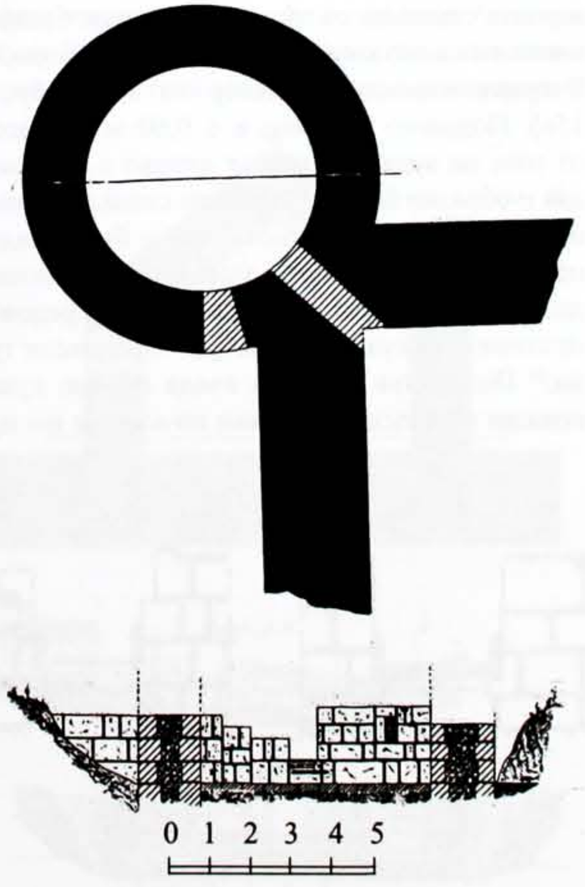

Обр. 13. План и разрез на североизточната кръгла ъглова кула (по К. Шкорпил)

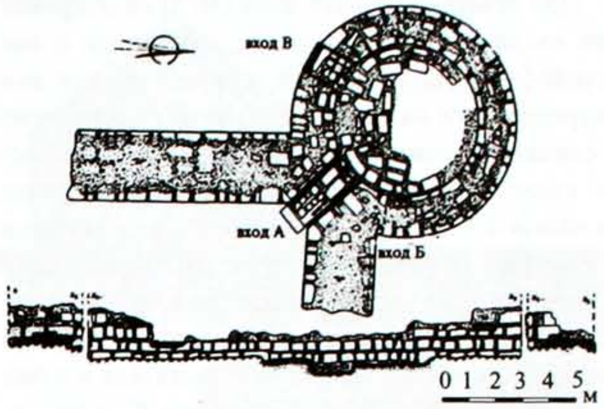

Обр. 14. План и разгъвка на северозападната кръгла ъглова кула (по В. Антонова и С. Витлянов)

При североизточната кула (№ 5) се откриват два входа (обр. 13). Първият, синхронен с построяването на крепостта, е водел от нея във вътрешността на кулата. Неговото подово ниво е еднакво с нивото на кулата. В даден момент от съществуването на кулата обстоятелствата са наложили пробиването на вход, водещ извън крепостта. Неговото място се забелязва върху обърнатата на северозапад дъга на кулата, почти до северната крепостна стена. По този начин той е оставал скрит за неприятеля и е бил удобен за отбраняване. Каменните блокове по страниците на този вторичен вход не са били старателно оформени. Фактът, че се вижда пълнежът от вътрешността на стената, показва, че допълнително оформяне на страниците на входа вероятно не е предприемано, а за такива са използвани блоковете, стоящи в стената от двете страни на отвора. Подовото ниво на този втори вход стои с 0,40 м по-високо от пода на кулата. По-късно двата входа престанали да се използват и са били зазидани. Зазиждането на първия вход е направено с блокове, които обаче не са подравнени с тези от редовете на стените. Вторият вход в долната си част е зазидан с два реда тухли, а нагоре – с блокове, свързани с бял хоросан.[13] Тухлите в долния край могат да произхождат и от настилката в прохода на втория вход и така да се свържат с времето на неговата направа, но липсват сигурни данни за това. В същото време чрез тях се постига подравняване към горния край на първия ред блокове от стената на кулата.[14]

При северозападната кула (обр. 14) са отбелязани аналогични преустройства. Първоначално кулата е била снабдена с вход откъм вътрешността на крепостта (обр. 15а). Неговото ниво е с 0,40 м по-високо от това на крепостната стена. Блоковете от страниците съответстват на редовете на стената, а най-долните блокове, на нивото на прага, са г-образно засечени. В по-късно време входът е бил стеснен от двете страни с по един ред тухли, широки 0,10–0,15 м, които са вместени в засечките на праговите камъни. Стесняването на входа е съобразено с преправка по страниците, която се изразява в поставянето на един ред тухли между блоковете от вътрешната страна. Спойката е хоросан с тухла. Каменните блокове по страниците са слабо начукани. Настилката на прохода при това стесняване е от плоски каменни плочи. В един по-късен етап нивото на прохода е повдигнато с нова настилка от тухли върху дебел пласт хоросан.[15]

И тук се е наложило пробиване на допълнителни входове, водещи извън крепостта. Единият вторичен вход извежда на запад от крепостта (обр. 14, 15б). Тук при направата на прага са използвани засечени камъни, а самият той е от плочи върху хоросанова подложка и лежи върху основите на стената. Нивото му е с 0,40 м по-високо от това на крепостта. От северната страница са запазени два реда блокове, които са силно очукани и налепени с хоросан. Вторият извежда на север от нея (обр. 15, 15в). Подовото му ниво е с 0,60 м по-високо от това на кулата, а прагът отново е очертан с два г-образни блока. След като станал излишен или в момент на опасност, той е бил зазидан, при което по външното лице били използвани дялани каменни блокове, съобразени с редовете от стените на кулата, а отвътре – с редове от тухли.[16] Позицията на двата входа спрямо кулата показва по безспорен начин по-късния им произход. За времето на пробиването им няма данни, но нивото, на което се намират праговете им, подсказва, че потерната, извеждаща западно от крепостта, е по-ранна от тази, водеща на север.

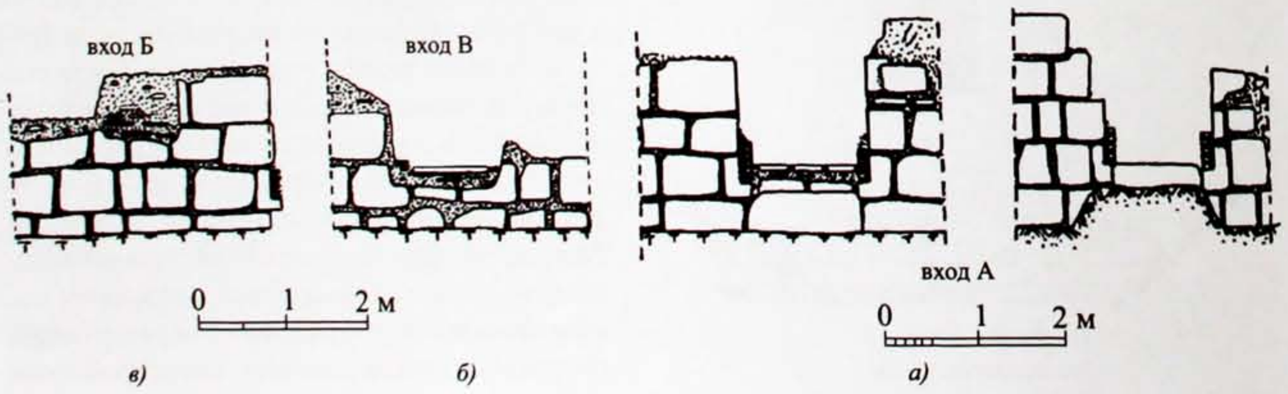

Обр. 15. Входовете на кула № 4 (по В. Антонова и С. Витлянов): а) входът от крепостта към вътрешността на кулата; б) входът, водещ северно от крепостта; в) входът, водещ западно от крепостта

В самите стени на кулата преправки са отбелязани в третия и четвъртия ред близо до входа откъм крепостта, където е нарушено правилното редуване на блоковете. Кулата е била настлана с каменни плочи върху хоросанова подложка, правилно наредени покрай периферията ѝ. Възможно е настилката да е вторична.[17]

Петоъгълни кули. Плисковската крепост разполага с осем петоъгълни кули, разположени по две върху всяка от стените (обр. 1). От тях са проучени шест, но в публикации са разгледани пет от тях. По план, устройство и размери са сходни помежду си. Те са открити в различно състояние на запазеност, като най-разрушени са кулите по фронта на южната крепостна стена. Кулите са конструктивно свързани с крепостната стена и по начин на градеж не се различават съществено от нея. Една особеност при тях се наблюдава при връзките на отделните им стени. Така при тъпите или остри ъгли, които те сключват, блоковете през ред са изсечени с профил, отговарящ на съответния ъгъл.[18]

Кула № 5 се намира по фронта на източната крепостна стена между портата и североизточната ъглова кула (обр. 16). Запазена е високо, но следи от поправки и преустройства почти не личат. Тя е имала два входа – единият води от крепостта в кулата, а вторият е потерна в северната стена на кулата. Подовото ниво на проходите в двата входа съвпада с пода на самата кула. И двата входа са изградени още при строежа на крепостта. На западната стена на входа откъм крепостта на нивото на пети ред блокове са открити хоризонтално поставени тухли, които най-вероятно произхождат от основа на свод над прохода. Потерната в по-късен момент е зазидана с каменни блокове, а в празнините между тях са поставени тухли на ребро. Подът на кулата е настлан с големи камъни.[19]

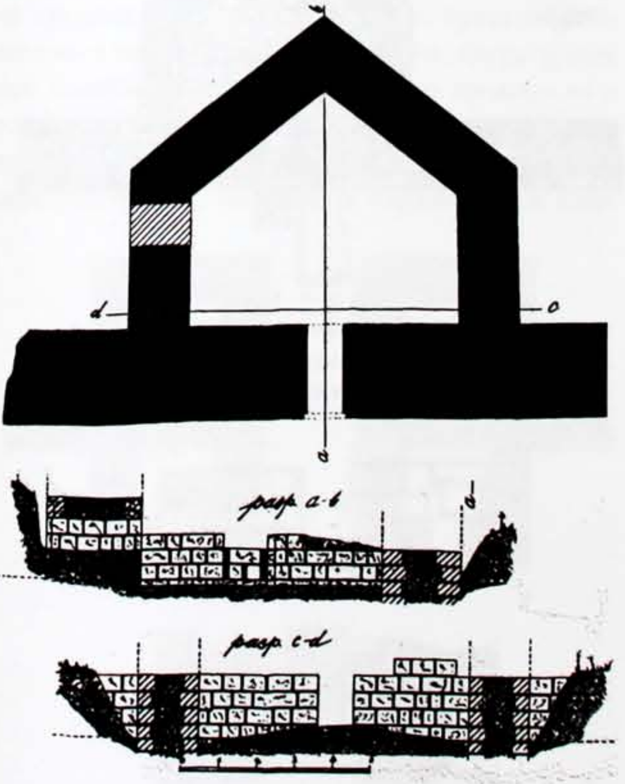

Обр. 16. План и изгледи на кула № 5 (по К. Шкорпил)

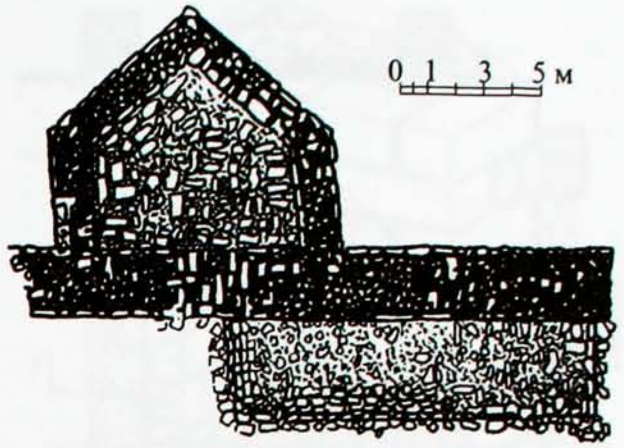

Обр. 17. План на кула № 7 и стълбата, разположена до нея (по И. Захариев)

От южната крепостна стена са разкрити и двете кули. Те са най-ниско запазените. Конструктивно са свързани с крепостната стена още от основи и няма разлика в дълбочината на основите. Кула № 7 (източната) е имала два входа (обр. 17) – единият в крепостната стена, а другият – потерна, в западната стена на кулата. Преустройства се откриват в първия вход. Първоначалното ниво на прохода е било еднакво с това на пода в кулата, но по-късно входът бил зазидан с три реда блокове, а отвътре пред входа е бил поставен каменен блок за стъпало. Новото ниво на прохода е съобразено с повдигане на терена покрай вътрешното лице на крепостната стена, а подът на кулата е бил оставен на старото си равнище. Подобно повдигане на прохода има и при кула № 8 (западната), но там не е регистрирана потерна.[20] Подовете и на двете кули са настлани с каменни блокове, поставени върху подложка от трамбована пръст. Ниската им запазеност не позволява да се установят други ремонти и преустройства.[21]

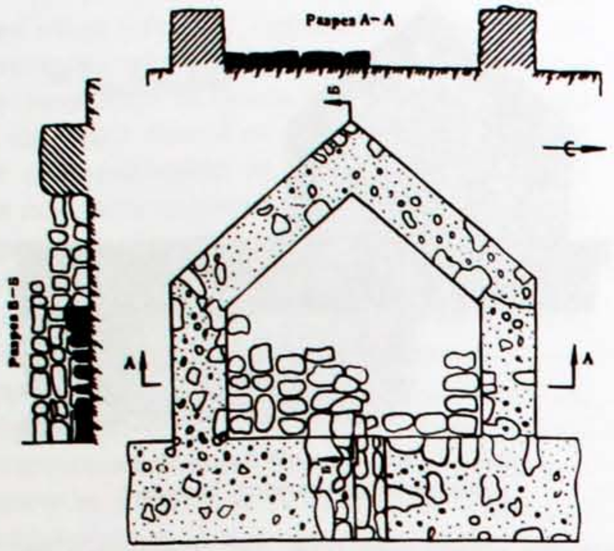

Обр. 18. План и разрез на кула № 9
(по Л. Дончева-Петкова)

Повече и по-подробни са наблюденията и данните за петоъгълните кули, разположени по фронта на западната крепостна стена. Южната (№ 9) – обр. 18, се намира в средата между югозападната кръгла кула и западната порта. Нейната основа е с 0,10–0,15 м по плитка от основата на крепостната стена, но двете са конструктивно свързани. Отвън основата и суперструкцията на кулата са с лица в една равнина, докато отвътре в югозападната част суперструкцията е с 0,15 м по-широка от основата, а от северозападната е по-тясна с 0,15 м.[22] Входът към кулата е през крепостната стена. Първоначално проходът тук е оставен непосредствено над първия ред от суперструкцията и с около 0,30 м по-високо от настилката в кулата. Запазена е северната му страница, върху която на четвъртия ред блокове (на височина 1,30 м) един камък е изсечен като пета за засводяване на първоначалния проход. Впоследствие входът бил зазидан. Следващото преустройство е свързано с повдигане на входа до четвърти ред блокове, но без покачване на терена от вътрешната страна на крепостната стена. От юг е направена нова страница, чрез изсичане на камъните от четвъртия ред, изместена на север от първоначалната, като по този начин новият вход се явява по-тесен от първоначалния. За по-лесно влизане от вътрешната страна върху пода са поставени три блока, свързани с хоросан, а от третия ред на западното лице на стената е изваден камък, като по този начин се е получила стълба от три стъпала. Използваният при преустройството хоросан е по-бял и с едри парчета тухли. Подът на кулата е от големи каменни блокове, които на някои места лежат върху 0,10 м дебела хоросанова подложка. Фугите са замазани с хоросан.[23]

При северната петоъгълна кула на западната крепостна стена (№ 10) е регистриран вход само през крепостната стена (обр. 19, 20). Неговото първоначално ниво е еднакво с нивото на суперструкцията на стената. След разрушаване входът е стеснен с ред блокове, долепени до северната страница, с дебелина 0,40 м, а прагът се повдига с около 0,40 м. От север и юг върху пода са запазени праговите камъни – плоски, обработени плочи (обр. 20). Подът на кулата е съобразен с първоначалното ниво на входа и е 0,15–0,25 м по-ниско от стеснения вход. Той е бил от плочи, които са най-добре наредени покрай стените. Плочите са върху дебел 0,10 м пласт бял хоросан. Подът е с денивелация до 0,30 м. Преправки в стените на кулата се забелязват отвътре на южната ѝ стена от трети ред нагоре. В тях са употребени камъни с по-малки размери. Разрушаването на кулата е достигнало до четвъртия ред.[24]

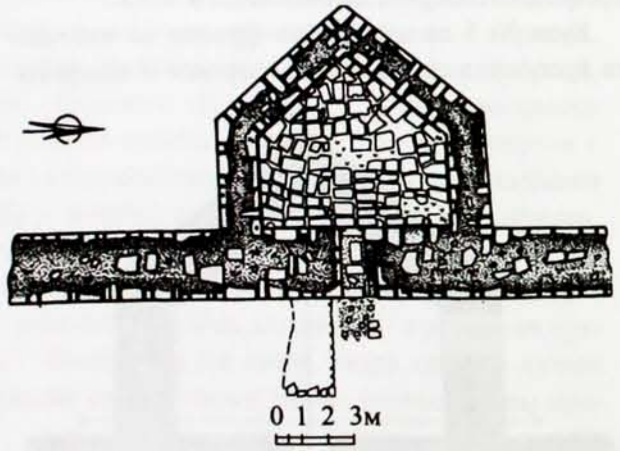

Обр. 19. План на кула № 10
(по В. Антонова и С. Витлянов)

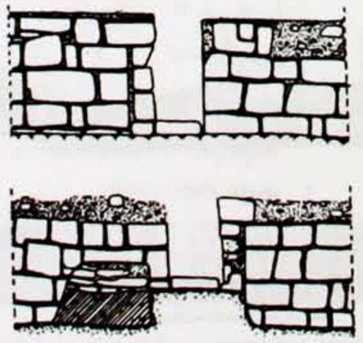

Обр. 20. Входът на кула № 10
(по В. Антонова и С. Витлянов)

ПОРТИ

В крепостта се е влизало през четири еднакви в план порти. Южната е най-малка, а останалите са със сходни размери. Портите са съставени от две двойки кули, разделени от широк проход. Във височина, над свода на прохода, те са били обединени в общ обем. По използваните материали и начин на градеж не се различават от крепостната стена, но както и при кулите, и тук се наблюдава по-старателен градеж. Трите по-големи порти са били предназначени да пропускат и колесни превозни средства, докато през тесния проход на южната порта са можели да преминават само пешеходци и конници. При всички порти преустройствата са много отчетливо изразени.

Източна порта. Тя е главна порта на крепостта (обр. 21). Материалът, използван при строежа ѝ, е като използвания в крепостната стена, но основата е по-плитка, отколкото при стената (обр. 22).[25] Първоначалните страници на прохода ѝ били каменни. В западния си край проходът е широк 4,7 м, а на 4 м на изток от западното лице се стеснява с 0,22 м, като с тази ширина достига до източната фасада на портата. В мястото на стесняването се е намирала вътрешната, двукрила врата. От нея в страниците на прохода са запазени отворите за гредата, с която е залоствана вратата. Възможно е във височина да са съществували още две подобни дупки. В средата на прохода се е намирала втората врата, която е падаща. Следите от нея са под формата на жлебове с трапецовидна форма, запазени в страниците и пода на прохода. Проходът е настлан с каменни плочи. Страничните части от портата кула имат входове само отвътре. Материалът, от който са строени кулите, не се различава от използвания в крепостната стена, но начинът на изпълнение е по-грижлив. При източната порта редовете камъни са на различна височина от пода. Настилката е от дебели каменни плочи.[26] Входовете към кулите са с 0,40 м по-високо от строителното ниво на портата. По тази причина пред тях са били поставени по две каменни стъпала. В североизточната кула нивото на пода е с един ред камъни под нивото на входа. На същото ниво е подът и в северозападното помещение, докато в югозападното нивото е наравно с това на прохода. Там се е разполагала стълбата, която според К. Шкорпил е каменна, но сигурни данни за това липсват.[27]

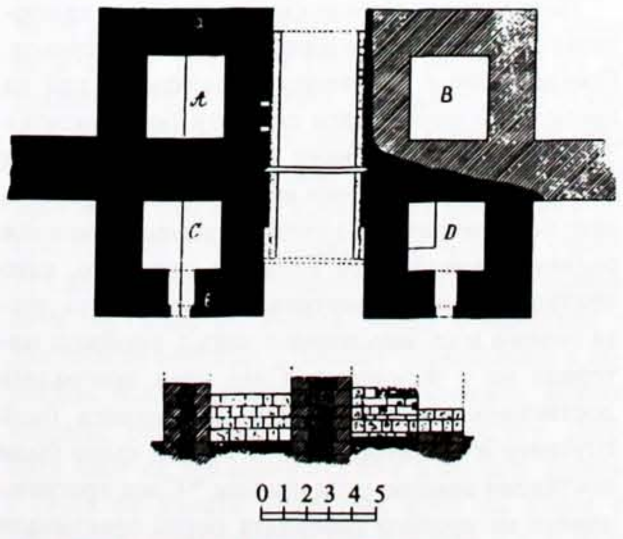

Обр. 21. План и разрез на източната порта
(по К. Шкорпил)

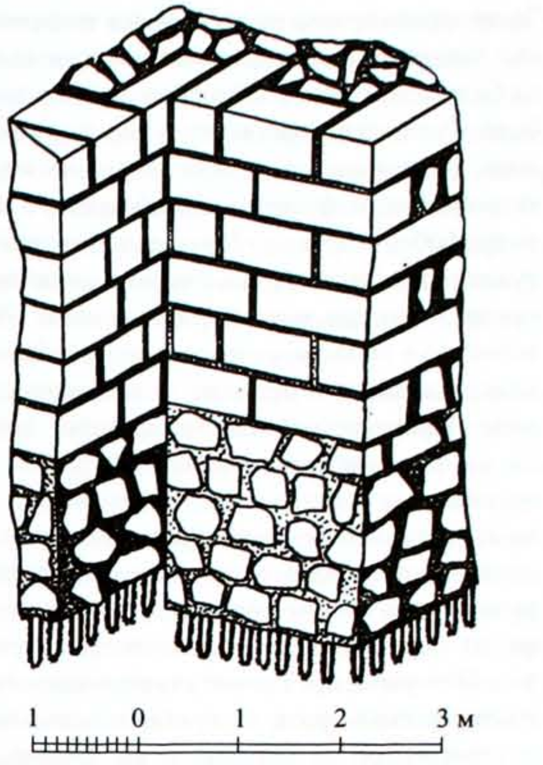

Обр. 22. Изглед на източната крепостна стена и
източната порта (по Т. Балабанов)

След голям катаклизъм се наложило преустройство на портата. При него проходът бил стеснен от двете страни чрез едноредова тухлена зидария. В същото време била увеличена тясната част на прохода до 10 м. Дебелината на новата тухлена стена не е еднаква. В източния край тя е 0,33 м, а от запад – 0,60 м. Това се дължи на факта, че от запад тя обхванала и част от първоначалната по-широка част на прохода.

За по-здрава връзка на добавената тухлена стена със заварената каменна зидария в последната са били издълбани дълбоки хоризонтални жлебове. Тухлите са поставени в хоризонтални редове, разделени от дебели пластове хоросан, като лицата на фугите били обмазани с червен хидрофобен хоросан. Проходът бил покрит с тухлен свод, от който са открити останки, състоящи се от два концентрични свода. Горният вероятно е от първоначалното покритие на прохода, а долният е резултат от неговото стесняване. Преустройството не променя системата на затваряне на прохода. Падащата врата останала на същото място. Засегната се оказала вътрешната двукрила врата, която била изместена на запад вследствие удължаването на засводената част от прохода. Сега нейното място се маркирало от стесняването с тухления зид. Отворите, през които ставало залостването на двукрилата врата, са пробити допълнително в страниците на прохода и са с неправилна форма.[28]

При източната порта са отбелязани и някои други преправки, които не личат отчетливо. В северната стена на входа, над втория ред лицеви камъни от първоначалния градеж, са открити шест реда тухлена зидария, която се явява по-нова преправка на стената. В южната стена на северозападното помещение е нарушено правилното нареждане на редовете. На мястото на първоначалните втори и трети ред са иззидани нови три реда.[29]

Северна порта. По план тя е идентична, а по размери сходна с източната (обр. 23). При нея отново освен първоначалния градеж се наблюдават следи от по-късно преустройство. То се изразява основно в стесняване на прохода чрез тухлена зидария, удължаване на засводената му част и преместване на двукрилата врата към вътрешното лице на портата. От гледна точка на използвания материал, стила на изпълнение на първоначалния градеж и последващото преустройство, съществени различия спрямо източната порта не се откриват. Нивото на настилката в прохода достига до средата на първия ред от страниците. Тухлената стена от преустроената порта ляга направо върху настилката, която от своя страна лежи върху черната пръст на терена. Подът в югозападната кула е с 0,55 м под нивото на прага и настилката в прохода, докато в югоизточната кула подовото ниво е еднакво с това на прохода. В последната са открити останки от масивна виеща се стълба. Долната ѝ част представлява масивна каменна опора, в центъра на която има останки от цилиндричен тухлен стълб, който е запазен в два реда тухли. Стълбата се вие отляво надясно.[30] Пред входовете на кулите от външната им страна е имало по две каменни стъпала, понеже праговете им са с 0,40 м над строителното ниво. През прохода на портата, но след нейното изграждане е преминавал водопровод. Неговата направа е свързана с вдигане на камъните от настилката, а самият водопровод е от разнородни тръби. Той се явява по-късен от портата, но по-ранен от нейното окончателно затваряне.[31]

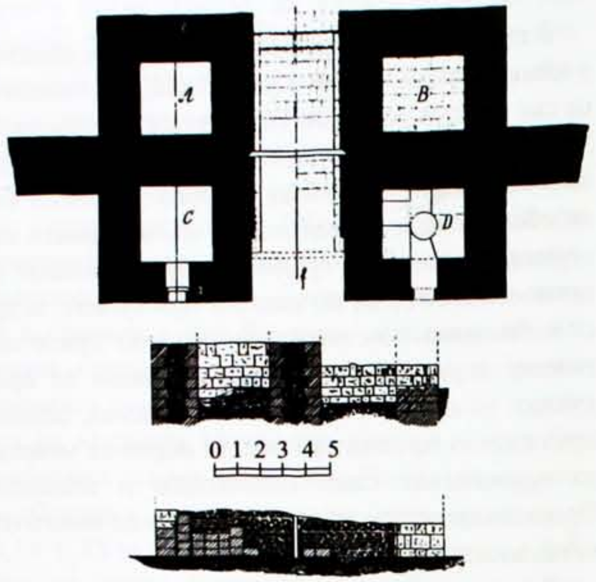

Обр. 23. План и разрези на северната порта (по К. Шкорпил)

Последния период от съществуването на портата е свързан със зазиждането на нейния проход. Преграждане е направено от външния край на прохода до спускащата се врата (катарактата). За целта са използвани големи правоъгълни дялани камъни, сложени във вертикални редове, като по хоризонталата също образуват правилни редици. Камъните са сложени напречно, като празнините между вертикалните редове са доста големи и са запълнени с чакъл, спойващ материал не е използван. След като преградата достигнала до катарактата, последната била спусната и от вътрешната ѝ страна също били поставени няколко реда камъни.[32] След преграждането на прохода северната порта престанала да се използва като връзка между крепостта и Външния град.

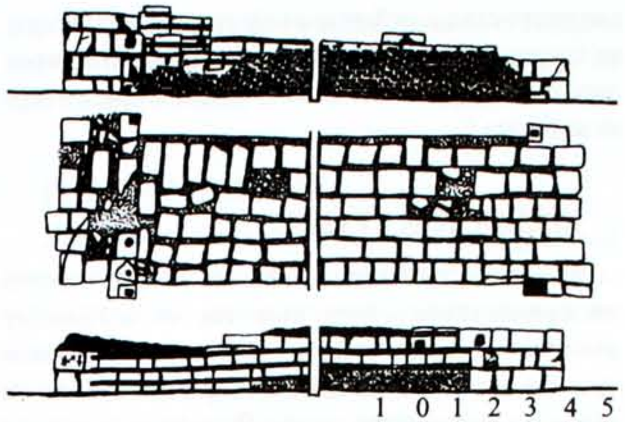

Обр. 24. План и изгледи на страниците на прохода на западната порта (по С. Михайлов)

Западна порта. По план тя е напълно аналогична на северната и източната порта (обр. 24). При нея основите на кулите, фланкиращи прохода, са по-плитки от тези на крепостната стена, каквато ситуация се наблюдава и при източната порта. Напълно идентични с другите две порти са използваният материал и начинът на градеж. Като отлика могат да се отбележат следите от коловози върху настилката на прохода, което говори за основното ѝ предназначение – преминаването на коли и наличието на трета, също двукрила врата в западната част на прохода. В югоизточната кула на портата е открита високо запазена зидана от тухли колона, около която се е развивала виеща се стълба към етажите на портата. Между тухлената колона и западната стена на кулата има допълнително иззидана каменна стена. Останките от колоната позволяват да се установи начинът по който са били издигнати стъпалата във височина. В долната част стълбата е била масивно иззидана от камъни, а в горната част стъпалата стъпвали върху кръстати сводове, опиращи се на тухления стълб и стената. Стъпалата са от тухли или камъни, като е възможно върху камъните да е имало подравняващ тухлен ред или да са замазани с хоросан. Стъпалата са по-широки откъм стените и се стесняват към зидания стълб. Тухленият стълб и стъпалата лежат върху каменната настилка на кулата, която е измазана с два пласта хоросан. Първият е идентичен с хоросана, използван в пълнежа на стените, докато вторият, горен пласт е като при фугите. Долната част на тухления стълб е измазана заедно с пода на кулата. Външния край на входа е оформен от монолитен блок, който е с 0,20 м над пода. Вътрешният край е площадка, от чиято настилка няма останки и е на едно ниво с пода на кулата. Настилка е регистрирана и при останалите три кули от портата. Навсякъде тя е от големи блокове. При пода на югоизточната кула съществува голяма денивелация от север на юг, което показва, че при строежа на портата е следвана денивелацията на терена. Това личи и при началото на засводяването на прохода, където има наклон към вътрешността на крепостта.[33]

Регистрираните тук преустройства отново намират най-близки аналогии с източната порта (обр. 23). Тук отново се изразяват основно в стесняване на прохода с допълнителни тухлени стени, удължаване на засводената част на прохода и като следствие от това, в преместване на двукрилата врата навътре. Мястото на спускащата се врата и тук не се променя. Извършените преустройства от гледна точка на изпълнението също не се различават от регистрираните при източната порта. Наличието при западната порта на трета външна двукрила врата е отбелязано само по плочи с дупки за вертикалните оси при двете страници в западната част на настилката на прохода. Тази трета врата се отдава на по-късна добавка и усъвършенстване на портата.[34] При кулите на тази порта отбелязаните ремонти са значително по-малко. Така при югозападната кула по стените са регистрирани следи от вторична замазка на фугите с хоросан, какъвто е използван в пълнежа на стените. Вероятно и подовата настилка в тази кула е вторична.[35]

Навсякъде в портата са регистрирани следи от силен пожар, свързан с края на съществуването ѝ. Вероятно той е станал причина за изоставянето ѝ като отбранително съоръжение.[36]

Южна порта. Тя е най-малка по размери и единствената, която е изместена встрани от централната част на южната стена (обр. 25). По план не се отличава от останалите три порти. Тук обаче най-отчетливо се забелязват ремонтите и преустройствата. Освен различните размери и местоположение тук се наблюдават и други особености, по които тя се различава от останалите. Настилката на кулите, свързана с първоначалния строеж на портата, е от тухли, положени върху пласт хоросан, докато при останалите порти тя е от камъни. Това важи с пълна сила за кулите от вътрешната страна на портите. За външните кули на южната порта няма данни за съществуването на настилка.[37]

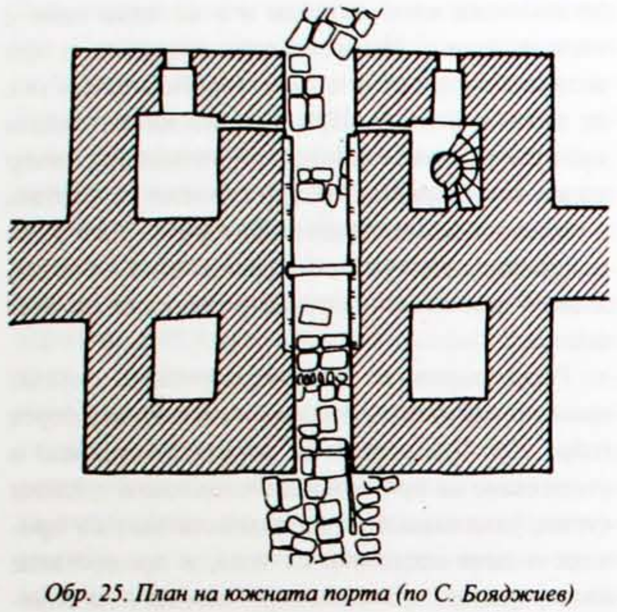

Обр. 25. План на южната порта (по С. Бояджиев)

Друга, открояваща се особеност е направата на стълбата, водеща към горните етажи на портата. Тук тя е разположена в североизточната кула. Сравняването ѝ със стълбата на западната порта, която е другата най-високо запазена стълба, позволява да се открои различният им начин на строеж. При западната порта стъпалата стъпват върху арки, опиращи се на тухлената колона и зида от колоната до западната стена на кулата.[38] При южната порта петите на тези арки стъпват в жлебове, издялани под наклон върху тухлената колона и южната и западната стена на кулата. И двете стълби в долната си част представляват каменен масив, издигнат върху подовата площадка.[39] Като разлика следва да се отбележат и извършените преустройства. При тази порта няма стесняване на прохода. И след преустройствата ширината му в отделните му части се запазва. Всичките корекции могат да се свържат и обяснят с повдигането на подовите нива както на кулите, така и на прохода и с поставянето на нова настилка. Тя е от същия материал, както първоначалната, но вече лежи върху образувалия се насип от пръст в прохода или върху рушевини от стените. Тази втора настилка вече не е така грижливо и добре направена. В тази връзка са и всички регистрирани преустройства по портата – повдигане нивото на отворите за залостване на двукрилата врата и повдигането ѝ, повдигане праговете на входовете в кулите.[40] И тук, както при северната порта, проходът по-късно е бил преграден с каменни блокове, но преграждането не е изпълнено прецизно. Последният етап в нейното съществуване се свързва с прекратяването на функциите ѝ като укрепително съоръжение и използването на кулите за жилища.[41]

КРЕПОСТНИ СТЪЛБИ

В един по-късен етап от използването на крепостните стени към тях се изграждат външни каменни стълби. Досега са разкрити три такива стълби, които са разположени на всяка от разкритите стени. Възможно е стълба да е притежавала и северната крепостна стена, която не е разкрита в по-голямата си част.

Първата стълба се намира до източната крепостна стена непосредствено северно от входа на кула № 5. Тя представлява два, разположени на разстояние един от друг, масивни зидани пилона. Зидарията им по лицата е от по-едри каменни блокове, споени с бял хоросан, а вътрешността е запълнена с плочести камъни и същия хоросан. Пространството между двата пилона е запълнено с плочести камъни и глина. Южният пилон е с почти квадратна форма и от юг и запад има тристъпален цокъл. Северният е правоъгълен и има такъв цокъл само от запад. Стъпалата ѝ са се развивали от северната страна. Първият ѝ проучвател не е разкрил нейната основа, но последвалите проучвания показват, че тя е изградена върху основа от ломени плочести камъни, споени с бял хоросан, които са вкопани в културен пласт от IX–X век.[42] Тя е добавена към крепостната стена.

Стълбата на южната крепостна стена е разположена западно от кула № 7. Тя също е еднораменна, като стъпалата ѝ са били откъм запад. Представлява правоъгълно в долната се част тяло, което от изток и север има тристъпален цокъл. Лицата са градени от каменни блокове, споени с бял хоросан, а вътрешността ѝ е запълнена с ломени плочести камъни и пръст. Основата от грубо очукани камъни е вкопана в културен пласт. Тя също не е конструктивно свързана с крепостната стена. Заложена е на едно ниво със зазидания вход на кула № 7.[43]

Третата стълба се намира в северния край на западната крепостна стена, при кула № 4. Тя е по-малка от първите две и в план също е правоъгълник, долепен до лицето на стената, но не е конструктивно свързана с нея. Градена е от преупотребени блокове на кална спойка, подредени стъпаловидно. Положена е направо върху тогавашния терен, без основа. Нивото ѝ съвпада с нивото от втория период от използването на крепостната стена.[44]

ПАРАПЕТ И ЗЪБЕРИ

Данните за начина, по който са завършвали стените и кулите във височина, са изключително оскъдни. Това позволява да бъдат направени само предположения, някои от които остават спорни. В най-горната си част те са завършвали с площадка за отбрана и придвижване на защитниците на крепостта. Откъм външната страна тя е била ограничена с парапет, чиято ширина и височина може само да се предполага. Възможно е каменните блокове на парапета от външната страна да са били облицовани с тухлена зидария, каквито податки има за западната порта.[45] Върху парапета са иззидани зъбери, а отгоре им са поставяни капаци. Най-вероятно зъберите са били издигнати от камъни, както и капаците. Откритите в Плиска капаци на зъбери позволяват да се изчисли размерът на зъберите. К. Шкорпил дава размер на капаци за зъбери, които са с дебелина 0,28 м. По страничните им триъгълни стени са открити четвъртити отвори, което показва, че те са били поставяни по два или три един до друг. От размерите и броя на поставените един до друг камъни става ясно, че зъберите са били с дължина между 0,56 и 0,84 м, а ширината им е била 0,50 м.[46] Билото на капаците е било поставяно успоредно на стената.[47]

ИЗВОДИ

Регистрираните преустройства и ремонти по крепостните съоръжения на плисковската крепост влизат в хронологическите рамки от началото на IX век, когато е построена крепостта, до средата на XI век, когато е претърпяла разрушение, след което не е била възстановена и е престанала да изпълнява функциите на отбранително съоръжение. Основен въпрос, който не е получил задоволителен отговор, е за периодите и етапите на преустройства на крепостните съоръжения. По-трудно ще се откроят отделните ремонти, понеже следите от тях са малки, а и поддръжката на крепостните стени е извършвана постоянно.

От гледна точка на начина, по който са извършени преустройствата – главно при портите и кулите, и използвания за тях материал могат да се набележат няколко основни периода, в рамките на които се наблюдават отделни етапи на второстепенни промени.

Първият период е представен от самия строеж на крепостта. Той се датира традиционно в началото на IX век и обикновено се свързва със строителната дейност на хан Омуртаг. Материалът, открит при проучванията на крепостните стени и порти, не противоречи на тази датировка. Със строежа на крепостта се свързват редица бъркала, открити покрай стените. Те са служели за приготвяне на разтвора, използван за спойка между блоковете от стените, и в пълнежа между лицата им, а така също и за обмазване лицата на фугите. Регистрираните бъркала обаче са в различна стратиграфска позиция спрямо стената. Някои от тях са свързани със строежа, а други – с преправки и ремонти. Единствените различия между бъркалата се наблюдават във функционалното им предназначение. От общата група се отделят тези, в които се е приготвял хоросанът със ситно счукана тухла, предназначен за обмазване лицата на фугите. Те обикновено са с по-малки размери. В публикациите обаче такива данни обикновено липсват.

При допълнителни проучвания са регистрирани редица данни, позволяващи по-точна стратиграфия на напластяванията покрай крепостните стени. При тях са регистрирани и бъркала от времето на строежа на стените.[48] В последните години при проучване на сектор от южното трасе на източната крепостна стена бяха разкрити няколко бъркала, които хронологически се свързват с четири етапа на строеж и ремонт на стената.[49] Редица елементи, свързани със строежа на стените, все още не са проучени напълно. Това проличава от факта, че пред външното лице на източната крепостна стена, на север от портата, бе регистрирана яма за гасене на вар, необходима за изграждане на стената. Тя е с ширина 2,40 м при дъното, което се достига на дълбочина около 1,30 м от тогавашния терен. На 1,80 м пред външното лице на стената беше разкрито изцяло едно хоросаново бъркало, а част от второ остава в неразкопан терен. Оформени са от изток и запад с по две вертикални тухли, а от север и юг – с по една предназначени са за приготвяне на хоросанова смес за измазване на лицевите фуги и се свързват със строежа на стената. Времето на използването им се установява чрез керамичния материал, характерен за най-ранните хоризонти на Плиска.[50] Вероятно като етап тук трябва да поставим и зазиждането на потерната в северната част на западната крепостна стена.[51] В този период трябва да попадне и пробиването на входа на тайния ходник под южната крепостна стена, и регистрираните преустройства в него – повдигане на пода и зазиждането му. Все още не е точно определено времето на неговото функциониране, но обстоятелството, че след изоставянето му върху част от неговото трасе лягат основите на езическия храм под дворцовата църква, дава една по-тясна дата най-късно до средата на IX в.[52] Напълно е възможно проходът под стената да е продължил функционирането си и след изоставянето на ходника, превръщайки се в своеобразна потерна.

Първото голямо преустройство на крепостта се наблюдава чрез промените в прохода на портите. Принципът на преустройствата при източната, западната и северната порта, начинът на изпълнението им и материалът, вложен в тях, говорят за едновременност на замисъла и изпълнението. През това време навярно започва използването на тухлата като строителен материал в горната част на портите. Регистрираният паднал тухлен зид при западната порта[53] произхожда от нейната горна част и по всяка вероятност е част от парапета на площадката или от горната част на портата, която е имала тухлена облицовка на стените. Характерът на преустройствата на южната порта е различен от останалите, което прави несигурно неговото включване тук. Материалите, които са открити тук и се свързват с първия строителен период, не дават ясна датировка на това преустройство.[54] Една промяна в нея все пак насочва към този период. Става дума за преизграждане на свода над прохода, което е станало преди повдигането на настилката в прохода.[55] Към този период вероятно спада пробиването на потерни в кули №№ 1 и 4, стесняването на входовете на кули №№ 4 и 10. Пробиването на допълнителни входове в кула № 4, както стана дума по-горе, е станало по различно време, но мястото на входа, водещ на север от крепостта, съвпада с мястото на допълнителния вход при кула № 1. Това подсказва възможността за тяхната едновременна направа.

Следващите моменти от живота на крепостта са доста неясни по отношение на датировката. Това прави тяхното разграничаване до голяма степен условно. Те включват вече споменатото повдигане на настилката в прохода на южната порта и свързаното с него преизграждане на свода над прохода и повдигане нивата на подовете в кулите на портата. Тук вероятно попадат и зазижданията на потерните в кръглите и петоъгълните кули, а така също и самите входове на някои от тях. Особено интересен момент се наблюдава при кули №№ 1 и 9, където със зазиждането на входовете им, водещи от крепостта, практически се прекратява достъпът до тяхната вътрешност и приземният им етаж става достъпен само отгоре или чрез дървени стълби. Като отделен период би трябвало да се обособи изграждането на трите стълби покрай стените. Тук попада и преизграждането на югозападната кръгла кула, която в даден момент е претърпяла сериозни разрушения. През това време вероятно е станало и преграждането на проходите на северната и южната порти с камъни. С последния период трябва да свържем времето, когато крепостните съоръжения престават да изпълняват отбранителните си функции и започват да се използват за жилища от обикновеното население. Този период е относително точно датиран към средата на XI век.

Особено сложно стои въпросът за датирането на отделните етапи на преустройства и ремонти по крепостните съоръжения. Регистрираните мащабни преустройства най-вече по портите говорят за все още голямото значение, което е имала крепостта. В същото време присъствието в този период на подземния таен ходник под южната крепостна стена е ясен признак, че те не излизат извън границите на IX век. Следващият по-ясен момент е свързан с появата на стълбите покрай източната, южната и западната крепостна стена. Те се свързват с византийското присъствие в Плиска.[56] По това време или по-рано трябва да се постави и повдигането на входа на кула № 7, тъй като нивото на каменната стълба западно от нейния вход е съобразено с нивото на входа ѝ след повдигането му. Дали в този период попадат и останалите зазиждания на входове в петоъгълните и кръглите кули, е трудно да се установи. Сравнително точно се датира и времето, когато крепостните съоръжения се превръщат в жилища на част от населението – в средата на XI век, когато са регистрирани масови нашествия на печенези.

Причините за извършените ремонти и преустройства най-често се свързват с вражески нашествия, в резултат на които крепостта е претърпяла разрушения. Голяма е вероятността някои от тях да са резултат от природни бедствия. В изворите се споменава за няколко големи земетресения през IX–X век.[57] Преки писмени данни за такова бедствие, сполетяло земите на днешна Североизточна България, липсват, но има някои археологически данни, които подсказват такава възможност.[58] Все пак трябва да се каже, че точните обстоятелствата, довели до извършените преустройства, все още не са достатъчно ясни. Възможните причини остават до голяма степен в сферата на предположенията.

---

[1] **_Л. Дончева-Петкова._** Западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.). – Плиска–Преслав, 1, 1979, 81–82; **_Р. Василев_**. Източната крепостна стена в Плиска (Разкопки през 1972–1974 г.). – Плиска–Преслав, 1, 1979, 98–99; **_И. Захариев_**. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971–1974 г.). – Плиска–Преслав, 1, 1979, 108–109; **_С. Михайлов_**. Разкопки на Западната порта в Плиска. – ИАИ, XXXIV, 1974, 205–250; **_В. Антонова, С. Витлянов_**. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (Археологически разкопки 1973–1975 г.). – Плиска-Преслав, 4, 1985, 45-47; **_Л. Дончева-Петкова_**. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973–1977 г.). – Плиска–Преслав, 4, 1985, 92–95; **_Т. Балабанов._** Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977–1978). – Плиска–Преслав, 4, 1985, 117–118, 121–124; **_А. Милчев._** Разкопки около Южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 191–193, 198–199.

[2] Благодаря на н. с. Янко Димитров и Христина Стоянова за разрешението да използвам снимки от техни разкопки.

[3] **_С. Михайлов._** Цит. съч., 206–207; **_Т. Балабанов._** Цит. съч., 128–129.

[4] Сондажът е направен през 2001 г. при разкопки на ст. н. с. Рашо Рашев и ст. н. с. Станислав Станилов, на които благодаря за предоставената ми информация.

[5] **_Л. Дончева-Петкова_**. Разкопки на западната крепостна стена …, с. 93.

[6] **_Т. Балабанов._** Цит. съч., с. 123.

[7] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит. съч., 47–48.

[8] **_Т. Балабанов_**. Цит. съч., с. 122.

[9] В публикацията е отбелязано, че спойката е от бял хоросан, но при огледа на входа се вижда, че само мазилката е от бял хоросан. **_И. Захариев._** Цит. съч., с. 112.

[10] **_И. Захариев._** Цит. съч., 111–112.

[11] **_К. Шкорпил_**. Укрепления Абобской равнины. – ИРАИК, X, 1905, 46–47; **_В. Антонова, С. Витлянов_**. Цит. съч., 51–52; **_А. Милчев_**. Цит. съч., с.196, 197–198.

[12] **_А. Милчев._** Цит. съч., с. 198.

[13] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., 46–47.

[14] **_К. Шкорпил._** Цит. съч. Альбом, табл. V, разрез e–f.

[15] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит. съч., 51–52.

[16] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит. съч., 51–52.

[17] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит. съч., с. 51.

[18] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., с. 48; **_Л. Дончева-Петкова_**. Разкопки …, с. 96.

[19] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., 48–49.

[20] **_И. Захариев._** Цит. съч., 109–110.

[21] **_И. Захариев._** Цит. съч., с. 109.

[22] **_Л. Дончева-Петкова_**. Разкопки …, 98–99.

[23] **_Л. Дончева-Петкова_**. Цит. съч., 96–97.

[24] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит. съч., 49–51.

[25] **_Т. Балабанов._** Цит. съч., с. 123.

[26] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., 49–53.

[27] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., с. 54; **_Т. Балабанов_**. Цит. съч., 123–124.

[28] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., с. 52.

[29] Пак там, с. 50, 53.

[30] Пак там, с. 54, 57.

[31] **_Т. Балабанов._** Цит съч., 118–119.

[32] **_К. Шкорпил._** Цит. съч., 55–56.

[33] **_С. Михайлов._** Цит. съч., 209–216, 220–221.

[34] Пак там, 217–220.

[35] Пак там, с. 209.

[36] Пак там, 209–221.

[37] **_А. Милчев_**. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска (1963–1970). – Плиска–Преслав, 4, 1985, с. 20, 22–23.

[38] **_С. Михайлов._** Цит. съч., 212–214.

[39] **_А. Милчев_**. Разкопки и проучвания …, 18–20.

[40] Пак там, 17–24, 28–29.

[41] Пак там, 21–26.

[42] **_К. Миятев._** Нещо за каменната крепост на Плиска. – Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, по случай 80-годишнината му, 1958, с. 598; **_Т. Балабанов._** Цит съч., с. 125.

[43] **_И. Захариев._** Цит съч., 110–111.

[44] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит съч., с. 52.

[45] **_С. Михайлов._** Цит. съч., с. 226.

[46] **_К. Шкорпил._** Постройки в Абобском укреплении. – ИРАИК, X, 1905, с. 63.

[47] **_С. Михайлов_**. Цит. съч., с. 247.

[48] **_Я. Димитров._** Към стратиграфията на Вътрешния град Плиска. – ИИМШ, 8, с. 277.

[49] Разкопки на Я. Димитров и Хр. Стоянова, на които благодаря за предоставената информация. Вж. също **_Я. Димитров, Хр. Стоянова_**. Плиска – югоизточна периферия на Вътрешния град, разкопки през 2002 година. – АОР през 2002 г. София, 2003, с. 121.

[50] **_П. Георгиев, Т. Балабанов, С. Иванов_**. Вътрешно землено укрепление на Плиска – сектор източна порта. – АОР през 1999–2000 г. София, 2001, с.125. Благодаря на ст. н. с. Павел Георгиев за предоставения материал от проучването.

[51] **_В. Антонова, С. Витлянов._** Цит съч., с. 48.

[52] **_С. Михайлов._** Дворцовата църква в Плиска. – ИАИ, XX, 1955, с. 238; Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архи-

тектура. – Археология, 1964, 2, с. 17.

[53] ***С. Михайлов.*** Разкопки на западната порта..., 225–226.

[54] ***А. Милчев***. Разкопки и проучвания..., с. 23, 34, обр. 18, 19, 33; ***П. Георгиев***. Рец: Плиска-Преслав, том 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. София, 1985, 224 с. – Археология, 1986, 2, с. 49.

[55] ***С. Бояджиев.*** Портите на прабългарските крепостни стени. – Плиска–Преслав, 2, 1981, с. 138.

[56] ***Т. Балабанов***. Цит. съч., с. 128.

[57] ***V. Grumel***. La Chronologie. Paris, 1958, 479–480.

[58] ***С. Станчев.*** Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. – Преслав, I, 1968, с. 61; ***П. Георгиев, С. Витлянов***. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001, с. 28.

OBSRVATIONS ON THE CONTRUCTION FEATURES OF THE STONE FORTRESS IN PLISKA

Stanislav Ivanov

The present article focuses on the stone fortress of Pliska from the viewpoint of its manner of construction. The fortifications considered separately enable one to distinguish the general and specific traits in their construction, renovation and reconstruction. On the basis of comparisons and stages in the building history of the Pliska fortress several main stages of construction are set out, within which are separated concrete stages connected with larger or smaller renovations and reconstructions. The available information does not enable perfect dating and it is only possible to provide relative dating of the main reconstructions.

СОНДАЖНИ ПРОУЧВАНИЯ В МЕСТНОСТТА СТАМБОЛ ЙОЛУ КРАЙ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев

Ниската крайречна тераса в близката източна околност на Велики Преслав, известна като Стамбол йолу, отдавна е сред наблюдаваните от проучвателите на Симеоновата престолнина терени.[1] С повече сведения и материали за живота и нейното минало обаче разполагаме след 1967 година.[2] И особено след системните разкопки на проучената там християнска базилика от IX–X век.[3]

В следващите редове ще задържа вниманието си на археологически резултати, постъпили от сондажните изкопи върху терасата през 1984 и 1985 година. Сондажният характер беше наложен от дейности на селскостопански машини в попадащата на терасата овощна градина на АПК „Велики Преслав".[4] Използваните от механизаторите машини попадат освен на системно разкритата базилика, за която вече стана дума, на няколко места на терасата и на каменни основи и следи от други постройки, чието разкриване, проучване и документиране проведохме на два пъти в продължение на общо 30 дни. Не е излишно да отбележа, че проучванията се съпътстваха от пречки и трудности, свързани с грубите нарушения на машините, от една страна, а от друга – със спазване искането на инвеститора (АПК „Велики Преслав") за проследяване и разкриване на стени и основи само между новозасадените овощни дървета и след документиране – връщане на пръстта отново в изкопите. Всичко това изискваше не само време, но преди всичко и средства за заплащане, с каквито не разполагахме.

Сигурните следи от градежи с наличие при тях на археологически материали (главно хоросанени буци, камъни, строителна керамика и др.) се групираха на две места: източно от разкритата християнска базилика и на около 250–300 м на запад от нея, където се долавяше с елипсовидното си очертание значителна по размери издатина над терена.[5] По споменатите причини усилията си за сондажни проверки насочихме към тях. За крайна цел си поставихме установяване и изясняване на характера на монументалната базилика и евентуалната ѝ връзка с градежи и постройки в непосредствена на нея близост. И още, разбира се, доколкото при създадените условия е възможно, да се осветли картината за облика и характера на рушевините, скрити под издатината на запад от базиликата (обр. 1).

Сондажното проучване се проведе на два пъти: в края на лятото през 1984 година в продължение на 20 дена и през есента на следващата 1985 година – десет дена. Трябваше да започнем от източната част на площадката със стъпилата отгоре ѝ дълбока основа на олтарните апсиди.[6] Поради изпускане от хидрантите, преливане на водата от напоителните канали и заливане на площадката се наложи да започнем от издатината западно от базиликата.[7]

В поставените на издатината траншейни изкопи на дълбочина 0,50–0,80 м се попадна на каменни основи от местен ломен камък, свързани с бял хоросан, и на няколко хоросанени площадки (обр. 2_{1-9}; 3_{1-5}). На места в траншейните изкопи се попадна на варовикови блокове с полепнал по тях хоросан и на два силно обезличени къса от варовиков корнизен дял. Вън от съмнение беше, че плуговете на механизаторите при дълбоко оране са разкъртили и обезличили основи и стени на значителна постройка. За последното насочват и площадките, изградени с речни волутъци от коритото на протичащата наблизо р.Тича (Камчия), залети обилно с хоросан (обр. 3_{1-5}). След разчистване на каменните основи с чакълестите хоросанови площадки в 17 от траншейните сондажни изкопи не бе трудно да се долови с увереност както направлението, така и донякъде с разпределението си плановата композиция на

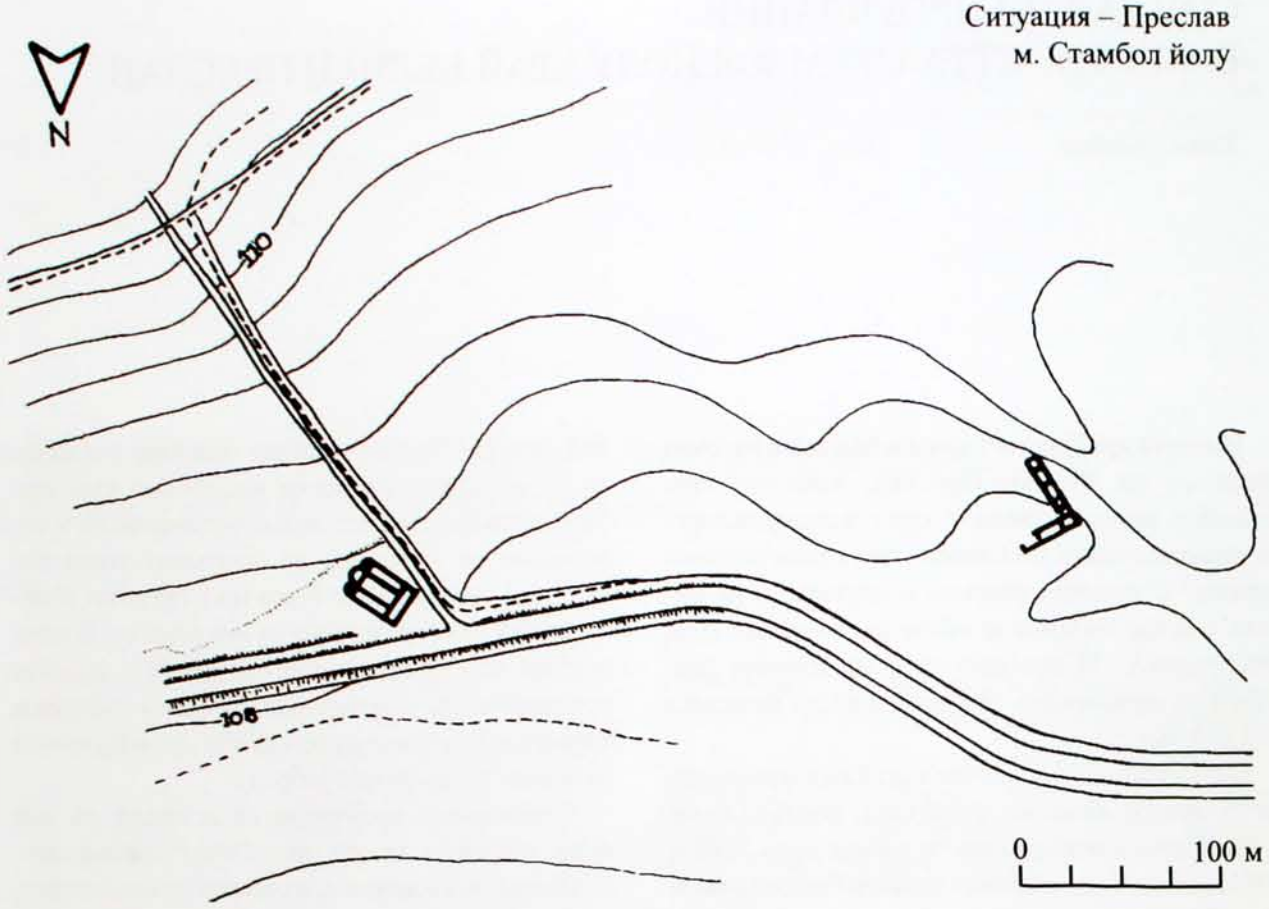

Обр. 1. Ситуация на базиликата и сондажно проучената верижна постройка на терасата в Стамбол йолу

попадащата тук постройка (обр. 4). Последната отстои на близо 320 м на запад от базиликата (обр. 1) и по отношение на плановата си композиция се състои от две, свързани под почти прав ъгъл верижни звена (обр. 4, 2_{1-9}).

Първото звено се намира в близост до главния напоителен канал и се разгъва на дължина 30 м с направление изток–запад. Между дълбоко вкопаните по дължина каменни основи с дебелина 1–1,10 м са затворени четири помещения: три правоъгълни с размери 6,60 на 4,05 м и едно квадратно в западния край (4,05 на 4,05 м). Почти по цялото външно протежение на дългата северна стена са оцелели дебели 0,20–0,30 м хоросанени подложки от речни волутъци с хоросан. На няколко места се наблюдават сигурни следи от лемежи и гребла на машините на механизаторите при изораване на терасата. Тогава плочестите каменни настилки ще да са били все още свързани с тези дебели, вероятно дворни хоросанени подложки. На нивото на подложките разчистихме и документирахме и един от оставените отвори за влизане в първото помещение на корпуса (обр. 2_9, 4). Вън от съмнение е, че се касае за дворни настилки от едрозърнести местни плочести камъни, каквито и до днес се добиват в отстоящата на 4–5 км кариера при днешното с. Драгоево. Не успяхме да установим оставени на двете дълги стени на звеното места за входове – нито откъм южната, нито откъм северната страна, обърната към затворения между двата корпуса с верижен план двор. Достъп за влизане е бил осигурен почти в средата на външната къса източна основа с ширина 1,20 м. Издаващите се пред входа два, разположени симетрично един на друг зидани пиластра още в основи насочват, че пред входа се е издавал покрит подстъп площадка (обр. 4). Влизането от помещение в помещение също е било осигурено с оставени входове, разположени анфиладно в една ос по средата на разпределящите ги къси стени (обр. 4). Следи от хоросанени подложки или каменни и тухлени подове няма оцелели.

Второто верижно звено на постройката е с приблизително еднакви с първото размери.

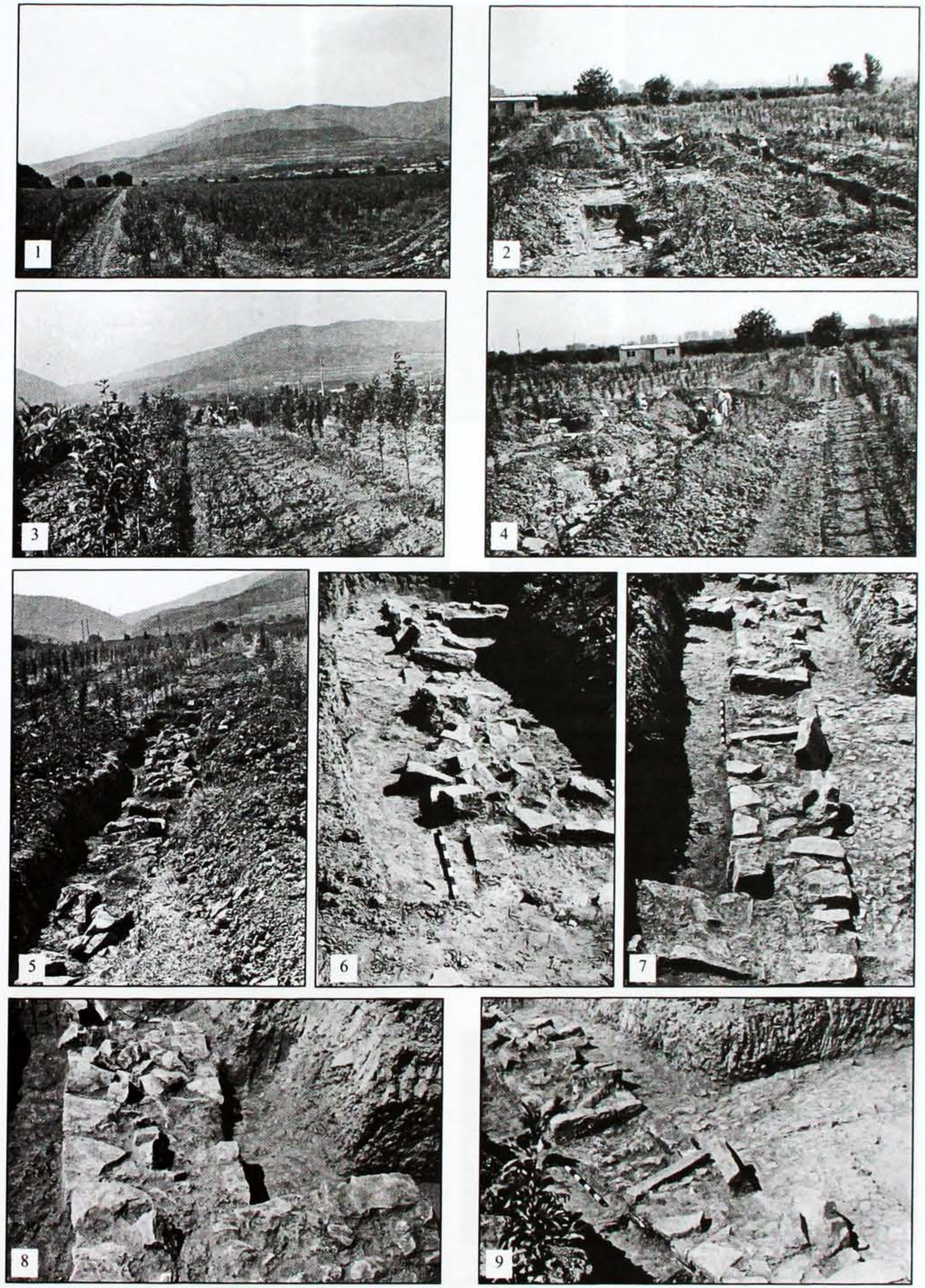

Обр. 2. 1–4. Сондажни изкопи върху терасата в Стамбол йолу;
5–9. Каменни основи от постройка с верижен план в някои от сондажните изкопи (IX–X в.)

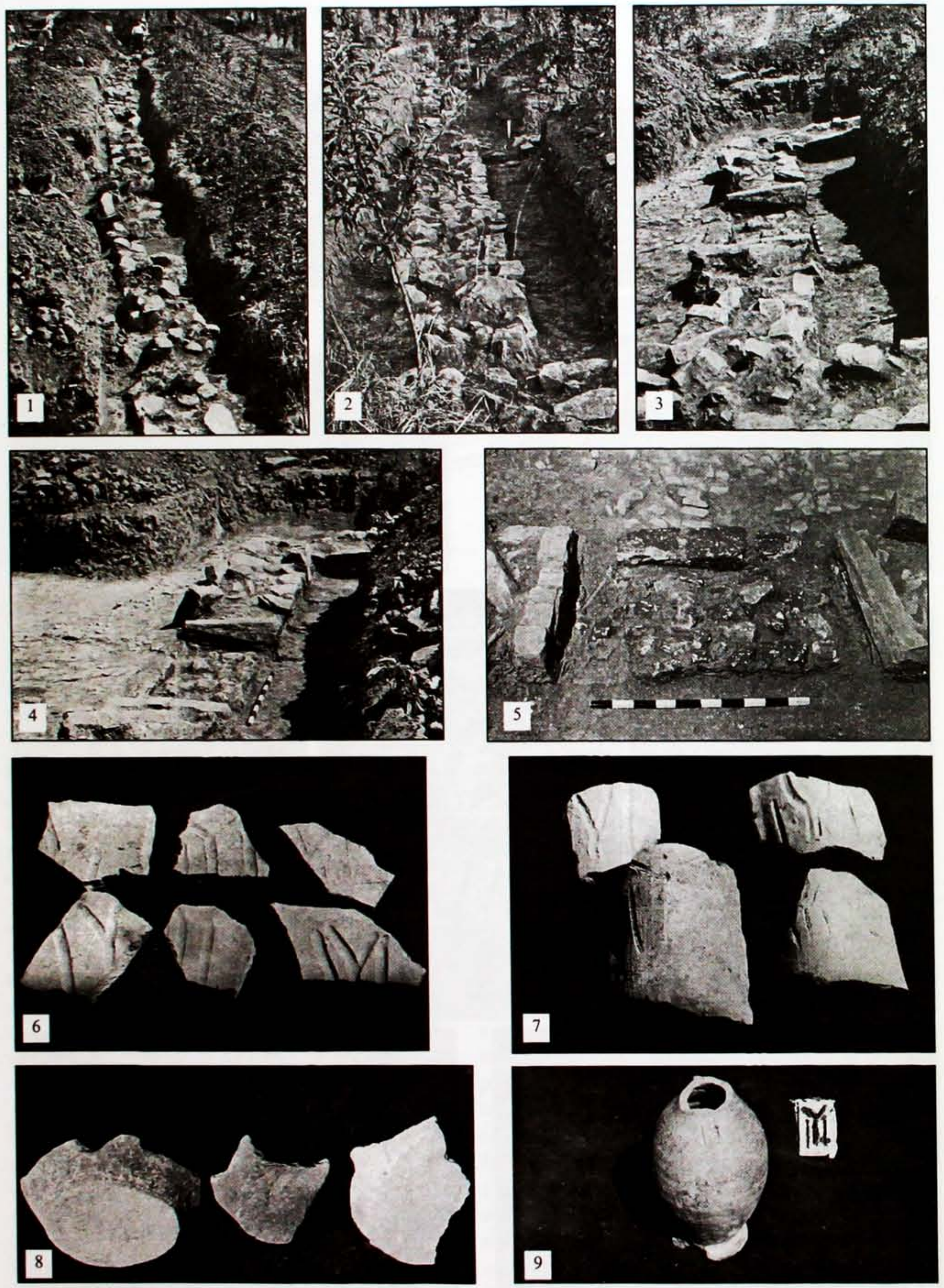

Обр. 3. 1–5. Каменни основи на верижна постройка (IX–X в.); 6–7. Фрагментирани покривни керемиди (тесни и широки) с вдълбан с пръсти преди изпичането ипсилон с хасти IYI (IX–X в.); 8. Фрагменти от дъна на старобългарски глинени съдове (IX–X в.); 9. Каничка от сива глина с глазирани в светлозелено стени и врязан на плещите ипсилон с хасти IYI (IX–X в.)

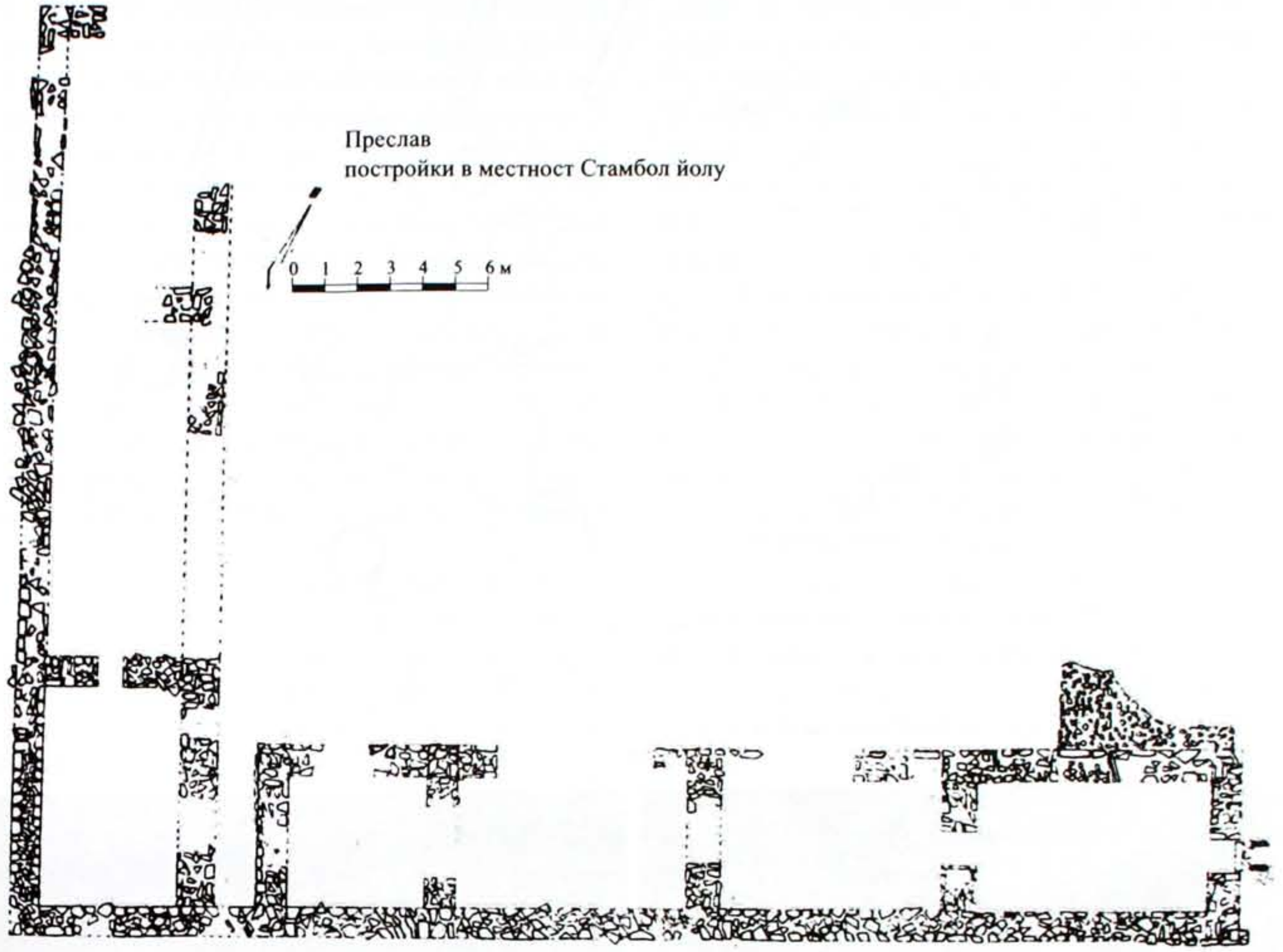

Обр. 4. План на сондажно разкритата постройка върху терасата в Стамбол йолу (IX–X в.)

Следва с направление север–юг (обр. 4). С известна сигурност може да кажем, че неговото пространство е било разпределено в три големи правоъгълни помещения. Помещенията от север и от юг са еднакви (размери 6,60 на 4,05 м). За сигурното разпределение на пространството между тях са ни лишили да съдим механизаторите. Пред известни трудности за цялото проследяване на основата, която затваря звеното от изток, ни изправи запазването на овощните дървета. Същото се оказа пречка и за сигурно установяване броя на помещенията с местата за оставени отвори за влизане в тях. Няма да сме далеч от истината, ако приемем, че в него е била повторена схемата от първото верижно звено и че влизането от помещение в помещение е било решено анфиладно. За това с определеност подсказва установеният отвор в средата на южното помещение (обр. 4). За едновременно изграждане на двете верижни звена насочват също така еднаквостта на материалите и начинът на изграждане.

Дълбоко вкопаната каменна основа на постройката насочва, че тя ще да е имала и етаж над приземието. За това с определеност говори и оставеният от строителите в ъгъла между двете нейни звена коридор, широк 1,20 м. Той е отворен от север към евентуален вътрешен двор и в него ще да е била вместена дървена или зидана от камък стълба за изкачване и влизане в помещенията на етажа над приземието. Следи от тухлени или каменни подове в приземието липсват. Най-вероятно е подовете да са били от трамбована глина или дървени.

Не успяхме да се сдобием с каквито и да било наблюдения и материали за вътрешността на постройката – обзавеждане, наличие на някакви съоръжения, свързани с отопление и някакви производства. Намерените отвън и отвътре на основите в голямо количество фрагментирани покривни керемиди (тесни и широки) изглежда са се свлекли от дървената конструкция на двускатно изградения ѝ покрив. Пред отвора за входа от изток на първото верижно звено се откриха късове от мраморни плочи, някои със скулптурирани по тях палметни фризове

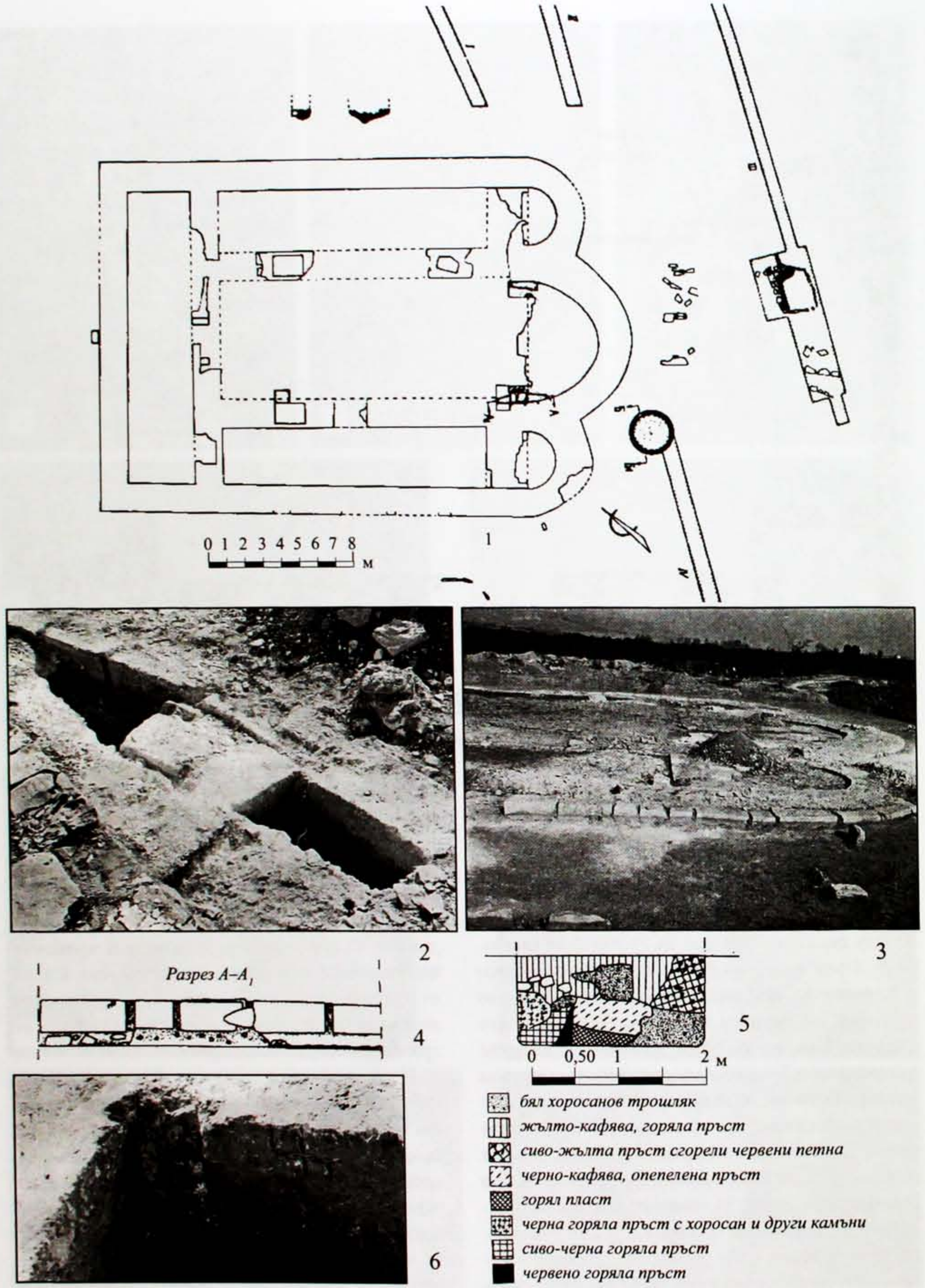
0 1 2 3 4 5 6 7 8 м
1
2
3
Разрез А–А$_1$
4
0 0,50 1 2 м
5
6
бял хоросанов трошляк
жълто-кафява, горяла пръст
сиво-жълта пръст сгорели червени петна
черно-кафява, опепелена пръст
горял пласт
черна горяла пръст с хоросан и други камъни
сиво-черна горяла пръст
червено горяла пръст

Обр.5. 1. План на базиликата с местата на сондажите; 2–4. План на основата на базиликата с разрез А–А$_1$; 5. Разрез на пещ-варница Б–Б$_1$; 6. Каменен блок с вдълбан знак на свастика в сондаж отвътре на южната основа на базиликата

и кръстове, известни от много места на преславския дворцов център с известната Кръгла или още Златна Симеонова църква.[8] Не е излишно да отбележа, че такива има постъпили и от проучените в тази източна околност на Велики Преслав базилики от IX–X в.[9] Твърде възможно ни се струва последните да са били разнесени дотук от греблата с плуговете на селскостопанските машини. Същото обяснение може да се приеме и за късовете от подпокривен варовиков корнизен дял с обол полуцилиндричен торус и две плочки от сив мрамор за подова настилка от типа opus sectilae. За другите находки, намерени върху пространството на издатината, криеща развалините на проучената по сондажен път постройка, ще говорим по-нататък.

Плановата композиция на разкритата постройка е отдавна засвидетелствана в жилищната архитектура на Средновековна България. Основна съставка в нейния план се явява четвъртитото (квадратно или правоъгълно) помещение, от редуването и свързването на което се изграждат и образуват двусъставни, трисъставни и многосъставни постройки, разгънати и подредени най-често във форма на буквите Г, Т или П. С простотата на формите си верижните по план сгради не представляват трудности от технически и конструктивен характер, поради което са намерили широко място в разностранния живот на старобългарското градско население. През X век този план се среща не само в столичните центрове Плиска и Преслав, но и в отдалечени от тях места, като градището при с. Долно Церово, Благоевградско[10], крепостта в Перник,[11] селището при Минерални бани, Хасковско,[12] и други. За старобългарските строители, запознати с каменното надземно изграждане на едноделното жилище, едва ли е представлявала трудност лесно постижимата във всяко едно отношение планова композиция на верижните постройки, които, според Кр. Миятев, водят началото си по нашите земи още от античността.[13] През Средновековието у нас тяхното използване продължава и през годините на Второто българско царство.

Изгражданите в продължение на години от верижни звена ансамбли, с преправките и преустройствата, на които са били подложени, понякога се явяват сериозна пречка за установяване на точното им предназначение. При това положение само върху единствено сигурните данни на плана, строителните материали, начина на градеж и някои архитектурни детайли, попаднали твърде често като сполии и не касаещи вътрешното или външното оформление, се прибягва с увереност при тяхното реконструиране. При разкритата тук сграда трудностите са много и в тази посока отчасти можем да се опрем на открити постройки и комплекси от IX–X век в Плиска и Преслав. Особено близка е връзката, която терасата в Стамбол Йолу намира с ниската крайречна част на Външния град на Велики Преслав, наречена Селище, и проучените върху нея верижни постройки и ансамбли.[14] Всъщност е повече от ясно, че се касае за разделяна от р.Тича една и съща тераса. Постройките с верижен план като разглежданата наред с условия за битуване и живеене предлагали възможност за занаятчийски дейности и търговски обслужващи нужди. Този тип сгради се оказал извънредно удобен за настъпилия стопански и културен подем в живота на старобългарското общество в столичните центрове през IX–X век. Той намерил широко приложение в изграждането на отделни жилища, работилници, търговски магазини, бани и особено в оформянето на затворената планова композиция на старобългарските манастирски ансамбли.[15] Можем само да съжаляваме за това, че сондажното проучване на сградата не ни позволява на този етап да разкрием цялата нейна планова композиция с всичките звена и с повече материали и наблюдения за нейната връзка с попадащи евентуално върху терасата други внушителни монументални църкви, като споменатите вече на изток от нея базилики.[16] Само тогава нашата характеристика би се основавала на по-уверени изводи.

Втората част от сондажите се проведе през късната есен на следващата 1985 година (обр. 5) и те продължиха десет дена в непосредствена близост на изток с олтарните части на базиликата (обр.1). От поставените 6 сондажни изкопа оправдан интерес предизвика означеният под номер 5. Разкритата в него на дълбочина 0,50–0,70 м пещ–варница е от годините на османското владичество. Тя е до най-малка подробност аналогична с откритата преди години такава пещ при известната базилика в Сакалова могила.[17] В тази пещ са били изпечени на вар варовиковите блокове от градежа на базиликата с декоративния мраморен материал. От останалите 5 сондажни изкопа постъпиха малко на брой материали, главно старобългарска керамика – битова и строителна. По-голям интерес заслужават няколко бронзови предмета: двойно печатче амулет с представено върху миндаловидните му звена изображение на заек (обр.$6_{3а,б}$); бронзов медальон с отвор за носене и врязани върху двете му страни ипсилон с хасти и шестораменен кръст (обр.$6_{1а,б}$); кръгъл печат с врязан патриаршески кръст на едната страна и с „неясен“ надпис на другата (обр.$6_{2а,б}$); половинка от двойно печатче амулет с изображение на сърна с малкото си (обр. $6_{4а,б}$) и др. Подобни находки са известни и от други места на старобългарските средища и се отнасят хронологически най-общо към IX–X век. Те представляват извънредно голям интерес и на тяхното осмисляне преди години посветих отделно изследване.[18]

На два пъти преди започване на проучванията в сондажните изкопи на издатината, западно от базиликата, проведохме оглеждане на силно нарушения от греблата на механизаторите културен пласт върху нея. От обхождането постъпиха много интересни и разнообразни материали, в това число метални гарнитури за ремъци и облекло, византийски монети,[19] стила за писане и други, които допринасят за осветляване както на датата на строежите, така и на културата и облика на обитателите в тази близка на столичния град околност (обр. 6–9). На останалите находки, намерени преди и по време на сондажните проверки, ще се спра обобщено.[20]

СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА ОТ IX–X ВЕК

Строителната керамика от сондажите на разкритата постройка западно от базиликата се състои изцяло от покривни керемиди. Те са от двата познати типа: широки и тесни. Не успяхме да се сдобием със сигурни данни за първоначалните им размери. От събраните около 600 къса, върху вътрешната страна на 270 екземпляра от широките и външната силно извита част на 252 от тесните е вдълбан с пръсти във влажната глина преди изпичането най-често срещаният старобългарски знак ипсилон с отвесни хасти – IYI (обр. $3_{6–7}$).[21] По отношение на глината и изработката си те държат подчертана близост с подобни керемиди от много места в столичния център Преслав и Виница.[22]

БИТОВА КЕРАМИКА

В силно натрошен и обезличен вид са и оцелелите до нас фрагменти от старобългарски глинени съдове. Принадлежат изцяло на неглазирани гърнета с врязана линейна украса (обр.3_{8}) и на глазирани стомни и чаши от сива пречистена глина. Със сравнително добра запазеност се откри в сондаж № 9 каничка с яйцевидно тяло, покрити със светлозелена глазура стени и врязан с острие на плещите под отчупеното устие, фланкиран с отвесни хасти ипсилон (обр. 3_{9}).[24]

ЕДИНИЧНИ НАХОДКИ, СВЪРЗАНИ СЪС СТАРОБЪЛГАРСКИЯ БИТ, ВЪОРЪЖЕНИЕ И КУЛТ ПРЕЗ IX–X ВЕК

Всички постъпиха при второто обхождане и преглеждане на силно засегнатия при изораването терен над издатината със сондажно проучената постройка с верижен план. С бита на обитателите в Стамбол йолу са свързани нож с прав гръб, дъговидно острие и занитена към дръжката костена пластина (обр. 6_{10}). Донякъде намира близост с ножове от Плиска и Преслав.[25] Към предмети на бита се отнася и един стругован костен прешлен с пробит в центъра отвор (обр. 7_{21}). Горната му заоблена страна е украсена с врязани концентрични кръгове и често срещания по костени предмети мотив „птиче око“ (кръгче с отбелязан център).[26]

Със старобългарското въоръжение и снаряжение е свързана желязната шпора (обр. 6_{11}), намерена в непосредствена близост с външната източна къса стена на първия верижен корпус на разкритата сондажно постройка (обр. 4). По форма стои съвсем близо до желязна шпора от Велики Преслав, публикувана от В. Йотов.[27]

На християнския култ с голяма вероятност можем да отдадем силно фрагментираните сребърна чаша и бронзова кадилница. (обр.$7_{17 \text{ и } 20}$). За сигурната им форма поради фрагментността им е трудно с увереност да се съди. Скъпият метал и богатата кована релефна украса с растителен характер при чашата отчасти насочва за връзка с известната преславска чаша на Сивин жупан.[28] Стигналото до нас от горния край на стените с правия устен ръб обаче не позволява да се предполага разпределението на кования плиткорелефен декор: фризово или по цялата повърхност на стените.

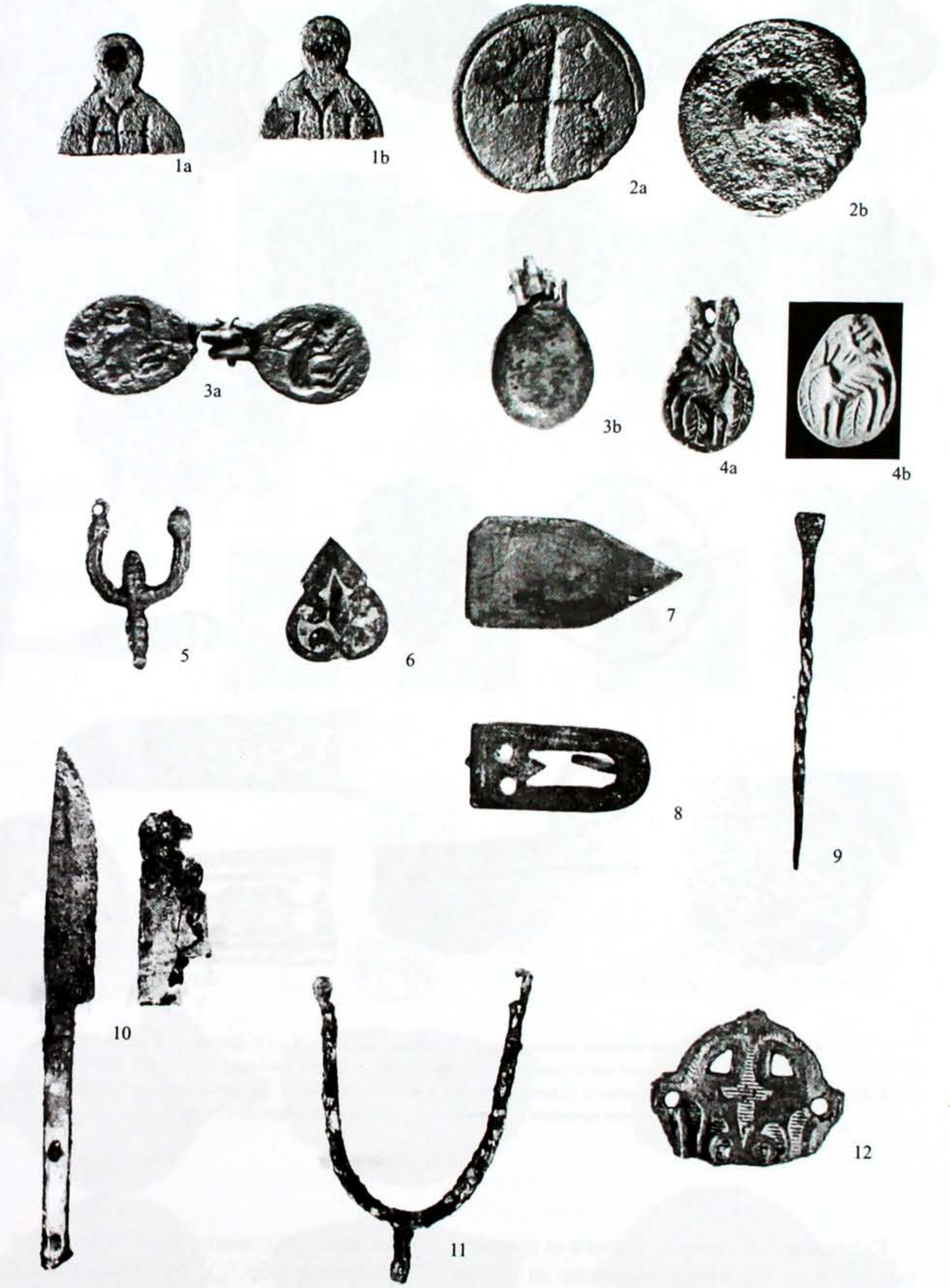

Обр. 6. 1 а, б. Двустранно печатче амулет с врязани знаци; 2 а, б. Бронзов печат с врязан шестораменен (патриаршески) кръст и неясен надпис; 3 а, б. Двойно бронзово печатче амулет с врязани изображения на заек (разтворено и затворено); 4 а, б. Половинка от двойно печатче амулет с изображение на сърна с малкото си и гипсова отливка на печатчето; 5. Бронзова обица; 6-8. Бронзови коланни апликации; 9. Бронзово писало; 10. Железен нож; 11. Желязна шпора; 12. Бронзова посребрена апликация с прорези и плосък релефен растителен орнамент.

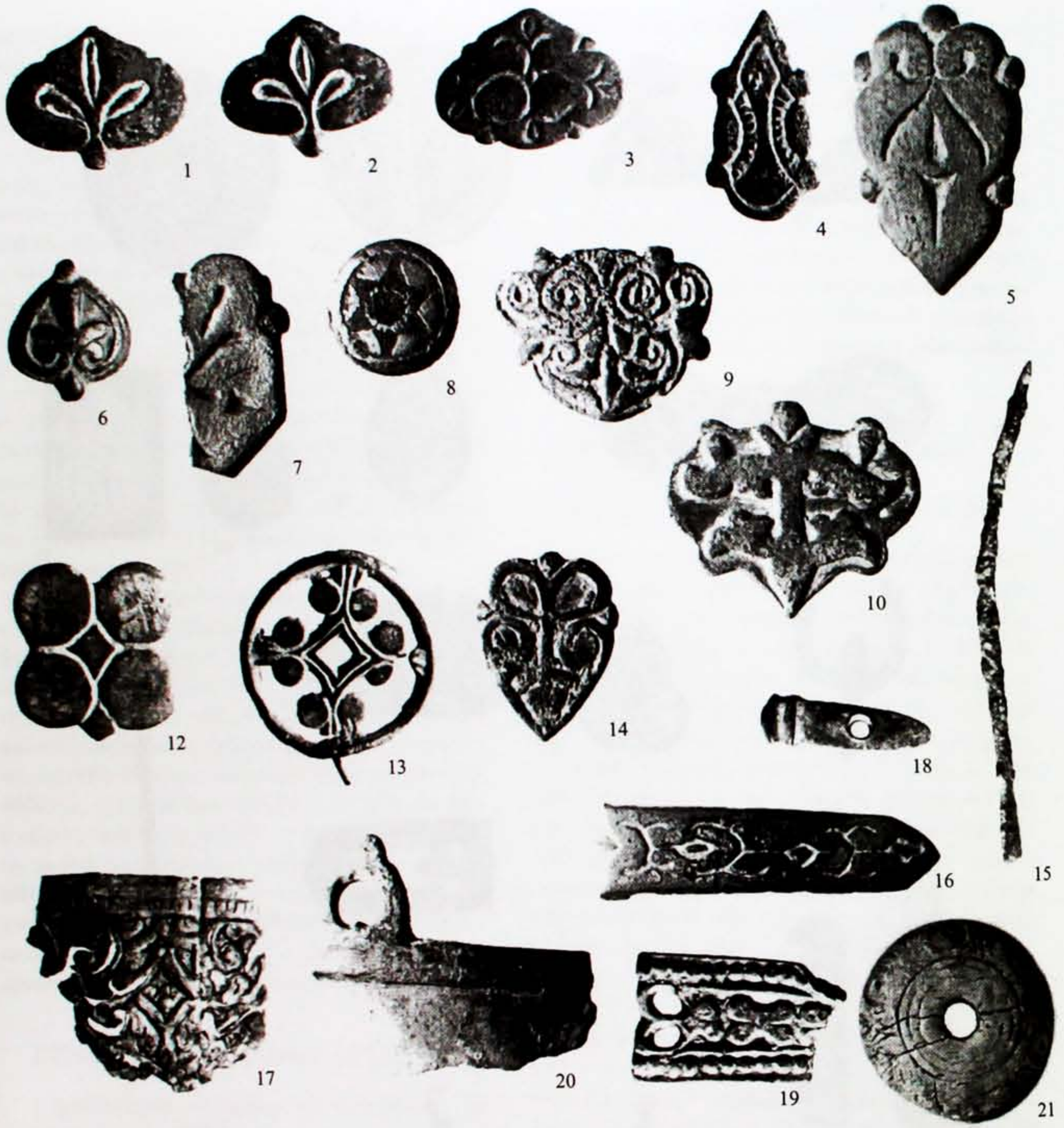

Обр. 7. 1–14. Бронзови коланни апликации; 15. Бронзово писало; 16 и 19. Бронзови коланни краища; 17. Фрагмент от посребрена бронзова чаша с кована растителна украса; 18. Бронзов щиф с клиновидна форма и кръгъл отвор от подвързия за книга; 20. Фрагмент от бронзова кадилница; 21. Костен прешлен с пробит в центъра отвор и врязана украса.

Кадилницата е отлята от бронз и от фрагментарното ѝ състояние е невъзможно да се правят изводи както за размера, така и за първоначалната форма с евентуална украса по стените. Сигурното предназначение се подсказва от издаващия се над релефно очертания пояс в горния край на стените един от кръглите отвори за верижка (обр.7_{20}). При това състояние на запазеност е трудно да се посочат аналогични находки. Най-голям брой отлети бронзови кадилници са известни от християнския Изток и по-точно – Сирия.

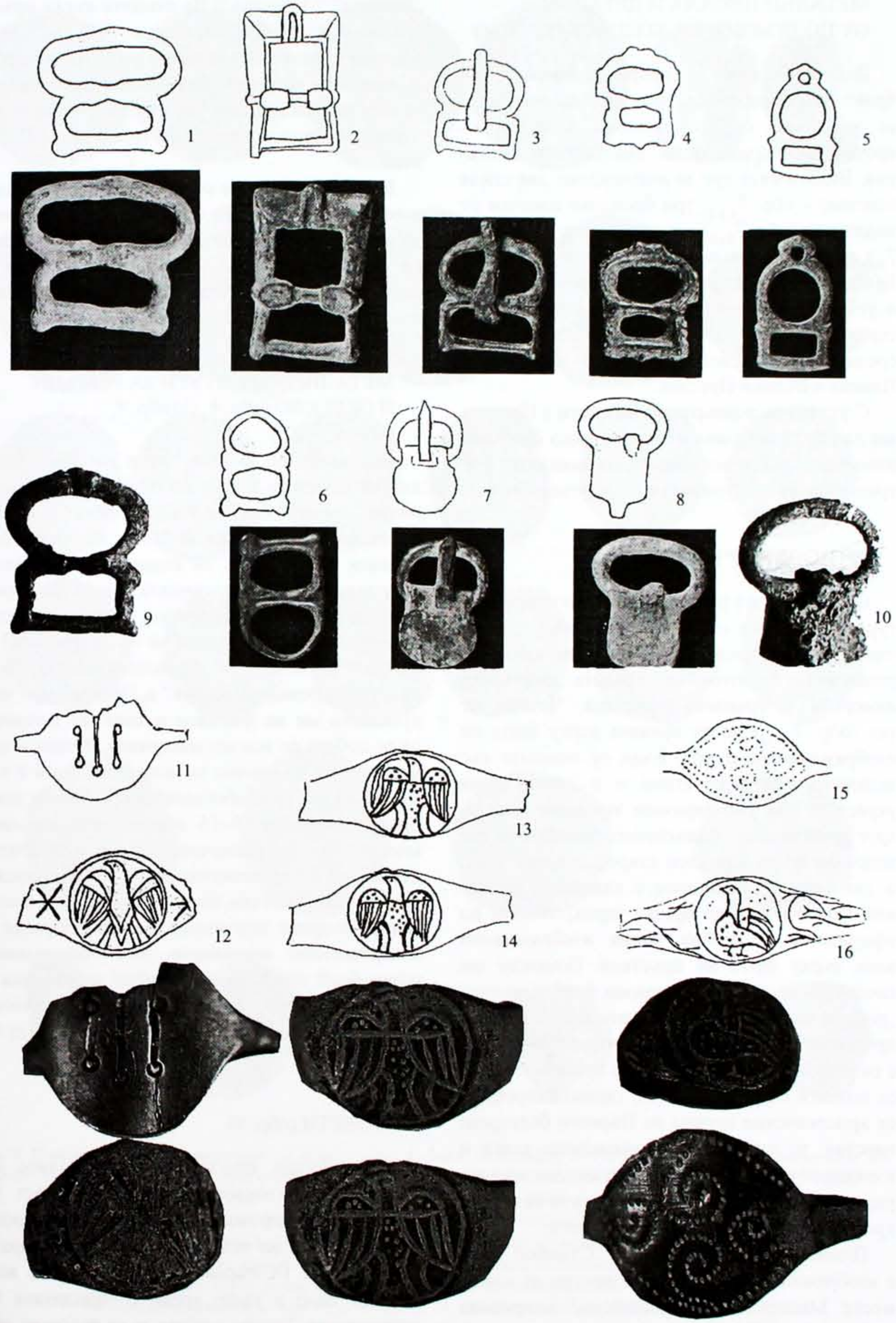

Обр. 8. 1–10. Бронзови коланни токи; 11–16. Бронзови пръстени с врязана украса (геометрична, растителна и птици)

МЕТАЛНИ ПИСАЛА И ДЕТАЙЛИ ОТ ПОДВЪРЗИИ НА КОДЕКСИ (КНИГИ)

Веднага искам да обърна внимание, че броят на находките от този род непрекъснато се увеличава от проучванията в културно-просветните средища на християнска България. Включените тук за разглеждане две стила (писала) – обр. $7_{9 и 15}$ три бронзови токички от подвързии (обр. $7_{4 и 5}$) и свързан с тях клин (обр. 7_{18}), се отнасят към познати до днес екземпляри. Бележат пълно сходство по материал, форма и устройство с аналогични на тях прибори от скрипториите и библиотеките в книжовните средища на Първото българско царство на Плиска и Велики Преслав.[29]

С украса на подвързията на книги в Преслав ще да е била свързана и една ажурена сребърна пластина с плиткорелефна щампована украса от трилистници, полупалмети и прорези (обр. 6_{12}).

БРОНЗОВИ ПРЪСТЕНИ

От събраните в разрушения от плуговете културен пласт над откритата сондажно сграда, главно в пространството на оформения след разкопките от изток на сградата двор, бяха намерени 6 бронзови пръстена. Четири от тях (обр. $8_{12–16}$) носят врязано върху щита си изображение на птица. Един от отлетите със затворена халка пръстени е с геометрична украса от два реда врязани заловени един за друг триъгълници, фланкиращи начертание, наподобяващо на известен старобългарски знак, и две редици, запълнени с единичен, наклонен навън и плитко врязан щрих, стигащ до оформеното с двойна линия изобразително поле върху щита на пръстена. Помежду им следва по същия начин врязан фриз с мотива „рибена кост“ (обр. 8_{11}). Докато аналогиите на пръстените с птица в хералдична поза на орел с разперени криле и на гълъб с прибрани криле са познати от редица места, главно некрополи от християнския период на Първото българско царство, то пръстенът с незатворена халка и изрязан от тънка пластина елипсовиден щит и с украса от точкувани с поансон волути се отнася хронологически преди покръстването.

Подобни на пръстените от Стамбол йолу с изображения на птици са известни от много места: Мишевско, Кърджалийско,[30] некропола на средновековното селище в чашата на язовир „Виница“,[31] Преслав.[32] На птиците върху пръстените с тяхната символика и стил посветих наскоро отделно разглеждане на друго място и тук няма да задържам вниманието си.[33] Включените за разглеждане тук от Стамбол йолу се отнасят в хронологическите граници на IX–X век.

Към пръстените се отнася и една лята бронзова обица от терасата (обр. 6_5), която е отдавна позната в старобългарските накити за украса на главата от IX–X век и многократно е засвидетелствана в голям брой средновековни селища и некрополи.[35]

МЕТАЛНИ ГАРНИТУРИ ЗА РЕМЪЦИ И ОБЛЕКЛО (обр. $6_{6–8}$) (обр. $7_{1–16 и 19}$) (обр. $8_{1–3 и 7–10}$)

Бележките си за тази група находки оставих не случайно в края на разгледаните материали. Техният брой е респектиращо голям и е в съгласие с интереса, който те повдигат. Постъпили преди цели 20 години, материалите са оставени с документацията (освен фотографиите и някои от графичните рисунки) на съхранение в Научния архив на АИМ при БАН – филиал Шумен, и в Археологическата база на музей „Велики Преслав“ в Преслав при напускането ми на филиала и това ми попречи да се добера до всички материали. Затова моля читателя да ме извини за включването им в тази работа по този обобщен начин. Освен това през последните 10–15 години тези находки многократно се увеличиха, макар в повечето случаи не по археологически, а по иманярски път. За почти всички токи, накрайници и апликации, въпреки огромното им разнообразие в изобразително отношение, има обнародвани голям брой студийни и статийни разработки.[36] Съвсем безспорна е и тяхната хронологическа определеност в преславската среда, от която те произхождат.

МОНЕТИ (обр. 9)

След беглия преглед на материалите от сондажните разкопки можем с увереност да настояваме за хронологическа принадлежност на проучената на този етап сграда във втората половина на IX–първата половина на X век, тоест в едно и също време с базиликата на изток от нея. Трудно е обаче да се настоява при

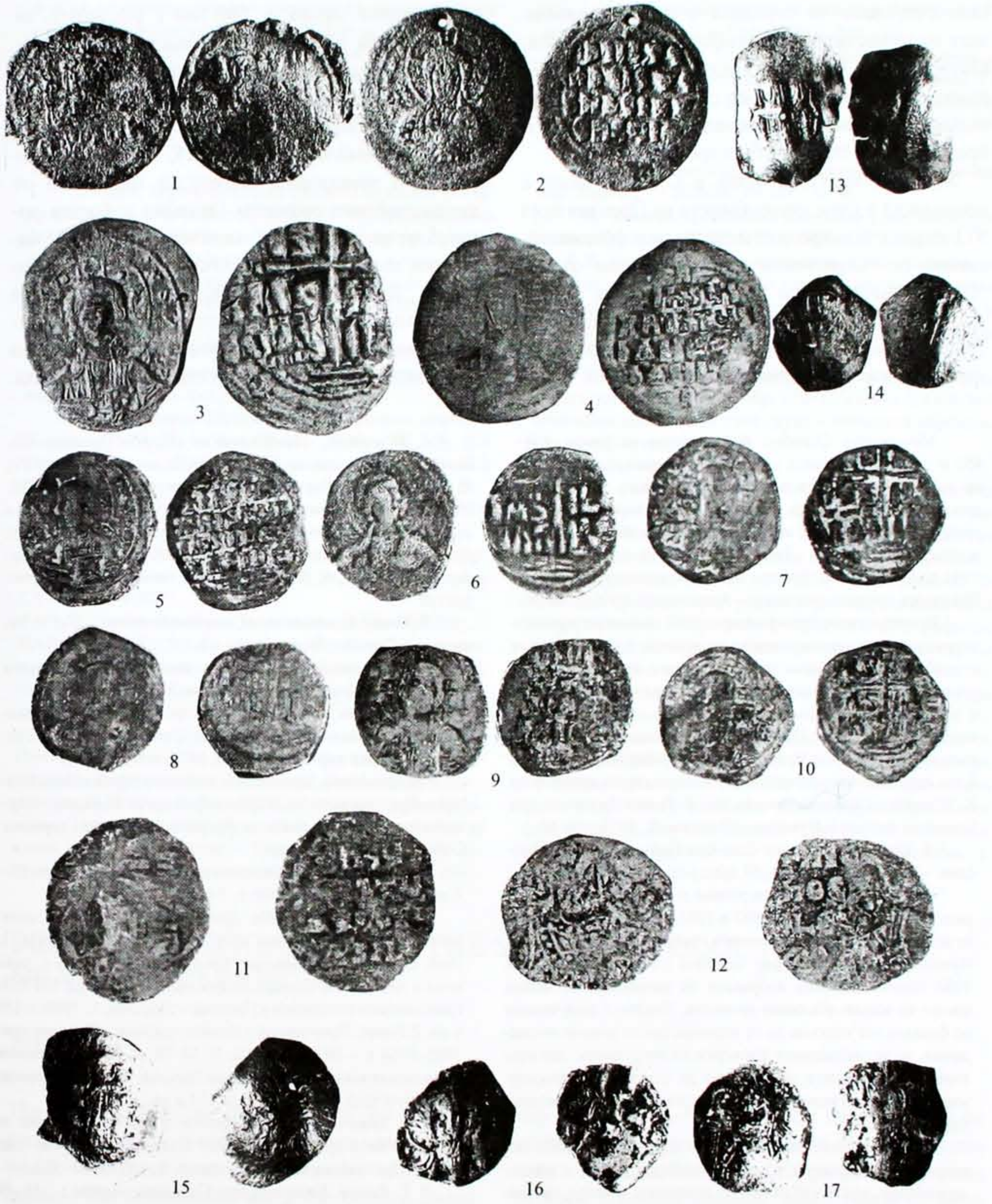

Обр. 9. Монетни находки от терасата в Стамбол йолу: 1. Фолис на Никифор II (963–969), 2. Анонимен фолис клас А–2 (976–1030–1035), 3. Анонимен фолис клас В (1030 – 1035–1042), 4. Анонимен фолис клас А (976 – 1030–1035), 5. Анонимен фолис клас А (976 – 1030–1035),6. Анонимен фолис клас В (1030 – 1035–1042), 7. Анонимен фолис клас В (1030 – 1035–1042), 8. Анонимен фолис клас В (1030 – 1035–1042), 9. Анонимен фолис клас А–2 (976 – 1030–1035), 10. Анонимен фолис клас В (1030 – 1035–1042), 11. Анонимен фолис клас А–2 (976 – 1030-1035), 12. Фолис на Константин VII (913–959), препечатан върху фолис на Роман I, 13. Българска имитация тип С (1207–1218), 14. Латинска имитация тип А (1208–1261), 15. Латинска имитация тип А (1208–1261), 16. Българска имитация тип С (1907–1218), 17. Латинска имитация тип А (1208–1261)

тази ситуация, че сградата е представлявала част от манастирски ансамбъл към базиликата. Материалите с византийски монети (обр.9) показват, че на терасата се е живяло както през годините на византийско владичество, така и през време на Второто българско царство.

Животът върху терасата в Стамбол йолу е продължил и след завладяването на Преслав през 971 година. Намерените материали и фрагменти, главно от тънкостенни глинени съдове от XI-XII век, византийски корубести монети и други показват, че мястото е било обитавано и през годините на Второто българско царство. Това ни задължи да подготвим топографска снимка на цялата тераса от 500 дка с откритото, за да може при наличието на средства да се продължи започнатото от нас археологическо проучване на тази близка източна околност на Преслав. Разкритите две монументални княз Борисови църкви, постройката, за която говорихме, и намерените интересни материали от краткотрайните разкопки (детайли с богата архитектурна декорация, многоброен знаков материал, както и стила за писане, метални апликации, коланни краища, монети и други), са достатъчно ярко доказателство за мястото, което последната е заемала в живота и миналото на предстоличен, столичен и следстоличен Преслав.

---

[1] Местността Стамбол йолу отстои на около 400–450 м от североизточния ъгъл на Външната крепостна стена на Велики Преслав и представлява ниска тераса край десния бряг на Тича (р. Камчия). За постъпили оттук археологически находки виж Инвентарна книга на Археологическо дружество „Тича“, Преслав за периода 1935–1944 г.; ***Г. Джингов.*** Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. – Археология, 1966, 2, 42–56.

[2] При сондажни проверки през 1967 година на терасата се попадна на каменни основи с тухлен под, фрагментирани старобългарски глинени съдове (сиви и с врязана линейна украса) и голям брой покривни керемиди (тесни и широки) с вдълбан в тях с пръсти във влажната глина ипсилон с вертикални хасти от IX–X век. Кратки сведения за тях се съдържат в статия за проучената от мен базилика на около 3 км източно, в подножието на известната от времето на К. Шкорпил Сакалова могила, вж. ***Т. Тотев.*** Базилика при Сакалова могила в Преслав. – Преслав, 2, 1976, 38–60.

[3] ***Т. Тотев.*** Базилика в Стамбол Йолу на Велики Преслав – Преслав, 6, 2004, с. 57 и сл.

[4] Археологическото разкриване и изучаване на базиликата в Стамбол йолу през 1982 и 1983 г. беше продиктувано от изкореняване на прасковената градина на АПК „Велики Преслав“ в Преслав върху терасата с последвалото през 1984 година дълбоко изораване за засаждане на нейно мясно на млади ябълкови дръвчета. Докато с проучвания на базиликата успяхме да се справим преди новите насаждения, то за сондажните проверки на очертаните два сектора върху терасата не успяхме да стигнем до споразумение с АПК, главно заради насадения с млади овощни дървета терен.

[5] Внимателното оглеждане на издатината преди поставяне на сондажните изкопи позволи наред с многото находки, които събрахме, да направим и някои предварителни наблюдения за облика на попадащите тук сгради.

[6] Беше разчертана и план-квадратна мрежа като продължение на тази от предните две години за проучване на базиликата и документиране на откритите находки.

[7] Издатината обхваща около 5000 кв. м площ и очертанията й видимо се долавят по отношение на разположението в лек наклон по посока запад–изток. Разчертахме 21 траншеи, ориентирани по направления изток–запад и север–юг. Спазихме поставеното изискване от страна на АПК да не се засягат младите ябълкови дръвчета.

[8] ***К. Шкорпил.*** Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години. София, 1930, с. 195, табл. XIV; ***Н. Мавродиков.*** Старобългарското изкуство. София, 1959, 205–207; ***М. Ваклинова***. Материали и производство на преславската каменна пластика. – Преслав, 5, 1993, с. 81; ***Д. Момчилов***. Пластичен орнамент преславски тип от Маркели. – Преслав, 6, 2004, 255–266 и посочената тук литература.

[9] ***Т. Тотев***. Базилика при Сакалова могила…, обр. 9; Базилика в Стамбол Йолу…, обр. 11.

[10] ***Д. Стоянова-Серафимова***. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово. – Археология, V, 1963, 4, 16–18.

[11] ***Й. Чангова***. Към въпроса за устройството на средновековния български град. – Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 91 и сл.

[12] ***Д. Аладжов.*** Крепости и селища в Югоизточна България през времето на Първата българска държава. – Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 121 и сл.

[13] ***Кр. Миятев***. Жилищната архитектура през IX–X век. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 5 и сл.

[14] ***В. Антонова и Цв. Дремсизова***. Разкопки в местността Селище в Преслав през 1960–1961 г. – Преслав, 1, 1968, с.158 и сл: ***Й. Чангова***. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав – Преслав, 2, 1977; За гражданските постройки в Преслав. – Преслав, 1, 1968, с. 139 и сл; ***Т.Тотев***. Проучвания в Новите гробища в Преслав през 1963–1964 г. – ИНМШ, 1972, V, 57–78; ***К. Константинов.*** Граждански комплекси в Плиска и Преслав – Средновековният български град. София, 1980, с. 117 и сл.

[15] ***Т. Тотев.*** Нови наблюдения и данни за облика на гражданската архитектура през Първото българско царство – Преславска книжовна школа, 1, 1995, 317–332.

[16] ***Т. Тотев***. Базилика при Сакалова могила…, 38–60; Базилика в Стамбол Йолу…, с. 57 и сл.

[17] Пак там.

[18] ***Т. Тотев***. За една група метални печати-амулети от Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, София, 1989, 365–377.

[19] За определяне на намерените 13 броя византийски монети в нарушения от машините пласт дължа благодарност на д-р Женя Жекова, зав. отдел „Нумизматика“ в Историческия музей–Шумен.

[20] Почти всички дребни метални находки от образци 6–8 са каталогизирани в подготвено от автора за печат издание с работно заглавие „Материали от близката и подалечната околност на столичен Преслав“.

[21] ***Т. Тотев.*** За една група бронзови амулети с ипсилон с хасти от Североизточна България. – Проблеми на прабългарската история и култура. 2, 1991, 5–13.

[22] ***Т.Тотев***. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, с. 138.

[23] ***Т.Тотев***. Керамични пещи в чашата на язовир „Тича“ край Преслав. – Археология, 1973, 4, 58–68; Средновековна Виница – производствен керамичен център на Преслав през IX–X в. Автореферат на дисертация. София, 1978, с. 20; Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница“ – ИНМШ, 6, 1973, 159–187.

[24] За съдовете виж ***Л.Дончева-Петкова***. Българска битова керамика през ранното Средновековие (втората половина на VI–края на Хв.). София, 1977.

25 ***Ст. Станчев.*** Материали от дворцовия център в Плиска. – ИАИ, 23, 1960, с. 29, обр. 2В15; с. 33, обр. 5Б9 и др.; ***К. Константинов.*** Прибори за хранене от Велики Преслав. – Преслав, 6, 2004, с. 274, обр. 2.

[26] ***Т. Тотев.*** За обработката на кост в средновековна България. – Археология, 1963, 3, 89–92.

[27] ***В. Йотов***. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век), В.Търново, 2004, табло LXXIX, тип 4 (825).

[28] ***Т. Тотев***. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, 5–15; Една творба на старобългарската художествена промишленост. – Изкуство, 1964, 4–5, 55 и сл; За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. – Археология, 1966, 1, 31–37.

[29] ***П. Георгиев.*** Старобългарски писала от Плиска и Преслав. – Археология, 1980, 3, 43–50 и цит. там литература; ***П. Георгиев, Ст. Витлянов***. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001, с. 140, обр. 70; ***Ст. Витлянов***. Новооткрити инструменти за писане и пособия за книги от Велики Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие. В памет на Пейо Димитров, 5, 2004, обр. 1; Военноадминистративни сгради от Двореца на Велики Преслав, IX–X в. София, 2004, фиг. 11Б.

[30] ***Ж. Въжарова***. Славяни и прабългари (по данни на некрополите VI–XI век на територията на България), София, 1976, 297–311; ***Е. Евтимова***. Средновековни пръстени от Мишевско, Кърджалийско. – ГНАМ, VIII, 992, 299–306, табл. I.

[31] ***Т. Тотев***. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница“. – ИНМШ, IV, 1967, с. 48.

[32] ***Й. Чангова***. Гражданска постройка в местността Селище в Преслав. – ИАИ, XXXI, 1969, с. 225, обр. 202.

[33] ***Т. Тотев***. Още за символиката, стила и предназначението на изображенията на птици върху накитни предмети от Средновековна България. – Сборник в чест на 75-годишнината на проф. д-р протопрезвитер Николай Шиваров (под печат).

[34] Изключение прави само пръстенът с незатворена халка и точкувани волути (обр. VIII) 15' Прав е П. Георгиев, отнасяйки пръстени от тази група в езическия период на Първото българско царство.

[35] ***Ж. Въжарова.*** Цит. съч.

[36] ***Ст. Станилов***. Паметници на металопластиката от VIII–IX в. България. – Проблеми на прабългарската история и култура. 2. София, 1991, 181–197; Метални гарнитури за ремъци и облекло от дворците във Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 110–135; ***Ст. Дончева***. За един вид орнаментална украса в ранносредновековната металопластика. – Преслав, 6, 2004, 212; 228; ***Мариела Инкова***. Проблемът за коланите през християнския период на Първото българско царство. – Преслав, 6, 2004, 196–212; ***В. Плетньов***. Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България. – Преслав, 6, 2004, 228–241; ***Ст. Витлянов***. Военноадминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав IX–X в.; Коланни гарнитури от Велики Преслав. – Сборник в чест на 60-годишнината на ст. н. с. I ст. д-р на историческите науки Рашо Рашев (под печат); ***Л. Дончева-Петкова***. Два модела за коланни апликации. – Приноси към българската археология. 1. София, 1999, 210–214, обр. 1 и обр. 2.

PROBE INVESTIGATIONS IN THE STAMBOL YOLOU AREA NEAR VELIKI PRESLAV

Totyu Totev

The author publishes the results of his salvage excavations in the Stambol Yolou area near Preslav which is situated east of the remains of the old capital. The information about the basilica found there which has already been published (see note 3) is augmented here by observations on a partially investigated building of a chain plan situated west of the basilica (ill. 1). On the basis of parallels from the period of the First Bulgarian kingdom regarding the plan, construction techniques and found materials, the edifice is dated to the 9th–10th century and attributed to the capital period of the city history (893–971). To these results should be added several groups of objects from the same time – ceramics, bronze and copper jewellery, parts of book bindings, amulets, coins. Some of them were encountered during walks on the terrain in the immediate vicinity of the basilica and the chain-plan building while others were found using a metal detector. Most objects generally date to the 9th–10th century. The coins belong to Byzantine mints and they were produced from the second half of the 10th century to the mid–13th century.

ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ ЗА НОВ АРХИТЕКТУРЕН ПАМЕТНИК В ПРЕСЛАВСКИЯ ДВОРЕЦ

Стойчо Бонев

Работата, която представям в юбилейния десети том на сборника „Плиска–Преслав" е действително само съобщение, и то наистина предварително, тъй като проучването на въпросния паметник е съвсем в началото. Става дума за неизвестна досега сграда в югозападния ъгъл на Двореца в Преслав, която се разгръща на запад от западния дял на предстоличната крепостна стена, в линия с разкритата отдавна баня.

Причините да пристъпя към толкова ранно обнародване на първите данни от разкопките са поне две. Най-напред няма съмнение, че всяка новоразкрита постройка в рамките на Царския дворец е от изключително значение за неговото градоустройство и това налага незабавно привеждане в известност на местонахождението и датировката й. От друга страна, обемът на теренните изследвания през последните години е такъв, че едва ли може да се очаква скоро този, както се очертава, значим паметник да бъде разкрит напълно и да се обнародва в една обстойна публикация. А освен всичко друго той се оказва важен и за определяне на относителната хронология на попадащите в района градежи, които много често са предмет на дискусии.

Сградата не е била засегната при разкопките на банята през 1971 година, въпреки че тогава е разчистена и крепостната основа, до която се долепва.[1] Едва по-късно, през 1978 година, на част от нея е попаднал П. Георгиев, който провежда сондажи за уточняване плана и строителната история на банята.[2] В обсега на неговите изкопи са били разчистени фрагменти от два зида с посока изток–запад, които той интерпретира като част от издигаща се самостоятелно постройка. Констатирайки правилно, че нейната северна фасада „излиза значително пред северната стена на банята", той я възприема като част от малък комплекс, в който се включва и самата баня подобно на такива комплекси в аулите Плиска и при с.Хан Крум. Между двете постройки предполага проход, заличен впоследствие заедно с източния ограничителен зид на единичното помещение от „изградената по-късно стена №1" (*западния дял на стената от разширението на преславския аул* – б.а.).

Преди да премина към излагане на резултатите от моите проучвания и към изводите, които произтичат, следва да припомня сигурно установените факти за застрояването на южната част на Дворцовия център, имащи пряко отношение и към новоразкритото. Най-важното обстоятелство е може би това, че банята не е била самостоятелна постройка, нито пък е била част от миниатюрен „комплекс" в съчетание с жилище от запад. Тя е част от дългата сграда, която затваря от север площада с фиалата.[3] Тази сграда, както е известно, започва от източната крепостна стена на Двореца и с наредени във верига осемнадесет еднакви помещения достига банята, която се явява нейното деветнадесето отделение. Причините да се устрои точно тук баня вече съм разгледал.[4] В помещението, което я предхожда, е изграден хигиенен възел, свързан със септична яма зад него, към която водят няколко канала. Този ансамбъл е издигнат в рамките на последната четвърт на IX век, живее активно през следващото столетие и е разрушен в неговия край.

След проучванията на запад от банята, провеждани с прекъсвания от 1997 година, се изясни, че корпусът на дългата сграда се разгръща и в тази посока. В плана и устройството й тук се отбелязват съществени различия в сравнение с разчистената по-голяма част към изток. Помещенията от тази страна следват линията на цялата редица само с южната си стена и безспорно имат общ южен надлъжен зид. Северният им зид обаче излиза с 2,20 м пред северния зид на банята и по такъв начин вътрешната им ширина е 6,20 м, а заедно с надлъжните зидове корпусът на постройката е впечатляващо широк и достига 8,20 м. За съжаление в досега разкритата й част тя е стигнала до нас силно обезличена и както при източната половина, се създава убеждение за съзнателно разрушаване, проведено наведнъж до точно определено ниво така, че над терена да не останат никакви следи. Сега са се запазили само основите, които са с ширина 1 метър. Съставени са от средни по големина ломени варовикови камъни, поставени на редове и отделени от пластове зелена глина, добита при прокопаването на изкопите за тях. В такъв вид е запазен целият южен надлъжен зид. Върху същия фундамент при северния и при напречните разпределителни зидове е положен ред от големи, издялани откъм двете им лица плочести варовикови камъни, дълги до 0,80 м, широки до 0,60 м и дебели 0,10–0,15 м (обр. 1). Този ред е част от основата на градежа и с него е достигнато нивото на терена, тъй като в профила на изкопа точно при горния му край се наблюдава строителното ниво на сградата от бяла хоросанова ивица, дебела 0,05–0,08 м, на дълбочина 1,20 м от сегашния терен. Именно там е свършвала калната спойка при зидането, за да бъде заменена с бял хоросан в суперструкцията. Дълбочината на основата, съставена само от ломените камъни, е 0,80 м, а заедно с плочестия ред върху тях достига 0,90–1 м.

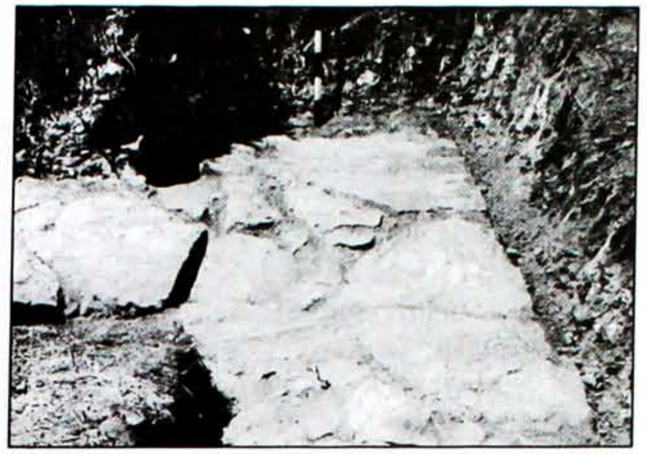

Обр. 1. Най-горният ред от основата на сградата при северозападния ъгъл на началното помещение

Надлъжните зидове на постройката започват от основата на крепостната стена, до която се долепват. Този извънредно важен пункт можа да бъде наблюдаван само при началото на южния зид, тъй като началото на северния остава под голям квадров масив, застъпил по-късно и двата градежа. Основата на сградата се допира до основата на крепостта с цели камъни, което би могло да стане само ако при нейното полагане крепостното съоръжение е заварено. Няма срязани камъни, каквито щяха да изобилстват, ако траншеята за дълбокия крепостен фундамент

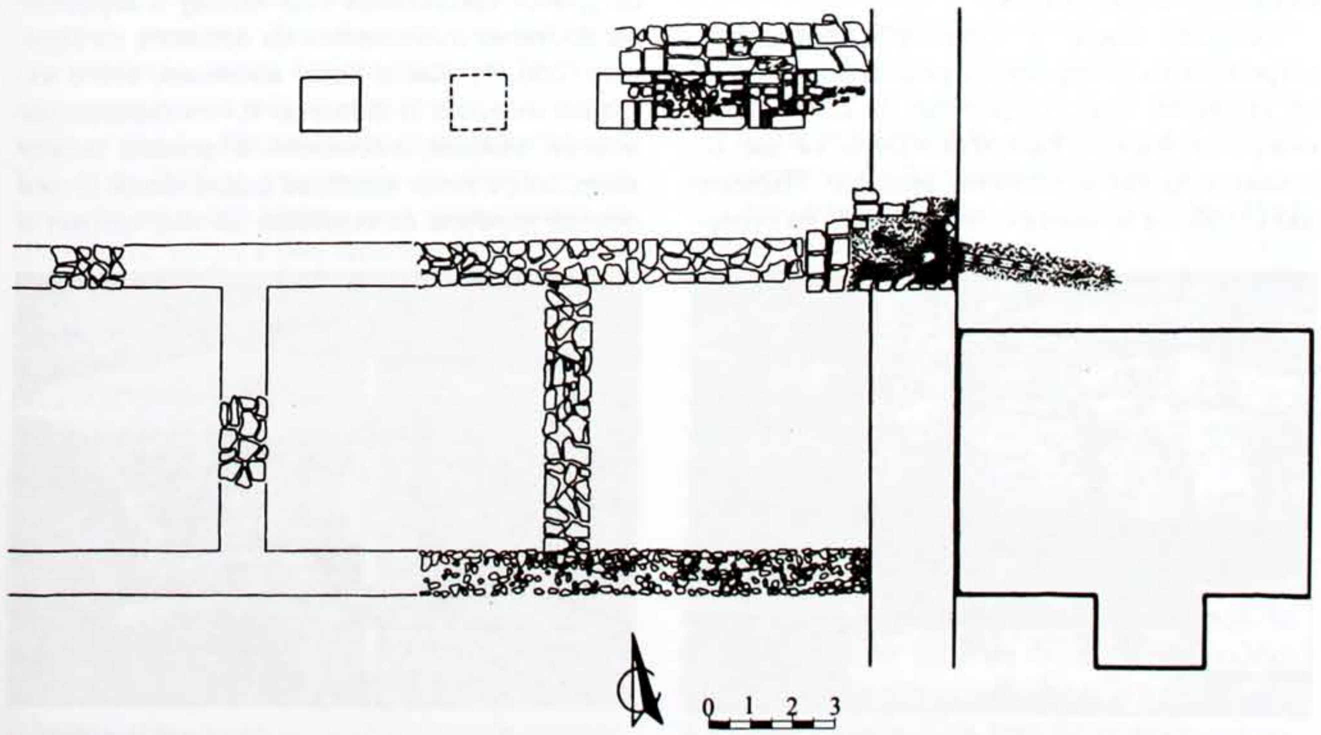

Обр.2. План на разкритата част от постройката

беше прокопана, разрушавайки началното помещение от веригата.

Засега от корпуса на сградата са засвидетелствани със сигурност три помещения, като напълно са проучени първото и част от следващото, докато за третото данните се получиха чрез сондажи (обр. 2). В завареното положение първото помещение има правоъгълна форма и вътрешни размери 6,40 х 6,20 м. Проблемът, който възниква тук, е за начина, по който то, а чрез него и цялата сграда, се е съобщавало с банята, или, казано по друг начин, поставя се трудно решимият въпрос за неговия източен ограничителен зид. При липсата на каквито и да било следи от такъв възстановяването на началото на постройката може да стане по косвени данни, и то само с известна степен на сигурност. На тези данни ще обърнем внимание по-долу.

Второто помещение има същата форма и повтаря размерите от 6,40 х 6,20 м. Това обстоятелство е важно, защото дава основание да се приеме, че във веригата е спазен определен ритъм и всички помещения имат дължина по оста изток–запад 6,40 м.

От третото помещение чрез сондаж се фиксира фрагмент от северния зид. На този етап остава неясно дали корпусът продължава на запад и след това помещение, или след него прекъсва. Решаването на този въпрос остава задача на бъдещите проучвания.

Особено важен и характерен елемент в устройството на сградата е редицата от каменни стълбове, която се развива на 2,70 м пред северната фасада. Разкрити изцяло са две от стъпките за тях и частично още две. Първите два стълба са запазени с началния ред на суперструкцията, а третият и четвъртият, засегнати при разкопките – с основата си от ломени камъни. Всичките са квадратни със страна 1,30 м. Надземният им градеж е от прецизно одялани варовикови квадри, дълги 0,70–0,80 м и широки 0,40 м, положени надлъжно и напречно откъм лицата (обр. 3). Вътрешността между тях е запълнена с по-малки и по-грубо очукани блокчета. На един от крайните лицеви квадри е дълбоко врязан знак или буква. Под така изградената суперструкция следва основа от зеленикави ломени камъни, сходни с тези от основата на самата сграда (обр. 4). Стълбовете отстоят един от друг на разстояние 2,10 м. Интересното е, че първите два са съединени със зид, който обаче не се свързва конструктивно с тях, а е долепен до лицата им с ясно изразена фуга. Този зид е широк 1 м и е изравнен със северната линия на редицата стълбове. Иззидан е от малки и средни по големина варовикови блокчета, подобни на тези от вътрешността на стъпките. От юг „съединяващият“ зид е снабден с цокъл на 0,20 м по-долу от описания начален ред на суперструкцията му. С цокъл, широк 0,30 м, съставен от две плочи, дълги 1 и 1,10 м и дебели 0,10 м, неговото лице се изравнява и с южната линия на стълбовете. За разлика от това изравняване на ширината, дълбочината на вкопаването им е съвсем различна. Стълбовете са с дълбок фундамент, разкрит до дълбочина 0,60 м, но със сигурност продължава още надолу и вероятно ще достигне дълбочината на основата на сградата (обр. 5). Както беше посочено, той е изграден от тесни и дълги до 0,40 м зеленикави ломени камъни, поставени в редове, между които добре личат пластове зелена глина. С тази основа впрочем са стигнали до нас третият и четвъртият засвидетелствани на място стълбове. Градежът между самите стълбове (или поне между първите два от изток) е без основа. Цокълът при долния му край е положен направо върху терена.

Обр. 3. Началният ред на суперструкцията на първия от запазените на място пиластри

Обр. 4. Първият от запазените на място пиластри с част от дълбокия му фундамент

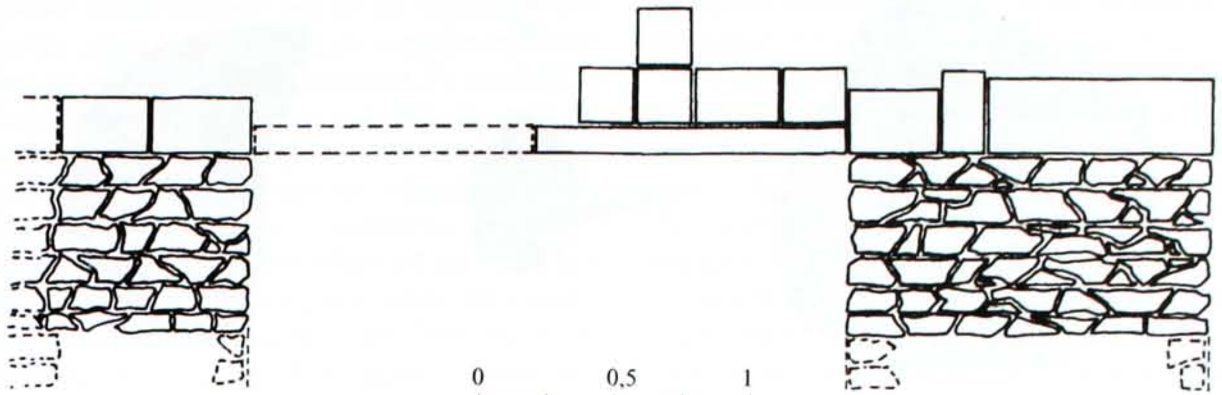

Обр. 5. Първите два запазени на място стълбове със зида между тях. Поглед от юг

Изложените факти сочат, че пред северната фасада на сградата се развива редица стълбове или пиластри от солидно изграден портик. Надземният им градеж, за разлика от основата, е бил със спойка от бял хоросан, ивица от който бележи строителното ниво във вътрешността на портика, тоест в пространството между стълбовете и северната стена на сградата на дълбочина 1,10 м. Що се отнася до полагането на нефундиран зид между стъпките, може да се допусне, че той имитира непрекъснат стилобат и изпълнява укрепваща носещите елементи на аркадата функция. За дебелината на пилоните във височина, които без съмнение са били зидани квадратни стълбове, известни указания предоставя знакът, врязан върху един от камъните. Той е на 0,25 м от лицето на блока и ако приемем, че е бил врязан след иззиждането на стълбовете, т.е. не е бил затиснат от тях, трябва да допуснем, че те са издигнати с такъв отстъп от лицата на основите си. При това положение, при отстъп от по 0,25 м от всички страни, дебелината на стълбовете възлиза на 0,80 м. Примери за такива мощни пиластри на портици в Царския дворец не липсват.[5] По същия начин и с приблизително същите размери са пилоните на портика, който осъществява връзката между базиликата южно от централните дворцови сгради и т.нар. Архиепископски палат.[6] Почти точна аналогия се открива в композиционното решение и в обемите на разглежданата сграда и сградата, която затваря от изток ансамбъла около същата базилика.[7] Портикът пред западната ѝ фасада се носи от също такива масивни квадратни стълбове, чиито основи са със страна 1,20 м. Така че новоразкритата постройка се явява представител на най-ярките образци на преславската дворцова светска архитектура.

От север на портика се разпростира обширна настилка от зелени пясъчникови плочи. Размерите на повечето от тях са много големи – дължината им варира от 0,90 до 1,10 м, а ширината им – от 0,60 до 0,80 м. Плочите са разноформатни, но са монтирани умело така, че се допират плътно една към друга, за да се постигне съвършено равна повърхност. Настилката прилепва плътно към основата на аркадата и не оставя съмнение, че е съобразена и свързана с нея. В северна посока плочникът е засвидетелстван на 12 м от сградата, но е ясно, че продължава и по-нататък. Един поглед върху ситуацията на разкритите паметници в този дворцов район показва, че той би могъл да е южната част на площадната настилка, разгърната на юг от голямата сграда, определена като Архиепископски палат.

Стратиграфията на културните отлагания над сградата с портика западно от банята е добре позната, тъй като не бележи отлики от тази в югоизточния ъгъл на Дворцовия център. В напълно проучения терен, както и в повечето сондажи, не се установява старобългарски културен пласт. Причината за отсъствието му е извънредно гъстото полагане на гробове в продължителния период от края на XI до XIII век, при което той е бил отнет.[8] В ограниченото като терен разкопано пространство се установиха десет гроба. Те са вкопани по-дълбоко от строителното ниво на сградата (на дълбочина 1,20–1,80 м) както върху основите ѝ, така и в помещенията. При това интензивно трупополагане следите от живота в постройката са

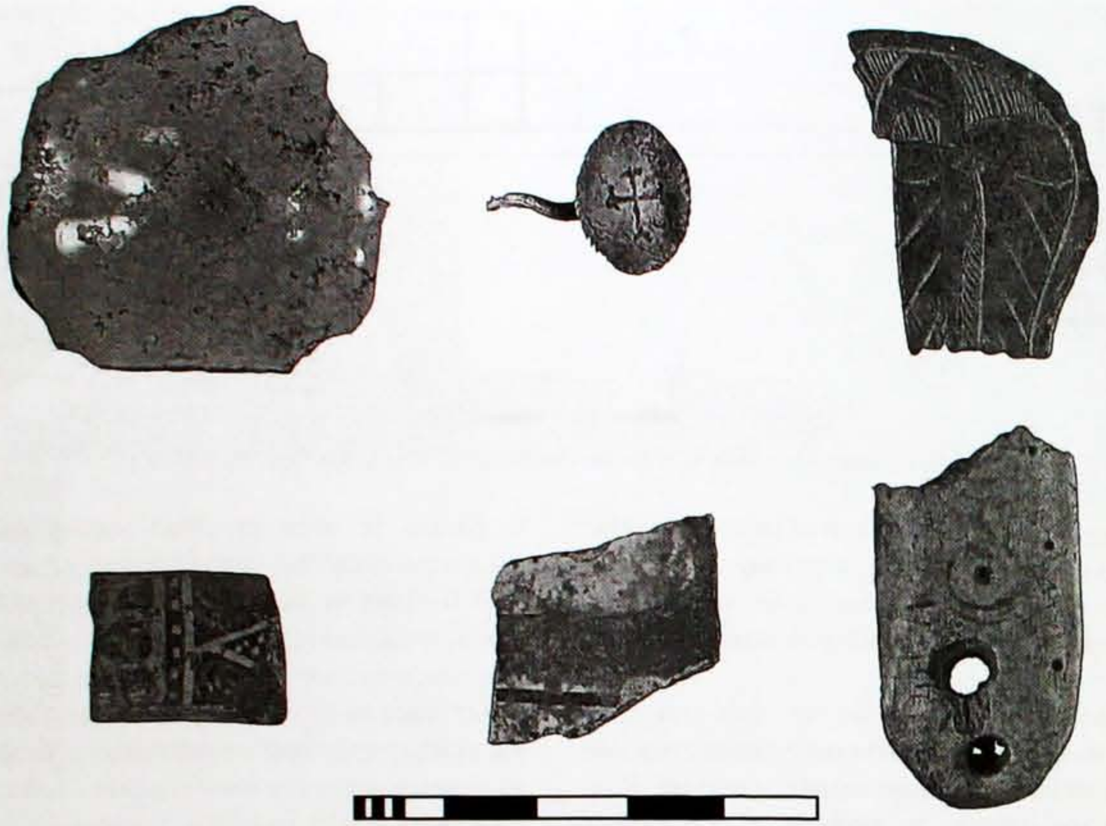

Обр. 6. Находки от старобългарския културен пласт в сградата

напълно заличени. За радост единият от сондажите в третото помещение попадна в сектор без гробове или други късни вкопавания. Там добре се открои бялата трошлякова ивица от строителното ниво на градежа на дълбочина 1,20 м и културният пласт с дебелина 0,20 м, свързан с него. Той е със светъл жълто-кафяв цвят и е еднакъв с пласта, синхронен със сградата в частта ѝ източно от банята. От този пласт в третото помещение постъпи старобългарска керамика – глазирана и с врязана украса, и няколко фрагментирани находки, чиято датировка не може да излезе извън границите на X в. – дъно от стъклен съд, костена дръжка от нож, декорирана с орнамент „птиче око“, стъклена гривна с рисувана украса от бяла паста, парче от рисувана керамика, сребърен габър с врязан кръст с уширени краища в средата на кръглата, набраздена по периферията плочка, бронзов предмет с растителен орнамент (палмета?) върху насечен нагъсто от коси линии фон (обр. 6). Тези находки датират по безспорен начин пласта, отложен по време на живота в сградата с портика през целия столичен X век. Струва ми се обаче, че за същата категорична датировка на този архитектурен паметник от по-голямо значение са аргументите, които представят плановата му схема, начина на изграждане, единството му с дългия корпус от източната крепостна стена до банята включително. Налага се изводът, че като цяло сградата е замислена и е реализирана така, че да се разпростре и да обхване пространството от източната до западната крепостна стена на Двореца. В нейния общ вид ярко се различават два дяла, или крила, с обща южна стена, но със специфично оформление на северната им фасада. Без сега да се търсят причините за промяната в обемите на корпуса след банята, трябва да се отбележи, че архитектурното му решение не противоречи на общия дух и на концепцията, залегнали в цялостното градоустройство на югозападния дворцов район. Нещо повече. Има основания да се приеме, че сградата с портика кореспондира с големия архитектурен ансамбъл, интерпретиран като Архиепископски, и ограничава от юг площада пред него.[9]

На фона на резултатите от разкопките, които изложих дотук, възникват няколко въпроса, свързани с реализацията на западното крило на сградата – или, както възприех да го наричаме: „сградата с портика“ – при нейното начало, в непосредствена близост до банята. Най-напред е ясно, че на това място не би могло да се предприеме строителство, без да се предвиди напречен ограничителен зид на първото помещение. Изключва се възможността то да опре в западната стена на банята, тъй като на север от нея излиза пред северния ѝ зид и така се появяват непреодолими трудности по затварянето му. Ако приемем, че към нея е долепен зид, широк колкото в другите части на сградата 1 м, то тогава пък помещението надхвърля възприетия размер на клетките от 6,40 м и придобива дължина по изток–запад 7,40 м. А и следи от такъв зид няма. За да се постигне разстоянието от 6,40 м по тази ос, би трябвало началният напречен зид да отстои на 1 м от банята, но такъв тесен проход между двете крила на постройката не е допустим нито от конструктивна, нито най-вече от функционална гледна точка.

За устройството на сградата при банята косвени указания могат да се получат само ако обърнем поглед към портика пред северната ѝ страна. Веднага се забелязва необичайното място на първия разкрит пиластър, издигнат приблизително по средата на помещението пред него. Ако това е било действителното състояние на аркадата, означава, че тя не е започвала при началото на замисленото по нов начин крило на сградата, което е абсолютно невъзможно. Смея да твърдя, че постиженията на архитектите и строителите, планирали и издигнали Царския дворец в Преслав, са толкова съвършени, че е изключено да допуснат подобно недомислие или по-право елементарна грешка. При това положение остава да се открие тяхното вярно решение, което за съжаление не се е запазило и е загубено безвъзвратно. А то е, че в плана на сградата е имало още един стълб при самото ѝ начало. Действително разстоянието от източното лице на стоящата на място „първа“ стъпка до линията, която се проектира в северна посока от западната стена на банята, е точно 3,40 м, което е равно на сбора от дължините на един пиластър (1,30 м) и междинния участък между два такива от 2,10 м. Така предполагаемият вече наистина първи стълб се изравнява със западната стена на банята и подсказва начина на изграждането на крилото на сградата. За този пиластър не е било необходимо да се предвижда специална дълбоко фундирана стъпка, тъй като цокълният му ред е лягал направо върху солидната основа на заварената предстолична крепостна стена. Че такъв пиластър е имало, се доказва още и от наличието на „съединителен“, широк 1 м зид между него и заварения на място, който започва от източното лице на последния.

От тези разсъждения следва да се предположи, разбира се от археологическа гледна точка, единствено възможното решение за издигането на крилото с портика и съчетаването му с корпуса на сградата до банята. То е хипотетично, но все пак е логично и струва ми се – приемливо.

Вече обърнах внимание, че сградата като цяло е неразделна част от единната градоустройствена идея, довела до изграждането на Царския дворец в Преслав през последните три десетилетия на IX век. При залагането ѝ в терена и при зидането ѝ по-нагоре строителите са се сблъскали със сектор от по-ранната крепостна стена, която иначе по цялото ѝ трасе подлежи на събаряне. В участъка, където е трябвало да се построи сградата с портика, те са запазили крепостта и са я използвали за нейна източна стена. Между основите на надлъжните ѝ зидове и крепостната стена остава фуга, видима и във височина, както е и при началото на постройката при източната крепостна стена на Двореца.

При така предложената реконструкция на строителния процес се вижда, че по отношение на относителната хронология на попадналите в обсега на проучванията паметници отдавам хронологическо предимство на крепостната стена. Нейната принадлежност към езическото достолично минало на Преслав съм аргументирал.[10] Тази вече доказана истина все още се подлага на съмнение от някои автори, които обаче не могат да представят нито едно сериозно основание за нейното по-различно датиране. Имам предвид изразеното напоследък мнение на арх. Ст. Бояджиев.[11] Ето защо, без да съм имал предварително намерение, тук ще направя кратко отклонение, за да посоча още един, засвидетелстван по безспорен начин факт, който има отношение към същия проблем. При проучванията източно от банята се попадна на останки от градежи и съоръжения, застъпени или направо пресечени от зидовете на столичната верижна сграда в сектора на осемнадесетото, предхождащо банята помещение. Става дума за една масивна основа с посока север–юг, залегната от източния зид на помещението и пресечена от септичната яма северно от него, както и за руините на една пещ, залегната от канал със сигурна датировка в X век. Оставям настрана съображенията, че тези заварени от столичните строежи останки са синхронни с преми-

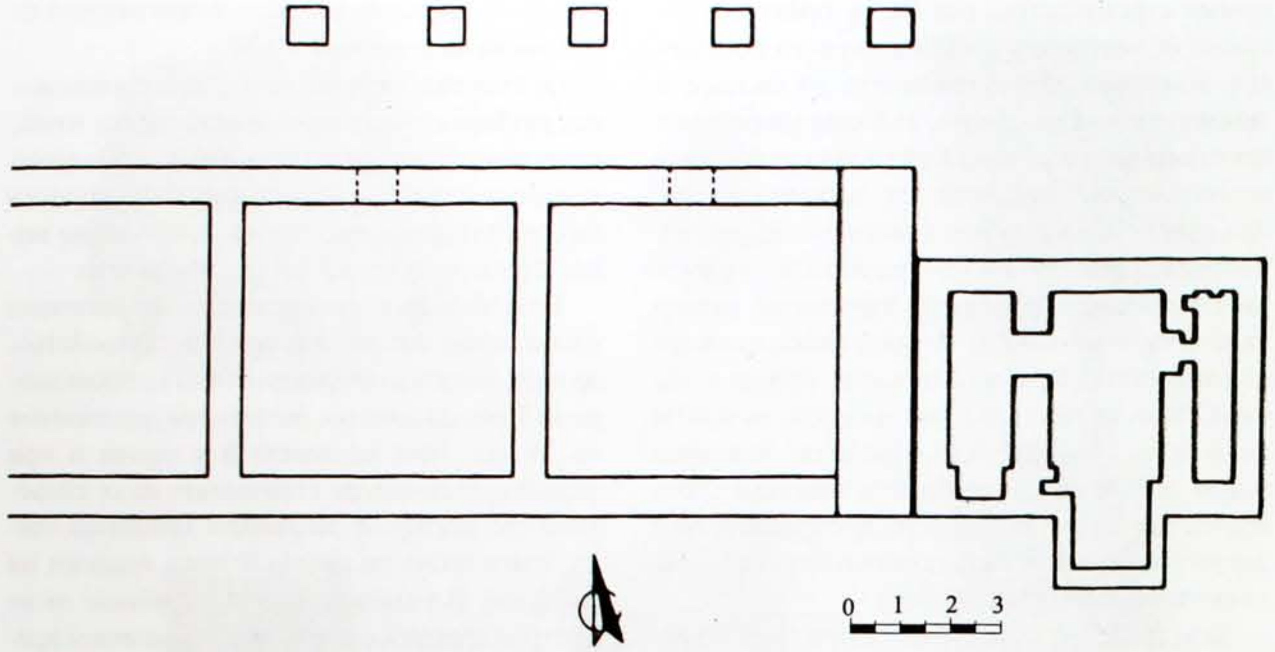

Обр. 7. Реконструиран план на сградата на ниво приземен етаж

наващата на 12 метра от запад крепостна стена, и ми се иска да обърна внимание на един чисто логически довод, свързан с тяхното местонахождение. Тези ранни паметници се откриват само източно от въпросната крепостна стена, т.е. във вътрешността на укреплението, което тя огражда и защитава. В същото време на запад от нея най-ранният градеж е разгледаната сграда с портика. Тя е вкопана в здравия терен и под нея няма заварен културен пласт, а още по-малко останки от стационарни паметници. При тези дадености не е трудно да се стигне до заключението, че теренът западно от стената, оставащ извън укреплението, не е бил защитаван и поради това върху него не се строи и няма следи от обитаване. Строителство там е предприето едва след издигането на новата крепостна стена, когато теренът попада в рамките на новоизграждащия се през последната четвърт на IX век Дворцов център.

В края на тези бележки за един все още в началото на своето проучване архитектурен паметник могат да се изкажат и предположения за неговата реконструкция. За такава задача сме подпомогнати от няколко сигурни обстоятелства, засвидетелствани по трасето на предстоличната крепостна стена и при верижната сграда в обширния участък източно от банята. Известно е, че откъм външната си страна стената е имала цокъл и над терена се е издигала след 20-сантиметров отстъп от лицето на първия квадров ред и това добре се вижда на единствения запазен на място квадър от него.[12] С цокъл са снабдени и стените на постройката, както сочи запазената част от надземния ѝ градеж във второто помещение. Към неговата вътрешност зидовете имат цокъл, получен при полагането на началния квадров ред, с 10-сантиметров отстъп от лицето на основата.[13] Допускам, че същите строителни похвати са приложени и в западния дял на сградата. При такава възможност обемите ѝ над терена придобиват по-различен облик в сравнение с това, което се наблюдава в основи (обр. 7). С едностранен 10-сантиметров отстъп откъм вътрешността надлъжните зидове стават широки 0,90 м. Различно стоят нещата при напречните, разпределителни зидове, които е по-вероятно да са имали цокъл към всяко от помещенията и така дебелината им не е надвишавала 0,80 м. Ако тези разсъждения се приемат за верни, означава, че помещенията на приземния етаж са имали размери 6,60 (изток–запад) x 6,40 (север–юг). Изключение прави първото след банята поради по-широкия отстъп над основата на крепостната стена и дължината му по изток–запад е достигала 6,70 м.

По подобен начин са се извисявали и пиластрите, носещи аркадата пред северната фасада на корпуса. Отстъп от по 0,25 м на всички страни на квадратната основа, аргументите за който бяха споменати, свежда дължината на страните им до 0,80 м. Така обаче разстоянията между самите тях се увеличават на 2,60 м, както и от всеки пиластър до сградата – на 2,90 м. Изложените метрични показатели говорят още и за наличието на горен, втори етаж.

Трудно може да се отговори на въпроса за необходимостта от издигане на постройка с такива огромни размери в отдалечения от централните сгради югозападен дворцов район. Трудно може да се гадае и за нейното предназначение при такива впечатляващи обеми на помещенията дори и в приземния етаж. Впрочем те повдигат и множество въпроси както от архитектурно естество, така и от битов характер, свързани с обитаването, поддържането и отоплението им. Не подлежи на съмнение обаче, че сградата е забележително архитектурно творение, което на фона на всичко разкрито по територията на целия Царски дворец едва ли лесно може да намери аналог. Отговорът на тези въпроси трябва да се потърси незабавно и на всяка цена, за да се очертае истинската роля на един внушителен паметник в градоустройствената структура на Двореца на преславските владетели през X век.

---

[1] ***Ив. Акрабова-Жандова, Д. Василева.*** Баня във Вътрешния град на Преслав. – Преслав, 2, 1976, 258–268, обр.1, 2, 5.

[2] ***П. Георгиев***. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. – Средновековният български град, София, 1980, 99–106, обр.3.

[3] ***Ст. Бонев***. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.). В.Търново, 1998, 76–78, 105–109, обр. 33 и план-приложение.

[4] ***Ст. Бонев***. За мястото и датата на т.нар. „Баня във Вътрешния град“ на Преслав. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 267–274.

[5] ***Ст. Бонев***. Портици в Преславския дворец. – Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В.Търново, 2002, 63–66.

[6] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец във Велики Преслав, Преславската патриаршия през X в. София, 1991, 26–28, с. 45, план I, обр. 25–27.

[7] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Разкопки на обект „Преславска архиепископия“. – АОР през 1990 г., с. 143; 1991 г., с. 103; 1992–1993 г., с. 100.

[8] В посочения период територията на целия Царски дворец е плътно покрита от гробове и той се превръща в един истински „Град на мъртвите“. На сектора от този голям некропол върху новопроучваната сграда ще се спрем в отделна публикация.

[9] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец във Велики Преслав..., 32–47, план IV.

[10] ***Ст. Бонев.*** Нови наблюдения за южната стена на преславския аул. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 328–337; Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 101–108; Свидетелства за най-ранната история на Преслав. – 1100 години Велики Преслав. Варна, 1995, 103–106; Царският дворец във Велики Преслав…, 20–55.

[11] ***Ст.Бояджиев.*** Отново за втората крепостна стена в очертанията на дворцовото укрепление на Велики Преслав. – Преслав, 6, 2004, 143–155.

[12] ***Ст.Бонев***. Царският дворец във Велики Преслав…, с. 26, обр. а, б.

[13] Пак там, с. 72, обр. 30.

AN ADVANCE COMMUNICATION ABOUT A NEW ARCHAEOLOGICAL MONUMENT IN THE PRESLAV PALACE

Stoycho Bonev

In this article are published the first results of the excavations of a hitherto unknown building in the southwestern corner of the Royal palace in Preslav. The building has a chain plan and it continues, albeit in modified forms, the long edifice which closes the square with the phial to the north. Developed along the east-west axis, it included a so far unknown number of rooms, of which three are positively ascertained and sized 6,40 x 6,20 m. An important and typical element of its construction is the row of columns from a solidly built portico situated at 2,70 m in front of the northern façade. The bases of the columns are square, 1,30 m long on each side and deeply dug. They are made of accurately hewn limestone rectangular blocks. The area to the north in front of the portico is covered by large green slabs.

My narrative not only publishes the findings but tries to solve some difficult problems connected with the purpose of the building, its relation to the bath unearthed long ago and the other constructions in the vicinity, as well as their relative chronology. The archaeological features date the building to the late 9th and 10th century when it was actively used. On the basis of the hitherto discovered materials it is concluded that the newly excavated building whose investigation has just begun is an impressive feature of the architectural structure of the Palace and its real function can be established during future investigations.

ЗА БЛАГОУСТРОЙСТВОТО НА РАЙОНА ОКОЛО „АДМИНИСТРАТИВНАТА“ СГРАДА В ПРЕСЛАВ

Тонка Михайлова

Мащабното строителство в Преслав е извършено през два исторически периода – езически (края на VIII–началото на IX век–60-те години на IX век) и християнски, който от своя страна се разделя на достоличен (864–893 г.) и столичен (893–971 г.). То се характеризира с реализиране на единен градоустройствен план, включващ и благоустройствени елементи. Преустройствата винаги са съобразени с цялостния облик на Преславския аул (втория по значение държавен център след Плиска) и на Царския дворец понъсно.[1] Те са свързани както с ролята на града през съответната епоха и функциите на отделните комплекси, така и с променящите се изисквания на централната светска и духовна власт. Разделянето на предстоличния период на два подпериода (езически и християнски) е оправдано поради идеологически различия, което води и до различни строителни концепции. Вторият подпериод е времето, през което е построена новата столица на мястото на бившия аул. Тогава са създадени условията за пренасяне на царския двор и държавната администрация. Известието в Българския апокрифен летопис, че Симеон е градил Преслав 28 години, вероятно се отнася за времето от 864 до 893 година.[2]

Благоустрояването на Преслав е неотделима част от застрояването му като аул и като столица. То включва няколко основни компонента: прокарване на улична, водопроводна и канализационна мрежа, построяване на водни и хигиенни съоръжения (декоративни басейни, чешми, бани и други), оформяне на свободните площи между сградите и комплексите като площади, настлани с каменна настилка. Някои комплекси и сгради са свързани с портици.[3] Благоустройствените елементи са в пряка зависимост от особеностите на терена. Преславският аул, по-късно и Царският дворец, са построени върху голяма тераса под хълма Зъбуите. Тя е с изразена денивелация на изток и югоизток. Нейните хоризонтали са с приблизителна посока север–юг. Денивелацията е преодоляна отчасти чрез изкуствено подравняване на терена с трамбовани насипи. При построяването на Царския дворец се прилага и терасиране. За укрепване на терена са построени подпорни зидове, които имат и други функции като част от съответния архитектурен ансамбъл. На места наклонът е преодолян чрез рампи.[4] Водопроводите следват хоризонталите или ги пресичат. Затова имат посоки север–юг, запад–изток или северозапад–югоизток.[5] Канализационната система, проучена в средната част на Царския дворец (обекти „Преславска архиепископия“ и „Административна сграда“), следва същите посоки.[6]

Обект „Административна сграда“ се намира на най-ниската източна тераса, чийто подпорен зид го отделя на запад от т. нар. комплекс „Преславска архиепископия“ (обр. 1). Централната сграда е построена като езически прабългарски храм вероятно в началото на IX в.[7] След приемането на християнството тя не е разрушена, а преустроена и използвана като представителна светска сграда. През столичния период нейната вътрешност е обновена.[8] Теренът около сградата не е гъсто застроен, оставени са свободни площи на разстояние 15–22 м. Там са разкрити обширни пасажи плочници, големи части от трасетата на три водопровода и два канала, останки от три водни съоръжения и един дълъг зид с посока югоизток–запад (2),[9] свързващ сградата с подпорния зид на терасата и комплекса на запад. По време на византийското владичество Царският дворец променя коренно облика си. Обект „Административна сграда“ е гъсто застроен съобразно нуждите на византийската администрация. Настилките край сградата са запазени, тази край западния зид е подновена. Около новопостроената сграда № 1 са настлани неголеми пасажи плочници от север, изток и юг.[10] Може би някои от водопроводите, водните съоръжения и канализационната система продължават да функционират.

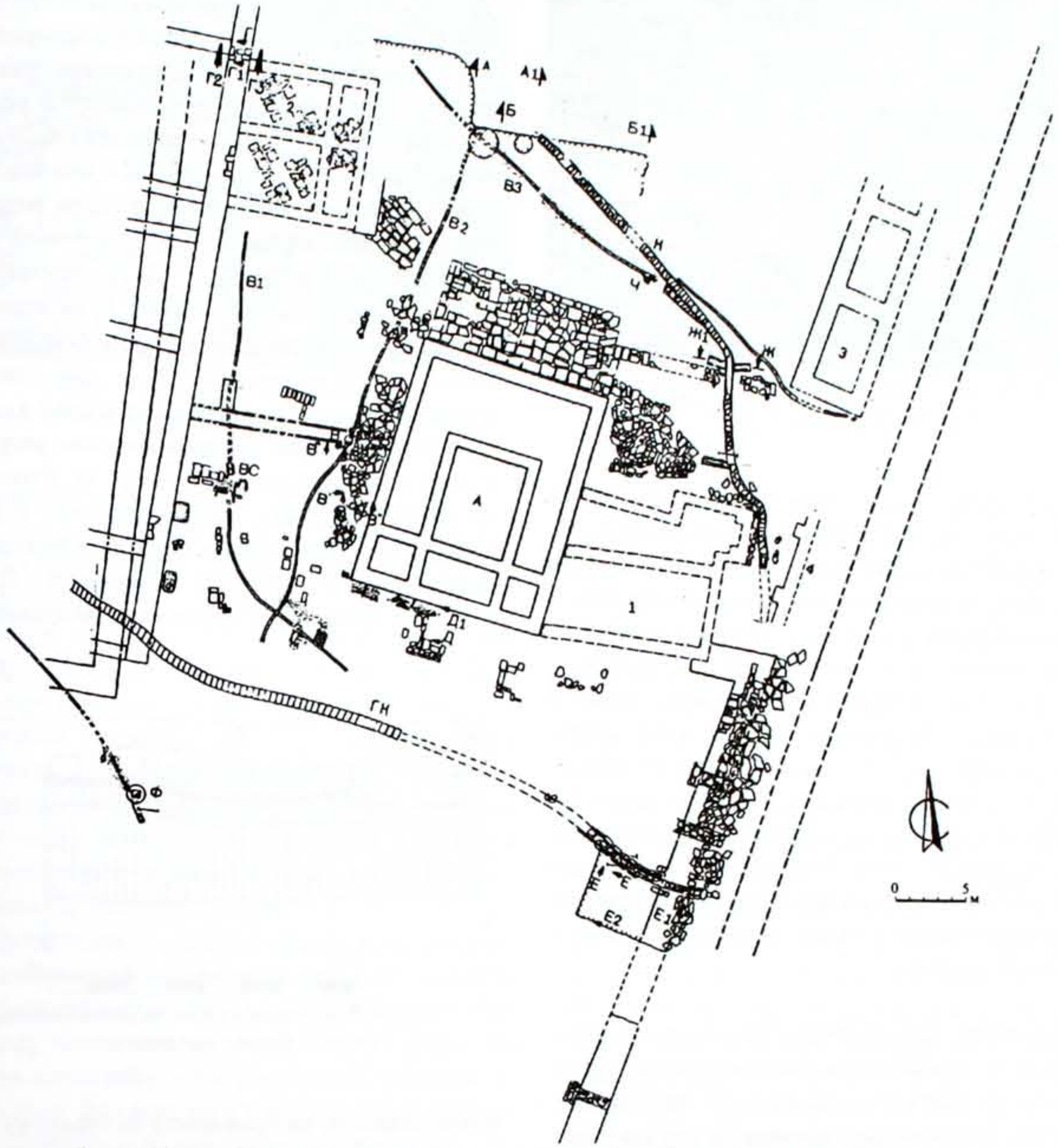

Обр. 1. Обект „Административна сграда“ – общ план. Благоустрояване – края на VIII–XI в.

Въз основа на археологическите материали и стратиграфските данни, благоустройствените елементи се датират в основните периоди от живота на Преслав. Поради това те се разглеждат хронологически.

ЕЗИЧЕСКИ ПЕРИОД

(края на VIII–трета четвърт на IX век)

Градежите от това време са малко, но монументални. В района попадат части от крепостните съоръжения на преславския аул – източната стена на централното, засега най-ранно укрепление, и същата стена от разширението му на юг. Прабългарският храм с прилежащите му плочници е почти в центъра на пространството между тях и се издига като самостоятелна постройка.[11] Хоросановите отлагания, които бележат строителните нива, са върху старата повърхност от почти чиста, тъмнокафява предматерикова глина. В нея са попаднали отделни дребни бучки хоросан и късчета тухли (обр. 13_{1-3}). В по-ниските места е направено нивелиране преди застрояването. Там хоросанова кора ляга върху прослойка трамбован насип от по-светла, жълтеникаво-кафява глина, почти без

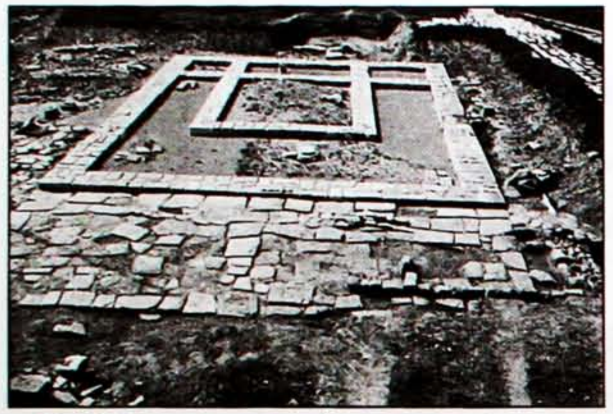

Обр. 2. Северен плочник край езическия прабългарски храм. Поглед от север – 1982 г.

примеси (обр. 4). В югоизточния сектор на разкопания терен строителното ниво не е запазено навсякъде, но ясно се долавят една-две прослойки подравняващ насип със същия цвят и състав на пръстта, на места с примеси от дребни ломени камъни и чакъл (обр. $55_{1,\ 2}$). Ходовото ниво през този период е запазено край храма и е маркирано от бъркала за хоросан и плочници, които ги застъпват. То е значително по-високо от строителното, поради което първите един-два реда блоков градеж на сградата и крепостната стена остават под него. Повдигането на терена е извършено с насип с разнороден състав (светла, жълтеникаво-кафява глина с доста примеси и хоросанов трошляк).

Обр. 3. Г-образен плочник и хоросанови бъркала край южния зид на храма. На запад–югозапад – единични каменни плочи и блокове от настилка. Водопровод 1, застъпен от хоросаново бъркало. Поглед от югоизток – 1984 г.

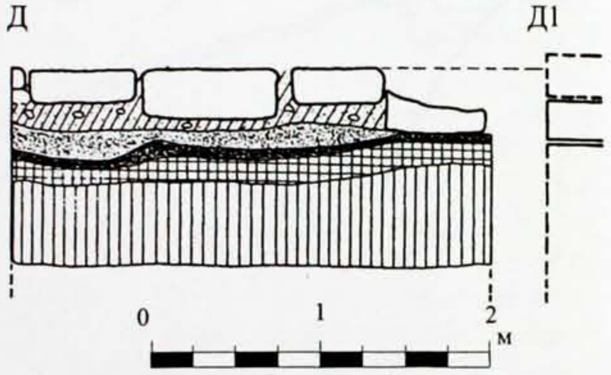

Обр. 4. Д–Д$_1$ – профил под г-образния плочник. Поглед от изток

Настилки. Оформянето на ходовото ниво чрез плътно трамбовани насипи е важна предпоставка за благоустрояването на терена около храма. Най-важният елемент в случая е полагането на настилка край зидовете му. По този начин се осигурява възможността за пълноценното му функциониране и за комуникация. Край северния зид на сградата е разчистен обширен плочник. Дължината му е равна на тази на зида (14,30 м), а ширината е 6,10 м (обр. 1, 2). Състои се от правоъгълни или квадратни плочи с различна големина, в седем реда. Особено внимателно са подбрани плочите в първите три реда край зида. Те са големи, добре оформени и плътно наредени.[12] Трамбована подложка върху тогавашния терен осигурява устойчивост на настилката – тя е добре запазена, с равна повърхност. Източният ѝ край е свързан с пътека в посока изток–югоизток, разрушена и прекъсната на две места (обр. 1). Използвани са същите големи, плоски блокове и плочи, наредени по дължина и ширина. Общата ѝ запазена дължина е 11,40 м, а ширината – 0,95 м.[13] Второто прекъсване вероятно е направено при прокопаването на траншеята на северния канал, когато пътеката вече е изгубила значението си. Ако е продължавала на изток, то тя е разрушена от построената по-късно сграда № 3, а може би и при прокарването на водопровод 3. Засега не е известно къде отвежда пътеката. Другият плочник, осигуряващ подхода към храма, вероятно към главния му вход, е край южния зид. Поради късни вкопавания той е добил г-образна форма (обр. 1, 3, 4). Запазената дължина е 2,54 м, а ширината – 4 м. Съставен е от големи и по-малки дялани каменни блокове с правоъгълна форма. Ширината им е до 3,40 м. Последният ред и бордюрът се различават с малките си размери и вероятно са от поправка през следващия период. Подложката е от пръст, смесена с хоросан и дребни ломени камъни над подравняващия хоросанов слой. Върху един голям каменен блок е врязан знак {—}. На изток са запазени няколко къси реда от плоски блокове, но не е сигурно дали са част от този или друг плочник.[14] На югозапад от южната част на храма са запазени in situ единични блокове и плочи или в редица по три–четири, със сходни размери. Може би те също са от настилка – пътека или по-голям пасаж. През 2003 година е извършена проверка в северното помещение на сграда № 1 (източно от храма). Тогава са разкрити три големи каменни блока в посока изток–запад, споени с розов хоросан. При липса на други данни не може да се установи дали са от настилка или съоръжение.

Обр. 5. Траншея на водопровод 1, застъпен от хоросановата прослойка и късен зид и-з (1), фрагменти от тръби. Поглед от юг – 1988 г.

Обр. 6. Траншея на водопровод 1, застъпен от зид и-з (2). Поглед от север – 1988 г.

Оформлението на свободното пространство чрез нивелиране и частично застилане с каменни плочи подсказва, че то е организирано като площад, чийто акцент е езическият храм. На запад и изток той е ограничен с крепостните стени на аула. Все още не е известно какви сгради или съоръжения го рамкират от север и юг.

Водопроводи. Няма данни, че езическият храм е водоснабден. Западно от него минават два водопровода, които могат да се свържат с блаоустрояването на преславския аул.

Водопровод В1 е с посока север–юг с леко отклонение на изток и запад. Минава между западния зид на храма и източната стена на централното укрепление, прави широка дъга и продължава на югоизток, където е прекъснат (обр. 1). Отстои на 14–9 м от храма и на 6 м от югозападния му ъгъл. Там е пресечен от водопровод 2. Проследеното трасе е с дължина около 35,60 м. В северната му част, до дългия зид югоизток–запад (2), е доловен само по траншеята за полагане на тръбите. Тя е изкопана в предматериковата глина с малко дребни примеси (отделни бучки хоросан и парченца тухли). На места са открити фрагменти от натрошени тръби. На север е проследен до късен зид изток-запад (1) край сграда № 2 (обр. 5). Там, както и под зид 2, траншеята е застъпена от първата хоросанова прослойка (обр. 6). Под пода на югозападното помещение на сграда № 2 е открита in situ част от водопроводна тръба. На юг от зид 2 водопроводът е разбит от две ями. Между тях

Обр. 7. Водопровод 1, застъпен от твърда хоросанова прослойка и бъркало. Поглед от юг – 1984 г.

Обр. 8. Пресичане на водопровод 1. Водопровод 2, застъпен от твърда хоросанова прослойка. Поглед от изток – 1984 г.

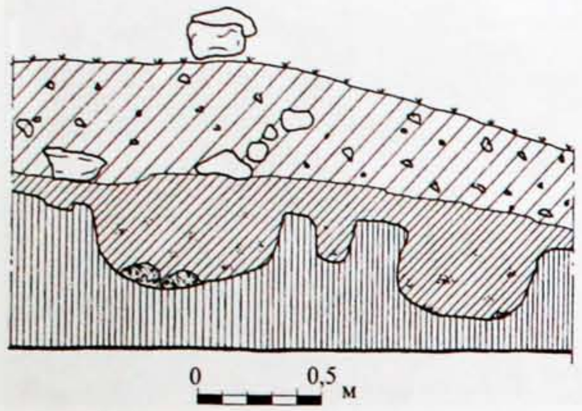

Обр. 9. А–А$_1$ – профил на северния бряг. Хоросанова спойка от водопровод 2 в стената на яма. Поглед от юг

са запазени две тръби и останки от обезличено водно съоръжение, което се разглежда по-долу. Южната част на водопровода е запазена добре по протежение на 17,60 м. Дълбочината му от съвременния терен е 1,82 м в точката на пресичане от втория водопровод. След нея разкритата част е около 6 м, застъпена от рохкава и от твърда хоросанова прослойка и едно бъркало (обр. 7, 8). Трудно е да се каже в каква посока продължава – може би към един от оформените излази на водопроводи в източната крепостна стена на разширението на аула (обр. 1).

Тръбите са от червено-кафява глина, добре изпечени. Украсени са с недълбоко врязани тънки, прави и гъсти концентрични линии, между които се образуват плоски ръбчета. Формата им е слабо конусовидна: единият край е по-широк, а другият – по-тесен, с къса втулка. Втулката е вмъкната в по-широкия край на съседната тръба. Местата за свързване на тръбите са обмазани с бял хоросан, примесен с малко едро счукани тухли. Размерите им са: дължина без втулката – средно 0,49 м, външен диаметър – 0,13–0,14 м и 0,11–0,12 м (съответно в широкия и тесния край). Този водопровод може би излиза от шахтата, намираща се северно от Малкия дворец, свързана с Тунесецкия водопровод.[15]

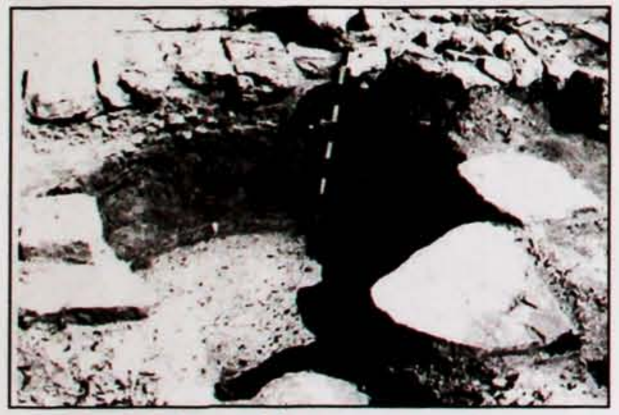

Обр. 10. Водопровод 2, пресечен от късна яма на северозапад от храма. Профил. Поглед от юг – 1984 г.

Водопровод В2 е с посока североизток-югозапад и може би е разклонение от водопровода, проучен под северната порта на Царския дворец (обр. 1).[16] Той също остава на запад от езическия храм, но е по-близо до него – на 2,20–4 м. Разкритата дължина на водопровода е 41,80 м. В северната част (16 м) той следва почти права линия (от брега на изкопа до сградата). До самия бряг е пресечен от яма. В профила на северната ѝ стена са запазени хоросанови петна от връзката между тръбите (обр.9). Те дават основание да се предполага, че продължава в приблизително северна посока. На юг от брега е пресечен от още 2 ями. Втората се намира до южния ръб на плочник с посока на северозапад. В профила ѝ се вижда добре, че траншеята му пресича строителното ниво (хоросановата прослойка), но е застъпена от подложката на плочника (обр. 10). Тук ходовото ниво е повдигнато само с 0,25–0,30 м (подложката) и тя е вкопана в предматериковата глина до 0,30 м. Това е един от пунктовете, които дават възможност за относително датиране. След тази яма водопроводът прави леки извивки, с поширoки дъги южно от дългия зид (2), но запазва същата посока (обр. 11). Преди да стигне до големия канал, той е разрушен и не може да се каже нищо определено как продължава на юг.[17] Прокаран е след водопровод 1 и го пресича, като една от неговите тръби застъпва счупена от първия (обр. 14). Дълбочината на водопровод 2 от съвременния терен е почти същата – 1,78 м. При прокопаването на траншеята му по цялото проучено трасе е следвана естествената денивелация на тогавашния терен и тръбите остават под неговата повърхност. Преди точката на пресичане те са застъпени от ронлива и твърда прослойка хоросан, останали от по-късни строителни работи. Интересни данни са получени при оформянето на профила по южното лице на дългия зид (2) и западния плочник след снемането на паднали плочи. И тук водопроводът пресича строителното ниво на храма, но е застъпен от втората хоросанова кора и зида (обр. 12, 13$_{1-3}$). Тръбите му са запазени почти по цялото разкопано трасе. В сравнение с водопровод 1 те са по-големи. Размерите им са: дължина – 0,48–0,50 м, външен диаметър – 0,16–0,19 м, вътрешен диаметър – 0,14–0,16 м. Формата също е по-различна – те са леко стеснени в средата и разширяващи се към краищата, единият от които завършва с втулка. Тя е вмъкната в съседната тръба така, че остава разстояние около 4 см между самите тръби. Местата на свързване са обмазани с бял хоросан, който покрива видимата част на втулките. Украсата също е от врязани прави концентрични линии, но малко по-редки от тези на водопровод 1. Те са плитки, с плоски ръбчета между тях.

Обр. 11. Трасето на водопровод 2 край западния зид на храма, застъпено от зид и-з (2) и плочника. Поглед от североизток – 1987 г.

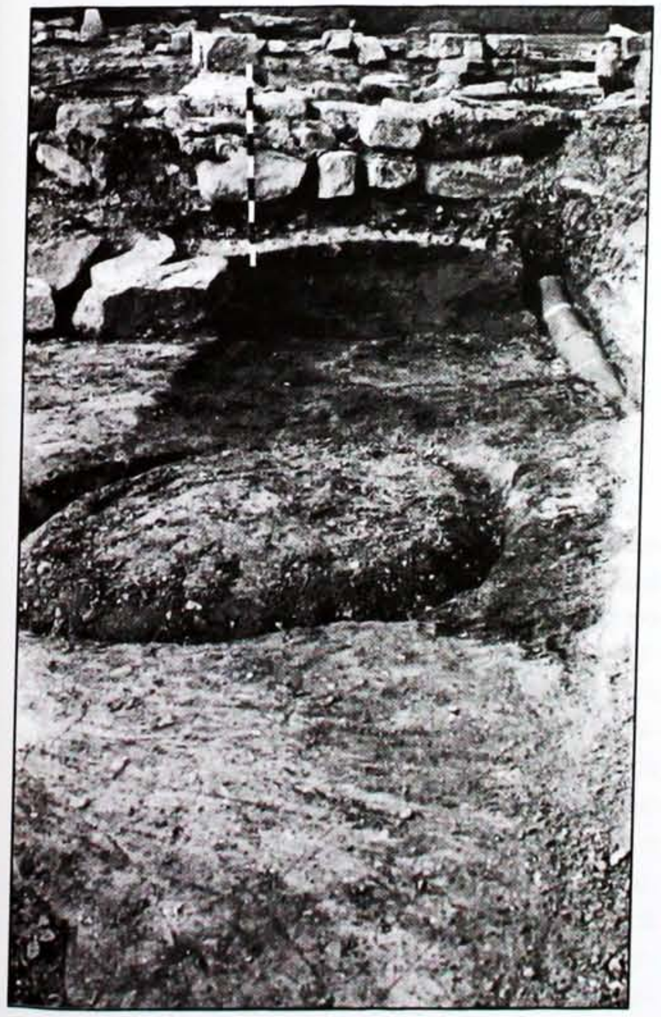

Обр. 12. Водопровод 2, зид и-з (2) и западен плочник. Профил. Поглед от югозапад – 1989 г.

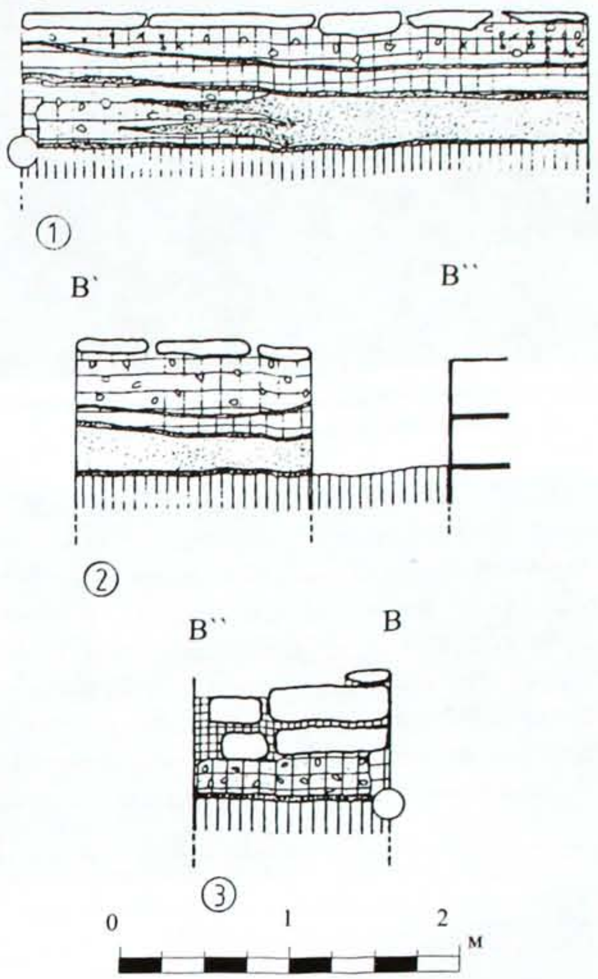

Обр. 13. Профили:
1. В–В` – западен плочник и водопровод 2, поглед от запад. 2. В`–В`` – западен плочник и „Административна" сграда, поглед от юг.
3. В`–В – зид и-з (2) и водопровод 2, поглед от юг

17.

Обр. 14. Общ изглед. Водопроводи 1 и 2, западен плочник и зид и-з (2). Поглед от югозапад – 1990 г.

Излази на водопроводи или канали преминават през източната крепостна стена на разширението на аула – южен и северен. Край западния ръб на основата на стената, долепени до него, са разкрити два къси зида (обр. 1). При частичното им разкопаване преди 1980 година върху горната повърхност е намерен по един дъговидно изрязан камък. Те са поставени така, че се оформя отвор за преминаване на тръба. Основното проучване на тези съоръжения (засега единствени в Преслав) е извършено през 1989 година, но тези камъни вече са паднали и разрушени. Зидовете са градени солидно и осигуряват сигурна защита. Вероятно са свързани с първия ред от блоковия градеж на стената, с който са на една височина. Като се има предвид, че той остава под ходовото ниво, трябва да се приеме, че и съоръженията са вкопани. Как точно преминават тръбопроводите през самата стена, не може да се установи.

Обр. 16. Северен излаз на водопровод през източната крепостна стена на южното разширение на преславския аул. Поглед от изток – 1989 г.

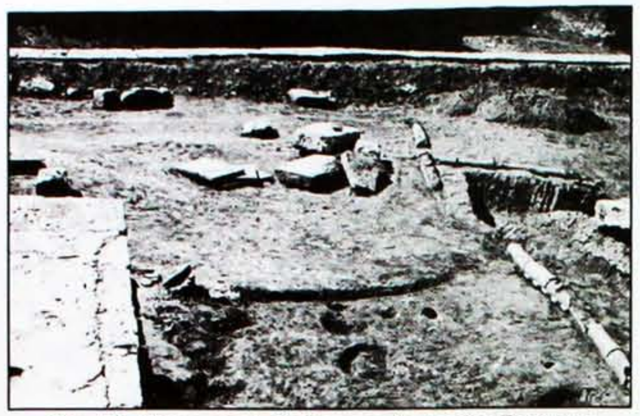

Обр. 15. Общ изглед. Водопроводи 1 и 2 и Големият канал. Поглед от североизток – 1990 г.

Северният излаз се намира по средата (6,70 м) между крилото за порта на крепостната стена и прокарания по-късно голям канал (обр. 16). Градежът е от големи и по-малки плоски дялани камъни, споени с бял хоросан. Първият ред е от три камъка. Той се издава настрани и образува банкет. От вътрешната страна, т. е. до ръба на стената, средният камък липсва и се образува кухина. Вторият ред е от три по-дебели камъка, наредени в една линия така, че не опират в стената. Разстоянието от около 0,15 м вероятно е запълнено с хоросан (обр. 17). От кухината започва настилка от плочи с посока запад-изток, положени върху тези от основата и споени с бял хоросан. Те продължават и извън нея, където няма възможност да бъдат проследени[18]. Градежът е с основа от три реда плочести камъни, споени с тъмнокафява материкова глина (обр. 18). Северният излаз има следните размери: дължина – 1,75 м (по банкета) – 1,56 м (край ръба на стената), ширина – 0,75 м (юг) и 0,66 м (север) с банкета. Височината е 0,45 м, колкото е и тази на първия ред блоков градеж на стената, запазен наблизо (0,20 м – банкет и 0,25 м – втори ред). Дълбочината на основата достига 0,35–0,40 м. Ширината на плочестата настилка е по-голяма от тази на кухината – около 0,90 м. Върху нея са запазени следи от хоросан.

На 2,30 м южно от гореописания излаз на тръбопровод е разчистена пътека от плочи с приблизителна посока запад–изток, положена върху плочите над основата на крепостната стена по същия начин. На запад тя е пресечена от яма на разстояние 1,42 м от ръба на стената. Градеж не е запазен. На изток е проследена на 1,50–1,70 м извън стената. Засега не може да се каже нищо определено за предназначението ѝ.

Южният излаз на тръбопровод е на разстояние 24,60 м от северния и на 16 м от големия канал (обр. 19). Той се различава от предходния по някои детайли. Основата е плитка – от един ред плочести камъни, споени с глина (дебелина 0,10–0,20 м). Върху нея е банкетът от шест камъка (блокчета и плочи), споени с бял хоросан. Той е наддаден само на запад. Късите страни са без банкет (обр. 20). Вторият ред е от пет дялани блока в една редица. Кухината към крепостната стена е образувана от по един камък в двата края (плоча и блок). Настилката от плочи е с ширина 0,90 м. Върху нея е положен дебел пласт бял хоросан с отпечатък от тръба, разрушен от времето. Размерите на южния излаз са: дължина 1,60 м (по банкета) – 1,94 м (по ръба на стената), ширина 1,03 м (север) – 0,82 м (юг) по банкета. Ширината на втория ред е 0,40 м. И тук той не опира в стената. Празнината вероятно е запълнена с хоросан. Височината на градежа е 0,45 м (с банкета).

ХРИСТИАНСКИ ДОСТОЛИЧЕН И СТОЛИЧЕН ПЕРИОД

(трета четвърт на IX–трета четвърт на X в.)

Основното мащабно застрояване и свързаното с него благоустрояване на Преслав като царска резиденция започва вероятно скоро след покръстването. Крепостните стени на аула са демонтирани до основи. Издигнати са нови, които обхващат по-голяма площ.[19] Заварените сгради и комуникации, които се оказват на подходящо място в новия градоустройствен план, са запазени и свързани с новоизградените, обновени или преустроени. Като цяло благоустройствените съоръжения са съобразени с нарасналите изисквания на българската аристокрация и нахлуващото византийско влияние. Константинопол е религиозна и културна столица и се превръща в образец за подражание и еталон за могъщество, независимо от съперничеството между България и Византия, ярко изразено именно при управлението на Симеон. Принципите на неговото градоустройство и благоустрояване се прилагат при изграждането на новата столица, съобразени с особеностите на терена и по-малката площ.[20]

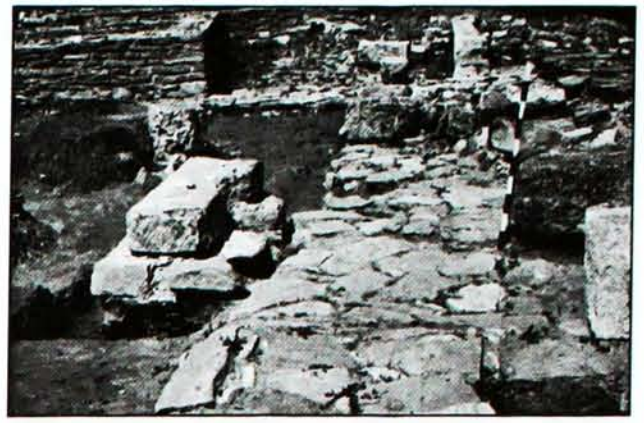

Обр. 17. Северен излаз на водопровод през крепостната стена на аула. Поглед от юг – 1989 г.

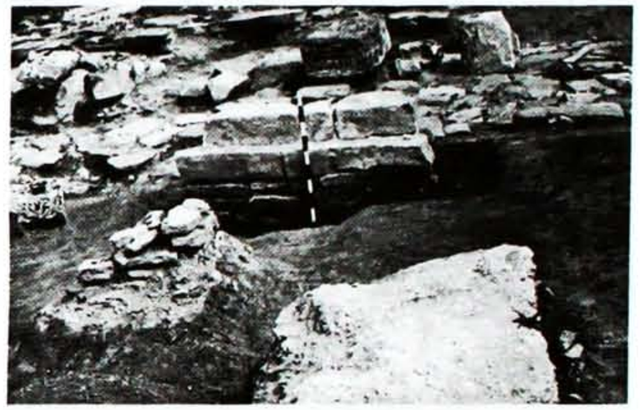

Обр. 18. Основата на северния излаз на водопровод. Поглед от запад – 1989 г.

Терасирането е един от съществените моменти в подготовката на терена за ново строителство, установено в проучената средна част на Царския дворец[21]. За целта е извършено ново нивелиране, като се отчитат подходящите линии за подпорните зидове и включването им в съответните архитектурни ансамбли. Старите ходови нива се запазват там, където е възможно и необходимо.

Източната тераса, върху която се намира езическият храм, вече преустроен в представителна светска сграда, е ограничена от изток с новата крепостна стена на Двореца и прилежащите ѝ градежи, а от запад – с подпорен зид. Тя е оформена чрез ново повдигане на терена в по-ниските места. Изкуственият трамбован насип се откроява особено ясно на югоизток-

Обр. 19. Южен излаз на водопровод през източната крепостна стена на южното разширение на преславския аул. Поглед от изток – 1989 г.

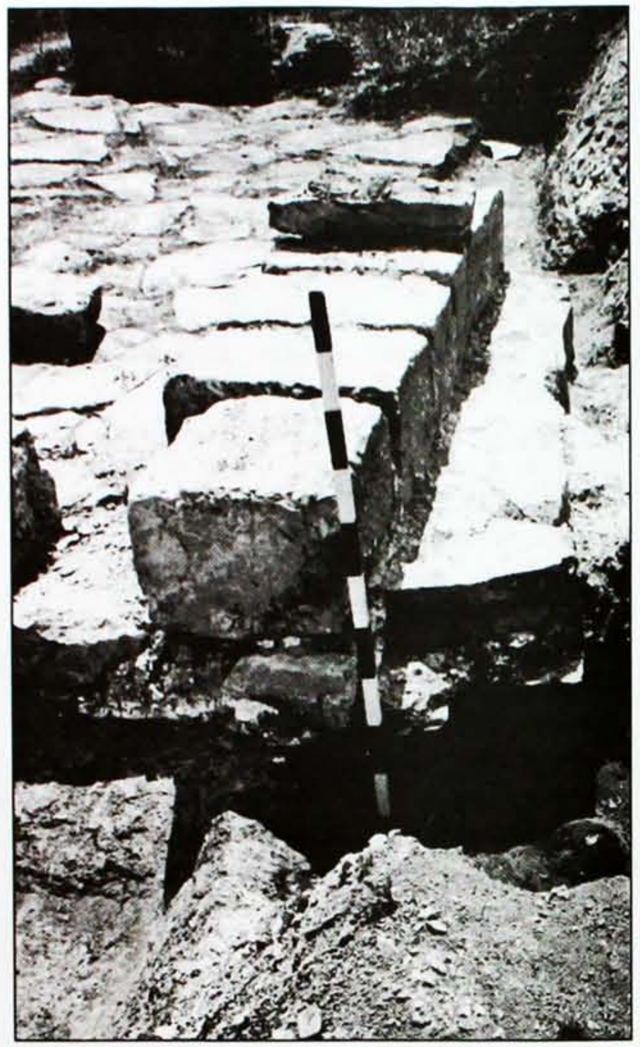

Обр. 20. Южният излаз на водопровод през крепостната стена. Поглед от север – 1989 г.

юг и запад. В югоизточния сектор той е от жълтеникаво-кафява глина с доста примеси от дребни ломени камъни и чакъл (обр. 54, $55_{1,2}$). Насипът застъпва изцяло трасето на ранната източна крепостна стена на разширението на аула, като на височина достига до горната повърхност на частично запазения първи ред от блоковия градеж в северния ѝ край. Ходовото ниво от края на IX–X век е маркирано от плочник, положен над него (обр. 33, 34). Големият канал е прокопан в този насип и в целия южен сектор ходовото ниво се установява от това на покритието му (обр. 52) и южния плочник край централната сграда, запазен от предходния период (обр. 3, 4). На север то е запазено същото – северният плочник и новият с посока на северозапад (т. нар. диагонален) са на едно ниво (обр. 29). На запад повдигането е предимно с хоросанов насип (първата, долна прослойка – обр. 23_2) или смесена жълтеникаво-кафява пръст с примеси от дребни ломени камъни и хоросанов трошляк. На места над него е запазена хоросановата кора от второто строително ниво (обр. $13_{1,2}$). Основите на дългия зид югоизток–запад (обр.1/2) са прокопани в него (обр. 12, 13_3). Сполучливото подравняване на западния сектор се вижда добре след разкриването на плочника край западния зид на „Административната“ сграда, вероятно поправян през XI век – началото му е на едно ниво със северния и се свързва с него (обр. 30). След оформянето на източната тераса и издигането на подпорния зид вероятно са построени верижна сграда № 3 на 15 м североизточно от централната и масивен зид с пиластри (1/4) на 16,40 м източно от нея (обр. 1). Новата сграда и зидът (може би от сграда?) са успоредни на крепостната стена. До западния зид на централната сграда е опрян вече споменатият зид (2), който достига до подпорния зид на терасата и осигурява връзка с

Обр. 21. Общ изглед – поглед от юг, 1987 г. Основата на подпорния зид на източната тераса на Царския дворец

комплекс „Преславска архиепископия“.[22]

Новото строителство почти не променя размерите на обширния площад, чийто акцент остава „Административната“ сграда. Обликът му се изменя от включването на нови благоустройствени елементи (чешма, фонтан и други), които акцентират върху малки части от него или го разделят на сектори и осигуряват връзка с други райони на Двореца.

Подпорен зид на източната тераса. В обект „Административна сграда“ той е проследен по протежение на около 50 м и е с посока североизток–югозапад (обр. 1, 21, 22). Издигнат е на изток от крепостната стена на ядрото на аула от 0,50 до 3,00 м.[23] Подложката на основата е вкопана в здравата материкова глина до 0,40 м. Състои се от две прослойки – дребен чакъл, споен с малко глина (дебелина от 0,20 до 0,25 м), и бял хоросан, смесен с речна баластра (дебелина от 0,15 до 0,20 м). Отгоре подложката е залята с бял хоросан (дебелина до 0,10 м) (обр. 23_3). Върху него е нареден първият ред

Обр. 22. Общ изглед – поглед от север, 1986 г. Основата на подпорния зид на източната тераса. Хоросаново бъркало до източния му ръб. Сондаж северно от фрагмента плочник

блоков градеж. Той остава вкопан в тъмната предматерикова глина с малко примеси и служи за основа. Към нея се отнасят и следващите един–два реда блокове. Начинът на градеж се установява в три запазени малки фрагмента – два в северната част срещу сграда № 2 (обр. 23_1, 24) и един към южния му край.[24] Траншеята за основа е с ширина 1,85 м. Ширината на блоковия градеж е 1,55–1,60 м. Отвън лицата са с дебела хоросанова обмазка (0,10–0,15 м). Останките ѝ се проследяват по цялата дължина на леглото на зида като неравни ръбове (обр. 21, 22). Каменните блокове са дялани, със средни размери, правоъгълни или квадратни. По лицата са наредени в система Binder-Läufer, с широки фуги.[25] Във вътрешността се долавя стремеж към градеж в opus quadratum – каменни блокове са поставени и в средата на зида. Фугите, както и празнините във вътрешността са залети обилно с бял хоросан, примесен с дребни и поедри волутъци. Височината на първия ред градеж е 0,23–0,36 м без фугите, чиято дебелина е от 5 до 7,5 см. С тях се подравнява зидарията. Строителното ниво е върху тогавашния терен от

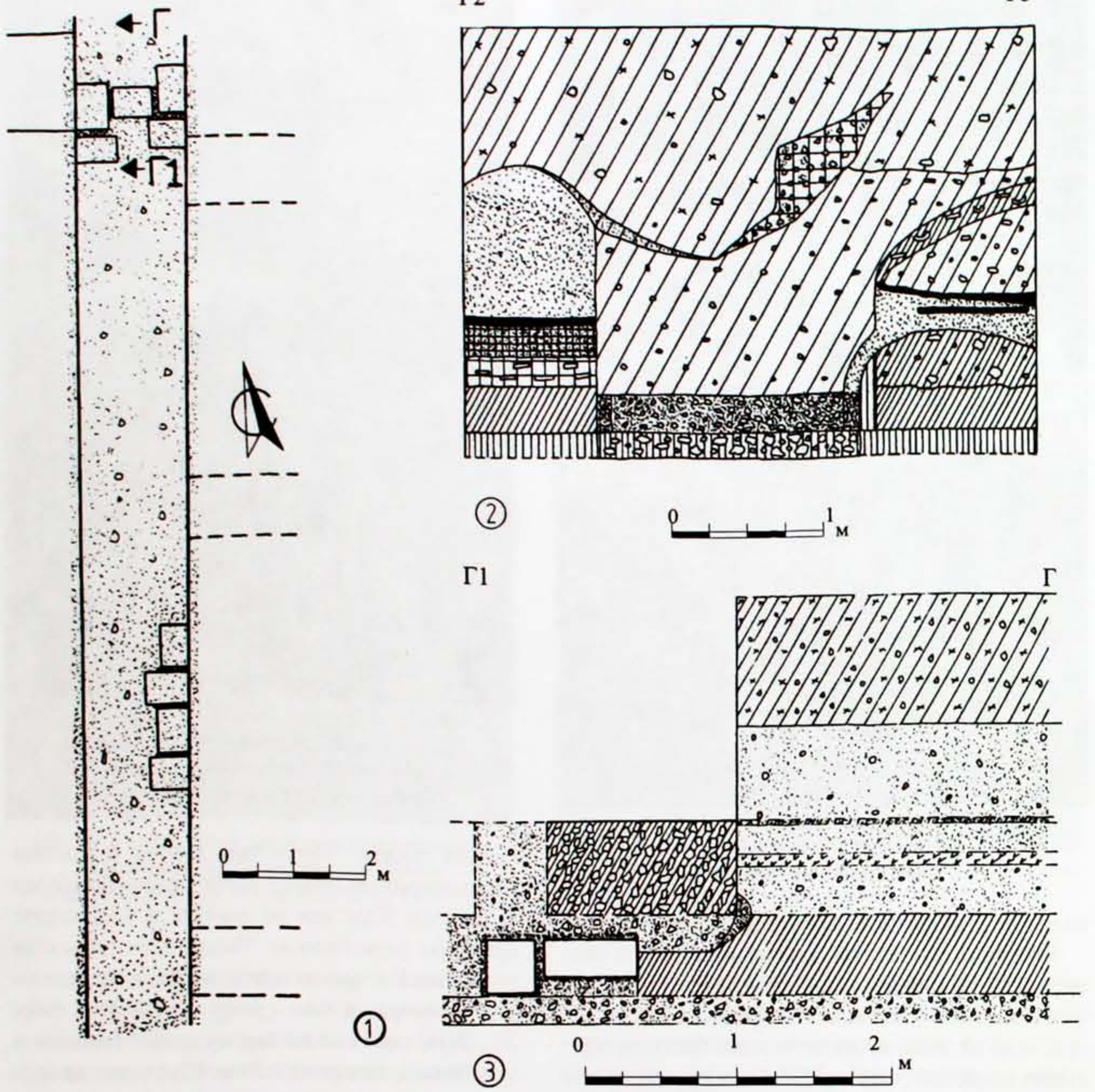

Обр. 23. 1. План на запазените части от първия ред блоков градеж на подпорния зид, срещу сграда №2. 2. Профил на северния бряг над леглото на зида. 3. Профил край западния ръб на подпорния зид при северния фрагмент блоков градеж и разпределителен зид на верижна сграда А, използуваща зида за гръб

тъмнокафява глина с малко дребни примеси. То е маркирано от хоросанови бъркала край зида. В южния край до източния ръб са разчистени две. От първото е запазено само дъното от наредени фрагментирани керемиди, една вертикална от стените и петно розов хоросан.[26] На север от него е разчистено голямо бъркало за бял хоросан (обр. 1, 22). Дъното е от каменни плочи, а стените - от вертикално забити парчета керемиди и почти цели тухли. Срещу сграда № 2 е разкрито друго бъркало за бял хоросан с дъно и стени от цели и фрагментирани тухли и керемиди.[27] В близост до него са разчистени и три петна от каменен трошляк без хоросан, оставащи под насипа в две съседни помещения от верижната сграда А. Те са успоредни на подпорния зид. Северното е застъпено от бъркалото.[28] Трудно е да се каже нещо определено за тези петна – може би са останки от строителството.

Установяването на строителното ниво е важно за относителната хронология на градежите в сектора, особено на запад от зида. Там се застъпват градежи от три строителни периода. Крепостната стена на ядрото на аула е разрушена до основи и трасето ѝ е изцяло покрито с хоросанов насип, който опира до подпорния зид на терасата. Фактът, че строителното му ниво е почти еднакво с това на стената, насочва към някои предположения. Вероятно строежът на зида започва преди разрушаването на стената, по-точно едновременно се извършват градеж и демонтиране. Може би нивелирането с хоросанов насип на изток е направено в началния етап на рушене на стената, след трасирането на подпорния зид. Там насипът е по-нисък и изтънява на изток и юг. Подравняването на запад от зида е след пълното разрушаване на стената – хоросановите насипи са еднородни по цялата дължина и ширина на разкопаната от нас площ (обр. $23_{2,3}$, 25).[29] Не може да се каже нищо определено как е оформен подпорният зид от изток, към големия площад с „Административната“ сграда в центъра. През XI век той служи за гръб на града № 2 и други помещения на юг от нея. Ако е имало архитектурна украса, то тя е заличена. От запад той служи за гръб на дълга верижна сграда А, издигната след насипването на пласта хоросан – основите ѝ са вкопани в него[30]. Траншеите им достигат до предматериковата глина и остават малко над първия ред от блоковия градеж на подпорния зид, а дълбочината им е почти равна на височината на втори и трети ред (обр. $23_{2,3}$, 25). Следователно сградата е построена след издигането на зида и е долепена до него. Наблюденията на профила в северния бряг над леглото му потвърждават, че е разрушен сравнително късно, може би в периода след XI в.[31] За времето на построяване на подпорния зид през третата четвърт на IX век подсказват не само стратиграфските наблюдения. Градежът на запазените фрагменти от първия ред показва придържане до известна степен към традицията от предходната епоха да се строи в „opus quadra-

Обр. 24. Запазена част от градежа на подпорния зид срещу югозападното помещение на сграда 2. Поглед от запад – 1986 г.

Обр. 25. Хоросанови насипи край западния ръб на подпорния зид срещу сграда 2. Поглед от изток – 1986 г.

Обр. 26. Зид с пиластри. Запазена част от северния канал край него. На изток – трасето на източната крепостна стена на Царския дворец. Поглед от югозапад – 1979 г.

Обр. 27. Зид с посока изток–запад (2), пресечен от зидана пещ от XI в. Поглед от юг – 1986 г.

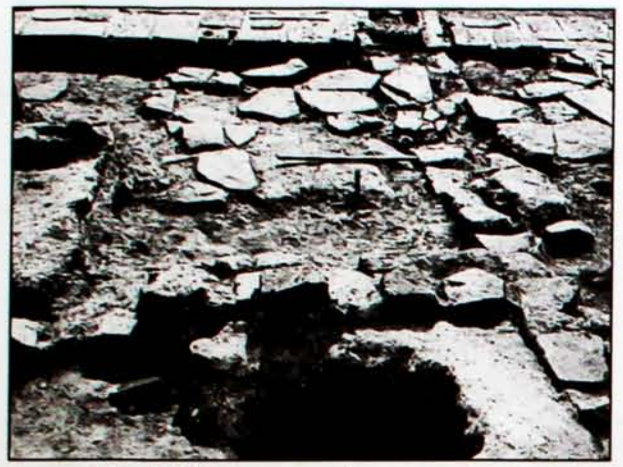

Обр. 28. Началото на зида с посока изток–запад, застъпен от плочника край западния зид на „Административната“ сграда. Поглед от запад – 1983 г.

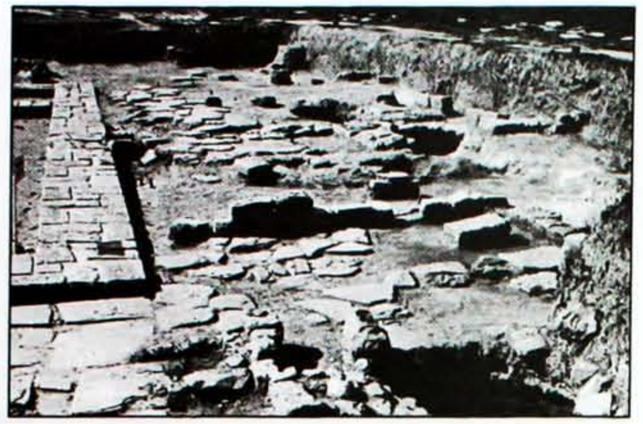

Обр. 29. Зид с посока изток-запад и плочника край сградата. Общ изглед на сектор запад. Плочникът край западния зид на „Административната“ сграда.

tum“, но с блокове с по-малки размери, наредени в система „Binder–Läufer“ още в основа.

Оформление на площада около „Административната“ сграда. През периода от края на IX–X век площадът запазва почти същите размери от предходната епоха, но променя облика си от включването на нови благоустройствени елементи, които подчертават някои сектори в него.

Дълъг зид (обр. 1/2) с посока югоизток–запад е долепен до западния зид на „Административната“ сграда и достига до подпорния зид на терасата (обр. 1, 30). Дълбочината му от съвременния терен е 1,20–1,56 м (от запад на изток). Запазен е в два реда височина на основите (0,40–0,50 м). Те са изградени от дялани блокове и плочести камъни по лицата, с пълнеж от дребни ломени камъни и малки плочи. Спойката е от жълта глина. На юг първият ред е наддаден и образува цокъл. Дължината на зида е 15 м, а ширината – 1,10 м (цокъл) и 0,75 м (втори ред). Основата е вкопана в хоросановия пласт на запад и подложката на плочника на изток (обр. 12, 13_2). Тя застъпва едно хоросаново бъркало и трасетата на водопроводи 1 и 2 (обр. 6, 12, 13_3). Това е указание, че е построен след третата четвърт на IX в. В западната си част той е пресечен от зидана пещ от XI в. (обр. 27, 28). Следователно той е разрушен при застрояването на западния сектор със сгради и производствени съоръжения. Много по-трудно е да се определи предназначението му. В началото на зида, на нивото на третия ред от градежа на сградата, е запазена отчасти почти квадратна база от ронлив варовик с външни размери 0,72 х 0,72 м, вътрешни – 0,54 х 0,54 м и височина до 0,20 м. На разстояние 1,05 м южно от зид (2) са разчистени три плочи с правилна форма, близка до квадрат, наредени успоредно на зида върху твърдия хоросанов насип, на едно ниво,[32] но не може да се твърди със сигурност, че са бази за колони. Големите разрушения след XI век, особено гъсто вкопаните ями, са унищожили всички податки за оформлението на зида. Биха могли да се изкажат две предположения. Едното е, че е издигнат плътен зид, разделящ западния сектор на площада на северна и южна част. След разрушаването му плочи от пренаредената настилка го застъпват. Второто е, че разделянето е извършено посредством аркада. Последното обяснява наличието на база за колона в началото на зид (2). На запад от плочника върху зида са запазени още три плочи с доста правилна форма.[33]

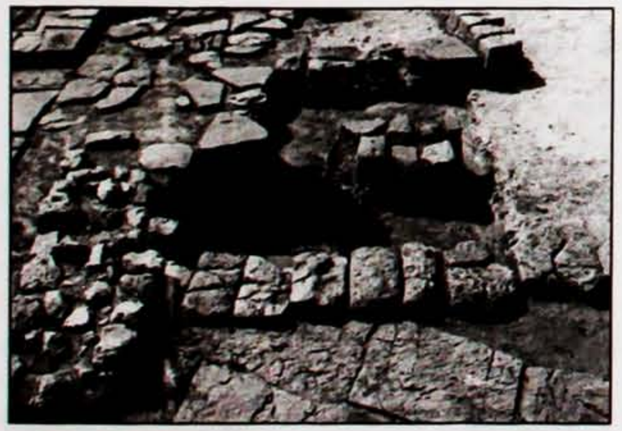

Обр. 30. Поглед от север – 1983 г. „Диагонален“ плочник срещу северозападния ъгъл на „Административната“ сграда. Поглед от северозапад, отгоре – 1984 г.

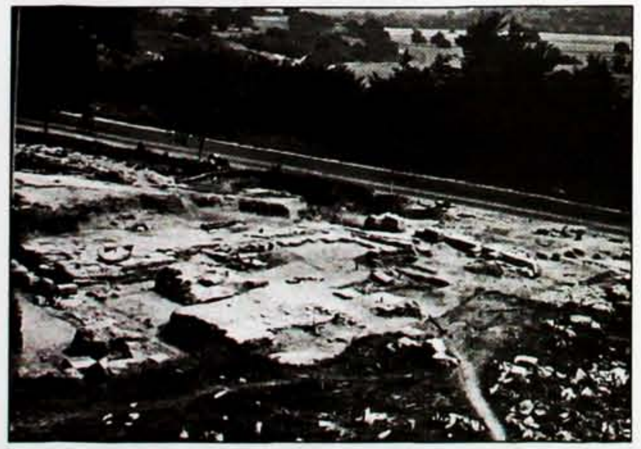

Обр. 31. Общ изглед на разкопките на „Административната“ сграда и сграда 1 през 1979 г. Двуредов плочник край сграда 1, зид с пиластри. На изток – трасето на крепостната стена на Царския дворец. Поглед от югозапад.

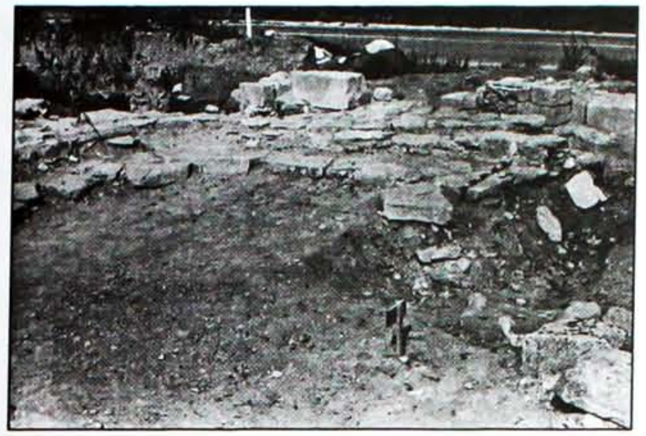

Обр.32. Двуредов плочник край сграда 1 – детайл. Горният плочник е край сградата, долният е разрушен от нея. Поглед от югозапад – 1980 г.

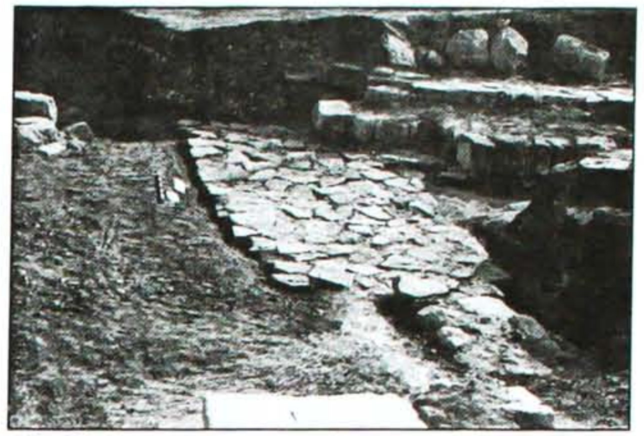

Обр. 33. Столичен плочник над първия ред блоков градеж на източната крепостна стена на южното разширение на преславския аул. Поглед от северозапад – 1978 г.

Зид с пиластри (обр. 1/4) е запазен частично край източната крепостна стена на Царския дворец на разстояние около 3,20 м от нея в посока североизток–югозапад. Той е успореден на стената, а пиластрите са по западното му лице. Източното не е запазено. Градежът е от големи дялани каменни блокове, споени с бял хоросан (обр. 1, 26).[34] Запазената дължина е над 8,40 м. Дебелината е според ширината на запазения ред лицеви блокове[35]. Основата е вкопана в материковата глина, без да достигне до чакъла, на дълбочина до 0,40–0,50 м. Те са от дребни ломени камъни, споени с тъмна глина. Този начин на фундиране е установен и при други сто-

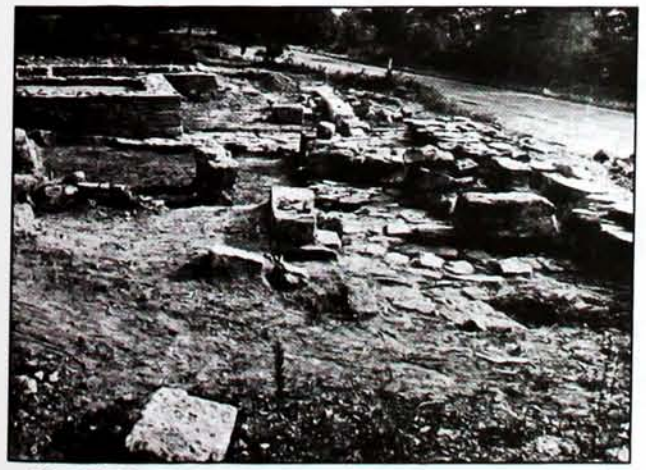

Обр. 34. Столичен плочник над основата и първия ред блоков градеж на крепостната стена. Поглед от юг – 1988 г.

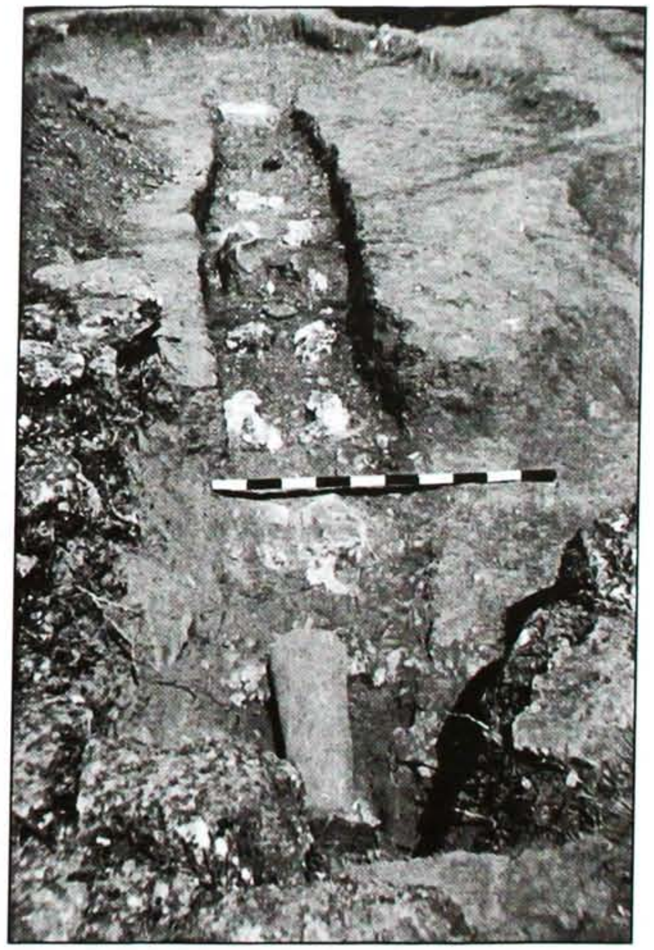

Обр. 35. Траншея на водопровод 3 – хоросанова спойка на тръбите. Поглед от югоизток – 1995 г.

Обр. 36. Водопровод 3 – форма и размери на тръбите. Поглед от юг – 1998 г.

лични градежи (включително и на подпорния зид на терасата) – основите са плитки, но първият ред блоков градеж (някъде и до третия) е част от субструкцията. Пиластрите не се редуват ритмично и са с различни размери.[36] На изток, почти срещу южния пиластър, е долепен зид със съвсем друг начин на градеж. Малка е вероятността това да е дълга сграда с монументален градеж и с ширина само около 3 м. Като работна хипотеза може да се допусне, че това е портик край крепостната стена, рамкиращ площада с „Административната“ сграда от изток.

Настилки. Оформеното свободно пространство около „Административната“ сграда в по-голямата си част е настлано с каменни плочи.

Северният плочник край нея е запазен и използван. В четвъртия до седмия ред се забелязват по-малки плочи с неправилна форма (обр. 1, 2). Може би те са от поправки, наложени от дългото му ползване.

Г-образният плочник край южния зид на сградата също е запазен. Последният ред е от малки, почти квадратни блокчета. Ограничен е с бордюр от вертикално забити плочи. Вероятно той е разширен или поправен (обр. 1, 3).[37]

На запад-югозапад от сградата до подпорния зид, южно от зид (2) до големия канал, се установява наличието на настилка от единични плочи или малки пасажи (обр. 1, 3, 8, 22). В тази южна част на западния площад фрагментите са от плоски каменни блокове или дялани плочи. На север от зид (2) преобладават настилките от цепени шистови плочи с неправилна форма.

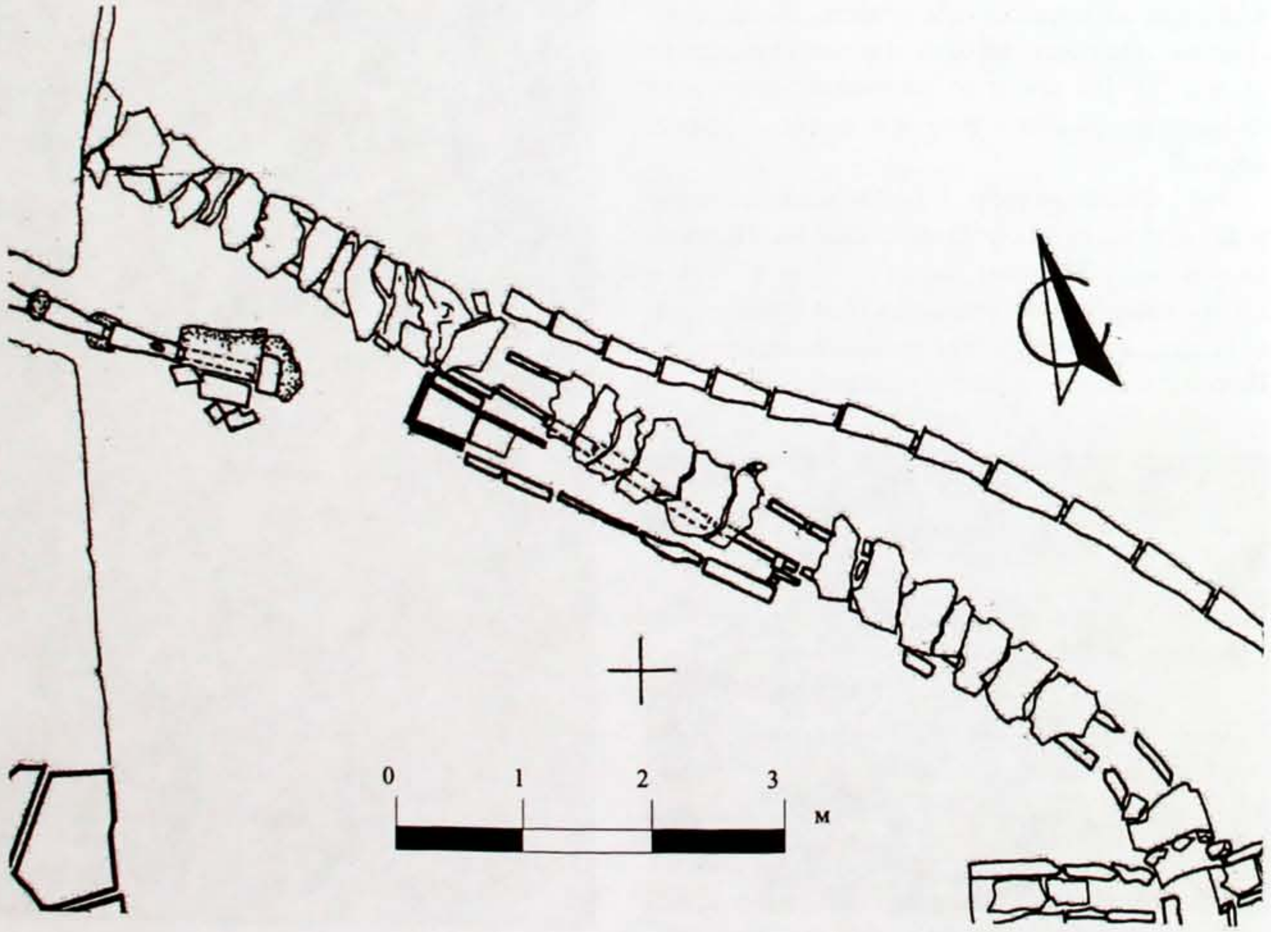

Обр. 37. План - останки от чешма с каменно корито и допълнителен канал, вливащ се в северния. Водопровод 3 след прекъсването

Обр. 38. Общ изглед – останки от чешма с каменно корито, северен канал и водопровод 3. Поглед от североизток – 1998 г.

Нов плочник е настлан край западния зид на сградата. Той е с дължина около 19 м и ширина до 3–4 м (западната линия е неравна от късни вкопавания) – обр. 1, 29. Съставен е от цепени шистови плочи с неправилна форма и различни размери. На север той се свързва с плочника край северния зид (обр. 30). На юг, преди да достигне до югозападния ѝ ъгъл, е разрушен. Около зид (2) и на юг от него нивото му постепенно се повишава, а в профила се забелязва още една прослойка насип. Вероятно е поправян по-късно. На десетина метра на запад са запазени малки фрагменти настилка от плочи със същия вид и размери на нивото от X век. Късните разрушения пречат да се установи дали настилката в северната част на западния сектор е цялостна, или се състои от отделни големи пасажи. Дълбочината на плочника от съвременния терен е 1,50–1,70 м (юг–север). След XI век върху него са построени жилища – запазена е дебела (0,30 м) прослойка жълта глина от подовата им замазка.

Площта на северозапад от сградата също е оформена като площад с настилка, достигащ до подпорния зид. Запазената цялостно част е пътека, вероятно започваща от северния и западния плочник. Връзката между тях е разрушена от зид на късно двуделно жилище, построено върху северния плочник след XI век. Дължината ѝ до сграда № 2 е 5 м, а ширината – 3,40–4,00 м (обр. 1, 30). Плочите са големи, с неправилна четириъгълна форма, близка до правоъгълник, плътно наредени в четири до шест реда.[38] Дълбочината от съвременния терен е 1,75 м, а нивото ѝ е еднакво с това на другите две настилки. Подложката е от смесен насип с дебелина 0,25–0,30 м, трамбован върху предматериковата глина. Сграда № 2 е построена върху останалата част на настилката. Следите ѝ са установени под подовете на западните помещения при разчистване на по-ранни и синхронни със сградата пещи и по-късни ями, както и под разделителните зидове. Установените размери са по 8–9 м дължина и ширина. На запад тя достига до подпорния зид. На места под подложката е запазено и строителното ниво на зида. Възможно е тук да е осъществена връзка с верижна сграда А, облегната от запад на зида. Южно от сграда № 2 едното помещение на верижната сграда е тясно – около 2 м, докато съседните са доста по-големи.

Обр. 39. Детайл – останки от чешмата. Поглед от запад, отгоре – 1998 г.

При разкриването на сграда № 1 през 1978–1980 година и проучването на северния канал през 1998 година са получени данни за наличието на настилка от големи, дебели до 0,20 м каменни плочи и на изток от „Административната“ сграда. Запазена е тясна ивица, застъпена отчасти от северния и източния зид на сграда № 1. Малка

Обр. 40. Детайл – каменното корито на чешмата с къс канал, отвеждащ водата в северния. Водопровод 3 след пресичането. Поглед от юг – 1998 г.

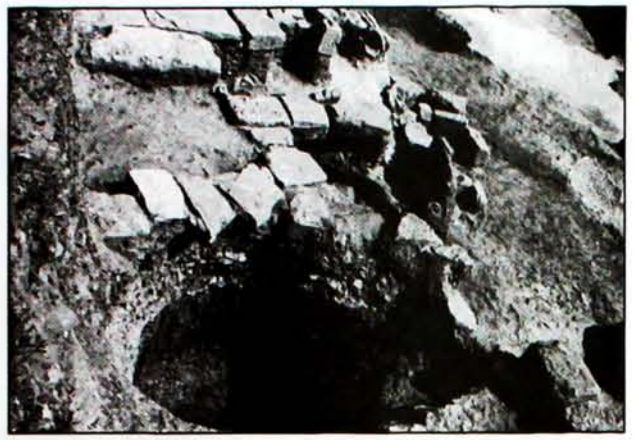

Обр. 41. Останки от водно съоръжение в сектор запад. Поглед от югозапад – 1984 г.

част остава извън нея и ляга над северния канал при извивката му на югоизток до ъгъла на северното помещение (обр. 1, 31, 32, 60, 61). Плочникът не е установен във вътрешността на сградата. Може би е разбит при нейния строеж. Ако това е пътека с приблизителна посока североизток–югозапад, то тя е минавала недалеч от зида с пиластри. Възможно е и цялата площ, заета от северното, отчасти и от южното помещение, да е настлана. Тогава тя би имала приблизителни размери: 13,40 х 8,00 м (изток–запад и север–юг). В профила на северния плочник край сграда № 1, направен в близост до „Административната“, не са открити следи от предхождаща го настилка.[39]

Край новата сграда № 3 не е открит плочник. Пред нея е разчистен глинен под на късно жилище, късни ями перфорират зидовете ѝ.

На югоизток от „Административната“ сграда, над трасето на демонтираната източна крепостна стена на разширението на аула, е положена настилка с дължина около 24 м и ширина до брега на изток 2–3 м. Тя е разкрита добре запазена от северния край на стената до съвременния черен път над нея (на 3–4 м южно от големия канал) – обр. 1, 33, 34. На юг от пътя не е засвидетелствана. Плочите са от цепени шисти с неправилна форма. Много от тях днес са паднали и счупени. Като цяло пасажът е сходен със западния плочник. Той вероятно оформя открито ходово ниво край крепостната стена на Царския дворец или настилка в портик, ако работната хипотеза за зида с пиластри бъде потвърдена при бъдещи проучвания.

Обр. 42. Детайл от водно съоръжение в сектор запад. Поглед от изток – 1984 г.

Водопроводна мрежа и водни съоръжения

Водопровод 1 вероятно отново е включен към водопреносната мрежа и към него е изградено водно съоръжение, разкрито съвсем обезличено в близост до зид (2).

Водопровод 2 продължава да функционира и захранва с вода фиалата в югоизточната част на Царския дворец.[40]

Водопровод 3 е най-късен от трите, пресичащи площадното пространство около „Административната“ сграда. Дълбочината му от съвременния терен е 1,85 м (траншеята на северозапад). Той е с посока северозапад–югоизток-изток (обр. 1). Прокаран е северно от плочника край централната сграда. На изток извива край южния зид на сграда № 3 и вероятно излиза извън крепостната стена.[41] Разкритата дължина е около 41 м. На около 9 м срещу североизточния ъгъл на централната сграда водопроводът е прекъснат при прокарване на северния канал. Към западната част на трасето (разкрита дължина около 23,40 м) е изградена чешма (обр. 37, 38).

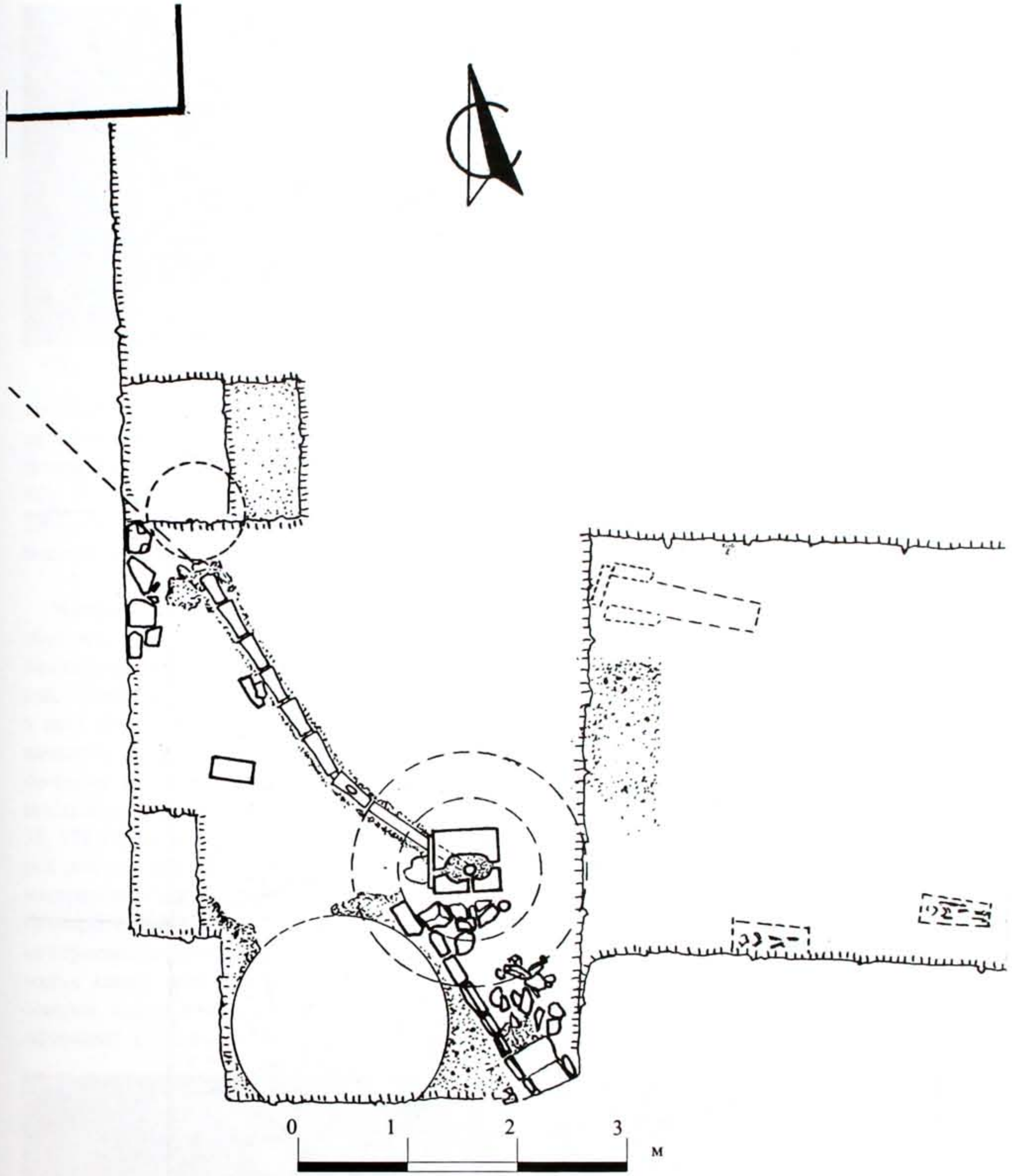

Обр. 43. План на фонтана. 1998 г.

Източната част остава изолирана, но тръбите не са демонтирани. Възможно е да са оставени с цел бившият водопровод да служи и за отводняване на терена, поемайки част от просмукващите се води. В западната част малко от тръбите са запазени. Трасето е проследено предимно по траншеята за полагането им. Тя е с ширина 0,40 м и дълбочина 0,35 м, вкопана на 0,25 м спрямо горната повърхност на северния плочник. Връзките на тръбите са от бял хоросан, примесен с малко едро счукана тухла, и обхващат тръбите отвсякъде[42] (обр. 35). От западната част на трасето са запазени седем тръби до чешмата. Те са дълги, със сходни размери,

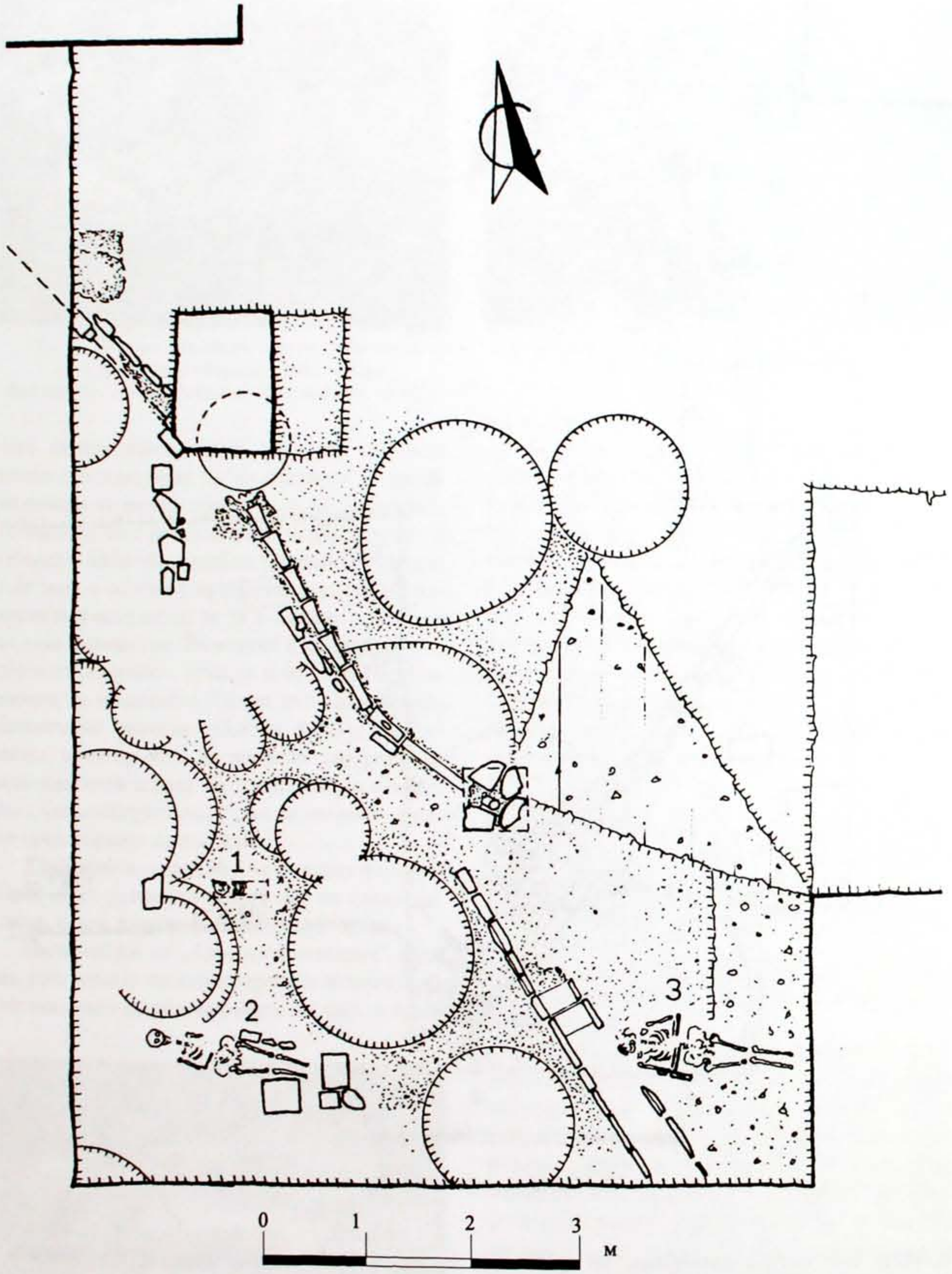

Обр. 44. План на фонтана. 1999 г.

слабо конусовидни. Тесният край е с подчертан ръб преди втулката (обр. 36).[43] Последната тръба до чешмата е с овално-елипсовиден отвор със следи от хоросан около него (3–4 см). Размерите му са: дължина – 9 см, ширина – от 6 до 8 см. В източната изолирана част на во-

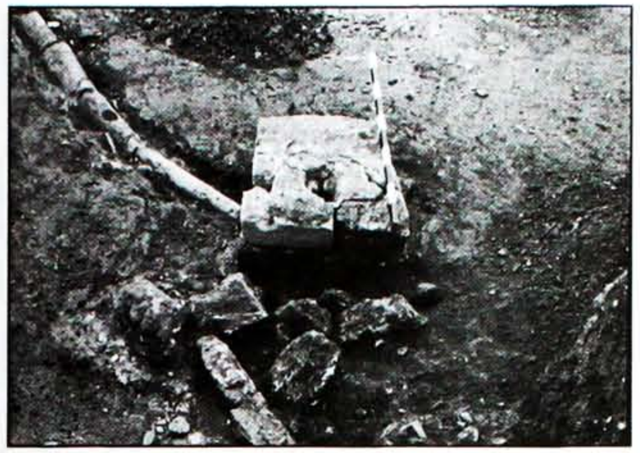

Обр. 45. Фонтан – общ изглед. Поглед от юг – 1998 г.

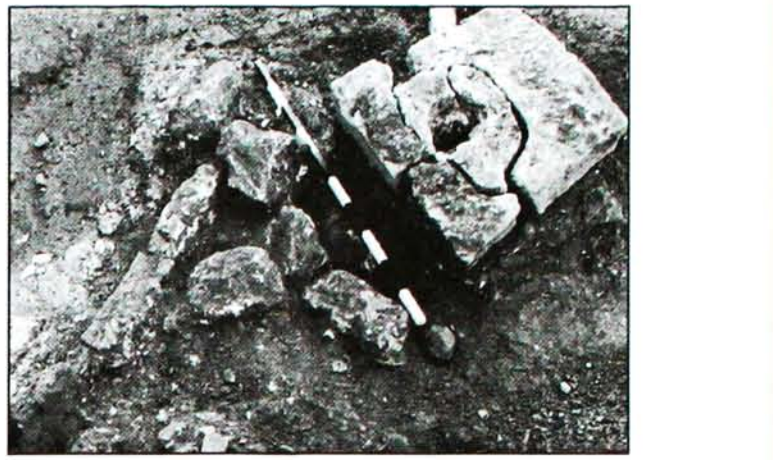

Обр. 46. Фонтан – детайл.
Поглед от югоизток, отгоре – 1998 г.

допровод 3 тръбите са малко по-дебели, с различна дължина, като цяло – по-къси,[44] почти цилиндрични и леко стеснени в средата (обр. 38, 40). Водопроводът е прекъснат на разстояние 2,40 м за прокарване на канала и изграждане на чешмата (обр. 37, 38).

Чешма. Съоръжението е почти напълно обезличено. Запазена е само подложка. Тя е с неправилна четириъгълна форма от бял хоросан, примесен с едро счукани тухли и споена в него тухла (общи размери: 0,96 х 0,50 м). В началото ѝ от запад е запазен отпечатък на по-тясна тръба, вероятно оловна, свързана с последната глинена тръба с отвор (обр. 1, 37, 38, 39). От юг подложката е ограничена с един ред ломени камъни. Хоросанът е излят върху материковия чакъл. Други следи от чешмата не са открити наоколо. На изток, срещу подложката от хоросан, на разстояние 0,80–0,90 м е изграден малък канал, долепен до минаващия наблизо северен канал и свързан с него. Началото е оформено с плоча на дъното, без покритие. Отворът отгоре е квадратен – 0,26 х 0,26 м и дълбочина 0,21 м. След него са запазени тричетири покривни плочи, свързани с покритието на основния канал, но минаващи над него. През 1999 година бяха снети покривните плочи на малкия канал и три от северния, за да се проучи връзката между тях. Каналът на чешмата достига до материковия чакъл и го използва за дъно. В началото то е настлано с две плочи, втората от които е мраморна. Ширината му е 0,28 м в началото до 0,13 м в края, където е затворен с вертикална плоча и няколко по-дребни ломени камъка. Дължината на южната стена е 3,05 м. Северната е по-къса (1,08 м), в останалата част е използвана стената на основния канал. Връзката между каналите е осъществена, като вторият камък от малкия канал е поставен навътре – стеснява го и оставя празнина към стената на северния. Между две от плочите на последния е оформен трапецовиден отвор, през който водата се влива в него (обр. 37).[45] Как е била оформена чешмата във височина, не може да се каже. Тя-

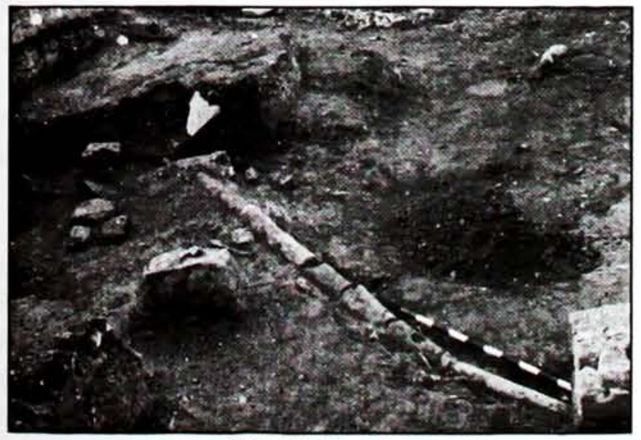

Обр. 47. Фонтан.
Водопровод – оловна и глинени тръби.
Поглед от юг – 1998 г.

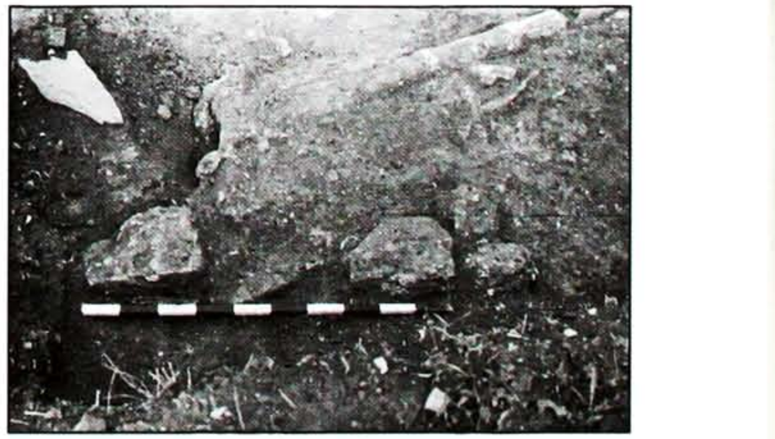

Обр. 48. Фонтан. Водопроводът, пресечен от яма.
Ивица камъни, ограничаващи площта с твърда хоросанова кора и трошляк. Поглед от запад – 1998 г.

Обр. 49. Каналът на водопровода.
Поглед от запад – 1998 г.

лото около вертикалната тръба би трябвало да е кръгло или с квадратна форма. Близостта до основния канал не позволява по-голяма ширина от 0,90–1,00 м. Толкова е и разстоянието между подложката и коритото на малкия канал за поемане на течащата вода. Като се има предвид дълбочината на коритото и факта, че ходовото ниво е приблизително на 0,10–0,15 м над канала, то дълбочината на основата на градежа е до 0,35 м. Подобна чешма не е известна от Царския дворец. В Дворцовия манастир са открити останки от чешма, но за съжаление не е дадено описание.[46]

Водно съоръжение в западния сектор. За наличието на такова съоръжение се съди по незначителни останки. То е построено към водопровод 1, чиято северна част вероятно е включена отново към водопроводната мрежа. Непосредствено до северното лице на основата на зид с посока югоизток–запад (2) при разчистване на траншеята на водопровода е очертана правоъгълна вдлъбнатина в материковата глина. Тя не е застъпена от строителното ниво и долния хоросанов насип (обр. 1, 6). Размерите ѝ са: 2,25 х 1,35 м и дълбочина до 0,20 м в здравия терен. Южно от зида трасето на водопровода е пресечено от две ями. Непосредствено до тях е запазена част от тръбопровод, вероятно от канала, отвеждащ водата от съоръжението (обр. 41). Общата дължина е 0,89 м (една цяла и една счупена тръба). Мястото на съединяване е обмазано изцяло с бял хоросан. Украсата им е от гъсто врязани прави концентрични линии и плоски ръбчета между тях. Цялата тръба е с размери: дължина – 0,64 м, външен диаметър – 0,18 м и диаметър на втулката – 0,125 м. Отстрани те са укрепени с по един двоен ред тънки вертикални плочи със запазена дължина до 1,10 м и ширина 0,37 м. Укрепените с плочи тръби са положени в насип от смесена пръст на 0,10 м над твърдия хоросанов насип. Тук са разкрити части от два плочника един над друг. По-ниският е ограничен с вертикално забити тънки каменни плочи. Те са в една линия с двойния ред плочи, ограничаващи тръбите от запад. На юг от тях е запазен един ред вертикални плочи, съвпадащи с тези от източната страна на тръбите (обр. 42). Образуваният канал е с ширина до 0,25 м и дължина над 2 м. За дъно е използван твърдият хоросанов насип. Предположението, че тези тръби са отводнителен канал на водно съоръжение, се подкрепя от факта, че нивото им е значително по-високо от това на водопровод 1, както и от оформения наклонен надолу канал южно от тях. Къде е отвеждана водата, как е устроено водното съоръжение, не може да се установи. То се намира на около 12 м западно от „Административната“ сграда, близо до подпорния зид на терасата и е долепено до северното лице на зид (2).[47]

Обр. 51. Големият канал при преминаването му над основата на източната крепостна стена на централното ранно укрепление и през подпорния зид на източната тераса. Поглед от юг – 1989 г.

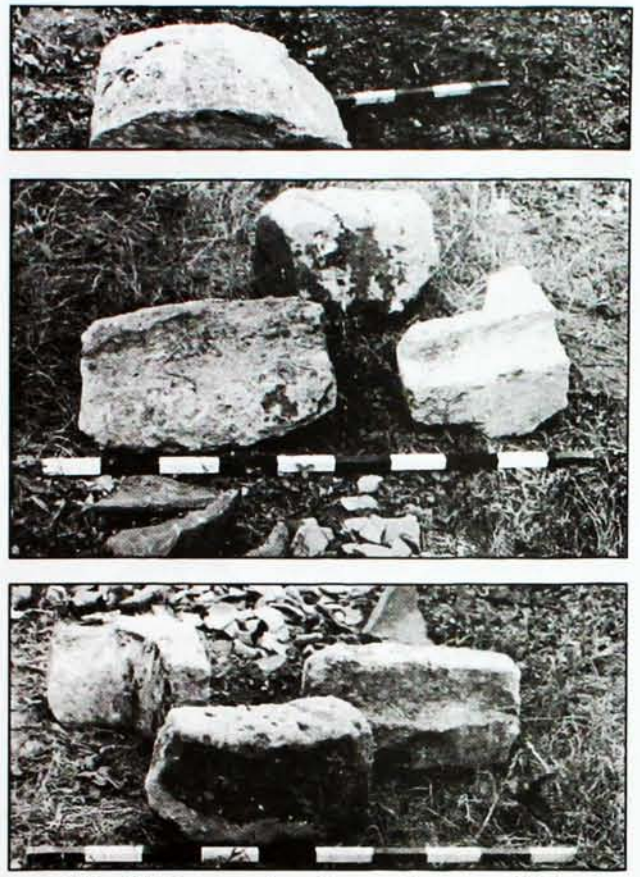

Обр. 50. Каменни детайли от фонтана. 1998 г.

Обр. 52. Големият канал при преминаването му над основата на крепостната стена на южното разширение на преславския аул. Поглед от югоизток – 1989 г.

Обр. 53. Шахта на Големия канал до източния ръб на основата на крепостната стена.
Поглед от северозапад – 1989 г.

Обр. 54. Северната стена на Големият канал.
Културни пластове над и около него.
Поглед от североизток – 1989 г.

Фонтан. Намира се на 23 м от югозападния ъгъл на „Административната“ сграда и на 9,60 м срещу края на подпорния зид на терасата, южно от големия канал (обр. 1). Той е открит и проучен през 1998–1999 година. Изграден е към водопровод с посока северозапад-югоизток, преминаващ през обект „Преславска архиепископия“. В центъра на съоръжението е запазена квадратна основа от три камъка, изрязани дъговидно така, че да се образува цилиндричен отвор за вертикална тръба (обр. 43, 45, 46). Те са споени обилно с бял хоросан, с който е облицована и тръбата в отвора, отчупена над градежа. Той е с размери 0,60 х 0,60 м и височина до 0,20 м (два реда). Ориентиран е по посоките на света. Край южната страна е запазена дъговидна ивица ломени камъни, от която започва каналът за оттичане на водата (обр. 46). Тя може би маркира външния диаметър на каменното тяло. Запазената част от градежа е върху подложка от тънки плочи, положени над материковия чакъл (обр. 44).[48] Водата се влива в съоръжението от северозапад по водопровод от глинени тръби, запазен на 2,70 м дължина, като е разбит от яма (обр. 47). Точно до ямата той преминава през камък с отвор, дебело обмазан с розов хоросан (обр. 48). Откъм запад са запазени три–четири блокчета в редица с посока север–юг. Може би те ограничават съоръжението от тази страна (обр. 43, 48). Тръбите са обилно обмазани с розов хоросан, укрепени отстрани с вертикално поставени плочи. На северозапад

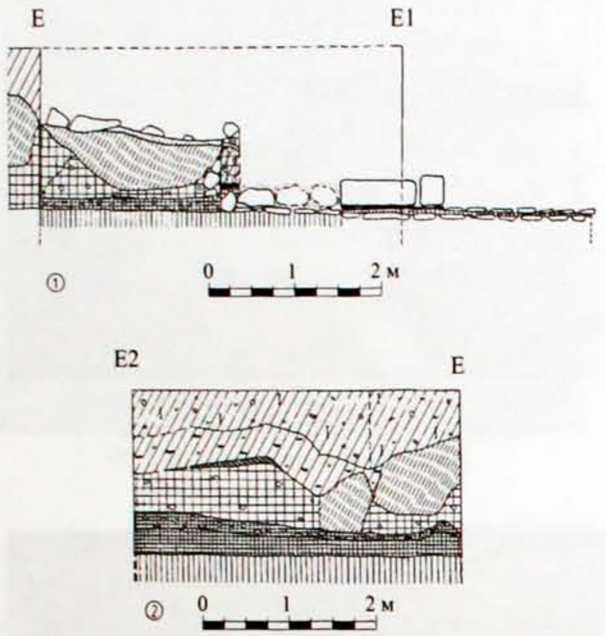

Обр. 55. Профили: 1. E–E$_1$ – профил по южната стена на Големият канал при преминаването му над основата на източната крепостна стена на разширението на преславския аул. 2. E–E$_2$ – профил на западния бряг до южната стена на преславския аул

от ямата продължава ивицата от укрепващи плочи, която достига до запазена тръба (обр. 44). Последната глинена тръба към фонтана е с овално-елипсовиден отвор за почистване, а може би за регулиране на водата. В нея е вмъкната значително по-тясна (с диаметър 9 см) оловна тръба с дължина 0,65 м до зидания градеж (обр. 43, 45). Оловната тръба продължава и под подложката, където при оформения отвор е огъната вертикално, за да отвежда водата нагоре. За оттичане на водата е построен канал в посока на югоизток. Разкритата му дължина е 3,20 м, останалата част е под брега на изкопа. Ширината му е 0,32 м, а запазената височина – 0,20 м (обр. 49). Възможно е да се е вливал в големия канал на изток, поемайки и част от атмосферните води. Ходовото ниво около фонтана не е запазено. От височината на канала може да се приеме, че разкритият квадратен градеж е основата на съоръжението.[49]

Теренът около запазената основа на централното тяло на фонтана е гъсто перфориран от късни ями, разкрити са и три християнски гроба, единият от които е непосредствено върху канала (обр. 43, 44). Податки за размерите на цялото съоръжение дава контурът на напластяванията наоколо. Те се различават съществено от тези, които са по-далече от него. Там, където няма ями, е разчистена хоросанова кора, която маркира строителното ниво. Над нея насипът е смесен – хоросанов и строителен трошляк, фрагменти керемиди и блокове от градежа. Някои от тях са със заоблена външна повърхност, с изчукани плитки жлебове или по-големи улеи към вътрешността (обр. 50$_{1-3}$). На запад разликата в състава на пластовете съвпада с линията от каменни блокчета. Цялата площ, на която е бил разположен фонтанът, е приблизително 6 х 6 м. Най-вероятно е имал околовръстна колонада с покритие. Съдейки по дъговидно оформените камъни, може да се приеме, че в центъра се е издигало цилиндрично тяло с чашка и оформен накрайник на водоскока. За диаметъра му може да се съди косвено – по дължината на оловната тръба или от началото на канала (обр. 43). При първия вариант диаметърът би трябвало да е 1,10 м, а при втория – 0,75 м.

Разглежданият тук фонтан е различен от фиалата при южната порта на Царския дворец[50]. Изглежда той е бил по-лека постройка, благоустройствен акцент в пространството на югозапад от „Административната“ сграда. Все още не е известно кои са представителните сгради, обърнати към него от запад, юг и изток.

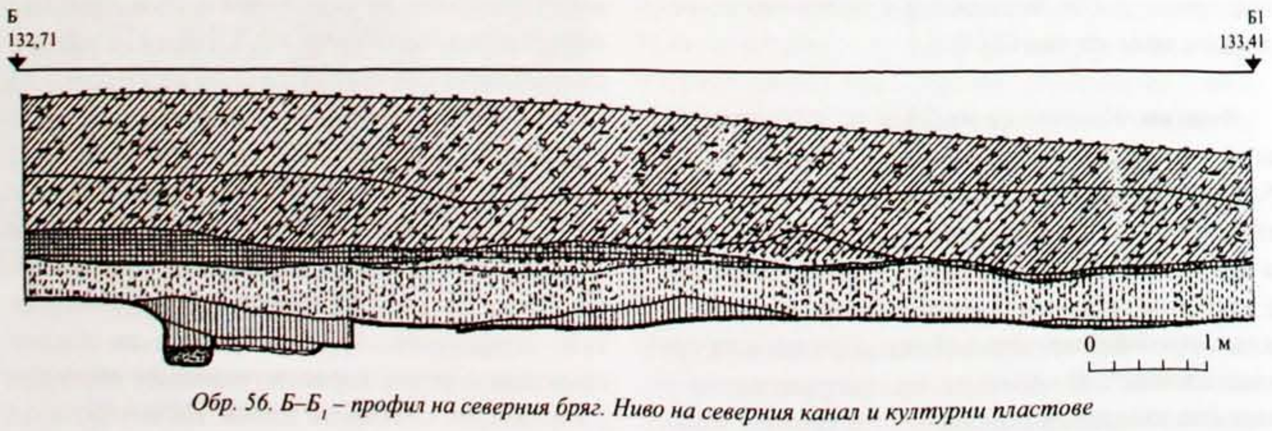

Обр. 56. Б–Б$_1$ – профил на северния бряг. Ниво на северния канал и културни пластове

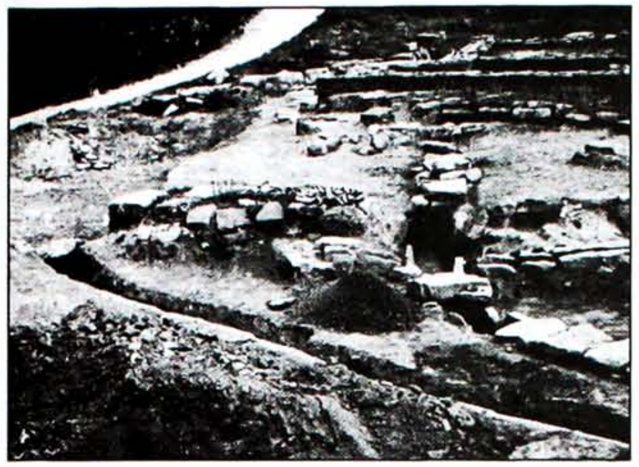

Обр. 57. Общ изглед на трасето на северния канал с двата малки канала, вливащи се в него. Водопровод 3. Поглед от север – 1998 г.

Канализационна система в Царския дворец

В средната част на двореца е изградена смесена затворена система за отводняване. Тя се развива по линията на комплекси „Преславска архиепископия“ – „Административната сграда“ Състои се от основен, т. нар. Голям канал, преминаващ от северозапад на югоизток, и по-малки канали, вливащи се в него от север. Затварянето на системата е осъществено от друг дълъг канал, започващ близо до северозападния ъгъл на оградния зид на дворцовата базилика. Там той е свързан с големия канал чрез един от по-малките напречни канали. Трасето му е проследено на две места в посока запад–изток, северно от оградния зид[51]. Вероятно проученият от нас канал, т. нар. северен, е негово продължение (обр. 1). На югоизток той се влива в Големия канал. В системата са включени и два канала за отпадни води – един от верижна сграда в непосредствена близост до подпорния зид на източната тераса[52] и един от северната верижна сграда край площада с фиалата,[53] вливащ се в Големия канал почти при неговия край до източната крепостна стена на Царския дворец. Така в края на отводнителната система водите (атмосферни и отпадни) се извеждат извън крепостта само чрез Големия канал.

Големият канал започва с шахта на запад от Дворцовата базилика и преминава през целия комплекс „Преславска архиепископия“, съобразявайки се с наклона на терена и сградите, край които извива.[54] Там е добре проучен заедно с вливащите се в него канали. Той навлиза в обект „Административна сграда“ през подпорния зид на терасата. Запазено е дъното от плочи, положени върху основата на зида. Вероятно в него е оформен отвор за преминаването на канала (обр.1, 51). Той минава през сектор юг, където трасето му не е разкрито цялостно.[55] Прокопан е в изкуствения трамбован насип, като покривните му плочи са на ходовото ниво от X век (обр. 54). Следи от настилка в разкопаните части не са запазени. Каналът е добре проучен в югоизточния му край и при преминаването над основата на ранната крепостна стена на аула. След прокопаването на траншеята на дъното й са положени плочи с неправилна форма. Стените леко застъпват настилката на дъното. Те са изградени от каменни блокчета с различни размери, плътно прилепнали едно към друго (обр. 52). Спойката е от бял хоросан. Вътрешната височина достига до 0,70–0,80 м, ширината е средно 0,50 м. Покривни плочи в разчистения участък не са запазени, освен над шахтата на изток (обр. 53). Тя е по-дебела, но без специално оформени жлебове отстрани, каквато е открита по западната част на трасето на канала.[56] Преди преминаването му над основата на ранната крепостна стена липсват камъни от стените – личат само следи от хоросана. От северната страна е разчистен п-образен камък, долепен до стената. Към южната стена са долепени два каменни блока (обр. 52, 53). В началото допуснахме, че това са останки от по-ранно отводнително съоръжение, но направеният профил показва, че те са синхронни с канала (обр. 55$_1$).[57] Над основата на крепостната стена са запазени само плочите от дъното. До източния й ръб е оформена шахта, в която се влива канал от юг, започващ в крайното помещение на северната верижна сграда край площада с фиалата. Вероятно там се влива и северният канал, проучен в северния и източния сектор край „Административната“ сграда. Трудно е да се приеме, че той се е вливал през п-образно оформения камък – тук е запазена част от градежа на Големия канал, който би спирал водата. Над трасето му на запад от ранната стена са разчистени гробове на две нива. Тези от по-ранното (долно) ниво са на дълбочина до повърхността на канала. Два от тях лежат непосредствено върху него (обр. 1, 54, 55$_{1,2}$).

Построяването на канала е добре обосновано в публикацията на комплекса около Дворцовата базилика.[58] На изток това се потвърждава от съобразяването му с ходовото ниво от същия период. Трудно е да се установи точно времето на неговото изоставяне. Насипът в него е с малко

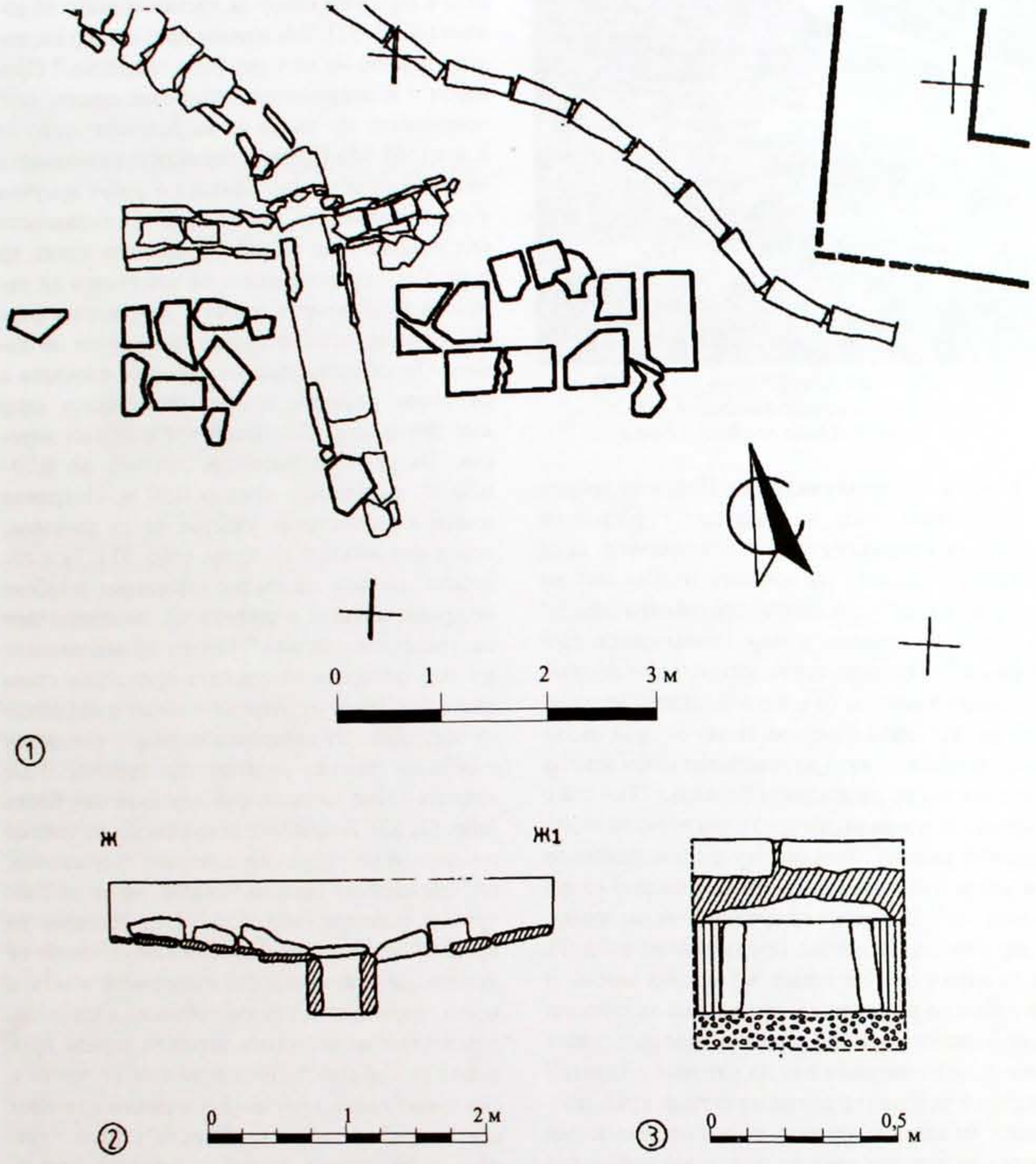

Обр. 58. 1. План на малките канали, вливащи се в северния.
2. Ж–Ж$_1$ – разрез през малките канали. 3. Профил на северния канал

материали от XIII–XIV век, но има и отделни керамични фрагменти от X век, вероятно случайно попаднали. Християнските гробове над него се датират в широки граници след XI век, но говорят за това, че той не функционира през този период. С известна предпазливост може да се допусне, че е използван през първата половина на XI век.

Северният канал преминава на север и изток от „Административната“ сграда (обр. 1). Разчистеното трасе е с приблизителна дължина 44,50 м. На север продължава под неразкопан терен. Край брега е изчерпана късна яма, вкопана в материковия чакъл. Материковата глина и пластът над нея тук са много тънки (обр. 56). Поради това материковият чакъл е използван за дъно на канала. Стените му са изградени от вертикално забити цепени шистови плочи и плоски варовикови блокчета, наредени плътно. Покритието е запазено почти изцяло. То е от плочи с различни размери и форма, най-често близка до трапецовидна или триъгълна. Те са плоски, поставени с дължината си напречно на канала (обр. $58_{1,3}$). При подреждането им са застъпени една над друга и излизат малко встрани от стените. Така покритието е добре уплътнено. Ширината им достига до 0,52 м. Размерите на канала са следните: височина на стените – 0,22–0,28 м, ширина – 0,32 м при дъното и 0,28 м горе (наклонът навътре може би е следствие от натиска на насипите).[59] До каменната пътека с посока изток–югоизток той следва почти права линия. До нея прави рязко извивка на юг–югоизток. В нея е оформена шахта, в която се вливат два малки канала от запад и изток (обр. 1, 58_1). Те са предназначени да събират атмосферните води от терена. Нивото им е малко под това на плочите от пътеката, както и над горната повърхност на основния канал, без покритието му (обр. 58_2, 59). Шахтата е като леко разширение на северния канал (0,38 х 0,42 м) с по-голяма дълбочина (0,38 х 0,40 м). Тя е вкопана в материковата глина, без да достига чакъла (тук той е по-дълбоко). Дъното ѝ не е настлано. Малките канали са къси, тесни и плитки (обр. 57). Те не са вкопани в здрав терен, поради което дъното им е настлано с плочи. Покритие не е запазено. Възможно е да са оставени открити. Запазената им дължина е 1,52 м (западен) и 1,34 м (източен), вътрешната им ширина съответно е 0,22–0,27 м и 0,20–0,25 м, а дълбочината – 0,14–0,16 м и 0,12–0,16 м.[60] Те са изградени така, че да се вливат под наклон в основния канал (обр. 58_2). След малките канали, северният прави още две извивки край североизточния ъгъл на сграда № 1, където е застъпен от по-ранната настилка от X в. (обр. 60). До югоизточния ъгъл на северното помещение той е разрушен (обр. 61). При разкопките през 1978 година са открити два фрагмента от същия канал, който продължава край зида с пиластри, съобразявайки се с него (обр. 62). Следвайки приблизителната му посока, по-вероятно е да се предположи, че се влива в Големия канал на юг, между трасетата на двете крепостни стени.

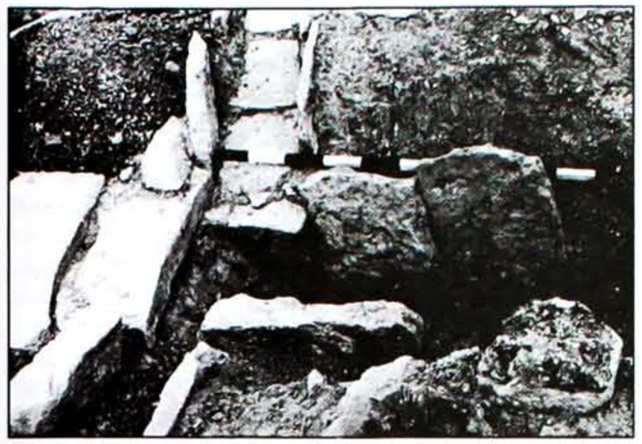

Обр. 59. Шахта в северния канал при вливането на малките канали в него. Поглед от запад – 1998 г.

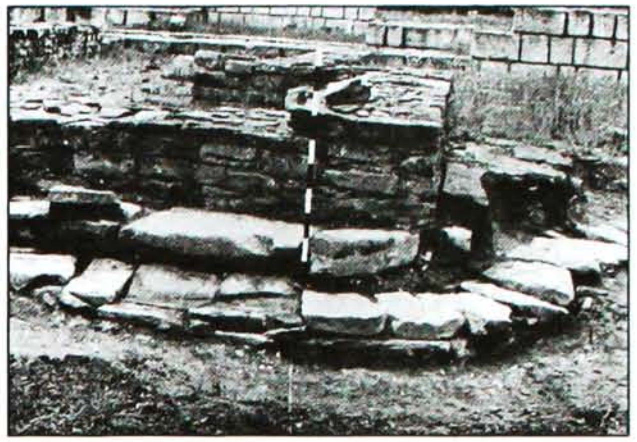

Обр. 60. Трасе на северния канал – извивка край сграда 1. Два реда плочници – от X и XI в. Поглед от изток – 1998 г.

Разглеждайки отделните канали и системата, която те образуват, се налага изводът, че тя има смесен характер. Основното ѝ предназначение е да отводнява терена и да предпазва основите на сградите.

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРИОД

(краят на X–трета четвърт на XI век)

Вече бе споменато по-горе, че по време на византийското владичество Царският дворец в Преслав променя коренно облика си съобразно нуждите на византийската администрация. Районът на сградата е гъсто застроен, но ходовото ниво остава почти същото. На отделни места се забелязва леко повдигане. Част от настилките около централната сграда са запазени (северният, южният и западният плочник). Върху оформения площад на северозапад от нея е построена сграда № 2. Началото му остава открито и служи за връзка с „Административната“ сграда. Западният плочник е пренареден и застъпва зид (2) след събарянето му. Подпорният зид на терасата е използван за гръб на сграда № 2 и други постройки в западния сектор.

Настилката на изток е разрушена при издигането на сграда № 1. Край нея са настлани

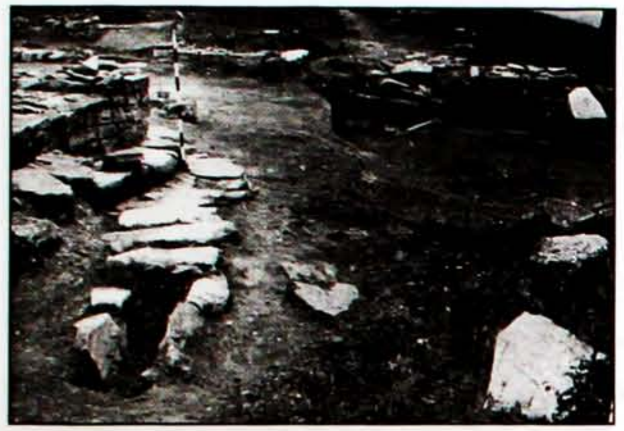

Обр. 61. Трасе на северния канал при запазения край, източно от сграда 2. Поглед от юг – 1998 г.

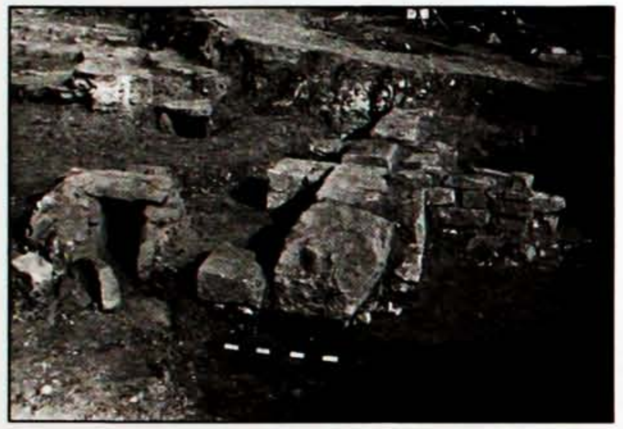

Обр. 62. Разкопки през 1978 г. Част от северния канал, запазена до южния край на зида с пиластри

нови плочници – от север, свързан с този край „Административна“ сграда, и от изток. Възможно е и край южния зид да е имало плочник.[61] Пасажът край крепостната стена е запазен, но зидът с пиластри е разрушен.

Може би водопроводи 2 и 3 са продължили да функционират, както и чешмата и фонтанът. Водното съоръжение в западния сектор и водопровод 1 са разрушени – те попадат сред найгъсто разположените постройки и съоръжения. Канализационната система в разглеждания от нас район не е засегната от градежи и няма основание да се приеме, че е изоставена.

През византийския период площадното пространство, чийто акцент е чешмата, е запазено на север от „Административна“ сграда и сграда № 1.

А	*„Административна“ сграда*
1, 2, 3	*Сгради № 1, 2, 3*
4	*Зид с пластири*
ВI,2,3	*Водопроводи*
ВС	*Водно съоръжение*
Ч	*Чешма*
Ф	*Фонтан*
ГК	*Голям канал*
К	*Северен канал*
├─┤	*Гробове*
▨	*Сиво-кафява пръст с или без примеси*
▨	*Тъмно-кафява глина*
—	*Тъмна ивица пръст*
⁘	*Черна рохкава пръст (гробни ями)*
▦	*Светла жълто-кафява глина с примеси – подложка на плочник, изкуствен насип*
▦	*Жълто-кафява глина – трамбована*
▥	*Материкова глина*
░	*Хоросан*
○ ○	*Ломени камъни*
▭	*Фр. тухли, керемиди*
v v v	*Въглени*
× × ×	*Фр. керамика*
Ⅰ Ⅰ Ⅰ	*Животински кости*
▩	*Горял пласт – отухлен*

Обр. 63. Легенда за общия план, детайлите и профилите

---

[1] Тук се има предвид сравнително добре проучената част, заключена между крепостните стени на южния четириъгълник на т.нар. Вътрешен град. Северната част, т. нар. добавка, почти не е разкопана.

[2] ***Й. Иванов***. Богомилски книги и легенди. София, 1970, 283; ***Ст. Бонев***. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.). Велико Търново, 1998, 56–57. Нови наблюдения и доводи за построяването на Царския дворец в Преслав преди 893 г. ще бъдат изложени от нас в друга работа.

[3] ***Ст. Бонев.*** Портици в Преславския дворец. – Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 63–66.

[4] ***М. Ваклинова, И. Щерева***. Югозападният двор на Преславския дворец. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 82–83.

[5] ***Г. Джингов***. Водоснабдяването на средновековен Преслав. – Археология, 1961, 3, 30–36 и цит. там лит.

[6] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец във Велики Преслав. I. Преславската патриаршия през X в. София, 1991, с. 11, 29–31, 46–47.

[7] ***Т. Михайлова***. „Административната сграда“ в Преслав през IX век. – Преслав, 6, 2004, с. 40 и сл., обр. 2.

[8] ***Т. Михайлова***. „Административната сграда“ в Преслав през вековете. – ИИМШ, 12, 2004, с. 114.

[9] В полевата документация, отчетите и резюметата този зид е означен като „дълъг зид с посока изток–запад № 2“. Друг зид с подобна посока и дължина, който минава южно край сграда № 2, е означен с № 1. Той е по-късен и може би е свързан с тази сграда. В настоящата работа запазваме номерацията за удобство.

[10] ***Т. Михайлова***. „Административната“ сграда в Преслав през вековете, 117–118.

[11] ***Т. Михайлова***. „Административната“ сграда в Преслав през IX век …, с. 43.

[12] Размерите на плочите от запад на изток са: 1,20 x 0,50 м, 1,18 x 0,62 м, 1,02 x 0,80 м, 0,88 x 0,80 м, 0,95 x 0,92 м, 0,62 x 0,46 м, 0,50 x 0, 38 м.

[13] Размерите на отделните фрагменти от пътеката (от запад на изток) са: 2,76 x 0,95 м, 1,03 x 0,95 м и 2,60 x 0,95 м, а разстоянията между тях – 3,36 и 1,65 м. Отделните плочи от първия фрагмент са: 0,56 x 0,95 м, 0,81 x 0,50 м, 0,56 x 0,32 м и 0,22 x 0,30 м.

[14] Размерите на големите плочи от южния плочник са: 0,86 x 0,45 м, 0,84 x 0,40 м, 0,76 x 0,52 м, 0,70 x 0,35 м, 0,66 x 0,30 м, 0,55 x 0,44 м. Дебелината им варира от 0,10 до 0,30 м.

[15] През последните две-три години ст. н. с. д-р Ст. Бонев прави детайлни проучвания на елементите на благоустройството в средновековен Преслав, на когото благодаря за сведенията.

[16] ***Ж. Аладжов***. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 162–165 и наблюдения на Ст. Бонев.

[17] ***Ст. Бонев***. Царският дворец във Велики Преслав…, 109–111, обр. 5, 31, 51, 56, 57. Вероятно водопровод 2 е същият, който е водоснабдявал водното съоръжение (шахта) през IX век и фиалата през X век. Консервацията на Големия канал бе извършена преди пълното разкопаване на терена около него и бе невъзможно да се установи има ли данни дали водопроводът е преминавал над канала. През следващия археологически сезон бяха намерени натрошени водопроводни тръби край реставрирания канал.

[18] Настилката от плочи върху крепостната стена не може да бъде проследена на изток поради оставения съвременен черен път, единствена връзка за вътрешността на неразкопания терен.

[19] За разрушаването на крепостните стени на аула и издигането на новите, столични стени се спираме подробно в друга работа.

[20] ***Ст. Бонев***. Цит. съч., 121–126 и цит. там лит.

[21] Данни за терасиране има по линията на царския манеж – „Преславска патриаршия“ – „Административна“ сграда, както и на север по линията на основните дворцови сгради. Изглежда, че в южната част не се е налагало специално оформяне на тераси. Вж. тук, бел. 3, 4, 6.

[22] За връзка с друг комплекс на север или юг, засега няма данни – теренът все още не е проучен.

[23] В полевата документация, отчетите и резюметата този зид е означен условно като „дълъг зид север–юг 1“. При частичното му разкриване изказахме предположение, че може би е ограден зид на „Административната“ сграда, но с напредването на разкопките се установи, че първоначалното му предназначение е на подпорен зид на източната тераса.

[24] Южно от канала подпорният зид е проучен от колектив с ръководител проф. Д. Овчаров. Там той завършва на около 1,20 м южно от Големия канал, където започва верижната сграда А. На 7–10 м северно от сграда № 2 разкопаването му е продължено от същия колектив в северна посока.

[25] Размери на северния фрагмент от първия ред блоков градеж, запазен в цялата си ширина: запазена дължина 1,04–1,08 м (по западния и източния ръб), ширина 1,55 м. Каменните блокове са с размери: 0,32 x 0,62 x 0,36 м, 0,37 x 0,51 x 0,27 м, между лицата – 0,38 x 0,54 x 0,23 м. Височината на останалите два блока не може да се измери поради дебелата прослойка хоросан върху тях: 0,66 x 0,41 м, 0,62 x 0,44 м. Вторият фрагмент е запазен по източния ръб на зида срещу югозападното помещение на сграда № 2: 0,40 x 0,57 x 0,23 м, 0,56 x 0,40 x 0,25 м, а дължината му е 2,17 м. Третият фрагмент е с дължина 1,69 м.

[26] В разчистените от нас 50-ина метра от основата на зида не са открити следи от употребата на розов хоросан при строежа му.

[27] Външните размери на хоросановото бъркало срещу сграда № 2 са: 1,35 x 0,65 м. Вертикалните тухли и керемиди са забити в глината 5–10 см. Дебелината им е 5–7 см.

[28] Размери на петната каменен трошляк: 1,85 x 0,90 м (отчасти застъпено от бъркалото), 1,10 x 0,75 м и 1,85 x 1,20 м.

[29] Хоросановите насипи на запад от подпорния зид са няколко пласта. Най-дебел е долният (първият), служещ за първоначално подравняване след демонтиране на крепостната стена на аула и залягащ я изцяло. Анализирането на следващите по-тънки прослойки е извън темата на настоящата работа. Наличието им е свързано с живота в комплекс „Преславска архиепископия“. Нашите проучвания тук са в протежение на 50–60 м от големия канал до десетина метра северно от сграда № 2 и продължават до 1989 година. Тогава са разкрити и документирани подпорният зид на терасата, отчасти дългият западен зид на сграда А и разделителните на помещенията ѝ, както и част от източния зид на сграда Б, построена върху останките на първата. Разчистена е и голяма част от трасето на крепостната стена на ядрото на аула, попадаща тук.

[30] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Разкопки на

обект „Преславска архиепископия“. – АОР през 1989. Кюстендил, 1990, с.132. От 1989 година разкритите частично две верижни сгради А и Б, застъпващи се една друга, подпорният зид на терасата и крепостната стена на аула на север и запад от разглеждания тук терен се проучват от колектива с ръководител проф. Д. Овчаров.

[31] През 1986 година са разкрити 38 м от подпорния зид. От статистиката на керамиката, монетите и другите находки се установи, че най-горният пласт с дебелина 0,70–1,00 м над хоросановите насипи и леглото на зида е еднороден. В него, над трасето на зида, са намерени 14 монети от средата на XIII век и една от XI век, надолу в насипа над леглото му почти липсват находки, а градежите до XI век включително не го застъпват. На няколко места са констатирани застъпвания от ями и други късни съоръжения след XI век.

[32] Размерите на плочите са следните: 0,30 x 0,36 x 0,14 м, 0,42 x 0,37 x 0,25 м, 0,37 x 0,36 x 0,18 м. Разстоянията са както следва: 2,20 м – от западния зид на „Административната“ сграда до първата плоча, 0,70 м – от първата до втората плоча, 2,15 м – от втората до третата плоча.

[33] Размери на плочите върху зид (2) на запад от плочника: 0,50 x 0,40 м, 0,33 x 0,20 м, 0,55 x 0,36 м със средна дебелина 0,12-0,18 м.

[34] Масивният зид е разкрит през 1979 година и ние не разполагаме с полева документация и чертежи, освен с няколко снимки от фотоархива на Филиал на АИМ към БАН–Шумен. В сегашното му състояние размерите са несигурни. След първоначалното му разкриване той не е консервиран и е почти разрушен. През 2004 година ще бъдат направени нови проучвания.

[35] Размери на каменни блокове от зида с пиластри: 0,98 x 0,60 м, 0,89 x 0,48 м, 0,89 x 0,39 м, 0,83 x 0,38 м, 0,90 x 0,49 м, 0,85 x 0,50 м.

[36] Размерите на сравнително запазения южен пиластър са: 0,50 x 1,60 м (изток–запад и север–юг).

[37] Каменните блокове са със следните размери: 0,24 x 0,32 м, 0,36 x 0,30 м, 0,30 x 0,30 м, 0,37 x 0,29 м. Дебелината им е от 0,10 до 0,30 м. Вертикалните плочи от бордюра са дълги от 0,20 до 0,40 м, дебели са 8–9 см, а височината е от 0,08 до 0,28 м. Ширината на ивицата от блокчета и вертикални плочи достига до 0,60 м.

[38] Размери на плочи от „диагоналната“ настилка: 1,10 x 0,55 м, 1,25 x 0,65 м, 1,20 x 0,75 м, 0,95 x 0,50 м, 0,70 x 0,50 м.

[39] През 2003 година започна проучване в помещенията на сграда № 1. По време на предишните разкопки в южното помещение е запазено тухлено подово ниво, което сега се разчиства. Работата още не е завършена.

[40] Съображенията за съдбата на водопровод 2 в края на IX–X век са изказани в началото на настоящата работа и бел. 17.

[41] Водопровод 3 извива край югозападния ъгъл и южния зид на сграда № 3 на разстояние 0,31–0,40 м. Тук са запазени три–четири тръби с обща дължина 1,80 м. Те са гладки и с врязана украса от гъсти, прави концентрични линии.

[42] Хоросановата обмазка (спойка) на тръбите е с ширина, равна на ширината на траншеята – 0,40 м. Дължината е от 0,20 до 0,36 м. Така само средата на тръбите остава незащитена (0,20–0,30 м, в зависимост от дължината им).

[43] Тръбите до чешмата са с размери: дължина – 0,56 м (без втулката), външен диаметър – 0,14–0,16 м (тесен и широк край), диаметър на втулката – 0,11 м. При вмъкването на втулката в следващата тръба остава разстояние 5 см. Общата дължина на запазените тръби е 3,70 м.

[44] Тръбите в източната част, до канала, са с размери: дължина – 0,35–0,45–0,50 м, външен диаметър – 0,16–0,18 м в широкия край и 0,15–0,17 м в тесния. Украсата им е по-разнообразна – от врязани концентрични прави и вълнообразни линии или комбинация от тях.

[45] Ширината на канала е различна поради стесняването му със северната къса стена – 0,28 м (в началото), 0,15 м (при стеснението), 0,33–0,35 м (при втория камък от стената) и 0,50 м (след стената, до южната стена на основния канал). След това плавно се стеснява до 0,13 м в края. Между северната стена на малкия канал и южната на основния се образува улей с ширина 0,09–0,13 м. По него водата се влива в северния канал. Плочите от дъното на малкия канал са със следните размери: 0,47 x 0,28 x 0,15 м (равна на ширината на коритото) и 0,30 x 0,25 м. Размери на плочи от стените му: 0,40 x 0,04 м (ширина и дебелина), височина – 0,25 м (западна стена на коритото), 0,45 x 0,06 x 0,18 м, 0,32 x 0,07 x 0,18 м, 0,40 x 0,08 x 0,22 м, 0,66 x 0,05 x 0,20 м, 0,62 x 0,03 x 0,23 м.

[46] ***Т. Тотев***. Дворцовият манастир в Преслав. София, 1998, табл. XV.

[47] През 2004 година от ст. н. с. д-р Ст. Бонев е открито друго водно съоръжение, свързано с аркада. То е сравнително добре запазено.

[48] През есента на 1998 година, след приключване на разкопките, останките от градежа на фонтана бяха разбити умишлено независимо от това, че той беше засипан с пръст. През следващите години беше почти напълно заличен.

[49] Разкопките на юг от Големия канал не са завършени. Подпорният зид започва на около 1,20 м южно от него. Следователно на юг от канала теренът не е терасиран. Вероятно ходовото ниво е съобразено с това на север, но все още не е установено от нас със сигурност.

[50] ***Ст. Бонев***. Цит. съч., 92–105, обр. 45, 46, 55.

[51] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Цит.съч., с. 29, обр. $33_{Б}$.

[52] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Разкопки на обект „Преславска архиепископия“. – АОР през 1988. Кърджали, 1989, с. 113.

[53] ***Ст. Бонев***. Цит. съч., 114, обр. 59, 60, 61.

[54] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец..., с. 29, 31, обр. $33_{А}$, с. 10 – План I, с. 12 – План II.

[55] В южния сектор работата продължава. Трасето на Големия канал не е разчистено изцяло. За консервацията и реставрацията му в западната му част вж. тук, бел. 17.

[56] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец..., с. 29.

[57] Размерите на п-образния камък са: ширина – 0,70 м, дължина – 0,30 м, височина – 0,35 м. Отворът е с ширина 0,20 м, дебелината на стените е 0,25 и 0,30 м. Размерите на двата каменни блока от юг са: 0,90 x 0,35 x 0,35 м и 0,25 x 0,35 x 0,35 м. Камъните, използвани при строежа на канала, са разноформатни, включен е и един г-образен. Размери на камъни от стените: 0,54 x 0,26 x 0,26 м, 0,42 x 0,38 x 0,18 м (г-образен), 0,50 x 0,31 x 0,17 м, 0,23 x 0,36 x 0,17 м.

[58] ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров***. Големият царски дворец..., с. 49, План II и IV. Трудно е да се приеме, че каналите са изградени самостоятелно и Големият е по-късен от двата крайни напречни (източно и западно от оградния зид на базиликата), които се вливат в него.

[59] Размери на покривната плоча и вертикални камъни от стените на северния канал: дължина – 0,52 м и дебелина – 0,06–0,08 м (плоча), 0,52 x 0,08 x 0,28 м, 0,30 x 0,16 x 0,28 м, 0,32 x 0,06 x 0,26 м, 0,34 x 0,04 x 0,22 м.

[60] Размери на плочи от дъното на малкия западен канал: 0,30 x 025 м, 0,50 x 0,27 м. Размери на вертикални камъни от стените му: 0,40 x 0,27 x 0,15 м, 0,31 x 0,06 x 0,20 м, 0,72 x 0,14 x 0,15 м, 0,38 x 0,12 м, 0,65 x 0,10 м. Размери на плочи от дъното на малкия източен канал: 0,26 x 0,16 м, 0,28 x 0,20 м, 0,27 x 0,24 м, 0,34 x 0,24 м. Размери на вертикални камъни от стените му: 0,42 x 0,03 x 0,16 м, 0,30 x 0,06 x 0,12 м, 0,26 x 0,22 x 0,15 м.

[61] Край южния зид на сграда № 1 са разчистени два фрагмента плочници в два реда. Горният ред вероятно е синхронен с нея.

ABOUT THE PUBLIC UTILITIES OF THE AREA AROUND THE „ADMINISTRATIVE“ BUILDING IN PRESLAV

T. Mihailova

The large scale building in Pliska was carried out during two historical periods – pagan (late 8th–mid–9th century) and Christian, the latter being divided itself into two sub-periods – pre-capital (864–893) and capital (893–971). It is characterized by overall realization after a uniform urbanization plan.

The public utilities of Preslav are an inseparable part of its construction as an aoul (camp) and capital. It includes several main components: making of street, water supply and sewage networks, construction of water and hygienic facilities, laying out the empty spaces between the buildings and the complexes as squares. The public utilities' elements directly depend on the features of the terrain. The built-up terrace is inclined to the east and southeast. The displacement is partly overcome by artificial flattening of the terrain through rammed embankments, terracing and platforms.

On the basis of archaeological materials and stratigraphical evidence, as well as their relations to each other, the public utilities' elements are dated to the main periods of life in Preslav. Therefore they are considered chronologically.

Pagan period (late 8th–third quarter of the 9th century). The area includes parts of the fortress walls of the aoul and a Proto-Bulgarian pagan temple (the so called „Administrative“ building). It is almost in the centre of the empty space. The construction level is on the old surface or on the levelling rammed embankment in lower places. The walking level is higher and it is marked by flooring around the temple. Such flooring has been discovered near its northern and southern wall. There is no evidence that the pagan temple was water-supplied. To the west of it passed two water-mains which can be connected with the public utilities of the aoul.

The arrangement of the empty space by levelling and partial flooring with stone slabs suggests that it was organized as a square whose emphasis was the pagan temple. To the west and east it was limited by the fortress walls of the aoul. It is still unknown how it was framed to the north and south.

Christian pre-capital and capital periods (third quarter of the 9th–third quarter of the 10th century). The main large scale building-up of Preslav and the public utilities connected with it as a royal residence probably began soon after the conversion. The fortress walls of the aoul were demolished to the ground. New ones were erected which embrace a larger area. The previous buildings and communications which could be included into the new city development plan were preserved and connected with the newly built ones. The level of public utilities was raised and conformed with the new requirements of the Bulgarian aristocracy and the growing Byzantine influence. Terracing is one of the substantial elements in the preparation of the terrain for new construction. The pagan temple converted into a representative secular building is on the lowest eastern terrace. The square space emphasized by it was preserved almost intact. To the west it was limited by a supporting wall and to the east by the new fortress wall and its adjoining constructions. The appearance of the square was changed by the inclusion of new public utilities' elements which emphasized small parts of it or divided it into sections and connected it with other areas of the Palace.

The old flooring was preserved and even augmented by several large passages near the western and eastern walls of the building and to the northwest and southeast of it. A long wall, probably formed as an arcade, connects the „Administrative" building with the supporting wall of the terrace. The old water mains functioned and new ones were laid on. Water installations were built at two of them – one is in the western section and the other, probably a fountain, is facing the northeastern corner of the building. A fountain was built to the southwest connected with the water mains which came from the Archbishopric's complex. The sewage system was built after the construction of the Palace. In the area around the „Administrative" building were unearthed large parts of the routes of the Large channel and the second long channel (the northern one).

МЕДАЛЬОНИ С ФОРМА НА МЪЖКИ ЛИЦА ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ПЛИСКА

Стоян Витлянов

Предлаганата статия бе изнесена като доклад на научната конференция „Следи от миналото – Нови пазар и регионът през годините", проведена през 2002 година. Предмет на изследване тогава бяха три оловни лицеви човешки изображения, открити при различни обстоятелства и на различни места. Единият медальон (обр. 1_6) беше открит преди години в северозападната част на Външния град на Плиска при едно от поредните теренни обхождания на непроученото пространство недалеч от северния вал на земленото укрепление. Останалите два (обр. $1_{4,5}$), за които се твърди от техните откриватели, че са от околностите на Плиска, са намерени в района на с. Войвода, до рушевините на намиращото се тук късноантично селище. Те са откупка от любители нумизмати и сега са притежание на местен колекционер. Междувременно същият колекционер откупи още три екземпляра (обр. 1_{1-3})[1] от същата група, за които и до днес за съжаление не разполагаме с някаква по-пълна и точна информация. Забавянето на публикацията беше продиктувано най-вече от желанието на автора да събере повече информация за тези интересни и тъй рядко срещани находки.

Подчертаният интерес към тях е предизвикан както от обстоятелството, че в ранносредновековните столични центрове подобни предмети не са откривани досега, така и от факта, че тези находки са първите и единствени засега, открити на територията на Плиска и в нейната околност. И докато за тяхното предназначение можем отчасти да се досещаме, то въпросът за появата и разпространението им в българските земи, както и за етническата им принадлежност остава открит. Публикуването на намерените медальони с лицеви човешки образи, както ще ги наричаме в следващите редове, е малък принос в това отношение.

По форма медальоните (обр. 1_{1-6}) са с неправилни правоъгълни очертания и с почти еднакви размери: височина – 2,5 см, ширина – 1,5 см и дебелина – 0,3 см. Лицевите им страни следват очертанията на изобразените в плитък релеф лицеви мъжки образи. Чертите на човешките изображения, макар твърде обобщени и схематични, са доста изразителни. Решени просто, със средствата на линията и релефа, те добре загатват характера и обема на представеното изображение. Ако разгледаме внимателно релефния овал на лицата им, ще забележим изкусно моделирани очи, прави носове, добре очертани устни и ясно изразени шапки. Челата и ушите отчасти са скрити под шапките, украсени с радиални лъчи. Устата, предадена с една лека вдлъбнатина между носовете и брадата, е затворена. Долните части на лицата са заострени. Явно е обаче желанието да се представят бради, показващи отделянето на главите от телата, които са очертани само в раменната им част.

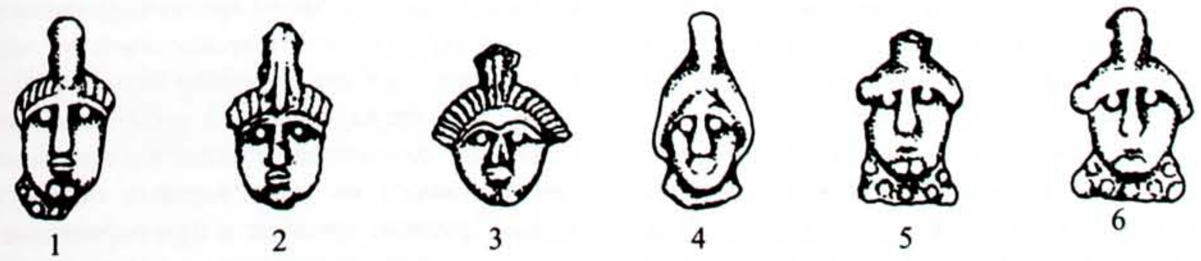

Обр. 1. Медальони с изображения на мъжки лица

Обратните страни на медальоните са със същите очертания на профилната линия, които са леко заоблени и гладки.

По своето изпълнение образите издават ръка на опитен гравьор. Изображенията са моделирани със сигурна и изчистена линия. В горната част медальоните завършват с монолитни, отлети заедно с телата халкички за шарнирно окачване и носене. Изобразени са чрез отливане и допълнителна, на места внимателна обработка. Независимо от примитивния начин на изработка, в образите е постигната убедителна дълбочина и триизмерност. У нас засега преки аналогии на тези медальони не са известни.

Представените образи без съмнение съдържат култово-магическа символика. За пръв път находки с подобни примитивни изображения на лицеви човешки образи в старобългарската култура привлякоха вниманието на Никола Мавродинов[2]. Той с основание предположи, че те олицетворяват митичния прадед – получовек-полуживотно, но бе затруднен да отговори дали това са останки от прабългарска или славянска култура, или са принадлежали на друга етническа традиция по нашите земи.

Една част от тях представляват коланни апликации с гравирани и лети изображения на лицеви мъжки образи (т.нар. антропоморфни маски) с различна степен на схематизация. Други са кръгли пандантиви, определени от Т. Тотев като шамански образи амулети[3]. Към тях може да се прибавят образите на Богородица върху печатче амулет[4], образът върху една елипсовидна бронзова украса[5] и обемно представената глава върху амулет[6] от Велики Преслав.

Своеобразна група представляват изображенията на мъжки глави върху кончета, които най-вероятно се свързват със соларния култ[7] или с шаманските вярвания на прабългарите[8], както и схематичните лицеви изображения върху някои от двойните „печатчета" амулети[9].

Към тази група изображения трябва да се причислят и главите на грифони върху кани № 2 и № 7 от съкровището от Наги сент Миклош. Н. Мавродинов ги определя като антропоиди и ги тълкува като митични прадеди, свързани с тотемните вярвания на българите[10].

Лицеви изображения в различна степен на схематизация са известни и от други паметници на езическата култура, като рисунката от Мадара[11], фигурата от Шуменската плочка[12], рисунката графит върху модела на юрта от Девня[13], изображението на жрец-шаман върху блок от крепостната стена на Преслав[14], образа от каменния кръст с надписа на Ана[15], плочката с шаманско изображение[16] и сребърния медальон с антропоид[17] от Велики Преслав, съда с изображение на шаман от Царевец[18] и др. По редица белези, като например фронтално представяне на лицето, заостренaта брада и мустаците и други елементи, по-голямата част от образите върху посочените паметници имат сходства с тези паметници на българската езическа култура. Всички са обединени от една характерна особеност – фронтално представено лице на мъж в различни варианти.

Макар и сравнително малко на брой, разглежданите находки, както и тези от центровете на Първото българско царство и техните околности образуват според нас единна във формално и смислово значение група, притежаваща характерни стилови белези и особености, които с право се определят като апотропеи[19]. Привеждайки тази констатация, ние сме наясно, че на този етап на проучване не трябва да смесваме тези две еднакви по смислово съдържание, но най-вероятно различни по своята етническа принадлежност находки.

Изобразяването на мъжко лице се открива и сред рисунките графити от периода на Първото българско царство. Далеч по-важно е присъствието им върху коланните апликации от този период. Тяхното изобразяване там е смесица от растителна орнаментика и човешки черти. В случая вероятно става въпрос за антропоморфизация на духовете пазители. Вероятно те са материализация на образи, които преди това са живеели главно в митологията на прабългарите и славяните[20].

В чисто изобразителен план човешкият образ извървява един дълъг път от зверoподобното човешко изображение до портретен образ с всичките черти на реален жив човек, колкото и условни да са тези наподобявания. Всъщност става въпрос за едно материализиране на обожествен антропоморфен персонаж. Доколко той покрива характерните антропологически черти на човека от тази епоха, можем само да гадаем.

На този етап на изследване не сме в състояние да изкажем точни предположения за етническата принадлежност на разглежданите от нас находки. Трудност срещаме и при определяне на хронологическите граници, в които могат да бъдат поставени. Връзката им с паметниците от периода на ранното българско средновековие е най-вече в предполагаемата еднаква семантика, която кореспондира най-пряко с езическия религиозно-митологичен комплекс на българите и свързаните с него вярвания и традиции. Най-вероятно разглежданите медальони са имали апотропеично значение. Подобно на другите сходни изображения те ще са били носени на врата, осигурявайки покровителство и закрила на своите притежатели. Не е изключена обаче и възможността тези предмети да са имали характера на култови предмети – и по-точно на вотиви, поднасяни в дар на божеството покровител. Според вярванията те осигурявали чудодейно изцеление или опрощаване на грехове. Намирайки се в контакт с тях, поклонническите знаци приемали апотропейната им сила и изпълнявали функцията на амулети. Материалът, от който са направени, е белег за масовото им разпространение и за съответния социален статус на техните притежатели.

Твърде различни по своето функционално предназначение и иконография – едни, свързани със света на сакралното, други – с профанния свят, тези находки, разкриват още една страна от света на средновековния човек. Различни хипотези правят опит да обяснят тяхното местонамиране далеч от селища, често пъти загубени или изхвърлени като непотребни вещи, което ни дава право да ги осмисляме и като вотивни предмети, отнасяни от поклонници и гости на светилища и други култови места. Тяхната сигурна семантика, датировка и етническа принадлежност тепърва предстои да бъде изяснявана. Целта, която си поставихме с настоящото съобщение, е преди всичко тези находки да станат по-скоро достояние на специалистите, занимаващи се с проблемите на художествената металопластика. Откриването и публикуването и на други паметници от този вид ще обогатят нашите представи за тази интересна група медальони.

---

[1] Използвам случая да благодаря на г-н Николай Николов от гр. Разград, който беше любезен да предостави находките за проучване и публикуване. Информацията, която имам за тях, дължа единствено на него.

[2] ***N. Mavrodinov.*** Le trésor protobulgare de Nadyszentmiklós. Budapest, 1943, p. 106; ***Н. Мавродинов***. Старобългарското изкуство. София, 1959, с. 82.

[3] ***T. Totev***. Sur un groupe d·objets découverts à Preslav à représentations et marques. – Byzantinobulgarica, III, 1970, 148–151; ***Т. Тотев***. За образите върху три медни печата от Преслав. – ИНМВ, VI (XXI), 1970, 200–202; ***В. Бешевлиев***. Първобългарски амулети. – ИНМВ, IX (XXIV), 53–55.

[4] ***G. Schlumberger***. Sigillographie de l'empire Byzantin. Paris, 1884, 86–89, 187, 189, 250.

[5] ***Н. Мавродинов***. Цит. съч., обр.276.

[6] ***Н. Мавродинов***. Цит. съч., обр. 264.

[7] ***Д. Овчаров.*** За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 136–139.

[8] ***Р. Рашев***. За езическия лизев образ (по повод някои коланни украси). – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, с. 132; ***Ст. Станилов***. Старобългарските амулети-кончета. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 239–245.

[9] ***Н. Мавродинов.*** Цит. съч., с. 227; ***Т. Тотев***. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. – Преслав, I, 1968, с. 174; ***Ст. Витлянов***. Новооткрити лични печати от Велики Преслав. – 1100 години Велики Преслав. Т. I. Шумен, 1995, 154–160.

[10] ***N. Mavrodinov.*** Op. cit., 119–120.

[11] ***Р. Рашев***. Прабългарски култов паметник от Мадара. – Археология, 1973, 2, с. 29 и сл.

[12] ***Д. Овчаров.*** По въпроса за Шуменската плочка. – МПК, 1978, 3, 22–25. За резултатите от нови изследвания на този паметник срв.: ***P.Georgiev***. The Shoumen plate – a monument of medieval Christian gnosticism. – Archaelogia Bulgarica, 2001, 3, 45–55.

[13] ***Р. Рашев***. Модел на юрта от Девня. – Археология, 1976, 1, с. 43 и сл.

[14] ***Ст. Лисицов***. Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, с. 201.

[15] ***Т. Тотев***. Нов старобългарски паметник от Преслав. – ИАИ, XIX, 1966, 61–66.

[16] ***Ст. Витлянов***. Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 232–239.

[17] ***St. Vitliyanov.*** Ein vergoldetes Silbermedaillon aus Preslaw. – AH, 42, 1990, 195–204.

[18] ***Й. Алексиев***. Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново. – Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 440–447.

[19] ***Р. Рашев.*** За езическия лицев образ…, 129–139.

[20] Пак там.

MEDALLIONS HAVING THE FORM OF MEN'S FACES FROM THE VICINITY OF PLISKA

Stoyan Vitlianov

The author publishes six bronze effigies of men's faces found by chance in the immediate and more distant vicinity of Pliska (Northeastern Bulgaria). According to him, their pictorial and semantic analogies are similar images from the period of the First Bulgarian kingdom. Hung on the body, they can be most probably specified as apotropeons which preserve their owners from the maleficent influence of invisible evil powers. Their dating and cultural attribution is not so indisputable and it should be determined in the future. The aim of this communication is, first of all, to publish them and to attract the attention of experts who are interested in small scale metal plastic arts.

ПЕЧАТИ НА ВИЗАНТИЙСКИ ЛОГОТЕТИ НА ДРОМА (829–971), НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ

Иван Йорданов

Повече от четвърт век работя по проекта „Корпус на византийските печати от територията на днешна България“, значението на които е многопосочно както за византинистиката, така и за историята на българските земи.

Този проект, който аз си възложих сам и чийто единствен изпълнител съм, премина през различни етапи и перипетии, обусловени най-вече от времето, в което живеем и работим.

Началото бе поставено през 1978–1979 година, когато във втората българска столица Велики Преслав археолозите попаднаха на основите на архива на града в годините на византийското владичество. Материалът от този архив бе публикуван от мен в отделно монографично издание.[1]

Паралелно с печатите от Преслав аз си поставих като задача издирването и документирането на византийските печати от цялата територия на страната и включването им в един Корпус.

През 1992 година в общи линии бях готов с първичен вариант на Корпуса и той ми послужи да защитя докторска дисертация на тази тема.[2]

През 1998 година той вече бе подготвен за книга и това бе една от предпоставките в България и именно в Преслав Филиалът на АИМ при БАН в град Шумен да бъде домакин на Шестия международен симпозиум по византийска сфрагистика.[3]

Заедно със специализираното в областта на нумизматиката и сфрагистиката издателство „Агато“ решихме Корпусът да излезе в едно книжно тяло, на английски език и оформен според последните постижения в тази област. Тази наша амбициозна задача не можа да се реализира единствено поради липса на достатъчно финансови средства. Превеждането на английски език и издаването на едно книжно тяло с обем над 1500 машинописни страници и повече от 4000 фотографии изискваше значителни средства, с които издателството не разполагаше. Не можахме да намерим подкрепа от нито една институция в страната и чужбина, при което решихме да започнем издаването на Корпуса на части. В първичния вариант той следваше модела, установен във византийската сигилография и наложен най-вече от отец В. Лоран. Издаването на части промени структурата на Корпуса. Започнахме с тези печати, които са по-интересни за изследователите.

През 2003 година излезе от печат „Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: Byzantine Seals with Geographical Names“.

Вторият том „Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2: Byzantine Seals with Family Names“ е в завършителен стадий.

Работи се активно върху третия, последен том „Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, volume 3: Seals of Byzantine Institutions (secular and ecclesiastical) from the capital Constantinople“.

Разбира се, реализирането на тези части ще зависи от много фактори и на първо място от възможността за финансиране. Надявам се едногодишната ми специализация в Центъра по византинистика към Харвардския университет в Дъмбъртън Оукс през академичната 2004–2005 година да повлияе положително на финализирането на този проект.

Към настоящия момент от територията на днешна България са издирени и документирани повече от 2600 оловни византийски печата, над 700 оловни пломби, 20 калъпа за изливане на пломби и 2 булотириона.

Разгледани в контекста на българското Средновековие, те могат да бъдат разпределени в две групи:

а) времето, когато българските земи са част от Византийската империя – тогава те са илюстрация на контактите между византийската столица и една от нейните периферии, а също така между различни центрове в самата периферия;

б) времето на съществуване на суверенната българска държава. В този случай те илюстрират отношенията и контактите чрез размяна на кореспонденции между двете страни – Византия и България.

В рамките на настоящата статия предлагам в аванс печатите на византийски логотети на дрома, намерени на територията на днешна България от периода на Първото българско царство.[4]

Като се имат предвид функциите на този висш византийски сановник, отъждествяван популярно с министъра на външните работи на империята, то наистина намирането на печати на титуляра на това ведомство в България е ярка илюстрация на българо-византийските отношения през разглеждания период.

Преди да преминем по същество – няколко думи за длъжността на логотета на дрома.

Той е един от четиримата логотети, оглавяващи централните ведомства на империята. Името му идва от основното задължение на ръководената от него служба – поддържането на пътищата и съобщенията. За пръв път тази длъжност се съобщава в писмените източници през 759–760 година и се запазва до края на XIV век.

Задълженията на логотета на дрома могат да бъдат разграничени в три основни направления, отразяващи важни дейности от живота на империята:

1) Поддържането на пътищата и съобщенията по тях. Гъста пътна мрежа е покривала империята на изток и запад, при това се разграничавали пътища за обикновено и бързо придвижване.

2) Чрез своите многобройни служители логотетът на дрома е получавал информация за състоянието на пътищата и съпътстващата ги обстановка. Бил е отлично информиран за положението в империята и е взимал мерки за въвеждането на ред в съответните области. Чрез тази си дейност се явява във функцията на министър на вътрешните работи.

3) Основното му задължение, където той не е дублиран от нито една друга служба, е във връзка с чуждите посолства и пратеничества. Чрез своите помощници той ги посреща още на границата, съпровожда ги до Двореца, предварително уточнява въпросите, които ще разискват, въвежда пратеници при императора и му съобщава целта на пратеничеството, задава протоколните въпроси и получава отговори по тях.[5] Чрез тези си функции и реална власт той е незаменим съветник на императора, но никога не е бил с правата на пръв министър.

Тези традиционни задължения на логотета на дрома се потвърждават от писмените източници от IX до XI век. През XII век, след смъртта на Алексий I Комнин (1081–1118), се констатира тенденцията (а навярно тя води началото си от по-ранния период в годините на този император), когато фискалните задължения на логотета на дрома надделяват и той се превръща във фактически канцлер на императора, докато дотогавашният титуляр протоасекритът след 1106 година напуска канцеларията и се явява в ролята на председател на Върховния съд в Константинопол.

Тези си задължения логотетът на дрома изпълнява посредством многоброен щат от помощници, по-главните от които са:

а) πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου – в истинския смисъл на думата помощник на логотета, който го замества, когато последният отсъства. Начело е на службата на нотариите към своето ведомство, чрез което придвижва постановленията на императорския съвет, касаещи дейността на ведомството.

б) χαρτουλάριος τοῦ δρόμου отговаря за финансовите въпроси на ведомството, касаещи пощенски услуги, поддържането на пътищата, осигуряването по места на различни видове ангарии за тяхната изправност и пр. От началото на X век изглежда има само един хартуларий на дрома, това се потвърждава и от Ескуриалската тактика (975 г.), но върху печатите те твърде често са двама – на Изтока и на Запада.[6]

От територията на днешна България са намерени следните печати от ведомството на византийския логотет на дрома:

I. ПЕЧАТИ НА ЛОГОТЕТИ НА ДРОМА

1. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (829–842)

Съхранява се в колекцията на Археологическа база–Дебелт, инв. № 272. Произхожда от комеркиарията Девелт от първия период на дейността ѝ. Размери: 31–33 (24) 4 мм, 22,00 г. Отлично гравирани матрици и великолепен отпечатък. Моливдовулът е отлично запазен.

Публикация: Йорданов, Девелт, № VII.12.[7]

Паралели. В колекцията на Закос се съхранява друг екземпляр, който според илюстрацията е като че ли отпечатан чрез двойката матрици на нашия. Но при него навярно отпечатъкът не е бил така сполучлив или пък самият моливдовул е бил захабен, но той няма отчетливостта и качеството на нашия.[8]

Л. Кръстообразен инвокативен монограм, съдържащ инвокацията Θεοτόκε βοήθη. В четирите полета е изписано: TW-CW || Δ8-ΛW

Оп. Петредов надпис:

+ ΘЄΟ | ΚΤΙϹΤW| ΠΑΤΡΙΚ'S | ΛΟΓΟΘ'ΤΟΥ | ΔΡΟΜ'

+ Θεοτόκε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Θεοκτίστῳ πατρικ(ίῳ) (καὶ) λογοθ(έτου) τοῦ δρόμ(ου)

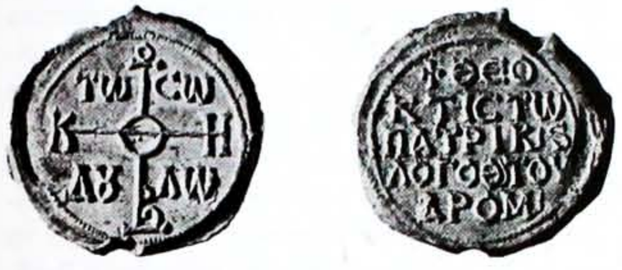

Собственикът на печата, с който е била скрепена кореспонденция до комеркиарията Девелт, е Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου.

Датировката му, според неговата палеография, външен вид, текст (съотношение между титла и длъжност) и най-вече според обстоятелството, че е намерен в затворен комплекс, датиран през $20^{\text{-те}}$–$40^{\text{-те}}$ години на IX век, е също в рамките на $20^{\text{-те}}$–$40^{\text{-те}}$ години на IX век.

В годините на властване на Теофил (829–842) се съобщава сановник със същото име, титла и длъжност.[9]

Нищо не се знае за произхода му. Според едни хронисти е бил евнух, други оспорват това. Появява се на политическата сцена във връзка с възцаряването на аморийската династия. Теоктист, тогава в качеството си на доместик на един от основните корпуси на тагмата в столицата – на екскувитите, оказал ценна помощ на Михаил II (820–829) при овладяването на престола. Тази помощ е била компенсирана многократно след възцаряването на Михаил II. Теоктист е бил въведен в ранга на патрициите и назначен за началник на императорската канцелария, т.е. протоасекрит. Позициите си запазил и при царуването на Теофил (829–842), когато е бил назначен за логотет на дрома и заедно с това заемал твърде влиятелната длъжност ἐπὶ τοῦ κανικλίου.[10] Влиянието му нараснало особено много след смъртта на Теофил (на 20 януари 842 г.), когато е бил определен за регент на малолетния император Михаил III (843–867) заедно с майката императрица Теодора. Докога точно е бил логотет на дрома, не се знае, тъй като в хрониките се съобщават винаги и двете му длъжности: ὁ πατρίκιος καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλίου καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου Θεόκτιστος,[11] но ἐπὶ τοῦ κανικλίου е бил до смъртта си през 856 година. Би могло да се предполага, че след смъртта на Теофил се е оттеглил от активната административна дейност (логотет на дрома) и в качеството си на регент е запазил влиятелната и почетна длъжност ἐπὶ τοῦ κανικλίου, чрез която е контролирал и императорските разпоредби.

Заедно с това Теоктист е бил виден държавник, инициатор и двигател на възстановяване на иконопочитанието. Той е бил инициатор и на изграждането на константинополския университет. Бил е покровител на мнозина млади и талантливи учени, един от които е създателят на славянската писменост – Константин (Кирил) Философ.[12]

За нас в случая от особено значение е кога и по какъв повод е била получена кореспонденцията на Теоктист в комеркиарията Девелт.

Ако приемем, че получаването на кореспонденцията на Теоктист в Девелт е свързано с неговите преки задължения на логотет на дрома, то следва да се потърси онзи момент в българо-византийските отношения, когато в Константинопол е пристигнало българско пратеничество за уточняване и уреждане на един или друг проблем в отношенията на двете държави. Навярно до местния представител на византийската администрация или специален пълномощник на логотета е била изпратена инструкция за посрещането и съпровождането на българските пратеници.

През периода 829–842 година, когато Теоктист е бил логотет на дрома, подобни проблеми са възникнали през 837 и 838 година във връзка с българската експанзия в Тракия, Беломорието, Родопа и Македония.[13] Безспорно е, че тези конфликти е трябвало да се урегулират чрез преговори и пратеничества и в тях, както вече бе подчертано, основната роля от страна на империята е имал логотетът на дрома.

2–4. Θωμᾶς πατρίκιος, πραιπόσιτος, β' πρωτοσπαθάριος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (X в.)

2. Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен, инв. № 14679. Преди това е притежание на Н. Николов от Разград. Информацията е, че произхожда от комеркиарията Дебелт. Размери: 25–25 (24) 2 мм, тегло 7,2 г. Добре центриран и изпълнен отпечатък. Пробит е в долния край и е висял с главата надолу.

Публикация: Йорданов, Дебелт–Addenda, № 6.[14]

3. Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен, инв. № 14680. Преди това е притежание на Н. Николов от Разград. Има същия произход, както по-горе. Размери: 21–22 (?) 2 мм, тегло 7,2 г. Непълен и зле съхранен екземпляр.

Публикация: Йорданов, Дебелт–Addenda, № 7.

4. Съхранява се в колекцията на В. Пантелеев от Варна. Навярно също произхожда от комеркиарията Девелт. Размери: 20–22 (20)2 мм, тегло 6,50 г. Непълен и зле съхранен екземпляр.

Публикация: Йорданов, Дебелт–Addenda, № 7а.

Трите екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Нямат познати паралели.

Л. Кръгов надпис:

+ KЄRONΘ ЄITWCWΔOVΛ'

В средата – двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Оп. Шестредов вертикален надпис:

+ ΘWMA | ATPIK'ΠP | ЄΠOCITR'AC |
ΠAΘ'SΛOΓO | ΘЄTTOVΔ | POMOV

+ Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Θωμᾶ πατρικ(ίῳ) πρεποσίτῳ β'(πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) λογοθέτ(ου) τοῦ δρόμου

Собственикът на печата Тома е притежавал титлите патрикий, препосит и имп. протоспатарий. Съдейки по титула препосит, навярно е бил евнух.

В наративните източници е познат титуляр с това име и титула патрикий.

В „Продължителят“ на Теофан за началото на управлението на Михаил III (843–867) във връзка с възстановяването на иконопочитанието се съобщава, че императрицата регентка Теодора извикала при себе си друнгария на виглата патрикий Констанатин. Авторът на „Продължителят“ добавя, че това е бащата на бъдещия логотет на дрома – патрицият Тома.[15]

Отново в годините на управление на същия Михаил III по повод угощението, в което участвали и българските пратеници и на което на сцената се появава бъдещият император Василий I, отново се съобщава името на патрикий Константин. Авторът на „Продължителят“ отново добавя „баща на нашия логотет на дрома, мъдрия философ и съвършено неподкупния патриций Тома“.[16]

Следващото сведение е за годината 913 по повод бунта на Константин Дука. В „Продължителят“ на Теофан се съобщава, че някой си Николай, някога събирач на данъци в Халдия, който се отрекъл от благочестието, появил се в Сирия и се занимавал с астрономия, или поточно с астрология, изпратил на логотета Тома свитък от черно оцветена тъкън, на която, след като арабският преводач Мануил я измил с вода могъл да се прочете пророкуващ текст, че разбунтувалите се Дуки ще намерят гибелта си.[17]

Същите сведения се потвърждават и от Йоан Скилица.[18] Едно от писмата на Теодор Дафнопат е адресирано до ἠΘήωμ(ᾶ) πατρικίῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου. Действително първата буква от името на адресата липсва, и би могло да се попълни и на ἠΡήωμ(ανῷ), но по-голяма е вероятността да се отнася до Тома.[19] Издателят на писмото приема, че това е Тома, синът на патрикия Констанатин, който е бил логотет на дрома към 907 година. Той датира писмото към 925 година, при което възниква въпросът по това време Тома все още ли е бил логотет, или се отнася до вече бившия логотет на дрома. По-вероятно е второто.[20]

Приема се, че патриций Тома е бил логотет на дрома между 907 и 913 година.[21]

Въпросът, който възниква, е дали е възможно да идентифицираме собственика на представените печати с Тома от наративните източници. Датировката на печатите е най-общо в края на IX–началото на X век, при което не е изключено собственикът на печатите, намерени в Дебелт и Тома от наративните източници, да е едно и също лице. Не бива обаче да се изключи и найбанално съвпадение за лица, живели в общи линии по едно и също време, носили еднакви имена и заемали една и съща длъжност.

Намирането на три моливдовула на Тома в комеркиарията Девелт следва да се разглежда в контекста на българо-византийските отношения, а не като вътрешна размяна на кореспонденция между две ведомства. Времето, когато Тома е логотет на дрома - и особено 913 година, е период на активни българо-византийски отношения, довели до срещата при Влахерна и подписването на мирния договор между двете страни. Тези преговори и срещи са били организирани и подготвяни, при което византийския логотет на дрома и комеркиарията Девелт са имали незаменима роля. Така в едно от писмата на патриарх Николай Мистик до българския владетел Симеон, датирано през 913 година, се казва: „...и нека да ти се изпраща това, което ти се праща по обичая от Ромейската империя до Девелт и оттам чрез вашите хора да се донася до твое господство“.[22]

5. Λέων μάγιστρος, ἀνθύπατος , πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (X в.)

Частно притежание (кол. Стефан Билик, София). Намерен бил в землището на с. Къртожабене, Плевенско (?). Размери: 23–25 (23) 2,5 мм, 8,689 г. Добре центриран, но все пак непълен отпечатък. Последният ред от текста е отрязан.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Л. Кръгов надпис:

+ KЄROHΘ ЄITWCWΔOVΛ'

В средата е представен двойно пресечен разцъфнал патриаршески кръст върху постамент от 3 стъпала.

Оп. Петредов надпис:

+ ΛЄON | T'MAΓICTP'| ANΘVΠAT'Π |
ATPIK'SΛO | Γ'TȣΔPO'| ooo

+Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Λέοντ(ι) μαγίστρ(ῳ) ἀνθυπατ(ῳ) πατρικ(ίῳ) (καὶ) λογ(οθέτου) τοῦ δρό(μου)

Данните са недостатъчни за идентифициране с конкретна личност, но все пак биха могли да се направят някои предположения.

В корпуса на Лоран за централната администрация е публикуван печат на Λέων μάγιστρος, ἀνθύπατος , πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου.[23] Той наистина се различава от нашия както по иконографския сюжет, така и в титулатурата.

В книгата на Константин Багренородни „За управлението на империята“, се съобщава за лице със същото име, титул и длъжност:

„...След царуването на този император Лъв [VI] тогавашният стратег в Дирахиум протоспатарий Лъв Равдух, който след това бил почетен с чин магистър и логотет на дрома, отишъл в Пагания, която тогава се намирала под сръбска власт, за да се срещне и поговори с княз Петър...“.[24] Отнася се до подготовката на византийците преди битката с българите в 917 г., които се опитали да привлекат за свои съюзници маджарите и сърбите на княз Петър Гойникович[25]. Следователно Лъв Равдух е бил удостоен със сана магистър и логотет на дрома след 917 г. и най-вероятно при управлението на Роман I Лакапин (920–944).[26]

При всички случаи за нас е любопитно как може да се обясни присъствието на неговия моливдовул в землището на с. Къртожабене, Плевенско, ако може да се вярва на намервачите. Най-лесно е да се отрече това местонамиране на печата. Но в светлината на контактите на Лъв Равдух с маджари и сърби не е изключено той да е изпратил своята кореспонденция до негов партньор, пребиваващ временно или трайно тук в този регион.

6–8. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου

6. Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен, инв. № 14725. Закупен бе през 2001 г. Намерен е от иманяр чрез метален детектор в окол-

ностите на Преслав. Размери: 27–32 (27) 3 мм. Добре центриран, но непълен отпечатък. Някои от буквите не са излезли.

Непубликуван.

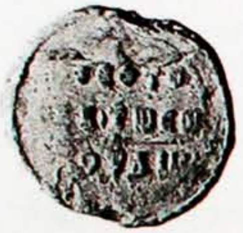

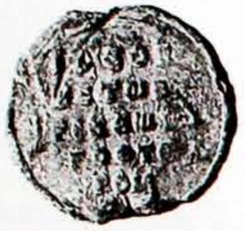

7. Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен, инв. № 14813/1. Закупен бе през 2003 година. Произхожда от Преслав. Размери: 23–25 (25 ?) 2 мм. Непълен отпечатък. Зле съхранен. Пробит в средата и използван като тежест за вретено.

Непубликуван.

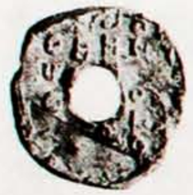

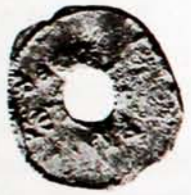

8. Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен, инв. № 14813/2. Закупен бе през 2003 г. Произхожда от Преслав. Размери: 11,5–22 (?) 3 мм. Половинка от някога непълен отпечатък, при това зле съхранен.

Непубликуван.

Трите екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Не са ми познати техни точни паралели.

Л. Триредов надпис:

1. .ΘЄΟΤΟ | . . R'TWCW | .OVΛW
2. .ΘЄ . .. | KЄR . . . . | . . VΛ .
3.+ΘЄ . .. | . . R . . . . | . . . . .

Оп. Петредов надпис:

1. .ΘЄOK|.ICTWΠ.|.PIKHW..|
   .ΓOΘ'TOV|. POM.
2. .ΘЄO.|...TWΠ.|.P..HWS.|OΓO.'TO.| ΔP ...
3. .... |...TW..|... KHW..|....'...|.....

+ Θεοτόκε β(οήθη) τῷ σῷ ὴδὴούλῳ Θεοκὴτὴίστῳ πὴατὴρικήῳ(καὶ)ὴλὴογοθ(έτου) τοῦ δρόμὴουὴ

Очевидно е, че този печат е различен от този на горния титуляр (№ 1), който има същото име. Датировката му е най-общо в X век.

В колекцията на Г. Закос се съхраняват три моливдовула на логотет на дрома със същото име:

а) πατρίκιος, β' πρωτοσπαθάριος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου;[27]

б) ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου;[28]

в) μάγιστρος, ἀνθύπατος, , πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου.[29]

Закос прави връзка между собственика на печатите и получателя на писмо от неизвестен учен, датирано в средата на X век, където е посочено: Θεοκτίστῳ λογοθέτῃ καὶ πατρικίῳ ἐπιστολὴ ἀπολογητική.[30]

Ако примем, че под логотет се има предвид логотет на дрома, то съвпадението с нашия печат е още по-голямо, тъй като върху него е изписана само една титла – патриkий.

Ако присъединим нашия печат към тези от Закос, се определят четири различни групи печати на този титуляр. Навярно на същия Теоктист в един по-ранен етап принадлежи печатът му в качеството на протоспатарий и протонотарий на дрома.[31]

Четирите групи печати на логотета на дрома Теоктист свидетелстват или за голяма активност на неговия офис, или, което е по-вероятно, за по-продължително време на тази служба. Miller е включил в анкетата си Теоктист и датира писмото след 931 до 956 г.[32]

За нас е от значение, че Теоктист – патриций и логотет на дрома, е писал най-малко три пъти до Преслав. Като се имат предвид българо-византийските отношения през този период, съвсем в реда на нещата е честото получаване на кореспонденция от византийския логотет на дрома в българската столица.

9. Λέων κουροπαλάτης καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (963–969)

Частно притежание на колекционер, който не пожела да бъде съобщено името му. Несигурен произход, но доста от печатите на този колекционер са от Преслав. Размери: 28–30 мм. Добре центриран, но все пак непълен отпечатък.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм, съдържащ формулата: +Θεοτόκε βοήθει. В четирите полета е изписано: TW-CW || Δ8-ΛW

Оп. Петредов надпис:

+ ΛЄΟΝ | ΤΙΚΫΡΟ. | . ΛΑΤΙSΛΟ | .ΟΘЄΤ'ΤΫ | ΔΡΟΜ8

+Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι κουροὴπαὴλάτι (καὶ) λοὴγὴοθέτ(ου) τοῦ δρόμου

Титлата куропалат, свързана с длъжността логотет на дрома, и датировката на печата най-общо във втората половина на X век насочва към идентифициране с Лъв Фока, брата на императора Никифор II Фока (963–969). Фамилията Фока са изключителни пълководци. Лъв Фока не прави изключение. Той е блестящ войн и военачалник. Заема най-високите и ключови командни позиции.

Ето накратко неговия cursus honorum.[33]

1. β' πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Καππαδοκίας (944–945 г.)

2. πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν (955 г.)

3. πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῆς Δύσεος (955–? г.)

4. μάγιστρος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῶν Ἀνατολικῶν (959–? г.)

5. μάγιστρος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεος (?–959 г.)

6. κουροπαλάτης καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (963–969)

Върху разглеждания печат той е куропалат и логотет на дрома. С титлата куропалат той е бил удостоен след възцаряването на брат си. Има известно объркване сред изследвачите, тъй като Лъв Дякон пише: „своя брат Лъв той направил куропалат и магистър".[34] От нашия печат е видно, че Лъв Фока е притежавал единствено високия ранг куропалат.[35] Титула магистър той е получил още при Роман II (959–963). По време на управлението на брат си, според неговите съвременници, преминал от военна на гражданска служба и с името му се свързват редица спекулации и злоупотреби, довели в крайна сметка до недоволство от фамилията Фока и до свалянето им от власт.

Каква точно е била тази му гражданска служба, няма конкретна информация. Липсва категоричност и в сведението на Лиудпранд по повод на това, че на банкета по случай Петровден 968 година е бил пренебрегнат за сметка на българския пратеник... – „но когато възмутен поисках да си отида, братът на императора – куропалатът Лъв и протоасекритът Симеон [Leo coropalates, imperatoris frater, et proto a secretis Simeon] се спуснаха след мен..." – и му заявили, че българският пратеник е патриций и е справедливо да бъде предпочитан пред един епископ, при това франкски.[36] Но фактът, че Лъв Фока реагира на демонстрацията на чуждия посланик, е дало основание на мнозина да приемат, че е бил логотет на дрома. Поради посочената по-горе неяснота Miller не е включил Лъв Фока в списъка на логотетите на дрома.[37]

Върху нашия печат ясно е изписана длъжността на Лъв Фока – логотет на дрома, и данните му се явяват допълнения към наративните източници.

Съществува още един печат, който сочи, че Лъв Фока е бил куропалат и логотет на дрома.

В колекцията на Г. Закос се съхранява печат на някои си Никита – остиарий и катепан на домена на Лъв куропалат и логотет на дрома.[38]

Лъв Фока е бил логотет на дрома до смъртта на брат си през 969 година. След възцаряването на Йоан I Цимисхий той е заточен на остров Лесбос в Метимна. Участва в два опита за възвръщане на властта си, но неуспешни.

Другото значение на разглеждания печат е, че е намерен в България. За съжаление не можем да посочим къде точно, но твърде е вероятно да произхожда от Преслав. При всички случаи обаче намирането му в българските земи следва да се разглежда в контекста на българо-византийските отношения през периода от 963 до 969 година, които са доста динамични. Не е случайно, че именно в контекста на българо-византийските отношения е и сведението на Лиудпранд.

10–11. Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (70-те години на X век)

Двата екземпляра са отпечатани чрез различни булотириони или различни двойки матрици:

10. Съхранява се в колекцията на Археологически музей–Велики Преслав, п. инв. № 17218. Произхожда от стратегията Преслав, намерен е на рампата с пръст на 14.07.1979 г. Размери: 26–27 (24) 2,5 мм, тегло 9,15 г. Отпечатъкът е бил качествен. Впоследствие моливдовулът е бил орязан по периферията и от него е отчупено парче в областта на канала за шнура.

Публикация: Йорданов, Преслав, № 128.

Паралели: DO. 58. 106 1592, вж. Laurent, Corpus, II, no. 431a.

11. Съхранява се в колекцията на Археологически музей–Велики Преслав, п.инв. № 22183. Произхожда от стратегията Преслав, намерен е при разкопки в сектор Запад, кв. 2, на 3.08.1984 г. Размери: 19–24 (?) 2 мм. Несполучлив отпечатък. Сега е намачкан. Идентифицирането му правим по вече публикувани паралели.

Публикация: Йорданов, Преслав, № 129.

Паралели: DO. 58. 106. 3455, вж. Laurent, Corpus, II, no. 431b

Л. Полето на печата е разделено на осем равни части от пресичането на представените два кръста (на св. Андрей и гръцки). Върху раменете им на определени разстояния са гравирани бисерни зърна, които, мислено съединени, оформят три пояса и които според някои изследвачи напомнят астрономическите символи – една трета от зодиака. В получените осем равни части от полето на печата е изписана инвокацията: K.-RO-HΘ-ЄI-TW-.W-Δ8-ΛW

Оп. Петредов надпис:

1.- ❖ - |+ CVMЄ | WNMAΓI | CTPOSΛO | ΓOΘЄT'T8 | ΔPOM8 |.- ❖ -

2. | ..VMЄ | ....ΓI.. | ..S.... | .Θ.... | ΔP... |

+K(ύρι)[ε] βοήθει τῷ [σ]ῷ δούλῳ Συμεὼν μαγίστρο (καὶ) λογοθέτ(ου) τοῦ δρόμου

Разчитането и интерпретацията на печатите на Симеон магистър и логотет на дрома бе първата ми публикация в областта на византийската сфрагистика.[39] Оттогава досега няма съществен напредък относно личността на Симеон магистър и логотет на дрома, както и на опитите той да бъде идентифициран с известния византийски хронист – Симеон Магистър и Логотет.

Според анализа на различни наративни и сфрагистични източници той има следния cursus honorum:

1. асикрит след 959 г.[40]
2. протоспатарий, протонотарий на дрома и анаграф на Арменикон, преди 963 г.[41]
3. протоспатарий и велик хартуларии на стратиотика, преди 969 г.[42]
4. патриkий и протоасекрит (963–969).[43]
5. магистър и логотет на дрома (969–976).

Според Яхъя Антиохийски в четвъртата година от царуването на Василий II (980 г.) той все още бил жив и известен като агиограф.[44]

За нас е от значение да отговорим на въпроса кога е била получена кореспонденцията му в Преслав. Не е изключено писма, запечатани с печата на Симеон магистър и логотет на дрома, да са пристигнали и преди завладяването на Преслав от византийците през 971 година. Известно е, че тогава византийската дипломация предприема много комбинативни ходове, за да изолира или привлече българите, според политическата конюнктура.

11а. Фалшиви печати на Симеон магистър и логотет на дрома:

Преди няколко години на различни места сред колекционерите в страната се появи нов тип печати на Симеон логотет на дрома. Единия екземпляр от този тип имах възможността да документирам. Пълен и добре съхранен отпечатък с размери: 29–30 (22) 3 мм.

Л. Бюст на св. Теодор, който в дясна ръка държи копие на рамо, а в лявата – щит. От двете му страни надпис: като войн ʘ-.Є-O || Δ-W-PO-C

Оп. Петредов надпис, както по-горе, но с някои различия:

- ❖ - | CVMЄ | ONMAΓI | CTPOSΛO | ΓOΘЄT8 | ΔPON8 |- ❖ -

Отпечатъкът е твърде плитък, умишлено са променени някои букви, а други са сгрешени (например ΔPON8 вместо ΔPOM8) – нещо, което един столичен гравьор не би допуснал върху печата на логотета на дрома. Най-вероятно става дума за съвременен фалшификат, изработен недалеч от Шумен!

II. ПЕЧАТИ НА ПОДЧИНЕНИ НА ЛОГОТЕТА НА ДРОМА, НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ

а) πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου:

12. Παντολέον ὕπατος καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου (20-те години на IX в.)

Съхранява се в колекцията на Археологическа база–Дебелт, № 216. Намерен е при разкопки в комеркиарията Девелт от нейния първи период на функциониране. Размери: 25–27 (над 27) 3 мм. Непълен отпечатък, тъй като ядрото е било по-малко от размера на матриците.

Публикация: Йорданов, Девелт, № VII.13.

Паралели. В колекция Thierry се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същата двойка матрици, вж. Laurent, Corpus, II, no. 443.

Л. Част от кръстообразен инвокативен монограм, съдържащ формулата: Θεοτόκε βοήθη. В четирите полета: .W - .W || Δ8 - ΛW

Оп. Четириредов надпис:

.ANT. | . ONTIVΠ | .A'NOT'T. | ΔPOM'

+ Θ(εοτό)κε βοήθη [τ]ῷ σ[ῷ] δούλῳ [Π]αντ[ολ]έοντι ὑπ(άτῳ) [(καὶ)] (πρωτο) νοτ(αρίῳ) τ[οῦ] δρόμ(ου)

Собственикът на печата, с който е била скрепена кореспонденцията му, е Пантолеон, хипат и протонотарий на дрома. За задълженията му на помощник и понякога на заместник на логотета на дрома вече бе споменато по-горе.

Въпросът е кога, по какъв повод и до кого е била изпратена кореспонденцията му в Девелт.

Датировката на печата според издателя на приведения паралел е най-общо в първата половина на IX в. Към по-конкретно датиране насочва съчетанието между титлата хипат и длъжността протонотарий на дрома. Някога почетната и високопоставена титла хипат през IX век се е обезценила и през 40-те години на същия IX век е вече от твърде нисък ранг.[45] Тя би могла да е притежание на един протонотарий на дрома от това време или малко преди това.

Две от писмата на Теодор Студит, датирани в 821 и между 824 и 826 година, са адресирани до някои си Пантолеон логотет.[46] Не е уточнено какъв точно логотет е бил този Пантолеон (би могъл да е логотет на дрома или на геника), но би могло да се предположи, че в един по-ранен период от кариерата си той е бил протонотарий на дрома.

Но да се върнем на въпроса по какъв повод е била получена кореспонденцията на Пантолеон хипат и протонотарий на дрома в комеркиарията Девелт. Причините биха могли да са от най-различно естество, но твърде е възможно той да е бил натоварен от титуляра (логотета на дрома) да посрещне и съпроводи някакво българско посолство до Константинопол.

Като имаме предвид датировката на печата (20-те години на IX век), такова българско пратеничество би могло да се свърже с подписването на мирния договор между България и Византия през 815–816 година, или малко по-късно, при уточняване на една или друга клауза от този договор.

13. Ἰωάννης β'πρωτοσπαθάριος, πρωτοασηκρῆτης καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου (IX–X в.).

Съхранява се в колекцията на Археологическа база–Дебелт, инв. №.78. Намерен е при разкопки на комеркиарията Девелт от нейния втори период на функциониране. Размери: 22–24 (18) 2,5 мм. Добър отпечатък, макар и неточно центриран. Получило се е подхлъзване на ядрото в булотириона и захапване на единия му край. Самият моливдовул е добре запазен, като изключим обстоятелството, че лицевата му страна е одраскана.

Публикация: Йорданов, Девелт, № VII.14.

Паралели. Друг екземпляр, отпечатан чрез същата двойка матрици, се съхранява в колекцията на Г. Закос, датиран е в периода края на IX–началото на X в.,[47] което би могло да се приеме и в нашия случай.

Л. Патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Между два зърнести кръга е изписана

инвокацията + KЄROHΘHTWCWΔOVΛ’

Оп. Петредов надпис:

ooo | + IWAN | N’R’A’CПA | ΘA’ACHK’|

SA’NOT’T | OVΔPO’

+K(ύρι)ε βοήθη τῷ σῷ δούλ(ω̣) Ἰωάνν(η̣) β’(πρωτο)σπαθα(ρίω̣) ἀσηκ(ρήτη̣) (καὶ) (πρωτο)νοτ(αρίω̣) τοῦ δρό(μου)

В колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 55. 1. 1486) се съхранява друг печат, при който на лицевата страна има същия иконографски сюжет и инвокация, а на опаката – следния текст: +IWAN|.HR’A’CПA|Θ’SA’ACH| KPIT’ Датировката му е сходна с тази на нашия екземпляр,[48] при което би могло да се приеме (въпреки че името Йоан е твърде често срещано), че са на едно и също лице. Печатът от DO илюстрира един по-ранен етап от кариерата му.

Йоан е притежавал титлата протоспатарий и е съвместявал две доста ефективни длъжности: πρωτοασηκρῆτης θ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου. Как на практика е реализирал това, ми е трудно да отговоря. Навярно това е някакво изключение. Πρωτοασηκρῆτης, както бе посочено по-горе, е приближен на императора и начело на императорската канцелария, но заедно с това той е бил в течение на преговорите на императора с чужди пратеничества и посолства. Πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου е помощник и понякога заместник на логотета на дрома. Съвместяването на две такива длъжности вероятно ще трябва да се обясни с изискването за момента. Може би е пристигнало или се е очаквало чуждо посолство, при което Йоан като доверено лице на императора е бил аташиран и в качеството си на протонотарий на дрома е взел пълноценно участие в тези преговори и като координатор на императорската политика.

Получаването на кореспонденция в Девелт, скрепена с печата на протонотария на дрома, свидетелства, че тази практика – комеркиарията да е едно от подразделенията на ведомството на логотета на дрома при реализирането на присъщата му дейност, е продължена близо 50 години по-късно (като се има предвид предният печат).

Намирането на моливдовула на Йоан πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου е свидетелство за неизвестни или известни за нас българо-византийски отношения, реализирани чрез размяна на кореспонденция и пратеничества.

14. Ἰωάννης (?) β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου (X век)

Съхранява се в Археологически музей–Велики Преслав, инв. № 17270. Произхожда от Вътрешния град. Размери: 27–30 (22) 2 мм, тегло 9,85 г. Несполучлив отпечатък. Буквите не са отчетливи, а някои не са унищожени. Препечатан е върху друг.

Публикация: Йорданов, Преслав, № 130.

Няма познати паралели.

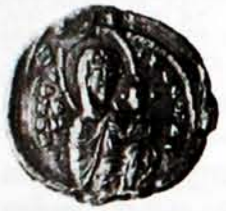

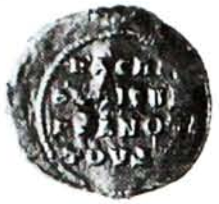

Л. Бюстово изображение на Богородица, държаща Христос на лявото си рамо. От дясната ѝ страна – сигла: M,И. Кръгов надпис, започващ вдясно от Богородица:

+ ΘKЄROIΘITWCWΔ.....

Оп. Четириредов надпис:

+ R’A’CПA | Θ’ ПIT8. | P’SA’NOT. | TOVΔ..

+Θ(εοτό)κε βοίθι τῷ σῷ δὴούλ(ω̣)

Ἰω(άννη̣) ὴ β’(πρωτο)σπαθ(αρίω̣)

ἐπὶ τοῦ ὴχρ(υσοτ)ὴρ(ικλίνου) (καὶ)

(πρωτο)νοτὴα(ρίω̣)ὴ τοῦ δὴρό(μου)ὴ

15. ᾳ., β’σπαθάριος καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου (X в.).

Съхранява се в колекцията на РИМ–Шумен. Закупен бе от Н. Николов от Разград, според който печатът е намерен в с. Малък Преславец, Силистренско. Размери: 14–25 (23) 2–5 мм, тегло 4,80 г. Половинка от някога пълен отпечатък. Повърхността на молидовула е захабена и буквите трудно се разчитат.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Л. Част от кръст с профилирани рамене. Зле съхранена половинка от надписа с инвокацията + KЄROHΘHTWCW…

Оп. Кръстообразен монограм, от който могат да се видят следните букви: горе P, долу W, вдясно K, в средата може би X. Между рамената на монограма е изписано:

.. | R’C | …. | PPO | ….| APIW| … | POM.

+K(ύρι)ε βοήθη τῷ σῷ ὴδούλω̣ N.,ὴ

β’σὴπαθ(αρίω̣) (καὶ) ὴ προὴτ(ο)νοτὴ αρίω̣)

ὴτοῦ δὴρόμὴουὴ

Надписът е непълен. Ако приемем, че с монограма е изписано родовото име или прозвището на собственика на печата, то липсващите две или три букви в началото на надписа биха могли да съдържат личното му име – Йоан или Константин.

б) χαρτουλάριος τοῦ δρόμου:

16. Νικήτας β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ χαρτουλάριος τοῦ δρόμου (X в.).

Съхранява се в Археологически музей–Велики Преслав, инв. № 22178. Произхожда от Вътрешния град. Размери: 10–21 (над 22) 2 мм. Половинка от някога добър отпечатък.

Публикация: Йорданов, Преслав, № 131.

Няма познати паралели.

Л. Декоративен кръст с профилирани рамене. От основата му излизат растителни повлеци. Между раменете горе е гравиран по един точковиден кръст. От кръговия надпис е съхранено: + KЄROHΘЄI........

Оп. Петредов надпис:

...HT. | ...ПAΘ’Є. | ...VCOT’. | ...T8Λ. | ...POM

+K(ύρι)ε βοήθει ὴτῷ σῷ δούλω̣

Νικὴήτὴα̣ β’(πρωτο)σὴπαθ(αρίω̣) ἐὴπὶ τοῦ

χρὴυσοτ(ρικλίνου) ὴ(καὶ)

χαρὴτουλ(ά)ὴρ(ίω̣) τοῦ δὴρόμ(ου)

17. Χριστοφόρος πριμικήριος η̣αὶ

χαρτουλάριος τοῦ δρόμου τῆς Δύσεως (X в.)

Съхранява се в колекцията на Националния исторически музей–София, инв. № 15032. Произхожда от Силистра. Размери: 20–21 (20) 2,3 мм. Непълен и зле съхранен отпечатък.

Публикация: Йорданов, Силистра, II, № 17;[49] Jordanov, G. Names, no. 26.11[50]

Няма познати паралели.

Л. Петредов надпис вътре в поле, оградено от два зрънчести кръга, между които са гравирани едри бисерни зърна:

.KЄ..|.WC.ΔOV| Λ’X..CTO | Φ’A’MIK’ | PIW

Оп. Петредов надпис вътре в поле, оградено от два зрънчести кръга, между които са гравирани едри бисерни зърна:

+KAI | XAPT8ΛA | PIWT8ΔPO | M8THCΔV | C WC

+ᾳ(ύρι)ε ὴβ(οή)ϑ(ει) τὴῷ σὴῷὴ δούλ(ω̣)

Χὴριὴστοφ(όρω̣) (πρι)μικ(η)ρίω̣ η̣αὶ

χαρτουλαρίω̣ τοῦ δρόμου τῆς Δύσεως

Печатите от ведомството на византийския логотет на дрома, намерени в България, не са много. Не повече от 11 екземпляра на 5 титуляра и 5–6 на първите му помощници. Тяхното значение обаче произтича от факта, че те са илюстрация на българо-византийските отношения, като се имат предвид функциите на този висш византийски сановник. Не е изненада намирането в Преслав на печати на трима титуляри, заемали тази длъжност от 931 до 971 година. Това е време на активни българо-византийски контакти.

Не е изненадващ и фактът, че от годините на византийското владичество, т.е. когато България е част от византийската империя, от територията на днешна България няма нито един печат на логотета на дрома или на друг чиновник от това ведомство.[51] Просто тогава това ведомство няма причини да пише до адресати в България.

Намерените в България печати от ведомството на византийския логотет на дрома са един жив свидетел на българо-византийските отношения през вековете.

---

[1] ***И. Йорданов***. Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). София, 1993.

[2] ***И. Йорданов***. Корпус на византийските печати от България. София, 1992 (автореферат на докторска дисертация).

[3] VI международен симпозиум по византийска сфрагистика, Велики Преслав, 16–18.09.1998 г. Докладите от симпозиума бяха публикувани в Studies of Byzantine Sigillography, vol. 7, Washington, 2002.

[4] Както може да се види от заглавието, не целият период на Първото българско царство може да бъде покрит чрез находки на печати. Това се дължи и на обстоятелството, че това ведомство е засвидетелствано най-рано в края на VIII в.

[5] Именно в това си качество той е засвидетелстван в книгата за церемониите на Константин Багренородни, където са документирани приветствията на идващите при императора пратеници от България и въпросите, които логотетът на дрома им задава, с което се явява изключително ценен извор за българската история, вж. ГИБИ, V, 221–222.

[6] Литература: ***J.Bury***. The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologien of Philotheos, London, 1911, 91–93; ***L. Brehier***. Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin,Paris, 1949, 300–303; ***R. Guilland.*** Les logothétes. – REB, 29,1971, 31–70; ***N. Oikonomides***. Les listes de preséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texté, traduction et comentaire, Paris 1972, 311–312; ***V. Laurent***. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II: L'administration centrale, Paris, 1981, 195–196, 215, 220; ***D. A. Miller***. The Logothete of the Drome in the Middle Byzanttine Period. – Byzantion, 36, 1966, 438–470; ***N. Oikonomides***. L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantine au XIe siecle (1025–1118). – TM, 6, 1976, p. 135, n. 35.

[7] ***И. Йорданов***. Печатите на комеркиарията Девелт. София, 1992.

[8] ***G.Zacos.*** Byzantine Lead Seals, I, Basel, 1972, no. 2497.

[9] Сведения за живота и дейността му са ексцерпирани от: ***И. Малишевский.*** Логофет Феоктист. – Труды киевск. дух. академии, 2, 1887, 296–297; ***F. Dvornik***. Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance. Hattisburg, Miss., 1969, 35–38; ***F. Dölger.*** Byzantinische Diplomatik (Ettal, 1956), 51–52.

[10] За произхода и значението ѝ вж. ***Dölger***, Diplomatik, 50–52.

[11] Iosepus Genesius. Reges, ed. C. Lachmann, Bonn, 1834, p.83.17–18.

[12] ***F. Dvornik.*** La carriere universitaire de Constantin le Philosophe. – BSl., 3, 1931, 59–67.

[13] Преглед на събитията вж. у: История на България, 2, 1981, 159–160.

[14] ***И. Йорданов***. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II), Варна, 2004, 230–246.

[15] ***Theophanis Continuatus***, ed.I. Bekker, Bonn, 1838, p. 150, Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийский царей. Перевод и коментарии Я. Н. Любарский, СПб., 1992, с. 67.

[16] ***Theoph. Contin***, p. 229.10–12; Продолжатель Феофана, с. 98

[17] ***Theoph. Contin***, p. 383; Продолжатель Феофана, с. 160.

[18] ***Ioannis Scylitzae.*** Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, CFHB, 5, Berlin–New York, 1973, 124, 19–20; 199, 75–85)

[19] ***Theodore Daphnopates***. Correspondance, ed. J.-L. G. Westerink, Paris, 1978, no. 21.

[20] Ibidem.

[21] ***Miller***. Logothetes, p. 452; ***R. Guilland***. Les logothetes. – REB, 29, 1971, p.53; ***R.Guilland***. Titres et fonctions de l'Empire byzantin. Variorum Reprint, London, 1976, p. 606.

[22] Nicholas I Patriarch of Constantinople. Lettres, ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, CFHB VI= DOT 2, Washington, 1973, no. 6.30-32, превод в ГИБИ, III, с. 199.

[23] ***Laurent***. Corpus, II, no. 429.

[24] ***Constantine Porphyrogenitus***. De Administrando Imperio, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H Jenkins, Washington, 1967, 144–145, 81–84, превод в ГИБИ, V, с. 210.

[25] ***В. Н. Златарски***. История на българската държава през средните векове. I.2. София, 1971, с. 376; ***И. Божилов***. Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 123.

[26] За личността му вж.: ***Constantine Porphyrogenitus***. De Administrando Imperio, Commentary, p. 134; ***Guilland***. Logothetes, p. 54, no. 19.

[27] ***G. Zacos.*** Byzantine Lead Seals, II, Berne, 1984, no. 324.

[28] ***Zacos***. Seals, II, no. 323.

[29] ***Zacos***. Seals, II, no. 322.

[30] Вж. ***R. Browning***. The Correspondence of a Tenth-Century Byzantine Scholar. – Byzantion, 24, 1954, p. 421, epistle no. 95.

[31] ***Laurent.*** Corpus, II, no. 466.

[32] ***D. A. Miller.*** The Logothete.

[33] ***R.Guilland***. Le domestique des scholes. – REB, 8, 1950, 34–35; Cheynet, J.-C. Les Phocas, Le traité sur la guerilla de l'empereur Nicephore Phocas (963–960), Paris, 1986, 301–306.

[34] ***Лев Диакон***. История. Москва, 1988, с.29.

[35] Висша дворцова титла. Като длъжност може да се разглежда само през IX век, когато куропалатът е бил началник на цялата дворцова гвардия. До X век включително това е титла, запазена само за принцовете и членовете на императорската фамилия. С тази титла са удостоявани и владетелите на Грузия. Във всички тактики до Ескуриалската включително тя е на трето място в ранглистите след кесаря и нобелисима. През XI век и особено през втората му половина се превръща в титла, наистина в една от най-високите, но раздавана вече и на лица, който не принадлежат на императорското семейство. Голямо разпространение сред византийските сановници получава след 70-те–80-те години на XI век, когато се въвежда и нейното производно – протокуропалат. Запазва значението си на титла, макар и не от особено висок ранг, и през XII век, съхранява се до XIV век, като в Псевдокодинос е поставена на 15-о място. Литература: ***R. Guilland***. Le Curopalate. – Byzantina, 2, 1970, 187–196; ***Oikonomides***, Listes, p. 293, n. 32.

[36] Превод в ЛИБИ, II, с. 326.

[37] ***D. A. Miller***. The Logothete, p. 466.

[38] ***Zacos***. Seals, II, no. 1081.

[39] ***И. Йорданов***. Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. – Векове, 1, 1981, 16–19.

[40] Според данните на моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 58. 106. 1145), вж. ***Laurent***. Corpus, II, no. 70.

[41] С тези си титул и длъжности е съобщен в едно писмо до митрополита на Цезарея – Василий, който е починал в 969 г. Вж. ***J. Darrouzés.*** Epistoliers byzantine du Xe siecle, Paris, 1960, 145–146.

[42] Според моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс, вж. ***Laurent***. Corpus, II, no. 554.

[43] Според различни документи, под които стои подписът му от 963, 964 и 967 г. Вж. ***F. Dölger.*** Regesten der Kaiserurkunden des Ostromischen Reiches von 565–1453, Munchen–Berlin, 1924–1965, nos. 691, 699 712, а също и според цитирания по-горе пасаж на Лиудпранд.

[44] Император Василий Болгаробойца, извлечение из летописи Яхъи Антиохийского, издал, перевел и обяснил, бар. В. Р. Розен, Санкт Петербург, 1873, с. 14.

[45] За нея вж.: ***Bury***. System, 25–26; ***Brehier***. Institutions, 104–105; Oikonomides, Listes, p. 296.

[46] ***Theodore Studitae***. Epistulae, ed. G. Fatouros. Corpus Fontium, H.B., vol. XXXI.1, Berolini et Novi Eboraci, MCMXCII, nos. 425; 523PG, XCIX, coll. 1321 et 1577.

[47] ***Zacos***. Seals, II, no. 185.

[48] ***Laurent***. Corpus, II, no. 6.

[49] ***И. Йорданов***. Неиздадени византийски печати от Силистра (II), ИНМВ, 21, 1985, № 17.

[50] ***I. Jordanov***. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia, 2003, no. 26.11.

[51] С изключение на един – на Михаил Аристин, намерен в Перник, но който се датира в края на XI в., когато фискалните задължения на логотета на дрома надделяват и той се превръща във фактически канцлер на императора. За печата вж. ***Й. Юрукова***. Нумизматични и сфрагистични паметници (867–1195/1203). – Перник, 2, София, 1983, II, 115–17, табл. II.2.

SEALS OF BYZANTINE LOGOTHETES OF THE DROMOS (829–971) FOUND IN BULGARIA

Ivan Jordanov

Presented are the seals of Byzantine logothetes of the dromos and their subordinates found on the territory of present day Bulgaria from the period of the First Bulgarian kingdom.

Taking into account the functions of this upper rank Byzantine dignitary who is popularly identified as the foreign affairs minister of the empire, the discoveries of seals of the head of this office and his subordinate clerks in Bulgaria illustrates the Bulgarian–Byzantine relations during the period in question.

On the territory of present day Bulgaria have been found the following seals of the office of the Byzantine logothetes of the dromos:

I. Seals of logothetes of the dromos:

1. Theoctistos patrikios and logothetes of the dromos (829–842)

2–4. Thomas patrikios, praipositos, imperial protospatharios and logothetes of the dromos (10th century)

5. Leon magistros anthypatos, patrikios and logothetes of the dromos (10th century)

6–8. Theoktistos patrikios and logothetes of the dromos (10th century)

9. Leon kouropalates and logothetes of the dromos (963–969)

10–11. Symeon magistros and logothetes of the dromos (970s)

12. Forged seals of Symeon magistros and logothetes of the dromos

II. Seals of people subordinate to the logothetes of the dromos found in Bulgaria:

a) protonotarios of the dromos:

12. Pantoleon hypatos and protonotarios of the dromos (920s)

13. John imperial protospatharios, protoasekretis and protonotarios of the dromos (9th–10th century)

14. John (?) imperial protospatharios epi tou chrysotriklinou and protonotarios of the dromos (10th century)

15. N., imperial spatharios and protonotarios of the dromos (10th century)

b) chartoularios of the dromos:

16. Niketas imperial protospatharios epi tou chrysotriklinou and chartoularios of the dromos (10th century)

17. Christophoros primikerios and chartoularios of the dromos of the West (10th century)

The seals from the office of the Byzantine logothetes of the dromos discovered in Bulgaria are not many and number no more than 11 specimens of 5 office holders and 5–6 of their first deputies. It is not surprising to find in Preslav seals of three men who held this office between 931 and 971. This is a period of intensive Bulgarian–Byzantine contacts.

The seals of the office of the Byzantine logothetes of the dromos unearthed in Bulgaria are a living testimony to the Bulgarian–Byzantine relations throughout the ages.

БИОБИБЛИОГРАФИЯ НА СЪТРУДНИЦИТЕ НА ФИЛИАЛА НА АИМ ПРИ БАН

1974–2004 година

ст.н.с. II ст. д-р Живко АЛАДЖОВ

Роден е на 24 август 1954 година в Стара Загора. През 1972 година завършва 23 гимназия в София. От 1972 до 1976 година следва и завършва специалност история в СУ „Св. Климент Охридски“ с втора специалност философия. Защитава дипломна работа на тема „Гранично укрепяване на Първото българско царство“. От 1976 до 1981 година работи като специалист археолог във Филиала на АИМ при БАН в Шумен и ръководи археологически разкопки в Плиска и Преслав. През 1982 година преминава на работа в Секцията по средновековна археология в АИМ–София. Защитава дисертация през 1983 година на тема „Прабългарската религиозна система според археологическите паметници“ и му е присъдена научната степен „кандидат на историческите науки“ („доктор по история“). През 1984 година е избран за научен сътрудник II степен, през 1986 година – за научен сътрудник I степен. От 1990 година е ст.н.с. II степен.

Ръководил е археологически разкопки на следните обекти: Плиска – обект 40; Преслав – северна крепостна стена на аула, Преславска архиепископия; Перперек – светилището северно от крепостта; Карнобат – крепостта Макрели; Средец – крепостта Потамукастел; Аксаково, община Варна – крепостта Михалич; Варна – крепостта при Галата.

Член е на Научния съвет на АИМ от 1999 година. Председател е на комисията по проверка и приемане на документи от археологическите проучвания. Член е на редколегията на сп. „Археология“ (2000–2004 г.). Участвал е в научни форуми у нас и в чужбина.*

1975

1. Западнобългарските погранични валове. – Студентски проучвания, III, 1975, 113–126.

1976

2. Отново върху проблема за Онгъла. – Бюлетин на Клуба за НТМ – ИФ, № 1, 1976, 11–13.
3. Експедиция „Годеч'76“. – Бюлетин на Клуба за НТМ – ИФ, № 1, 1976, 8–10 (в съавторство).
4. Противодесантни валове от времето на Първата българска държава. – Студентски проучвания, IV, 1976, 53–61.
5. Отчет за резултатите от експедиция „Годеч'76“. – Студентски проучвания, IV, 1976, 241–247.

1977

6. Църквите от Средна Западна България (Годечки район). – Бюлетин на Клуба за НТМ – ИФ, № 2, 1977, 13–19.

1979

7. Прабългарската религия – основна държавна идеология. – Втора национална конференция на младите историци. София, 1979, 22–24.
8. Нов бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав. – Векове, 1979, 2, 73–75.
9. Новопостъпил бронзов печат от Велики Преслав. – Нумизматика, 1979, 4, 3–5 (в съавторство).
10. Първа комплексна конференция по българистика. – МПК, 1979, 3, с. 73.

1980

11. Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология, 1980, 1, 41–47.
12. Три графитни изображения от Шуменски окръг. – Векове, 1980, 5, 53–57.
23. Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав. – Археология, 1980, 4, 36–44.

1981

14. Некрополът при Дворцовата църква във Велики Преслав. – МПК, 3, 1981, 19–24.
15. Нов медальон със знаци. – Нумизматика, 1981, 3, 28–31.
16. Бронзови токи с животински изображения. – Археология, 1981, 4, 22–27.

---

* *Биографичните справки са съставени от съответните автори (б.р.)*

1982

17. Ловните птици у нас. – Природа и знание, 1982, 8, с. 10.

18. За семантиката на някои изображения от Надьсентмиклошкото съкровище. – Векове, 1982, 6, 36–42.

1983

19. Небесный всадник, кто он? – С тайны веков. Москва, 1983, 221–223.

20. За един тип изображения на Тангра. – МПК, 1983, 1, с. 25.

21. Прабългарската религиозна система според археологическите данни. Автореферат. София, 1983.

22. За култа към Тангра в средновековна България. – Археология, 1983, 1–2, 76–85.

23. Органични материали и соли от некропола при Дворцовата църква във Велики Преслав. – Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 37–46.

24. Рец.: Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски. Каменные бабы. Варшава, 1982. – Археология, 1983, 1–2, 110–111.

1984

25. Култови фигурки от района на Плиска. – Преслав, 3, 1984, 276–282.

26. Бележки по повод две статии. – Старобългаристика, 1984, 1, 128–129.

27. Рец.: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средновековья. Москва, 1981. – Археология, 1984, 2–3, 124–126.

1985

28. Съкровище от византийски златни монети от Плиска. – Нумизматика, 1985, 1, 31–40.

29. Космогоничната култура на прабългарите. – Проблеми на културата, VIII, 1985, 3, с. 89–95.

30. Die Religion der heidnischen Protobulgaren im Lichte einiger archäologischer Denkmäler. – Praechistorische Zeitschrift, 60, 1985, 1, 70–92.

31. Две новоразкрити бански постройки в центъра на Велики Преслав. – Втори национален конгрес по история на медицината. София, 1985, 11–14.

32. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 161–176.

33. Данните от некрополите като извор за религията на прабългарите. – Трета национална конференция на младите историци. София, 1985, 7–12.

1986

34. Нов тип византийски моливдовул от Велики Преслав. – Нумизматика, 1986, 4, с. 38–40.

35. За името и същността на върховния прабългарски бог. – Българска етнография, 1986, 4, 72–77.

36. Археологическо проучване на комплекс „А“ (Обект 40) в Плиска. – ГМСБ, XII, 1986, 37–48 (съавт. П. Петрова).

1987

37. За появата и развитието на градоустройствената схема на старобългарските градски центрове. – Труды V международного конгреса славянской археологии. Т. I, 2а. Москва, 1987, 13–18.

38. Данни за прабългарско присъствие в Родопската област. – Втори конгрес по българистика. България през Средновековието. Доклади. София, 1987, 294–300 (съавт. Н. Овчаров).

39. Рец.: А. Стойнев. Светогледът на прабългарите. София, 1985. – Българска етнография, 1987, 3, 64–65.

1988

40. Оловни висулки-печати от Велики Преслав. – Юбилейна научна сесия ВТУ 25 години. Велико Търново, 1988, 34–35.

41. Небесни, астрални и космогонични знаци. – Интердисциплинарни изследвания, XV, 1988, 110–112.

42. За семантиката на композициите върху кани 2 и 7 от Надьсентмиклошкото съкровище. – Българска етнография, 1988, 4, 24–31.

43. Българо-унгарска среща по въпросите на ранното средновековие. – Археология, 1988, 4, 57–58.

44. 27 термина в енциклопедия „Кюстендил“. София, 1988.

1989

45. Моливдовули от обект „Преславска архиепископия“. – Нумизматика, 1989, 1, 27–32.

46. Опит за определяне на знаците от прабългарските езически некрополи. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 269–274.

47. Хигиенни сгради и съоръжения от центъра на Преслав и тяхната връзка с подобни паметници от съседните страни. – Дунавски симпозиум по история на медицината. София, 1989, с. 9.

48. Надписи от 1845 г. в църквата на Туден. – Векове, 1989, 3, 24–31 (в съавторство).

49. Рец.: Древние обряды, верования и культы. – Български фолклор, 1989, 2, 96–97.

1990

50. Осветителни прибори от Велики Преслав. – Първа национална конференция на младите археолози. София, 1990, с. 24.

1991

51. Землено укрепление около Маркели. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 138–144 (съавт. Д. Момчилов).

52. Разкопки на крепостта „Маркели“ през 1986–1987 г. – История и култура на Карнобатския край, София, 1991, 25–28 (съавт. Д. Момчилов).

53. Небесни, астрални и космогонични знаци от ранното българско средновековие. – Интердисциплинарни изследвания, 1991, 1, 215–220.

54. Преславската патриаршия през X в. – Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I, София, 1991 (съавт. Д. Овчаров, Н. Овчаров).

55. Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности). – Разкопки и проучвания, XX, 1991, 71–154.

56. Патриарший двор во Великом Преславе. – XVIII международный Конгрес византинистов. С. Резюме докладов. Москва, 1991, 28–29.

57. Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. – Археология, 1991, 1, 41–44.

58. Фрагмент от стеатитна икона от Велики Преслав. – Векове, 1991, 1–2, 68–70.

1992

59. Тежести и части от везни от южната половина на Двореца във Велики Преслав. – Нумизматика и сфрагистика, 1992, 1–2, 30–35.

60. Предстоличен Преслав. – Приноси към българската археология, I, 1992, 48–53.

61. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Велики Преслав. – Приноси към българската археология, I, 1992, 43–48 (съавт. Т. Михайлова, С. Бонев).

62. Бележки върху винопроизводството през ранното българско средновековие. – Плиска-Преслав, 5, 1992, 216–221.

63. Мадара и прабългарските култови средища. – Мадара, 3, 1992, 143–152.

1993

64. Нови амфорни печати от Велики Преслав. – ГНАМ, IX, 1993, 101–106.

65. Крепостта „Маркели“ – някои стратиграфски и хронологически бележки. – Североизточна Тракия и Византия през IX–XIV век. София–Сливен, 1993, 118–125.

66. Златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав. – Преслав, 5, 1993, 117–121.

67. Некропол край църквата на обект 40 във Външния град на Плиска. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 85–94.

68. Към въпроса за еврейската диаспора в българските земи през XV–XVIII век. – Приноси към българската археология, II, 1993, 198–204 (в съавторство).

1994

69. Структура на знаците от славянските езически некрополи. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 265–269.

70. Оброчна плочка на тракийския Херос от с. Тракия, Старозагорско. – ГМЮИБ, XII, 1994, 59–62.

71. Рец.: У. Фидлер. Студия за некрополите на Долен Дунав от VI до IX век. – Археология, 1994, 2, 59–62 (съавт. Ст. Станилов).

72. Рец.: В. Н. Басилов. Избранники духов. Москва, 1987. – ИАИ, XXXVII, 1994, 134–135.
73. Тока с редки изображения от Велики Преслав. – ИАИ, XXXVII, 1994, 81–83.
74. Два енколпиона от района на Велики Преслав. – ИАИ, XXXVII, 1994, 84–86.

1995

75. Рец.: И. Кызласов. Древнетюркская руническая писменость. Москва, 1993. – Археология, 1995, 1, 55–56.

1996

76. Осветителни тела от Велики Преслав. – Археология, 1996, 2–3, 79–83.
77. Ранновизантийски бронзов печат от с. Рогачево. – Археология, 1996, 4, 60–62.
78. Оброчна плочка на тракийския Херос от с. Тракия, Старозагорско. – Участие, 1996, 2, с. 40.
79. Д. Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност. – Археология, 1996, 2–3, 93–97.

1997

80. Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. – Нумизматика и сфрагистика, 1995–1997, 99–100.
81. За облика и характера на архитектурните комплекси от Външния град на Плиска. – Известия на Шуменския исторически музей, IX, 1997, 101–105.
82. За общественото начало в устройството на прабългарската войска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 122–125.

1998

83. По въпроса за церемониите в българския царски двор. – Епископконстантинови четения, 3, 1998, 44–47.
84. Оловен медальон от Карнобатската крепост. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, 1, 102–104.
85. Сребърен пръстен с надпис от Карнобат. – Археологически вести, 1, 1998, 49–52.
86. Крепостта Маркели край Карнобат. – Участие, 1998, 1–2, 49–50.

1999

87. Проучване на скалното светилище северно от Перперек. – Родопика, 1999, 1, 35–45.
88. Прабългарски тип амулети от Македония и Сърбия. – Старини, 1999, 1, 97–100.
89. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска на юг от Балкана, в Тракия и Хемимонт. – Археологически вести, 2, 1999, 27–30.
90. Въртящ се керамичен печат от Плиска. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 1–4.
91. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999, 71 с.
92. За новата книга на ИК „Агато“. – Проблеми на изкуството, 1999, 3, с. 62.
93. Регионална научна конференция „Археологически проучвания на Карнобатския край“. – Археология, 1999, 1–2, с. 127.

2000

94. On the Importance of the Gold Coins' Hoards from Pliska. – Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, 107–120.
95. Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори. – Втори есенни четения „Иван Гълъбов“. В. Търново, 2000, 289–292.
96. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. – Годишник на Департамент Археология на НБУ, IV–V, 2000, 290–300 (съавт. И. Щерева).

2001

97. Тракия и Хемимонт във външната политика на България през VII–X в. – България, българите и техните съседи през вековете. Сборник в памет на доц. д-р Хр. Коларов. В. Търново, 2001, 87–91.

2002

98. Синкретичен образ на св. Петър от района на Мадара. – Криптохристиянство и религиозен синкретизъм. София, 2002, 59–60.
99. Печат-цилиндър с прабългарски надпис. – Археология, 2002, 1, 63–69 (съавт. П. Георгиев).

2003

100. Цар Иван Александър. – София, 2003, 64 с.
101. Етнически промени в Тракия и Хемимонт през втората половина на I хилядолетие след Христа. – Традиция и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Й. Андреев. В. Търново, 2003, 40–43.
102. Амулетите-кончета от Нови Пазар и лявото крило на прабългарската войска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 129– 132.

ст. н. с. I ст., д.и.н. Иван ЙОРДАНОВ

Роден е на 13 април 1949 година в с. Цар Самуил, Силистренско.

Завършил е специалност история във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (1972). Работи в Археологически институт и музей при БАН–филиал в град Шумен от неговото създаване през 1974 година. През 1978 година защитава кандидатска дисертация, а през 1992 година – докторска. През 1988 година е хабилитиран, а през 1996 година е избран за ст.н.с. I ст. в системата на БАН и съответно професор в системата на образованието.

Специалист е в областта на средновековната нумизматиката и сфрагистиката – науки за държавните знаци и символи през средновековието.

Специализирал е в Центъра по византинистика към Харвардския университет Dumbarton Oaks (Вашингтон 1989, 2002, 2004–2005); Heberden Coin Room (Оксфорд, 1993 г.) и Института по византинистика във Виена (1998 г.).

Проучвал е материали и е участвал в конгреси, симпозиуми и семинари във: Вашингтон (1986; 1989; 2002 г.); Санкт Петербург (1985,1991 и 2002 г.); Атина (1988; 1995 и 2001 г.); Лондон и Бирмингам (1992 г.); Оксфорд (1993); Виена (1981, 1990,1993,1996, 1998, 1999 и 2002), Париж (1996, 2001 г.), Севастопол (1997 г.), Берлин (2003 г.) и др.

Автор на 6 монографични изследвания, 14 научни студии и 130 научни статии и съобщения в наши и чужди издания.

Ръководител на Филиала на Археологическия институт и музей при БАН в Шумен (1990–1991, 1995–2003 г.).

Професор в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и титуляр по дисциплините история на Византия и средновековна нумизматика и сфрагистика; хоноруван професор по средновековна сфрагистика във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и средновековна нумизматика и сфрагистика във ВСУ „Черноризец Храбър“.

Научен ръководител на двама редовни и един задочен докторант към катедра „История“ на Шуменския университет.

Член на Научния съвет при Археологическия институт и музей при БАН в София (от 1990 година до момента) и на Специализирания научен съвет по стара, средновековна история, археология и етнография към Висшата атестационна комисия при МС (от 1998 година до момента).

Главен редактор на „Нумизматика, епиграфика и сфрагиситика“, член на редколегията на сборниците „Плиска–Преслав“ и „Преслав“.

Член на международната асоциация по византийска сфрагистика и на редколегията на специализираното издание „Studies in Buzantine Sigillography“, излизащо във Вашингтон и Лайпциг.

1973

1. Редки византийски монети. – Нумизматика, 3, 1973, 11–14.

2. Няколко необнародвани колониални монети от музея в Нова Загора. – Нумизматика, 4, 1973, 1–3.

1974

3. Тракийски монети – подражания на тетрадрахмите на Маронея. – Нумизматика, 3, 1974, 1–4.

4. Монетосеченето на Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, 4, 1974, 1–6.

1975

5. Колективна находка на византийски корубести монети от с. Овчарци, Сливенски окръг.- Археология, 1, 1975, 61–67.

6. Препечатани византийски монети. – Нумизматика, 2–3,1975,11–18.

7. „Чужди“ монети в паричния пазар на средновековния Шумен (XIII–XVв.). – ГМСБ, 1, 1975, 141–152.

1976

8. Монетосечене на Теодор Мангафа – узурпатор във Филаделфия през 1189–1190 и 1204–1208 г. – Нумизматика, 1–2, 1976, 20–28.

9. Колективна находка на корубести монети от с. Кортен, Новозагорско. – Археология, 1, 1976, 61–70.

10. Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг. – Нумизматика, 4, 1976, 18–32.

11. Неиздадени монети на Мицо (Мичо) 1256–1263 г. от Североизточна България. – ГМСБ, 2, 1976, 228–234.

1977

12. За началото на монетосечене в Средновековна България. – Нумизматика, 3, 1977, 3–23.

13. Редки и неизвестни медни монети от XIII в. – Нумизматика, 4, 1977, 10–24.

1978

14. Монети и монетно обръщение в Източна България от периода 1081–1261 г., канд. дисерт., София, 1978, 330 м.с. и 40 табл. (автореф.)

15. Единични и колективни находки на средновековни монети (XII–XIII в.) от Кърджалийски окръг. – Ахридъ, 1, 1978, 137–153.

16. Монетната реформа на Алексий I Комнин (1081–1118) в светлината на нумизматичните находки от Източна България. – Археология, 1, 1978, 7–12.

17. Българско имитативно монетосечене от началото на XIII в. – Нумизматика, 3, 1978, 3–18; Векове, 2, 1978, 29–38.

1979

18. Billon Trachea from the First Half of the Thirteenth Century with the Name and Image of St. John of the Baptist. – Numismatic Chronicle, 1979, p. 213.

19. Златни медальони на хан Омуртаг (814–831). – Археология, 2, 1979, 25–33 (в съавт. с П. Славчев).

20. Византийски фалшиви златни монети (VI–XI в.). – Нумизматика, 4, 1979, 8–16.

1980

21. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – Средновековният български град, София, 1980, 229–239.

22. Une trouvaille collective de monnaies du Moyen age (XIII s.) pres du village de Dolna Kabda, dis. de Targoviste. – Byzantinobulgarica, 6, 1980, 173–211.

23. Ранни форми на монетно производство (XI–XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980, 4–16 (Рец.: P. Diaconu, S-au emis monede in Dobrogea bizantina (secolele X–XII). – SCIVA, 3, 1983, 407–412).

24. Оловен отпечатък от матрица за сребърни милиаренсии на Йоан I Цимисхий (969–976). – Нумизматика, 4, 1980, 16–18.

1981

25. Паричното обръщение в средновековна България. – История на финансовата и кредитна система в България, 1. Варна, 1981, 23–36; 61–71; 91–108.

26. Съкровище на билонови монети (XII в.) от Шуменска крепост. – ГМСБ, 6, 1981, 44–49.

27. Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. – Векове, 1, 1981, 16–19.

28. Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XI s. – Etudes Balkaniques, 3, 1981, 92–97.

29. Български монети от Преслав. – МПК, 3, 1981, 9–15.

30. Монетосечене на Мичо Асен (1256–1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 4, 1981, 21–42.

1982

31. Малък Преслав или Преславец X–XI в. по сфрагистични данни. – България 1300, 2. София, 1982, 335–340.

32. Etablissement administrativ à Preslav aux X–XI s. – Actes XVI Intern. Byzant. Kongress. – JÖB, 32.2, 1982, 35–44.

33. Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав. – Археология, 1982, 1, 12–23.

34. Монетите от Чиракман. – Сборник „Чиракман–Карвуна–Каварна“. София, 1982, 56–59.

35. Монетосечене на българските владетели от Добруджа (втора половина на XIV в.). – Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982, 119–131.

36. Още веднъж за монетите на Теодор-Петър. – Нумизматика, 4, 1982, 17–25.

37. Средновековно българско монетосечене. – Нумизматични публикации, София, 1982, 14–25.

1983

38. Кой български град е бил наречен Теодоропол? – Векове, 1983, 1, 58–63.

39. Монетите от Преславското съкровище. – Нумизматична информация. София, 1983, 8–11.

40. Нови данни за Преслав в края на X в. – Преслав, 3, 1983, 104–114.

41. Неиздадени византийски печати от Силистра (I). – ИНМВ, 19, 1983, 97–110.

42. Sceau et inscription de Grégoire Kourkouas – duc de Philippopolis. – Etudes Balkaniques, 1, 1983, 103–107.

1984

43. Моливдовули на стратези на Преславица от XI в. – Нумизматика, 1984, 1, 5–12.

44. Моливдовули на Дамян Добромир, дук на Тракия и Месопотамия. – ИНМВ, 20, 1984, 99–105.

45. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261 г. София, 253 с., 39 табл. и 4 карти.

(Рец.: K. Docév, Important contribution à l'études la numismatique médiévale. – Etudes Balkaniques, 3, 1986, 122–125; M. Salamon, Wiadomosci numizmatycne, 4(122), 1987, 252–254).

46. Molybdobulles de Boris Mihail (865–889) et de Siméon (893–913). – Etudes Balkaniques, 4, 1984, 89–93.

1985

47. Srednowieczne panstwo Bulgarskie (VII–XIV w.) w swietle danych numismatycznych. – Balcanica Posnanensia. Poznan, 1,1985, 19–31.

48. Неиздадени византийски печати от Силистра (II). – ИНМВ, 21, 1985, 98–107.

49. Монети от разкопките на външните крепостни стени на Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 207–215.

50. Нов моливдовул на Никита Карики – дук на България. – Векове, 4, 1985, 64–68.

51. Управители на Филипопол през X–XI в. – Юбилеен сборник Пловдив, 1985, 164–172.

52. Molybdobulles novélements découvert de Basile Apokapes. – Etudes Balkaniques, 1, 1985, 103–107.

1986

53. Новооткрити моливдовули на Борис и Симеон. – Нумизматика, 4, 1986, 27–31.

54. Още веднъж за златните монети на Сермон стратилат. – Сб. в чест на Й. Юрукова. София, 1986, 37–38.

55. Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouvés à Preslave: le magistros Léon Mélissenos et le patrice Théodorokan. – Byzbul. 8, 1986, 183–189.

1987

56. Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1, 1987, 12–19.

57. Съкровище от византийски перпери от с. Пайдушко, Търговищки окръг. – Археология, 1, 1987, 27–38 (в съавт. с Г. Гинев).

58. Dobrudja (491–1092) – selon les donnés de la numismatique et de la sphragistique. – Dobrudža, 1987, 182–207.

59. La stratégie de Preslav aux X–XI siècles – selon les donnès de la sigillographie. – SBS, 1, 1987, 89–97.

60. Матрици за печати на средновековни български владетели X, XIII и XIV в. – Втори международен конгрес по Българистика, 6. София, 1987, 668–677.

1989

61. Страници от историята. Печатите в средновековна България. София, 1987 (рец. Пл. Павлов, Векове, 6, 1989, 85–88).

62. Имената на селищата в средновековна България според данните на сфрагистиката. – Труды V международного конгреса по славянской археологии, III.2, Москва, 1987, 126–139.

63. Quelques nouvelles donnés sur l'administration byzantine au Bas-Danube (fin du X–XI s). – Serie Byzantina Sorbonensia, 7, Paris, 1988, 119–127 (в съавт. V. Tapkova-Zaimova).

64. Неиздадени византийски печати от Силистра (III). – ИНМВ, 24, 1989, 88–104.

65. Византийски оловни печати от музея в Нова Загора. – ИМЮБ, 11, 1989, 37–44.

66. Болгария и Византия на Нижнем Дунае в конце X века (по данным сфрагистики). – Balcanica Posnanensia, 2, Posnan, 1989, 79–86.

67. Още веднъж за моливдовулите на Йоан Багатур. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 390–399.

68. Mise au jour d'un monnayage hyperpére byzantin de la première moitié du XIII s. – Etudes Balkaniques, 4, 1989, 101–107.

69. Непубликувани византийски оловни печати от Созопол в колекцията на НИМ. – ГНИМ, 8, 1989, 79–85.

1990

70. Molybdobulles de domestiques des scholes du dernier quart du X s. – SBS, 2, 1990, 203–213.

71. Le molybdobulle du vestes Jean Aaron. – Paleobulgarica, 1,1990, 106–110.

72. Моливдовул на константинополския патриарх Макарий, намерен в Мелник. – Векове, 1, 1990, 16–19.

73. Моливдовули на Писота вардарий. – ГСУ, център „Иван Дуйчев", 1, 1987 (1990), 67–71.

74. Нумизматичната колекция на Археологическия музей–Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – Сб. Балчик – древност и съвремие. Балчик, 1990, 49–56.

75. Средновековни сфрагистични материали от колекцията на Историческия музей на град Балчик. – Сб. Балчик – древност и съвремие. Балчик, 1990, 49–56.

1991

76. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 36–43.

77. Новооткрит моливдовул на деспот Константин Дука Палеолог. – ИМЮБ, 13, 1991, 47–53 (в съав. с Д. Драганов).

78. Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. – Марица-изток, 1, 1991, 125–139.

79. Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I). – Археология,1, 1991, 44–56 (в съавт. с Д. Аладжов).

1992

80. Корпус на византийските печати от България. Докторска дисерт. София, 1992, 851 м.с. и 50 табл. (автореф.)

81. Още веднъж за булотириона от археологическия музей в София. – ГНАМ, VIII, 1992, 387–393.

82. Византийски оловни печати от Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 281–301.

83. Средновековни монети и печати от Мадара. – Мадара, 3, 1992, 201–211.

84. Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита, ръководител на дипломатически мисии в България. – Приноси към българската археология, I, 1992, 120–125.

85. Печатите на комеркиарията Девелт. Поселищни проучвания. 1992, 2, София, 1992, 88 с. и 15 табл.

86. Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Добруджа, 2, 1992, 163–168.

87. Монетите и печатите от разкопките на средновековния манастир в кв. „Веселчане"–Кърджали. – РП, 24, 1992, 101–107.

88. Sceau d'archonte de ΠΑΤΖΙΝΑΚΙΑ du XI siècle. – Etudes Balkaniques, 2, 1992, 79–82.

1993

89. Берое (X–XII в.) – според данните на сфрагистиката. – ИМЮБ, XV, 1993, 57–79.

90. Unpublished Byzantine Seals from tje village of Zlati Voyvoda. – SBS, vol III, Washington, 1993, pp. 69–84.

91. Още веднъж за моливдовулите на Георги – архиепископ на България. – Преслав, 4, 1993, 315–323.

92. За култа към св. Георги според данните на някои византийски печати. – Приноси към българската археология, II, 1993, 166–170.

93. Нов анонимен печат на български владетел от IX в. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 127–132.

94. Печатите на Преславските владетели (893–971). София, 1993, 47 с. и 13 табл.

95. Печатите на Преславските владетели (893–971). Addenda et corrigenda. – Преслав, 4, 1993, 201–209.

96. Печатите от стратегията Преслав (971–1088), София, 1993, 266 с. и 47 табл. (рец. D. Stoiménov, Etudes Balkaniques, 4, 1994, 193–195; W. Seibt, BZ, 1995, 2). Oikonomidés, N. À propos de la premiére occupation byzantine de la Bulgarie (971-ca 986), Mélanges offerts à Héléne Ahrwiler, Série BYZANTINA SORBONENSIA-16, Paris, 1988, 581–589; Frankopan, P. The Workings of the Byzantine Provincial Administration in the 10th–12th Centuries: The Example of Preslav, Byzantion, LXXI, 2001, 1, 73–97.

97. Анхиало според данните на сфрагистиката. – Археология, 3, 1993, 36–51.

98. Новооткрит печат на протонобелисима Алексий Сиаус. – ГНАМ, IX, 1993, 219–223.

1994

99. Възникване и утвърждаване на царската институция в средновековна България (според данните на сфрагистиката). – Етническият проблем и националният въпрос в България. Пловдив, 1994, 95–11.

100. Бронзов пръстен печат (V–VI в.) от калето до село Ковачевец. – Попово в миналото. Варна, 1994, 22–27.

101. Новооткрит моливдовул на Никифор Декан – куропалат, дук и анаграф на Ниш от колекцията на НИМ. – ГНИМ, X, 1994, 75–79.

102. Византийски печати със славянски имена (IX–X в.), намерени в България. – Нумизматика. Велико Търново, 1994, 62–68.

103. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, 96 с. и 26 табл. [в съавт. с Г. Атанасов].

104. Нови данни за историята на Месемврия през втората половина на XI в. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 281–287.

1995

105. Името на Преслав в документалните източници. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 71–81.

106. Печати на чужди владетели, намерени в Преслав. – 1100 години Велики Преслав, Шумен, 1995, 140–154.

107. Medieeval Plovdiv, According to the Sphragistic Data. – SBS, vol IV, Washington, 1995, 111–138.

108. Акламации към Симеон I Велики (893–927) според текста от неговите печати. – Епископ-Константинови четения, 2, 1995, 228–234.

109. The Byzantine Administration in Dobrudza (X–XII c.). According to Sphragistic Data. – Добруджа, 12, 1995, 204–223.

1996

110. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра, (IV) – ИНМВ, 43, 1992 (1996), 229–245.

111. Новооткрит моливдовул на вестарха Георги Кедрин, датиран в последната четвърт на XI в. – ИИМШ, 8, 1993 (1996), 302–308.

112. Печати на архиереи на Велбъжд от XI в. – Сборник в чест на акад. Йорданов Иванов. Кюстендил, 1996.

113. Средновековни български печати с титула багатур. – Проблеми на прабългарската история и археология, 3, 1997, 354–363.

114. Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия. – Археология, 4, 1996, 7–22.

115. Печатите на Василий Апокап от втората половина на XI в. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995–1997, 106–114.

1997

116. Печати на управители на етнически общности във Византия (VIII–XI в.). – Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. София, 1997, 151–156.

117. Byzantine Presence in Dobrudja from the Seventh to the Tenth Centuries. According to Sphragistic Data. – Miscellanea Bulgarica, 11, Wien, 1977, 35–39.

1998

118. Печати на Йоан Кеген – магистър и архонт на Печенегия (1050–1051). – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1998, 96–102.

119. Печати на византийски севасти от територията на България. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 6–49.

120. Средновековният Ахтопол (VI–XII в.) според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 67–89 (в съавторство с Н. Койчев и В. Мутафов).

121. The Preslav Corpus of Byzantine Seals. Veliki Preslav, 1998, 25–28.

1999

122. Нов печат на Симеон I Велики (893–927). – Старини, 1, 1999, 101–106.

123. Zwei Zunfttypare des 17. Jahrhundert aus dem Attergau. – Mitteilungen des Institut fur Österreichische Geschichtsforchung, Wien, 1999, 147–150.

124. Печат на Теофилопул (XIII в.), намерен в Търново. – ИИМВТ, XIV, 1999, 183–188.

124. Неизвестен византийски императорски печат от XIII в. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1999, 91–95.

125. Средновековни сфрагистични материали от Новозагорско. – Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, Нова Загора, 1999, 170–180.

126. Печати на Йосиф Вринга, намерени във Велики Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие към ШУ, 3, 1999, 51–57.

2000

127. Печати на византийски сановници от арменски произход, намерени в България. – Античная древность и средние века, 31, Екатеринбург, 2000, 123–156.

128. Монети и печати от Плиска 1899–1999 г. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 135–167.

129. Византийски комеркиарии за България (681–971). – Договори, хора, съдби (Зимни понтийски четения на ВСУ „Черноризец Храбър“). Варна, 2000, 17–25.

130. Печат на първия Асеневец. – ИИМВТ, XV–XVI, 2000–2001, 192–201.

2001

131. Нови находки на византийски печати IX–X в. от Велики Преслав. – Преславска книжовна школа, 5, 2001, 113–121.

132. Печати и монети от Голямата базилика – В: П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001, 219–227.

133. Печат на монаха Арсений Тцамблак, намерен в България. – Трудове на катедрите по история и богословие към Шуменския университет, 4, 2001, 40–45.

134. Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001, с.202.

135. Byzantine Lead Seals from the Stronghold near Dobri Dol, Plovdiv, Region. – RN, 157, 2001, 443–469.

2002

136. Византийски военноадминистративни учреждения в Созопол през IX в. – Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 77–83.

137. Византийски печати с името на Силистра. – 100 години исторически музей Силистра. Силистра, 2002, 80–91.

138. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria). – SBS, 7, 2002, 21–57.

139. Preslav. – The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. Dumbarton Oaks Studies, XXXIX, Washington, D.C., 2002, 667–671.

140. Печатите на Леон Дрим и византийската администрация в българските земи през XI в. – Polyxronia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 145–150.

141. Мисия на византийския монах и презвитер Антоний в Средновековна България през IX в. – Античная древность и средние века, 33, Екатеринбург, 2002, 80–85.

142. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia, 2003.

2003

143. The katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data. – SBS, 8, 2003, 63–75.

144. Печати на императорската фамилия Комнини-Ангели (1081–1203) от територията на днешна България. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 26–59.

145. Моливдовули на Писота вардарий (IX–X в.), намерени в България. – Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 310–315.

146. Печати на Нестор – бунтовника от Паристрион. – Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, Велико Търново, 2003.

147. Печати на византийски куропалати, намерени в България. – Античная древность и средние века, 34, Екатеринбург, 2003, 239–264.

2004

148. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II). Варна, 2004, 230–246.

149. Печати на Григорий, магистър на българите през X век. – Civitas Divino-Humana. В чест на професор Георги Бакалов. София, 2004, 507–513.

150. Византийската администрация в Плиска през XI век. – Трудове на катедрите по история и богословие към ШУ, 5, 2004, 194–202.

151. Печатите на архиепископия България (1018–1185). – Сфрагистика и история культуры. Санкт Петербург (Эрмитаж), 2004, 67–78.

проф. д.и.н. Казимир ПОПКОНСТАНТИНОВ (КОНСТАНТИНОВ) за периода 1970–1986 г.

Роден е на 17 септември 1942 г. в Гарван, Силистренско в семейство на свещеник. През 1961 година завършва средното си образование в Софийската духовна семинария, а през 1968 година завършва висшето си образование във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", специалност „история".

През 1978 година защитава докторска дисертация на тема „Гражданската архитектура в средновековна България (VIII–XI в.)." През 1995 година защитава дисертация на тема „Епиграфските паметници и писмената традиция в България (IX–XI в.)", за която му е присъдена научната степен „доктор на историческите науки".

От 1968 до 1975 година Казимир Попконстантинов работи в Окръжен исторически музей–Търговище, отдел „Археология". През 1975 година започва работа като научен сътрудник в Археологически институт с музей при БАН–филиал Шумен, където работи в продължение на десет години. От 1986 година след спечелване на конкурс за доцент по археология става преподавател във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". През 1996 година е избран за професор по средновековна българска археология.

Участва в проучването на редица археологически обекти, сред които етракийското светилище на Аполон и ранновизантийската базилика при с. Драгановец, Търговищко, т.нар. Крумов дворец и манастира при Голямата базилика в Плиска, Дворцовият комплекс и гражданските комплекси във Велики Преслав, Скалният манастир при Крепча, Поповско, Княжеският манастир при Равна, Провадийско, т.нар. средновековен Преображенски манастир в околностите на Велико Търново, средновековният манастир в м. Караачтеке, Варна. Извършва допълнителни проучвания на надписите графити от Кръглата църква в Преслав и скалния манастир при Мурфатлар, Румъния.

Бил е на краткосрочни специализации и научни командировки в Русия, Румъния, Австрия, Германия, Гърция и Египет.

Като университетски преподавател във ВТУ „Св.св. Кирил и Методий" е заемал редица административни длъжности – зам.-ректор по учебната дейност, декан на Историческия факултет, завеждащ катедра „Археология", декан на Православния богословски факултет.

Член е на комисията по исторически науки при ВАК, СНС по стара история, археология и етнография при ВАК, Археографската комисия към НБКМ, Международния съюз на славистите.

Носител е на Кирилометодиева награда на БАН за принос в развитието на славистиката и старобългаристиката (1985), Годишната академична награда на БАН в областта на хуманитарните науки (1999), Годишната награда „Готфрид фон Хердер" на фондация „Алфред Тьопфер", Германия и на Виенския университет.

1970

1. Пещ за строителна керамика при с. Драгановец, Търговищко. – МПК, 1970, 4, 12–15.

1977

2. Два старобългарски надписа от скалния манастир при Крепча, Търговищки окръг. – Археология, 1977, 3, 17–24.

3. Старобългарско селище при с. Овчарово, Търговищки окръг. – ГМСБ, 3, 1977, 30–41.

1979

4. Нов печат на цар Петър. – Нумизматика, 1979, 3, 19–22.

1980

5. Тракийско светилище при Драгановец, Търговищко. – Тракийски паметници, 2. София, 1980, 90–140.

6. Новооткрити старобългарски надписи от X в. в Североизточна България. – Славянска палеография и дипломатика. София, 1980, 188–210.

7. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. – Археология, 1980, 4, 56–65.

8. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. – Средновековният български град. София, 1980, 117–129.

9. Два старобългарски надписа от Преслав. – Векове, 1980, 4, 26–31.

1982

10. За четенето и тълкуването на надписа от Цар Асен, Силистренско. – Археология, 1982, 3–4, 43–50.

11. Към въпроса за глаголическите надписи от X в. – Археология, 1982, 2, 15–22.

12. Рец.: Ценный вклад в изучении Тмутарканской надписи. (А. А. Медынцева, Тмутарканский камень. Москва, 1979) – Palaeobulgarica, 1982, 1, 119–121.

1983

13. За почитането на Климент папа Римски в Средновековна България (по епиграфски данни). – Palaeobulgarica, 1983, 2, 39–54 (в съавт. с Т. Смядовски).

14. За надписите с „дата" от скалния манастир при Мурфатлар. – Преслав, 3, 1983, 153–149.

15. Епиграфски паметници. – Перник, 2. София, 1983, 171–177.

16. Още веднъж за надписа на Иво Граматик. – Археология, 1983, 1–2, 98–106.

17. Ктиторская надпись из Круглой церкви в Преславе. – Palaeobulgarica, (1983), 4, 39–55 (в съавт. с А. Мединцева).

18. Рец.: МЕДЫНЦЕВА, А. А. Тмутарканский камень. Москва, 1979. – Советская археология, 1983, 1, 297–299.

1984

19. Старобългарската епиграфика през последните години (1974–1984). – 4 Археология, 1984, 4, 33–46.

20. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 231–236.

21. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Варненски окръг. – ИНМВ, 20 (35), 1984, 65–80.

22. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – Старобългарска литература, 15, 1984, 116–130 (в съавт. с В. Константинова).

23. Надписи из Круглой церкви в Преславе. София, 1984. (в съавт. с А. Мединцева).

1985

24. Епиграфика-старобългарска. – Кирило-Методиевска енциклопедия, 1. София, 1985, 661–677 (в съавт. с Ив. Добрев).

25. Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговищко. – Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 170–175.

26. Разпространение на старобългарската писменост през IX–XI век (по епиграфски данни). – Старобългарска литература, 17, 1985, 39–80.

27. Die Verbreitung des altbulgarischen Schrifttums. Auf Grund von Inschriften. – Die Slawischen Sprachen (Salzburg), 8, 1985, 167–200.

1986

28. Още веднъж за гръцкия надпис от старобългарския манастир при Равна. – Археология, 1986, 1, 11–29.

29. Книжовен и просветен център от IX–X в. – МПК, 1986, 2, 11–18.

30. Die Inschriften des Felsklosters Murfatlar. – Die Slawischen Sprachen, 10, 1986, 77–106.

ст.н.с. II ст. д-р Павел ГЕОРГИЕВ

Роден на 26 декември 1948 година в с. Кортен, област Сливен. Средното си образование завършва в Първа смесена гимназия в гр. Стара Загора през 1966 година. Висшето си образование по специалност история следва във ВПИ–Велико Търново (днес Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“) от 1966 до 1970 година. От края на 1972 до края на 1974 година работи като специалист археолог в Археологическа база на БАН във Велики Преслав, а непосредствено след това – във Филиала на АИМ в гр. Шумен. Научен сътрудник от 1975 година, старши научен сътрудник от 1990 година, доктор по история от 1982 година.

Основните му научни интереси са в областта на историята и културата на ранносредновековните български столици. Теренните му изследвания са съсредоточени върху проучване на манастирите при Голямата базилика в Плиска (1973–1980 г.), някои от преславските манастири (1973–1975 г.) и особено при разкриване на манастирите при с. Равна, Провадийско (1979–1989 г.) и при с. Черноглавци, Шуменско (1987–1989 г.). Ръководи проучвания в Дворцовия комплекс (1977–1979 г.) и Вътрешния град в Плиска (1982–2004 г.) по различни теми: „Ранносредновековни бани“, „Водоснабдяване и канализация“, „Тайни ходници“, „Укрепителни съоръжения“ и други. От 1997 до 2001 година взема участие в изследванията на българо-германската експедиция във Външния град на Плиска, а преди това и в проучванията там на могила XXXIV.

Автор е на публикации, посветени на различни проблеми от ранносредновековната археология и история, от които три са монографии. Сред тях се откроява дисертационният му труд „Ранносредновековни български бани VIII–X в.“, монографиите „Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България“ и „Архиепископията манастир в Плиска“ (в съавторство), студиите „Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска“, „Селищната структура на Абоба–Плиска“ и други.

През последните години научната му работа е свързана с разработване на широк кръг въпроси от културната и политическата история на България през средновековието. Една от водещите теми е изследване на историята на ранносредновековните столици преди и след създаването на държавата на Долен Дунав. В тази връзка особено място заемат публикациите, с които се обосновава идеята за по-ранен държавен и културен център в района на Одесос и Марцианопол. Друга тема е свързана с комплексното изучаване на езическата и християнската култура на българите. Сериозно място в изследванията му заема изучаването на епиграфското наследство (гръцки, старобългарски, рунически и други паметници) и тяхното значение като извор за българската история.

От 1991 до 2001 година работи по съвместителство в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Основател е на катедра „История“ и е пръв неин ръководител (до 1993 г.). В периода от 1995 до 1997 година е заместник-ректор на университета. До 2000 година е титуляр по дисциплината „Обща археология“. През 2002 година е избран за редовен доцент по средновековна българска история, която преподава във Варненския свободен университет.

Трети мандат е член на Научния съвет на Археологическия институт. През ноември 2003 година е избран за ръководител на Филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен.

1978

1. Знак-идеограма от Плиска. – Векове, 1978, 1, 65–69.
2. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска. – Археология, 1978, 3, 30–39.
3. Eine Zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. – Palaeobulgarica, 1978, 3, 32–43.

1979

4. Две църкви от Преслав. – Плиска–Преслав, 1, 1979, 18–31 (в съавторство с Т. Тотев).
5. Керамична статуетка от Преслав. – Векове, 1979, 2, 69–73.

1980

6. Раносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска–Преслав, 2, 1980, 190–197.

7. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. – Средновековният български град. Сборник на БИД. София, 1980, 99–106.
8. Нови данни за облика на някои манастири от Плиска и Преслав. – Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 1980, 130–136 (в съавторство с Т.Тотев).
9. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. – Археология, 1980, 3, 43–50.
10. Au sujét de l`interprétation des sceaux de plomb de l`archevêque George de Bulgarie.- Études balkaniques, 1980, 3, 120–129.

1981

11. За един надгробен надпис от Плиска. – Старобългаристика, 1981, 1, 88–93.
12. Приемственост между най-старите монументални строежи в Плиска. – Славяни и прабългари. Материали от Първи международен конгрес по българистика. София, 1981, 106–121.
13. Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, 1981, 4, 28–34.
14. К вопросу о древнерусских банях. – СА, 1981, 1, 100–108.

1982

15. Плиска. Пътеводител. С., 1982, 31 с.
16. За първоначалното седалище на българската архиепископия. – Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 67–78.
17. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. – Археология, 1982, 2, 13–27 (в съавторство с Т. Смядовски).
18. Атриумът на Голямата базилика в Плиска. – МПК, 1982, 3–4, 54–62.
19. Плиска – първи християнски култов център в средновековна България. – България 1300. Институции и държавна традиция, II. С., 1982, 245–254.
20. Au sujét de la localisation de la forteresse de Moundraga. – BHR, 1982, 3, 62–69.
21. Ранносредновековни български бани VIII–X в. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1982, 21 с.

1983

22. Манастирска баня в Преслав. – Преслав, 3, 1983, 81–91.
23. Земната основа на Плиска. – МПК, 1983, 4, 22–25 (в съавторство с Д. Евстатиев и Р. Рашев).

1984

24. Строителната история на Малкия дворец в Плиска. – Сборник в памет на проф. Ст.Ваклинов. София, 1984, 140–152.
25. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. – Археология, 1984, 1, 16–29.

1985

26. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – ИНМВ, 21(36), 1985, 71–98.
27. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864–870). – Векове, 1985, 3, 54–61.

1986

28. Находка от „викингско“ време. – МПК, 1986, 3, 19–23.
29. Новооткрит печат на княз Симеон. – МПК, 1986, 4, 13–15.

1987

30. Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII–IX в. в Плиска.– Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6. София, 1987, 407–419.
31. Кой е Тудор черноризец Доксов? (Към въпроса за българската патронимия през средновековието). – Старобългарска литература, 20, 1987, 87–94.
32. L`organisation réligieuse dans les terres bulgares du nord-est après l`an 971. – In: Dobrudža. Études éthno-culturelles. Sofia, 1987, 146–158.

33. За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886–893). – Кирило-Методиевски студии, 4, 1987, 291–303.

34. L`Église bulgare à la fin du Xe et au débout de XIe siècle.- Miscelanea bulgarica, 5: Das Christientum in Bulgarien. Wien, 1987, 241–246.

35. Церковное строительство в Болгарии во второй половине IX века. – Труды Пятого Международного конгресса славянской археологии, III, 2а. Москва, 1987, 63–75.

1988

36. Encore sur l`origine du mot KOMENTON. – Études balkaniques, 1988, 2, 87–92.

37. Княжеският печат на Симеон от Силистра. – Нумизматика, 1988, 2, 26–30.

38. Дипломатически и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни. – ГСУ, Научен център за славяно-византийски проучвания „Академик Иван Дуйчев“, 82 (2), 1988, 21–32.

1989

39. Византийски търговски знак-печат от X век в Преслав. – Археология, 1989, 1, 41–47.

40. Големият езически храм в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура,1, 1989, 338–354.

1990

41. Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина. – Исторически преглед, 1990, 3, 55–67.

42. Оловни печати от манастира при с. Равна, Провадийско. – ИНМВ, 26(41), 1990, 103–109.

1991

43. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (Към изучаване на прабългарската религия). – Археология, 1991, 1, 38–43.

44. Прабългарска култова церемония върху рисунка-графит с надписи от Плиска (по времето на хан Маламир (831–836). – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 198–208.

1992

45. Титлата и функцията на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – Исторически преглед, 1992, 8–9, 3–12.

46. Керамичните розети от Преслав. – ГНАМ, VIII, 1992, 255–259.

47. Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска. – Приноси към българската археология, I. София, 1992, 107–112.

48. За произхода на името Мадара. – Мадара, III, 1992, 83–91.

49. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 77–104.

50. За култа към св. Пантелеймон в българските земи през средновековието. – Международна здравна фондация „Св. Пантелеймон“. Велико Търново, 1992, 45–52.

51. За столица Преспа след Йордан Иванов. – ИИМК, IV, 1992, 289–299.

1993

52. Историята на Равненския манастир. – Епохи, 1993, 2, 57–68.

53. Неизползувано сведение за статута на Славиниите във Византия в началото на IX в. – Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 59–62.

54. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения от Преслав. – Преслав, 4, 1993, 79–107.

55. Златната църква в Преслав. – Преслав, 5, 1993, 7–25.

56. Рядък хирургически инструмент. – Археология, 1993, 2, 47–53.

57. Разкопки в Голямата базилика в Плиска през 1978 и 1979 г. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 49–68.

58. Некрополът при Кръглата църква в Преслав (разкопки 1969–1973 г.). – Плиска–Преслав, 6, 1993, 164–178 (в съавторство с Т. Михайлова).

59. Опит за установяване на числеността и социалната организация на населението в Шумен през XIII–XIV в. – ИИМШ, 8, 1993, 71–82.

60. Титлата „ПРОТОТРОNЪ“ в българската църковна йерархия. – ИИМШ, 8. Шумен, 1993, 285–293.

61. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, 140 с.

1994

62. Археологическо свидетелство за старобългарския литургичен ритуал. – Историко-археологически изследвания. В памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, 107–113.

63. Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. – Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994, 273–280.

64. Археологическа следа от книжовната дейност на Константин Преславски в Плиска. – Епископ Константинови четения, 1, 1994, 17–27.

65. The title of прототронъ in Bulgarian ecclesiastical hierarchy. – Études balkaniques, 1994, 2, 112–116.

1995

66. La signification historique et architecturale de l`église près de Ravna. – La culture matérielle et l`art dans les terres bulgares VIe–XVIIe s. (= Bulletin de l`Institute d`archéologie, XXXVIII). Sofia, 1995, 48–58.

67. Богоспасеният град Велики Преслав. – 1100 години Велики Преслав, 1, 1995, 87–102.

68. Манастирът при Голямата базилика в Плиска-средище на просветна и книжовна дейност през IX–X в. – Преславска книжовна школа, 1, 1995, 332–337.

69. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 23–26.

70. The Bronze Rozette from Pliska (on decoding the runic inscriptions in Bulgaria). – ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vl. Vavrínek (=Byzantinoslavica, LVI), 1995, 547–555.

1996

71. Диадемата от Преславското златно съкровище. – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 78–85.

72. Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. – Медиевистични изследвания. В памет на Пею Димитров. Шумен, 1996, 294–302.

73. За един рунически надпис от Мурфатлар. – Епископ Константинови четения, 2, 1996, 188–193.

74. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 5, 1996, 89–100.

75. Бележки за култа към св. Климент в Охрид. – Епископ Константинови четения, 3, 1996, 22–33.

1997

76. Дървеният орелеф на св. Климент Охридски – предназначение и история. – ГНАМ, X, 1997, 301–318.

77. За семантиката на сарматските знаци в Северното Причерноморие. – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 6, 1997, 45–65.

78. Методологически основи в дешифрирането на руническото писмо в средновековна България. – Трудове на катедрите по История и Богословие при ШУ, 1, 1997, 67–74.

79. За характера на руническото писмо в средновековна България. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 96–109.

80. Кръглата дървена постройка в Плиска (Принос за изучаване на българския дворцов церемониал от началото на IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 296–312.

81. За граничните колони в района на Солун по времето на княз Симеон. – Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова. София, 1997, 98–106.

82. Au sujét de l`interpretation des sceaux byzantins d`empereurs du IXe–Xe s. à Drastar et Dobrudja. – In: Numismatic and Sphragistic Contribution to Ancient and Medieval History of Dobroudja (=Добруджа, 12, 1995), 186–189.

1998

83. Плиска. Пътеводител. Шумен, 1998 (второ изд.), (в съавт. с Р. Рашев).

84. Първият български архиепископ. – Преславска книжовна школа, 3, 1998, 129–138.

85. Личността на архиепископ Йосиф-Стефан. – Трудове на катедрите по История и Богословие при ШУ, 2, 1998, 47–55.

1999

86. Религия и ритуал в съкровището от Надь сент Миклош. – Религия и изкуство в културната традиция на Европа. София, 1999, 90–101.

87. Оловни печати с рунически знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 81–90.

88. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. София, 1999, 131–140.

89. Въпроси из историята на Охридската архиепископия България през 30-те и 40-те години на XIII в. – Светогорска обител Зограф, 3, 1999, 167–175.

90. ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΟΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков. – Трудове на катедрите по история и богословие при ШУ, 3, 1999, 12–31.

91. Периодизация и хронология на живота и строителството в района на Голямата базилика в Плиска. – Zwischen Byzanz und Abendland: Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie. Frankfurt am Main, 1999, 57–60.

2000

92. За един международен договор от средата на IX в. – Договори, хора, съдби. Варна, 2000, 25–37.

93. Сто години Абоба–Плиска. – Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. София, 2000, 152–163.

94. Землените укрепления на Абоба-Плиска. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 19–30.

95. Селищната структура на Абоба-Плиска. – Археология, 2000, 3–4, 16–30.

96. Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. – Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000, 43–60.

97. Статуетката-ключ от Плиска. – Старини, 2000, 1, 79–86.

2001

98. Коронацията на Симеон през 913 г. – Исторически преглед, 2001, 1–2, 3–20.

99. Мъченическият култ към Енравота: съмнения и историческа реалност. – Златоструй, 5, 2001, 7–15.

100. The Shoumen Plate – A Monument of Medieval Christian Gnosticism. – Archaeologia Bulgarica, 2001, 3, 45–55.

101. Кръстовидната постройка и манастирът „Тузлалъка“ край столица Преслав. – Археология, 2001, 1–2, 117–124.

102. Християнските храмове в Плиска – топография и функция. – Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 2001, 84–100.

103. Българо-сръбският договор от средата на IX в. – България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания в памет на доц. Хр. Коларов. В. Търново, 2001, 91–104.

104. Началото на кръстокуполното строителство в България. – Преславска книжовна школа, 5 (=Изследвания в чест на 70 годишнината на проф. д-р Тотю Тотев), 2001, 59–75.

105. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001, 234 с. (в съавторство със Ст. Витлянов).

106. Столицата на хан Кубрат. – Трудове на катедрите по история и богословие при ШУ, 4, 2001, 17–39.

2002

107. За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. – ИИМШ, 10, 2002, 73–85.

108. Печат – цилиндър от Плиска. – Археология, 2002, 1, 63–68 (в съавт. с Ж. Аладжов).

109. Асеневци в Плиска. – Сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 87–92.

110. Отново за кръстовидната сграда в Тузлалъка край Велики Преслав. – Археология, 2002, 1, 69–70.

110. За надписа от 1142 г. в Плиска. – Минало, 2002, 2, 14–18.

111. Базиликата Гебе клисе и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX в. – Преславска книжовна школа, 6, 2002, 44–57.

112. За Марцианопол през ранното средновековие. – Jubilaeus, V. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 94–100.

113. Раждането на столица Абоба–Плиска. – ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Ив. Божилов. София, 2002, 63–77.

114. За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дурусторум-Доростол. – Добруджа, 20, 2002, 66–79.

115. Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, 2002, 2, 70–82.

116. Une contribution complémentaire à l`inscription-graffiti protobulgare de Plisca. – BHR, 2002, 1–2, 3–12.

117. Мъченическият култ към Енравота: критицизъм, хиперкритицизъм и реалност. – ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания, 91 (10), 2001, 79–91.

118. Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки). – Археология, 2002, 4, 49–56.

119. Бележки за Аспаруховия вал при Одесос–Варна. – ИНМВ, 34–35 (49-50), 1998, 1999, 167–182.

120. За столицата на Аспарухова България. – Исторически преглед, 2002, 5–6, 208–227.

121. Надписът „Делян бан“ от Плиска. – Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. (Acta Musei Varnensis, I). Варна, 2002, 109–118.

2003

122. Изтокът на Абоба–Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 168–180.

123. За произхода на името Търново и ранната история на града. – Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 15–22.

124. Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – Традиции и приемственост на Балканския полуостров през средновековието. Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 83–93.

125. Началото на Абоба–Плиска. – Studia protobulgarica et medievalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 175–182.

126. Плиска. – Кирило-Методиева енциклопедия, 3. София, 2003, 148–157.

127. Преспа. – Кирило-Методиева енциклопедия, 3. София, 2003, 327–331.

128. Odessos – Théodoriada – un centre des monophisites du VI siècle. – The Cults of Martyrs and Relics and its Architecture in East and West (3^{d}–7th c. A.D.). Varna, 2003, 23–25.

129. Аспарухов Онгол. – BHR, 2003, 3–4, 24–38.

130. Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 161–170.

2004

131. Църквите в Тузлалъка – анализ на данните. – Преслав, 6, 2004, 107–125.

132. Разкопки на базиликата „Гебе клисе“ във Велики Преслав през 1995 г. – Преслав, 6, 2004, 76–90 (в съавторство с Я. Димитров).

133. Латинският надпис от Велики Преслав. – Преславска книжовна школа, 7, 2004, 385–397; второ издание: 399–411 (в съавторство с Ел. Иванова).

134. Веригава и Чика. Езикови и културно-исторически паралели. – Трудове на катедрите по История и Богословие при ШУ, 5 (В памет на Пею Димитров), 2004, 155–170.

135. Българските племенни имена и соционимът уногундури. – Civitas Divino-Humana. Сборник в чест на проф. Георги Бакалов. София, 2004, 693–708.

136. За монетната циркулация в българската столица VII–IX в. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. (=Acta Varnensis, II). Варна, 2004, 223–229.

137. Матрицата за хризовули от Опака и въстанието на Асеневци. – Попово в миналото, 4. Разград, 2004, 87–97.

138. Към семантиката на датировката “етх бехти”. – Старобългаристика, 2004, 2, 20–33.

139. Моливдовулът от Смядово като исторически източник. – Трудове на атедрите по История и Богословие при ШУ, 6 (в чест на проф. Тодор Събев), 2004, 108–116.

140. Плиска–Преслав, 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. София, 1985, 224 с. Археология, 1986, 2, 48–51.

141. Пети международен конгрес по славянска археология. – Археология, 1986, 2, 59–61.

142. *J. Karajanopoulos*. L`inscription protobulgare de Direkler. Athènes, 1986. – Byzantinoslavica, L, 1989, 2, 228–232.

143. *Д.Овчаров, Ж.Аладжов, Н.Овчаров*. Големият царски дворец във Велики Преслав: Преславската патриаршия през X век. София, 1991. – Археология, 1993, 4, 62–64.

144. Д-р Тотю Тотев – заслужил изследовател на Преслав. – Преслав, 4, 1993, 7–10.

145. Предизвикан отговор. – Исторически преглед, 1991, 1, 66–69.

146. Отговор на един опит за рецензия. – Археология, 1998, 1–2, 81–84.

147. *Р. Рашев, Я. Димитров*. Сто години археологически разкопки в Плиска. Шумен, 1999. – Археология, 2000, 1–2, 71–74.

148. J.*Napoli*. Récherches sur les fortifications linéaires romainnes (=Collection de l`École française. de Rome – 229). Roma, 1997. – Археология, 2001, 1–2, 131–133.

149. Слово за проф. Димитър Овчаров (по случай неговата 70-та годишнина). – Сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2001, 11–14.

150. Българската култура след покръстването. – Българите и техните съседи през V–X в. (каталог на изложба). Варна, 2004, 19–22.

ст.н.с. I ст., д.и.н. Рашо РАШЕВ

Роден е на 12 ноември 1943 година в с. Тича (б. Котленска околия), Сливенска област. Завършва средно педагогическо училище в Стара Загора през 1962 година, а през 1969 година – специалност история във ВТУ „Св. Кирил и Методий“ (тогава Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий“).

От 1969 до 1972 година работи като екскурзовод в Археологическа база музей на БАН в гр. Преслав, а от 1972 до 1975 година – като уредник в Исторически музей в гр. Силистра. През 1975 година с конкурс е назначен за научен сътрудник в АИМ при БАН – Филиал–Шумен.

От 1984 година е старши научен сътрудник II степен, а от 2003 година – старши научен сътрудник I степен.

Кандидат на историческите науки става през 1978 година, доктор на историческите науки е от 2002 година.

Основна област на научни интереси – археология на езическия период на Първото българско царство, история и археология на прабългарите. Ръководил е разкопки на ранносредновековни паметници в Шуменска, Силистренска, Варненска и Разградска област. През 1973 година започва разкопки в Плиска и е привлечен в колектива за проучване на Дворцовия център с ръководител проф. Ст. Ваклинов. Ръководител е на разкопките в центъра от 1979 година, отговорник на Археологически проект „Плиска“ от 2004 година.

През 1980 година е на шестмесечна специализация по прабългарска археология в бившия СССР. Участвал е в научни конгреси и конференции в Русия, Украйна, Унгария, Германия, Франция, Англия, Румъния.

Отговорен редактор на поредицата „Плиска–Преслав“ (от т. 5) и на поредицата „Проблеми на прабългарската история и култура“ (т. 2–4).

Член на Научния съвет на АИМ при БАН (от 1987 г.) и на Специализирания съвет по стара и средновековна история, археология и етнография към Висшата атестационна комисия при Министерския съвет (1991–1993 г. и от 2004 г.). Завеждащ Филиал на АИМ при БАН от 1991 до 1993 г. Хоноруван преподавател в ШУ, ВСУ и ВТУ (от 1992 г.).

1970

1. Още една керамична пещ по пътя за Патлейна. – МПК, 1970, 4, 13–16.

1972

2. Два железни меча от музея в Преслав. – ИНМШ, V, 1972, 77–80.

3. Прабългарски ли са каменните баби от Ендже. – МПК, 1972, 1, 17–20.

1973

4. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. – ИНМШ, VI, 1973, 207–218.

5. Прабългарски култов паметник от Мадара. – Археология, 1973, 2, 29–38.

1974

6. Новооткрити рисунки в Преслав. – МПК, 1974, 2–3, 67–69.

1975

7. За датировката на земленото укрепление при Нова Черна, Силистренско. – Векове, 1975, 3, 91–94.

8. Проучвания на старобългарския землен вал при с. Шкорпиловци, Варненско през 1972–1973 г. – ИНМВ, XI, 1975, 150–155.

1976

9. Нови проучвания на земленото укрепление в местността Калето при с. Попина, Силистренско. – МПК, 1976, 2, 37–40.

10. Модел на юрта от Девня. – Археология, 1976, 1, 39–45.

11. СИЛИСТРА. Пътеводител (авторски колектив). София, 1976, авторски 5–26, 39–56.

12. Старопланинският землен вал Преградата. – Векове, 1976, 4, 72–74.

1977

13. Българските землени укрепителни строежи на Долен Дунав VII–X в. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1977, 20 с.

14. Рец.: Принос към изучаване на старобългарската култура (сб. Преслав, т. 2). – Векове, 1977, 4, 73–75.

1978

15. За тибетските успоредици на Мадарския конник. – Археология, 1978, 4, 48–54.

16. Към въпроса за югоизточната граница на България през VII–IX в. – Векове, 1978, 4, 48–54.

17. Проф.д-р Станчо Ваклинов (с библиография на трудовете му). – Векове, 1978, 6, 52–56.

1979

18. Аспаруховият вал при Варна (към историята на града през ранното средновековие). – ИНМВ, XV, 1979, 116–124.

19. За глинените бъклици в средновековна България. – Плиска–Преслав, I, 1979, 206–209.

20. Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им). – Археология, 1979, 1, 11–20.

21. Плиска: разкопки, проблеми, задачи. – Векове, 1979, 4, 38–48.

1980

22. Аспаруховият вал при Варна. – МПК, 1980, 2, 11-–13.

23. Инженерно-геоложки особености на старобългарските землени съоръжения. – Списание на българското геоложко дружество, 1980, 2, 99–103 (съавт. Д. Евстатиев).

1981

24. Землената укрепителна система на Първото българско царство. – Плиска–Преслав, 2, 1981, 99–103.

25. Инженерно-геоложки особености на Преслав. – МПК, 1981, 3, 24–29 (съавт. Д. Евстатиев).

26. Средновековна Мадара. – Ехо от конника. София, 1981, с. 182–197.

27. Раннобългарски землени съоръжения. – Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 16–44.

1982

28. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, VII–XI в. Варна, 1982, 230 с.

29. Старобългарски валове по Черноморието. София, 1982, 50 с.

30. Първото българско царство и морето. – Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 47–56.

31. Ускорено развитие на старобългарската култура. – Първи международен конгрес по българистика. Доклади от симпозиум „Славяни и прабългари". София, 1982, 93–105.

32. L'Onglos – temoinages ecrits et faits archeologiques. – Bulgarian Historical Review, 1982, 1, 68–79.

1983

33. Pliska – the first capital of Bulgaria. – Ancient Bulgaria. Vol. II. Nottingham, 1983, 255–269.

34. Късни номади в Плисковското поле. – Преслав, 3, 1983, 252–262.

35. Земната основа на Плиска. – МПК, 1983, 6, 24–28 (съавт. Д. Евстатиев, П. Георгиев).

1984

36. Нови данни за сграда 32 в Плиска. – МПК, 1984, 2, 5–8.

37. За езическия лицев образ (по повод някои коланни апликации). – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 129–135.

38. Конникът в старобългарското изкуство. - Археология, 1984, 2-3, 60-70.

39. Библиография на трудовете на проф.д-р Станчо Ваклинов за периода 1943–1981 г. – Сборник в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. София, 1984, 246–249.

40. Библиография на научните и научно-популярните трудове на сътрудниците на Филиала на АИМ при БАН-Шумен за периода 1974–1984 г. – 10 години Филиал на АИМ при БАН–Шумен. Шумен, 1984, 9–28.

1985

41. Плиска. Пътеводител. София, 1985, с.71

42. Земленото укрепление на Плиска. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 7–15.

43. Проучвания на външната крепостна стена в Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 215–222.

44. Рец: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. Москва, 1984. – Археология 1984, 1, 60–61.

1986

45. Хайрединският вал. – ИМСЗБ, XI, 1986, 11–24 (съавт. П. Иванов).

46. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. – Археология, 1986, 2, 36–37.

1987

47. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг (= Разкопки и проучвания, XVII). София, 1987, с.163, авторски с. 5–23, 59, 87–101 (съавт. Ст. Станилов).

48. Дунавска България и Централна Азия. – Българските земи в древността. България през средновековието. Доклади от II международен конгрес по българистика. Т.6. София, 1987, 205–210.

49. Les vallums de Dobrudza dans developpement de la fortification ancienne bulgare. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 48–56.

50. О генезисе болгарского раннесредневекового города. – Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. I, вып. 2. Москва, 1987, 30–36.

1988

51. Димитър Илиев Димитров (1927-1988). – Археология, 1988, 64–65.

52. Ранносредновековни двойни печатчета – амулети. – Археология 1988, 2, 57–61.

53. Средновековният път Плиска–Дръстър и крепостта Динея. – Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, 117–130.

54. Engenering geological conditions of the earliest Bulgarian capitals of Pliska and Preslav. – In: The Engenering Geology of Ancient Works. Monuments and Historical Sites. Rotterdam, 1988, p. 1679–1685 (съавт. Д.Евстатиев).

55. Рец.: Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987. – Археология, 1988, 2, 62–63.

1989

56. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ. – Проблеми на прабългарската история и култура. София,1989, 214–220 (съавт. Ст. Станилов).

57. Юртообразна постройка в Плиска. – Пак там, 291–313 (съавт. В. Дочева).

58. Втората международна среща по прабългарска археология – задачи, разисквания, изводи. – Пак там, 459–463.

59. Димитър Илиев Димитров (с библиография на трудовете му). – ИНМВ, 25, 1989, 191–196.

1990

60. За художественото и културно-историческото значение на рисунките-графити от IX–X век. – Проблеми на изкуството, 1990, 1, 49–55.

61. Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 1990, 4, 69–73.

62. Ранносредновековна бронзова тока от Караманите. – Археология, 1990, 2, 46–50.

1991

*63. Езически култов паметник при Златна нива. – Проблеми на прабългарската история и култура. 2. София, 1991, 209–218.

64. Рец.: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань,1990. – Археология 1991, 2, 54–55.

1992

65. Българският колан през VIII–IX век. – ГНАМ, VIII, 1992, 243–248.

66. Средновековните постройки северно от скалния релеф в Мадара. – Мадара, III, 1992, 109–126.

67. Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 5–34.

68. За местоположението на крепостите Тича и Козяк. – ВИСб, 1992, 2–3, 7–16.

69. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти". – Приноси към българската археология. I. София, 1992, 96–102.

70. Рец.: И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990. – Археология, 1992, 1, 82–84.

1993

71. Най-ранният строителен период в центъра на Плиска. – ИНМШ, 8, 1993, 252–262.

72. Гроб III/5 от Мадара и неговите аналогии в Северното Черноморие. – Българите в Северното Причерноморие. II. В.Търново, 1993, 52–59 (същото в: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В.Търново, 1996, 49–57).

73. Към топографията на Преслав през X в. – Преслав, 4, 1993, 49–54.

74. За произхода на прабългарите. – Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В.Търново, 1993, 23–33.

75. Плиска. Пътеводител. Шумен, 1993, с. 63 (съавт. П. Георгиев); II изд. 1996; III изд. 1998.

76. К ранней истории праболгар на Нижнем Дунае. – Новое в средневековой археологии Евразии. Самара, 1993, 184–191.

77. Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, 1993, 101–116.

78. К вопросу о происхождении праболгар. – МАИЭТ, III, 1993, 29–33.

1994

79. Материална култура и етнос в Първото българско царство. – Етническият проблем и национал-

ният въпрос на българите. Пловдив, 1994, 69–79.

80. Две групи прабългари и две прабългарски култури. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, 29–33.

81. Аул и град в България през VIII–IX в. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 170–177.

82. Византийската култура в Крим през VIII–IX в. и прабългарите. – Българите в Северното Причерноморие. III. В.Търново, 1994, 95–99.

1995

83. Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие. IV. В. Търново, 1995, 89–95.

84. Плисковският аул. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 10–22.

85. Корабът като символ в Преслав през Х век. – Преславска книжовна школа. I. София, 1995, 338–343.

86. Цар Симеон, пророк Мойсей и българският златен век. – 1100 години Велики Преслав. I. Шумен, 1995, 55–73.

1996

87. Еленът като символ в средновековна България. – Епископ-Константинови четения. 2. Шумен, 1996, 200–210.

88. Бог и владетел преди покръстването. – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 39–44.

89. За името Мадара. – Медиевистични изследвания в памет на П. Димитров. Шумен, 1996, 303–305.

90. Държавата на Ернах и неговите наследници. – Българите в Северното Причерноморие. V. В.Търново, 1996, 37–41.

1997

91. Varna – une ville frontière de trois empires. – Les villes frontières (moyen âge – époque modern). Paris–Montreal, 1997, 82–90.

92. Трофеите на хан Крум от двореца „Свети Мамант“. – История, 1997, 3–4, 49–53.

93. Северозападният черноморски бряг през ранното средновековие. – Българите в Северното Причерноморие. VI. В.Търново, 1997, 33–44.

94. Появата на средновековни селища във високите части на Източна Стара планина. – Трудове на катедрите „История“ и „Богословие“ в ШУ. Т. I. Шумен, 1997, 108–113.

95. La plus ancienne période de l'état bulgare. – Von der Scythia zur Dobrudža (= Miscelanea bulgarica, 11). Wien, 1997, 49–54.

96. Пръстенът от Върбяне. – Проблеми на прабългарската история и култура. 3, 1997, 180–185.

1998

97. Карел Шкорпил и старите български столици. – Чехи в България и българи в Чехия. Шумен, 1998, 273–278.

98. Княз Симеон и император Александър. – История, 1998, 2–3, 63–69.

99. За два оловни печата с рунообразни знаци. – Нумизматика и епиграфика, 1998, 2, 98–104.

100. Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 1998, 3–4, 192–20.

101. Kenotaph für einem Herrscher bei der ersten bulgarischen Hauptstadt Pliska. – Das Altertum, 1998, Vol.44, 67–72 (co-autor St. Stanilov).

102. Антропо-зооморфные изображения на сосудах ранне-средневекового времени Болгарии. – Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. Симферополь, 1998, 172–175.

103. О возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология, 1998 , 2 (3), 65–72.

104. Геза Фехер – изследовател на българската езическа култура. – Минало, 1998, 1, 69–74.

1999

105. Българо-византийският мир при Варна от 773 г. – История, 1999, 1, 81–85.

106. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999 (съавт. Я. Димитров), с. 102 (авторски с. 1–50).

107. Отношението на преславските книжовници към бойните подвизи на цар Симеон. – Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет), 108. Комплекс находок из раскопок юртообразной постройки в Плиске. – Археология Крыма, 2002, 2, 165–169.

2000

109. Прабългарите през V–VII век. В.Търново, 2000, 192 с.

110. За човешкия образ в Северното Причерноморие през ранното средновековие. – Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000, 37–42.

111. О возможности выделения ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – Средневековая Казань: возникновение и развитие. Казань, 2000, 244–247.

112. Тронната палата в Плиска. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 35–43.

113. Рец.: T. Vida. Die awarenzeitliche Keramik. I. (6.–7. Jh.). Berlin–Budapest, 1999, 324 S. – Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, p. 100–102.

114. За Плиска по повод една рецензия. – Археология, 2000, 3–4, 91–95.

115. Рец.: В. Е.Флерова. Граффити Хазарии. Москва, 1997, с. 171 – Археология, 2000, 3–4, 101–103.

116. Карел Шкорпил – изследовател на ранносредновековната българска култура. – Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. София, 2000, 146–152.

2001

117. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001, 181 с.

118. Наконечники ремней VI–VII вв. из Болгарии. – МАИЭТ, VIII, 2001, 91–93.

119. Българската езическа култура през VII–IX век (археологическа характеристика). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“. София, 2001, 36 с.

120. Рец.: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. Варна, 1999, 359 с. – Археология, 2001, 1–2, 131–133.

121. Плиска. Нови факти – стари и нови мнения. – България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 2001, 63–81.

2002

122. Множественность этнонимов – однообразие погребального обряда в степях Восточной Европы в VI–VII вв. – Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. Москва, 2002, 86–87.

123. Рец.: В. С. Флеров. Аланы Центрального Предкавказья V–VIII вв.: обряд обезвреживания погребенных. Москва, 2000, 167 с. – Археология, 2002, 1, 73–75.

124. Преслав в периода до покръстването. – Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от Петите музейни четения на Регионален исторически музей–Велико Търново, посветени на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 59–62.

125. Провадийското плато през средновековието. – ИИМШ, 10, 2002, 62–72.

126. Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. – Добруджа, 10, 2002, 150–157.

127. Към последиците от разпадането на Велика България. – Polyxponia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 245–250.

2003

128. Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-маяцката култура. – Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, с. 16–41.

129. Легендата за Булгар. – Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 2–3, 373–383.

130. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 158–174.

131. За началото на българската средновековна култура. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 145–167.

132. За една група бронзови фигурки. – Археология, 2003, 4, с. 54–58.

2004

133. Цар Симеон – „нов Мойсей“ или „нов Давид“? – Преславска книжовна школа, 7, 2004, 366–376.

134. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. София, 2004, 348 с.

135. Византийците в България до покръстването. – Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. София, 2004, 151–162.

136. Бронзови фигурки на коне от музея в Попово. – Попово в миналото. 4. Разград, 2004, 78–81.

137. Още нещо за „Преславската цивилизация“. – Преслав, 6, 2004, 245–254.

138. Селище около езическия храм при Румска река в Преслав. – Преслав, 6, 2004, 7–17 (съавт. Ст. Бонев, Н. Русев).

СЪСТАВИТЕЛСТВО

1. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска–Преслав, 7, 1995, 155–332.

специалист археолог Станислав ИВАНОВ

Роден е на 3 януари 1974 година в гр. Варна. Завършва основно и средно образование в гр. Шумен. От 1993 до 1998 година следва и завършва специалност история в ШУ „Епископ Константин Преславски“. От януари 2000 година започва работа като специалист-проучвател в АИМ при БАН, филиал в гр. Шумен. Участва като сътрудник в археологическите разкопки на Дворцовия център и Вътрешното землено укрепление в Плиска.

2003

1. Съпоставка на знаците от крепостните стени на Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 222–229.

2. Национална научна конференция „Културата на Велики Преслав IX–XIV в.“ – Археология, 2003, 3, 75–76.

2004

3. Градежът на преславските базилики. – Преслав, 6, 2004, 156–166.

4. Строителни похвати в преславските крепостни стени (IX–X век). – Преславска книжовна школа, 7, 2004, 451–461.

5. За една интересна находка от ранносредновековния комплекс „Кирика“ край с. Калугерица, Шуменско. – Трудове на катедрата по история и биология в ШУ, 6, 2004, 179–183 (съавт. Я. Димитров).

ст.н.с. Стойчо БОНЕВ

Роден е на 19 април 1950 година в гр. Шумен. В периода от 1968 до 1973 година следва и завършва Философско-историческия факултет на СУ „Св.Климент Охридски“. От 1975 година постъпва на работа в Археологическия институт при БАН-филиал Шумен като археолог-проучвател. През 1983 година защитава дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки“ (сега научна и образователна степен „доктор“) на тема „Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България VIII–XI в.“. От 1985 до 1998 година е научен сътрудник последователно втора и първа степен в АИМ при БАН, а през 1999 година се хабилитира като му е присъдено званието „старши научен сътрудник II степен“.

Научната му дейност е свързана с миналото на Велики Преслав, с хронологията, градоустройството, архитектурата, материалната култура и изкуството на Симеоновата столица. Ръководи разкопки без прекъсване от 1976 до 2004 година. В техния обсег попадат паметници от езическия достоличен период на града и столичните крепостни съоръжения, предградия, градски манастири, жилищни квартали и граждански ансамбли, Преславското златно съкровище. От 1980 година съсредоточава теренните си изследвания в южната част на царския дворец. Разкрити и проучени са едни от най-значителните градоустройствени достижения на старобългарската цивилизация и на европейския Югоизток – площадът с Преславската фиала, кръстокуполна църква, представителни сгради, хигиенни съоръжения.

Научно-публикационната му дейност е посветена на високите достижения на Преславската култура. Член е на редколегията на сборниците „Преслав IV“ (1991–1992 г.), „Преслав V“ (1993 г.), „1100 години Велики Преслав“ (1994–1995 г.), „Село Новосел, Шуменско – минало и настояще“ (1994 г.), „Преслав VI“ (2003–2004 г.). От 1993 до 1995 година е ръководител на Филиала на Археологическия институт и музей при БАН в гр. Шумен.

1980

1. Новонамерено произведение на малката пластика. Костен триптих от Преслав – X в. – Проблеми на изкуството, 1980, 4, 51–53.

1981

2. Костени детайли на конска амуниция в средновековна България (VIII–X в.). – МПК, 1981, 4, 39–43.

1983

3. Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни техники през X в. – Преслав, 3, 1983, 149–159.

4. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII–XI в.). Автореферат, София, 1983.

1986

5. Оловна монетовидна находка от Преслав. – Нумизматика, 1986, 4, 31–35.

1987

6. Към въпроса за градоустройството на Вътрешния град в Преслав през X в. – Втори международен конгрес по българистика, т. 6, България през Средновековието. София, 1987, 431–436.

1988

7. Строителни материали от Плиска в сграда от XVI в. – Векове, 1988, 3, 34–37.

8. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. – Труды V Международного конгресса археологов славистов, т. 2, Киев, 1988, 26–28.

1989

9. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – Проблеми на прабългарската история и култура, т. 2, 1989, 328–337.

1991

10. Нови наблюдения за южната стена на преславския аул. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 259–272.

1992

11. Наблюдения и разкопки по Външната крепостна стена на Преслав. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 212–215.
12. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 222–230 (съавт. Т. Тотев).
13. Църква при южната порта на Вътрешния град в Преслав. – Археология, 1992, 3, 44–49.
14. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав. – Приноси към българската археология, I, 1992, 48–52 (съавт. Ж. Аладжов, Ст. Витлянов, Т. Михайлова).
15. Старобългарско селище при с. Хърсово, Новопазарско. – ИНМШ, 7, 1992, 93–106 (съавт.М. Димитров).
16. Метални печатчета с изображение на конник. – Мадара, III, 1992, 153–158.

1993

17. Архитектурен комплекс в Преслав. – Преслав, I, 1993, 56–78.
18. Преславската фиала. – Преслав, 5, 1993, 52–67.
19. Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 101–108.
20. Югоизточната част на Вътрешния град в Преслав. – ИНМШ, 8, 1993, 224–233.
21. Към археологическата карта на Шуменско. – ИНМШ, 8, 1993, 42–51.
22. Нова експозиция в Археологическия музей „Велики Преслав“. – ИНМШ, 8, 1993, 341–343.

1994

23. Археологически паметници при с. Новосел, Шуменско. – Сб. Село Новосел, Шуменско – минало и съвременност. Шумен, 1994, 2–7.
24. Сведения за с. Новосел, Шуменско през периода XV–XIX век. – Село Новосел, Шуменско – минало и съвременност. Шумен,1994, 8–13.

1995

25. Велики Преслав. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска–Преслав, 7, 1995, 175–189.
26. Свидетелства за най-ранната история на Преслав. – 1100 години Велики Преслав, Варна, 1995, 103–106.
27. Le bassin décorativ à Preslav. –La culture matérielle et l`art dans les terres Bulgares (VIe–XVIIe s.). – ИАИ, XXXVIII, 1995, 65–75.
28. Косторез. – Българският средновековен град. Технологии. София, 1995, 55–62.
29. За преславската костена пластика. – Преславска книжовна школа, 1, 1995, 344–347.
30. Двадесет години Филиал на Археологическия институт при БАН в гр. Шумен. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 5–8.

1996

31. Научни контакти на Археологическия институт в гр. Шумен с институти и специалисти от Чехия и Словакия. – Чехи в България и българи в Чехия. Шумен, 1996, 353–355.

1997

32. Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 313–329 (съавт. Я. Димитров).

1998

33. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.). В. Търново, 1998, 206 с.
34. Една творба на преславската малка пластика. – Археология, XXXIX, 1998, 3–4, 73–78.

2000

35. Царският манеж във Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 181–185.

2002

36. Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав. – Археология, 2002, 2, 48–51.
37. Портици в Преславския дворец. – Юбилеен сборникв чест на проф. Д. Овчаров. В.Търново, 2002, 63–66.
38. Рецензия: В. Е. Флёрова. Резная кость Юго-востока Европы IX–XII века. Санкт Петербург, 2001. – Археология, 2002, 3, 70–73.

2003

39. За мястото и датата на т. нар. „Баня във Вътрешния град“ на Преслав. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 167–174.
40. Царският дворец във Велики Преслав от зората до залеза на средновековната българска държава. – Златоструй, 7, 2003, 3–8.

2004

41. Творби на металопластиката със светци от Преслав. – Преславска книжовна школа, 7, 2004, 404–411.
42. Византийска белоглинена керамика в Преслав и Херсонес. – Епископ Константинови четения, 8, 2004, 372–380.
43. Селище около езическия храм при Румска река в Преслав. – Преслав, 6, 2004, 7–17 (съавт. Р. Рашев, Н. Русев).

доц. д-р Стоян ВИТЛЯНОВ за периода 1977–1998 година

Роден е на 3 февруари 1947 година в с. Марково, Шуменска област. Завършва ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, специалност история. Започва работа в Историческия музей–Шумен. От 1975 година е на работа в Археологическия институт при БАН-филиал Шумен като специалист археолог. През 1982 година защитава дисертация и получава научната степен „доктор по история“. От 1984 година е научен сътрудник II степен, а от 1992 година – научен сътрудник I степен. През 1990 година е избран за хоноруван преподавател по Етнология в Шуменския университет. Ръководи и сътрудничи на археологически разкопки в Плиска, Преслав, Шуменска крепост, Балчик.

През 1998 година е избран за доцент по археология в Шуменския университет. От 1997 година до 2002 година е заместник-декан на Факултета по хуманитарни науки, а от 2003 година – декан на Факултета. Ръководител на катедра „История“ от 1999–2001 година и един от нейните основатели. Чете лекции по дисциплините археология, етнология, стопанска история и културно-историческо наследство в България. Чел е лекции по етнология във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“ и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ – филиал Смолян.

1977

1. Tagung zur Archäologie der Protobulgaren in Šumen VR Bulgarien, 15–20 Oktober 1976. – ZFA, 1977, 2, 291–293 (coaut. J.Henning).
2. Deux réunions scientifiques à Šumen. – Etudes balkaniques, 1977, 1,152–154 (coaut. J. Andréev).

1978

3. Колективна находка – железни оръдия на труда от Преслав. – Векове, 1978, 4, 76–78.

1979

4. Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. – Векове, 1979, 6, 62–65.

1980

5. Група железни оръдия на труда от Средновековна България. – МПК, 1980, 5, 23–25.

6. Данни за обработката на желязо в центровете на Първото българско царство. – Средновековният български град. София, 1980, 137–143.

1981

7. Желязна теглилка (кантар) от Плиска. – Нумизматика, 1981, 3, 18–22.

8. Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България. – Археология, 1981, 3, 54–63.

9. Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска. – МПК, 1981, 4, 24–28.

1982

10. Железообработването в българските земи през VIII–XIV век: Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1982, 20 с.

1983

11. Пчеларството в българските земи през средновековието. – Известия на Националния селскостопански музей, 1983, 5, 78–89.

12. Към въпроса за византийската белоглинена керамика от Плиска и Преслав. – Преслав, 3, 1983, 160–170.

1984

12. За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска. – Археология, 1984, 2–3, 95–103.

1985

13. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (Археологически разкопки 1973–1975 г.). – Плиска–Преслав, 4, 1985, 44–78 (съавт. В. Антонова).

14. Южната крепостна стена на вътрешния град на Преслав. – Плиска–Преслав, 4, 1985, 177–188.

15. Опит за определяне на тегловната характеристика на везна от Плиска. – Нумизматика, 1985, 4, 30–36 (съавт. С. Парашкевов).

16. Рец.: M. Beranova. Zemedelstvi starych slovanu. Praha, 1980, 395 p., 56 tabl., 92 fig. – Археология, 1985, 1, 58–60.

1987

17. Отоплителни съоръжения в ранносредновековните български жилища. – Българските земи в древността. България през средновековието. (Втори международен конгрес по българистика).Т. 6. София, 1987, 420–430.

18. Рец.: Т. Н. Корбушкина. Земледелие на территории Белорусии в X–XIII вв. Минск, 1979, 115 с. – Археология, 1987, 1, 43–44.

19. Рец.: М. Ф. Гурин. Древнее железо Белорускоского Поднепровья. Минск, 1982, 121 с., 108 рис., 18 табл. – Археология, 1987, 3, 67–68.

1988

19. Новооткрит царски печат от Велики Преслав. – Нумизматика, 1988, 4, 38–41.

20. Колективна находка от земеделски оръдия от околностите на Преслав. – Българска етнография, 1988, 1, 26–30.

21. Дионисополис през ранновизантийската и раннобългарската епоха в светлината на последните археологически проучвания. – Terra antiqua Balcanica, Acta III (втори национален симпозиум „Североизточна България – древност и съвремие“, Разград, 8–11 декември 1985). Sofia, 1988, 229–236 (съавт. Д. Овчаров и М. Димитров).

22. Железообработка в средневековой Болгарии. – Труды V международного конгреса археологов славистов. Киев, 1988, с. 37–40.

1989

23. Два императорски печата от Велики Преслав. – Нумизматика, 1989, 1, 32–34.

24. Das Schmiedehandwerk in Bulgarien vom VII–XIV. Jh. – Slavia antiqua, t. XXXII, Bok 1989–1990, 145–170.

25. За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 400–411.

1990

26. Боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. – Военно-исторически сборник, 1990, 4, 168–174.

27. Ein vergoldetes Silbermedaillon aus Preslaw. – Acta Archaelogica Academiae Scientiarum Hungaricae, 42, 1990, 195–204.

28. Резултати от дейността на международната комплексна експедиция в гр. Балчик. – Балчик – древност и съвремие. Добрич,1990, 73–83.

29. Рец.: М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло полоцкой земли IX–XIII вв. Минск, 1987, 151 с., с ил. – Археология, 1990, 3, 63–64.

1991

29. Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 232–238.

30. За някои старинни елементи в топонимията на Велики Преслав и неговата околност. – Език и литература, 1991, 2, 54–73 (съавт. Б. Кръстев).

1992

31. Старобългарски везни от Плиска, Мадара и Преслав. – Мадара, III, 1992, 177–190.

32. Особености на някои земеделски оръдия на труда в средновековна България. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 231–238.

33. Културата на средновековна България. – Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. София, 1992, 291–312.

34. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав. – Приноси към българската археология, I, 1992, 48–53.

1993

35. Бронзови модели – матрици за коланни украси от Преслав. – Преслав, 4, 1993, 166–173.

36. Защитно въоръжение от Преслав. – Преслав, 5, 1993, 165–178 (съавт. Я. Димитров).

37. Апликация с лъвско изображение от Велики Преслав. – Известия на историческия музей Шумен, VIII, 1993, 53–61.

38. Накрайници на стрели от Плиска, Мадара и Преслав. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 121–127.

39. Металографски изследвания на ковашка продукция от Плиска и Преслав. – Известия на историческия музей Шумен, 8, 1993, 309–320.

1994

40. Колективна находка от земеделски сечива от с. Берковски. – Попово в миналото. Варна, 1994, 28–33.

41. Интересна творба на старобългарската торевтика. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 209–214.

42. Новооткрит княжески печат на Симеон от Велики Преслав. – Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В.Търново, 1994, 103–107.

1995

43. Новооткрити лични печати от Велики Преслав. – 1100 години Велики Преслав. Т. I. Шумен, 1995, 154–160.

44. За няколко топонима от околностите на старопрестолния Преслав. – 1100 години Велики

Преслав. Т. II. Шумен 1995, 349–358 (в съавт. с Б. Кръстев).

45. Стопанският облик на столичните манастири през IX–X век. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 92–100.

1996

46. Старобългарското въоръжение (по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав). София, 1996, 119 с.

47. Новооткрити метални кръстове в Преслав. – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 98–105.

48. За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. – Епископ-Константинови четения, 2, 1996, 238–256 (съавт. Я. Димитров).

49. Новооткрити измерителни уреди от Велики Преслав. – Епископ-Константинови четения, 3, 1997, 47–55.

50. За някои моменти в развитието на българското средновековно железообработване. – Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, 306–315.

1997

51. Семантиката на огнището в българското традиционно жилище. – Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“), 1, 1977, 140–155.

1998

52. Колективна находка от оръдия на труда и предмети на бита от село Марково Варненско. – Трудовете на катедрите по история и богословие (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“), 2, 1998, 40–47.

53. Рец.: H. Mamzer. Studia nad metalurgiia zeleza na te- rene polnocno-wschodniej Bulgarii we wczesnym sredniowieczu. Warszawa. 1988. – Археология, 1998, 1–2, 89–91.

54. Бронзова фигура на еднорог от Велики Преслав. – Минало, 1998, 3, 20–25.

н. с. I ст. д-р Тодор БАЛАБАНОВ

Роден е на 30 август 1944 година в с. Михалково, Смолянско. От 1958 година учи във Втора политехническа гимназия „Н. Й. Вапцаров“ в гр. Шумен, която завършва през 1962 година. През пролетта на 1968 година започва работа в Окръжен Исторически музей– Шумен като екскурзовод в музея към Археологическия резерват Мадара. Същата година е приет за редовен студент във Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“, който завършва задочно през 1973 година. От есента на 1970 година отново е на работа в Окръжен Исторически музей Шумен и до 1973 година участва активно в проучването на Шуменската крепост. От есента на 1973 година до създаването на Филиала на Археологическия институт и музей при БАН в гр. Шумен (декември 1974 г.) е назначен за уредник на музея в Плиска. Защитава през 1984 година дисертация на тема „Занаятчийски производства в Плиска (VIII–XI в.). Взема участие в българо-немската експедиция за проучване средновековните пластове в кастела „Ятрус“ до с. Кривина, Русенско и е избран за научен сътрудник. Участва в екипи и ръководи самостоятелно разкопки на обекти в Плиска, Мадара, Преслав, аула при с. Хан Крум. Проучва в сътрудничество ранносредновековния манастир при с. Черноглавци, Шуменско. През 1986 година взема участие в разкопки на територията на Дагестан, Руска федерация. Организира и извършва обхождания на археологически паметници в община Нови пазар и Каспичан.

Научните му интереси са насочени към проблемите на битовата култура и занаятчийското производство през Първото българско царство.

От началото на 1996 до средата на 2003 година е директор на Археологическия музей „Велики Преслав“.

1976

1. Паметник на каменната пластика от с. Стан, Новопазарско. – Археология, 1976, 3, 56–60.

2. Средновековна гробница при с. Драгоево, Шуменски окръг. – МПК, 1976, 3, 12–15.

1980

3. Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска през IX–XI в. – Средновековният български град, БИД (научни конференции – № 2), София. 1980, 91–98.

4. Плиска от ханской резиденции к городу. – Доклади на IV-я международен конгрес по славянска археология. София, 1980.

1981

5. Железарска и медникарска работилница в Плиска. – МПК, 1981, 4, 34–39.

1983

6. За началото на стъклообработването и стъклопроизводството в средновековна България. – Преслав, 3, 1983, 223–241.

7. Занаятчийски производства в Плиска (VIII–XI в.). Автореферат за присъждане на научна степен “Кандидат на историческите науки”, София, 1983, 27 с.

1985

8. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977–1978 г.). – Плиска-Преслав, 4, 1985, 117–131.

9. Земеделски оръдия от Плиска (IX–XI в.). – Българска етнография, 1985, 2, 19–29.

1988

10. Массовое жилище в Плиске (VIII–XI в.). – Труды V-ого Международного конгресса археологов-славистов, Т. II. Киев, 1988, 11–15.

1989

11. Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 275–290.

1992

12. Проучване на старобългарския комплекс „Кирика“ край с. Калугерица. – Приноси към българската археология, I. София, 1992, 68–93.

13. Разкопки в Мадара през 1982–1985 г. – Мадара, III, 1992, 127–142.

14. Жилища покрай северната и източната крепостна стена на Плиска. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 146–169.

1993

15. Старобългарски манастир при с. Черноглавци. – ИИМШ, VIII, 1993, 263–272.

1994

16. Бронзов пръстен с ипсилон от с. Мировци, Новопазарско. – Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 270–273.

2000

17. Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 93–102.

2001

18. За семантиката на един гръцки надпис от манастира при с.Черноглавци, Шуменско. – Преславска книжовна школа, 5, 2001, 107–102.

2002

19. Надписът от 18 септември 6463 г. (954–955 г.) от с. Черноглавци, Шуменско, България (в съавторство с М. Тихова). – Преславска книжовна школа, 6, 2002, 58–66.

2003

20. Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община (праистория и средновековие). – Плиска–Преслав, 9, 2003, 81–103.

2004

21. Нови проучвания в аула на хан Омуртаг. – ИИМШ, XII, Шумен, 2004, 124–138.

22. Непознатият Йордан Господинов. – Преслав, 6, 2004, 360–381.

специалист археолог Тонка МИХАЙЛОВА

Родена е на 23 април 1950 година в гр. Нови пазар, Шуменска област. През 1968 година завършва средното си образование в ЕСПУ „Хан Исперих“ в родния си град. Същата година е приета във ВТУ „Св. св. Кирил и Методи“, специалност история. По време на четиригодишното обучение е член на кръжока по археология към университета, ръководен от доц. Я. Николова, и стажант-археолог на Шуменска крепост под ръководството на ст. н. с. В. Антонова. През 1972 година завършва семестриално и една година работи като възпитател в МТУ „Б. Игнатов“ в град Нови пазар. Дипломира се през 1973 година и през есента започва работа в РИМ–Шумен като уредник в отдел „Археология“. Участва в разкопките на Шуменската крепост и Плиска като помощник-ръководител в екипа на В. Антонова. През 1974 година е назначена като проучвател-археолог в новосъздадения Филиал на АИМ към БАН. От 1976 до 1980 година участва в разкопките на обект „Южна порта“ в Преслав като помощник-ръководител в екипа на ст. н. с. Ив. Акрабова-Жандова. През 1980 година провежда разкопки в Дворцовия център на Плиска. От 1981 година работи самостоятелно и в колектив със ст. н. с. д-р Ив. Йорданов на обекти „Южна порта“ (1981–1983 г.) и „Административна сграда“ в Преслав. Основните ѝ научни интереси са насочени към материалната култура на Преслав през средновековието (IX–XIV в.).

1980

1. Следстоличен Преслав в светлината на археологическите проучвания. – Материали от Втората национална конференция на младите историци. Държавностно-политически традиции по българските земи. В. Търново, 1980, 135–145.

1983

2. Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 170–177.

1985

3. За съдържанието на някои графитни рисунки от Плиска. – Материали от I национална конференция на младите историци, София, 1985.

4. Рисунки по западната крепостна стена, сектор север, Плиска – 1974 г. – Плиска-Преслав, 4, 1985, 79–91.

1987

5. Сфероконуси от Плиска. – Археология, 1987, 1, 15–23.

1989

6. Бронзов пръстен – печат с грифон от Велики Преслав. – Векове, 1989, 6, 76–78.

1991

7. Верижни сгради край южната крепостна стена във вътрешния град на Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 274–284.

1992

8. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска, краят на X–IX в. – Плиска–Преслав, 5, 1992, 169–184.

9. Нови данни за производство на накити в Преслав. – Приноси към българската археология, I, 1992, 214–219.

10. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав. – Приноси към българската археология, 1992, С., I, 48–52. (съавт. Ж. Аладжов, Ст. Бонев, Ст. Витлянов).

1993

11. Обеци и наушници от Велики Преслав (края на X–XIV в.). – Преслав, 4, 1993, 180–205.

12. (съавт. П.Георгиев). Некрополът при Кръглата църква в Преслав. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 164–179.

13. Метални гривни от Велики Преслав (края на X–XIV в.). – Приноси към българската археология, II, 1993, 114–126.

14. За един тип пръстени в средновековна България. – ИИМШ, 8, 1993, 224–301.

15. Рецензия на сборник Преслав, 4. С., 1993 – ИИМШ, 8, 1993, 326–328.

1996

16. Пръстени от Велики Преслав, края на X–XIV в. – ИИМК, IV, ч. I, (Сб. в памет на акад. Й. Иванов), 1996, 327–336 .

17. Българският средновековен град. Технологии. Каталог. С., 1995, 32 (справка за сфероконусите и предназначението им).

1997

18. Бронзови детайли за колан от Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 265–271.

1998

19. Поливная керамика с гравировкой из Преслава. – Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материала поливной керамики. Симферополь, 1998, с. 156.

2003

20. Къснономадски гробове в Дворцовия център на Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 259–266.

2004

21. „Административната“ сграда в Преслав през вековете. – ИИМШ, 12, 2004, 114–123.

22. „Административната“ сграда в Преслав през IX в. – Преслав, 6, 2004, с. 40–56.

проф. д.и.н. Тотю ТОТЕВ
за периода 1973–1990 година

Роден е през 1930 година в с. Кръшно, Поповска околия. Завършил е богословие в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1956 година. Повече от 30 години работи в Археологическия институт на БАН–Шумен като научен и старши научен сътрудник по средновековна археология. Ръководител е на филиала на АИМ в Шумен от 1975 до 1990 година. Ръководил е археологически разкопки и проучвания в Плиска, Велики Преслав и техните околности. Особено важни са приносите му в изучаването на преславската художествена култура и на старобългарското материално и духовно творчество през IX–X век. От 1990 година е университетски професор и чете лекции по библейска и църковна археология, християнско изкуство, средновековна българска култура и история на Византия в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, където до избирането му за ректор през 1995 година е декан на Факултета по българска филология, история и теология. Няколко години чете лекции по църковна археология и християнско изкуство в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“. Канен е за лекции и в чужбина – Русия (1994), Гърция и Турция (1994–1996), Италия (1998), Англия (1999) и др. Бил е член на редица научни специализирани съвети и комисии. Понастоящем е член на Специализирания научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография и на Комисията за обществени науки към ВАК. Почетен член на Съюза на научните работници в България, Българското историческо дружество, Православния български студентски съюз и Международната уния по славянска археология, почетен гражданин на Велики Преслав и на Шумен. Удостоен е със званието „доктор хонорис кауза“ на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и с ордените „Св. св. Кирил и Методий“ I ст. и „Стара планина“ I ст. за приноси в българската археология.

1973

1. Бронзова лъжичка от Върбица, Шуменско. – МПК, 1973, 2, 9–10.

2. Керамични пещи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав. – Археология, 1973, 4, 58–68.

3. Северната порта на Външния град на Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). – ИНМВ, 9, 1973, 304–312.

4. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница“. – ИНМШ, 6, 1973, 159–187.

1974

5. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис. – ИНМВ, 10, 1974, 317–321.

6. Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. – ИНМВ, 10, 1974, 321–326.

7. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. – Археология, 1974, 3, 48–61.

1975

8. Археологически проучвания около църквата до с. Виница. – Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 201–211.

9. Византийска стъклена екзагия от Преслав. – МПК, 1975, 1–2, 110–111.

10. За една каменна иконка от Преслав. – ГМСБ, 1, 1975, 136–141.

11. Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. – Археология, 1975, 1, 50–56.

1976

12. Базилика при Сакалова могила в Преслав. – Преслав, 2, 1976, 38–61.

13. Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. – Археология, 1976, 1, 8–15.

14. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. – Изкуство, 1976, 2, 25–28.

15. Отново за Готландския паралел на Сивиновата чаша от Преслав. – ГМСБ. 2, 1976, 220–222.

16. Icônes de céramique peintes et en relief novellement découvertes à Preslav. – XIVe Congr. int. étud. byz. Bucarest. Actes. T. 3. Bucarest, 1976, 465–468.

1977

17. Българо-съветска среща в Шумен по археология на прабългарите. – Археология, 1977, 1, 66–67 (съавт. Р. Рашев).

1978

18. Виница – производствен керамичен център на Преслав през IX–X в. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1978, 20 с.

19. Sur une ammulette en bronze de Preslav à „petit cheval bicephale“. – Studia in honorem V. Beševliev. Sofia, 1978, 387–394.

1979

20. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ [Георги]. – Плиска–Преслав, 1, 1979, 198–199.

21. Две църкви в Преслав. – Пак там, 18–31. (съавт. П. Георгиев).

22. Icônes peintes en céramique de „Tuzlalaka“ à Preslav. – In: Culture et arts en Bulgarie médiévale VIIIe–XIVe s. (= ИАИ, XXXV). Sofia, 1979, 65–73.

1980

23. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на Ив. Дуйчев. София, 1980, 136–139. (съавт. П. Георгиев).

24. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. София, 1980, 196 с. (съавт. Д. Овчаров, А. Попов).

25. Преславските манастири – средища на художествен живот през IX–X в. – Векове, 1980, 5, 46–53.

1981

26. Велики Преслав. – Ехо от конника. София, 1981, 156–181.

27. Нови данни за средновековна Виница през IX–X в. – ГМСБ, 6, 1981, 37–43.

28. Опит за реконструкция на диадемата от преславското съкровище. – МПК, 1981, 3, 33–36.

29. Прабългарски метални амулети от Преслав. – Плиска–Преслав, 2, 1981, 182–186.

30. Преславските манастири в светлината на най-новите археологически проучвания. – Българистика и българисти. София, 1981, 81–84.

1982

31. Велики Преслав в светлината на нови данни. – 125 г. музейно дело в Шуменски окръг. Шумен, 1982, 58–65.

32. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. – Средновековна България и Черноморието, 1982, 79–87.

33. За икономическия облик на средновековна Виница. – ГМСБ, 7, 1982, 77–85.

34. Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисуваната керамика в Преслав през IX–X в. София, 1982, 80 с. (=РП, VIII).

35. Плиска и Преслав в светлината на последните археологически резултати. – Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум I. Славяни и прабългари. София, 1982, 122–133.

36. Ценен научен труд. Рец. на: Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., Наука и изкуство, 1981, 165 с. – Векове, 1982, 5, 100–102.

37. Велики Преслав. София, 1982 (Пътеводител за стария град), 56 с.

1983

38. Керамична икона с Христос на трон от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 72–0.

39. Преслав в светлината на последните археологически разкопки. – 1983, 12, 155–167.

40. Преславското златно съкровище. Изследване. София, 1982, 102 с. (същото на англ. ез.: The Preslav Gold Treasure. S., 1983, 103 p. ill.) Рец.: В. Н. Залесская. – Византийский временник, 47, 273–275.

1984

41. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865–866). – Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 160–169.

42. Център за археологическо проучване на Плиска, Преслав и Мадара. – 10 г. Филиал на АИМ БАН–Шумен. Шумен, 1984, 3–9.

1985

43. Дворцовият манастир в Преслав. – СБЛ, 17, 1985, 70–84.

44. За кумани в един надпис от Преслав. – Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 158–169.

45. Център за археологическо разкриване и изучаване на Плиска, Мадара и Преслав (10 г. Археологически филиал на Археологическия институт и музей в Шумен). – Археология, 1985, 3, 1–8.

1986

46. Преславското съкровище. – ИНМВ, 22, 1986, 83–109.

1987

47. Керамични съдове от Преслав. – МПК, 1987, 1, 48–50.
48. Новооткрити преславски керамични икони. – Изкуство, 1987, 7, 44–50.
49. Родов манастир на владетелите в Преслав. – СБЛ, 20, 1987, 120–128.
50. L'atelier de céramique peinte dans le monastére royal de Preslav. – CA, 35, 1987, 65–80.
51. Les monastères de Pliska et de Preslav aux IXe–Xe siècles. Aperçu archéologiques. – Byzantionslavica, 1987, 2, 185–200.

1988

52. Археологически данни за хронологическите граници на живота в чашата на язовир „Виница" край Преслав. – Палеославистика и епиграфика. Велико Търново, 1988, 32–35.
53. Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост. – Palaeobulgarica, 1988, 2, 83–92.
54. Нови данни за преславската рисувана керамика. – Втори международен конгрес по българистика. София, 1986. Доклади, 16. София, 1988, 19–26.
55. Преславската керамична икона. София, 1988, 88 с. Рец.: H. Trendafilov. – Byzantionslavica, 1990, № 1, 73–74, P. Diaconu. – SCVA, 1989, № 4, 407–408.
56. Преславската рисувана трапезна керамика. – МПК, 1988, 4, 33–37.

1989

57. За една група метални печати-амулети от Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 365–377.
58. Оловен печат на цар Петър (927–969). – Нумизматика, 1989, 2, 40–41.
59. Un sceau inèdit de Michel Tarchaniotes. – EB, 1989, 4, 110–112.

1990

60. Керамичната икона в средновековна България. Автореферат на докторска дисертация. София, 1990, 35 с.
61. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – СБЛ, 22, 1990, 3–13.
62. Византийски императорски оловни печати от Плиска и Преслав. – ИНМВ, 26 (41), 1990, 100–107.

н.с. д-р Янко ДИМИТРОВ

Роден на 25 май 1959 година в гр. Велико Търново. Завършва основно и средно образование в Шумен. През 1978–1983 година следва и завършва редовния курс на обучение по специалността история във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", след което учителства три години в с. Ясенково, Шуменско, и в гр. Шумен. От месец април 1987 година постъпва на работа в АИМ при БАН – филиал Шумен, където работи и досега. През 1999 година придобива научната степен „доктор" с дисертационен труд на тема „Историческа топография на Плиска", от същата година е н.с. I степен. Теренноизследователската му работа е насочена към изучаване на Плиска, където провежда разкопки на различни обекти, в екипи или самостоятелно: Дворцов център, Черква и некропол пред източната порта, Ранно укрепление на Вътрешния град, Югоизточна периферия на Вътрешния град, Селище в района на черква № 11.

Публикациите му тематично са свързани с резултатите от разкопките в Плиска с предпочитания към типологията и хронологията на битовата керамика на Първото българско царство.

От 1994 до настоящия момент води семинарни занятия по средновековна археология като хоноруван асистент в ШУ „Епископ Константин Преславски".

1991

1. Проучване на селището югоизточно от вътрешния град на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 124–137 (съавт. Ст. Станилов).

1992

2. Нови данни за археологическата карта на Плиска. – Приноси към българската археология. I. София, 1992, 58–67.

1993

3. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. – Плиска–Преслав, 6, 1993, 69–78.
4. Към стратиграфията на Вътрешния град в Плиска. – ИИМШ, 8, 1993, 279–284.
5. П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993 (отзив). – ИИМШ, 8, 1993, 334–336.
6. Интересен костен инструмент от Плиска. – Преслав, 4, 1993, 263–271.
7. Защитно въоръжение от Преслав. – Преслав, 5, 1993, 165–172 (съавт. Ст. Витлянов).
8. Научна конференция по проблемите на Мадарския конник. – Археология, 1993, 2, 62–63.

1994

9. За славянските археологически паметници в Плиска. – Епископ-Константинови четения, 1, 1994, 28–34.
10. Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977–1980 г. – Археология, 1994, 3–4, 37–51.

1995

11. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X–XI в.). – Плиска–Преслав, 7, 1995, 42–70.
12. Плиска. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 247–263.

1996

13. Наблюдения върху топографията и устройството на християнските гробове в Плиска. – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 86–93.
14. За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. – Епископ-Константинови четения, 2, 1996, 238–258 (съавт. Ст. Витлянов).
15. Двойно печатче – амулет от Националния исторически музей. – Археология, 1996, 1, 39–45.

1997

16. Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура. 3, 1997, 313–329 (съавт. Ст. Бонев).

17. Изображения върху строителни материали от Плиска. – ИИМШ, 9, 1997, 82–101.

18. Новооткрит византийски моливдовул от Плиска. – Трудове на катедрите по история и богословия в ШУ, 1, 1997, 102–107.

19. Юбилейна научна сесия в Шумен. – Годишник на НАМ, X, 1997, 374–376.

1998

20. Два некропола във Външния град на Плиска (края на X–XI в.). – Трудове на катедрите по история и богословия в ШУ, 2, 1998, 69–81.

21. Четвърта среща по прабългарска археология и история в Шумен. – Археология, 1998, 1-2, 102–105.

1999

22. Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“. София, 1999, 21 с.

23. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999, 104 с. (съавт. Р. Рашев, авторски 51–101).

24. Историческа топография на Плиска (100 години след първите разкопки). – Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der Östiche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie, Kolloquim 15. Bis 18. November 1999 auf der Ebernburg, 52–56.

25. Ранният тип жилища в селището югоизточно от вътрешния град на Плиска. – Пак там, 40–46 (съавт. Ст. Станилов).

26. Градоустройство. – Първопрестолна Плиска – 100 години археологически проучвания. Изд. Й. Хенинг, Л. Дончева-Петкова. Франкфурт на Майн, 1999, 23–26.

2002

27. Към въпроса за водоснабдяването и водопроводната мрежа във външния град на Плиска. – ИИМШ, 10, 2002, 104–114.

2003

28. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 181–221.

29. Лидер на прабългарската археология. Рашо Рашев на 60 години. – Археология, 2003, 4, 65–68.

2004

30. Разкопки при базиликата „Гебе клисе“ през 1995 г. – Преслав, 6, 2004, 76–90 (съавт. П. Георгиев).

31. За една интересна находка от ранносредновековния комплекс „Кирика“ край с. Калугерица, Шуменско. – Трудове на катедрите по история и богословие в ШУ, 6, 2004, 179–183 (съавт. Ст. Иванов).

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АОР	Археологически открития и разкопки
ВИСб	Военноисторически сборник
ВДИ	Вестник древней истории
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ГМСБ	Годишник на музеите от Северна България
ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ	Годишник на Националния исторически музей
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ГСУ, ИФ	Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБИ	Извори за българската история
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИИМВТ	Известия на Историческия музей Велико Търново
ИИМК	Известия на Историческия музей Кюстендил
ИИМШ	Известия на Историческия музей Шумен
ИМСЗБ	Известия на музеите от Северозападна България
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България
ИНМВ	Известия на Народния музей Варна
ИНМШ	Известия на Народния музей Шумен
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИА	Краткие сообщения института археологии
ЛГУ	Ленинградский государственний университет
ЛИБИ	Латински извори за българската история
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МПК	Музеи и паметници на културата
РП	Разкопки и проучвания
СА	Советская археология
СБЛ	Старобългарска литература
ТГЭ	Труды Государственого Эрмитажа
AH	Archaeologia Hungarica
BZ	Byzantinische Zeitschrift
BHR	Bulgarian Historical Review
BSl	Buzantinoslavica
CA	Cahiers archéologiques
CFHB	Corpus Fontium Historiarae Byzantinae
EB	Etudes balkaniques
JÖB	Jahrbuch für Österreichischen Byzantinistik
REB	Revue des études Byzantines
RN	Revue numismatique
SCIVA	Studii şi cercetâri de istorie veche şi archeologie
SBS	Studies in Byzantine Sigilography
TM	Travaux et Mémoires
ZFA	Zeitschrift für Archäologie

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ, ТОМ 10

Коректор Зоряна Стоянова
Оформление инж. Светозара Янчева

ISBN 954-15-0142-7

Печат „Абагар“ АД, Велико Търново

Книгоиздателство ЗОГРАФ
9000 Варна, бул. „Княз Борис I“ № 59
тел./факс 052/600 391
e-mail: zograph@mbox.contact.bg

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
2013
"Еп. К. Преславски"

020000 048572 02000